

УКРАЇНА. НАРИСИ ІСТОРІЇ

УКРАЇНА
І ВИКЛИКИ ПОСТ-
ТОТАЛІТАРНОГО
ТРАНЗИТУ
(1990—2019)

ІНН

У КРАЇНА. ІН АРИСИ І СТОРІЇ

Відповідальний редактор
Валерій СМОЛІЙ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

УКРАЇНА
І ВИКЛИКИ
ПОСТ-
ТОТАЛІТАРНОГО
ТРАНЗИТУ
(1990—2019)

КИЇВ
АКАДЕМПЕРІОДИКА
2021

<https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.442.592>
УДК 94(477)"1990–2019"
У45

Автори

Володимир ГОЛОВКО, Лариса ЯКУБОВА

Рецензенти

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК, Іван ПАТРИЛЯК, Олександр РЕЄНТ

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(Протокол від 25.06.2020 № 4)*

*Видання здійснено за кошти Цільової комплексної програми НАН України
«Наукові основи функціонування та забезпечення умов розвитку
науково-видавничого комплексу НАН України»*

Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990—2019) /
У45 НАН України, Ін-т історії України. — Київ: Академперіодика,
2021. — 592 с., 48 с. іл. — (Україна. Нариси історії).
ISBN 978-966-360-442-8

Вузлові проблеми нації- і державотворення розкриваються в концепті хроно-топу українського «довгого ХХ ст.», що є гібридною проекцією «довгого ХІХ ст.». Сутнісною ознакою цього етапу в історії України та українців є реалізація інтенцій соціально-економічної, етнокультурної та політичної емансипації — власне, завершення Української революції, яка розпочалася в контексті Першої світової війни та започаткування руйнації колоніальної системи. Третя книга оповідає про суперечності пострадянського транзиту. Три модерні революції, розбудова «олігархічних республік», суб'єктивізація України в світі через самоувідомлення європейського вибору є видимими проявами завершального етапу сторічної Української революції та антиколоніальної визвольної війни. Сутнісні трансформації українського проєкта осмислено в широкій оптиці посттоталітарного транзиту, успішне завершення якого нині править за національну ідею України. Для широкої аудиторії.

УДК 94(477)"1990–2019"

ISBN 978-966-360-442-8

© Інститут історії України НАН України, 2021
© Академперіодика, оформлення, 2021

УКРАЇНА –
НЕ РОСІЯ:
САМО-
УСВІДОМЛЕННЯ
І СТАНОВЛЕННЯ
(1990–2019)

РОЗДІЛ 1
Дві революції
в «заповіднику застою»

•

РОЗДІЛ 2
Як Україна не стала *failed state*

•

РОЗДІЛ 3
Потрясіння
пострадянського транзиту

•

РОЗДІЛ 4
Перша олігархічна республіка:
зліт і падіння

•

РОЗДІЛ 5
Євромрія *vs* «*русский мир*»

•

РОЗДІЛ 6
Революція гідності
та збройна агресія Росії
у 2014—2015 рр.

•

РОЗДІЛ 7
Друга олігархічна республіка
в умовах гібридної війни

•

РОЗДІЛ 8
Український проект
у посттоталітарну добу

•

РОЗДІЛ 9
Етнічні меншини України:
пошуки місця в модерному
українському проекті
(1991—2013)

•

РОЗДІЛ 10
Парадокси культуротворення
в добу незалежності

ДВІ РЕВОЛЮЦІЇ
В «ЗАПОВІДНИКУ ЗАСТОЮ»

Україна на зламі епох. Тільки-но були проголошені слова «Привид блукає Європою — привид комунізму», як одна за одною Європою прокотилися кілька революцій. Невелика брошура «Маніфесту Комуністичної партії» Карла Маркса та Фрідріха Енгельса витримала три видання 1848 р.: 21 лютого її було опубліковано в Лондоні групою німецьких революціонерів-соціалістів «Комуністична ліга», 3 березня (за день до вислання Маркса з Бельгії) — у газеті *Deutsche Londoner Zeitung*, 20 березня тисячний наклад дістався Парижа, а на початку квітня «Маніфест» мали можливість читати революціонери Німеччини (його друкувала газета Маркса *Neue Rheinische Zeitung*). Невдовзі вийшли переклади польською, данською, шведською та англійською мовами (саме в англійському виданні вперше були названі автори «Маніфесту»).

Повторна хвиля зацікавленості «Маніфестом» припала на 1870-ті роки, після судового процесу проти Соціал-демократичної партії Німеччини, на якому уривки з «Маніфесту» зачитували представники обвинувачення. К. Маркс і Ф. Енгельс підготували німецьке видання, загалом же у 1871—1873 рр. вийшло дев'ять редакцій праці шістьма мовами (з них одне — у США). Першою перекладачкою «Маніфесту» українською стала Леся Українка.

Безперечним лідером у справі популяризації праці був СРСР, де станом на початок 1974 р. вийшло 447 видань «Маніфесту» 74-ма мовами світу загальним накладом понад 24 млн екземплярів. І відбулося це не випадково: «Маніфест» став наріжним каменем світового комуністичного руху, справивши колосальний вплив на розвиток світової гуманітарної думки. Програми усіх комуністичних партій світу брали його за основу. Попри низку несправджених передбачень, він засвідчив вихід людського розуму (цивілізації) на якісно новий рівень. Наукове знання, що раніше було лише інструментом дослідження та опису сьогодення і минулого, чи не вперше в історії використа-

Володимир
Головко,
Лариса
Якубова

но з прогностичною метою. Цікаво, що відмова від першої назви¹ не змінила долі «Маніфесту», який став видатним феноменом інтелектуальної історії ХІХ—ХХ ст. Ленінці перетворили цю працю на більшовицьке Євангеліє, що вимагало безумовної беззастережної віри, учення Маркса — Енгельса із наукової концепції — на вдумливо підібраний і особливим чином витлумачений набір штампів і догм, а самих авторів — на комуністичну ікону. Наслідки цієї ідеологічної маніпуляції були фатальними для України, яка через низку історичних обставин опинилася на довгі сім десятиріч в епіцентрі комуністичного експерименту, що відколов її від решти світу, зокрема й від «колиски» світового комуністичного руху.

Червоний «Титанік» став на курс світової пролетарської революції у фатальному жовтні (листопаді) 1917 р. Здійснивши блискавичний переворот у Петрограді, більшовики ще майже чотири роки вогнем і мечем збирали до купи імперські околиці. Червона Росія, а згодом і СРСР створювалися як проект, альтернативний світу, де панував «золотий тілець», і як вогнище всесвітньої пролетарської революції. Під гаслами досягнення соціальної справедливості, звільнення гноблених (зокрема й у колоніях) і класової допомоги повсталому пролетаріату постімперських теренів імперію Романових із певними територіальними втратами було відновлено як умоглядний форпост світової пролетарської революції. Після польсько-радянської війни більшовики перейшли від тактики розпалювання революційних вогнищ до стратегії побудови соціалізму в окремій країні. Вважалося, що така лінія стане орієнтиром для знедолених світу і взірцем для наслідування. Парадна вітрина соціалізму, яку час від часу чепурили для важливих гостей, приховувала жахливий фасад. У СРСР модернізацію здійснили методами масового насильства, знищивши типові класи, одержавивши виробництво і національні багатства, встановивши партійну диктатуру й розділивши країну на два табори: ГУЛАГ, де експлуатували рабську працю сотень тисяч ув'язнених, і трудовий табір, який тримали в лещатах страху прикладом першого.

Друга світова війна стала важким випробуванням для СРСР, який вистояв усупереч своїй технологічній відсталості завдяки високому рівню індоктринованості населення та готовності влади жертвувати демографічним ресурсом. Ціною величезних втрат і мужності / відданості / героїзму пересічних радянських людей нацизм, а разом із тим дві системи панування глобального значення — німецька та японська — зазнали поразки. Після подолання нацизму в центрі Європи та у вузловій точці Азії система вільного світу і фритредерської гегемонії на чолі із США, з одного боку, та сконструйована Й. Сталіним світова соціалістична імперія (так звана соціалістична співдружність), з іншого, стали центрами біполярного світу, суперництво яких було центральним акцентом другої половини ХХ ст.

Повоєнна геополітична архітектура світу формально складалась із трьох підсистем: демократичних країн, лідером яких були США, системи соціалістичного табору на чолі із СРСР і країн «третього світу», однак насправді була біполярною, оскільки країни «третього світу» відігравали роль майданчика, де два геополі-

¹ Початковий текст Ф. Енгельса мав назву «Проект Комуністичного символу віри».

літичні центри вели боротьбу за домінування та просували власні цінності. Переконливим аргументом у боротьбі двох геополітичних титанів була ядерна зброя, готовність застосувати яку США та СРСР демонстрували щораз у політичних кризах. З виснажливої гонки озброєнь і технологій переможцем вийшли США. СРСР розвалився, не витримавши навантаження на виробничу й соціальну систему, що зазнала обмеженої та поверхової сталінської модернізації, так і не набувши внутрішніх стимулів розвитку, зокрема технологічного та культурного. Протримавшись понад сімдесят років, радянський Колос зруйнувався під власною вагою. Відтоді тривають дебати: чим став для світу розпад СРСР — найбільшою геополітичною катастрофою чи довгоочікуваним звільненням із комуністичної неволі?

Зона геополітичного впливу СРСР ніколи не обмежувалася його державними кордонами. Від часів тотального зачарування теорією перманентної революції Льва Троцького «мацаки» Кремля (зокрема комінтернівські) сягали усіх тогочасних «гарячих точок». «Зоряний час» радянського експансіонізму настав після Другої світової війни в контексті формування Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин. У більш як двох десятках країн світу було встановлено лояльні до Москви режими.

Фінансове утримання, експорт комуністичної ідеології, встановлення політичної монополії партій-близнюків ВКП(б) / КПРС, розбудова керованих ними органів держбезпеки, одержавлення засобів виробництва і прямий силовий примус були тими важелями, що забезпечували «слухняність» країн, які нібито пристали до комуністичної ідеології, а водночас — високі геополітичні позиції СРСР усюди в світі за винятком Австралії та Північної Америки. На час розпаду СРСР його вплив в Азії, Африці, Латинській Америці та на Близькому Сході, власне, мало поступався іншому геополітичному полюсу світу — США. Бувши втіленням протилежних світових трендів цивілізаційного розвитку, СРСР і США у форматі «холодної війни» продовжували інерцію протистояння комуністичної ідеології та лібералізму, під знаком якого минуло ХХ ст.

Осінь 1989 р. стала доленосною для цих країн. Офіційна відмова Кремля використовувати силу для напоумлення сателітів і засудження членами Варшавського договору вторгнення до Чехословаччини зробили процес занепаду соціалістичного табору незворотним. На тлі економічної деградації СРСР процес набув форми ланцюгової реакції. Він не був лінійним і мав виразну специфіку, що зумовлювалася особливостями тієї чи іншої країни. Наприклад, Польщі на звільнення від радянського диктату знадобилося майже десять років, а в Чехословаччині зміна влади відбулась за 10 днів. Угорська «революція» пройшла мирним шляхом у рамках конструктивного політичного діалогу між реформаторами з лав Угорської соціалістичної робітничої партії та опозицією, а в Румунії переворот, що завершився фізичним знищенням президента (фактично ж — багаторічного диктатора) Ніколае Чаушеску та його дружини Єлени, відбувся драматично за рекордні десять годин.

СРСР припинив існувати, не вистоявши у виснажливому протистоянні із Заходом, однак, розвалившись, притрусив «будівельним брудом» території, розта-

шовані далеко за своїми формальними державними кордонами. Створені за його образом і подобою режими мали усі його внутрішні вади, отже, за демонтажем партійно-чекістської владної вертикалі розпочався болісний процес посттоталітарного транзиту. Нині можна констатувати, що найефективніше його подолали країни, які спромоглися по свіжих слідах провести повномасштабну люстрацію, і ті, де наслідки радянського панування виявилися найменш руйнівними.

Крах СРСР Захід недалекоглядно сприйняв як свою остаточну перемогу. Згорання радянології (*советологии*) й різке зменшення кількості експертів, які обслуговували цей напрям, засвідчили втрату інтересу до поваленого ворога. Оголошення в листопаді 1990 р. на саміті в Парижі щодо завершення «холодної війни», розпуск у липні 1991 р. Варшавського договору, підписання міжнародних угод про скорочення ядерних озброєнь (саме тоді Україна відмовилася від утримання обтяжливого ядерного спадку СРСР на своїх теренах і отримала, як тепер з'ясувалось, нічого не варті гарантії Будапештського меморандуму), «вростання» пострадянських територій у капіталістичний ринок і «парад суверенітетів» на теренах самого СРСР начебто надали процесу розвалу світових імперій вигляду завершеного історичного процесу. Цивілізаційний конфлікт тоді багато хто вважав вичерпаним.

Однак, завершення одного історичного процесу означає початок іншого. Культурний Берлінський мур — найбільшу наочну візуалізацію протистояння світових систем, окроплену кров'ю кількох сотень жертв, — розібрали на сувеніри. Відразливий витвір комунобільшовицької антицивілізації довжиною у 155 кілометрів лишив по собі чотири гектари пустирів, які згодом перетворили на меморіальний комплекс «Берлінська стіна». Інший мур — ментальний, ідеологічний і культурний, що розділяв території впливу двох «центрів сили» біполярного світу, — не демонтовано й досі. Біполярний світ припинив існувати фізично, однак не в уяві. Ментальне протистояння систем триває, і нині воно у стадії чергового загострення.

Руйнування сакраментальної «залізної завіси» спричинило зіткнення та перемішування складників систем, що конкурують, і створило невичерпне джерело суперечностей, найвиразніших у сфері мисленнєвого / ідеологічного життя. Бо ж обидві (хоч і в різних пропорціях) мали ті самі складники: прагматичний консерватизм, ліворадикальний авторитаризм, праворадикальний екстремізм, демократичний лібералізм, анархізм і решту ідеологічних течій, народжених і апробованих упродовж воєнно-революційного ХХ ст. Як засвідчує історія пострадянського транзиту, пропорції є надто важливими.

Світ, що постав на руїнах двополюсного, не став безпечнішим і прогнозованішим. Радше навпаки.

Постколоніальний світ, що тривалий час перебував на передньому краї протистояння систем, залишився сам на сам із таким «коктейлем» проблем, що перетворився на суцільну тектонічну зону. Голод, етноциди, хронічні громадянські війни були наслідком революційного месіанства й не завжди вдалих експериментів із поширення демократії у суспільствах, де панували родоплемінні відносини. Революціонування світу, де точилися племінні війни, мало трагічні наслідки, на-

плодило диктатури та авторитарні режими, що упродовж десятирічч не лише пригнічували власне населення, а й створювали осередки регіональної конфронтації.

Завершивши гонку озброєнь, переживши технологічну та інформаційну революції, Захід прискорено глобалізувався і постав перед низкою цивілізаційних викликів, однак не знаходив спільної мови із рештою держав. Причина неузгодженості розв'язання глобальних проблем була проста: переважна більшість країн світу існувала в геть іншому історичному часі, ніж країни «золотого мільярда», і просто не спроможна була підтримувати належний рівень геополітичної дискусії. Наївні уявлення про швидке просування демократії у зоні колишнього впливу СРСР не справдилися, спричинивши низку драматичних регіональних конфліктів. Тому на початку тисячоліття міжнародні миротворчі місії змушені були гасити розпалені наприкінці ХХ ст. вогнища конфліктів у низці регіонів і опікуються тим донині. Розуміння усїєї складності багатопольосного світу та його вразливості приходило поволі. Масовість міграційних потоків біженців до Європи та перетворення тероризму на глобальну загрозу змусили замислитись над проблемою гармонізації світу і забезпечення стабільності.

Гарячковий пошук принципів геополітики майбутнього, що має поєднати непоєднуване, — висхідний поступ цивілізаційного руху (з його нестримними індивідуалізацією та глобалізацією) та зміцнення неоконсервативних режимів, які утворюють воронки протистояння (часом у надзвичайно гострій формі) глобалістичним трендам, — відбувається усюди в світі. Найсмівливіші мислителі говорять про актуальність створення в ХХІ ст. певного «*fusion*-простору Схід — Захід, континентальної єдності у багатоманітті»². Такі футуристичні проекти геть не співзвучні гібридним політичним системам, що сформувалися на пострадянських руїнах і генерують альтернативні візії глобального устрою. Одним із них є політехнологічний продукт з упізнаваною уже тепер назвою «*русский мир*», за яким розвал СРСР є катастрофою, а не довгоочікуваним звільненням із неволі, а Україна — першою претенденткою на відтворення в нових історичних умовах євразійського проєкту, новітньої Російської імперії / цивілізації.

Таким чином, важливість дослідження тенденцій українського націє- і державотворення в контексті посттоталітарного транзиту важко переоцінити.

Наприкінці 1980-х років Радянський Союз увійшов у зону високої суспільно-політичної турбулентності, яку посилювали економічні проблеми, що набирали обертів. Курс на «перебудову та прискорення», проголошений М. Горбачовим, вочевидь збоїв. Чи не вперше радянський лідер опинився одночасно під публічним тиском консервативних і радикально налаштованих сил. Політична боротьба загострилась після частково конкурентних весняних виборів 1989 р. до Верховної Ради СРСР. Остання стала новим осередком політичної боротьби, з яким було змушене рахуватися компартійне керівництво. Воно намагалося посилити свої позиції за рахунок оновлення очільників радянських республік, у яких активізувались національні рухи,

² Єрмолаєв Андрій, Вікнянський Павло. «*Большой человек Европы*». *Украина, или как попасть в XXI век*. URL: <http://sg-sofia.com.ua/bolnoj-chelovek-evropi-ili-kak-popast-v-xxi>

що виступали за відновлення реального народовладдя та обмеження повноважень центральної влади. Так зміни прийшли й у позірно спокійну Українську РСР.

Суверенізація через демократизацію. Порівняно з Москвою, прибалтійськими та південно-кавказькими республіками УРСР відставала в інтенсивності розгортання демократичних процесів. Глава КПУ В. Щербицький — консерватор, скептично налаштований до перебудовчих ініціатив М. Горбачова, спрямованих на оновлення СРСР, тримав республіку міцною рукою. Красномовно про умонастрої республіканського керівництва промовляла реакція В. Щербицького, коли той уперше почув слово «перебудова»: «Який дурень придумав це слово перебудова? Навіщо перебудовувати будинок? Чи у нас щось погано в Радянському Союзі? У нас все добре! Що перебудовувати?..». Дізнавшись, що автор гасла — М. Горбачов, спробував пом'якшити: «Треба покращувати, реорганізувати, але навіщо, якщо будинок не розвалився, навіщо його перебудовувати?»³.

Особливістю суспільно-політичного розвитку республіки було те, що вибудована загальносоюзна репресивна система боротьби з інакомисленням та «антирадянщиною» доповнювалася потужними традиціями протидії «українському буржуазному націоналізму» та «самостійникам»⁴. Відповідно, коли у Москві вже повним ходом заявила про себе «гласність», а спецслужби закривали очі на відновлення російської імперської ідеології, то в УРСР ще відбувалися арешти дисидентів (зокрема членів Української Гельсінської Спілки⁵). Утім, по всій республіці виникали, мовою того часу, неполітичні «самодіяльні об'єднання», які опікувалися питаннями відновлення історичної пам'яті та культурної спадщини, екології, просвітництва тощо. Попри невелику кількість постійних учасників їм вдавалося привернути до себе увагу широкої громадськості, і бюрократизована компартійна машина не знала, як протистояти їхньому впливу, не застосовуючи прямих репресій. Так, у листі до ЦК КПРС «Про протидію негативним тенденціям у діяльності деяких самодіяльних об'єднань в Українській РСР» В. Щербицький був змушений констатувати: «ЦК Компартії України, Рада міністрів УРСР, партійні та радянські органи на місцях приймають заходи щодо покращення ситуації, однак суттєвих результатів поки що досягти не вдалося»⁶.

Помітні зрушення у республіці почалися після відставки у вересні 1989 р. В. Щербицького, якого змінив сподвижник М. Горбачова В. Івашко. Він мав «пе-

³ Кипиани В., Федорин В. Щербицький сказав — какой дурак придумал слово перестройка?.. (інтерв'ю з Л. Кравчуком). *Історична правда*. 10.09.2011. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/4e5da5adf2f0e/>

⁴ Даниленко В. *Україна в 1985—1991 рр.: остання глава радянської історії*. Київ, 2018. С. 69—70.

⁵ Муравський О. Вибори 1989 р. до Верховної Ради СРСР: специфіка Львівщини. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21. Львів, 2012. С. 587.

⁶ Лист першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербицького ЦК КПРС про протидію негативним тенденціям у роботі самодіяльних громадських об'єднань в Україні. *Провісники свободи, державності і демократії. Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України*. Київ, 2009. С. 47.

резавантажити» роботу компартійного апарату, оновити управлінські кадри та гідно представити КПУ на виборах до Верховної Ради УРСР у березні 1990 р. За довгі роки це були перші вибори, які проходили на реальних, а не формальних демократичних засадах. Проте на користь кандидатів від панівної КПУ працював адміністративний ресурс і майже повністю підконтрольні ЗМІ. Однак передвиборчий процес відзначався надзвичайно високою конкуренцією кандидатів, яким доводилося витримувати жорсткі і принципові дебати.

Свідченням того, що навіть у консервативно налаштованому українському соціумі відбувалися фундаментальні зрушення стало те, що персональний склад Верховної Ради за підсумками виборів змінився на 90 %. КПУ перемогла і спромоглася сформувати комуністичну більшість, ядром якої стала «група 239», очолювана О. Морозом. Прогнозовано головою Верховної Ради був обраний В. Івашко. Від «Демократичного блоку», фактично національно-демократичної опозиції, пройшло 111 депутатів (від 442)⁷. Після обрання депутати перебували під постійною увагою виборців, які жваво цікавилися тим, яку політику відстоює їх обранець у парламенті. І це означало формування якісно нової політичної реальності.

Новообрана Верховна Рада розпочала роботу 15 травня 1990 р. і відразу перетворилася на центр бурхливого політичного життя. Її сесії тривали 60 днів, замість декількох днів, як це було у попередні часи, коли від цього органу державної влади вимагалось лише формальне одностороннє схвалення рішень компартійного уряду. Опозиція створила об'єднання «Народна рада» (очолив І. Юхновський), до якого увійшло 125 депутатів, і контролювала сім із 23-х парламентських комітетів. На хвилі зростання політичної активності мас навіть цих малих сил вистачало, щоб добиватися поступок від компартійної більшості з національно-культурних і політичних питань. Наприклад, використовуючи норму регламенту про те, що для кворуму необхідна присутність двох третин від загальної кількості депутатів, опозиція домагалася своїх цілей погрозами бойкоту засідань.

На той час основним питанням політичного порядку денного була подальша доля СРСР як державного утворення. Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов проводив лінію на збереження панівної ролі радянського центру. Основним інструментом її забезпечення мало стати підписання нового Союзного договору. Натомість прибалтійські республіки виступили категорично проти підписання договору (зокрема Верховна Рада Литовської РСР 11 березня 1990 р. ухвалила акт «Про відновлення незалежності Литовської держави»). А лідер найбільшої радянської республіки РРФСР Б. Єльцин наполягав, що в основі оновленого СРСР мали бути «всеохоплювальні» горизонтальні міжреспубліканські угоди. 12 червня 1990 р. перший З'їзд народних депутатів РРФСР на пропозицію Б. Єльціна ухвалив «Декларацію про державний суверенітет РРФСР», яка проголосила пріоритет законів РРФСР перед законами СРСР.

З огляду на загальносоюзні тенденції національно-демократична опозиція у Верховній Раді УРСР посилила тиск на компартійну більшість щодо прискорення

⁷ 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. Київ, 2016. С. 118.

ухвалення «Декларації про державний суверенітет», наполягаючи на її пріоритетному розгляді. Спочатку дане питання було внесене у порядок денний під номером 15, хоча «Народна рада» наполягала на розгляді його у першій п'ятірці, згодом опозиція дотиснула компартійну більшість, і питання було поставлене десятим у порядку денному. Однак за основу був узятий проєкт документа, підготовлений за ініціативи першого секретаря КПУ В. Івашка. Концептуально він відштовхувався від уявлення, що оскільки УРСР значною мірою економічно залежить від центрального уряду, то й державний суверенітет республіки мав носити обмежений характер.

28 червня 1990 р. проєкт Декларації розглядався у сесійній залі. Навколо нього точилися жорсткі дискусії, хоч нагальність його ухвалення була очевидна для усіх політико-ідеологічних таборів. Гострі дебати йшли навколо категоричності формулювань (наприклад, Декларація суверенітету мала бути «Української РСР» чи «України»). Крім того, конче потрібно було продемонструвати єдність народних депутатів у питанні державного суверенітету, щоб підсумки голосування не призвели до суспільного розладу.

Позиції компартійної більшості в дискусії похитнулися через несподіваний перехід на роботу до Москви В. Івашка, одного із лідерів КПУ. На чолі групи з 60 депутатів він поїхав на ХХVІІІ з'їзд КПРС, незважаючи на суспільно-політичне загострення в Україні (11 липня мав розпочатися загальноукраїнський шахтарський страйк). Водночас В. Івашко дав негласну вказівку до його повернення з Москви не ухвалювати Декларацію, затягуючи обговорення. Під тиском «Народної ради» парламент 6 липня проголосував про відкликання народних депутатів, зокрема В. Івашка, до України. Той у відповідь передав заяву про свою відставку з посади голови Верховної Ради. «Під нього» у Москві було створено посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС. «Народна рада» кваліфікувала демарш В. Івашка як нехтування інтересами України на користь радянського центру і тим самим отримала моральну перемогу в очах суспільства. У своїх спогадах І. Юхновський вважав провокування В. Івашка до відставки своєю другою за серйозністю історичною помилкою як лідера «Народної ради» (перша — відмова від співробітництва з новим керівником КПУ С. Гуренком): «...Безумовно, пізніше Президентом України обрали б Івашка, і я глибоко переконаний, що він був би таким президентом як Бразаускас (перший секретар Компартії Литовської РСР, згодом президент і прем'єр-міністр незалежної Литви). І господарство України розвивалося б нормальним шляхом, бо зберіглася б комуністична дисципліна з боку комуністичних директорів, які повністю володіли центром, сходом і заходом України. Тобто не розпалася б індустрія, не відбулося б того безладу, який стався пізніше»⁸. Відзначимо, що інший активний учасник тогочасних подій, депутат В. Пустовойтенко, давав протилежну оцінку: «Не переконаний, що Івашко зумів би довго всидіти у кріслі голови (Верховної Ради. — *Авт.*), навіть, якби не поїхав

⁸ Юхновський І. Декларація про незалежність України — процес національного самовизначення. *Декларація про державний суверенітет України. Історія прийняття, документи, свідчення*. Житомир, 2010. С. 42.

до Москви. Балансування словами на тлі порожніх полиць магазинів було можливим лише за умови, якби виступив носієм ідеї для згуртування суспільства. Але колишній перший секретар ЦК КПУ такої ідеї не мав»⁹.

Так чи інакше, «Народна рада» скористалася дезорієнтацією та деморалізацією компартійної більшості і «дотиснула» її. 16 липня 1990 р. Верховна Рада під головуванням першого заступника спікера парламенту І. Плюща ухвалила «Декларацію про державний суверенітет України» 355-ма голосами «за» при чотирьох «проти» (26 депутатів не голосували). Це стало першим принциповим кроком до відходу України від радянської державності¹⁰. Вже 24 липня біля будівлі Київської міської ради був піднятий синьо-жовтий прапор. У наступні місяці на засадах та на розвиток Декларації була ухвалена низка документів: постанова про порядок проходження військової служби громадянами України за її межами, закон «Про економічну самостійність України» (03.08.1990), постанови про реалізацію положень Декларації у зовнішніх відносинах, зокрема з радянськими республіками (осінь 1990 р.), були підписані двосторонні угоди з Росією, Білоруссю, Узбекистаном, Казахстаном, прибалтійськими республіками тощо.

3 весни 1990 р. пришвидшилося формування українських некомуністичних партій, що гальмувалось перед тим офіційною владою. Першою ластівкою стала «Українська республіканська партія» (УРП), створена наприкінці квітня рішенням з'їзду «Української Гельсінської спілки». На чолі її став дисидент Л. Лук'яненко. Скоро у лідерів національно-демократичного руху проявилася різниця у політичних та ідеологічних підходах. Один із найавторитетніших — дисидент В. Чорновіл — разом з одинадцятьма делегатами з'їзду оприлюднили заяву, у якій вони відмежувалися від УРП через авторитарні принципи її організації (зокрема через принцип «демократичного централізму» та заборону створення партійних груп). Створення УРП не викликало позитиву у компартійній владі: реєстрація партії Міністерством юстиції УРСР затягнулася до листопада 1990 р. і відбулася передусім завдяки суспільному тиску.

Реєстрація УРП дала зелене світло й іншим українським некомуністичним політсилам. Уже у грудні 1990 р. було створено «Демократичну партію України» з групи депутатів «Народної Ради» (зокрема лідерів «Народного руху» України І. Драча та Д. Павличка, очолив партію дисидент Ю. Бадзьо). Також у грудні внутрішня опозиція в КПУ, яка діяла у рамках всесоюзного об'єднання «Демократична платформа в КПРС», утворила «Партію демократичного відродження України» (очільник В. Філенко).

Ще більших обертів процес створення нових українських політичних партій набрав 1991 р. Створені тоді партії не були масовими, загальна чисельність членів становила до 50 тис. осіб, а найбільша з них — УРП — не мала й дев'яти тис. членів. Натомість була чітка регіональна прив'язка: члени та симпатички більшос-

⁹ Пустовойтенко В. *Сьома вершина*. Київ, 2007. С. 125.

¹⁰ Декларація про державний суверенітет України. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12>

ті опозиційних політсил були пов'язані переважно із західноукраїнськими регіонами, це робило їхні позиції досить уразливими у загальнореспубліканському масштабі. Водночас ці люди були високомотивовані і ефективно використовували суспільні очікування для розгойдування позицій КПУ, у лавах якої станом на грудень 1990 р. перебувало майже 3 млн членів. А загалом в СРСР і в УРСР зокрема посилювалися соціально-економічна та політична кризи. Радянський центр почав стрімко втрачати ініціативу та контроль над ситуацією в країні. Відцентрові процеси набирали сили.

На межі 1990-х років в Україні виділялися три географічні центри політичної мобілізації. По-перше, Львів, який надавав політичним рухам національного забарвлення завдяки збереженій історичній пам'яті про визвольні змагання у попередні історичні періоди. По-друге, Донецьк, який формував політичний і соціально-економічний порядок денний своїм страйковим шахтарським рухом (саме тут після 1990 р. народжуються вимоги здобуття УРСР реального економічного суверенітету і деполітизації роботи підприємств, установ і правоохоронних органів). По-третє, Київ, який відігравав об'єднану роль і додавав демократичного забарвлення суспільно-політичній динаміці.

Специфічним регіоном була Кримська область УРСР. З кінця 1980-х років розпочалося повернення на історичну батьківщину кримських татар. Станом на середину 1991 р. їх вже налічувалося 130 тис. осіб. Однак державні органи не встигали за розгортанням етнополітичної ситуації, тому встановлення історичної справедливості супроводжувалося зростанням напруги у міжетнічних відносинах на півострові.

Після ухвалення «Декларації про державний суверенітет» найгострішим питанням в УРСР стало економічне. Наприкінці літа 1990 р. було розпочато підготовку «Концепції» та «Програми переходу УРСР до ринкової економіки». Відповідну робочу групу очолювали глава Ради міністрів В. Масол (згодом В. Фокін) та глава Комітету Верховної Ради з питань економічної реформи В. Пилипчук. Розробники вважали, що жоден з основних підходів — еволюційний (реформи протягом 10—15 років), «шокової терапії» (одночасне запровадження принципів ринкової економіки) та жорстке державне регулювання — не підходить для УРСР. Вони виходили з того, що республіканському господарському комплексу були властиві «розбалансування грошової системи, низький технологічний рівень виробничого потенціалу, кризовий стан усієї економіки»¹¹. Тому було анонсовано розробку та реалізацію «власного варіанта» переходу до ринку. Його основним елементом мало стати уведення республіканської грошової одиниці. Концепція та Програма були затверджені 1 листопада 1990 р., і на їхній основі Верховна Рада ухвалила понад 30 базових законів, які окреслили нормативно-правові рамки переходу республіканської економіки на ринкові рейки. Однак це мало впливало на економічну ситуацію в УРСР, яка стрімко погіршувалася, щоправда, як і в усьому Радянському Союзі.

¹¹ Концепція переходу Української РСР до ринкової економіки. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001460-90/>

Революція на граніті. Стрімкі політичні зміни в СРСР не могли не впливати на українське суспільство. Воно ставало усе більш невдоволеним наявним становищем. До того ж спостерігалася ціннісна дезорієнтація — комуністична ідеологія втрачала свою привабливість, але її місце не посів і національно-демократичний світогляд. Наукова та творча інтелігенція намагалася активізувати комунікацію із соціумом. Цьому сприяли й ЗМІ, які розпочали висвітлювати так звані білі плями історії СРСР, зокрема репресії компартійної еліти та національної інтелігенції 1930—1940-х років, Голодомор 1932—1933 рр., розвінчувалися міфи про «великих» компартійних вождів, поверталися із забуття сотні імен діячів культури та історії (не тільки української)¹². Громадськість ставала свідомою того, що країна розвинутого соціалізму потерпає від злочинності, наркоманії, зловживань і корупції панівних еліт не менше, ніж Захід, який виявився не таким вже й «загниваючим» попри настанови радянської пропаганди. «Радянськість» ставала немодною навіть у побуті: як лайливе, що означало несучасність, відстаість людини, усе частіше використовували слово «совок». Водночас проявлялися ознаки посилення соціальної нерівності, підняла голову організована злочинність, зв'язки якої тягнулися на вищі щаблі компартійної номенклатури та спецслужб, девальвувалися моральні цінності, загострилися екологічні проблеми (особливо у зв'язку з необхідністю подолання наслідків аварії на Чорнобильській АЕС) тощо.

Українських соціум, відчувши повітря свободи, начебто прокинувся від тривалого сну, разом з цим з'явилося відчуття можливості кращого майбутнього. Здавалося, що варто лише позбутися найодіозніших вад радянського ладу, відсторонити від влади консервативні сили, дати свободу розвитку національним культурам та соціально відповідальному підприємництву (яке вже було запущено під виглядом «кооперативного руху») — і «завтрашній день» знову стане «світлим», можна буде вирішити найболісніші соціальні проблеми, вийти на якісно новий рівень існування. На цьому тлі все очевиднішою ставала відмінність у політичних та економічних очікуваннях, вимогах і світосприйнятті поколінь: люди старшого віку скептично ставилися до процесів, які розгорталися в країні, середнього віку — частково були дезорієнтовані, частково виступали за зміни, тоді як молодь сподівалася на швидкі зміни і стала рушієм політичної трансформації УРСР.

З кінця літа 1990 р. парламентська опозиція спробувала надати прискорення реальним процесам державотворення. 29 серпня «Народна рада» Верховної Ради УРСР і блок «Демократична Росія» російського парламенту підписали «Заяву про засади державних відносин України і РРФСР на підставі декларацій про державний суверенітет». Наступним кроком стала ініціатива про відставку голови Верховної Ради Л. Кравчука (був обраний замість В. Івашка) та голови Ради міністрів УРСР В. Масола через недотримання положень «Декларації про державний суверенітет України». Крім того, опозиція вимагала розпустити КПУ і відмовитися від підписання нового союзного договору. Однак суспільно-

¹² Докладніше про розвиток гуманітарної сфери в УРСР наприкінці 1980-х років див.: Даниленко В. С. 143—193.

політичного ресурсу у опозиції не було, і її вимоги були проігноровані. Показовим у цьому відношенні став провал загальнореспубліканського страйку, ініційованого «Народною радою» на 1 жовтня 1990 р.

Складалося враження, що компартійний режим готував плацдарм для повернення республіки у минуле, користуючись тим, що значна кількість громадян не мала чітко визначеної політичної позиції, а націонал-демократичні сили були неспроможні розширити коло своїх прихильників. Намагаючись відвернути консервативний розворот, на вулиці вийшла молодь. 2 жовтня за ініціативи «Української студентської спілки» (УСС) та львівського «Студентського братства» стартувала акція ненасильницької громадянської непокори. Її лідерами були О. Доній (Київ), М. Іващишин (Львів), О. Барков (Дніпродзержинськ, Дніпропетровська обл.). Молоді люди оголосили голодування, утворивши наметове містечко у центрі Києва на площі Жовтневої революції (зараз Майдан Незалежності). Їхнім символом були білі пов'язки на головах. Активісти, які не голодували, але допомагали проводити протест (підтримка порядку, медичне обслуговування тощо), носили чорні пов'язки.

Протестна акція отримала назву «Студентська революція на граніті». Вона засвідчила, що і республіканська влада, і опозиція відстали від політичного розвитку активної частини українського суспільства. За приклад організатори Революції на граніті взяли акцію протесту в Болгарії. Плануючи акцію влітку 1990 р., активісти дискутували щодо ефективності ненасильницьких протестних дій в Україні. Половина болгарського суспільства, як зазначали вони, виступала за необхідність завершення комуністичного експерименту, тоді як в УРСР пореволюційному налаштовані громадяни залишалися в меншості.

Головними вимогами протестувальників були: відмова від підписання союзного договору, проведення позачергових виборів українського парламенту на багатопартійній основі не пізніше весни 1991 р., відставка голови уряду В. Масола, який виступав за поступові реформи, узгоджені з радянським центром, повернення українців строкової служби на територію УРСР, проведення націоналізації майна КПУ та ЛКСМУ.

Резонанс на студентську ініціативу в українському суспільстві був позитивним — ідеалістично налаштована молодь, яка діяла в ненасильницький спосіб, викликала симпатію, навіть безвідносно від її ідеологічного андеграунду. З початком акції допомогу маніфестантам стали надавати звичайні мешканці столиці (вони приносили теплі речі, їжу, окріп) та організації, насамперед навчальні заклади (зокрема, з ініціативи секретаря парткому Київської політехніки В. Крючкова були привезені розкладачки). Адміністрації закладів вищої освіти надавали можливість групам пікетників, які формувалися з протестувальників, виступати в студентських аудиторіях із закликами підтримати акцію та її вимоги.

Революція на граніті стала несподіванкою не тільки для влади, але й для опозиції. Представники «Народної Ради» зустрілися з лідерами протестувальників лише 3 жовтня і, вислухавши вимоги, намагалися переконати їх приборкати гасло

про позачергові вибори. Тактичною перемогою акції стало відвідання 5 жовтня табору на площі Жовтневої революції Л. Кравчуком, яке транслювалося українським телебаченням. Голова Верховної Ради, з одного боку, безуспішно намагався домовитися з протестувальниками, а з іншого — залякати їх. Підстави для поспіху в нього були: на наступний день було призначено проведення масових заходів, присвячених Великій вітчизняній війні, у рамках яких було заплановано покладання квітів до пам'ятника В. Леніну на площі Жовтневої революції. Це був гарний привід для знесення наметового містечка. Були й готові сценарії розвитку силової реакції влади: протягом 1989—1990 рр. в СРСР вже були реалізовані кілька силових сценаріїв придушення суспільних протестів, зокрема у Грузії та Азербайджані, які починалися з масових безладів, що призводило до радикалізації суспільства, втрати місцевими осередками Компартії авторитету та посилення їхньої залежності від союзних силовиків. Саме тому українська компартійна влада намагалася водночас ігнорувати вимоги протестувальників і не допустити силового розгону. Тим більше 6 жовтня на підтримку голодувальників була проведена масова акція, у якій взяли участь до 50 тис. киян.

8 жовтня у сесійній залі Верховної Ради обговорювалися шляхи подолання кризи. Дискусія засвідчила, що нардепи компартійної більшості недооцінювали симпатії суспільства до протестувальників. Публічна демонстрація цинізму та відсутність співчуття до молоді завдало репутаційного удару по КПУ. Республікою прокотилася хвиля масового виходу з лав партії, одним із перших це зробив авторитетний письменник О. Гончар. 9 жовтня був проведений круглий стіл, на якому маніфестантів вмовляли припинити голодування як очільник «Народної Ради» І. Юхновський, так і лідер компартійної більшості Л. Кравчук. Водночас влада продемонструвала готовність піти на часткові поступки і винести на розгляд Верховної Ради питання відставки уряду В. Масола та інші вимоги студентів. Дійсно, наступного дня Л. Кравчук здійснив формальну спробу винесення на розгляд парламенту цих питань, але на той час вони були непрохідні у сесійній залі. З цього дня на знак протесту до акції голодування студентів приєдналися дев'ять народних депутатів, які представляли опозицію.

11 жовтня лідери голодувальників на пресконференції проголосили, що влада ігнорує їхні вимоги, та закликали молодь активізувати протести. Столицю охопили масові виступи. У закладах вищої освіти та інших навчальних закладах припинялися заняття. Головна протестна акція відбулася 15 жовтня — багатотисячний мітинг проходив біля будівлі Верховної Ради, був перекритий Хрещатик, маніфестанти зайняли червоний корпус Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Наступного дня з'явилося ще одне наметове містечко — біля будівлі Верховної Ради. До студентів почали приєднуватись робітники київських підприємств та організацій. Протести перекинулися в регіони.

Під тиском вулиці влада почала здавати позиції. 16 жовтня для переговорів з лідерами протестувальників була створена погоджувальна комісія парламенту. Надвечір наступного дня Верховна Рада 314-ма голосами ухвалила постанову

«Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 р.», що формально прийняла умови протестувальників, щоправда у пом'якшеному вигляді¹³. Так, замість перевиборів було передбачено проведення референдуму щодо довіри до Верховної Ради; строкова військова служба за межами України мала відбуватися лише за добровільної згоди громадян, але для цього ще слід було створити відповідну законодавчу базу; підписання нового союзного договору дипломатично було назване «передчасним»; було обіцяно поставити на голосування питання відставки В. Масола.

17 жовтня було проголошено завершення акції протесту, наметове містечко біля будівлі парламенту було демонтовано, а раніше захоплені приміщення закладів вищої освіти — звільнено. Містечко на Жовтневій площі було розформоване 18 жовтня, і тоді ж відбувся святковий концерт. Революція на граніті перемогла — уперше за багато десятиліть громадські активісти у відкритій боротьбі змусили компартійну владу погодитися на свої політичні вимоги. Інша справа, що більша частина вимог так і не була виконана. У панівній верхівці КПУ та й КПРС точилися внутрішні дискусії, чи не проявила влада недопустиму слабкість у цій ситуації. Не припинялися дебати з питання відставки В. Масола. Врешті через побоювання відновлення студентських протестів 23 жовтня Верховна Рада проголосувала за відставку: новим головою Ради міністрів став В. Фокін.

Однак компартійна верхівка не збиралася легко здавати своїх позицій. Щоб не допустити повторення протестів, правоохоронці спробували залякати активістів: з використанням провокації був заарештований один із найрадикальніше налаштованих народних депутатів С. Хмара. Згодом був ув'язнений молодіжний лідер О. Доній, який узяв на себе відповідальність за захоплення червоного корпусу КДУ ім. Т.Г. Шевченка. За кілька місяців заарештовані були відпущені, однак сигнал був очевидним, тим більше, що опозиційна «Народна Рада» була не в змозі щось протиставити діям силовиків.

Важливим наслідком Революції на граніті стало поглиблення розколу у верхівці КПУ. Частина продовжувала орієнтуватися на очільників СРСР — її лідером був перший секретар С. Гуренко. Водночас посилила свої позиції група, яка стояла на націонал-комуністичних засадах. Вона вбачала перспективу у зміцненні республіканського суверенітету та намагалася перехопити ініціативу у цьому питанні у націонал-демократичної опозиції, щоб провести революційні зміни зверху. Її лідером був Л. Кравчук. Ця група показала себе згодом у принциповій і на той час досить сміливій заяві Президії Верховної Ради УРСР із засудженням застосування союзним керівництвом насилля для придушення визвольних змагань у Литві та Латвії у січні 1991 р.

УРСР і союзний центр: маневри та компроміси. Спікер Верховної Ради Л. Кравчук усвідомлював, що політична ситуація в Україні розвиватиметься під

¹³ Постанова Верховної Ради УРСР «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-12>

впливом перипетій політичної боротьби у Москві. З огляду на це він зробив ставку на співпрацю з лідером російських націонал-комуністів Б. Єльциним. 19 листопада 1990 р. у Києві Л. Кравчук і Б. Єльцин підписали договір між УРСР та РРФСР про визнання одна одної суверенними державами: фактично лідер українських націонал-комуністів використав напрацювання опозиційної «Народної Ради». Невдовзі Верховна Рада УРСР ратифікувала договір 352-ма голосами, тим часом, як у Верховній Раді РРФСР вже тоді виникли гострі дискусії навколо питань кордонів з Україною, приналежності Криму, Севастополя та інших «споконвічних російських земель». Тогочасний міністр закордонних справ РРФСР А. Козирев так «заспокоював» депутатів, що виступали проти Ст. 6 договору («сторони визнають і поважають територіальну цілісність» одна одної): «Сьогодні ми є республіками у рамках СРСР... У нинішній момент існує Російська Федерація в її кордонах, у рамках СРСР, і у нинішній момент існує Українська РСР, в її нинішніх кордонах, як вони позначені на карті... Інша справа, якщо виникне питання про те, що кордон буде не у рамках СРСР. Але, по-перше, тоді це буде все рівно, можна сподіватися, у рамках Союзу суверенних держав, тобто оновленого по суті Союзу. Але тоді, як кажуть, буде інша справа. Це вже буде інша політична ситуація. Але Договір сьогодні фіксує реально наявний факт. Товариші, що стосується другого питання — про бази у Севастополі. По усіх наших документах забезпечення безпеки передане Союзу, і ніхто зараз про це не говорить». Треба звернути увагу, що тоді у сесійній залі лунали й інші погляди. Один з російських депутатів (його ім'я не наведене у стенограмі) саркастично зазначив з приводу аргументів про «споконвічні російські землі»: «Якщо цю тезу (а вона має бути рівноправною, тобто застосовуватися і до інших республік) віднести до української сторони, то чи не мають вони права як спадкоємці Київської Русі претендувати на Москву та Новгород?»¹⁴.

Отже, договір був ратифікований і російським парламентом — інтереси команд Л. Кравчука та Б. Єльцина у цьому питанні співпадали. Понад те, підписаний міжреспубліканський договір зокрема та тактичний союз з керівництвом УРСР загалом посилювали позиції російського лідера у суперництві з президентом СРСР М. Горбачовим. У відповідь на спроби очільників республіканських парламентів перебрати на себе максимум повноважень М. Горбачов ініціював загально-союзний референдум щодо подальшої долі СРСР. Протягом грудня 1990 — січня 1991 р. відповідне рішення було «протиснуте» через Верховну Раду СРСР, яка призначила на 17 березня 1991 р. плебісцит з питання: «Чи вважаєте ви за необхідне збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої

¹⁴ Выписка из стенограммы заседания 2-й сессии Верховного Совета РСФСР и 42-го совместного заседания Совета Республики и Совета Национальностей 22 ноября 1990 года (о ратификации Договора между РСФСР и УССР, подписанного 19 ноября 1990 года в Киеве Б.Н. Ельциным и Л.М. Кравчуком). URL: <http://rusmir.su/russia/74419-vozvrashchenie-kryma.html>

національності?». Одночасно з цим центр продемонстрував свою готовність і до силового варіанта збереження СРСР: у січні 1991 р. була застосована сила, щоб приборкати національно-демократичні рухи у Литві та Латвії, уведені додаткові спецвійська, проти протестувальників було застосовано зброю.

Низка радянських республік — Литва, Латвія, Естонія, Вірменія, Грузія, Молдова — категорично відмовились проводити референдум. У них домінували національно-визвольні політичні сили, і вже давно не КПРС та Кремль визначали актуальний порядок денний. Попри це, центральній владі вдалося організувати голосування в окремих їхніх регіонах, зокрема Гагаузії, Придністров'ї (обидва — у складі Молдавської РСР), Південній Осетії, Абхазії (обидва — у складі Грузинської РСР), східних районах прибалтійських республік. Керівництво УРСР підтримало проведення загальносоюзного референдуму, однак винесло на нього додаткове питання: «Чи згодні ви, що Україна має бути в складі Союзу Радянських суверенних республік на засадах Декларації про державний суверенітет України?»¹⁵. Такий крок був співзвучний з окремими вимогами Революції на граніті, опозиційної «Народної Ради» та водночас посилював позиції націонал-комуністів, що виступали за «революцію згори». Це підтвердили й результати референдуму: на «союзне» питання громадяни УРСР дали 70,2 % схвальних відповідей, а на «республіканське» — 80,3 %.

З огляду на підсумки загальносоюзного та республіканського референдумів керівництво УРСР спробувало діяти сміливіше у відносинах із союзним центром, але переважно в економічній сфері. Політичної конфронтації з Москвою воно водночас намагалося уникати — свіжим нагадуванням про необхідність бути обережними було застосування зброї проти протестувальників у Вільнюсі та Ризі. Не менш красномовним сигналом стало рішення М. Горбачова вивести бронетехніку на вулиці Москви наприкінці березня — через десять днів після загальнорадянського референдуму. Одним із провідних мотивів цієї демонстрації сили було залякування російських демократичних політсил: разом із загальносоюзним плебісцитом у РРФСР на референдум було винесене питання про введення посади Президента РРФСР. Ним був обраний Б. Єльцин.

Незважаючи на низку важливих кроків Верховної ради та Ради міністрів УРСР, економічний суверенітет був більше на папері, республіка залишалась украй залежною від рішень союзного центру. Показовим прикладом цього стали незграбні адміністративні спроби радянського уряду вгамувати інфляцію. Так, зненацька у ніч на 23 січня 1991 р. була упроваджена конфіскаційна грошова реформа: виводилися з обігу купюри 50 і 100 руб. зразка 1961 р. (одним з аргументів стало те, що начебто західні банки сконцентрували радянські рублі у цих купюрах і готуються їх використати, щоб дестабілізувати ситуацію в СРСР). Громадяни могли їх обміняти на нові купюри лише протягом трьох діб і на суму не більше од-

¹⁵ Постанова Верховної Ради УРСР «Про проведення референдуму в Українській РСР 17 березня 1991 року». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/788-12>

нієї тисячі рублів, а пенсіонери — не більше 200 рублів. Обмін понад цієї суми міг відбутися лише за погодженням зі спеціальними комісіями. Водночас ввели обмеження на видачу коштів з рахунків громадян в «Ощадному банку СРСР» (не більше 500 руб.), а громадянам, які мали декілька рахунків, під час першої видачі коштів ставили спеціальні відмітки у паспортах, щоб унеможливити зняття в інших відділеннях. Серед населення закономірно виникла паніка, в ощадних касах утворилися великі черги, люди, які втратили частину багаторічних заощаджень, відчували себе безсилими перед свавіллям держави. Реформа своєї мети не досягла: з обігу були виведені 14 млрд руб., однак виробники у відповідь підняли ціни. Тому вже у квітні 1991 р. держава була змушена підняти ціни та тарифи у 2—4 рази. Тобто замість зниження інфляції був отриманий протилежний результат.

Республіканська влада з кожним місяцем усе більше відчувала зростання напруження у суспільстві. У березні 1991 р. прокотилася нова хвиля страйків у шахтарських регіонах, що призвело до дестабілізації ситуації у важкій промисловості. Верховна Рада УРСР ухвалила кілька постанов, спрямованих на зниження страйкової активності. Однак вони не мали позитивних результатів, оскільки вирішення проблем знаходилось у компетенції Москви. Більше того, коли, здавалося б, після важких переговорів і взаємних поступок протести пішли на спад, квітнєве підвищення тарифів за рішенням союзного уряду надало нового потужного імпульсу активізації страйкової діяльності.

За таких умов республіканська влада була змушена вибудовувати систему, яка б обмежувала вплив деструктивних кроків союзного уряду. У березні 1991 р. було ухвалено рішення про утворення Національного банку України (невдовзі було створено низку спеціалізованих республіканських банків «Промбудбанк», «Ощадбанк», «Житлосоцбанк», «Агробанк», «Зовнішекономбанк»), тобто створення республіканської банківської системи. 16 квітня за пропозицією уряду Верховна Рада призупинила дію Указу Президента СРСР щодо надзвичайних заходів із забезпечення підприємств матеріальними ресурсами. У травні був призначений перший голова Національного банку України (ним став В. Матвієнко), і розпочалося практичне опрацювання питання утворення національної грошової одиниці. 6 червня ухвалено Постанову Верховної Ради про перехід під юрисдикцію УРСР державних підприємств, розташованих на українській території, 21 червня припинено дію окремих статей закону СРСР «Про союзний бюджет» (зокрема, податки з підприємств мали йти лише у республіканський бюджет), а в рамках «Програми надзвичайних заходів із стабілізації економіки України», ухваленої 3 липня, була призупинена до 1993 р. дія низки союзних нормативно-правових актів¹⁶. Усі ці кроки мурували засади реального економічного суверенітету УРСР, але призводили (утім, як і дії інших радянських республік) до розбалансування економічної системи на загальносоюзному рівні. Як результат, росли інфляція та ціни, зменшу-

¹⁶ Постанова Верховної Ради УРСР «Про Програму надзвичайних заходів щодо стабілізації економіки України та виходу її з кризового стану». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1291-12/ed20161005>

валися капітальні інвестиції, скорочувалося промислове виробництво тощо. Ситуація вимагала кардинального політичного вибору — або ключові рішення мають перейти на республіканський рівень, або залишитися на союзному. Тому на порядку денному гостро постало питання: підписувати чи ні новий союзний договір?

Переговори стосовно майбутнього устрою Союзу розпочалися з кінця квітня 1991 р. Вони зазвичай проходили в президентській резиденції Ново-Огарьово, тому переговорний процес був названий «ново-огарьовським». М. Горбачов намагався пролобіювати концепцію союзної федерації із сильним центром, натомість лідери республік виступали за фактичний конфедеративний устрій. Особливо жорсткі дискусії точилися навколо двох питань: союзні податки та статус автономних республік. Щодо першого, то М. Горбачов наполягав, що оновлений Союз мав отримувати податки одночасно на усіх трьох рівнях: місцевому, республіканському, союзному. Його опоненти в республіках вважали, що сума відрхувань з республіканських бюджетів до загальносоюзного має бути фіксованою.

Щодо статусу автономій, то це питання стало надзвичайно актуальним й для УРСР. У січні 1991 р. у Кримській області відбувся референдум, на який було винесене питання «відновлення Кримської АРСР як суб'єкта Союзу СРСР і Союзного договору»¹⁷. На нього позитивно відповіли понад 80 % кримчан, які узяли участь у голосуванні. 12 лютого Верховна Рада УРСР була змушена ухвалити закон, яким визнавалась автономія Криму. Цей крок був зумовлений тим, що союзний центр намагався грати на суперечностях між республіками та їхніми автономіями та регіонами, які претендували на цей статус. Дискусія точилася навколо того, чи мають автономні республіки право підписувати новий союзний договір самостійно чи виключно у складі делегацій союзних республік. Після того, як 12 червня Б. Єльцина обрали президентом РРФСР, Верховна Рада СРСР ухвалила рішення, що автономні утворення можуть працювати безпосередньо з центром, в обхід республік. Політична гра союзного центру на грані фолу невдовзі засвідчила, що процес може вийти з-під контролю. Якутія, що була автономією у складі РРФСР, встановила прямі дипломатичні відносини з Китаєм в обхід не тільки РРФСР, але й СРСР.

У ситуації, коли ново-огарьовський процес зайшов у глухий кут, очільники УРСР вирішили призупинити участь у підписанні союзного договору. Верховна Рада УРСР відклала розгляд питання на вересень 1991 р. А 5 липня ввела посаду Президента УРСР, призначивши вибори на 1 грудня 1991 р.

Тим часом політичне протистояння у Москві доходило свого піку. З одного боку, посилювалося протистояння по лінії Б. Єльцин — М. Горбачов. З іншого, проти останнього з публічною критикою виступила частина його ж найближчого оточення — силовики та низка членів Ради міністрів СРСР. Так, 17 червня під час звітних виступів перед Верховною Радою СРСР прем'єр-міністра В. Павлова та (на закритій частині) міністра оборони Д. Язова, голови КДБ В. Крючкова, міністра внутрішніх справ Б. Пуго лунали закиди на адресу М. Горбачова, що він

¹⁷ Див.: Велігодський В. Відновлення Кримської АРСР в 1991 р. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2004. № 11. С. 443—460.

веде СРСР у прірву. В. Крючков з прозорим натяком навів інформацію із секретної доповідної КДБ 1977 р. за підписом Ю. Андропова «Про плани ЦРУ щодо отримання агентури серед радянських громадян»¹⁸. Опинившись між двох вогнів, президент СРСР протягом наступного місяця пішов на поступки конфедератам — після декількох раундів переговорів наприкінці липня 1991 р. він узгодив новий проект союзного договору (принципову згоду на його підписання дали дев'ять радянських республік). Ключову роль у зрушенні ситуації з мертвої точки відіграли нічні переговори президента СРСР М. Горбачова, президента РРФСР Б. Єльцина та лідера Казахської РСР Н. Назарбаєва, які парафували проект договору та домовились про зміну силового блоку в союзному уряді.

На початку серпня М. Горбачов проголосив, що договір про оновлений Союз готовий і буде відкритий для писання 20 серпня (тоді до нього мали приєднатися п'ять радянських республік: РРФСР, Білоруська, Казахська, Таджикицька та Узбекицька РСР, а у вересні — Українська, Азербайджанська, Киргизька та Туркменська РСР). Те, що УРСР не потрапила в перше коло підписантів нового союзного договору, на той історичний момент було, скоріше, негативним сигналом, бо поставлений перед фактом Київ мав би підписувати те, що погодили М. Горбачов з Б. Єльциним та Н. Назарбаєвим, які не вважали за потрібне врахувати позицію України.

«Революція згори» 1991 р. Перспектива підписання нового союзного договору, який став підсумком компромісу між президентом СРСР та лідерами кількох союзних республік, підштовхнула консервативні сили до активних контрдії. Додатковою мотивації їм надавали також побоювання втратити посади, що пообіцяв зробити М. Горбачов під час конфіденційних переговорів з Б. Єльциним і Н. Назарбаєвим. Заколот союзної партійно-радянської номенклатури очолив віцепрезидент СРСР Г. Янаєв, серед заколотників були керівники силових відомств СРСР і прем'єр-міністр В. Павлов.

18 серпня представники змовників приїхали до президентської резиденції у Форосі (Кримська АР, УРСР), де тоді відпочивав М. Горбачов, і намагалися його переконати відмовитися від підписання нового союзного договору та запровадити в країні надзвичайний стан. Такий варіант попередньо пророблявся союзними силовиками з кінця 1990 р. за дорученням вищого політичного керівництва СРСР. М. Горбачов відмовився від сценарію путчистів, але водночас не намагався їм реально протидіяти, фактично самоусунувшись від керівництва держави. Тоді він був ізольований путчистами у своїй кримській резиденції. У ніч на 19 серпня в центральних ЗМІ було розповсюджене повідомлення, що начебто у зв'язку з проблемами зі здоров'ям М. Горбачов склав з себе повноваження президента СРСР і передав їх Г. Янаєву. Також була озвучена імовірність запровадження надзвичайного стану «в окремих місцевостях СРСР» і верховенство конституції та законів СРСР над республіканськими нормативно-правовими актами. Вищим керівним органом СРСР тимчасово був оголошений Державний комітет з надзвичайного

¹⁸ Див.: Крючков В. *Личное дело. Три дня и вся жизнь*. Москва, 2016.

стану (ДКНС, більше відомий за російською аббревіатурою — *ГКЧП*). Після цього була оприлюднена офіційна заява (датована 16 серпня) голови Верховної Ради СРСР А. Лук'янова, у якій той жорстко розкритикував проект союзного договору.

Зранку 19 серпня в Москві було проголошено надзвичайний стан і були введені війська, зокрема бронетехніка. Загальнодержавні телеканали припинили мовлення (постійно транслювався відеозапис балету «Лебедине озеро»), у випусках новин подавалася лише позиція ДКНС, також виходили сюжети з негативними оцінками демократичних сил та їхніх лідерів. Президент РРФСР Б. Єльцин не визнав повноваження ДКНС. Навколо Будинку Рад Російської Федерації (так званий Білий дім) вирости барикади, десятки тисяч мешканців Москви прийшли на його захист. Серед захисників була й «українська сотня» під синьо-жовтими прапорами, яка складалася з українців, що мешкали у Москві або приїхали у відрядження чи у приватних справах.

В УРСР позицію ДКНС представляв заступник міністра оборони СРСР В. Варенніков (поміж іншого, був одним з керівників операції із захоплення радянськими спецпризначенцями телевежі у Вільнюсі у січні 1991 р., під час якої загинуло більше десяти цивільних громадян, а майже 150 осіб отримали поранення). Він намагався за підтримки першого секретаря КПУ С. Гуренка добитися від голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука запровадження надзвичайного стану у республіці. ЦК КПУ виступив із відозвою, у якій закликав підтримати заколотників. Л. Кравчук, який публічно не засуджував путчистів (понад те, союзне телебачення транслювало його позитивні оцінки дій ДКНС), відмовився уводити надзвичайний стан, посилаючись на норми республіканського законодавства (це міг зробити лише парламент) та на відносний суспільний спокій в УРСР. В. Варенніков не мав політичного ресурсу, щоб дотиснути українське керівництво, і питання треба було вирішувати через Москву. Однак там ситуація загострювалася, тим більше, що його самого відкликали в Москву, де почалися зіткнення громадян із військовими.

Українськими містами прокотилася хвиля протестів проти ДКНС, у Харкові та Донецьку розпочалася підготовка страйків. Тернопільська, Івано-Франківська та Львівська обласні ради ухвалили рішення про невизнання ДКНС. 20 серпня «Народна Рада» спільно з іншими національно-демократичними організаціями ініціювала проведення позачергової сесії Верховної Ради УРСР для організації захисту державного суверенітету. Наступного дня парламент ухвалив рішення про невизнання рішень ДКНС на всій території республіки.

Розв'язка у Москві наступила 21 серпня — путчисти не отримали широкої суспільної підтримки, штурм спецпідрозділами «Білого дому» так і не відбувся. На захист останнього були перекинуті підрозділи МВС РРФСР, зокрема курсанти міліцейських училищ, та військові почали переходити на бік демократичних сил. ДКНС спробував знайти спільну мову з М. Горбачовим і направив до нього делегацію, але той відмовився її прийняти. Натомість залишивши резиденцію у Форосі, вночі 22 серпня він повернувся до Москви, сподіваючись, що більше немає перешкод для підписання нового союзного договору.

Вибори Президента України 1 грудня 1991 р.

Кандидат (політсила)	Результат, % від тих, хто взяв участь у голосуванні	Кількість голосів
Л. Кравчук (самовисуванець)	61,59	19 643 481
В. Чорновіл (Народний Рух)	23,27	7 420 727
Л. Лук'яненко (УРП)	4,49	1 432 556
В. Гриньов (самовисуванець)	4,17	1 329 758
І. Юхновський (самовисуванець)	1,74	554 719
Л. Табурянський (Народна партія)	0,57	182 713

Джерело: Голос України. 1991. 3 грудня. № 233.

Після провалу путчу консервативні компартійні сили були деморалізовані та дезорганізовані. Україні це відкрило вікно політичних можливостей для отримання незалежності. Ситуативний союз реформістського крила КПУ (націонал-комуністи) та націонал-демократичних сил дав змогу закінчити «революцію зверху», запущену у попередній період, починаючи з ухвалення Декларації про державний суверенітет і Революції на граніті. Вже 24 серпня український парламент першим поміж вищих органів законодавчої влади радянських республік, скориставшись поразкою путчистів у Москві, ухвалив Акт проголошення незалежності України¹⁹. Відповідну ініціативу висунув голова «Народної Ради» І. Юхновський. «За» проголосувало 346 депутатів, «проти» — п'ять, утрималось двоє. Сам Акт, за наполяганням Л. Кравчука, мав отримати всенародну згоду на всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р.

Важливим наслідком «революції згори» у серпні 1991 р. стало тимчасове припинення діяльності КПУ, одержавлення її власності та департизація державних установ, господарських суб'єктів, освітніх і культурних закладів тощо. Одночасно з референдумом 1 грудня були проведені, як і планувалося раніше, вибори Президента України.

Націонал-демократичним силам не вдалося домовитися про об'єднання на президентських виборах. Ще наприкінці серпня було погоджено, що єдиним кандидатом стане лідер УРП Л. Лук'яненко. Але вже 1 вересня з'їзд «Народного Руху України» висунув кандидатуру В. Чорновола. Висунув свою кандидатуру і лідер «Народної Ради» І. Юхновський. У підсумку націонал-демократи пішли на вибори роз'єднаними, критикуючи один одного. Безумовну перемогу на виборах здобув лідер реформістського крила КПУ Л. Кравчук, який отримав 61,5 % вже у першому турі (табл. 1), посівши перше місце в усіх регіонах, за винятком Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської та Чернівецької областей. Утім,

¹⁹ Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>

навіть у випадку об'єднання шанси націонал-демократів на перемогу були невеликі. Як згодом визнавав Л. Лук'яненко, тогочасна «свідомість громадян України була ближча до Кравчука, ніж до Чорновола і Лук'яненка»²⁰.

Тим часом у Москві провал путчу не сприймався як причина для розпуску СРСР та для відмови від підписання нового союзного договору. Зрозуміло, що серпневий варіант угоди був вже неактуальним і потребував доопрацювання. М. Горбачов, погодившись на призупинення діяльності КПРС та Верховної Ради СРСР, ініціював відновлення роботи над новим союзним договором у рамках Держради СРСР. Однак ефективність її роботи була низькою: найбільшу активність проявляли представники середньоазійських республік, тоді як представництво Російської Федерації було формальним, а Україна взагалі не направляла свого представника до неї.

Новий проект союзної угоди був оприлюднений наприкінці листопада — спеціально напередодні українського референдуму. На той час навіть у націонал-демократичному крилі політсил України не було впевненості, що внаслідок плебісциту про незалежність буде отримано позитивний результат. Згідно із проектом, схваленим Держрадою СРСР 25 листопада, «Союз суверенних держав» мав стати конфедеративним утворенням, повноваження якого формувалися шляхом їх добровільного делегування республіками. Однак приголомшливі результати українського референдуму 1 грудня (90,32 % від тих, хто узяв участь, позитивно відповіли на питання «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?») поставили хрест на ідеї збереження СРСР. Показовим було й те, що навіть у Криму більшість громадян (54 %) виступила за незалежність України. Кінцева ж крапка була поставлена 8 грудня 1991 р. на зустрічі президента України Л. Кравчука, президента РФ Б. Єльцина та голови Верховної Ради Білорусі С. Шушкевича. Вони підписали угоду про створення Співдружності незалежних держав (СНД). У ній, зокрема, зазначалося, що СРСР «як суб'єкт міжнародного права та геополітична реальність припиняє своє існування»²¹. М. Горбачов, який на той час вже не мав ні політичних, ні силових, ні моральних ресурсів, був змушений змиритися з цим і 25 грудня склав з себе повноваження Президента СРСР.

Таким чином, у 1990—1991 рр. завдяки високій політичній активності українського суспільства було вирішено ключове питання — мирний вихід зі складу СРСР. Провідну роль у цьому відіграв тимчасовий союз націонал-комуністів та націонал-демократичних сил, який ситуативно склався за підсумками Революції на граніті. Саме тоді були сформульовані основоположні ціннісні підвалини українського політичного процесу: Україна має бути незалежною і демократичною державою, у якій інтереси суспільства мають стояти попереду інтересів влади.

²⁰ Левко Лук'яненко: Люди обирали комуністів, бо були рабами. *УНІАН*. 24 серпня 2011 року. URL: <https://www.unian.ua/politics/533978-levko-lukyanyenko-lyudi-obirali-komunistiv-bo-buli-rabami.html>

²¹ Угода про створення Співдружності Незалежних Держав. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_077

ЯК УКРАЇНА
НЕ СТАЛА *FAILED STATE*

Суспільно-політична риторика нової держави та цінності, які вона транслювала суспільству, були адекватні історичному періоду та спрямовані на формування модерної поліетнічної, а не моноетнічної нації. Ця ціннісна настанова сприяла збереженню громадянського миру у найскладніші моменти становлення сучасної України. Так, вже 12 вересня Верховною Радою був ухвалений закон «Про правонаступництво України»¹, який зафіксував, що модерна українська держава є результатом розвитку (а не запереченням) Української Радянської Соціалістичної Республіки. 8 жовтня було ухвалено закон «Про громадянство України»², який передбачав відсутність дискримінації у процесі визначення українського громадянства: кожен, хто на той час постійно мешкав на території республіки, мав право стати громадянином України. 1 листопада 1991 р. Верховна Рада ухвалила «Декларацію прав національностей України»³, що гарантувала усім народам, які проживали на території республіки, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Зasadничі документи суверенної України формували рамки внутрішньополітичного консенсусу для вирішення надзвичайно гострих питань забезпечення державної безпеки України, або іншими словами — виживання новонародженої держави.

Зовнішньополітичні виклики для нової держави. Нова українська держава виникла у відносно несприятливих умовах і зіткнулась із соціально-економічними викликами, з якими, власне, не зміг впоратися і потужніший Радянський Союз. Вона не могла розраховувати на значну міжнародну підтримку.

¹ Закон України «Про правонаступництво України». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12>

² Закон України «Про громадянство України». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1636-12>

³ Декларація прав національностей України. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-12>

Майже за три тижні до проголошення «Акта державної незалежності», 1 серпня 1991 р., у Києві з візитом перебував президент США Дж. Буш. У своєму виступі⁴ (після критичних публікацій в американських ЗМІ названому «котлета по-київськи») з трибуни Верховної Ради УРСР американський лідер провів однозначну тезу: для його команди оновлений СРСР потрібніший за незалежну Україну (хоча, наприклад, для прибалтійських республік було зроблено виняток).

Якщо на Заході поява української держави викликала занепокоєння, то у Москві «Акт проголошення державної незалежності України» був сприйнятий відверто негативно. Навіть після заколоту ДКНС Б. Єльцин вважав основним сценарієм подальшого розвитку СРСР його збереження шляхом глибокого реформування. Він усвідомлював, що М. Горбачов піде на усі можливі поступки. Однак проголошення української незалежності зламало стратегію Кремля. Особливе занепокоєння викликали плани України щодо перепорядкування собі підрозділів збройних сил СРСР, розташованих на її території. Угрупування складало понад 750 тис. осіб. На відміну від прибалтійських республік, які наполягали на повному виведенні радянських військ і планували створити національні армії з «нуля», українська влада вирішила, що ефективніше та економічно доцільно формувати власні збройні сили на радянській основі.

Уже за два дні після проголошення української незалежності, 26 серпня, прес-секретар Б. Єльцина П. Воцанов виступив із заявою, попередньо схваленою російським президентом, що Росія припускає перегляд кордонів з тими республіками, які відмовляться підписувати новий Союзний договір (за винятком прибалтійських держав)⁵. Не викликало сумнівів, що основним адресатом заяви була Україна — претензії стосувалися Криму та значної частини Лівобережної України (зокрема Донбасу). Невдовзі мер Москви Г. Попов амбіційно висловився про Одеську область та Придністров'я.

Аби пригальмувати державне будівництво в Україні, Росія спробувала реалізувати тактику затягування офіційного Києва у переговорний процес. 28 серпня в Україну була направлена делегація на чолі з віцепрезидентом РФ О. Руцьким. Переговори були гострими, однак зупинити вихід України з СРСР не вдалося. За підсумками переговорів був підписаний спільний протокол, що зафіксував визнання між Україною та Росією міжреспубліканських кордонів, встановлених за СРСР, міждержавними. Протокол не мав юридичної сили, але транслював заспокійливі сигнали по обидві боки кордону, а також — зовнішньому світу, що міждержавного воєнного конфлікту не буде.

Попри деякий спад напруги у відносинах Києва та Москви, югославський сценарій в епоху розпаду СРСР не сходив з порядку денного. Так, на початку вересня в російську пресу просочилася інформація, що у Москві розглядають мож-

⁴ До речі, текст виступу готувала майбутній держсекретар США в адміністрації Дж. Буша-молодшого К. Райс.

⁵ Воцанов П. *Ельцин как наваждение. Записки политического проходимца*. Москва, 2019. С. 174—175.

ливність нанесення превентивних ядерних ударів по Україні. Цього разу українська делегація на чолі з І. Плющем терміново виїхала до Москви для з'ясування ситуації. Згодом з'ясувалося, що Б. Єльцин дійсно консультувався з військовими щодо технічної можливості такого кроку і отримав негативну відповідь⁶. Урешті-решт вище російське керівництво дезавуювало повідомлення ЗМІ, але «цивілізованого розлучення» не виходило. Зокрема, під час переговорів на початку грудня 1991 р. у Біловезькій пущі щодо утворення СНД, як «м'якого» варіанта розпуску СРСР, Б. Єльцин запропонував Л. Кравчуку винести за дужки питання належності Криму. Український президент категорично заперечив можливості торгу територіями і заявив про однозначну українську юрисдикцію над півостровом. Російський очільник був змушений відступити, оскільки на кін була поставлена значно вища ставка — мирний розпуск СРСР та контроль за його ядерним потенціалом.

Тим часом виклики національній безпеці виникли не тільки на російському напрямі. З осені 1991 р. загострився конфлікт біля південно-західних кордонів України. У відповідь на проголошення Молдовою незалежності у низці регіонів активізувалися сепаратистські рухи, підтримувані з Москви: на півдні республіки — Гагаузія, на сході — невизнана «Придністровська Молдавська Соціалістична Радянська Республіка» (тут проживала й численна українська етнічна громада). Молдовський уряд спробував вирішити проблему придністровського сепаратизму силовим шляхом. Виникла небезпека втягнення в нього Румунії та Росії (на території Молдови базувалася 14-та загальновійськова армія СРСР, яка наприкінці 1991 р. була перепорядкована Москві). До зони бойових дій підтягувалися радикальні парамілітарні групи з обох країн. У боях на боці Придністров'я брали участь й українські радикальні угруповання.

На тлі молдовської кризи та розпуску СРСР загострилися відносини Румунії та України. Ще 24 червня 1991 р. румунський парламент ухвалив декларацію щодо засудження пакту Ріббентропа — Молотова 1939 р. (згідно з яким СРСР отримав два регіони, підконтрольні на той час Румунії, — Північну Буковину та південну Бессарабію). Тим самим Україні, хоч і опосередковано, фактично висувалися територіальні претензії. 28 листопада 1991 р. румунські парламентарі ухвалили заяву проти участі населення Північної Буковини та південної Бессарабії у загальноукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р.⁷ Апогей протистояння прийшовся на 1993 р., коли Румунія в односторонньому порядку денонсувала радянсько-румунську угоду 1961 р. щодо державного кордону. Конфлікт вдалося утримати у дипломатичному руслі: протягом 1990-х років відбулося кілька раундів переговорів, під час яких крок за кроком знімалися проблемні питання. Фінальна крапка у конфлікті була поставлена у лютому 2009 р., коли

⁶ Портников В. Єльцин обговорював з військовими можливість ядерного удару по Україні... *Независимая газета*. 1991. 24 октября.

⁷ Соловей І. Українсько-румунські відносини: проблеми та перспективи їх розв'язання. *Вісник Київського міжнародного університету. Серія «Міжнародні відносини»*. Київ: КиМУ, 2004. Вип. 3. URL: <https://vmv.kyumu.edu.ua/v/03/solovey.htm>

Міжнародний суд ООН наново визначив лінію виключних економічних зон двох держав на чорноморському шельфі.

Конфлікт у Придністров'ї був законсервований після втручання російських регулярних військ улітку 1992 р. Це стабілізувало ситуацію, але створило довготривалий ризик від російської військової присутності поряд із південно-західним кордоном України.

З огляду на безпекові виклики до кінця 1991 р. український парламент ухвалив низку фундаментальних документів, що регулювали сферу військового будівництва та національної безпеки. Так, 24 серпня постановою «Про військові формування в Україні»⁸ Верховна Рада зобов'язала Раду міністрів розпочати формування національних збройних сил. Згодом були ухвалені постанова «Про міністра оборони України»⁹ (першим міністром став К. Морозов), «Концепція оборони та будівництва Збройних сил України»¹⁰, закони «Про державний кордон України»¹¹, «Про прикордонні війська»¹², «Про Національну гвардію України»¹³ тощо. 6 грудня були ухвалені закони «Про Збройні сили України»¹⁴ та «Про оборону України»¹⁵. У вересні 1991 р. на базі республіканського управління КДБ була створена Служба національної безпеки України¹⁶, головою якої став Є. Марчук.

Однозначні та переконливі підсумки референдуму 1 грудня 1991 р. відкрили шлях для міжнародного визнання державної незалежності України і тим самим посилили національну безпеку. Першими визнали Україну Польща та Канада (2 грудня), наступного дня — Латвія та Литва. Росія зробила це 5 грудня, а США — 25 грудня (у той же день, коли М. Горбачов пішов з президентського поста). 27 грудня Україну визнав Китай. Загалом протягом грудня 1991 р. Україну визнали майже 70 держав. За рік їх вже було 140. Отже, процес світового визнання нової держави завершився.

⁸ Постанова Верховної Ради України «Про військові формування в Україні». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1431-12>

⁹ Постанова Верховної Ради України «Про міністра оборони України». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1473-12>

¹⁰ Концепція оборони та будівництва Збройних сил України. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1659-12>

¹¹ Про державний кордон України. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12>

¹² Про прикордонні війська України. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1779-12>

¹³ Про Національну гвардію України. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1774-12>

¹⁴ Про Збройні сили України. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>

¹⁵ Про оборону України. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>

¹⁶ Про створення Служби національної безпеки України. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1581-12>

Своєрідним підсумком напруженої роботи щодо становлення молодій державі і забезпечення її безпеки стала ратифікація 12 грудня 1991 р. Верховною Радою, хоча й із застереженнями, угоди про створення СНД. З одного боку, це дозволило поставити крапку у мирному розпуску СРСР. З іншого, — зберігався ризик, що СНД за певних обставин могла перетворитися на новий Радянський Союз. На користь такого сценарію свідчили й плани приєднання до СНД 21 грудня восьми колишніх радянських республік (крім прибалтійських та Грузії). Тому напередодні (20 грудня) український парламент ухвалив окрему заяву про те, що Україна не планує входити до жодних наддержавних структур СНД у випадку їхнього створення.

Таким чином, за надзвичайно короткий період у кілька місяців Україні вдалося інституалізуватися як державі, уникнувши конфлікту з агресивно налаштованими сусідами і забезпечивши повне міжнародне визнання. Тим самим було створено передумови для проведення внутрішніх реформ, спрямованих на формування з уламку СРСР самодостатнього політичного організму.

Суперечливість ядерного роззброєння. Після проголошення незалежності гостро постало питання подальшої долі ядерних озброєнь, що знаходилися на території України. У «Декларації про державний суверенітет України» 1990 року було чітко заявлене бажання досягти без'ядерного статусу. Відповідна пропозиція була внесена народним депутатом І. Драчем — одним із лідерів національно-демократичних сил. Він розглядав цей крок і як компроміс із компартійною більшістю, і як урахування суспільного скепсису щодо ядерних технологій після аварії на Чорнобильській АЕС. У націонал-демократичному таборі також тоді були побоювання, що сам факт наявності ядерної зброї може бути приводом для недопущення радянським центром української незалежної держави або для окупації частини її території начебто для охорони військових ядерних об'єктів. Крім того, ядерне питання вагомо стримувало процес міжнародного визнання України. З огляду на сукупність факторів Київ обрав курс на найскорішу відмову від ядерної зброї, тож 24 жовтня Верховна Рада ухвалила заяву з красномовною назвою «Про без'ядерний статус України»¹⁷.

Наразі достеменно невідомо, скільки ядерного озброєння і яких видів опинилося на українській території наприкінці 1991 р. Останні підрахунки, що викликають довіру, здійснив фахівець Дніпропетровського філіалу Національного інституту стратегічних досліджень О. Їжак. Він запропонував узяти за основу дані про озброєння, знищені в Україні у рамках американської програми Нанна—Лугара¹⁸. Отже, український ядерний арсенал охоплював:

— 142 міжконтинентальні балістичні ракети SS-19, зокрема 111 розгорнутих (на бойовому чергуванні) і 31 нерозгорнуту ракету. Для міжконтиненталь-

¹⁷ Про без'ядерний статус України. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-12>

¹⁸ Їжак О. Згадуючи про спільне зменшення загрози й витрачені гроші. *Дзеркало тижня*. 11.07.2014. URL: <http://gazeta.dt.ua/international/zgadyuyuchi-pro-spilne-zmshennya-zagrozi-y-vitracheni-groshi-.html>

них балістичних ракет було створено 130 шахтних пускових установок, дві учбові шахти і 13 центрів управління;

— 46 розгорнутих міжконтинентальних балістичних ракет SS-24 та шахтних пускових установок для них із п'ятьма центрами управління;

— у розібраному вигляді «вісім з половиною» міжконтинентальних балістичних ракет SS-24, певна кількість компонентів ракет SS-17, чотири зібраних SS-18, зібраний прототип ракети SS-27 для льотних випробувань;

— 44 важких бомбардувальники, зокрема 19 Ту-160, 23 Ту-95МС, один Ту-95К та один Ту-95М;

— п'ять важких бомбардувальники, зокрема три Ту-95МС і два Ту-95К22, які на момент розпаду СРСР знаходились в Україні на ремонті, але були приписані до російських аеродромів.

— 1068 крилатих ракет повітряного базування Х-55 и Х-55СМ для важких бомбардувальників.

На початковому етапі Україна та Білорусь просувались у руслі російської стратегії пострадянського ядерного роззброєння, що передбачала найскоріше вивезення зброї на російську територію без будь-яких умов. Натомість Казахстан ув'язував поступки зі свого боку з отриманням додаткових безпекових гарантій і фінансових компенсацій.

Згідно з Біловезькими домовленостями Росії, України та Білорусі від 8 грудня 1991 р., була підписана угода, якою передбачався «спільний контроль над ядерним озброєнням та ядерним нерозповсюдженням»¹⁹. 22 грудня була підписана «Алма-Атинська декларація»²⁰, за якою РФ, Україна та Білорусь заявляли про збереження спільного командування над воєнно-стратегічними силами. Нарешті Мінська угода від 30 грудня 1991 р. щодо спільних дій стосовно ядерного озброєння вже передбачала, що Білорусь та Україна лише після узгодження з Президентом РФ отримували право застосувати ядерну зброю. Крім того, республіки узяли на себе зобов'язання вивезти до 1 червня 1992 р. на російську територію тактичну ядерну зброю (саме її було простіше поставити під реальний національний контроль). Строки виведення стратегічної ядерної зброї обмежувалися кінцем 1994 р. До цього часу вона повинна була залишатися під контролем спільного командування Стратегічних сил СНД. Мінська угода не була ратифікована українським парламентом, оскільки не відповідала положенням згаданої вище заяви Верховної Ради України «Про без'ядерний статус України». У ній, зокрема, зазначалося, що Україна наполягала на своєму праві контролювати незастосування ядерного озброєння, розташованого на її території. Утім, мінські домовленості почали виконуватися і без ратифікації тексту угоди.

За свідченнями Ю. Костенка (тоді був народним депутатом і брав безпосередню участь у розробці політики ядерного роззброєння України), на початку

¹⁹ Угода про спільні заходи щодо ядерної зброї. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_086

²⁰ Алма-Атинська декларація. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_189

1990-х років українська політична еліта дійшла безумовного компромісу щодо без'ядерного статусу країни. Натомість гострі дискусії точилися навколо того, якої стратегії роззброєння дотримуватися. Частина політиків вважала, що слід найшвидше вивезти ядерну зброю на територію Росії, оскільки зволікання несло зовнішньополітичні та екологічні ризики, не кажучи вже про обтяжливі витрати на її утримання. Їхні опоненти наполягали на «ефективному роззброєнні», яке передбачало ліквідацію ядерного озброєння саме на території України. Це безперечно гальмувало процес досягнення без'ядерного статусу і створювало потенційні екологічні загрози, але давало можливість витребувати компенсацію та підтримати науково-технологічний сектор держави. Обидві позиції мали свої плюси та мінуси, однак перемогла друга стратегія ²¹.

Зміна підходів України до ядерного роззброєння спостерігалася з лютого 1992 р., коли Л. Кравчук віддав наказ тимчасово припинити вивезення тактичного ядерного озброєння до Росії (згодом Київ кілька раз відновлював і знову призупиняв вивезення). У квітні Верховною Радою було ухвалене рішення про включення ядерних сил до складу ЗСУ ²². Ці дії були зумовлені дипломатичними міркуваннями, спрямованими на міжнародне утвердження нової держави, та стримуванням агресивних кроків з боку Росії. Проте у реальності українське керівництво слабо контролювало ядерні сили на своїй території і навіть не знало достеменно, що і де знаходилося. Тому вивезення тактичної ядерної зброї росіянами відбувалося частково всупереч бажанням і наказам української влади, тоді як вона не могла цьому завадити. Так, за свідченням командувача Стратегічних сил СНД маршала Є. Шапошнікова, останній ешелон з тактичними ядерними зарядами був виведений без згоди України, коли Л. Кравчук летів над Атлантичним океаном ²³ (отже, з ним українські силовики не могли зв'язатися) з першим офіційним візитом до США (5—11 травня 1992 р.).

За інерцією підходу, спрямованого на якнайшвидше ядерне роззброєння, Україна 23 травня 1992 р. підписала п'ятисторонній Лісабонський протокол до радянсько-американського «Договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь» (СНО-1, або за американською класифікацією *START-1*, ця угода була укладена 13 липня 1991 р. між США та СРСР, але не ратифікована через розпад останнього) ²⁴. Відповідно до Лісабонського протоколу Росія, Україна, Казахстан, Білорусь брали на себе зобов'язання СРСР за договором СНО-1. Крім того, Україна, як і Казахстан і Білорусь, мала приєднатися до «Договору

²¹ Костенко Ю. *Історія ядерного роззброєння України*. Київ, 2015.

²² Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2264-12>

²³ Никитин А. Маршал Империи. *Итоги*. 12.03.2012. URL: <http://www.itogi.ru/nashe/2012/11/175570.html>

²⁴ Протокол до Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (Лісабон, 23 травня 1992 року). *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_070

про нерозповсюдження ядерної зброї» (ДНЯЗ) в статусі неядерної держави. На розвиток Лісабонського протоколу 6 червня 1992 р. було підписане «Рішення щодо участі держав-учасниць співдружності в ДНЯО», яке закріплювало за Росією статус єдиної держави- правонаступниці ядерної зброї СРСР. Однак уже тоді Л. Кравчук заявив, що ліквідація ядерного озброєння, розташованого на українській території, потребуватиме сім років, тобто раніше озвучена дата його остаточного знищення — кінець 1994 р. — була дезавуйована.

З кінця 1992 р. українська позиція з ядерного роззброєння стала прагматичнішою та кваліфікованішою. Частково це було зумовлено тим, що прем'єр-міністром України став «ракетник» Л. Кучма. У січні 1993 р. відбулося перше засідання українсько-російської групи з ядерного роззброєння. Під час переговорів перспективи роззброєння ув'язувалися з отриманням Україною компенсації за вивезені до Росії ядерні заряди. З'ясувалося, що росіяни в односторонньому порядку домовилися про переробку 500 тонн «свого», а насправді — частково українського, високозбагаченого урану в «мирний уран» на американських заводах і мали отримати за це не менше \$11 млрд. Решта «ядерних» пострадянських республік залишилися поза домовленістю. Інформація про самий факт контракту спочатку з'явилася в російській пресі, а його деталі згодом оприлюднили американці під час своїх президентських перегонів, щоб використати угоду на користь республіканської адміністрації. Після цього росіянам прийшлося визнати оборудку. Американці вважали, що Україна може претендувати на 20 % від загальної суми відшкодувань. Зрештою, відповідно до українсько-російської міжурядової угоди травня 1994 р., Україні вдалося отримати компенсацію, хоча й не «живими грошима», а безкоштовними поставками 1800 тепловидільних збірок (твелів) російського виробництва для потреб українських АЕС. На це американська сторона виділила кредит Росії у \$160 млн, хоча реальний позитивний ефект фахівцями оцінювався у понад \$2 млрд. Також українською стороною було порушене питання щодо компенсації за високозбагачений плутоній, який вилучався з українських міжконтинентальних балістичних ракет і перероблявся на низькозбагачений на російських підприємствах. У підсумку питання було врегульоване наприкінці 1997 р.: частково вартість переданого плутонію компенсувалася за рахунок поставок твелів російського виробництва, частково — зараховувалась як оплата державного боргу за поставки Росією нафти та нафтопродуктів в Україну в 1993—1994 рр.

За свідченням тогочасного першого віцепрем'єр-міністра І. Юхновського, на початку 1993 р. на державному рівні пророблялося питання отримання хоч якогось мінімального контролю за стратегічним ядерним озброєнням. За висновками експертів, із 48 стандартних процедур обслуговування ядерної зброї Україна могла забезпечити лише 12. Тож для вирішення проблеми був розпочатий діалог з американською компанією «Дженерал Атомік», але він не мав позитивних наслідків. Крім того, харківським науковцям-ядерникам було поставлене завдання розробити пристрій, який би унеможливив запуск міжконтинентальних балістичних ракет з української території за рішенням з Мос-

кви (так звана блокувальна кнопка). Однак за кілька днів після відповідного секретного рішення українського уряду російські ЗМІ вибухнули скандалом про те, що Україна розробляє установку для втручання в системи управління російською ядерною зброєю²⁵. Це посилювало міжнародний тиск на Україну з метою прискорення ядерного роззброєння. В умовах, що склалися, створення такого пристрою втратило сенс.

У квітні 1993 р. на тлі погіршення відносин з Росією (особливо навколо кримського питання) було оприлюднено відкритий лист за підписом 162-х народних депутатів Верховної Ради «Про ядерний статус України». У ньому пропонувалося проголосити Україну, поряд з Росією, однією з держав- правонаступниць ядерного арсеналу СРСР. У червні на закритому засіданні парламенту, присвяченому ратифікації Україною Лісабонського протоколу до радянсько-американської угоди СНО-1, прем'єр Л. Кучма запропонував залишити в Україні 46 міжконтинентальних балістичних ракет СС-24 з неядерним оснащенням для «гарантованого стримування та непророкуючої оборони». Також глава українського уряду запропонував тимчасово, до остаточного виведення ядерної зброї, проголосити Україну «перехідною ядерною державою». Нарешті концепція зовнішньої політики, ухвалена парламентом у липні 1993 р.²⁶, проголосила Україну спадкоємицею радянського ядерного арсеналу, розташованого на її території, але знову декларувала зобов'язання набути у майбутньому без'ядерний статус. Тож у 1993 р., коли відбувалася ратифікація Лісабонської угоди, Верховна Рада схвалила такий підхід, за винятком норми про приєднання до ДНЯО. Водночас Україна брала на себе зобов'язання скоротити ядерне озброєння лише у тому обсязі, який зазначався в угоді СНО-1 — 36 % міжконтинентальних балістичних ракет та 42 % зарядів.

Кардинальна зміна української позиції прогнозовано викликала невдоволення в Росії. У серпні 1993 р. Москва в односторонньому порядку розпустила Об'єднане командування стратегічних сил СНД і повністю перебрала на себе управління ядерним озброєнням, зокрема розташованим на українській території. Тим самим нависла загроза конфліктів навколо фактичного контролю інфраструктури, пов'язаної з ядерним озброєнням (бази зберігання та склади з ядерними зарядами, шахти тощо). Проте внутрішньополітична криза в Росії у жовтні дещо притлумила ескалацію конфлікту з Україною. А з кінця 1993 р. до переговорів з питання ядерного роззброєння активно підключилися США, оскільки неповна ратифікація Лісабонського протоколу українським парламентом прямо впливала на глобальну політику у сфері нерозповсюдження ядерної зброї. Тим часом з відставкою Л. Кучми з посади прем'єр-міністра у вересні 1993 р. офіційна позиція Києва з ядерного питання пом'якшала. Для цього були підстави:

²⁵ Юхновський І. Декларація про незалежність України — процес національного самовизначення. *Декларація про державний суверенітет України. Історія прийняття, документи, свідчення*. Житомир, 2010. С. 41.

²⁶ Про Основні напрями зовнішньої політики України. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12>

по-перше, проведені протягом 1992—1993 рр. наукові дослідження довели, що створення стримуального неядерного озброєння на базі міжконтинентальних балістичних ракет було значно складніше технічно, ніж вважалося раніше, і потребувало більше ресурсів (Україна тим часом сповзала в глибоку економічну кризу). По-друге, перед державою постав нагальний стратегічний вибір: що далі робити з власною ракетно-космічною галуззю? Або зберігати військовий напрям з негарантованим кінцевим результатом та з неодмінно гарантованим зростанням напруги у відносинах із зовнішньополітичними партнерами, або розвивати напрям «мирного космосу» шляхом виходу зі своїми технологіями та виробництвом на міжнародний ринок. Отримання міжнародних (а не тільки російських) замовлень було можливим лише після приєднання до «Режиму контролю за нерозповсюдженням ракетних технологій» (РКРТ), де визначальний вплив мали США. Але долучення до нього України Вашингтон ставив у пряму залежність від повного ядерного роззброєння та відмови від виробництва стратегічних ракет, хоча юридично між цими питаннями зв'язку не було.

12 січня 1994 р. у міжнародному аеропорту Бориспіль відбулися переговори президентів Леоніда Кравчука та Білла Клінтона, який спеціально зупинився на кілька годин дорогою до Москви. Команда українського президента — Анатолій Зленко та Антон Бутейко — намагалася відстояти національні інтереси. Пресинг, який чинився тоді на Україну, описував у своїх мемуарах безпосередній учасник переговорів, заступник державного секретаря США С. Телбот: «Клінтон і Крістофер, які не мали звички вчитувати керівників держав, на цей раз вирішили зробити виняток. Вони сказали Кравчуку настільки відверто, наскільки це було можливим, що якщо той відмовиться від уже досягнутих домовленостей, це буде серйозним регресом у відносинах України як з Росією, так і з США. Поки Зленко і Бутейко надумо мовчали, Кравчук, який увесь тремтів, пообіцяв Клінтону, що буде виконувати попередні домовленості і не буде викидати ніяких фокусів в останню хвилину під час підписання трьохсторонньої заяви у Москві»²⁷. На підсумковій пресконференції Б. Клінтон безтактно пожартував, запропонувавши українському Президенту стати його прессекретарем. Україна опинилася між американським молотом і російським ковадлом.

За два дні відбулися українсько-російсько-американські переговори у Москві. Росія також була змушена піти на поступки щодо компенсації Україні за вивезену ядерну зброю. Домовленості були закріплені у тристоронній заяві, яка не мала прямої юридичної сили і виступала радше як декларація про наміри. У ній зазначалися гарантії для України, яка вкотре підтвердила відмову від ядерного зброї, а саме — гарантії незастосування проти неї зброї, недоторканості її територіальної цілісності, незастосування проти неї економічного тиску. США обіцяли надати економічну допомогу обсягом не менше \$175 млн. У додатку зазначалося, що протягом наступних десяти місяців з української на російську

²⁷ Шара Л. Украинское разоружение глазами Строба Телбота. *Украинская правда*. 29.07.2002. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2002/07/29/4368758/>

територію мали бути вивезені 200 ядерних зарядів з ракет СС-19 та СС-24 в обмін на 100 тонн низькозбагаченого урану для українських АЕС. Ядерна програма України мала бути під контролем МАГАТЕ.

Л. Кравчук, який висунув свою кандидатуру на позачергових президентських виборах, у пошуках міжнародної підтримки протягом 1994 р. крок за кроком рухався у напрямі відмови від доктрини неядерного ракетного стримування. Тому новий президент Л. Кучма отримав у спадок мало простору для стратегічного маневру. На початку листопада 1994 р. він звернувся до парламенту з пропозицією зняти застереження, зроблене в 1993 р. під час ратифікації Лісабонського протоколу щодо неприєднання до ДНЯЗ. 16 листопада Верховна Рада погодилася із президентською аргументацією. Це відкрило шлях до підписання одного з основних міжнародних документів України — «Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерного озброєння» від 5 грудня 1994 р., більш відомого як Будапештський меморандум²⁸.

«Будапештський меморандум» підписали Україна, США, Велика Британія та Росія. У ньому фіксувалися гарантії-запевнення щодо незастосування проти України сили та економічного тиску. Франція зробила усну заяву щодо приєднання до документа, а Китай оприлюднив заяву щодо зобов'язання про незастосування першим ядерної зброї проти України. Необхідно наголосити, що документ не мав зобов'язальної юридичної сили для підписантів. Звернемо увагу на оцінки Меморандуму. Журналіст Ю. Луканов у 1996 р. зазначав: «...Київ не цілковито задоволений міжнародними гарантіями, оскільки вони подані у вигляді не зобов'язань, а декларацій»²⁹. На думку Л. Кравчука, відмова від ядерного роззброєння спричинила б міжнародну блокаду України: «Я би підписав Будапештський меморандум так само, як і Кучма. Він не міг не підписати. Єдине, що б я додав, — механізм застосування меморандуму. Там все правильно написано. Тільки немає головного — як його застосувати, виконувати»³⁰. Знаний фахівець з національної безпеки та ракетно-космічної техніки В. Горбулін у 2009 р., перерахувавши позитивні моменти документа, зауважив: «Єдиний, але вкрай суттєвий недолік Меморандуму — він носить політичний, а не юридичний характер. І це створює передумови, щоб країни, які є гарантами нашої безпеки, дозволяли собі вільно трактувати свої зобов'язання. Цей докір стосується, насамперед, Росії»³¹.

Згодом Україна двічі безрезультатно намагалася апелювати до положень Меморандуму, і в обох випадках через відносини з Росією — під час газового

²⁸ Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158

²⁹ Луканов Ю. *Третій Президент (політичний портрет Леоніда Кучми)*. Київ: Такі справи, 1996. С. 106.

³⁰ Руденко Є., Кравець Р., Сарахман Е. Леонід Кравчук: Путіну треба сісти з Порошенком за стіл переговорів. *Українська правда*. 18.06.2018. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2018/06/18/7183631/>

³¹ Горбулін В. *Без права на покаєння*. Харків, 2009. С. 27.

конфлікту у січні 2009 р. і для протидії анексії Криму у березні 2014 р. Але все ж таки у середині 1990-х років даний документ став ефективним інструментом для зміцнення позицій України на міжнародній арені, бо не допустив її ізоляції (В. Горбулін писав категоричніше: «Підписаний Меморандум розірвав політичну та дипломатичну блокаду навколо України»³²). Можливості, відкриті підписанням документа, українська влада повною мірою використала й у 1995 р. для угамування кримського сепаратизму.

У 1995—1996 рр. з території України були вивезені усі ядерні заряди. Водночас ліквідовувалися засоби їх доставки та відповідна інфраструктура. Після знищення стратегічного наступального озброєння ядерне роззброєння України не зупинилося. Однак далі воно мало не юридично зобов'язальний характер, а політичний — українська влада використовувала цей чинник у переговорах зі світовими державами. Протягом другої половини 1990-х — на початку 2000-х років було утилізовано понад 60 стратегічних бомбардувальників марки Ту. Процес завершився лише у 2010 р., коли новообраний президент В. Янукович задля відновлення стратегічного діалогу з США досяг з президентом Б. Обамою домовленості щодо вивезення з України залишків високотехнологічного урану в обмін на фінансову і технологічну компенсацію (зокрема будівництво ядерної установки в Харкові).

Ядерне роззброєння дало змогу Україні отримати свою нішу на ринку цивільних ракетно-космічних послуг. Знаковою подією стала участь українського космонавта Л. Каденюка у космічній місії НАСА на американському кораблі «Колумбія» наприкінці 1997 р. За підсумком декількох раундів переговорів зі США у 1998 р. Україна приєдналася до Режиму контролю за нерозповсюдженням ракетних технологій (РКРТ). Це дало можливість нашій державі стати повноцінним міжнародним гравцем і зберегти національний ракетно-космічний науковий та виробничий потенціал.

Боротьба за територіальну цілісність та єдність країни. Розпад СРСР запустив дезінтеграційні процеси на пострадянському просторі: звичайною справою стали криваві міжетнічні конфлікти та сепаратизм. Першою реакцією керівників пострадянських держав стало загравання з місцевими елітами. Такий підхід не без іронії сформулював 1990 р. Б. Єльцин, перебуваючи у Казані, столиці Татарстану: «Беріть стільки суверенітету, скільки можете проковтнути»³³. Так діяла влада і в Україні. У 1990—1991 рр. значна частина владних повноважень була передана з центрального на обласний рівень — голови виконавчих комітетів місцевих рад були основними представниками держави. В умовах господарського безладу, руйнування напрацьованих упродовж останніх десятиріч зв'язків та руйнування держсектору регіони втрачали керованість. На тлі вак-

³² Горбулін В. *Без права на покаєння*. С. 201—202.

³³ Борис Єльцин: «Берите столько суверенитета, сколько сможете проглотить». Ельцин-центр, 06.08.2015. URL: <https://yeltsin.ru/news/boris-elcin-berite-stolko-suverineteta-skolko-smozhete-proglotit/>

ханалії приватизації вони трансформувалися в анклави, що прагнули грати за власними правилами. Тому у березні 1992 р. для відновлення впливу центру був упроваджений інститут представників Президента в регіонах і водночас ліквідовані виконкоми обласних рад. Однак це не дало очікуваного результату — у повсякденну практику увійшло двовладдя, яке призводило до загострення політичного протистояння на місцевому рівні. Центру довелося відступити: у 1993 р. повноваження представників Президента законодавчо були зменшені на користь голів облрад. У 1994 р. інститут представників Президента було ліквідовано. Крім того, Київ, намагаючись забезпечити лояльність регіональних еліт, був змушений погодитися на розширення економічних повноважень низки областей. У 1993—1994 рр. були видані указ Президента України про делегування Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій і Луганській обласним державним адміністраціям повноважень з управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності,³⁴ та постанова Кабінету міністрів України «Про регіональну економічну кооперацію Дніпропетровської, Донецької, Запорізької і Луганської областей»³⁵.

За президентства Л. Кучми був створений інститут голів державних адміністрацій, які призначалися главою держави та отримали широкі владні повноваження. Але й після цього лишався широкий простір для компромісів із регіональними елітами: практикувалося одночасне зайняття двох посад — голів державних адміністрацій та голів облрад, однак для укріплення даного владного інституту від практики сумісництва відмовилися. Керованість регіонів була відновлена наприкінці 1990-х років.

У першій половині 1990-х років на політичній мапі України були дві гарячі точки: найзахідніший регіон — Закарпаття та найпівденніший — Кримський півострів.

У Закарпатській області українська влада зіштовхнулася одразу із трьома видами сепаратизму: регіональних еліт (подібний до інших українських областей), русинським (спирався на підтримку Росії) та угорським (з політичною підтримкою Угорщини). Трохи більше як за місяць після проголошення незалежності України, 1 жовтня 1991 р., Закарпатська обласна рада ухвалила «Декларацію щодо проголошення Закарпатського автономного краю» (ще наприкінці серпня відповідну ініціативу виголосили Мукачівська та Берегівська районні ради). 31 жовтня облрадою було ухвалене рішення про проведення водночас із загальноукраїнським референдумом 1 грудня й обласного плебісциту, на який планувалося винести питання: «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало статус

³⁴ Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо делегування Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській обласним державним адміністраціям повноважень щодо управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/61/94>

³⁵ Постанова КМУ «Про регіональне економічне співробітництво Дніпропетровської, Донецької, Запорізької та Луганської областей». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/465-93-%D0%BF>

автономної території як суб'єкта незалежної України і не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?»³⁶.

Напередодні референдуму регіон відвідав фактичний глава нової Української держави і найрейтинговіший кандидат президентських перегонів Л. Кравчук. Він виступив на засіданні обласної ради і після гострої дискусії домігся корегування запитання плебісциту на такий варіант: «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало із закріпленням у Конституції України статус спеціальної самоврядної адміністративної території як суб'єкта незалежної України і не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?». Тим самим «автономія» була замінена на невизначене «спеціальне самоврядування».

1 грудня 1991 р. на плебісциті за незалежність України висловились 90,13 % закарпатців, тоді як за особливий статус регіону — 78 %. У подальшому звернення Закарпатської облради до Верховної Ради внести зміни до Конституції відповідно до підсумків обласного референдуму було фактично проігноровано. Розроблений у Закарпатті законопроект так і не потрапив до сесійної зали українського парламенту. Лише на початку 2000-х років у регіоні був упроваджений режим спеціальної економічної зони (ліквідований разом з аналогами в інших українських регіонах 2005 р.).

Для протидії сумнівним та небезпечним автономістським ініціативам центральна влада розгорнула широкий діалог із місцевими елітами, ефективно використовуючи регіональні суперечності. Їх було вдосталь. Так, скажімо, водночас із обласним референдумом Берегівська рада провела районний референдум щодо утворення в її межах Угорського автономного округу. І якщо у березні 1992 р. Закарпатська обласна рада звернулася до Верховної Ради з проханням перейменувати Берегівський район в Угорський автономний округ, то вже наприкінці того ж року вона відмовилась розглядати відповідний законопроект, не кажучи вже про направлення його до українського парламенту. У подальшому на врегулювання проблем угорської національної меншини в Україні позитивно вплинули україно-угорські угоди про кордон, інкорпорація найавторитетніших представників меншини загальноукраїнською політичною елітою та виважена політика щодо її культурного розвитку.

Серйозним подразником, як для центральної, так і обласної влади Закарпаття був русинський сепаратизм. У питанні протидії йому інтереси центру та регіональних еліт повністю співпадали, тому вже з 1993 р. «політичне русинство» перейшло на нелегальне становище. Ключові активісти виїхали за кордон (зокрема до Словаччини та Росії). У подальшому активізація «русинства» корелювалась із періодами напруги у російсько-українських відносинах, але без особливих успіхів — це не призводило до дестабілізації суспільно-політичної ситуації в регіоні³⁷.

³⁶ Марчук Н. Політизація русинської ідентичності: внутрішні умови, причини, чинники. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. Вип. 8. 2014. С. 28.

³⁷ Див.: спецвипуск, присвячений «русинському питанню», часопису Національного інституту стратегічних досліджень: *Стратегічні пріоритети. Серія: Політика*. 2017. № 1; Белей Л. «Русинський» сепаратизм: націєтворення *in vitro*. Київ, 2017.

Значно складнішою була ситуація в Криму. 4 вересня 1991 р. Верховна Рада Автономної республіки Крим (АРК) ухвалила «Декларацію про державний суверенітет Криму»³⁸, у якій йшлося про «повагу до державного суверенітету України» та «прагнення створити правову демократичну державу в складі України». Водночас у документі декларувалось, що Крим є «учасником союзного договору» (мався на увазі договір про оновлення СРСР). Фактично, це був ультиматум Києву — у разі відмови України увійти до оновленого союзу місцеві еліти погрожували вийти з-під української юрисдикції. Невдовзі союзний договір був знятий з порядку денного у самій Москві, і це дещо вгамувало ентузіазм проросійських сил в українському Криму. Вони сподівалися, що на референдумі 1 грудня 1991 р. більшість кримчан висловиться проти підтвердження Акта проголошення державної незалежності України. Усупереч їхнім розрахункам українські спецслужби спромоглися не допустити проведення водночас із загальнонаціональним референдумом й місцевого плебісциту і зірвали їхні плани.

На загальноукраїнському референдумі 52,1 % кримчан з тих, хто узяв у ньому участь, висловились за незалежність України. У м. Севастополь «за» проголосувало 57 %. Такі підсумки виборів позбавили козирів проросійських сепаратистів. Але у публічному просторі час від часу вони продовжували висувати претензії до Києва і висловлювати бажання приєднати півострів до Росії. Також мали місце безуспішні спроби організувати окремі кримський референдум щодо перегляду статусу автономії.

30 січня 1992 р. Верховна Рада АРК оприлюднила заяву, у якій висувалася ініціатива проведення трьохсторонніх (Україна, Росія, Крим) переговорів щодо статусу півострова та Чорноморського флоту. Однак позиція Києва була однозначною: кримське питання — це внутрішньоукраїнська справа. На початку лютого на консультаціях парламентарі України та АРК домовилися розробити закон щодо розмежування повноважень центру й автономії. Для цього була створена спільна робоча група.

Тим часом між Україною та Росією загострилися суперечки навколо статусу Чорноморського флоту. Частина російського політикуму, зокрема віцепрезидент О. Руцькой та голова Верховної Ради РФ Р. Хасбулатов, намагалася розгойдати суспільно-політичну ситуацію у Криму і роздмухувала сепаратистські настрої, щоб отримати додаткові переваги на переговорах з Україною.

5 квітня Президент Л. Кравчук видав указ про адміністративне підпорядкування Міністерству оборони Україні всіх військових підрозділів, розташованих на українській території. Йшлося і про Чорноморський флот. За два дні Б. Єльцин видав указ про перехід флоту під російську юрисдикцію. Склалася вибухонебезпечна ситуація. Наприклад, військові кораблі, екіпажи яких почали приймати українську присягу, блокувалися кораблями з проросійськи налаштованими екіпажами за явної підтримки командування.

³⁸ Декларация «О государственном суверенитете Крыма». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/krym/show/rb001d002-91>

У такій напруженій ситуації наприкінці квітня 1992 р. Верховна Рада України ухвалила закон «Про статус автономної Республіки Крим». У додатку до нього було також ухвалено закон про розмежування повноважень між центром і регіоном³⁹, де було проігноровано компромісні напрацювання спільної робочої групи українських та кримських парламентарів. Закон проголошував, що півострів є невід'ємною частиною України і не може бути переданий до складу будь-якої іншої держави, повноваження автономії були суттєво урізані. У відповідь кримський парламент проголосив державну незалежність і ухвалив 5 травня конституцію Криму. У ній зазначалося, що відносини з Україною будуються на основі «договору та угод», водночас окремі владні повноваження могли «добровільно делегуватися Україні». На 2 серпня 1992 р. кримський парламент призначив референдум щодо державного суверенітету.

13 травня Верховна Рада України дала парламенту автономії тиждень на скасування рішень як таких, що не відповідають українській Конституції. У разі відмови Київ озвучив готовність задіяти правоохоронні органи, і це подіяло. 21 травня Верховна Рада АРК перенесла термін проведення місцевого референдуму на невизначений термін. Однак того ж дня російський парламент ухвалив рішення про неправомірність передачі Кримського півострову до складу УРСР у 1954 р. і запропонував Україні наново обговорити його політико-правовий статус.

Градус міждержавної напруги знизилася зустріч Л. Кравчука та Б. Єльцина 23 червня у Дагомисі. Лунали чергові запевнення у дружбі між державами. Було домовлено утримуватися від односторонніх дій щодо юрисдикції Чорноморського флоту. Своєю чергою, 30 червня Верховна Рада України ухвалила поправки до закону про розмежування повноважень з АРК, що частково врахували напрацювання спільної групи та розширили повноваження автономії.

На тлі стабілізації на вищому державному рівні реальна ситуація залишалася вибухонебезпечною. Наприкінці липня Росія і Україна знову опинилися на межі воєнного конфлікту в Криму. 21 липня сторожовий корабель СКР-112 підняв український прапор і самовільно висунувся зі стоянки у Донузлаві до Одеси. Рішення, спровоковане намаганням проросійськи налаштованого командування Чорноморського флоту звільнити капітана сторожовика С. Настенка за те, що він на початку 1992 р. привів команду до присяги Україні (тоді як приведення до присяги Росії навпаки знаходило всіляку підтримку), здетонувало ситуацію. Цим кроком моряки намагалися підштовхнути керівників держави та Міністерства оборони до активніших дій щодо розбудови воєнно-морських сил України. Спочатку за наказом командування ЧФ два російських кораблі намагалися завадити вийти СКР-112 з бухти Донузлав, але через відсутність координації дій їм це не вдалося. Далі розпочалося переслідування, росіяни розглядали можливість проведення торпедної атаки з протичовнових гідропланів або висадки десанту — фактично

³⁹ Закон України «Про статус автономної Республіки Крим. Про розмежування повноважень між органами державної влади України і Республіки Крим». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2299-12>

захоплення судна іншої країни. Не зважившись на такий зухвалий випад, у бік СКР-112 зробили кілька попереджувальних артилерійських пострілів. Ситуація стала критичною, коли борт наздогнали ще два кораблі — сторожовик і ракетний катер. Капітани вступили у перемовини, що допомогло виграти час, до того ж один з капітанів кораблів-переслідувачів позитивно ставився до прийняття присяги народу України. Тим часом на допомогу СКР-112 українське командування підняло в повітря бойові літаки, а на зустріч йому висунуло два прикордонні катери. Водночас командування Чорноморського флоту висунуло російській стороні вимогу припинити переслідування. Увечері корабель увійшов у порт Одеси.

Інцидент змусив провести термінові переговори президентів України та Росії 3 серпня у Ялті. Очільники країн домовилися, що до 1995 р. Чорноморський флот має бути розділений між двома державами, а до тих пір має залишатися у подвійному підпорядкуванні. Однак вже за місяць російською стороною була ініційована кампанія щодо належності м. Севастополя Росії. Її апогеєм стало ухвалення у липні 1993 р. Верховною Радою РФ рішення щодо «російського федерального статусу міста». Україна трактувала це рішення як територіальні претензії російського парламенту та ініціювала засідання Ради безпеки ООН, яка визнала ухвалу нікчемною. Водночас рішення Верховної Ради РФ негативно оцінив і російський президент Б. Єльцин.

У процесі врегулювання суперечки Україні довелося піти на значні поступки щодо Чорноморського флоту. У вересні 1993 р. за підсумками переговорів у Масандрі президенти проголосили, що Київ погодився передати «свою» частку флоту в рахунок погашення газових боргів перед Росією. Українська делегація продемонструвала неузгодженість підходів — від амбіцій цілковитого підпорядкування флоту собі до його цілковитої ж передачі під російський контроль. За тих обставин вирішальну роль у деескалації кримського питання відіграло заострення політичного протистояння у Москві: перемога пропрезидентських сил у збройному конфлікті тимчасово змусила концентруватися на внутрішніх проблемах, передусім — завданнях зміцнення і розбудови режиму Б. Єльцина.

Натомість 1994 р. суперечки навколо статусу кримської автономії вкотре актуалізувалися. У лютому відбулися вибори президента Криму (відповідний закон був ухвалений кримською Верховною Радою у червні 1993 р. на хвилі агресивних дій російського парламенту щодо Севастополя та політичної нестабільності у Києві). Перемогу на них здобув голова Республіканської партії Криму Ю. Мешков. На чолі передвиборчого блоку «Росія» він у другому турі впевнено обійшов чинного на той час голову Верховної Ради автономії М. Багрова (72,9 % проти 23,3 %).

Ю. Мешков узяв курс на зближення з Росією, обравши пріоритетним напрямом економічну інтеграцію, входження у рубльову зону та розширення присутності російського бізнесу на півострові. Для реалізації цієї стратегії були залучені російські фахівці, зокрема, до уряду автономії на посаду віцепрем'єр-міністра було призначено російського економіста Є. Сабурова. У травні 1994 р. кримський парламент ухвалив рішення відновити положення конституції 1992 р. щодо роз-

будови відносин з Україною на основі окремого договору. Перед цим за указом Ю. Мешкова було проведено «опитування кримчан» з цього питання, стосовно запровадження подвійного громадянства та надання указам президента Криму статусу законів. Усі вони отримали схвальну відповідь більшості опитаних. Водночас відновилися спроби розхитати ситуацію у Севастополі: у переддень Дня незалежності України, 23 серпня, міська рада демонстративно ухвалила звернення про визнання міста російським.

Сепаратистські сили у Криму зіткнулися з активною протидією з боку Києва. На середину 1994 р., після позачергових парламентських і президентських виборів, політична ситуація в Україні стабілізувалася. З кінця літа 1994 р. Л. Кучма поставив силовим структурам завдання активніше протидіяти кримському сепаратизму, але без застосування сили, відкинувши варіант запровадження надзвичайного стану на півострові. Віцепрем'єр Є. Марчук був призначений тимчасовим спеціальним уповноваженим Президента України в АРК. Розпочалися переговори з місцевими елітами, які не мали спільної думки щодо обсягів владних повноважень. У вересні 1994 р. кримський парламент ухвалив новий варіант конституції, який суттєво зменшував повноваження президента. У відповідь Ю. Мешков підписав указ про розпуск парламенту і концентрацію всієї повноти влади у своїх руках. Верховна Рада АРК не тільки проігнорувала цей указ, але й відправила у відставку «російський» уряд. Новим головою Ради міністрів став А. Франчук (його син був одружений з донькою Л. Кучми Оленою). За такої розстановки сил Президент України ухвалив рішення про переведення кримських управлінь Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України, Міністерства юстиції під прямий контроль центральної влади. Л. Кучма згадував: «У ці дні і Мешков, і Цексов постійно висіли у мене на телефоні, поперемінно вимагаючи моєї підтримки один проти одного, приїздили до мене особисто, щоб знову-таки витребувати додаткові повноваження. У довгих розмовах я закликав їх до спокою і дотримання букви закону»⁴⁰. «Кримську кухню» добре описав екссекретар РНБО України В. Горбулін: «...В Сімферополі досяг апогея конфлікт між тогочасними кримськими лідерами Мешковим і Цековим. О п'ятій ранку мені подзвонив Володимир Радченко (тоді він був міністром внутрішніх справ): «Два озброєних угруповання ось-ось зачепляться одне з іншим, якщо зіткнення відбудеться, постраждають невинні люди». Мабуть, саме тоді я зрозумів, що таке бути політиком у нашій державі. У той ранок я не зміг знайти Євгена Марчука, який на посаді віцепрем'єра курирував силові відомства. Спікер Олександр Мороз терміново від'їхав до Чернігова, а прем'єр-міністр Віталій Масол був зайнятий збором грибів десь у лісових хащах. Тоді нам з Радченком прийшлося витягувати усі перші (і найважчі) переговори на собі. До цього я ніколи так грубо і так жорстко з незнайомими мені людьми не розмовляв. Вже потім, коли до нас приєдналися Маліков, Удовенко, Дацюк і Разумков, ми, увесь час підтримуючи зв'язок з Президентом, змогли погасити конфлікт»⁴¹.

⁴⁰ Кучма Л. *Про найголовніше*. Київ, 1999. С. 108.

⁴¹ Горбулін В. *Через роки, через відстані... Держава та особистість*. Київ, 2006. С. 321.

Після підписання Будапештського меморандуму в грудні 1994 р. відкрилося вікно можливостей для активніших дій у Криму з огляду на посилення міжнародних позицій України. 17 березня 1995 р. Верховна Рада України скасувала конституцію Криму та ліквідувала посаду президента автономії. Водночас з рішенням українського парламенту у Криму була проведена спецоперація українських силовиків, які заблокували будівлю парламенту автономії, де містилася резиденція «президента». Ю. Мешков був заарештований і згодом переданий російській стороні.

31 березня Л. Кучма своїм указом перепідпорядкував кримський уряд безпосередньо Кабінету Міністрів України, а глава уряду АРК мав призначатися Президентом України за поданням голови парламенту автономії. Кабмін України також мав призначати кримських міністрів (за поданням місцевого прем'єра). Київ висловив готовність до більшого врахування соціально-економічних потреб регіону — міністру Кабінету міністрів України В. Пустовойтенку було доручено координувати роботу органів влади з вирішення проблемних питань АРК.

У відповідь на дії офіційного Києва парламент автономії 20 квітня звернувся до української влади — з вимогою скасувати свої рішення, і до російської влади — «застосувати заходи щодо захисту співвітчизників». Однак на той час Росії вже було не до Криму: увага була поглинута війною у Чечні. На запит кримського парламенту російський політикум відгукнувся лише гострими політичними заявами. Однак парламент автономії продовжував нагнітати ситуацію і призначив на 25 червня референдум з низки питань: по-перше, щодо згоди кримчан з ухвалою Верховної Ради України скасувати кримську конституцію, по-друге, щодо «створення економічного та політичного союзу трьох держав — Білорусії, Росії, України». Український парламент своєю чергою увів мораторій на проведення референдумів, а правоохоронні органи оскаржили в судах рішення кримського парламенту. У підсумку, наприкінці травня кримський парламент скасував власні незаконні рішення.

Важливим аспектом стабілізації ситуації навколо Криму стало те, що офіційному Києву вдалося забезпечити собі підтримку з боку Заходу. 11 травня в українській столиці перебував з візитом президент США Б. Клінтон, і серед інших питань президенти України та США обговорювали й проблеми кримського сепаратизму та румунських амбіцій щодо «повернення територій». Переговори були вдалими, і Україна спромоглась не тільки утримати Росію від активно втручання у справи півострова, але й добитися прогресу у переговорах щодо Чорноморського флоту. У червні 1995 р. президенти Л. Кучма та Б. Єльцин домовились про роздільне базування флотів держав: штаб російського флоту мав розташовуватися у Севастополі, а українського — у Донузлаві.

Отже, перед кримськими елітами постала необхідність шукати компроміси з Києвом. У листопаді 1995 р. була ухвалена нова конституція автономії, у якій вже не було ні вимог договору з Україною, ні посади президента. Вона була схвалена Верховною Радою України за винятком преамбули та деяких норм (зокрема, Севастополь не включався до складу автономії). Новий статус АРК та м. Севастополь був закріплений і у Конституції України 1996 р. У жовтні у російському

парламенті знову спробували запустити процес перегляду статусу Севастополя. Але МЗС РФ зробило заяву, що питання статусу міста «не є предметом переговорів з Україною», тим самим припинивши офіційну дискусію.

Логічним фіналом суперечок України та Росії навколо «радянського спадку» в Криму стало правове оформлення концепції присутності Чорноморського флоту на українській території. У травні 1997 р. була підписана низка міждержавних угод, які визначили:

— принципи розподілу флоту та інфраструктури (формально вони розподілялися за формулою 50 на 50 %, але частина передавалася Україною на погашення боргів перед Росією, проте Україна залишила за собою право базуватися у Севастополі);

— умови базування ЧФ РФ на українській території (Росія до 28 травня 2017 р. здобула право оренди військових баз у Севастополі, Федосії та тимчасово (на період ремонтних робіт) у Миколаєві);

— умови розрахунків у контексті розподілу ЧФ (орендна плата Росії йшла у рахунок погашення державних боргів України).

Під час визначення строків оренди Чорноморського флоту РФ головними чинниками стали економічні розрахунки. За свідченням В. Горбуліна, Росія спочатку запропонувала 25 років, Україна наполягала на 15-ти, зупинилися на 20-ти: «Це був не політичний строк, а економічний, оскільки оплата Росією оренди давала Україні можливість розрахуватися з газовими боргами. Росія узяла зобов'язання щорічно сплачувати за оренду 97 млн дол.»⁴².

Зазначені угоди дали зелене світло підписанню так званого великого договору — «Про дружбу, співробітництво та партнерство Російської Федерації та України»⁴³. Він завершив процес «цивілізованого розлучення», розпочатого «Актом проголошення незалежності України» та Біловезькими угодами, та тимчасово зняв небезпеку переростання міждержавних суперечностей у гарячий військовий конфлікт. Показово, що внаслідок гострих дискусій усередині Росії ратифікація договору затягнулась більш ніж на півтора року. Після важкого проходження у Держдумі та Раді Федерації 1 квітня 1999 р. Б. Єльцин підписав ратифікаційні грамоти.

Після укладання «великого договору» України та Росії кримські еліти почали інтенсивно інтегруватися в українську політичну систему. Це було закріплено у новій кримській конституції, розробленій за ініціативи Л. Грача — народного депутата України від Криму, одного з найвпливовіших функціонерів Компартії України. Парламент автономії ухвалив її у жовтні 1998 р., а Верховна Рада України затвердила у грудні 1998 р. У подальші роки Київ поступово посилював свій вплив на політичні та соціально-економічні процеси в автономії, Крим поволі трансформувався у «звичайний» український регіон.

⁴² Горбулін В. *Без права на покаєння*. С. 69.

⁴³ Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006

ПОТРЯСІННЯ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ТРАНЗИТУ

Політичний клас суверенної України був її перевісником. Його основу склали націонал-комуністи — частина компартійної номенклатури, яка виступала за модернізацію УРСР на національній платформі. Ця «нова стара» панівна еліта намагалася дистанціюватися від комуністичної ідеології та залучала до своїх лав представників націонал-демократичних сил. Новонароджений союз був крихким як через кардинальну різницю у цінностях та ідеології, так і через відмінність політичних та економічних цілей. Входження до влади роз'єднувало табір націонал-демократів, частина якого принципово не бажала співробітничати з учорашніми «вірними лєнінцями» і залишилася в опозиції. Загальною проблемою оновленого панівного класу був дефіцит бачення позитивної програми дій: не було спільного уявлення, яку державу будувати, яким мало бути ідеальне українське суспільство, який історичний досвід брати за зразок, на яких зовнішньополітичних партнерів орієнтуватися.

Закономірною, але дещо наївною рисою, яка унаочнила незрілість політичного класу перших років незалежності, стала переоцінка законотворення як такого. Ілюзорне уявлення, що достатньо ухвалити необхідні нормативно-правові акти, і суспільно-політичні та економічні процеси вибудуються у правильному напрямі, зіграло злий жарт із тими, хто розбудовував молоду українську державу. Закони виявилися недосконалими і потребували постійного покращення, катастрофічно бракувало політичної культури та досвіду незалежного врядування, пострадянський управлінський апарат не відповідав завданням часу. Побудова правової держави перетворилася на недосяжну мету, горизонт якої постійно відсувався у далечинь.

Як екскомуністи намагалися будувати ринкову економіку. Комплекс заходів з політичної та безпекової інституалізації

нової держави мав спиратися на ефективну економічну політику. Господарська база, сформована в УРСР, створювала у суспільства оптимістичні очікування — начебто звільнившись від втручання центру у найкоротші терміни вдасться подолати кризові тенденції, які паралізували СРСР.

Уже 25 жовтня 1991 р. Верховна Рада затвердила запропоновані урядом В. Фокіна «Основні напрями економічної політики України в умовах незалежності»¹, проте вони були мало результативні, бо господарська сфера, на відміну від політичної, залишалася складовою загальносоюзного економічного організму. Різниця полягала лише в тому, що ключові рішення ухвалювалися не союзним центром, а керівництвом незалежної Росії. На рівні політичної риторики Москва виступала за збереження єдності, а в економічній площині діяла собі на користь. Наприклад, російський уряд ухвалив рішення підняти на своїй території заробітні плати, те саме хотів зробити й український уряд, але за розрахунками йому не вистачало грошової маси. Тому Київ виступив з пропозицією зробити підприємства Держзнаку СРСР спільними, на що отримав з Москви категоричну відмову². До речі, у подальшому цей чинник мав і безпековий, і воєнно-політичний вимір — Росія була спроможною виплачувати морякам Чорноморського флоту більше забезпечення, ніж Україна, і це перетворилося на інструмент гарантування їхньої лояльності.

На кінець 1991 р. соціально-економічне становище України та РФ суттєво відрізнялося. З труднощами зіткнулися обидві пострадянські республіки, однак у великих містах РФ, зокрема Москві, нависла загроза продовольчої кризи. Місцева влада очікувала перебоїв з поставками продовольства, навіть хліба. За розрахунками російського уряду, у грудні 1991 р. запасів зерна залишалось максимум до березня наступного року. Понад те, бракувало валютних коштів, щоб зафрахтувати судна для перевезення вже закупленого зерна³. Натомість в Україні (а серед інших пострадянських держав — у Казахстані) вдавалося зберігати мінімально необхідні рівні постачання та запасів, зокрема шляхом адміністративного обмеження вивозу продуктів за межі республіки (до речі, подібні рішення за певним переліком продуктів ухвалювалися й окремими областями). У такій ситуації російський уряд вирішив вдатися до радикальних кроків — з 2 січня 1992 р. відмовитись від контролю цін на продовольчі товари. Це призвело до багатократного, у десятки разів, збільшення вартості продовольства. Пострадянські терени охопило небачене економічне явище — гіперінфляція. Вмотивовані виробники заповнили споживчий ринок Росії товарами першої необхідності. Україна була поставлена перед фактом: спроби української урядової делегації відтягнути час для того, щоб підготувати республіку до «відпущення» цін, були невдалими.

¹ Основні напрями економічної політики України в умовах незалежності. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698%D0%B0-12>

² Шевцова Л. *Режим Бориса Ельцина*. Москва, 1999. С. 38.

³ Про критичність ситуації у тогочасній Росії див.: Станислав Анисимов: «Это была какой-то кошмар». Авен П., Кох А. *Революция Гайдара: История реформ 90-х из первых рук*. Москва, 2015. С. 202—225.

Аби хоча б почасти стримати зростання цін усередині країни і водночас не допустити повної переорієнтації товаровиробників на російський ринок, уряд увів у обіг купуно-карбованець — квазі-валюту, прив'язану до російського рубля.

У березні 1992 р. президент Л. Кравчук подав до Верховної Ради новий стратегічний документ «Основи національної економічної політики», в якому запропонував застосувати метод «шокової терапії», орієнтуючись на досвід ринкових реформ постсоціалістичних країн Центрально-Східної Європи⁴. Парламент схвалив цей документ, однак стратегія так і не була реалізована, оскільки несподівано змінилися зовнішні умови — російський уряд різко підняв ціни на енергоносії для українських споживачів. Республіканська промисловість, орієнтована переважно на внутрішньосоюзний ринок, без компетенцій і досвіду міжнародної діяльності, опинилася на межі зупинки. Намагаючись врятувати ситуацію, Кабмін не підняв внутрішні ціни на енергоносії до їхньої покупної вартості. Різниця стала державним боргом України перед Росією, який постійно зростає. Зростання цін це не стримало, Нацбанк України був змушений вдатися до грошової емісії.

У результаті, інфляція в Україні почала стрімко випереджати інфляцію в РФ. Суголосьне існування економік, зв'язаних, наче сполучені посудини, стрімко девальвованим рублем, стало неможливим. 1 липня російський уряд ухвалив рішення про відокремлення безготівкового обігу Росії та України. Через це платежі між підприємствами обох республік фактично припинилися. Кілька місяців діяв механізм «ручного управління» міжреспубліканськими розрахунками: платіжні документи у паперовому вигляді надходили до Нацбанку України, де вони сортувалися за російськими регіонами і потім перенаправлялися у мішках до Центробанку РФ. Після їх розгляду здійснювалася оплата на адресу НБУ, який направляв кошти на рахунок підприємств. В умовах галопуючої інфляції така процедура призводила до касових розривів та вимивання обігових коштів українських підприємств, що працювали на російський ринок.

Проблема була частково вирішена лише у листопаді 1992 р., після того, як НБУ ухвалив рішення про упрощення безготівкових операцій з використанням українського карбованця. Його курс до інших валют визначався НБУ за підсумками торгів на валютній біржі, за винятком російського рубля: на початковому етапі Нацбанк визначав курс до нього самостійно, вручну. До речі, перші валютні торги відбулися 1 жовтня 1992 р.: тоді за один долар США давали 340 українських карбованців, 1 грудня він вже коштував 715 українських карбованців.

Стрімко руйнувалися господарські зв'язки та промислова кооперація. Ось як описував ситуацію одних із керівників «Південмашу» Ю. Алексеев на прикладі тракторного машинобудування: «Він (трактор. — *Авт.*) повністю виготовлявся на оборонних підприємствах. Дизель випускав Рибінський авіаційний завод, муфту зчеплення поставляв Ковровський завод стрілецького озброєння. З розпадом Союзу зруйнувалася й кооперація. Виросли ціни на дизель та на комплектуван-

⁴ Про Основи національної економічної політики України. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2226-12>

ня. Наші обігові кошти з'їла інфляція, збільшилися податки на товаровиробника. Ціна трактора різко піднялася, його перестали купувати, нас змусили скоротити виробництво»⁵. Не кращими були умови й для розвитку нових виробничих напрямів, запущених за конверсією: «Освоєння нової продукції за сприятливих умов — складна справа, в умовах же інфляції, спаду виробництва, розриву кооперації це просто немислимо. Була зроблена ставка на комплектування вітчизняного виробництва. Символічно нас підтримав Кабмін, але грошей у нього не було...»⁶.

З позицій сьогодення важко усвідомити безлад, що виник у промисловості. Алгоритми створення додаткової вартості й отримання надприбутків у тогочасній «каламутній воді» рельєфно описав один із тих, для кого той час став «зоряним», — В. Пінчук: «Якось на одному заводі до мене звернулися з пропозицією: «Слухай, допоможи нам із сировиною. Потрібен чавун, потрібен рулонний метал...». Гроші їм були не потрібні. Свою продукцію — труби! — продати мені вони були згодні лише за сировину для виробництва цих самих труб. Я кажу: «Добре, спробую». Пішов на один металургійний комбінат, запропонував: «Продайте мені чавун». Вони відповідають: «Знаєш, ми готові продати тобі чавун, але у нас, на жаль, немає коксу». Я тоді пішов на коксохім, кажу: «Продайте мені кокс!» Мовляв, на металургійному комбінаті мені сказали: якщо ти нам знайдеш кокс, ми тоді тобі надамо чавун. А на коксохімі мені кажуть: «Ми готові тобі поставити кокс, але нам потрібне коксівне вугілля, потрібна шихта...». У результаті я дійшов до шахтарів: «Мені потрібне коксівне вугілля». Вони кажуть: «Питань нема. Але нам потрібні... труби!»... Але шахтарям були потрібні ще так звані товари народного вжитку. Коротше кажучи, дістали ми для шахтарів різні там кухонні комбайни, телевізори, холодильники, соковижималки... Навіть певну кількість «Таврій» (марка автомобіля українського виробництва. — *Авт.*)!.. Тому що попросили: «Потрібні і «Таврії». Ми і «Таврії» поставили. «Таврії» були тоді у великому дефіциті... А на завод труб пішли вагони чавуну!.. Ми локально, на своєму рівні, замінили функції Держплану. Ми почали склеювати те, що зруйнувалося. Інакше тоді економіка працювати не могла. Вона розвалилася!.. І ось на це місце просто приходили люди, що якось це склеювали. Ніхто ще не розумів, що таке маркетинг, що якось потрібно будувати усі ці ланцюжки Держплану»⁷.

Нині начебто очевидно, що країні були потрібні нові підходи, аби на місці Держплану з'явилися ринкові інституції та системи господарських відносин, здатні приборкати соціально-економічний хаос. А для цього у штурвала держави мали з'явитися нові люди.

Кроки, спрямовані на запровадження повноцінної національної грошової одиниці, дещо вгамували кризу міжреспубліканських неплатежів та сприяли

⁵ Юрий Алексеев: «Южмаш» — это зеркало Украины. *Зеркало недели*. 19.09.1997. URL: https://zn.ua/ECONOMICS/yuriy_alekseev_yuzhmash_eto_zerkalo_ukrainy.html

⁶ Там само.

⁷ Виктор Пинчук: «Ночным сторожем на заводе я работал через каждые два дня». *Факты и комментарии*. 14.12.2005.

формуванню української банківської системи. Усе це дещо уповільнило економічне падіння — ринок споживчих товарів почав поступово насичуватися. Але платоспроможність населення падала випереджувальними темпами. Уряд В. Фокіна не встигав реагувати на стрімкі зміни. З огляду на безпорадність уряду парламент 1 жовтня 1992 р. відправив прем'єр-міністра у відставку. На час формування нового Кабміну в. о. прем'єр-міністра був призначений В. Симоненко.

Тим часом розпочалися акції протесту молоді, які позиціонувалися як продовження Революції на граніті 1990 р. На Майдані Незалежності 6 жовтня виникло наметове містечко. Пік протестної активності прийшовся на 13 жовтня, коли демонстранти намагалися прорватися до будівлі парламенту. На відміну від 1990 р., ці протести не отримали широкої суспільної підтримки. Більше того, Л. Кравчуку закидали, що саме його команда стоїть за спинами протестувальників і намагається в такий спосіб вплинути на обрання нового прем'єра чи навіть сконцентрувати владу у своїх руках. Такі закиди мали під собою підстави: однією з вимог акцій було обрання голови уряду лише після проведення позачергових виборів парламенту. У випадку реалізації такого сценарію основним центром влади став би президент Л. Кравчук.

Верховна Рада не піддалася на тиск вулиці, тим більше, що новий уряд формувався вже з урахуванням нових політичних і соціально-економічних трендів. Революційною, але зовнішньо малопомітною для суспільства, стала зміна соціальної групи, яка реально контролювала засоби виробництва. Формально велика частка економіки залишалася державною, але після усунення жорсткого партійного контролю ключову роль почав відігравати директорат. Ситуацію могла б змінити масштабна і стрімка приватизація, однак Кабмін В. Фокіна сповідував підходи, характерні для останніх років СРСР, — починати роздержавлення з дрібних суб'єктів господарювання. Верховна Рада виявилася ще консервативнішою у підходах до приватизації. 7 липня 1992 р. вона ухвалила «Державну програму приватизації майна державних підприємств» (передбачала роздержавлення сфери послуг і невеликих підприємств харчової та легкої промисловості)⁸, але водночас проголосувала постанову про мораторій на приватизацію до запровадження гривні. Тим самим роздержавлення було загальмоване.

Отже, зростання недержавного сектору відбувалося за рахунок появи динамічних комерційних структур у секторах, де можна було отримати найбільший економічний зиск і мав місце швидкий оберт капіталів, — у торгівлі та сфері послуг. Тоді як великі неприватизовані промислові підприємства залишалися під контролем їхніх керівників, які швидко обернулися на впливову політичну силу. Відповідно до рішень Верховної Ради дозволялося приватизувати лише підприємства, передані в оренду трудовим колективам із правом подальшого викупу, а це, знову ж, відповідало передусім інтересам директорату. У публічній сфері цей прошарок отримав назву «червоні директори». Дуже швидко вони перебрали владу у великих

⁸ Про Державну програму приватизації майна державних підприємств. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2545-12>

промислових центрах і містах, що залежали від містотвірних підприємств, у свої руки. Не дивно, що кандидатів на посаду нового прем'єр-міністра висували саме з їхнього середовища. Найбільші шанси у жовтні 1992 р. мали троє: претендентом номер один був генеральний директор меткомбінату «Азовсталь» О. Буянда, також розглядалися кандидатури керівника «Мотор-Січі» В. Богуслаєва та Л. Кучми⁹. Верховна Рада більшістю голосів проголосувала за кандидатуру О. Буянди, але далі трапився скандал. Ось як описував ситуацію тогочасний народний депутат В. Пустовойтенко: «І треба ж такому статися, що після голосування виступив Олександр Олексійович (Буянда. — *Авт.*) з заключною промовою і крім всього іншого сказав, що ненавидить націоналістів, мовляв, якби мав автомат, то постріляв би таких. Чи то хвилювався «напівобраний» Прем'єр, чи не зумів швидко оцінити ситуацію, але зайве говорити, як відреагували депутати на той різкий «вирт». Кравчук був змушений не підписувати указ про призначення Буянди»¹⁰.

Врешті-решт, 13 жовтня очільником уряду був обраний керівник потужно-го ракетобудівного заводу «Південмаш» Л. Кучма. Він виступив з програмою стабілізації, тобто збереження статус-кво, а не радикальних реформ. Водночас уряд був посилені представниками націонал-демократичного табору: зокрема, І. Юхновський став першим віцепрем'єр-міністром, М. Жулинський та В. Пинзенік — віцепрем'єр-міністрами.

Новим трендом стали широкі кадрові ротації: разом з прем'єром на ключові посади в уряд прийшли нові фігури. Це було відходом від звичної радянської практики державного управління, коли зміна голови не спричиняла кардинальних кадрових перестановок у Раді міністрів. Відповідно, нова практика сприймалася командою президента Л. Кравчука як виклик з боку нового прем'єра, і це створило постійне джерело незгод між Адміністрацією Президента та Кабінетом міністрів у боротьбі за реальну владу та повноваження. Показовим індикатором зароджуваного конфлікту стало те, що В. Фокін фактично не передавав справ Л. Кучмі¹¹.

Перший рік незалежності в економічній площині завершився тотальним розчаруванням громадян. Незалежність, як виявилось, не була панацеєю. Замість подолання кризи — вона поглиблювалася: ВВП впав на 14 %, промислове виробництво — на 9, роздрібний товарообіг — на 18, капіталовкладення — на 25 %. Кошти населення у державному «Ощадбанку» знецінилися у 4,4 рази. Усе це породжувало масову зневіру та підштовхувало до повномасштабної політичної кризи.

Було очевидно, що наявна політична система не відповідає вимогам часу. Парламент, який в останні роки УРСР перебував в авангарді політичних та соціально-економічних змін, за рік після проголошення незалежності став схожим на дискусійний клуб, що гальмував украї нагальні зміни, і тому стрімко втрачав довіру громадян. Депутати, обрані у суспільно-політичних реаліях березня 1990 р., після розпаду СРСР усе більше вдавалися до безвідповідального популізму, а

⁹ Головка В. *Владу створюють... Політична біографія Леоніда Кучми*. Київ, 2018. С. 57—58.

¹⁰ Пустовойтенко В. *Сьома вершина*. Київ, 2007. С. 140.

¹¹ Луканов Ю. *Третій Президент. Політичний портрет Леоніда Кучми*. Київ, 1996. С. 44.

проте не мали політичної волі до ухвалення непопулярних, але необхідних економічних рішень, не кажучи вже про проведення радикальних реформ.

У такій ситуації було запропоновано нестандартний крок — передати частину повноважень законодавчої гілки влади виконавчій. Перша спроба провести цю ідею провалилася: у лютому 1992 р. Л. Кравчук ініціював створення Державної думи, яка мала стати альтернативним Верховній Раді центром вироблення нового законодавства. Де-факто ця структура так і не запрацювала і була ліквідована вже в жовтні 1992 р. Після обрання Л. Кучми прем'єр-міністром у листопаді 1992 р. Верховна Рада надала на пів року уряду надзвичайні права видавати Декрети — нормативно-правові акти, які мали силу законів. Усього було видано 73 декрети, 71 з них регулювали економічну царину.

Філософія роботи уряду Л. Кучми формувалася на засадах, які сповідували радянські реформатори кінця 1980-х — початку 1990-х років. Вони вважали, що треба влити інвестиції у капіталоємні галузі промисловості, насамперед машинобудування, і це матиме позитивний мультиплікативний ефект на решту секторів економіки та соціальну сферу. Уряд, перебуваючи під тиском Верховної Ради, не створив чіткої програми дій і лише реагував у ручному режимі на проблемні ситуації, до того ж не у кращий спосіб. Замість структурної трансформації великим підприємствам промислового та агропромислового секторів надавалися державні кредити і дотації за рахунок емісії купоно-карбованця. Ті, своєю чергою, випускали продукцію, що не користувалася попитом через свою низьку якість, велику ціну або неплатоспроможність замовників і населення. Необхідність масштабних кредитів додатково обґрунтовувалася тим, що підприємствам не було чим платити зарплату. Очільники держави, директорат та й саме суспільство не були морально готові до різкого зростання безробіття та масової бідності — давалися взнаки десятиліття перебування в комуністичній системі координат. Прийнятнішою видавалася альтернатива платити мізерну зарплату на державних заводах, що занепадали. Однак емісійні кредити мали тимчасовий ефект: на складах накопичувалася нереалізована продукція, і знову було нічим платити заробітну платню. Усе йшло по-новому колу. Кумулятивний ефект дійсно мав місце, але не той, на який сподівалися сформовані в радянські часи «червоні директори». Економіст В. Лановий, який на прохання Л. Кучми був залучений до розробки програми дій уряду, зауважував: «Це був помилковий шлях. Він ґрунтувався на ідеології, яка себе вичерпала, — ідеології державного утримання усіх підприємств незалежно від ефективності їхньої роботи. А це призводило до надмірної грошової маси, до ще більшої інфляції і падіння життєвого рівня»¹².

Результатом масштабної емісії стала гіперінфляція, яка, за підсумками 1993 р., сягнула рекордних 10 256 %. Купоно-карбованець знецінився з 740 до 40 тис. за американський долар. Дефіцит державного бюджету склав близько 40 %, але влада — як парламент, так і уряд — не мала політичної волі до приведення витрат у відповідність до економічних можливостей держави. Для цього насамперед мала

¹² Там само. С. 62.

бути проведена «велика» приватизація та упроваджені реформи в бюджетному секторі. Наслідком неадекватності економічної політики України було й те, що вона ніяк не могла отримати стабілізаційні кредити міжнародних фінансових установ — Міжнародного валютного фонду та Світового банку, хоча й стала їх повноправним учасником ще навесні 1992 р.

Було вдосталь й прикрих помилок через відсутність досвіду роботи у нових українських чиновників. Так, 2 листопада 1992 р. під час візиту до Москви новопризначений віце-прем'єр В. Пинзеник визнав борги українських підприємств державним боргом перед Росією, натомість статус боргів російських підприємств перед українськими залишився невизначеним (хоча загальне сальдо було на користь України). Таким чином, Москва отримала ще один потужний важіль впливу на офіційний Київ, який сам себе загнав у боргову пастку. Складність ситуації полягала ще у тому, що у Л. Кучми невдовзі після призначення прем'єром різко погіршився стан здоров'я, і він не мав можливості повною мірою контролювати ситуацію. Утім, у своїх мемуарах він захищає В. Пинзеника, посилаючись на його недосвідченість: «Досить згадати, що усі банківські розрахунки на більшій частині колишнього СРСР проводились через один центр, і цей центр знаходився, як легко здогадатися, у Москві. Усі заощадження населення УРСР і багато іншого опинилось на рахунках «Сбербанку» в Москві. Горезвісний «Сбербанк» був тим паном, у якого своя рука — володар. Там царювала рвацька стихія. Під її натиском у 1992 році Пинзеник від імені України підписався під нашим боргом Росії на 2,2 мільярда доларів. Це був корпоративний борг. Українська держава не мала його погашати»¹³. Варто згадати, що вже 8 листопада з ініціативи Л. Кучми був виданий указ Президента про терміновий (з 12 листопада) вихід з рубльової зони.

З огляду на стрімкий економічний спад закономірною стала політична криза, яка проявилася у конфлікті між парламентом та виконавчою владою. Подібні конфлікти були властиві й іншим пострадянським республікам. Однак в Україні він не досяг такої гостроти, як, наприклад, у Росії (де протистояння вже у травні 1993 р. вилилося у вуличні зіткнення, а у жовтні призвело до боїв у центрі Москви). Українська специфіка виявилася у формуванні хронічного, незалежно від особистостей і політичних сил, конфлікту між двома найвищими постатями виконавчої влади за лінією президент — прем'єр-міністр.

Активна фаза політичного протистояння між Л. Кравчуком та Л. Кучмою розпочалася навесні 1993 р. Тоді Л. Кучма, вибудовуючи чітку владну вертикаль, безуспішно намагався підпорядкувати своєму уряду представників Президента в областях. Далі боротьба перемістилася в парламент. У травні 1993 р. прем'єр-міністр не зміг переконати Верховну Раду пролонгувати надзвичайне право уряду видавати декрети, які мали статус законів. На цьому тлі Л. Кравчук звернувся до парламенту з поданням щодо підпорядкування йому Кабміну і надання права видавати декрети. У відповідь Л. Кучма подав у відставку. Однак Верховна Рада її не

¹³ Кучма Л. *После майдана 2005—2006. Записки президента*. Київ, 2007. С. 86. URL: http://www.kuchma.org.ua/upload/iblock/303/posle_maidana_2005_2006_zapiski_prezidenta.pdf

прийняла, відхиливши водночас і подання президента. Тоді останній виступив з новою ініціативою — видав указ про створення в уряді Комітету з питань оперативного управління економікою. Л. Кучма, з яким не погодили проект рішення, виступив категорично проти цього і знову подав заяву про відставку. Л. Кравчук був змушений відізвати відповідний указ, понад те — наказав ліквідувати структури, що дублювали роботу урядових органів, у своїй Адміністрації.

Конфліктом між президентом і прем'єр-міністром намагалися скористатися регіональні еліти, зокрема донецькі. Останні використали протестні настрої шахтарів, які у червні 1993 р. проголосили страйк і вийшли на місцеві майдани з політичними вимогами — переобрання президента та парламенту, розширення економічних прав Донбасу. Як і наприкінці існування УРСР, шахтарські страйки миттєво дестабілізували економіку усієї країни. Під тиском вулиці центральна влада погодилася призначити на вересень 1993 р. референдум про довіру до Президента та Верховної Ради¹⁴. Однак це не зупинило протести: вони вщухли лише з призначенням першим віцепрем'єр-міністром впливового директора великого вугільного об'єднання ім. О. Засядька та водночас голови Донецької міської ради Ю. Звягільського. Тим самим у системі виконавчої влади утворився ще один субцентр впливу, що генерувало нові конфлікти.

Аби вийти з глухого політичного кута, були потрібні перевибори. Однак спочатку політичні еліти погодили компромісний і вигідний для себе варіант: у масовий дискурс запроваджувалася думка, що народ має сам вирішити, хто з них має піти на дострокові вибори. Відповідно, на 26 вересня 1993 р. був призначений консультативний референдум щодо довіри до президента й парламенту. За ініціативи Л. Кравчука, на нього також мали бути винесені питання про надання йому повноважень голови уряду та упровадження посади віцепрезидента. З огляду на масштаб конституційних змін, які він потенційно міг спричинити, «консультативний» статус референдуму вже не влаштовував суспільство та частину політикуму. Правова опозиція (РУХ, УРП та ін.) організувала низку протестних акцій в західноукраїнських регіонах. Як політична антитеза, на Донбасі також була проголошена передстрайкова готовність. 21 вересня у Києві відбувся потужний мітинг з вимогою перевиборів обох гілок влади. Панівні еліти були змушені пити на поступки і вирішили провести перевибори: парламенту — у березні 1994 р., президента — у червні 1994 р.

У вересні 1993 р. прем'єр Л. Кучма нарешті домігся від парламенту згоди на відставку. Він продовжив свою політичну кар'єру вже як новий лідер опозиції, якому завадили провести життєво необхідні країні реформи. Виконувачем обов'язків прем'єра став Ю. Звягільський, однак фактично урядом керував Л. Кравчук — за офіційною версією через хворобу першого віцепрем'єра. Лише у грудні Ю. Звягільській зміг реально приступити до виконання обов'язків глави Кабінету міністрів.

Головним завданням технічного уряду Ю. Звягільського стало подолання гіперінфляції та зростання цін, проте основна ставка була зроблена на адміністративні методи. Кабмін суттєво розширив перелік товарів та послуг, ціни на які

¹⁴ Литвин В. *Політична арена України: дійові особи та виконавці*. Київ, 1994. С. 338.

регулювалися урядом і місцевою владою. Крім того, були упроваджені бюджетні обмеження, суттєво скорочені кредити та субсидії низці галузей (але не вугільній), припинилася грошова емісія. Це дало тимчасові покращення — інфляція скоротилася до 19 % у січні 1994 р., статистика фіксувала зростання реальних доходів населення та уповільнення темпів спаду промислового виробництва.

Однак з весни 1994 р. розпочався новий виток соціально-економічної кризи. Під її впливом влада була вимушена перейти до практичної фази хоч і запізнілих реформ. Передусім ішлося про «велику приватизацію», яка розглядалася як запобіжник реваншу комуністичних сил. У квітні 1994 р. (за два місяці до дострокових президентських виборів) Л. Кравчук підписав указ про початок ваучерної приватизації. З-поміж різних варіантів роздержавлення був обраний той же спосіб, що і в Росії. Кожен український громадянин отримав «майновий приватизаційний сертифікат» (ваучер), який можна було обміняти на акції державних підприємств, виставлених на приватизацію. Цей варіант реформи обґрунтовувався необхідністю забезпечити соціальну справедливість. У процесі запровадження ваучеризація не тільки не упередила соціальної поляризації, а й відтермінувала появу ефективних власників у великій промисловості, яка потребувала масштабних інвестицій у технологічну та управлінську модернізацію.

Підприємства, де адміністрація не розуміла нових економічних реалій, часто ставали жертвою авантюристів чи кримінальних угруповань. Нерідко цілком свідомо робота підприємств зупинялася, обладнання демонтувалося і здавалося на металобрухт, а нерухомість віддавалася в оренду комерційним структурам. Однак найбільше преференцій від сертифікатної приватизації вже на першому етапі отримали «червоні директори» із комерційною жилкою. Вони змогли легалізувати свій фактичний контроль над промисловими активами й обернути його на додаткову вартість.

За крок до лівого реваншу. Економічний спад, якому було не видно кінця, та перипетії політичної боротьби, незрозумілої для пересічного громадянина, сіяли зневіру у позитивні перспективи української незалежності та призвели до відродження лівих настроїв. З 1993 р. спостерігалася стрімке посилення політичних сил лівого спрямування. Зокрема, усе більшу популярність набирали Соціалістична партія (створена у жовтні 1991 р., очільник — екслідер компартійної більшості О. Мороз) та Селянська партія (створена у грудні 1993 р., очільник — ексміністр з питань агропромислової політики та продовольства в уряді В. Фокіна О. Ткаченко). А у травні 1993 р. була дозволена діяльність забороненої перед тим Компартії України¹⁵ (очільником став П. Симоненко, на той час — комерційний директор донецької компанії «Укрвугіллямаш»). Міністерство юстиції не визнало її правонаступницею радянської КПУ, щоб не виникало спокуси висувати майнові претензії до Української держави.

Натомість націонал-демократичні сили, після піку своєї популярності наприкінці 1991 — на початку 1992 р., переживали складні часи. Частина лідерів

¹⁵ Литвин В. С. 276—277.

«Народної Ради» пішла у владу — в уряд Л. Кучми. «Народний Рух», у грудні 1992 р. перетворившись із суспільно-політичного руху на політичну партію (на чолі з В. Чорновілом), навпаки, оголосив себе опозицією. УРП стала заручником внутрішніх суперечностей: від неї відкололася група С. Хмари, а сама політсила втратила популярність. Розкол відбувся і у таборі колишніх націонал-комуністичних сил, виявом чого було політичне суперництво Л. Кравчука та Л. Кучми.

З огляду на соціально-економічну ситуацію та розстановку політичних сил, парламентські вибори 1994 р. закономірно зафіксували перемогу лівих сил і водночас — розчарування суспільства щодо курсу панівних еліт. Компартії вдалося провести 90 народних депутатів, Селянській партії — 19, Соціалістичній — 14. Натомість Народний Рух України отримав 20 мандатів, Українська республіканська партія — 9, Конгрес український націоналістів — 5. Водночас 220 депутатів були обрані як «безпартійні», що стало віддзеркаленням недовіри громадян до всіх політичних сил.

Парламентська кампанія 1994 р. показала неефективність мажоритарної виборчої системи. Згідно з нормами законодавства для перемоги кандидату необхідно було отримати найбільшу кількість голосів серед претендентів, але обов'язковою умовою була участь у голосуванні не менше 50 % від загальної кількості виборців округу. Розчаровані владою громадяни ігнорували вибори, і ця норма не витримувалась. На десятках округів внаслідок абсентеїзму виборців довелося наново призначати голосування. Протягом 1994 р. на деяких округах вибори призначалися від чотирьох до шести разів. Через це Верховна Рада складалася з 406 замість конституційних 450 депутатів. Центральна виборча комісія запропонувала деякий час не проводити довибори на 44-х округах (до кінця 1998 р. 32 мандати залишалися вакантними).

Здобувши перемогу на виборах, ліві політсили сформували парламентську більшість. Спікером був обраний лідер Соцпартії О. Мороз, а першим його заступником — лідер Селянської партії О. Ткаченко. Перемога на дострокових виборах додала лівому табору впевненості і у позитивному для себе результаті на дочасних президентських виборах. Тим більше, що вдалося домовитися про єдиного кандидата, яким став О. Мороз. Ще однією перемогою лівих стало внесення Л. Кравчуком до парламенту кандидатури ексголови Ради міністрів УРСР В. Масола на посаду нового прем'єр-міністра. Призначення відбулося 16 червня, напередодні першого туру президентських виборів. Лівий реванш здавався невідворотним.

Однак результати голосування були неочікуваними. О. Мороз у першому турі зазнав нищівної поразки, отримавши 13 % голосів (табл. 1). З'ясувалося, що громадяни на парламентських виборах обирали соціально-економічний курс, тоді як на президентських — здавали тест на політичну лояльність, як вибір — бути чи ні українській державності.

За підсумками першого туру фаворитом президентських перегонів став Л. Кучма. Йому вдалося досягти порозуміння як з лівими силами та їхнім електоратом, так і з частиною правих. В останньому випадку він надав негласні гарантії,

що попри проросійську передвиборчу риторичку, жодних реальних спроб повернення до геополітичних союзів на кшталт СРСР не буде. У результаті, Л. Кучма впевнено переміг на виборах (табл. 2), незважаючи на застосування адміністративного ресурсу, що працював на чинного Президента.

Однак позиції новообраного глави держави були слабкими. Він був змушений рахуватися з впливовішими на той момент центрами сили в українській владі, навіть якщо сповідував інші ідеологічні підходи. У день інавгурації, 19 липня, Л. Кучма ініціював спільну Заяву зі спікером парламенту О. Морозом та прем'єр-міністром В. Масолом щодо об'єднання зусиль різних гілок влади для виходу країни з глибокої політичної та соціально-економічної кризи. Відповідно до духу спільної заяви новий президент не пропонував змінити голову уряду, лише увів до нього кілька нових людей, зокрема силовика Є. Марчука, економіста В. Пинзеника та ін. Президент згодом так описував свою роботу з прем'єр-міністром: «Ми загинемо з вашим соціалізмом!», — казав я Масолу. Він або мовчав, або

Таблиця 1

Президентські вибори 1994 р., перший тур

Кандидат	Кількість голосів виборців	%
Кравчук Л.	9 977 766	38,36
Кучма Л.	8 107 626	31,17
Мороз О.	3 466 541	13,33
Лановий В.	2 483 986	9,55
Бабич В.	644 263	2,48
Плющ І.	321 886	1,24
Таланчук П.	143 361	0,55
Проти всіх	892 740	3,43

Джерело: Центральна виборча комісія [Повідомлення Центральної виборчої комісії про результати виборів Президента України. *Голос України*. 1994. 5 лип. С. 2.].

Таблиця 2

Президентські вибори 1994 р., другий тур

Кандидат	Кількість голосів виборців	%
Кучма Л.	14 016 850	52,15
Кравчук Л.	12 111 603	45,06
Проти всіх	551 380	2,80

Джерело: Центральна виборча комісія [Повідомлення Центральної виборчої комісії про результати виборів Президента України при повторному голосуванні 10 липня 1994 року. *Голос України*. 1994. 19 лип. С. 2.].

відповідав у тому дусі, що навпаки, загинемо без соціалізму. Щоб якось нейтралізувати цю силу, я поставив до нього першим заступником Віктора Пинзеника, і справу мав головним чином з ним. Радянськими методами вирішити проблеми, які стояли перед країною, було неможливо»¹⁶.

Прихильникам повернення до державного регулювання та зближення з Росією О. Морозу та В. Масолу менш досвідчений і менш впливовий Л. Кучма спочатку видався фігурою підконтрольною. Але насправді він був налаштований рішуче. В. Пустовойтенко згадував: «На відміну від Кравчука, якого Президентом зробили його колишні колеги-депутати, Кучма прорвався на верхівку влади завдяки команді, яка переважно перебувала за межами парламенту. Тож не мав перед депутатами особливих зобов'язань. А оскільки був людиною амбітною та рішучою і помічників мав аж вельми «голодних», то можна було не сумніватися, що свою «фортецю влади» на вулиці Банковій, де розташована Адміністрація Президента, він намагатиметься зробити найпотужнішою в державі»¹⁷. Утім, новий президент намагався виграти час, щоб вибудувати власну управлінську команду, насамперед за рахунок посилення впливу на силові структури. Тому у перші місяці після обрання на посаду він виступав як «молодший партнер» О. Мороза та В. Масола, уникаючи відкритого протистояння. Справжня боротьба за повноваження розпочалася з конституційного процесу.

Станом на 1994 р. чинним Основним законом залишалася Конституція УРСР 1978 р. із численними поправками, кількість яких стрімко зростала від 1990 р. Необхідність ухвалення нової Конституції обговорювалася ще у 1990 р.: 24 жовтня Верховна Рада УРСР утворила Конституційну комісію на чолі з Л. Кравчуком (після обрання останнього Президентом України співголовою комісії став І. Плющ). А 1 липня 1992 р. проєкт нової Конституції було винесено на «всенародне обговорення». Він розглядався на засіданнях рад народних депутатів усіх рівнів, трудовими колективами, понад 100 тис. громадян подали свої пропозиції. Однак поглиблення політичної та соціально-економічної кризи відсунуло завдання оновлення Основного закону з пріоритетного порядку денного. Тим більше співголови Конституційної комісії Л. Кравчук та І. Плющ вважали, що нова Конституція молодій державі мала ухвалюватися після перевиборів новим парламентом. Правдою було й те, що в умовах зростання недовіри з боку суспільства жодна з політичних груп впливу не могла розраховувати на результативне просування саме свого варіанта Конституції.

Після виборчого циклу 1994 р. розклад політичних сил у питанні нової Конституції кардинально не змінився. У парламенті точилися гострі дискусії, якою мала бути нова Конституційна комісія. Як основний розглядався варіант, коли вона мала працювати як орган Верховної Ради. Натомість Л. Кучма у вересні звернувся до Верховної Ради з листом, у якому запропонував підвищити ефективність конституційного процесу шляхом зменшення складу Комісії з 79 осіб

¹⁶ Кучма Л. *После майдана 2005—2006. Записки президента*. С. 113.

¹⁷ Пустовойтенко В. С. 160.

удвічі та дотримання балансу між гілками влади, центром і регіонами. У підсумку модель, запропонована Л. Кучмою, була взята за основу. До нової Конституційної комісії Президент та парламент делегували по 15 осіб, одна особа мала представляти АР Крим, ще семеро — судові органи та прокуратуру. Співголовами стали О. Мороз і Л. Кучма¹⁸.

Робота оновленої Комісії йшла повільно — її перше засідання відбулося наприкінці листопада 1994 р. Фактично повторювалася ситуація попередніх років: розбалансована політична система гальмувала будь-які реформи. У грудні 1994 р. Президент зважився на ризикований крок: він подав до парламенту законопроект «Про державну владу та місцеве самоврядування». У ньому пропонувалося змінити політичну систему України з парламентсько-президентської на президентську. Згідно із законопроектом Президент ставав головою уряду, міг самостійно призначати його членів, йому підпорядковувалися місцеві державні адміністрації тощо. Це був виклик лівим силам у парламенті, який інтенсифікував конституційний процес.

Перехопивши ініціативу у справі політичної реформи, Л. Кучма зробив важливий крок до посилення свого реального впливу на уряд. На початку березня 1995 р. він відправив у відпустку В. Масола, а у квітні той звільнився за власним бажанням. Виконувачем обов'язків прем'єр-міністра було призначено Є. Марчука.

У травні до сесійної зали Верховної Ради були винесені на голосування декілька варіантів законопроекту «Про державну владу та місцеве самоврядування». Хоча жоден з них не був ухвалений, Л. Кучма отримав тактичну політичну перемогу — його варіант отримав найбільшу кількість голосів депутатів (221). Пропозиції комуністів, які виступали за наділення повноваженнями глави держави спікера Верховної Ради, набрала лише 93 голоси. Голосування засвідчило, що ліві у парламенті не мали єдності, парламент вкотре продемонстрував нездатність ухвалювати важливі державні рішення. Це дало змогу Президенту розвинути наступ: 31 травня він видав указ про проведення опитування громадської думки щодо довіри до Президента та парламенту. Верховна Рада накладала на указ вето, але це не змінювало ситуацію принципово: політичні позиції Президента міцнішали, перспектива позачергових виборів ставала реальнішою. Держава знову сповзала у політичну кризу, виходом з якої стало відкладання невирішеної проблеми на майбутнє.

8 червня між Президентом та Верховною Радою була укладена Конституційна угода «Про основні засади діяльності державної влади та місцевого самоврядування в Україні до прийняття нової Конституції»¹⁹. Політеліти домовилися, що до схвалення нової Конституції політична система буде функціонувати на принципах президентського законопроекту «Про державну владу та місцеве самоврядування». Повноваження Президента суттєво розширилися: зокрема,

¹⁸ *Становлення владних структур в Україні (1991—1996)*. Київ, 1997. С. 78.

¹⁹ Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80>

він отримував право призначати референдуми, на розробку нової Конституції парламенту давався один рік, в іншому випадку його б мали розпустити. Це була очевидна перемога Л. Кучми. У день підписання Конституційного договору він демонстративно призначив прем'єр-міністром Є. Марчука.

18 липня 1995 р. у Києві стався силовий інцидент навколо поховання патріарха Української православної церкви Київського патріархату Володимира. Керівництво патріархату запропонувало поховати його на території Софійського собору, однак уряд відмовив у цьому проханні, посилаючись на статус історико-архітектурної пам'ятки. Віряни патріархату за підтримки членів радикальної організації УНА-УНСО спробували прорватися на територію Софії, де їм протидіяли спецпризначенці. В історичному осерді столиці сталися криваві зіткнення, однак патріарха Володимира поховали біля стіни Софійського собору. У той час президент перебував з візитом у Білорусі, і прем'єр Є. Марчук мав контролювати ситуацію, але терміново виїхав у відрядження у Київську область, залишивши на господарстві віцепрем'єра з економічних питань Романа Шпека. Згодом, у 1999 р. Л. Кучма написав: «Я упевнений в одному: маючи такий багатий досвід роботи у КДБ, а тим більше в ідеологічному відділі (боротьба з інакомисленням), Марчук не міг не знати, до яких наслідків мала призвести його позиція бездіяльності. Отже, він, очевидно, свідомо підштовхував розвиток ситуації у визначеному ним напрямі, розраховуючи поставити під удар мене й отримати дивіденди для себе»²⁰.

Зіткнення біля Софійського собору підважили моральний авторитет влади. У політикумі та масмедіа циркулювала конспірологічна версія: начебто інцидент був організований штучно і мав спричинити державний переворот. 2002 р. «Українська правда» виклала таку версію: «Цю ситуацію хотіли використати люди, які належать до еліти так званого «українського розвідтовариства». Добре, що прем'єр-міністром тоді в Україні був колишній шеф Служби безпеки України (СБУ — трансформувалася з КДБ УРСР) Євген Марчук. Вважається, що тодішня українська «хунта» складалася з міністра оборони, голови СБУ, виконуючого обов'язки генерального прокурора і мала відчутну підтримку в парламенті. Однак ситуація до логічного кінця доведена не була. Брати владу силою силовики просто не наважилися»²¹.

Так чи інакше, нова політична реальність, у якій інститут президенства ставав основним центром реальної влади, призвела до загострення суперечок усередині команди Л. Кучми. У публічному вимірі це відбилося у розгортанні конфлікту з тим же Є. Марчуком. Уже восени 1995 р. прем'єр-міністр демонстрував далекосяжні політичні амбіції. У грудні 1995 р. він обирався народним депутатом, під нього була сформована фракція «Соціально-ринковий вибір» (підконтрольна СДПУ (о), одним з лідерів якої був експрезидент Л. Кравчук).

18 березня 1996 р. Конституційна комісія офіційно направила проект Основного закону на розгляд парламенту, хоча О. Мороз виступав за продовження

²⁰ Кучма Л. *Про найголовніше*. Київ, 1999. С. 91.

²¹ Три кризи Леоніда Кучми. *Українська правда*. 18.10.2002. URL: <https://www.ppravda.com.ua/news/2002/10/18/2991160/>

консультацій, а Л. Кучма наполягав на невідкладному розгляді. Депутати приступили до його обговорення лише за місяць. Було очевидним, що проходження Конституції у Верховній Раді буде складним. Команда Л. Кучми готувалася до нового етапу протистояння з парламентом. Слабкою ланкою президентської команди був прем'єр-міністр. Тому 27 травня президент видав указ про відставку Є. Марчука. Формальним приводом стало суміщення ним посад прем'єра та народного депутата, а поясненням з боку Адміністрації Президента — «за створення власного політичного іміджу». Цей вимушений крок демонстрував невпевненість президентських сил напередодні вирішального зіткнення за повноваження. Новим прем'єр-міністром був призначений виходець з «президентської» Дніпропетровської області П. Лазаренко, впливовий у агропромислових колах. Люди з оточення Л. Кучми (зокрема секретар РНБО України В. Горбулін) пропонували призначити його лише «виконувачем обов'язків», але П. Лазаренко «досить майстерно, як музикант, пройшовся по чуттєвих струнах, зумів торкнутися душі Леоніда Даниловича»²².

4 червня проєкт Конституції, доопрацьований депутатською Тимчасовою комісією на чолі з М. Сиротою, було ухвалено у першому читанні 258-ма голосами. Водночас проявилася недовіра між депутатським корпусом і Президентом: парламентарі побоювалися, що після ухвалення проєкту за основу Л. Кучма винесе його на референдум. Останньому довелося публічно спростувати імовірність такого сценарію. Однак 26 червня конституційний процес знову загальмувався — на цей раз правоцентристські фракції через суперечки з лівою більшістю відмовлялися реєструватися у сесійній залі, тим самим унеможливаючи роботу Верховної Ради.

Для виведення ситуації з глухого кута Л. Кучма видав указ про проведення 25 вересня 1996 р. всеукраїнського референдуму щодо проєкту Конституції, підготовленого Конституційною комісією, а не схваленого парламентом у першому читанні. Даний проєкт давав Президенту ширші повноваження і тому не був вигідний як лівим, так і правим фракціям. Це підштовхнуло законодавців повернутися до конструктивної роботи: ліві змушені були піти на низку серйозних поступок правоцентристським силам.

Один із авторів тексту Конституції та очевидець її ухвалення В. Костицький, виступаючи 25 червня 2018 р. на круглому столі «Конституційний вимір української державності», згадував, що спочатку перспективи ухвалення документа були сумнівними. Індикатором цього стала відсутність міністрів-народних депутатів (відповідно до тогочасного законодавства допускалося суміщення посад) — очевидно, Л. Кучма не давав їм команди. Однак з опівночі вони стали стягуватися до Верховної Ради, що сигналізувало: президент готовий до компромісу. В. Костицький так це прокоментував: «Леонід Данилович — гнучка людина, хоча часом міг бути і дуже прямою». Готовність різних політичних сил до компромісу юрист пояснив почасти і зовнішньополітичним фактором — російськими президентськими виборами. 16 червня відбувся їх перший тур, за підсумками якого

²² Горбулін В. *Без права на покаєння*. Харків, 2009. С. 258.

до наступного туру пройшли Борис Єльцин (35,28 % голосів) та лідер КПРФ Геннадій Зюганов (32,03 %). Очільник російських комуністів розраховував на свою безумовну перемогу. 27 червня Б. Єльцин, не витримавши напруги передвборчої кампанії, опинився у лікарні і скасував закордонні візити, що викликало справжню паніку у Кремлі²³. В. Костицький зауважував, що на той час стало відомо про негласну домовленість між Г. Зюгановим і лідером КПУ П. Симоненком, яка передбачала після перемоги російського комуніста ініціювання процесу відновлення Радянського Союзу. Отже, щоб ускладнити реалізацію цього сценарію, слід було ухвалити Конституцію України до другого туру російських виборів, призначених на 3 липня. Іншими словами, на кін були поставлені не тільки владні повноваження гілок влади — йшлося про долю української державності.

У підсумку 28 червня після 24-годинного засідання Верховної Ради нову Конституцію було схвалено 321 голосом (за необхідних 300). Вранці до парламенту прибув президент, аби особисто привітати народних депутатів з подією історичної ваги. Указ про проведення референдуму був скасований.

Нова Конституція зафіксувала хиткий баланс гілок влади у вигляді президентсько-парламентської республіки. Попри значні поступки зі свого боку, порівняно з Конституційним договором, Л. Кучма здобув стратегічну перемогу, сформувавши законодавчий плацдарм для консолідації реальної влади у своїх руках і для недопущення лівого реваншу, однак основна боротьба була попереду, а полем бою мала стати соціально-економічна сфера та ринкові реформи. Мета концентрації вирішальної переваги сил у руках президента полягала у створенні важелів здійснення системних реформ, на жаль, вона не виключала особистісного фактора, що робив державу і суспільство заручниками кланової системи.

Перезавантаження реформ. Перевибори весни-літа 1994 р. створили передумови для виходу з політичної кризи на основі демократичних принципів. У підсумку була відновлена керованість органів державного управління, забезпечена національна безпека та покращені міжнародні позиції України. Однак для соціально-економічної сфери це був «пропащий час». Посилення позицій лівих сил у парламенті та уряді з весни 1994 р. загальмувало ринкове реформування, за темпами якого Україна відставала від решти постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи. За макроекономічними показниками 1994-й став найгіршим роком першого десятиліття української незалежності (табл. 3).

Негативна динаміка перших років незалежності значною мірою стала результатом непослідовної та невиразної економічної політики, яка коливалась від крайнього лібералізму до жорсткого державного диригування. Останнє почало набирати обертів за Кабміну Ю. Звягільського, а з поверненням до керма уряду В. Масола у середині 1994 р. — стало основою державної економічної політики. Наприкінці 1993 р. Нацбанк упровадив офіційний курс національної валюти, який примусово «спускався» суб'єктам господарювання. Кабмін В. Масола почав використовувати адміністративні засоби на повну силу, не бажаючи скорочувати державні витрати

²³ Шевцова Л. С. 280.

Макроекономічні показники України (1991—1998)

Показник	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Реальний ВВП, у % до попереднього періоду	91,3	90,1	85,8	77,1	87,8	90,0	97,0	98,1
Промислове виробництво, у % до попереднього періоду	95,2	93,6	92,0	72,7	88,0	94,9	99,7	99,0
Індекс споживчих цін, грудень до грудня, %	390,0	2100,0	10 256,0	501,0	281,7	139,7	110,1	120,0

Джерело: Держкомстат (<http://www.ukrstat.gov.ua/>).

(бо це розходилося б із гаслами та ідеологічними засадами лівих партій). Суттєво зросли податки як для господарського сектору, так і для громадян (податок на додану вартість виріс до 28 %, податок на прибуток для фізичних осіб досягав 90 %). Розгорнулася урядова кампанія проти виведення капіталів та валютних коштів: підприємці, не бажаючи міняти валюту за заниженим неринковим державним курсом, різними схемами намагалися її залишити за кордоном. Була призупинена приватизація. Частка державних витрат у національному валовому доході 1994 р. сягнула майже 85 %, тоді як на початку реформ у 1992 р. вона становила 61,7 %.

Відповіддю на недолугу адміністративну урядову політику стало небувале зростання тіньового сектору. Несплата податків, нелегальне працевлаштування, корупційне співробітництво на всіх рівнях перестали сприйматися як соціальне зло. Навпаки, вони перетворилися на соціально допустимий засіб виживання в умовах неефективного державного врядування. У такому психологічному кліматі втрачалася мотивація виробничої діяльності, не кажучи вже про передові науково-технологічні розробки. Нереформовані промислові підприємства заледве виживали, натомість швидко зростали торгові компанії, не обтяжені ні тягарем минулого, ні соціальною відповідальністю. Доля країни повторювалася у долі сотень тисяч людей, які кидали свої професії (часто маючи високу кваліфікацію), емігрували або йшли у торгівлю. Необладнані базари просто неба у центрах українських міст і містечок були ознакою та квінтесенцією часу. Руйнувався не тільки промисловий і науково-технічний, але й соціальний і людський капітал суспільства.

Президент Л. Кучма, який до цього не був послідовним прихильником ринкових реформ, на антитезі до лівого популістського парламенту та лівого неефективного уряду зіграв роль ефективного ринкового реформатора. У жовтні 1994 р. він виступив із програмною доповіддю «Шляхом радикальних економічних реформ», в основу якої було покладено стратегічний документ «Про основні засади економічної та соціальної політики»²⁴. У своєму виступі у Верховній Раді

²⁴ Шляхом радикальних економічних реформ. Про основні засади економічної та соціальної політики. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/216/94-%D0%B2%D1%80>

президент Л. Кучма закликав до зміни стратегії — переходу від «адміністративно-директивної до ринкової економіки». Пріоритетами були названі:

— стабілізація фінансово-грошової системи (перегляд бюджетної політики, реформа податкової та банківської систем);

— формування інституційних основ ринкової економіки шляхом активізації приватизації та створення у промисловості потужних фінансово-промислових груп (ФПГ) і холдингів;

— перегляд пріоритетів промислової політики на користь високотехнологічних галузей та секторів зі швидким обігом капіталу (виробництво товарів широкого вжитку, агропром, торгівля та побутові послуги);

— проведення земельної реформи, кінцевим результатом якої мало стати утвердження приватної власності на землю;

— активізація зовнішньоекономічної діяльності та розгортання співробітництва з міжнародними фінансовими структурами (насамперед Міжнародним валютним фондом);

— підвищення ефективності соціальної політики, яка б пом'якшила для громадян труднощі перехідного періоду.

Наприкінці 1994 р. за ініціативи президента Нацбанк дещо лібералізував режим курсоутворення (це спочатку призвело до закономірного «просідання» національної грошової одиниці до економічного обґрунтованого рівня, але за рік стабілізувало валютно-грошову систему) та припинив хибну практику кредитування уряду (тобто «вимкнув» друкарський станок). Кроки в дусі монетаризму вгамували інфляцію, але без структурної перебудови економіки не спроможні були забезпечити стале економічне зростання. Крім амбіційних планів президент насправді не мав достатніх важелів для їхньої реалізації в умовах протидії з боку популістських лівих парламенту та уряду. Парламент вже у грудні 1994 р. ухвалив рішення про віднесення 6 тис. великих і середніх підприємств до переліку таких, що мають стратегічне значення, і тим самим фактично зупинив роздержавлення. За рік до переліку були додані ще 2,4 тис. підприємств.

Не менш яскравим виявом бойкотування парламентом реформ стала боротьба навколо створення великих корпоративних структур в економіці. У січні 1995 р. Л. Кучма видав указ «Про фінансово-промислові групи в Україні», у якому ФПГ розглядалися як «статутна або договірна юридична особа, створена шляхом об'єднання промисловими підприємствами, організаціями, банками та іншими суб'єктами підприємницької діяльності... належного ім (закріпленого за ними) майна, фінансових ресурсів, а також передачі права управління господарською діяльністю для централизованого управління виробничою, науковою, фінансовою та комерційною діяльністю»²⁵. Однак у березні 1995 р. Верховна Рада наклала на указ вето. Водночас комуністи заявили, що указ Президента сприятиме легалізації кримінальних капіталів, суттєво зменшить податкові надходжен-

²⁵ Указ Президента України «Про фінансово-промислові групи в Україні». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85/95>

ня до державного бюджету, створить великі монополії тощо. Наклавши вето, парламентарі запропонували Кабміну В. Масола разом із відповідними парламентськими комісіями та Адміністрацією Президента терміново розробити інший законопроект про ФПГ. Вихолощений закон, ухвалений у листопаді 1995 р. під назвою «Про промислово-фінансові групи в Україні», передбачав, що вони «створюються за рішенням Уряду України на певний термін з метою реалізації державних програм розвитку пріоритетних галузей виробництва і структурної перебудови економіки України»²⁶. За процедурою для створення ПФГ необхідно було зібрати майже 200 підписів чиновників на чолі з прем'єр-міністром. Не дивно, що цей по духу соціалістичний документ виявився мертвородиним, оскільки абсолютно не враховував ринкові принципи. 1998 р. Л. Кучма зробив ще одну безуспішну спробу змусити парламент переробити закон. А 2010 р. його скасували як юридично та економічно неактуальний, оскільки за 15 років на його основі була створена тільки одна ПФГ «Титан», і та розвалилася²⁷. Через безкрай створюваних депутатами та чиновниками бюрократичних перепон об'єктивні для ринкової економіки процеси консолідації промислового та фінансового капіталу «пішли в тінь» і відбувалися без контролю з боки держави, що лише загальмувало вихід країни із соціально-економічної кризи та призвело до тіньової монополізації цілих галузей національного господарства.

Ситуація з реформами кардинальним чином змінилася з відставкою уряду В. Масола, призначенням на посаду прем'єр-міністра Є. Марчука та отриманням Л. Кучмою додаткових владних повноважень у рамках Конституційного договору 1995 р. Ефективність економічної політики підвищилася: темпи інфляції зменшилися, почали зростати реальні доходи населення, нормалізувався стан банківської системи.

Позитивним сигналом для команди Л. Кучми стало налагодження співпраці з міжнародними фінансовими установами. В умовах припинення фінансування з радянського центру та за відсутності золотовалютних резервів важливим фактором виходу із соціально-економічної кризи мало стати залучення капіталу з-за кордону. Про це свідчив досвід постсоціалістичних країн. Через політичну невизначеність в Україні, лівацькі ухили парламенту та урядів, неререформованість економіки сподіватися на масштабний прихід іноземного приватного капіталу не доводилося. Тож першим кроком на шляху його залучення могла стати співпраця з міжнародними фінансовими установами, насамперед Міжнародним валютним фондом та Міжнародним банком реконструкції та розвитку. 27 квітня 1992 р. Україна офіційно стала їх членом, але домовитися про виділення кредитів не вдалося протягом кількох років. До того ж з боку цих фінансових інституцій лунали сигнали про небажаність розширення економічного суверенітету України. Зокрема, представники МВФ ви-

²⁶ Про промислово-фінансові групи в Україні. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/437/95-%D0%B2%D1%80>

²⁷ Див.: Головка В. *Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991—2009 рр.* Київ, 2012. С. 172—177.

ступали проти її виходу з рублевої зони. На нову державу дивилися крізь призму інтересів Російської Федерації. Перший кредит у понад \$760 млн (у рамках програми системної трансформаційної позики) Україна отримала під заявлені реформи президента Л. Кучми наприкінці 1994 р. Згодом було узгоджено трирічну (1995—1998) кредитну програму на майже \$2 млрд. Запозичення пішли на підтримку національної валюти та фінансування дефіциту платіжного балансу країни.

Восени 1995 р. сформувався сприятливий передумови для введення національної валюти — гривні. Але прем'єр-міністр Є. Марчук вирішив не ризикувати, оскільки не було певності, наскільки вдасться вирішити проблему дефіциту державного бюджету, від чого залежали темпи інфляції. Дійсно, наступний 1996 р. характеризувався значним зростанням бюджетної заборгованості. Зворотнім боком монетаристського підходу, якого дотримувалась тоді виконавча гілка влади та НБУ, стала системна затримка із виплатою заробітної плати бюджетникам (сфера охорони здоров'я, освіта, культура та навіть правоохоронні органи та армія) і пенсій. Тобто, вихід з кризи відбувався за рахунок соціально вразливих та залежних від держави верств населення.

Водночас уряд Є. Марчука провалив «велику приватизацію». З 1995 р. була розпочата практична фаза так званої сертифікатної приватизації. Отримання сертифікатів населенням було організоване неефективно, не було проведено адекватної роз'яснювальної кампанії. Влада не спромоглася навіть дотриматися термінів, відведених на неї. Сертифікатна приватизація була закінчена лише 1998 р. Він же став першим роком коли, за офіційними даними, обсяг продукції, виробленої у приватному секторі, перевищив показники державного.

У 1996 р. уряд з метою зниження державних витрат і збалансування бюджету намагався урізати пряме субсидування економіки. Зокрема, були суттєво зменшені дотації найменш реформованим на той час вугільній галузі та агропрому. Є. Марчук повідомив, що кожен із секторів потребував дотацій у розмірі 300 трлн купоно-карбованців (за тогочасним курсом майже \$2 млрд). Аносували закриття кількох десятків неперспективних шахт, які за жодних обставин не спроможні були перейти на госпрозрахунок. У відповідь галузеве вугільне лобі вдалося до звичного засобу — загальнонаціонального страйку. У лютому та квітні відбулися масові акції за участі сотень тисяч осіб як на заході, так і на сході країни. Кабмін був змушений піти на часткові поступки, погасивши борги із заробітної плати, але відмовився відновити субсидії шахтам і підтримувати безперспективні шахти. Протести тривали. Страйк шахтарів було використано з політичною метою. Зокрема, із середини травня 1996 р. шахтарі Західного Донбасу два тижні протестували у центрі Дніпропетровська і згодом рушили маршем на Київ. Це стало вагомим аргументом на користь відставки Є. Марчука з посади прем'єр-міністра і призначення на його місце «дніпропетровського» П. Лазаренка.

Новий голова Кабміну П. Лазаренко не вирішив проблеми української вугільної промисловості. У липні розпочався новий масштабний страйк шахтарів із блокуванням автошляхів та залізничних колій. Для угамування страйкового

руху було застосовано правоохоронні органи, проведено арешти осіб, причетних до блокування транспортних комунікацій. Однак уряд пішов на поступки. Варто додати, що проблеми шахтарів були лише частковим віддзеркаленням критичної соціально-економічної ситуації в країні загалом. У вересні 1996 р. до масових страйків через багатомісячну затримку з виплатою заробітної плати вдалися доведені до відчаю освітяни.

У вересні 1996 р. Україні вдалося скористатися позитивними результатами монетарної політики: нарешті була запроваджена повноцінна національна грошова одиниця — гривня. Однак її курс був завищеним (1,8 грн до \$1), що стримувало позитивну динаміку в нарощуванні експорту, яка намітилася з другої половини 1996 р. Українські підприємства поступово знаходили свої ніші на міжнародних ринках. Та це була переважно продукція галузей із низькою додатковою вартістю, хоча знаходила збут і продукція високотехнологічних підприємств, зокрема оборонно-промислового комплексу. Загалом 1996 р. позитивне сальдо зовнішньої торгівлі склало \$340 млн. За підсумками року, темпи падіння промислового виробництва загальмувалися до 5,1 %²⁸.

Без відновлення економічного зростання виконавча гілка влади ледь встигала затицати бюджетні дірки. Нагальність системного реформування чимдалі більше усвідомлювали навіть найконсервативніші політичні сили. Ознакою неефективності економічної політики було постійне зростання боргів із зарплати. 1996 р. вони сягнули 4,1 млрд грн, а 1997 р. — 5,1 млрд грн. Колосальне накопичення боргів почасти спричинялося бажанням штучно стримати інфляцію, почасти — неадекватною податковою політикою. В умовах дефіциту грошової маси підприємства широко застосовували бартерні відносини. Це вимивало обігові кошти, пришвидшувало зростання неплатежів між суб'єктами господарювання, зростання заборгованості перед державним та місцевими бюджетами, а також — за енергоносії та житлово-комунальні послуги.

Улітку 1996 р. за цих обставин стартувала податкова реформа — її цільовим показником було проголошено зменшення частки державних витрат до 45 % ВВП. У серпні запрацювала Державна податкова адміністрація України. Утім, уряд П. Лазаренка не встиг підготувати податкову реформу і подав у парламент проект держбюджету на базі чинної системи податків. Після ухвалення проекту в першому читанні Л. Кучма виступив з попередженням, що не підпише закон про бюджет, якщо він не буде зверстаний на основі нового концепту оподаткування. Конфлікт між Кабміном та Адміністрацією Президента з цього приводу став причиною відставки у грудні 1996 р. голови Адміністрації Президента Д. Табачника. Суперечностями на верхніх щаблях виконавчої гілки влади скористався лівий парламент, який також відмовився піти на компроміс щодо бюджету на 1997 р. У результаті, країна майже півроку (до 27 червня 1997 р.) прожила без затвердженого Державного бюджету. Видатки розраховувались у обсягах і на базі положень закону про держбюджет 1996 р., а у випадку асигнувань на нові установи або на потреби, які не були передбачені у

²⁸ Головко В. *Владу створюють...* С. 125.

попередній рік, фінансування здійснювалося на основі тимчасових кошторисів, затверджених парламентською Комісією з державного бюджету. Тим самим Кабмін не міг використовувати бюджет як основний інструмент управління економікою, соціальною сферою, та, власне, проведення реформ. Лише у квітні 1997 р. Верховна Рада ухвалила нову систему оподаткування, і бюджетний процес відновився.

Загалом реформування 1995—1996 рр. відбувалося у вузькому коридорі можливостей, було частковим і в ручному режимі намагалося стабілізувати розбалансований соціально-економічний організм. Найбільшим досягненням того часу слід вважати виведення України з-під загрози дефолту, що дало змогу повільно стверджувати на міжнародному рівні імідж прогнозованого партнера і шукати шляхи для залучення зовнішніх інвестицій. Однак про жоден сценарій прогнозованого позитивного розвитку, не кажучи вже про «українське диво», не йшлося. Для виходу на траєкторію сталого економічного зростання потрібні були системні зміни, які б враховували соціально-економічний і демографічний потенціал країни, соціальні зміни та інтереси нового гравця — великого приватного бізнесу.

Кінець соціалістичної України. З середини 1990-х років в українській політиці та економіці усе важливішу роль відігравали підприємницькі кола. В умовах дезорганізації господарського комплексу та неефективності державної влади створювалися комерційні структури, здатні отримувати надприбутки. На початковому етапі поява великих статків була переважно пов'язана з організацією поставок в Україну енергоносіїв та експорту продукції важкої промисловості. З другої половини 1990-х років структури, що панували на цих напрямках, конвертували економічний потенціал у власність, скориставшись для цього допомогою високопосадовців. Найпотужнішою була корпорація «Єдині енергетичні системи України» (ЄЕСУ) на чолі з Ю. Тимошенко, якій вдалося забезпечити собі підтримку уряду П. Лазаренка. ЄЕСУ намагалась монополізувати поставки російського газу в країну і вже на отримані кошти приватизувати найліквідніші промислові підприємства²⁹. Молодшим партнером ЄЕСУ у поставках енергоносіїв в одну з найбільш промислово розвинутих областей — Донеччину — виступила корпорація «Індустріальний союз Донбасу», підконтрольна місцевим політичним і бізнес-елітам. «Похід» великого бізнесу в політику та масштабна корупція в системі державного управління за описаних вище соціально-економічних умов стали двома визначальними трендами новітньої історії України. Гальмування нарізних реформ та невизначеність соціального спрямування держави як такої призвели до загострення політичної боротьби на вищих ешелонах влади: ліві сили та екснаціонал-комуністи не збиралися здавати без бою свої позиції.

Феномен зрощення великого бізнесу та влади, яскраво продемонстрований урядом П. Лазаренка навесні 1997 р., викликав занепокоєння команди президента Л. Кучми. Той ще у вересні 1996 р. заявив про плани виставити свою кандидатуру на президентських виборах 1999 р.³⁰. На той час його основним

²⁹ Головка В. *Українські фінансово-промислові групи...* С. 183—187.

³⁰ Головка В. *Владу створюють...* С. 128.

конкурентом був О. Мороз. Відповідно, Адміністрація Президента намагалась знайти шляхи, як відправити того у відставку з посади спікера Верховної Ради і сподівалась на допомогу з боку прем'єр-міністра. Однак П. Лазаренко не тільки ігнорував відповідні сигнали, але й публічно виступив за перетворення України на парламентську республіку, тим самим демонструючи готовність до союзу з лівими силами. У цій ситуації час грав проти Л. Кучми, адже на чергових парламентських виборах навесні 1998 р. пропрезидентські сили мав вести прем'єр-міністр. Зростали ризики отримати у майбутній Верховній Раді не тільки прямого конкурента О. Мороза, але і нелояльного П. Лазаренка. Здійснюючи незалежний політичний курс, чинний прем'єр-міністр різко активізував свої міжнародні контакти, позиціонуючи себе як майбутнього главу держави.

Президентська команда вирішила діяти на випередження. У липні 1997 р. П. Лазаренко був відправлений у відставку. Новим прем'єр-міністром було призначено довірену особу Л. Кучми В. Пустовойтенка, який не мав президентських амбіцій. Відставка П. Лазаренка призвела до переформатування наближених до влади бізнес-структур. Правоохоронні органи паралізували роботу корпорації ЄЕСУ. Ринок імпорту природного газу був переданий державним структурам. У 1998 р. була створена Національна акціонерна компанія «Нафтогаз України», якій передали основні нафтогазові активи країни, зокрема систему магістральних газопроводів (ГТС), якою здійснювався транзит російського газу до Європи.

Новий Кабінет міністрів зіткнувся з тими ж проблемами, що і попередники, та водночас мав продемонструвати позитивні результати до виборів. На щастя, фінансово-економічна стабілізація попередніх років та вдосконалення податкової політики почали приносити позитивні результати — 1998-й мав стати першим в історії незалежної України роком економічного зростання. Проте соціально-економічна ситуація у країні залишалася важкою, і ліві політичні сили з їхнім виразним патерналізмом користувалися широкою підтримкою розчарованих громадян. Утім, 1996 р. відбувся знаковий розкол у таборі Соцпартії: після виключення з її лав Н. Вітренко та В. Марченка, останні створили власний політичний проект — Прогресивно-соціалістичну партію України, яка стрімко набрала популярності, відбираючи голоси у материнської партії.

Чим більше затягувався вихід суспільства з кризи, тим фрагментованішим ставав політикум. Формат структурування майбутньої Верховної Ради визначило оновлене виборче законодавство: вибори мали проходити за новою системою: 225 депутатів обиралися за партійними списками (встановлювався чотирьохвідсотковий бар'єр), а 225 — у мажоритарних округах (переможцем оголошувався кандидат, який отримував більшість голосів, безвідносно до того, скільки виборців узяли участь у голосуванні). До виборчого процесу за партійними списками були допущені 30 партій та блоків, а у одномандатних округах балотувалися представники від 43 партій (блоків).

Підсумки виборів знову засвідчили перемогу лівих сил: чотирьохвідсотковий бар'єр подали три політсили, що сповідували комуністичну ідеологію: КПУ

на чолі з П. Симоненком, блок «За правду! За народ! За Україну» (Соцпартія на чолі з О. Морозом та Селянська партія на чолі з О. Ткаченком) та ПСПУ на чолі з Н. Вітренко (табл. 4). Друге місце посіла також опозиційна до Л. Кучми право-центристська політсила — Народний Рух України (пізніше партія зазнає кризи і розпадеться на кілька політичних проєктів). Пропрезидентські сили також пішли кількома колонами: «партія влади» — Народно-демократична партія, список якої очолив прем'єр-міністр В. Пустовойтенко, Партія зелених України, яка позиціонувала себе як позаідеологічна сила, і це імпонувало розчарованим виборцям, СДПУ (о) подавала себе як нових лівих, але насправді представляла бізнесові кола. НДП та СДПУ (о) вдалося провести, відповідно, 14 та трьох кандидатів у мажоритарних округах.

Відзначилася нова політична сила «Громада», яку очолювали експрем'єр-міністр П. Лазаренко та глава корпорації ЕЕСУ Ю. Тимошенко. Вона пододала чотирьохвідсотковий бар'єр лише у трьох регіонах — Кіровоградській, Херсонській і Дніпропетровській областях, але в останній набрала 35 % голосів виборців, що дало необхідний загальнонаціональний результат. Причиною приголомшливого успіху стало масштабне застосування адміністративного ресурсу

Таблиця 4

Результати парламентських виборів 1998 р.

Партії (блоки)	Голоси «За» по загальнодержавному округу, %	Голоси «За» по загальнодержавному округу, млн	Мандати по загальнодержавному округу	Мандати по мажоритарних округах	Разом мандатів
КПУ	24,65	6 550 353	84	39	123
Народний рух України	9,4	2 498 262	32	14	46
Виборчий блок СПУ—СелПУ	8,55	2 273 788	29	6	35
Партія зелених України	5,43	1 444 264	19	—	19
НДП	5,01	1 331 460	17	14	31
ВО «Громада»	4,67	1 242 235	16	8	24
ПСПУ	4,04	1 075 118	14	3	17
СДПУ(о)	4,01	1 066 113	14	3	17
Партії (блоки), які не подолали чотирьохвідсотковий бар'єр	—	5 474 000	—	35	35
Самовисуванці	—	—	—	101	101
Разом			225	223	448

Джерело: Центрвиборчком [Чергові вибори народних депутатів України 29.03.1998. Сайт Центральної виборчої комісії України. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd1998/webproc0vfc93.html>].

на Дніпропетровщині. Влада, зі свого боку, застосовувала адміністративні важелі для зриву передвиборчої кампанії «Громади» у решті регіонів країни.

У мажоритарних округах переміг 101 позапартійний кандидат, так звані самовисуванці, що не залежали від партійних бюрократій і формально могли проводити самостійну політичну та ідеологічну лінію. Жоден з них не приєднався до лівих сил: 58 вступили до фракції партії влади — НДП, 15 — до «Громади», вісім — до СДПУ (о), п'ять — до Партії зелених України, один — до Народного руху України.

Загалом у Верховній Раді, обраній у березні 1998 р., до звичного у попередній період розподілу політичних сил на лівих-правих, додався новий: пропрезидентські та опозиційні йому сили. Жодному з політичних таборів не вдалося сформувати сталу парламентську більшість. Це, зокрема, призвело до того, що два місяці парламентарі не могли обрати спікера. Найбільша фракція, комуністи, чотири рази безуспішно виносили на голосування кандидатуру свого лідера П. Симоненка. Проте й іншому впливовому лівому політику — О. Морозу — не вдалося знову посісти крісло спікера, яке він обіймав попередні чотири роки. Урешті-решт, главою парламенту 7 липня 1998 р. був обраний найближчий союзник О. Мороза лідер Селянської партії України О. Ткаченко. Запекла боротьба за отримання посади, що могла стати своєрідним трампліном на президентських виборах 1999 р., закінчилася для харизматичних лівих «нічією».

1998-й не справдив очікування влади та суспільства на покращення соціально-економічного становища: позитивна динаміка першого півріччя різко девальгувала у другому. Причини цього поза межами України — світова економічна криза, що вибухнула наприкінці 1997 р. у Південно-Східній Азії й призвела до падіння експортної виручки українських експортерів і неможливості отримати кредитні ресурси. Ще більшого удару завдав російський дефолт серпня 1998 р. Гривня стрімко знецінювалася, знову вгору пішли ціни на товари широкого вжитку. Україна балансувала на межі дефолту. Радник Президента України А. Гальчинський згадував: «У 1997—1998 роках після фінансової кризи щопонеділка у Президента збиралося 5-6 осіб і в оперативному режимі вирішували, як втримати економіку, щоб не втрапити знову в ту божевільну інфляцію, яку ми пережили 1993 року. Президентові потрібно було мати сильну волю, зібрану в кулак. По суті, Президент був тоді і главою держави, і главою уряду, і керівником Нацбанку. Все вирішувалося в його кабінеті». Далі він описував механізм вироблення рішень: «(На засіданні) ухвалювалися практично усі ключові рішення з питань поточної економічної політики, зокрема ті, що стосувалися узгодженості дій уряду і Нацбанку, стабілізації фінансової ситуації і обслуговування боргів, запобігання обвального падіння курсу гривні... діяла система жорсткого контролю за виконанням досягнутих... домовленостей. Вони реалізовувалися через механізми ухвалення відповідних постанов уряду і нормативних документів Нацбанку. Найважливіші питання обговорювалися з подальшим прийняттям відповідних рішень на спеціально скликаних засіданнях Ради національної безпеки і оборони, а також Ради регіонів»³¹.

³¹ Гальчинський А. *Записки советника Президента*. Київ, 2013. С. 271—272.

Важливим фактором стабілізації національної валюти була допомога з боку МВФ. У 1998—2002 рр. для поповнення золотовалютних резервів НБУ було отримано \$1,6 млрд кредитних коштів. Соціально-економічну ситуацію загалом вдалося втримати, хоча й загострилися старі проблеми: затримки із виплатою зарплати, криза неплатежів, значна інфляція, а з нею — падіння реальних доходів населення. Про гостроту ситуації свідчила нова страйкова активність шахтарів, які деінде чекали дворічну заборгованість із зарплати. 24 серпня 1998 р. страйк у Луганську переріс у сутички з правоохоронцями і врешті-решт був розігнаний спецпризначенцями із застосуванням кийків та сльозогінного газу. Великий суспільний резонанс спричинило самоспалення шахтаря О. Михалевича 14 грудня 1998 р., вже за три дні після цієї події адміністрація шахти, де він працював, терміново знайшла кошти і почала виплачувати багатомісячні борги робітникам.

В умовах відносної стабілізації першої половини 1999 р. стало очевидним, що стандартні економічні підходи не дадуть потрібного ефекту. Тому уряд В. Пустовойтенка погодився на ініціативу промисловців (як «червоних директорів», так і нового приватного бізнесу) надати режим найбільшого сприяння гірничо-металургійному комплексу, який було впроваджено з 1 липня 1999 р. під виглядом «економічного експерименту». 14 липня Верховна Рада ухвалила Закон «Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України»³², згідно з яким 64 підприємства й організації галузі отримували такі преференції:

- реструктуризація заборгованості за обов'язковими виплатами в бюджеті усіх рівнів, а також пені та штрафів, що накопичилися на 1 липня 1999 р.;
- скорочення податку на прибуток з 30 до 9 % (з 2001 р. — до 15 %);
- зменшення ставки обов'язкового збору до державного інноваційного фонду на 50 %;
- звільнення від збору на будівництво, реконструкцію, ремонт і утримання автомобільних шляхів загального користування;
- Державній податковій інспекції було надане право погодження для підприємств безвідсоткового податкового кредиту на строк до 36 місяців;
- 70 % від збору за забруднення довкілля підприємства могли залишати у себе за умови обов'язкового їх спрямування на природоохоронні заходи.

Фінансові ресурси, що вивільнялися за рахунок наведених вище пільг, мали спрямовуватися винятково на поповнення обігових коштів підприємств. Водночас запроваджувався жорсткий контроль, і в разі нецільового використання коштів накладалися штрафні санкції. Поточні платежі до бюджетів і спецфондів повинні були відраховуватися без затримки, інакше суб'єкт господарювання міг бути виключений зі списку підприємств, на які поширювався «економічний експеримент». На практиці не всім підприємствам вдавалося дотриматися усього

³² Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/934-14>

комплексу вимог, відповідно, деякі з них були виключені з «експерименту». Загалом його логіка була спрямована не лише на фінансове оздоровлення галузі та її перехід у подальшому на самостійне, без державної підтримки, функціонування. Йшлося про те, щоби перетворити гірничо-металургійний комплекс на локомотив української економіки загалом.

Позитивний ефект проявився вже у наступному році. За підсумками 2000 р., зростання виробництва в ГМК склало 17 %. Такому результату сприяла вдала зовнішньоекономічна кон'юнктура, а також курсова політика (зокрема, плавна девальвація національної валюти 1998—1999 рр.). За даними Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, чистий прибуток галузі зріс на 57,2 %, експорт — у 1,9 раза (а частина зовнішніх поставок була виведена з «тіні»), рентабельність реалізованої продукції склала 26,3 %, утрічі зменшилася частка бартерних операцій (з 36,1 % у 1999 р. до 11,1 % у 2000 р.). Заборгованість із заробітної плати зменшилася удвічі. Платежі в бюджети всіх рівнів зросли на 48,2 %, перерахування до Пенсійного фонду — на 52,2 %. На чверть збільшилися інвестиції в технічну модернізацію виробництва. Дефіцит обігових коштів, подолання якого було однією з основних цілей експерименту, зменшився з 3,4 млрд грн на початку 2000 р. до 0,6 млрд грн на початку 2001 р.³³

Усе це стало основою для поліпшення національних макроекономічних показників. 2000 рік став першим роком у незалежній Україні, коли була зафіксована позитивна динаміка валового внутрішнього продукту. А розрахунки втрат і надходжень бюджетів усіх рівнів і Пенсійного фонду від «економічного експерименту» свідчили, що ГМК дотувався лише у другому півріччі 1999 р., а в наступні два роки суттєво наростив свої платежі державі. Сумарно за два з половиною роки галузь виплатила на 2,6 млрд грн більше, ніж зеконорила на обов'язкових виплатах. І це без урахування десятикратного зниження заборгованості із заробітної плати (що, своєю чергою, покращувало ситуацію у соціальній сфері), поповнення обігових коштів і розширення обсягів капіталовкладень (що надавало імпульс розвитку інших секторів промисловості та галузевої науки).

Відновлення економічного зростання відбувалося не завдяки, а усупереч діям політичних сил, насамперед лівого спрямування. Останні намагалися гальмувати ринкові ініціативи уряду. Однак між ними не було єдності у парламенті. Безперервний процес перегрупування депутатів відбувався і в іншому ідеологічному таборі, зокрема, розкололася фракція НДП — частина її учасників утворила фракцію «За відродження регіонів». Розпався Народний рух України. Великою втратою для розвитку право-центричних сил стала загибель В. Чорновола в автокатастрофі у березні 1999 р.

У суспільстві домінували ліві настрої (табл. 5), однак в умовах нестабільності лівих партійних проєктів стратегічна ініціатива зосередилася у руках пропрезидентських сил.

³³ Детальніше про перебіг «економічного експерименту в гірничо-металургійному комплексі» див.: Головки В. *Українські фінансово-промислові групи...* С. 126—140.

Незважаючи на низькі рейтинги, Л. Кучма вирішив повторно висунути свою кандидатуру на президентських виборах. Зусилля його команди були спрямовані насамперед на послаблення потенційних конкурентів у його електоральному полі. Так, вже у жовтні 1998 р. з керівних постів в СДПУ (о) був знятий Є. Марчук, а сама партія заявила про підтримку Л. Кучми. Далі цілком номер один для влади став П. Лазаренко, фігурант низки антикорупційних кримінальних справ. Робота корпорації ЄЕСУ була дестабілізована, вона припинила свою діяльність, а її активи та фінансові потоки були розподілені між новосформованими дніпропетровськими, донецькими та київськими фінансово-промисловими групами. У лютому 1999 р. парламент ухвалив рішення про скасування депутатської недоторканості П. Лазаренка, який за кілька днів до цього встиг залишити територію України. 20 лютого він був заарештований в аеропорту Нью-Йорка, після тривалих розбирань у 2006 р. американський суд засудив його до дев'яти років ув'язнення.

Іншим завданням президентської команди на етапі підготовки президентських перегонів стало збереження розколу у таборі лівих сил. І це врешті-решт вдалося: П. Симоненко та Н. Вітренко з самого початку заявили, що підуть на вибори самостійно. Наприкінці 1998 р. Селянська партія О. Ткаченка вийшла з блоку із Соцпартією О. Мороза, який, своєю чергою, намагався заручитися підтримкою «Громади». Зокрема, фракція СПУ не голосувала за скасування депутатської недоторканості П. Лазаренка, проте його втеча з країни та арешт у США зробили цей союз безперспективним.

Таблиця 5

Популярність політичних течій, 1992—2004 рр.

Політична течія	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004
Комуністична	2,9	10,3	9,7	21,9	15,5	15,1	14,4
Соціалістична	5,2	10,7	7,7	5,6	5,4	9,7	11,1
Соціал-демократична	8,0	5,0	4,7	7,1	7,8	17,2	10,2
Зелені	—	—	—	—	—	5,2	3,3
Ліберальна	3,9	1,9	2,7	1,3	1,0	0,8	1,2
Християнсько-демократична	8,0	3,3	2,4	2,2	2,9	2,5	2,5
Націонал-демократична	8,4	6,4	6,1	6,2	7,5	6,8	8,4
Націоналістична	—	2,0	1,3	2,9	2,3	2,0	2,1
Інше	3,9	2,9	1,5	3,8	1,6	1,3	0,7
Жодна взагалі	25,6	12,3	13,1	11,7	13,2	7,6	11,8
Ще остаточно не визначився	33,4	17,9	18,8	16,6	17,8	15,2	16,3
Я не розуміюся на цих течіях	—	27,6	32,1	20,7	24,9	16,3	17,9
Не відповіли	0,6	0,9	0,0	0,2	0,1	0,3	0,2

Джерело: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ, 2017. С. 494.

Потужним викликом для пропрезидентських сил стало утворення у серпні 1999 р. нового політичного союзу — так званої канівської четвірки. Чотири політики з президентськими амбіціями — О. Ткаченко, О. Мороз, Є. Марчук і В. Олійник — вирішили об'єднати зусилля і домовилися про висунення єдиного кандидата. Ним мав стати учасник союзу з найбільшим електоральним рейтингом. До цього проекту намагалися безуспішно залучити П. Симоненка, але той вважав, що й так переможе. З наближенням виборів «канівська четвірка» посипалася. Спочатку єдиним кандидатом проголосили О. Мороза, хоч Є. Марчук заявив про продовження передвиборчої кампанії. Згодом єдиним кандидатом був проголошений уже Є. Марчук, як рейтинговіший політик. Однак О. Мороз відмовився знімати свою кандидатуру, посилаючись на те, що йому це заборони-

Таблиця 6

Президентські вибори 1999 р., перший тур

Кандидат	Кількість голосів виборців	%
Кучма Л.	9 598 672	36,49
Симоненко П.	5 849 077	22,24
Мороз О.	2 969 896	11,29
Вітренко Н.	2 886 972	10,97
Марчук Є.	2 138 356	8,13
Костенко Ю.	570 623	2,17
Удовенко Г.	319 778	1,22
Онопенко В.	124 040	0,47
Ржавський О.	96 515	0,37
Кармазін Ю.	90 793	0,35
Кононов В.	76 832	0,29
Базелюк О.	36 012	0,14
Габер М.	31 829	0,12
Проти всіх	477 019	1,81

Джерело: Центральна виборча комісія [Чергові вибори Президента України 1999. *Сайт Центральної виборчої комісії України*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/webproc0.html>].

Таблиця 7

Президентські вибори 1999 р., другий тур

Кандидат	Кількість голосів виборців	%
Кучма Л.	15 870 722	56,25
Симоненко П.	10 665 420	37,80

Джерело: Центральна виборча комісія [Там само.].

ла робити партія. Своєю чергою лідер СелПУ і спікер парламенту О. Ткаченко за кілька днів до першого туру знявся з виборів, публічно заявивши про підтримку П. Симоненка, а інший учасник «канівської четвірки» — В. Олійник — зняв свою кандидатуру на користь Є. Марчука.

За підсумками першого туру 31 жовтня 1999 р., у фінал президентських перегонів вийшли Л. Кучма та П. Симоненко, які набрали 36,49 та 22,24 % відповідно. Водночас кандидати від лівих сил набрали понад 45 % голосів виборців (табл. 6). Отже, єдиний кандидат мав великі шанси на перемогу у першому турі голосування.

Між двома турами голосування чинній владі вдалося зберегти розкол у лівому таборі. Після поразки О. Мороз публічно підтримав П. Симоненка, однак Н. Вітренко закликала своїх прихильників не підтримувати жодного з кандидатів. Обидва фіналісти президентських перегонів розпочали політичний торг з Є. Марчуком. Виграв Л. Кучма, призначивши експрем'єр-міністра секретарем Ради національної безпеки та оборони України. У підсумку 14 листопада 1999 р. Л. Кучма упевнено переміг П. Симоненка у другому турі (табл. 7). Безумовною перевагою Л. Кучми стало те, що він, вихідець зі Східної України, отримав 80 % підтримки з боку виборців західноукраїнських регіонів (його опонент — менше 10 %). Загалом голосування у першому турі продемонструвало, що виборці соціально-економічно виснажені і не налаштовані на радикальні реформи. У другому турі актуалізувалося завдання збереження української державності та недопущення комуністичного реваншу. Ключовими положеннями виборчої кампанії П. Симоненка був розворот України в бік інтеграції з Росією та іншими пострадянськими республіками і згортання ринкових реформ.

Упевнена перемога на виборах і позитивна економічна динаміка давали Л. Кучмі надії, що його наступний президентський термін буде виключно успішним. Тим часом у його оточенні розгорнулася гостра боротьба за посаду прем'єр-міністра. Згідно з нормами Конституції 1996 р. уряд пішов у відставку у зв'язку з переобранням Президента. Прогнозовано Л. Кучма спочатку вніс до Верховної Ради подання щодо перепризначення прем'єр-міністром В. Пустовойтенка, чия соціально-економічна політика сприяла перемозі на президентських виборах. Однак тому «несподівано» не вистачило 20 голосів через неголосування частини пропрезидентських фракцій — СДПУ (о) та «За відродження регіонів». Іншими словами, таким було рішення Л. Кучми. За п'ять років він пояснив свою позицію так: «Наприкінці 1999 р. посаду Прем'єра змушений був залишити В. Пустовойтенко, який, маючи на той час чималий досвід господарської роботи на регіональному та загальнодержавному рівнях, був чудовим апаратником (що для Прем'єра дуже важливо), і загалом — діловою людиною, прагматиком. На жаль, його кандидатура не вписувалася у тодішню модель парламентської більшості, у якій перевага віддавалася В. Ющенку»³⁴.

³⁴ Кучма Л. *Своїм шляхом. Роздуми про економічні реформи в Україні*. Київ, 2004. С. 338—339.

22 грудня 1999 р. 296-ма голосами В. Ющенко був обраний новим прем'єр-міністром. У передостанній день року було затверджено основний склад уряду, зокрема, першим віцепрем'єром у ньому став Ю. Єхануров, а віцепрем'єр-міністром з питань паливно-енергетичного комплексу — Ю. Тимошенко. Про її призначення Л. Кучма в одному із своїх інтерв'ю у 2005 р. зазначав: «Я її призначив останньою, довго не підписував цей указ. Але було подання прем'єр-міністра. Він вважав, що, призначивши людину, яка знає всі схеми постачання газу (вона була головним торгівцем російського газу на Україні), зможе навести порядок у цій сфері»³⁵.

Наступним кроком пропрезидентських сил стало переформатування парламенту, що мало послабити ліві сили. Уже наступного дня після обрання В. Ющенка головою уряду керівники 11 фракцій проголосили створення парламентської більшості і плани зміни керівництва Верховної Ради. Однак ліві фракції не збиралися здаватися — користуючись нормами регламенту та контролюючи керівні посади парламенту, вони блокували ініціативи політичних опонентів. Справа йшла до розпуску Ради та проведення позачергових парламентських виборів. Однак це було не в інтересах пропрезидентських сил, і вони вирішили піти на загострення ситуації. У цьому велику роль відіграли очільники СДПУ (о) Л. Кравчук та В. Медведчук.

Із 21 січня 2000 р. пропрезидентська більшість (239 депутатів) почала проводити свої засідання в будівлі «Українського дому», ліва меншість натомість залишилася у будівлі Верховної Ради. За нормами регламенту, засідання нової парламентської більшості не були легітимними (кворум дорівнював не менше 300 депутатів), однак тоді правила політична доцільність з благою метою. Згодом Міністерство юстиції закрило очі на порушення регламенту «більшовиками» (так стали називати депутатів, що засідали в «Українському домі»). Під час двох засідань (1 лютого «більшість» вже складала 255 депутатів) було перебрано керівництво парламенту (спікером обрали І. Плюща), переформатовано керівництво комітетів, ухвалено низку ініціатив з декомунізації (скасовані свята до річниці Жовтневої соціалістичної революції, ухвалено рішення про заміну на будівлі Верховної Ради української радянської символіки на українську національну, змінено порядок обрахування скликань парламенту — першим стало вважатися те скликання, яке ухвалило Акт проголошення державної незалежності України у 1991 р., тощо).

Наприкінці лютого 2000 р. парламент відновив повноцінну роботу: ліві сили були змушені змиритися з політичною поразкою. Вони сподівалися, що тимчасовою, однак подальший розвиток подій показав, що владу вони втратили остаточно. Українське суспільство перегорнуло сторінку комунобільшовицького експерименту. Натомість перед ним постали нові політичні та економічні виклики.

³⁵ Життя після влади. Інтерв'ю Л. Кучми журналу «Контракти». *Сайт Президентського фонду «Україна»*. 31.10.2005. URL: <http://www.kuchma.org.ua/kuchma/interviews/2879/>

ПЕРША ОЛІГАРХІЧНА РЕСПУБЛІКА: ЗЛІТ І ПАДІННЯ

Перехід до ринкової економіки прискорився після того, як у лютому 2000 р. ліві сили були усунуті з ключових постів у керівництві Верховної Ради та сформувалась ліберальна парламентська більшість, що ухвалила «Державну програму приватизації на 2000—2002 рр.». Утім, водночас розпочалася, за виразом Ю. Єханурова, «індивідуальна приватизація», що здійснювалася під запити окремих політико-економічних груп впливу¹. Формування великого капіталу в Україні, що припало саме на цей час, набуло неоднозначного характеру, досі не припиняються дискусії навколо соціальної ціни процесу. Досить адекватно тогочасну ситуацію описав Л. Кучма: «У директора заводу, у міністерського чиновника, у начальника міліції або комсомольського «лідера» можливостей було більше, ніж у токаря або доярки. Повторюю: поставити всіх у рівні стартові умови, а потім стежити, щоб вони конкурували один з одним по правді, було нікому. Не існувало такої інстанції. Такою об'єднаною інстанцією мали б стати, власне, Президент, уряд, парламент. Але коли «в товаришах згоди немає», вони тільки послаблюють один одного. Цим користуються спритні, але не дуже порядні особи й групи. Однак діють вони відповідно до наших законів»². Нарешті згадаємо слова Анатолія Чубайса, «батька» російської приватизації, яка стала матрицею роздержавлення в Україні: «Щоб обговорювати факт злиття бізнесу та влади, треба, щоб з'явився бізнес. Народження бізнесу — як народження дитини, процес не дуже естетичний. З цим плодом

¹ Головка В. *Владу створюють... Політична біографія Леоніда Кучми*. Київ, 2018. С. 155.

² Кучма Л. *После майдана 2005—2006. Записки президента*. Київ, 2007. С. 28. URL: http://www.kuchma.org.ua/upload/iblock/303/posle_maidana_2005_2006_zapiski_prezidenta.pdf

ми отримали і цілий перелік його специфічних рис»³. Упродовж 1999—2004 рр. в українській економіці набрали впливу такі вітчизняні корпоративні структури: «Інтерпайп», «Індустріальний союз Донбасу» (згодом поділених на власне «ІСД» та «Систем Кепітал Менеджмент»), група «Приват», «Укрпідшипник», група «Фінанси та Кредит», група «Укрсиббанк» тощо. Згодом Л. Кучма заявить: «Я не тільки не жалкую, а пишаюся тим, що ми все-таки створили хоч якусь економічну базу для накопичення капіталу»⁴.

Політична криза на тлі економічного зростання. Л. Кучма йшов на вибори 1999 р. з обіцянкою провести політичну реформу, спрямовану на підвищення ефективності державного управління шляхом посилення інституту президентства. Відповідно, вже у січні 2000 р. він видав указ про проведення всеукраїнського референдуму, на який виносилось шість проблемних питань:

- 1) недовіра Верховній Раді України та надання президенту права розпустити парламент за відповідними результатами референдуму;
- 2) надання президенту права достроково припинити повноваження Верховної Ради, якщо вона протягом місяця не сформувала постійно діючу парламентську більшість або у разі незатвердження нею протягом трьох місяців підготовленого і поданого в установленому порядку Кабміном Державного бюджету;
- 3) скасування депутатської недоторканності народних депутатів України;
- 4) скорочення кількості депутатів з 450 до 300;
- 5) формування двопалатного парламенту, одна з палат якого представляла б інтереси регіонів України;
- 6) ухвалення Конституції України всеукраїнським референдумом.

У березні 2000 р. Конституційний суд України ухвалив рішення зняти з референдуму питання про недовіру парламенту (адже необхідність у перевиборах відпала після зимового переформатування Верховної Ради) та про скасування депутатської недоторканності (це б підважило баланс влади у політичній системі). За підсумками квітневого референдуму суспільна підтримка була отримана по чотирьох запитаннях, що залишилися⁵. Формально зелене світло трансформації політичної системи від президентсько-парламентської до президентської було дано, однак рух було заблоковано парламентом. У червні 2000 р. лише 251 народний депутат із необхідних 300 проголосував за зміну Конституції відповідно до підсумків референдуму.

Вирішальна політична битва за імплементацію рішень референдуму мала розпочатися восени 2000 р. Провал голосування віддзеркалював нові суспільно-політичні тенденції — усе більшого впливу набирала команда прем'єр-міністра В. Ющенка. Вона змогла ефективно скористатися економічним зростанням, фундамент якого було закладено у попередній період, та підтримати його (табл. 1).

³ Авен П. *Время Березовского*. Москва, 2018.

⁴ Кучма Л. С. 43—44.

⁵ Центральна виборча комісія України «Про підсумки всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 року». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002359-00>

Діяльність уряду супроводжувалась яскравими інформаційними кампаніями. Харизматична постать прем'єра у публічному просторі вигідно контрастувала на тлі дискредитованих політичних фігур. Для суспільства В. Ющенко був новим обличчям у політиці, він поступово ставав символом соціального оптимізму, зміцнілого ознаками виходу з тривалої економічної кризи.

З появою на українському політичному небосхилі нової зірки в українському політикумі увиразнився розкол на пропрезидентські та пропрем'єрські табори. До цього підштовхували як курс Л. Кучми на посилення інституту президентства, так й розмірковування в бізнесових і політичних колах про те, хто стане основним кандидатом від влади на президентських виборах 2004 р. Отже, крім звичного дуального протистояння по лініях президент — уряд, з одного боку, та парламент, з іншого, виникла значно складніша конфігурація протистояння: Кабмін — Адміністрація Президента та прем'єр-міністр — президент. Відповідно, ускладнилася й конфігурація ситуативних альянсів у парламенті.

Суперечності у вищих ешелонах влади впливали й на економічну сферу. Вирішальну роль на етапі економічного зростання відігравали три потужні політико-економічні сили, які не тільки шукали підтримки у владних кабінетах, але й, спираючись на акумульований ресурс, брали усе активнішу участь у політичному житті. Нові потужні гравці практикували системний підхід і намагалися також впливати на суспільство через власні засоби масової інформації. Ними стали, по-перше, «червоні директори», які прагнули одночасно отримувати державну підтримку і самостійно контролювати засоби виробництва. По-друге, — великі трейдерські компанії, які у тісній взаємодії з органами державної влади та неререформованим промисловим сектором отримували надприбутки за рахунок експортно-імпорتنих операцій, однак не хотіли зв'язуватися з виробництвом (інвестувати у його модернізацію та нести відповідальність за соціальну сферу). Їхнім основним завданням була монополізація «схем». По-третє, — підприємці нового гатунку, як правило, вихідці з двох попередніх груп, які бачили перспективу у розбудові вертикально-інтегрованих компаній: від виробництва до експорту.

Для України вихід з кризи на межі тисячоліть був пов'язаний насамперед з активністю останньої групи впливу. Ще в грудні 1998 р. Л. Кучма своїм указом

Таблиця 1

Макроекономічні показники України, 1999—2004 рр.

Показник	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Реальний ВВП, у % до попереднього періоду	99,8	105,9	108,8	105,3	109,5	111,8
Промислове виробництво, у % до попереднього періоду	104	113,2	114,2	107	115,8	112,5
Індекс споживчих цін, грудень до грудня, %	119,2	125,8	106,1	99,4	108,2	112,3

Джерело: Держкомстат (<http://www.ukrstat.gov.ua/>).

дав старт новим підходам приватизації — вона мала відбуватися виключно на фінансовій основі. Лише формування у лютому 2000 р. ліберальної парламентської більшості дало «зелене світло» цьому процесу, що виявилось у схваленні нової «Державної програми приватизації на 2000—2002 рр.» (травень 2000 р.)⁶. Однак діалектична суперечність між інтересами держави та приватного сектору, який намагався отримати промислові активи якнайдешевше та без конкуренції (зокрема, всіляко лобював обмеження участі в конкурсах іноземних інвесторів), від того нікуди не поділася. У новому форматі соціально-економічної реальності на вищих ланках державного управління часто виникав дефіцит політичної волі та антикорупційного імунітету.

2000 р. хронічним і найбільшим майданчиком загострення економічних суперечностей став паливно-енергетичний комплекс. Він опинився на межі колапсу через кризу неплатежів, яка була спричинена об'єктивними труднощами ринкової трансформації попередніх років: держава фактично приховано субсидувала промисловість і населення. Однак накопичення проблем у галузі значною мірою було наслідком того, що окремим політико-економічним групам це приносило зиск. Навести лад в енергосекторі було доручено екскерівнику ЄЕСУ, віцепрем'єр-міністру Ю. Тимошенко. Вона ініціювала заборону бартерних операцій і перехід до виключно грошових розрахунків в енергетичному секторі. Не лише бенефіціари тіньових схем, а й промисловці пішли в жорстку конфронтацію. Останні тільки-но почали виходити на позитивні показники господарської діяльності і вбачали у діях Ю. Тимошенко, яка мала імідж ключової бізнес-партнерки П. Лазаренка, намагання перерозподілити фінансові потоки адміністративними методами на свою користь. Спершу діяльність Ю. Тимошенко підтримували як прем'єр В. Ющенко, так і президент Л. Кучма, однак вже з червня 2000 р. галузеві лобісти знайшли підхід до Генеральної прокуратури, яка активувала проти топменеджменту ЄЕСУ кримінальну справу щодо розкрадання державного майна. Незважаючи на арешт декількох фігурантів, зокрема чоловіка Ю. Тимошенка, справі особливого ходу не давали, використовуючи її як інструмент тиску на віцепрем'єра. Однак восени 2000 р. ситуація стрімко змінилася: справа стала інструментом для переведення на якісно новий рівень конфлікту між президентом та прем'єр-міністром.

Суспільно-політична ситуація в Україні загострилася наприкінці листопада 2000 р. Давній опонент Л. Кучми О. Мороз 28 листопада заявив, що має докази причетності президента до вбивства опозиційного журналіста Георгія Гонгадзе (16 вересня той зник, а на початку листопада було знайдено неідентифіковане обезголовлене тіло, що слідство співвідносило зі зниклим журналістом). Згодом були оприлюднені так звані плівки майора М. Мельниченка, офіцера Державної служби охорони, який начебто таємно за власної ініціативи фіксував на диктофон розмови в особистому кабінеті Л. Кучми в будівлі Адміністрації Президен-

⁶ Про Державну програму приватизації. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1723-14>

та. На плівках було зафіксовано, що президент висловлював незадоволення викривальними інтернет-публікаціями Г. Гонгадзе та вимагав від силовиків його покарати. У грудні розпочалися масові акції протесту: на Майдані Незалежності виникло наметове містечко.

Завданням-максимум «касетного скандалу» була дострокова відставка Л. Кучми. У ситуації, що сформувалася внаслідок гучного інформаційного скандалу, найперспективнішим кандидатом на посаду Президента став найрейтинговіший політик — прем'єр-міністр В. Ющенко. Той утримувався від будь-яких політичних заяв і публічно не демонстрував жодних президентських амбіцій. Натомість його оточення не приховувало ентузіазму з приводу суспільної дискредитації президента і вже планувало життя «після Л. Кучми». Фактичним лідером і менеджером антипрезидентської опозиції всередині влади стала Ю. Тимошенко.

В інформаційній атаці на Л. Кучму було й завдання-мінімум — зірвати імплементацію рішень референдуму квітня 2000 р. Тож президентська команда тимчасово перейшла від наступу до захисту. На початку грудня Л. Кучма виступив на телебаченні з заявою, що опозиції не вдасться дестабілізувати політичну ситуацію в країні і дострокових президентських виборів не буде. Утім, громадська думка була на боці опозиційних сил. У таких умовах проведення конституційної реформи щодо посилення інституту президенства стало неможливим. Коли у січні 2001 р. у Раду був знову внесений відповідний законопроект, за нього проголосувало лише 204 депутати⁷. Отже, опозиції вдалося зірвати масштабну політичну реформу, однак добитися перевиборів вона так і не змогла.

Звідки взяли самі плівки? Найвірогіднішою видається версія, висловлена Ю. Фельштинським (за фахом історик, 1978 р. емігрував з СРСР до США, наприкінці 1990-х став політичним радником російського бізнесмена та політика Б. Березовського). Саме він за завданням Б. Березовського викупив плівки у М. Мельниченка, а згодом вів проект з їхнього опрацювання та оприлюднення. Ю. Фельштинський згадував: «У якійсь момент мені зателефонував з Нью-Йорка мій видавець і сказав, що у його кабінеті сидить якась людина на прізвище Мельниченко. Це саме та людина, яка вивезла плівки Кучми з України і яка хотіла б зі мною побачитися та познайомитися. Ми домовилися, аби Мельниченко до мене приїхав. Мельниченко у той же день сів на потяг, приїхав у Бостон, і ми з ним познайомилися... Подзвонив Борису (Березовському. — *Авт.*), тут же, пояснив, у чому справа: «Борь, тебе цікавлять плівки Кучми?». Він каже: «Так, дуже цікавлять». І ми за кілька днів прилетіли до Лондона. Мельниченко зустрівся з Борисом, і ми про все домовилися»⁸.

Ю. Фельштинський зібрав у Вашингтоні групу спеціалістів, зокрема колишніх фахівців СБУ, — спеціалістів з прослуховування, для розшифровки записів та публікації їх в інтернеті. Фінансував роботу Б. Березовський. Ю. Фельштинський стверджував, що плівки аутентичні, але зауважував: «Варто підкреслити,

⁷ Головка В. С. 159.

⁸ Авен П. *Время Березовского*.

що майже всі записи у кабінеті українського президента виявилися вкрай поганої якості і буквально розшифровувалися спеціалістами, до того ж, незважаючи на зроблені зусилля, багато текстів не піддавалися транскрибуванню»⁹. Проте з юридичної точки зору, на його думку, вони були досить сумнівним доказом.

Відштовхуючись від особистих розповідей М. Мельниченка, Ю. Фельштинський стверджував, що прослуховування Л. Кучми велося за підтримки та на користь Є. Марчука з весни 1999 р. Безпосередньою метою було отримання компромату на Л. Кучму, аби в подальшому використати його для отримання посади Президента замовником¹⁰. Проте Ю. Фельштинський наполягав, що мала місце також спецоперація ФСБ РФ. Натяк на Є. Марчука можна знайти й у публічних виступах Л. Кучми. Так, 2012 р. в інтерв'ю з приводу закриття проти нього карної справи щодо причетності до вбивства Г. Гонгадзе він сказав: «Один з учасників касетного скандалу багато років сидів зі мною за обіднім столом в Адміністрації Президента, дякував за нагороди та призначення, віддано дивився в очі. І, як з'ясувалося, тільки і шукав, за що можна зачепити президента, аби його, як кажуть, з'їсти з потрохами, прибрати з політичної арени. Адаже зараз з'ясовується, що і цей генерал, і його «соратники» ще до виборів 1999-го читали розшифровки, шукали, чим можна мене скомпрометувати. Не знайшли. Ймовірно, тому і пішли на фальсифікацію та провокацію»¹¹. Тим часом Ю. Фельштинський стверджував: «Але, між нами кажучи, саме з плівок Кучми виходило, що Кучма не знав про вбивство Гонгадзе... Це загалом ті свідчення, що я згодом давав у Києві в прокуратурі. Тому що прослуховування кабінету Кучми закінчилося рівно у той момент, коли по запитаннях, які став ставити Кучма, стало зрозумілим, що він не знає про те, що Гонгадзе вбитий. Тоді як люди, які брали участь у цьому вбивстві, безперечно ж, про це вже знали. І якщо б Кучма був серед тих людей, то він не міг би ставити таких питань»¹². Ю. Єхануров також вважає плівки цілеспрямованою провокацією проти Л. Кучми, зауважуючи при цьому, що якби їх не було, то «ми мали б зовсім іншу державу зараз»¹³.

На початку 2001 р. пропрезидентська команда перейшла у контрнаступ, на епіцентр політичного протистояння перетворився уряд. Вже у січні Л. Кучма звільнив Ю. Тимошенко з посади віцепрем'єра. У відповідь опозиція створила громадське об'єднання «Форум національного порятунку» і розпочала підготовку акцій протесту «За Україну без Кучми!» — у них мали взяти участь як ліві, так і праві сили. Влада тоді дала хід кримінальній справі проти ЄЕСУ, і 13 лютого

⁹ Фельштинський Ю., Станчев М. *Третья мировая: битва за Украину*. Киев, 2015. С. 67.

¹⁰ Ця версія викладена з наведенням прямої мови М. Мельниченка у книзі: Фельштинський Ю., Станчев М. *Третья мировая: битва за Украину*. С. 59—64. У виданні також опубліковано частину розшифровок записів із кабінету Л. Кучми.

¹¹ Леонид Кучма: «Настоящих виновников и заказчиков преступления против Гонгадзе никто не ищет». *Факты и комментарии*. 27.01.2012. URL: <http://fakty.ua/145794-leonid-kuchma-nastoyacshih-vinovnikov-i-zakazchikov-prestupleniya-protiv-gongadze-nikto-ne-ichset>

¹² Авен П. *Время Березовского*.

¹³ Головки В. *Владу створюють...* С. 162.

Ю. Тимошенко заарештували. У цей же день було розповсюджено заяву за підписами Л. Кучми, І. Плюща та В. Ющенка з критикою дій «Форуму національного порятунку». Однак арешт лідера опозиції не зупинив протестних акцій. Найпотужніша з них відбулася 9 березня 2001 р.: у Києві сталися сутички, постраждали десятки маніфестантів і правоохоронців. Натомість у березні експремиєрку було відпущено на волю, це сталося не без наполягань міжнародної спільноти.

Навесні 2001 р. розгорнулася справжня інформаційна війна. Пропрезидентські сили винесли в ЗМІ масштабну критику В. Ющенка, його команди та урядової політики, а опозиційні політсили, прихильні до прем'єра, скориставшись «плівками Мельниченка» та справою з убивством Г. Гонгадзе, розпочали інформаційну атаку на Л. Кучму та його оточення. Увесь позитив від відновленого економічного зростання опозиціонери подавали як результат роботи В. Ющенка, тобто фактично приватизували. Сам очільник уряду мудро уникав будь-яких критичних висловлювань у бік Л. Кучми. Розпалювало ситуацію наближення парламентських виборів березня 2002 р. — за рік до них треба було розгортати перевиборчу кампанію. Як і в 1997 р., у випадку з П. Лазаренком, йти на вибори з потенційно нелояльним прем'єром було ризиковано, тому у квітні 2001 р. пропрезидентські фракції 283-ма голосами відправили уряд В. Ющенка у відставку.

Звільнення В. Ющенка для пропрезидентських сил обернулося Пірровою перемогою. У громадській думці закріпився образ «ефективного прем'єр-міністра-реформатора», якому не дало працювати «корумповане та злочинне оточення» президента-консерватора. Після відставки В. Ющенка антипрезидентська коаліція, яка спочатку дивним чином об'єднувала ліві та праві сили, розвалилася. Наприкінці травня 2001 р. соціалісти О. Мороза підтримали висунуту президентом Л. Кучмою кандидатуру А. Кінаха на посаду прем'єр-міністра (що відповідало інтересам промислового лобі в СПУ). Це ознаменувало розпад антипрезидентського союзу. Натомість «під В. Ющенка» у парламенті швидко сформувався правочентристський блок. Оскільки ж експрем'єр продовжував уникати прямої конфронтації з президентом, це дало змогу залучити до співпраці декілька потужних фінансово-промислових груп.

Новий голова уряду А. Кінах не демонстрував президентських амбіцій, тож непорозуміння у відносинах Кабміна та Адміністрації Президента не спостерігалось. Пропрезидентські сили також почали ширше залучати до влади впливові регіональні політико-економічні групи, зокрема донецькі, щоб укріпити свої позиції. Влада була змушена дослухатися до їхніх побажань під час приватизації великих промислових підприємств. Усе це допомагало підтримувати економічне зростання та конвертувати його у довгоочікуване підвищення добробуту населення. За сподіваннями влади, такий підхід мав принести позитивні результати на парламентських виборах 2002 р., однак політична криза 2000—2001 рр. усупереч економічному зростанню змінила суспільний порядок денний. Поліпшення соціально-економічної ситуації виносило на авансцену питання демократичного розвитку країни, нерозривно пов'язаного з європейським вектором у зовнішній

політиці. Опозиція вміло узяла цей суспільний тренд собі на озброєння. А влада, що протидіяла опозиційним силам та ЗМІ адміністративними методами, лише відштовхувала від себе середній клас, що стрімко зростає, і волелюбну молодь.

Під час підготовки до парламентських виборів 2002 р. політикум охопили доцентрові процеси. Пропрезидентські сили утворили блок «За єдину Україну!». У нього увійшло 14 партій, зокрема НДП і створена з декількох політпроектів Партія регіонів. З впливових провладних сил окремою колоною на вибори пішла лише СДПУ (о). Десять правих і правоцентристських партій об'єдналися у «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна»». Лівоцентристи консолідувалися у «Виборчому блоці Юлії Тимошенко». Традиційно окремими проектами на вибори пішли ліві — соціалісти О. Мороза, прогресивні соціалісти Н. Вітренко та комуністи П. Симоненка.

Парламентські вибори березня 2002 р. уперше в історії незалежної України зафіксували перемогу нелівих сил (табл. 2). Комуністи посіли друге місце з непоганим результатом, але для них це дорівнювало поразці. Українським негативним сигналом для них стали підсумки виборів у Донецькій області, базовому для КПУ регіоні. Тут місцеві політико-економічні еліти за рахунок потужного застосування адміністративного ресурсу забезпечили перемогу блоку «За єдину Україну!», який отримав 36,8 % (це перевершило навіть адміністративний «успіх» «Громади» на виборах 1998 р. із результатом 35,38 % голосів виборців Дніпропетровської області).

Хоча «партія влади» — блок «За єдину Україну!» — у голосуванні за партійними списками посіла лише третє місце, завдяки мажоритарникам і самовису-

Таблиця 2

Результати парламентських виборів 2002 р.

Партії (блоки)	Голоси «За» по загальнодержавному округу, %	Голоси «За» по загальнодержавному округу, млн	Мандати по загальнодержавному округу	Мандати по мажоритарних округах	Разом мандатів
«Блок Віктора Ющенка «Наша Україна»»	23,57	6 108 088	70	42	112
КПУ	19,98	5 178 074	59	6	65
«За єдину Україну!»	11,77	3 051 056	35	66	101
«Виборчий блок Юлії Тимошенко»	7,26	1 882 087	22	—	22
Соціалістична партія України	6,87	1 780 642	20	3	23
СДПУ (о)	6,27	1 626 721	19	5	24
Самовисуванці та представники інших партій				103	
Разом			225	225	

Джерело: Центровиборчком [Вибори народних депутатів України, 2002. *Сайт Центральної виборчої комісії*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2002/webproc0v.html>].

ванцям вона змогла сформувати найчисельнішу фракцію (175 народних депутатів). Однак навіть разом із парламентарями з фракції СДПУ (о) (31 мандат) утворити сталу більшість «партія влади» не мала змоги. Виходом із ситуації стало формування ситуативних союзів під кожне ключове голосування. Водночас особливу увагу приділяли «роботі» з опозиційними депутатами, які були бізнесменами або мали тісні зв'язки із бізнесом. Так, під час формування нового керівництва парламенту за представника блоку «За єдину Україну» експлаву Адміністрації Президента В. Литвина на посаду спікера «несподівано» проголосувало кілька депутатів «Нашої України» та Компартії, що спричинило скандал усередині цих політичних сил.

З початком роботи Верховної Ради четвертого скликання ліві (СПУ та КПУ) і лівоцентристські сили («Блок Юлії Тимошенко») відразу встали на антипрезидентські позиції. У липні 2002 р. вони підписали угоду про спільні дії і закликали до безперервної акції протесту «Повстань, Україно!». У вересні біля будівлі Адміністрації Президента (на той час її очолював В. Медведчук) маніфестанти встановили намети. У ніч з 16 на 17 вересня силовіки заарештували протестантів і демонтували наметове містечко.

В. Ющенко спочатку намагався уникнути прямого конфлікту і вів кулуарні переговори щодо утворення сталої парламентської більшості з пропрезидентськими фракціями. Однак його принциповою умовою було отримання статусу основного кандидата від влади на президентських виборах. Урешті-решт переговори провалилися, і у вересні 2002 р. В. Ющенко перейшов в опозицію до Л. Кучми та висунув свою кандидатуру на президентські вибори 2004 р.

Політична криза початку 2000-х років негативно позначилася на міжнародних позиціях України. В. Горбулін відзначав: «Касетний скандал дійсно обеззброїв Л. Кучму. У подальшому була не стільки політика, скільки гра на виживання. Росія простягнула Л. Кучмі руку, і він її прийняв, але коли виникла проблема Тузли, усі побачили колишнього Кучму»¹⁴. Треба врахувати, що на межі тисячоліть перед Україною повстали нові зовнішньополітичні виклики. Колективний Захід нарешті визначився зі своєю стратегією щодо постсоціалістичних країн Центрально-Східної Європи. 1999 р. членами НАТО стали Чехія, Польща, Угорщина. Водночас розпочалася військова операція проти Югославії, очолюваної авторитарним лідером С. Мілошевичем, яка зіштовхнула РФ та Захід. З 2000 р. розпочалася підготовка до другої хвилі розширення Північноатлантичного альянсу (завершена у 2004 р.): його членами готувалися стати прибалтійські республіки (незважаючи на гучні заяви російських можновладців про неприпустимість переходу «червоних ліній»), Словаччина (яка нарешті позбавилася лівачького авторитарного режиму В. Мечіара), Румунія, Болгарія та Словенія. Було ясно, що наступним кроком стане розширення Європейського Союзу. В окресленій геополітичній ситуації українське керівництво проголосило стратегію «європейського вибору України». Вона передбачала курс на входження до ЄС та інтенсифікацію відносин з Північноатлантичним альянсом. Останнє розглядалося українською політичною елітою як

¹⁴ Горбулін В. *Без права на покаєння*. Харків, 2009. С. 216.

ключ до повноцінної європейської інтеграції. Відповідно, з 2000 р. заходи, спрямовані на поглиблення відносин України та НАТО, налічувалися сотнями.

Внутрішньополітична криза не стала перешкодою курсу на євроатлантичну інтеграцію. Показовою подією був візит до Києва генерального секретаря НАТО Дж. Робертсона 4—5 липня 2001 р. У травні 2002 р. РНБОУ ухвалила «Стратегію України щодо НАТО»¹⁵, у якій зазначалися «наміри України приєднатися до існуючих у рамках НАТО механізмів підготовки до вступу і членства в Альянсі». Однак ці процеси були загальмовані «касетним скандалом». На одному з записів начебто йшлося про згоду Л. Кучми на продаж Іраку чотирьох комплексів пасивної радіоелектронної розвідки «Кольчуга» в обхід міжнародних санкцій. Українська сторона наполягала на тому, що плівки змонтовані. В обмін на те, що Україна погодилася допустити американо-британську експертну групу на свої оборонно-промислові об'єкти, США відмовилися від планів винесення питання ймовірного порушення Україною режиму міжнародних санкцій на засідання Ради безпеки ООН. Крім того, американській стороні була передана копія секретної доповіді за результатами розслідування, проведеного СБУ. Але, за свідченням тодішнього посла США в Україні С. Пайфера, у ній не вистачало кількох розділів, і це поставило під сумнів усю доповідь. Натомість українська сторона підозрювала, що США та Велика Британія бажали отримати доступ до секретних даних українського оборонно-промислового комплексу. В. Горбулін констатував: «В Україну зачастили комісії, нічого негожого в системі військово-технічного співробітництва не знайшли, втім, як і у самому Іраку... Вибачитися забули»¹⁶.

Зрештою взаємна недовіра заморозила українсько-американські відносини. З боку Вашингтона дипломатичними каналами було передано побажання, щоб Л. Кучма не брав участі в саміті Україна — НАТО (у рамках саміту Альянсу) в листопаді 2002 р. у Празі. Український Президент, наполягаючи на своїй невинуватості, приїхав на саміт, де був підданий обструкції. У результаті Україна не змогла 2002 р. розпочати переговори щодо вступу до Альянсу (водночас у Празі розпочалися переговори щодо євроатлантичної інтеграції Албанії, Македонії та Хорватії), вимушено задовольнившись підписанням погодженого раніше «Плану дій Україна — НАТО». Намагання українського керівництва відновити стратегічний рівень співробітництва шляхом спрямування до міжнародного об'єднаного загону в Іраку батальйону радіаційного, хімічного та біологічного захисту (березень 2003 р.) та миротворчого контингенту чисельністю у 1800 осіб (червень 2003 р.) були марні. Варто додати, що по закінченні активної військової операції США в Іраку жодних українських «Кольчуг» знайдено не було.

Стагнацією західного геополітичного вектора України повною мірою скористалася Росія. Прихід у 2000 р. до влади В. Путіна означав, що перегляд відносин та численних компромісів між РФ та Україною, які базувалися, зокрема,

¹⁵ Про стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО). URL: <https://www.archives.gov.ua/International/Strategia.pdf>

¹⁶ Горбулін В. С. 28—29.

на особистій симпатії президентів Л. Кучми та Б. Єльцина, є справою часу. Нове російське керівництво від початку генерувало плутані сигнали світовому співтовариству. З одного боку, проявляло, здавалося б, щире прагнення нового взаємовигідного співробітництва із Заходом. А з іншого, — явний ресентимент за військово-політичною міццю СРСР, з ентузіазмом виступаючи за посилення інтеграційних процесів на пострадянському просторі, що розглядалось як ресурс для відновлення колишньої потуги.

У квітні 2000 р. В. Путін, ще будучи виконуючим обов'язки президента РФ, відвідав Київ з офіційним візитом. Ще дві зустрічі президентів відбулися влітку і одна у жовтні, й були присвячені переважно газовим відносинам між двома державами. З початком «касетного скандалу» комунікація між Л. Кучмою та В. Путіним посилилася. Тільки у грудні 2000 р. відбулося дві зустрічі. Наступна — у лютому 2001 р. у Дніпропетровську — мала символічний характер: президенти спілкувалися на території одного з найбільших у колишньому СРСР ракетно-космічного підприємства — «Південному машинобудівному заводі». Саме після цього саміту з'явилися перші сигнали щодо можливої зміни стратегічного зовнішньополітичного курсу України. Зокрема, спостерігалася активізація української дипломатії в напрямі США. Улітку 2001 р. відбулися трьохсторонні переговори президентів України, Білорусі та РФ. Остаточний перелом відбувся після обструкції українського керівництва на Празькому саміті НАТО 2002 р. 23 лютого 2003 р. Л. Кучма, В. Путін, О. Лукашенко та Н. Назарбаєв оприлюднили спільну заяву «Про новий етап економічної інтеграції та про початок переговорного процесу щодо формування Єдиного економічного простору і створення єдиної регулюючої міждержавної комісії з торгівлі і тарифів»¹⁷.

Заява про формування ЄЕП була негативно сприйнята українським суспільством, яке побачило у ній небезпеку відтворення союзу на кшталт СРСР. Натомість для українського політичного керівництва вона передусім була інструментом тиску на Захід. Л. Кучма пояснював свою позицію так: розширення ЄС без жодних позитивних сигналів про поглиблення відносин з Україною при одночасному ігноруванні інтеграції на пострадянському просторі приховує небезпеку залишитися «ніде». Від перших осіб держави лунали також заяви, що Україна не увійде до наддержавних структур, які планувалося створити в ЄЕП. Дійсно, з початком переговорного процесу українські дипломати наполягли на різношвидкісній інтеграції в рамках нового об'єднання, а під час ратифікації Верховною Радою 20 квітня 2004 р. міждержавної угоди про формування ЄЕП (підписана президентами України, Білорусі, РФ та Казахстану 19 вересня 2003 р.) було внесено застереження, що «Україна братиме участь у формуванні та функціонуванні Єдиного економічного простору в межах, що відповідають Конституції України», тобто уникаючи участі у наддержавних інституціях¹⁸.

¹⁷ Головка В. *Влада створюють...* С. 174.

¹⁸ Угода про формування Єдиного економічного простору. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_990

На той час й у самій Росії не було чіткого розуміння формату ЄЄП. Очевидно, він розглядався як м'який метод залучення України до російських проєктів євразійської інтеграції, тому з боку РФ лунали заяви про Митний та Валютний союзи у рамках ЄЄП. Проте ідея ЄЄП була одним із засобів повернення Росії у велику європейську політику, і у цьому інтереси Москви та Києва співпадали. Так, наприклад, В. Путін напередодні саміту РФ-ЄС у травні 2003 р. виступив за формування єдиного економічного простору між ЄС та СНД, тим самим ЄЄП України, Росії, Білорусі, Казахстану мав стати його органічною складовою.

Українська тактика тиску на Захід шляхом загравання з Росією, відома також як стратегія «багатовекторної зовнішньої політики», успіху не принесла. Офіційний Київ спробував перед президентськими виборами 2004 р. добитися прориву у відносинах з НАТО. У червні 2004 р. напередодні Стамбульського саміту НАТО А. Кучма затвердив нову редакцію «Военної доктрини», кінцевою метою якої називався вступ до Північноатлантичного альянсу. І хоча саміт пройшов у сприятливішій, порівняно із Празьким, атмосфері, зрушення з мертвої точки не відбулося: альянс не хотів давати жодних передвиборчих козирів українському президенту. За підсумками Стамбульського саміту НАТО А. Кучма заявив, що Україна не готова до вступу в Альянс, і 15 липня своїм указом вніс корективи до «Военної доктрини», прибравши положення про бажаний вступ в НАТО. Це, до речі, відповідало настроям значної частини громадян (табл. 3).

Стратегія багатовекторності в контексті непередбачуваності нового російського керівництва тим часом переросла у велику проблему, змушуючи не лише в середині країни, а й на міжнародному рівні діяти в ручному режимі і заганяючи країну в режим просування малими кроками у вузькому коридорі можливостей. Цю проблему яскраво унаочнив неочікуваний конфлікт навколо о. Тузла (Керченська протока). Він почався у вересні 2003 р. після ініціативи влади Краснодарського краю РФ з'єднати Таманській півострів насипною дамбою з незаселеним українським островом Тузла, начебто для збереження берегової лінії від розмивання. Насправді за цими кроками приховувалися амбіції частини російського політикуму: дамба до о. Тузла могла дати старт будівництву мосту через Керченську протоку, проєкт якого послідовно лобіювався мером Москви Ю. Лужковим — давнім симпатиком і спонсором проросійських сил у Криму.

Таблиця 3

Як Ви ставитесь до вступу до НАТО?

Відповіді, у %	2000	2002	2004
Скоріше негативно	33,5	37,9	38,5
Важко сказати	41,5	42,6	42,0
Скоріше позитивно	24,9	18,8	18,8
Не відповіли	0,1	0,6	0,7

Джерело: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ, 2017. С. 502.

Безумовно, Україна відмовлялася від цього проекту, цілком умотивовано вбачаючи у ньому загрози для своєї територіальної цілісності та економічної безпеки.

Показово, що для тузлівської провокації було обрано «правильний» час: український президент збирався з офіційним візитом до країн Латинської Америки (ключовими питаннями візиту мали стати переговори з Бразилією про будівництво там Україною космодрому для використання української ракети-носія «Циклон-4»). Спочатку Київ не надав ситуації навколо о. Тузла належного значення, вважаючи, що це ексцес регіонального рівня. Тим більше, що зовсім недавно, 19 вересня 2003 р. Україна підписала ініційовану Росією «Угоду про формування ЄЕП». Українське МЗС передало російській стороні формальну ноту, у якій нагадало про українську приналежність Тузли, а українські прикордонники облаштували там заставу. Однак у відповідь російське МЗС стало вимагати документальне обґрунтування того, що острів належить Україні. А. Кучма був вимушений завершити своє латиноамериканське турне і повернутися до країни. 21 жовтня він підписав указ про призупинення участі України в ЄЕП, якщо будівництво дамби буде продовжено. Термінові переговори голів урядів В. Януковича та М. Касьянова завершилися крихким компромісом — на час переговорного процесу Росія зобов'язалася припинити будівництво дамби, а Україна відкликала прикордонників. 28 жовтня в російській газеті «Ізвестія» було опубліковано інтерв'ю А. Кучми, у якому він зазначав: «Чим ближче дамба до наших берегів, тим ближче ми за своїм настроєм до Європи, до Заходу загалом»¹⁹.

Напруга навколо Тузли була знята лише після підписання «Договору щодо співробітництва при використанні Азовського моря та Керченської протоки»²⁰. Це стало результатом поступок з боку України, зокрема, під час підписання 24 грудня 2003 р. «Плану заходів щодо реалізації Угоди про формування ЄЕП».

Отже, реагуючи на політичну кризу початку 2000-х років, українське керівництво загальмувало реальний проєвропейський курс і дотримувалося стратегії багатовекторності, балансуючи між Заходом і Росією. Однак найбільшим негативним наслідком «касетних скандалів» було те, що їх заручником стали внутрішньополітичні процеси. Так, президентська виборча кампанія 2004 р. вирізнялася від трьох попередніх безпрецедентним впливом на її хід зовнішніх сил, частково цьому сприяла й сама українська влада.

Помаранчева революція та її наслідки. У вересні 2002 р. стало очевидним, що українській панівній еліті не вдасться домовитися, на країну стрімко насувалася нова політична криза. Це підштовхувало президентську команду переосмислити загальну політичну стратегію. З кінця 2002 р. А. Кучма робить розворот на 180 градусів у питанні конституційної реформи. Якщо з 1994 до 2001 р. він виступав

¹⁹ Леонид Кучма: «Чем ближе дамба к нашим берегам, тем ближе мы к Западу». *Украинская правда*. 27.10.2003. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2003/10/27/4375051/>

²⁰ Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_205

за формування президентської республіки, то у нових внутрішньополітичних умовах був узятий курс на трансформацію політичної системи з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську, де ключові владні повноваження мав би прем'єр-міністр. У випадку реалізації даного сценарію суттєво зменшувалася б ціна перемоги для кандидатів у Президенти, а, значить, знижувалася б напруга передвиборчої боротьби та розширявся простір для політичних компромісів. До того ж конституційна реформа створювала можливості для надання гарантій безпеки чинному Президенту та його оточенню після виборів. Власне, схожий сценарій було реалізовано у Росії: після передачі влади від Б. Єльцина В. Путіну головою уряду призначили виходця з єльцинської команди М. Касьянова (він був звільнений лише після того, як В. Путіна переобрали на другий термін у 2004 р.).

Водночас розпочалися пошуки кандидата від влади, який би погодився на зменшення повноважень, однак міг би стати реальним конкурентом харизматичному В. Ющенку. Після тривалих консультацій А. Кучма погодився на запропоновану донецькими політико-економічними групами фігуру ексголови Донецької ОДА В. Януковича. На користь кандидатури впливали надуспішні для провладного блоку «За єдину Україну!» підсумки парламентських виборів у Донецькій області, коли був масштабно застосований адміністративний ресурс. Вибудована комбінація корелювала з порадами російських політтехнологів, залучених до українських виборів. Ті робили ставку на провладну агітацію через підконтрольні масмедіа та адміністративний ресурс.

А. Кучма звозив В. Януковича до Москви на «оглядини» і заручився підтримкою російського керівництва. Український політик О. Рибачук (екс-голова Секретаріату Президента В. Ющенка) згадував: «...При моїй розмові з Путіним сам на сам я запитав: «Як ви могли підтримати Януковича, якщо ви офіцер, а він кримінал?», на що він відповів: «Ну, Леонид Данилович нас убедил»²¹. Російський журналіст М. Зигар у книзі «Вся кремлевская рать» так описував реакцію російського керівництва: «Янукович Путіну не сподобався, але тут з'ясувалося, що Кучма зовсім не всерйоз грає у першого секретаря ЦК КПУ УРСР, лояльного Москві, а просто дотримується політесу. Насправді він не збирався давати вибір Путіну, а просто робив вигляд. Він сам обрав Януковича, з безмежною щирістю пояснюючи, що усі інші не підходять: лише Янукович зможе сам оплатити свою передвиборчу кампанію, а в усіх інших грошей немає...»²². Кандидатура В. Януковича була несподіваною і для оточення президента. Наприклад, В. Горбулін згадував: «А. Кучма достатньо складно шукав таку кандидатуру. Він програв багато варіантів. Мені здавалося, що найближчою фігурою, яку він бачив наступником, був Сергій Тігіпко. Тому для мене було повною несподіванкою, коли С. Тігіпко залишив посаду голови правління Національного банку і очолив

²¹ Дубровик-Рохова А. «Вони не зупинять «Шоу». *День*. 2018. № 83. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ekonomika/vony-ne-zupnyat-shou>

²² Зыгар М. *Вся кремлевская рать: Краткая история современной России*. Москва, 2016. С. 110—111.

передвиборчий штаб В. Януковича. Природно, це могло бути зроблено виключно за погодженням з Л. Кучмою»²³.

Щодо вибору кандидатури В. Януковича Л. Кучма в інтерв'ю журналу «Главред» у 2007 р. розповідав: «Обставини появи кандидатури Віктора Януковича на пост президента загальновідомі. Це політичні обставини. Спочатку його висунули на посаду прем'єр-міністра. У той момент це була єдина політична фігура, яка могла набрати потрібну кількість голосів у парламенті. Так був зумовлений наступний крок — висунення у президенти. Не варто забувати, що Янукович був губернатором найуспішнішої з областей України. Діяльність очолюваного ним уряду теж була успішнішою за будь-який із попередніх урядів, хоча передумови для цього створювалися, природно, роками. Підсумки президентських виборів (маються на увазі 2004 р. — *Авт.*), а особливо наступних за ними парламентських (маються на увазі 2006 р. — *Авт.*), по-моєму, не залишають жодних сумнівів у тому, що Янукович не був випадковою фігурою. Я кажу про це не у перший раз. Все ж ясно! Ні, деякі люди продовжують шукати якісь особливі, нестандартні, таємні пружини і обставини...»²⁴.

На завершення сюжету з визначення основної кандидатури від влади зауважимо думку експрем'єра В. Пустовойтенка: «Можливо, головною помилкою Леоніда Кучми і було саме те, що він не наважився підготувати собі наступників»²⁵. Певне він мав рацію — через внутрішньополітичну кризу, яка з різною інтенсивністю відбувалася з кінця 2000 р., Л. Кучма лишився без потенційних наступників і не міг собі дозволити «вирощувати» нових. Шанси стати одним із них мав міністр внутрішніх справ Ю. Кравченко. Вже після того, як він залишив президентський пост, Л. Кучма визнавав: «...У мене були такі думки, підкреслюю — думки. Але до цього я хотів «пропустити» його через Кабінет міністрів. У наших виборців менталітет такий: тільки побувавши на посаді прем'єр-міністра, можна стати президентом. Іншого не дано. Про це знали усього кілька осіб. Але ви же знаєте українців. «Чому він, а не я?»²⁶. Такі коливання далися взнаки: 2004 р., що несподівано для нього став зламним, президент був вимушений погодитися на фігуру, яка мала найбільшу підтримку провладних політико-економічних груп впливу.

Першим великим політичним кроком В. Януковича мав стати пост прем'єр-міністра. У листопаді 2002 р. парламент 233-ма голосами визнав незадовільною бюджетну політику уряду А. Кінаха за 2001 р. Приводом став формальний показник — депутатів роздратувало, що у попередній рік лише 20 % бюджетних асигнувань було спрямовано на соціальну сферу (освіту, науку, охорону здоров'я, ЗМІ тощо). Відштовхуючись від цього рішення Верховної Ради, президент

²³ Горбулін В. С. 277.

²⁴ Леонід Кучма: «Я работал по Рузвельту». *ФромЮА*, 07.02.2007. URL: <https://from-ua.com/obzor-pressi/100275-leonid-kuchma-ya-rabotal-po-ruzvelt.html>

²⁵ Пустовойтенко В. *Сьома вершина*. Київ, 2007. С. 59.

²⁶ Юрий Кравченко мог стать Президентом Украины. *Сайт Президентського фонду «Україна»*. URL: <http://www.kuchma.org.ua/kuchma/interviews/269/>

16 листопада видав указ про припинення повноважень Кабміну, але з поважнішим формулюванням — «у зв'язку з необхідністю реалізації проголошеного курсу на реформування політичної системи в державі, забезпечення з цією метою конструктивної взаємодії і співпраці з Верховною Радою України у створенні відповідального та ефективно діючого Уряду України»²⁷. Вже 21 листопада новим прем'єр-міністром 234-ма голосами був обраний В. Янукович. Крім пропрезидентських фракцій, свої голоси за нього віддали 12 позафракційних депутатів, а також по одному депутату з блоку «Наша Україна» та Соцпартії.

Під новий уряд у Верховній Раді розпочалося формування нової провладної більшості. До неї депутатів позафракційних та з інших фракцій намагалися залучити методами «батога» (тиск на пов'язаний бізнес) та «пряника» (надання всіляких преференцій у кадрових рішеннях чи під час приватизації). Крім того, пропрезидентські фракції домовилися про перерозподіл керівних посад у парламентських комітетах. Новий формат було закріплено у підписаній 7 грудня 2002 р. в присутності Л. Кучми «Політичній угоді між постійно діючою парламентською більшістю у Верховній Раді України четвертого скликання і коаліційним Кабінетом Міністрів України про співпрацю та солідарну відповідальність». Аби не допустити перерозподілу посад, опозиційні політичні сили заблокували трибуну Верховної Ради, що загрожувало зривом бюджетного процесу на 2003 р. Влада не могла цього допустити у передвибірчий рік і була змушена відступити, зменшивши свої амбіції щодо парламентських комітетів. Однак через це низка провладних політичних сил, зокрема представники СДПУ (о), не отримали обіцяних посад. Це, зрозуміло, ускладнило у подальшому просування ідеї конституційної реформи.

Попри те, що Л. Кучма залишався найпотужнішим центром політичного впливу, розпочалося переформатування політеліти під перспективних кандидатів у Президенти — В. Ющенко та В. Януковича. Для стримування відцентрових тенденцій була ініційована інтрига навколо можливого третього президентського терміну Л. Кучми. Для цього було забезпечене позитивне рішення Конституційного суду України у грудні 2003 р., який трактував норму, виходячи з того, що Л. Кучма обирався перший раз за старою Конституцією і, відповідно, відлік його каденцій потрібно починати з Основного закону, ухваленого 1996 р. Це рішення укріпило позиції пропрезидентської команди, але водночас зробило і без того туманні перспективи політичного процесу ще непередбачуванішими. В. Пустовойтенко згадував: «...Треба віддати Кучмі належне, що саме він до останку тримав у купі табір провладних партій. Якби він так довго не натякав про можливу участь власної персони у третіх перегонах, вони б уже давно розбіглися в різні боки і про єдиного кандидата навряд чи домовилися»²⁸.

Явною поразкою пропрезидентських сил став провал у парламенті у квітні 2004 р. нового варіанта конституційної реформи, спрямованої на обмеження президент-

²⁷ Указ Президента України «Про відставку Кабінету Міністрів України». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1050/2002>

²⁸ Пустовойтенко В. С. 403.

ських повноважень. Попередньо Адміністрація Президента (на той час її головою був В. Медведчук) змогла за допомогою все тих же «батоів і пряників» домовитись із 300-ма депутатами. Конституційна більшість, необхідна для позитивного голосування, ніби була створена. Однак для ухвалення реформи не вистачило шести голосів, оскільки деякі депутати не з'явилися у парламенті. Тим самим ключовий пункт сценарію зменшення напруги на виборах та запобігання політичної кризи не було виконано. Переможець на виборах мав отримати усю повноту влади.

Під час передвиборчої кампанії провладний кандидат В. Янукович мав можливість використовувати значні державні ресурси. Ситуація кардинальним чином відрізнялася від виборів 1994-го чи 1999 р., коли держава мала обмаль коштів, а популізм генерували переважно ліві сили. Стрімке економічне зростання початку 2000-х років наповнювало державний бюджет, отже, у 2003—2004 рр. економічна політика уряду характеризувалася надзвичайною соціальною спрямованістю. Був узятий курс на підвищення доходів найбільш вразливих верств населення — пенсіонерів та бюджетників, які раніше складали ядро електорату лівих сил. Тепер вони мали стати електоральною базою чинного прем'єра. Саме на ці категорії населення було націлено застосування адміністративного ресурсу. Менше ніж за два місяці до першого туру голосування, з 1 вересня 2004 р., удвічі була підвищена мінімальна пенсія за віком (до 284 грн, або \$53 за тогочасним обмінним курсом). Вона стала найбільшою на той час серед країн-учасниць СНД, зокрема й Росії. Звичною практикою стало роздавання від імені В. Януковича продуктивних наборів пенсіонерам. Однак коштів багато не буває. Підвищення соціальних витрат частково відбувалося за рахунок збільшення державного боргу. Також залучався приватний бізнес. Малі та середні компанії надавали (здебільшого «добровільно-примусово») кошти безпосередньо регіональним штабам В. Януковича, великий бізнес збільшував відрахування податків і митних платежів до державного бюджету. Утім, в останньому випадку у відповідь держава надавала преференції або «заплющувала очі» на порушення під час великої приватизації, яка набула обертів у 2003 р. — першій половині 2004 р., а збільшення політичної невизначеності лише сприяла її прискоренню.

Найбільшим знаковим і скандальним став приватизаційний конкурс навколо металургійного комбінату «Криворіжсталь». Його умови були прописані таким чином, щоб перемогу отримав консорціум, підконтрольний В. Пінчуку (його пов'язували з президентом Л. Кучмою) та Р. Ахметову (його пов'язували з прем'єр-міністром В. Януковичем). Природно, що опозиційний кандидат В. Ющенко повною мірою використав прецедент для критики чинної влади загалом та провладного кандидата зокрема, звинувачуючи їх у «розбазарюванні народної власності в інтересах олігархів».

Обидва перспективні кандидати розігрували російську карту у своїх передвиборчих кампаніях. В. Ющенко намагався переконати електорат Півдня та Сходу України, що він не перебуває на антиросійських позиціях (як це подавала провладна пропаганда), зокрема, у його президентській програмі відзначалося:

«Відносини з Росією будуть взаємовигідними, дружніми і стабільними»²⁹. Натомість В. Янукович позиціонувався як проросійський кандидат, але у своїй риторичі пішов значно далі, ніж того потребувала передвиборча боротьба. Наприкінці вересня 2004 р. під час зустрічі з російськими ЗМІ він виступив не лише за надання російській мові статусу державної, а й за запровадження в Україні подвійного громадянства. Опозиція це використовувала як аргумент на користь того, що провладний кандидат «здасть» українську державність Росії.

Значним тактичним успіхом В. Ющенка стало об'єднання зусиль з іншим харизматичним опозиційним лідером Ю. Тимошенко. Вона не висунула свою кандидатуру на вибори, тим самим, фактично, забезпечивши В. Ющенку гарантоване проходження у другій тур. Політичний союз двох лідерів опозиції був правильним кроком і з огляду на необхідність протидіяти свавіллю провладних сил. З наближенням дня виборів адміністративний тиск посилювався — передвиборчим штабам В. Ющенка та Ю. Тимошенко відмовляли в оренді залів для проведення зустрічей із виборцями, перенаправляли літаки з опозиційними політиками на борту в інші міста з метою порушити їхні плани регіональних візитів. У центральних ЗМІ безумовно домінував кандидат від влади, тоді як у державних і регіональних ЗМІ йшла війна компроматів проти В. Ющенка та його команди.

У вересні 2004 р. сталася неочікувана подія, яка вплинула на хід передвиборчої кампанії. 17 вересня, виступаючи у парламенті з терміною заявою, керівник передвиборчого штабу В. Ющенка О. Зінченко повідомив, що В. Ющенко отруїли. Це сталося 5 вересня під час вечері з головою СБУ І. Смешком, заступником голови СБУ В. Сацюком та народним депутатом Д. Жванією. Після медичного обстеження в австрійській клініці було повідомлено, що в крові кандидата знайдений діоксин. Унаслідок токсичного удару у В. Ющенко виникли тяжкі ускладнення, обличчя спотворилося, харизматичного молодого чоловіка стало не впізнати.

Після багатьох років, що пройшли після інциденту, достеменно не відомо, що відбулося. Натомість було озвучено багато гіпотез — починаючи від банального випадкового харчового отруєння, до припущень про причетність до інциденту російських спецслужб. Також були й конспірологічні версії, що начебто отруєння було невдалою передвиборчою технологією опозиціонерів. Однак проблеми зі здоров'ям основного опозиційного кандидата, які виникли менше, ніж за два місяці до першого туру голосування, безумовно зіграли на руку провладному кандидату: В. Ющенко був змушений знизити темп і без того складної агітаційної кампанії, яка виходила на фінішну пряму.

Громадська думка на той час схилилася до версії, що отруєння було зроблено за замовленням влади, аби примусити В. Ющенка знятися з виборів³⁰. І чим більший адміністративний тиск влада чинила на опозицію, тим популярнішою ставала ця версія. За місяць до виборів вибухнуло кілька скандалів, пов'язаних зі ЗМІ. В умовах

²⁹ Передвиборча програма Ющенка. Повний текст. *Українська правда*. 09.07.2004. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2004/07/9/3001064/>

³⁰ Кульчицький С. *Помаранчева революція*. Київ, 2005. С. 80.

адміністративного блокування інформації про передвиборчу кампанію В. Ющенка основним загальнонаціональним опозиційним телеканалом став «П'ятий канал», підконтрольний великому бізнесмену та нардепу П. Порошенку. 14 жовтня у рамках справи про нанесення народному депутату Партії регіонів С. Сівковичу моральної шкоди народним депутатом від опозиційної «Нашої України» П. Порошенком (між політиками сталася публічна сварка у парламенті) суд ухвалив рішення про арешт майна останнього, насамперед це стосувалося «П'ятого каналу». Колектив телеканалу розпочав 25 жовтня акцію голодування. Її підтримали журналісти решти центральних ЗМІ. Водночас вони стали публічно розповідати про приховану цензуру, запроваджену не тільки у державних, але й у приватних медіа. В інтернеті оприлюднювалися так звані темники — перелік вимог, як висвітлювати й оцінювати перебіг передвиборчої кампанії, які щодня надсилювалися на провідні телеканали з Адміністрації Президента в інтересах провладного кандидата. Тиск на українське керівництво у питанні «П'ятого каналу» здійснювали й західні партнери, тож владі довелося відступити і скасувати скандальне судове рішення.

Однією з основних тем передвиборчої кампанії з боку провладних політехнологів стала гіперболізація регіональних відмінностей України. Описуючи політичну платформу В. Ющенка, провладні ЗМІ акцентували увагу саме на ті цінності та настанови, які у масовій свідомості електорату східно- та південноукраїнських регіонів асоціювалися з радикальним націоналізмом. Для цього використовувалися вислови окремих політиків, які входили в опозиційний блок «Наша Україна» (у ньому брали участь, зокрема, й праві сили), висмикувалися з контексту вислови самого В. Ющенка, фальсифікувалися факти біографії його та його родини тощо. Щось подібне, але вже проти провладного кандидата В. Януковича намагалися робити й опозиційні передвиборчі штаби. Але об'єктивно у них було менше можливостей маніпулювати масовою свідомістю через обмежений доступ до ЗМІ.

Чи не вперше настільки масштабна була використана політехнологія штучного зведення вибору громадян між провідними кандидатами до онтологічної антиномії Захід — Росія. У цьому випадку Захід подавався як агресивна (НАТО), ворожа до українців (зокрема заробітчани), неефективна потуга (ЄС), що протиставлялась динамічній та дружній до України Росії. Показовим став візит за декілька днів до першого туру виборів президента РФ В. Путіна та голови його адміністрації Д. Медведева, що не випадково припав на пафосно відзначувану 61-шу річницю звільнення Києва від німецько-фашистських військ. Українське та російське керівництво спільно приймали військовий парад.

Опозиційні передвиборчі штаби діяли за принципом «від противного»: позитивно налаштований до України цивілізований Захід, з одного боку, та агресивна імперська Росія, з іншого. Проте В. Ющенко намагався довести, що за потреби він готовий боронити національні інтереси і на західному напрямі, зокрема, він пообіцяв вивести український військовий контингент з Іраку після своєї перемоги.

За політичними лаштунками ситуація була ще складнішою. Люди з команди В. Ющенка також комунікували з російськими спецслужбами. Про це відкрито

розповідав один із керівників передвиборчої кампанії помаранчевого кандидата О. Рибачук, який згодом став головою Секретаріату Президента. На нього вийшов колишній однокурсник з Росії, запропонував приїхати до Москви і зустрітись з начальником служби безпеки «Газпрому» та начальником безпеки телеканалу «НТВ», щоб обговорити співробітництво у випадку перемоги. О. Рибачук із санкції В. Ющенка поїхав до Москви: «Зустрічі були з різними людьми — однокласники Путіна, депутати, бізнесмени. Мені насправді було цікаво. І ФСБ-шник теж був, у них були якісь розмови. У них була одна тема — треба разом робити бізнес. Путін — бізнесмен, і ці люди упевнені були, що якщо ми переможемо, то ділимо бізнес»³¹.

У помаранчевому таборі був ще один налагоджений російський канал — Б. Березовський. Станом на 2004 р. він був змушений залишити межі Росії і перейшов в опозицію до режиму В. Путіна, шукаючи можливості повернути свій вплив. Саме для цього він намагався розіграти українську карту. Як зазначалося вище, команда Б. Березовського була активним гравцем з «плівками Мельниченка». На президентських виборах 2004 р. Б. Березовський підтримав тандем Ющенко—Тимошенко. Наведемо свідчення осіб з оточення російського політика. Так, М. Денісов (один з екстопменеджерів компаній, підконтрольних Б. Березовському) згадував: «Я був у нього у той день, коли відбувалися основні події на майдані. І при мені Боря постійно отримував звіди інформацію, кожну годину, може, частіше, дзвонив по телефону. В основному розмовляв з Юлією Тимошенко, розмовляв з нею увесь час на підвищених тонах, командним тоном: «Та що ви там нічого не можете? Нумо туди людей посилайте! Ніхто на блюдечку не принесе вам владу!». Кілька разів розмовляв з Ющенком, вже у зовсім іншій тональності». За інформацією російського олігарха П. Авена, Б. Березовський витратив на підтримку протестів в Україні \$40 млн. А російський політтехнолог С. Белковський, надісланий Б. Березовським на допомогу помаранчевим лідерам, зауважував: «...2004 року я займався «помаранчевою революцією» в Україні. Не хочу сказати, що відіграв там велику роль, — я зіграв там маленьку роль, але якусь зіграв. Роль, яку я грав, полягала в тому, щоб переконати ватажків «помаранчевої революції» у тому, що вони можуть здійснити революцію. І мені здається, що це був мій внесок. Березовський дав усім великий урок, що так можна»³².

Із наближенням першого туру виборів в українській громадській думці посилювалася впевненість, що влада готувала фальсифікацію. Інколи самі провладні сили це не спростовували, розраховуючи на деморалізацію опонентів. Так, напередодні першого туру МЗС України ініціювало створення додаткових 420 округів для голосування українських громадян на території Росії. Опозиція не могла би проконтролювати перебіг голосування на них, оскільки не було адекватного обліку українців, які перебували на російській території. Цей цинічний крок показував, що влада грала однозначно на користь В. Януковича, не зважаючи, як до

³¹ Дубровык-Рохова А. «Мне предлагали два миллиарда долларов». *День*. 15.05.2018. URL: <https://day.kyiv.ua/ru/article/ekonomika/mne-predlagali-dva-milliarda-dollarov>

³² Авен П. *Время Березовского*.

цього ставиться суспільство. Після активних дій опозиції Верховний суд ухвалив рішення про утворення лише 42 округів в Росії. Під час розгляду питання про закордонні округи на мітинг опозиції біля будівлі Центрвиборчкому напали молодики з молотками та пляшками — сталася кривава бійка. Це було небезпечним сигналом про те, що суспільно-політична ситуація може стати неконтрольованою.

Аргументів на користь версії, що влада готувала масштабні фальсифікації, додали перебіг і результати першого туру виборів 31 жовтня, оприлюднені Центрвиборчкомом. Повіdomляюся, що В. Ющенко переміг з 39,9 % голосами виборців (або 11,1 млн), начебто ненабагато випередивши В. Януковича (отримав 39,26 %, 11 млн). Майже відразу опозиція піддала сумніву адекватність цих показників, вважаючи результати опозиційного кандидата заниженими, а провладного кандидата, навпаки, завищеними. Оскільки Центрвиборчком до останнього тягнув з оприлюдненням попередніх підсумків першого туру, опозиція підозрювала, що відшукуються можливості фальсифікації, аби провладний кандидат посів перше місце. Також в опозиційних ЗМІ розкручувалася інформація про існування в Адміністрації Президента «транзитного сервера» (між виборчими округами та Центрвиборчкомом), який начебто допомагав підробляти результати виборів у ручному режимі.

Під час першого туру були апробовані такі методи фальсифікації як «карусель»³³, вкидання бюлетенів, надання можливості голосування на дому (представники дільниць ходили зі скриньками для голосування по домівках, що давало можливість підвищити явку у цільових регіонах, контролювати вибір громадян, а також підвищувало ризик вкидання бюлетенів) тощо. Натомість у регіонах, де домінував проющенківський електорат, фіксувалося широке розповсюдження такого порушення, як голосування за родичів чи сусідів, які перебували на заробітках за кордоном. Між двома турами передвиборчі штаби обох кандидатів відпрацювали юридичні механізми оскарження виборів в окремих округах та дільницях.

Перший тур президентських виборів засвідчив деградацію суспільної підтримки лівих сил: О. Мороз посів третє місце (5,82 %), далі йшли П. Симоненко (4,97 %) та Н. Вітренко (1,53 %). Загалом за них проголосували приблизно 3,5 млн виборців³⁴. Це була нищівна поразка у порівнянні з президентськими виборами 1999 р. Низькі результати ліві намагалися пояснити підступністю влади, олігархів і застосуванням проти них брудних технологій. Однак це не завадило Н. Вітренко закликати своїх виборців голосувати за В. Януковича, а П. Симоненко — багато значно натякнути громадянам «свідомо підійти до вибору майбутньої долі».

Однак О. Мороз підтримав В. Ющенка: вони уклали угоду, за якою опозиційний кандидат обіцяв провести конституційну реформу, спрямовану на фор-

³³ За допомогою відкріпних талонів можна було проголосувати кілька разів на різних дільницях, для чого місцева влада надавала автотранспорт. Аби не допустити цього у другому турі, парламент ухвалив закон про скасування відкріпних талонів, але він не був підписаний президентом і не набув чинності.

³⁴ Вибори Президента України 31 жовтня 2004 року. *Сайт Центральної виборчої системи України*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011.html>

мування парламентсько-президентської політичної системи, і подовжити дію мораторію на продаж землі сільгосппризначення. Знаковим маркером розколу у політичній еліті стала підтримка В. Ющенка з боку експрем'єр-міністра А. Кінаха (посів шосте місце з показником 0,93 %).

Між двома турами голосування указами Л. Кучми були зняти зі своїх посад глави 11 районних державних адміністрацій, де В. Ющенко отримав гарні результати, які, у трактовці влади, свідчили про недовіру до місцевої адміністрації, а не про вади В. Януковича як кандидата у президенти. Однак це був красномовний сигнал решті керівників регіонів, державних і бюджетних установ. На підтримку провладного кандидата виступили 40 керівників великих промислових підприємств півдня і сходу країни, оголосивши передстрайковий стан.

Щоб притлумити вагу адміністративного тиску, штаб В. Ющенка застосував технологію оприлюднення проектів президентських указів, які він начебто затвердить після перемоги. В них містилися норми, зокрема, про очищення лав правоохоронних органів не тільки від корупціонерів, але й тих, хто допомагав провладному кандидату на виборах. Водночас лунали звернення до силовиків не виконувати злочинних наказів влади.

Другий тур виборів 21 листопада 2004 р. відбувся у ситуації критичного емоційного напруження. За його підсумками Центрвиборчком оприлюднив дані про перемогу В. Януковича з 49,46 % (15 млн) голосів проти 46,6 % (14,2 млн) голосів у В. Ющенка. Наразі загальної картини фальсифікацій та порушень законодавства на виборах 2004 р. немає. Відштовхуючись від динаміки явки виборців, з великою мірою вірогідності можна стверджувати, що масштабні фальсифікації мали місце у Донецькій і Луганській областях. Тоді як у решті південних та східних регіонів вони не мали системного характеру (частково це було пов'язано й з позицією Л. Кучми). У західних областях мали місце технічні порушення виборчого законодавства. Отже, можна припускати, але не однозначно стверджувати, що перемогу у В. Ющенка було вкрадено. Але тих випадків, які зафіксували ЗМІ, громадські та іноземні спостерігачі, було достатньо, щоб суспільна пружина, яку влада стискала упродовж кількох попередніх років, з силою розпрямилася: вибухнули неймовірні за розмахом масові протести.

Після закриття дільниць 21 листопада, о 20:00, опозиція організувала у центрі столиці трансляцію паралельного із Центрвиборчкомом підрахунку голосів. Це була дозволена місцевою владою акція «Всенародний підрахунок голосів»: вона передбачала розміщення на Майдані Незалежності лише 27 наметів — відповідно до кількості українських регіонів. Водночас розпочався мітинг протесту проти фальсифікацій на виборах. На ньому були озвучені результати екзитполів, які засвідчували однозначну перемогу В. Ющенка. Вночі наметове містечко почало стрімко зростати і врешті перекрило Хрещатик.

У передвиборчій кампанії штаб В. Ющенка використовував у політичній символіці та агітаційних матеріалах яскравий помаранчевий колір — це дало ім'я усій акції протесту, яку назвали «Помаранчева революція». Так саме стали називати

ватися й політичні сили, які її очолили, — «помаранчеві». Протилежний табір став називатися «біло-синім», також за кольором політичної символіки.

22 листопада опозиційні лідери у повному складі — В. Ющенко, Ю. Тимошенко, О. Мороз, А. Кінах — виступили із заявою про системну фальсифікацію владою результатів другого туру виборів. У цей же день позачергова сесія Київської ради висловила недовіру Центрвиборчкому, звернулася до парламенту з вимогою не визнавати результати підрахунку голосів і зобов'язала Київську державну адміністрацію та міліцію забезпечити належні умови для проведення масових акцій, тим самим протесту вже на етапі розгортання надавалися формальні легітимні засади.

У відповідь на дії опозиції у ЗМІ була розповсюджена спільна заява від Генеральної прокуратури, МВС та СБУ, у якій зазначалася готовність протидіяти загрозам конституційного ладу (тобто до силового придушення протестів). Наголошувалося, що результати виборів має визначати не вулиця, а Центрвиборчком. Однак вже за кілька годин керівництво СБУ дезавуувало свою участь у цій заяві, а заступники міністра оборони України на пресконференції дали зрозуміти, що армія не братиме участі у розгоні акцій протестів. Увечері голова Верховної Ради В. Литвин заявив, що парламент не дасть дозволу на впровадження у країні надзвичайного стану, якщо виконавча влада зважиться на цей крок. Він також висловився за проведення антикризової зустрічі між В. Януковичем, В. Ющенком і представниками Конституційного та Верховного судів України. Але потужнішу відповідь на погрозу застосування сили дали звичайні громадяни, які збиралися у центрі столиці. Якщо вранці 24 листопада містечко налічувало 250 наметів, то увечері їх вже було 400. Комендантом табору став народний депутат Р. Безсмертний.

Масові виступи протесту листопада-грудня 2004 р. були зумовлені низкою причин. Курс на консолідацію влади в руках Президента, актуалізований з кінця 1999 р., мав у суспільстві своїх прихильників та опонентів. Знову звернемося до міркувань В. Горбуліна: «Мені здається, що у другий президентський термін Леонід Данилович дуже часто вдавався до автократичної форми правління, одноосібно ухвалював багато рішень, особливо кадрових, які завдали його репутації непоправної шкоди»³⁵. Подібну думку, але з іншими акцентами висловив радник Президента А. Гальчинський: «Майдан повстав не безпосередньо проти А. Кучми. Він виступив проти бюрократичного свавілля, яке у масовій свідомості не могло не асоціюватися з чинною на той час владою, з чинним президентом»³⁶. Шалений тиск, який влада чинила на опозицію протягом передвиборчої кампанії, формував у громадській думці побоювання, що провладний кандидат у випадку своєї перемоги перетворить його на основний інструмент управління. Страх за майбутнє посилювало й те, що передвиборча кампанія показала відсутність балансу сил у владі. Виникало відчуття, що на усіх владних рівнях — від місцевої адміністрації до Конституційного суду — відбувається ручне управління з

³⁵ Горбулин В. С. 226.

³⁶ Гальчинский А. *Записки советника Президента*. Київ, 2013. С. 101.

одного центру і на користь цього центру, отже, органи державної влади ставали не партнером суспільства, а непередбачуваним супротивником. Особливо гостро на це реагували бізнесові кола: як малий і середній бізнес, який після кількох років економічного зростання відчув свою силу, так і великий, для якого надмірна концентрація політичної влади в одних руках була украй небезпечною. Випадки адміністративного тиску і, особливо, цинічна фальсифікація відштовхували ліберально налаштовану частину суспільства, адже це входило у фундаментальну суперечність із самою ідеєю незалежної України: суспільство пішло на жертви, відмовляючись від комуністичного тоталітаризму, не для того, щоб стати жертвою авторитаризму регіональних вождів.

На масовість протестів вплинули й зовнішньополітичні коливання початку 2000-х років — від «європейського вибору» і «євроатлантичної інтеграції» до «єдиного економічного простору» з пострадянськими республіками. Стратегічна нерозбірливість сприймалася як виявлення безпринципності вищого політичного керівництва держави. Нарешті, В. Ющенку вдалося подати себе кандидатом, який веде суспільство вперед, у майбутнє. Він спромігся завоювати симпатії молодого покоління, яке, народившись у 1980-х роках, не знало радянської стабільності, але бачило кризу 1990-х років, тому щиро прагнуло радикальних реформ. Саме молодь, як і восени 1990 р. студенти під час Революції на граніті, стала ядром протестних акцій у листопаді-грудні 2004 р.

Стратегічною помилкою провладних сил стало те, що захопившись боротьбою з опозицією, вони перетнули тонку межу, коли розпочалася боротьба із самим суспільством. Натомість опозиційні сили спромоглися ефективно очолити масовий протест і утримати його у ненасильницькому руслі. У підсумку вони набули підтримку всередині країни (від громадян і бізнесових кіл) та зовні — від колективного Заходу. Європейський Союз розповсюдив відозву з вимогою оприлюднити реальні, а не фальсифіковані результати виборів. Натомість президент РФ В. Путін вже 22 листопада привітав В. Януковича з перемогою. Оскільки це відбулося до офіційного оприлюднення підсумків голосування, українське питання в геополітичному розрізі постало руба — йшлося про ознаки втрати державного суверенітету.

Епіцентром масового громадянського спротиву став Київ — тут протестні акції збирали сотні тисяч людей. Перша потужна акція відбулася вже 23 листопада. Вона була підтримана в низці регіонів, зокрема на сході та півдні, де збиралося від однієї до 10 тис. осіб. Виняток становив Харків, де у центрі зібралось не менше 50 тис. протестувальників. У західноукраїнських регіонах рахунок учасників акцій протесту відразу йшов на десятки тисяч. Обласні ради західноукраїнських регіонів почали ухвалювати рішення про визнання В. Ющенка переможцем на президентських виборах — сумнівні з точки зору законодавства, але політично та морально обґрунтовані.

24 листопада була оприлюднена заява Л. Кучми, у якій говорилося, що він не піде на застосування сили проти мітингувальників і що вихід з ситуації вбачає у

проведенні переговорів. Попри те, що В. Ющенко висловив готовність йти на переговори, Центрвиборчком надвечір ухвалив протокол про перемогу В. Януковича (документ підписали 11 осіб, троє відмовились ставити свої підписи, ще один підписав з окремою думкою³⁷). У відповідь опозиційний лідер проголосив створення Комітету національного порятунку і закликав громадян до всеукраїнського політичного страйку.

На рішення Центрвиборчкому невідкладно відреагували США. Державний секретар К. Пауелл на терміновому брифінгу заявив, що Вашингтон не визнає легітимними результати другого туру українських президентських виборів. На протипау В. Путін знову привітав В. Януковича з обранням Президентом України, і знову зробив це за кілька годин до оприлюднення інформації про підписання Центрвиборчком фінального протоколу, що мало негативний суспільний резонанс.

Тим часом акція протесту у Києві розросталася: під контроль опозиції, штаб якої розташовувався в Українському домі, перейшли Будинок профспілок та Жовтневий палац. Розширилася географія та чисельність протестних акцій в областях, з регіонів до Києва приїжджали тисячі людей для участі у протестах. Теплими речами, їжею, дровами тощо Майдану допомагали мешканці столиці, також кияни надавали житло для протестувальників.

Від імені В. Ющенка до Верховного суду було подане клопотання про оскарження дій Центрвиборчкому через численні порушення під час другого туру в Донецькій та Луганській областях. Це призупинило процес передачі влади від А. Кучми до В. Януковича.

Провладні сили намагалися симетрично протидіяти акціям опозиції. Зокрема, вони організували приїзд з південних і східних областей тисяч людей, щоб утворити протипау Майдану і сформувати уяву про масову підтримку В. Януковича. Ці акції відбувалися біля Центрального залізничного вокзалу Києва. А на 26 листопада було призначено інавгурацію В. Януковича. На заваді стояла лише одна перепона — необхідно було надрукувати в газетах «Урядовий кур'єр» та «Голос України» офіційне повідомлення про рішення Центрвиборчкому. Однак Верховний суд заборонив це робити до оприлюднення свого вердикту щодо клопотання В. Ющенка. Парламентська газета «Голос України», підконтрольна спікеру Верховної Ради В. Литвину, безумовно виконала рішення суду. Це збиралася зробити і підконтрольна Кабміні газета «Урядовий кур'єр», однак до офісу редакції прибули віцепрем'єр Д. Табачник і міністр Кабінету міністрів А. Толстоухов з вимогою опублікувати рішення Центрвиборчкому. Замість головного редактора вони підписали число газети до друку. Але, працівники редакції оперативно повідомили про це у штаб В. Ющенка³⁸, і групі народних депутатів від блоку «Наша Україна» вдалося вночі зупинити друк накладу «Урядового кур'єра» на поліграфічному комбінаті, чим було зірвано інавгурацію. Замість неї 26 листопада відбувся «круглий стіл» між В. Ющенком та В. Януковичем у

³⁷ Стосовно того, що результати виборів не відповідають занесеним до протоколу.

³⁸ Головка В. *Владу створюють...* С. 204.

присутності А. Кучми, В. Литвина та міжнародних посередників — президента Польщі О. Квасневського, президента Литви В. Адамкуса, генерального секретаря ОБСЄ Я. Кубіша, представника ЄС з питань зовнішньої політики та політики безпеки Х. Солани, спікера Держдуми РФ Б. Гризлова. За підсумками «круглого столу» влада визнала наявність політичної кризи і публічно відмовилося від застосування сили до опозиції. Для підготовки рішень з проблемних питань була утворена робоча група з представників протилежних політичних таборів: І. Плющ, А. Кінах, О. Зінченко, П. Порошенко — від В. Ющенка; А. Кравчук, С. Тігіпко, С. Гавриш, Р. Богатирьова — від В. Януковича.

Наступний день засвідчив, що виконавча влада стрімко втрачала вплив у парламенті. 27 листопада на позачерговій сесії Верховної Ради, у якій узяли участь 429 депутатів, з ініціативи В. Литвина була ухвалена постанова «Про політичну кризу у державі, що виникла у зв'язку з виборами Президента України». У документі підсумки другого туру визнавалися недійсними, висловлювалася недовіра членам Центрвиборчкому. Хоча постанова носила політичний характер і не мала юридичної сили, її ухвалення, безумовно, стало перемогою опозиції. За неї проголосували 307 народних депутатів, тобто конституційна більшість.

Тим часом ситуація у регіонах загострювалася по лініях розколу, які раніше штучно вибудовували в масовій свідомості виборчі штаби та їхні політтехнологи. Якщо в низці регіонів (не тільки у західноукраїнських, але й на Чернігівщині) обради визнавали Президентом В. Ющенка, то у східних областях ситуація була протилежною — тут обради зверталися до центру з вимогами навести конституційний лад та визнати В. Януковича переможцем виборів. Однак вони на цьому не зупинилися: впливовий голова Харківської ОДА Є. Кушнарьов виступив з ініціативою утворення «Східно-Південної автономної республіки». Це водночас було виявом сепаратизму та проявом невпевненості у тому, що вдасться дотиснути ситуацію з перемогою В. Януковича. З'їзд, на якому мала бути проголошена автономія, відбувся 28 листопада у Северодонецьку. У ньому узяв участь і В. Янукович, який, однак, не робив гострих заяв. Показовою стала відсутність офіційної підтримки з боку Росії: найвищим російським посадовцем на з'їзді був мер Москви Ю. Лужков, з офіційних осіб був присутнім лише радник посольства РФ в Україні. Важливими сигналами стали відсутність керівників АРК (голови парламенту Б. Дейча та голови уряду С. Куніцина) і лейтмотив виступу мера Севастополя А. Жунько — теза про необхідність збереження єдності держави. Хоча на з'їзді пролунали сепаратистські (Б. Колесников) та проросійські (Є. Кушнарьов) заклики, перемогла поміркована лінія, яку представляв голова Луганської обласної ради В. Тихонов³⁹. Він заявив, зокрема, що питання про автономію не ставиться, а мета зібрання полягає в створенні «Міжрегіонального союзу органів місцевого самоврядування». Частина прихильників В. Януковича така поміркованість не задовольнила, і надвечір 28 листопада Донецька обласна рада призначила на 5 грудня місцевий референдум щодо автономії області.

³⁹ 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. Київ, 2016. С. 359.

Сам факт проведення з'їзду, де лунали сепаратистські заклики, надав додаткові політичні та моральні козири опозиції. Вона стала на захист державності й територіальної цілісності і звернулась до Л. Кучми з чотирма ультимативними вимогами: звільнити В. Януковича з посади прем'єр-міністра за сприяння фальсифікації виборів та участь у сепаратистському з'їзді; звільнити за сепаратизм голів Харківської, Луганської та Донецької облдержадміністрацій; порушити кримінальну справу за сепаратизм; негайно внести до парламенту пропозиції щодо нового складу Центрвиборчкому. У разі невиконання вимог «Комітет національного порятунку» погрожував розпочати акції проти самого Л. Кучми — зокрема, блокувати органи державної влади та перекривати шляхи.

На цьому тлі пізнім вечором 28 листопада ймовірність силового сценарію зросла як ніколи. Наступного дня Верховний суд мав розглядати скаргу опозиції щодо визнання результатів другого туру виборів недійсними. Л. Кучму підбурювали застосувати силу проти демонстрантів як В. Янукович та його оточення, так і Росія. 28-го листопада близько 23:00 командувач Внутрішніми військами С. Попков підняв декілька підрозділів, розташованих у Білій Церкві, по тривозі і наказав готуватися до виступу в центр Києва. Пізніше він пояснював свої дії тим, що начебто боявся нападу на військові частини з боку демонстрантів і вирішив провести навчання. Він запевняв, що жодних планів зачищати Київ від маніфестантів у нього не було. У відповідь на збори Внутрішніх військ керівництво СБУ віддало наказ своїм спецпідрозділам висунутися на захист Майдану.

Країна стала на межі силового громадянського конфлікту. Втрутитися в ситуацію спробували західні дипломати, але зв'язок з президентом Л. Кучмою був відсутній. Лідери опозиції розпочали переговори з С. Попковим, до яких долучилися армійські чини та високопосадовці спецслужб. Урешті-решт, той був вимушений відступити і віддати наказ повернути війська у місця постійного розташування.

Досі невідомо, чи була ініціатива С. Попкова інспірована кимось з оточення В. Януковича. На думку Ю. Єханурова, малоімовірно, що наказ міг віддати президент: якби такий наказ був даний, то Майдан би розігнали⁴⁰. Сам Л. Кучма пізніше також категорично заперечував такі підозри: «За кілька годин після тривоги у Білій Церкві мені подзвонив держсекретар США Пауелл. Була глибока ніч, і хлопці з мого апарату не стали мене будити. А вранці я, звичайно, переговорив з ним. Його непокоїло одне: як би ми тут не вчепилися в чуби один одному. Я запевнив його, що все, що стосується моєї готовності використати війська проти мирних громадян, — абсурд. Стовідсоткова брехня. Я наголосив у цій розмові, що ніколи не збирався застосовувати і ніколи не застосую силу проти демонстрантів. Якщо б щось таке затівалося в обхід мене, я б обов'язково знав»⁴¹. Крім того, президент під час телефонної розмови попросив К. Пауелла застерегти по-маранчевих лідерів від захоплення урядових будівель.

⁴⁰ Головка В. *Владу створюють...* С. 208.

⁴¹ Кучма Л. С. 8.

Провал спроби силового придушення акції протесту суттєво послабив позиції прихильників В. Януковича. 29 листопада стало відомо про відставку С. Тігіпка з посади голови його виборчого штабу. А. Кучма публічно засудив сепаратистські виступи ініціаторів та організаторів з'їзду у Северодонецьку. Не менш жорстку постанову ухвалила й Верховна Рада. Знаковим стало те, що Є. Кушнар'єв зробив публічну заяву, у якій спробував дезавуювати свої попередні тези про можливість створення автономії. Обласні ради східних регіонів у терміновому порядку скасовували свої незаконні рішення, Донецька рада заявила про відкладення референдуму на січень 2005 р. Генеральна прокуратура порушила карні справи за сепаратизм проти керівників Донецької, Луганської, Харківської, Одеської, Миколаївської, Дніпропетровської областей і АРК.

Проте позиції прихильників В. Януковича у Верховній Раді ще залишалися міцними. Було провалене голосування щодо відставки прем'єр-міністра та генерального прокурора — для позитивного рішення не вистачило 30 голосів, до того ж 232 депутати ухвалили «за основу» проект постанови про призупинення окремих положень постанови «Про політичну кризу у державі, що виникла у зв'язку з виборами Президента України» до оголошення рішень Конституційного та Вищого судів. Аби не допустити її ухвалення, опозиційні фракції заблокували трибуну парламенту. «Комітет національного порятунку» заявив, що виходить з переговорного процесу із провладним кандидатом, та звернувся за підтримкою до маніфестантів.

В умовах, коли будівля Верховної Ради була оточена десятками тисяч протестувальників, провладні сили відступили і погодилися відкласти голосування. Після цього вони змінили тактику: оскільки не було можливості контролювати парламент, вони намагалися зірвати або заблокувати його роботу. Депутати фракції Партії регіонів та Компартії не реєструвалися або не з'являлися у сесійній залі. Однак і це не допомогло: 1 грудня на розгляд було винесено проект постанови, яка відправляла уряд у відставку (шляхом скасування постанови 2004 р. про затвердження програми діяльності Кабміну).

Спочатку відповідний пункт проекту не набрав необхідної кількості голосів. Тоді спікер В. Литвин пішов на хитрощі та запропонував об'єднати в тексті постанови пункт про відставку і наступний пункт про формування коаліційного уряду. У підсумку 228-ма голосами постанова була ухвалена. В. Янукович не визнав рішення Верховної Ради і заявив, що продовжить працювати прем'єр-міністром.

У той же день відбувся другий круглий стіл між В. Ющенком і В. Януковичем за участі президента А. Кучми та міжнародних посередників. Західні переговорники пропонували проведення повторного голосування другого туру після внесення коректив до виборчого законодавства. Натомість російський переговорник наполягав, що В. Янукович має бути однозначно визнаний переможцем виборів. А. Кучма, у свою чергу, озвучив тезу, що для стабілізації політичної ситуації необхідно повернутися до питання проведення конституційної реформи, яка передбачала зменшення повноважень президента.

За підсумками «круглого столу» політичні опоненти жодних домовленостей не уклали. Наступного дня, 2 грудня, Л. Кучма вилетів до Москви на переговори з В. Путіним. Вони відбулися в аеропорту Внуково, оскільки російський президент мав відлітати з візитом до Індії⁴². За їх результатом був озвучений ще один варіант — провести нові президентські вибори, але без участі В. Ющенко та В. Януковича, однак у цьому політичні гравці бачили шанс Л. Кучми залишитися при владі ще на один президентський термін, тому майбутнього у цього сценарію не було.

Розв'язка наступила 3 грудня, коли Верховний суд України ухвалив рішення скасувати результати другого туру голосування через системний характер фальсифікацій і провести переголосування 26 грудня. Реалізація цього рішення передбачала низку політичних компромісів. Опозиція погодилася не відправляти уряд у відставку, але за умови, що в.о. голови буде перший віцепрем'єр М. Азаров, а В. Янукович піде у відпустку. Л. Кучма погодився на відставку генерального прокурора Г. Васильєва. Головним же компромісом стала згода українського політикуму на конституційну реформу: не пізніше 1 січня 2006 р. Україна мала стати парламентсько-президентською республікою (остаточно нова система мала запрацювати після парламентських виборів березня 2006 р.). Домовленості були ухвалені 8 грудня пакетним голосуванням 402-ма народними депутатами. Відповідні закони прямо у сесійному залі підписали спікер В. Литвин і президент Л. Кучма. В. Янукович, вимушено погодившись на цей сценарій, ще 6 грудня виступив із публічною заявою, що переходить в опозицію до «політичного режиму Л. Кучми».

Компромісні домовленості еліт суттєво зменшили суспільну напругу, але не знизили політичну мобілізацію громадян. Наметові містечка на центральних майданах міст країни залишалися. З обложених фортець вони трансформувалися в щось подібне до народного фестивалю. Передвиборча кампанія обох кандидатів розгорталася вже без застосування адміністративного ресурсу і з вільним доступом опозиційних політиків до центральних ЗМІ. Між В. Ющенком та В. Януковичем відбувся цикл телевізійних дебатів.

За підсумками переголосування другого туру виборів, перемогу здобув В. Ющенко, отримавши 51,99 % (15,1 млн) голосів виборців проти 44,2 % (12,8 млн) у В. Януковича. Таким чином, розрив між ними склав понад 2,3 млн осіб — це значна цифра за умов звичайного виборчого процесу. Однак, враховуючи політичну кризу, результат засвідчив, що колишній провладний кандидат користується широкою суспільною підтримкою.

Президентські вибори 2004 р. поляризували український соціум, заклавши міну повільної дії під політичну стабільність. Нова владна команда добре усвідомлювала цей виклик. У своєму інавгураційному виступі 23 січня 2005 р. В. Ющенко зробив особливий наголос на риторичі об'єднання. Проте об'єднання суспільства, розігрітого революційними подіями, стало непідйомним завданням для табору «помаранчевих» через те, що нову владну команду роз'єднували принципові суперечності.

⁴² Кульчицький С. С. 256.

Політична турбулентність. Наприкінці грудня 2004 р. з огляду на передбачувані результати переголосування другого туру президентських виборів у таборі «жовтогарячих» розгорнулася боротьба за владу. Ю. Тимошенко, яка була другим після В. Ющенка за впливовістю лідером Помаранчевої революції, претендувала на посаду прем'єр-міністра. І це відповідало очікуванням «помаранчевого» електорату: згідно із соціопитуваннями, тоді 56,9 % громадян схвально оцінювали її кандидатуру на посаду голови уряду⁴³. З огляду на стан здоров'я В. Ющенка, ослабленого отруєнням та виснажливою передвиборчою кампанією, та політичні амбіції Ю. Тимошенко, оточення нового президента побоювалося, що вона де-факто сконцентрує владу у своїх руках, навіть не дочекавшись запровадження політичної реформи у 2006 р. У гарячковому порядку відбувався пошук альтернативних кандидатур, серед потенційних кандидатів на крісло прем'єра розглядалися О. Мороз, А. Кінах та особливо П. Порошенко. Однак 25 січня В. Ющенко все ж таки вніс у парламент кандидатуру Ю. Тимошенко, призначивши її виконувачкою обов'язки прем'єр-міністра. П. Порошенко отримав посаду секретаря Ради національної безпеки та оборони України. Ці рішення були ухвалені безпосередньо перед першим міжнародним візитом нового українського президента до Москви. Відкладення призначення Ю. Тимошенко могло витлумачитися як результат російського впливу (на той час на Ю. Тимошенко в РФ була заведена карна справа⁴⁴), однак ще більших репутаційних втрат принесло б її непризначення.

Голосування у Верховній Раді з питання призначення Ю. Тимошенко на посаду прем'єр-міністра було заплановане на 3 лютого, значного опору парламентських сил не передбачалося, однак із наближенням цієї дати у таборі переможців посилювалася боротьба за міністерські портфелі. Якщо «Нашій Україні» (передусім маються на увазі В. Ющенко та П. Порошенко) та «Батьківщині» (Ю. Тимошенко) хай не без проблем, але вдалося домовитись, то з Соцпартією виникли неабиякі тертя⁴⁵. Вони стосувалися насамперед контролю за правоохоронними структурами: і «Батьківщина», і СПУ претендували на портфель міністра внутрішніх справ. В. Ющенко схилився до вимог О. Мороза, однак Ю. Тимошенко виступила категорично проти. Відповідно, голосування 3 лютого за нового прем'єр-міністра було зірвано. Компроміс було знайдено за рахунок поступок з боку президента: МВС залишалося за СПУ (міністром став Ю. Луценко), тоді

⁴³ Думки і погляди населення України — лютий 2005 року. Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва». URL: http://www.dif.org.ua/ua/polls/2005_polls/erjwepgjkwpgeg.htm

⁴⁴ 11 січня 2005 р. авторитетна російська газета «Ведомости» надрукувала статтю за авторством Ю. Тимошенко «Украина и Россия: Россия не проиграла», основною тезою якої було те, що РФ тільки виграє від президентства В. Ющенка. Примітно, що серед можливих переваг називалося спільне з Росією отримання членства в НАТО у середньостроковій перспективі. Див.: <https://www.vedomosti.ru/newspaper/articles/2005/01/11/ukraina-i-rossiya-rossiya-ne-proigrala>

⁴⁵ Тимошенко не стала прем'єром у четвер. Через Мороза. *Українська правда*. 3 лют. 2005. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2005/02/3/3006741/>

як представник «Батьківщини» О. Турчинов посів посаду з президентської квоти — голови СБУ. Отже, 4 лютого Верховна Рада рекордною кількістю голосів (373) висловила за кандидатуру Ю. Тимошенко на посаді глави Кабміну, а також схвалила програму дій уряду «Назустріч людям».

Січнева поїздка В. Ющенко до Росії, перша як президента, повинна була продемонструвати, що, незважаючи на прозахідну риторичу помаранчевої команди, Україна дотримуватиметься збалансованої зовнішньої стратегії. На спільній пресконференції за підсумками візиту і президент України В. Ющенко, і президент РФ В. Путін відзначили конструктивний характер переговорів. Водночас український президент досить обережно озвучив своє бачення перспектив на євразійському напрямі: «У частині будівництва Єдиного економічного простору наші відносини з Росією повинні бути максимально формалізовані. Ми не відкидаємо ЄЄП, але хочемо в змістовній частині заявити, що будемо керуватися національними інтересами. Ми заявили нашим російським партнерам, що ми виходимо з того, що принципи ЄЄП не повинні блокувати дорогу України до освоєння інших ринків»⁴⁶.

В оточенні В. Ющенко панував єврооптимізм. Так, на початку лютого 2005 р. під час одного з перших контактів з пресою новий міністр закордонних справ Б. Тарасюк висловив сподівання, що Україна має шанси до 2016 р. стати членом Європейського Союзу. Ключовим для цього мав стати 2007 р., коли спливав термін Плану дій «Україна — ЄС». Відповідно, до того моменту планувалося укласти угоду про Асоційоване членство України в ЄС, а далі виходити на здобуття повноправного членства в союзі⁴⁷. На думку Б. Тарасюка, передумовою для членства в ЄС мало бути приєднання до НАТО. Тут часовим орієнтиром був Ризький саміт НАТО, запланований на листопад 2006 р. Середньострокова мета України полягала у приєднанні до Плану дій щодо здобуття членства (*Membership Action Plan*, ПДЧ).

У внутрішній політиці перша половина 2005 р. ознаменувалася спробами нової влади звести рахунки з представниками попередньої президентської команди і регіональних еліт східно-українських регіонів, насамперед Донецької області. Ще не будучи офіційно президентом, В. Ющенко давав сигнали, що готовий примиритися з частиною учорашніх опонентів. У новорічну ніч, коли В. Ющенко вітав країну зі сцени Майдану (Л. Кучма як ще чинний президент вітав українців на телеекранах), поряд стояв в. о. прем'єр-міністра М. Азаров. Це породжувало припущення, що він може отримати якийсь портфель у новому уряді. Така перспектива викликала невдоволення серед найрадикальніше налаштованих прихильників нового президента, які очікували повного перезавантаження влади. М. Азарову довелося дезавуювати припущення про можливість

⁴⁶ Путін і Ющенко задоволені. Ющенко не проти ЄЄП. *Українська правда*. 24 січ. 2005. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2005/01/24/3006428/>

⁴⁷ Україна вступить у ЄС до 2016 року? *Українська правда*. 10 лют. 2005. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2005/02/10/3006945/>

свої роботи в команді В. Ющенка⁴⁸. Реверанси у бік учорашніх опонентів робила й Ю. Тимошенко. Зокрема, 29 грудня вона приїхала у Донецьк на запрошення впливового місцевого бізнесмена Р. Ахметова і виступила у прямому ефірі його телеканалу «Україна». За її словами, вона прагнула «розтопити лід між політичними силами України». Ряд знакових фігур з оточення В. Януковича заявляли, що налаштовані на співпрацю з новою владною командою. Серед політичних сил команда В. Ющенка від початку заперечувала можливість співробітництва лише з Компартією, з нею навіть не проводилися формальні консультації з приводу кандидата на посаду прем'єр-міністра. Це викликало обурення її лідера П. Симоненка (пізніше В. Ющенко демонстративно не мав офіційних комунікацій з очільником українських комуністів).

Однак вже з лютого тональність відносин між «помаранчевими» та «донецькими» змінюється на конфліктну. 10 лютого під час представлення донецького губернатора В. Ющенко виступив з критикою та погрозами на адресу місцевих еліт, зокрема Р. Ахметова⁴⁹. У відповідь В. Янукович заявив, що Партія регіонів переходить в опозицію до нової влади. У квітні 2005 р. в Генпрокуратурі був затриманий голова Донецької облради Б. Колесніков — він приїхав на допит з приводу звинувачень у сепаратизмі, але його затримали через підозру у здирицтві контрольного пакета акцій торгового центру «Білий лебідь» у Донецьку (слідство базувалося на свідченнях донецького підприємця Б. Пенчука, у 2009 р. суд визнає їх накладом). Згодом були порушені справи проти низки функціонерів попереднього політичного режиму (ексголови Харківської ОДА Є. Кушнарєва, ексголови Луганської ОДА О. Єфремова, ексміністра Кабінету Міністрів А. Толстоухова та ін., для свідчень викликали ексголову Адміністрації президента В. Медведчука, ексміністра внутрішніх справ М. Білоконя, Р. Ахметова та ін.).

Карна справа проти Б. Колеснікова почала розвалюватися у серпні 2005 р., і його випустили з СІЗО під підписку про невиїзд. Однак у середині серпня було затримано Є. Кушнарєва. Невдовзі відбувся ще один показовий епізод: обшук у донецькому офісі Р. Ахметова із залученням спецпризначенців і бронетранспортера. Влада показово демонструвала рішучість довести справу кримінального переслідування політичних опонентів до логічного кінця. Партія регіонів та частина донецької еліти сприйняли це як «полювання на відьом», деякі виїхали за кордон (зокрема Р. Ахметов, проти якого було порушено кілька кримінальних справ). Частина політикуму вважала такі дії правоохоронців помилковими: так, спікер Верховної Ради В. Литвин назвав кроки, подібні до арешту Є. Кушнарєва, — «просто дурість», яка у разі повторення набуває ознак «системної дурості»⁵⁰.

⁴⁸ Азаров зізнався, що прийшов на Майдан на запрошення мера, а з Ющенком у нього гарні стосунки. *Українська правда*. 5 січ. 2005. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2005/01/5/3005954/ru/newspaper/articles/2005/01/11/ukraina-i-rossiya-rossiya-ne-proigrala>

⁴⁹ Ющенко в Донецьке. *Остров*. 10 фев. 2005. URL: <http://www.ostro.org/general/politics/articles/511/>

⁵⁰ «Просто дурість». *Дзеркало тижня*. 19.08.2005. URL: https://dt.ua/LAW/prosto_durist.html

Постреволюційний популізм пронизував соціально-економічну політику влади, центральною темою стала реприватизація. Нагадаємо, що економічне зростання, яке спостерігалось в Україні з 2000 р., було наслідком кардинальної трансформації системи господарських відносин, розпочатої у другій половині 1990-х років. Приватний капітал формувався у тісній взаємодії з вищим чиновництвом, хоча це і не виключало підприємницького хисту нової економічної верстви. Майже у кожній області виник «свій» приватний капітал — масштаби його діяльності були зумовлені регіональними особливостями розміщення продуктивних сил. Мірою розвитку комерційні структури набирали загальнонаціональної ваги — піонерами тут були компанії, які походили з промислово розвинутих регіонів країни. Більшість з них були пов'язані з експорто-орієнтованими секторами — гірничо-металургійним комплексом, хімпромом, окремими напрямками машинобудування, агропрому, харчопрому тощо. Так утворилися великі корпоративні структури — «Інтерпайп», «Індустріальний союз Донбасу», «Укрпромінвест», «Укрпідшипник». Частина фінансово-промислових груп (ФПГ) була створена на основі банків — групи «Приват», «Фінанси та Кредит», «Укрсиббанк» та ін. Відзначимо, що більшість фінансово-промислових груп на той час були слабо структурованими конгломератами, які контролювали (інколи без формального права власності) підприємства різних галузей економіки, часто юридично між собою не пов'язані.

Великі фінансово-промислові групи на початок 2000-х років забезпечували експортні доходи країни, наповнення лівової частки державного бюджету, зайнятість великих груп населення в низці регіонів тощо. Вони виступали як «молодші партнери» держави, особливо у питаннях внутрішньої політики, і не могли претендувати на провідну роль в ухваленні ключових політичних рішень. Обидві сторони добре знали спільну історію походження великих капіталів і усвідомлювали вразливість нових корпорацій, яким за своєю природою доводилося «дружити» з чинною владою. Відповідно, під час виборів 2004 р. провідні ФПГ були змушені орієнтуватися на офіційного представника влади — В. Януковича. А бізнес-групи другого ешелону, менше наближені до тогочасних владних кабінетів, робили ставку на його основного конкурента — ексголови НБУ і експрем'єра В. Ющенка, також не чужого для державних органів влади. Як уїдливо охарактеризував Помаранчеву революцію народний депутат Ю. Соломатін, Майдан був «заколотом мільйонерів проти мільярдерів»⁵¹. Однак це не виключало того, що деякі з великих ФПГ водночас підтримували, хоча й стримано, політиків з «помаранчевого табору» (наприклад ІСД і «Приват»).

Несподівана перемога В. Ющенка сплутала карти провідним ФПГ. Вона зламала встановлену за часів адміністрації Л. Кучми систему взаємовідносин по лінії держава — бізнес. Деякі бізнес-структури втратили своє лобі у вищих ешелонах влади. Насамперед це відчували фінансово-промислові групи, що зробили ставку на

⁵¹ Цит. за: «Коммунисты на Майдане будут рассказывать про “путч миллионеров против миллиардеров”. Опять». *Цензор*. 26.10.2005.

кандидата від влади В. Януковича, та просування за старими схемами інтересів бізнес-структур, що так чи інакше підтримували «помаранчевих» лідерів, також відбувалося зі складнощами. З одного боку, це зумовлювалося принципами, проголошуваними новою владною командою, зокрема щодо розділення бізнесу й влади, а також боротьби з корупцією. А з іншого — відсутністю в новій керівній коаліції збалансованої системи стримувань і противаг. Лобістські дії центрів впливу всередині виконавчої влади не тільки наштовхувалися на протидію конкуруючих груп, але й визначалися ними як однозначно корупційні. Саме це лягло в основу конфлікту між прем'єр-міністром Ю. Тимошенко та секретарем РНБО України П. Порошенком.

Варто зазначити, що Ю. Тимошенко, на відміну від ліберала В. Ющенка, сповідувала підхід, який можна назвати «пострадянським диригентством»: на її думку, економіка мала контролюватися частково чиновниками через великі державні компанії (на кшталт «Нафтогазу») і частково наближеними до влади фінансово-промисловими групами. У цьому підхід Ю. Тимошенко корелювався з підходами Л. Кучми часів другої президентської каденції. Отже, у 2005 р. погляди президента і голови уряду на кінцеві результати «відділення бізнесу від влади» відрізнялися докорінним чином. Перший наполягав на тому, що влада має бути рівновіддаленою від усіх ФПП і тим самим дати можливість кращим з них стати основою соціально-економічного розвитку країни, а друга вбачала у великому бізнесі ресурс для функціонування державної машини, зокрема забезпечення патерналістських відносин між суспільством та владою.

Тому у перші місяці своєї роботи Кабінет Міністрів Ю. Тимошенко зробив ставку на викачування ресурсів з великого промислового бізнесу. На 50 % зросли тарифи на вантажні залізничні перевезення, було проведено ревальвацію національної валюти (що знизило прибутки експортерів), підвищено ціни на газ і вугілля тощо. Нарешті, ключовою популістською ініціативою нової адміністрації стало повернення у державну власність промислових підприємств. Уже під час першого візиту до Москви В. Ющенко заявив, що приватизація «Криворіжсталі» буде переглянута, представники його команди розповідали про плани реприватизації десятка підприємств гірничо-металургійного комплексу, які мали принести бюджету додатково принаймні 10 млрд грн. Водночас В. Ющенко наголошував, що ревізії приватизації 1993—1995 рр. не буде. За кілька тижнів риторика різко змінилася. Так, представляючи голову Донецької ОДА, президент допустив можливість перегляду прав власності щодо Дніпровського металургійного комбінату, «Азовмаша», гірничо-збагачувальних комбінатів, що входили до ДАК «Укррудпром». Також він згадав, що 150—200 стратегічних об'єктів було продано за заниженою ціною. Відповідно, у ЗМІ розпочалося обговорення варіантів, наскільки далеко зайде реприватизація, з'являлися різноманітні переліки підприємств, які начебто планували повернути у державну власність, у парламенті готувався законопроект «Про реприватизацію».

Реприватизація як державний курс мала суттєві вади не тільки через явний популізм. Повторний, до того ж політично вмотивований переділ власності міг

поставити хрест на ринкових перетвореннях і відкинути національну економіку на рівень середини 1990-х років, але вже на гірших стартових умовах. Чи не основним соціальним завданням приватизації 1990-х років поміж економічних цілей було формування нової верстви приватних власників, які б узяли на себе відповідальність за великі виробничі колективи й унеможливили повернення до державного капіталізму радянського штибу. З огляду на потужний дестабілізаційний потенціал реприватизація не отримала підтримки з боку західних партнерів України. Показовим стало припинення у березні 2005 р. кредитного співробітництва з Міжнародним валютним фондом.

Проекти реприватизації інколи ставали результатом синтезу постреволюційного популізму «помаранчевої» команди та зведення особистих рахунків між політичними та бізнес-елітами. Особливо яскраво цей синтез проявився в боротьбі за Нікопольський завод феросплавів, який де-факто контролював В. Пінчук, однак значним акціонером була також група «Приват». Він і став метою реприватизаційної політики прем'єра Ю. Тимошенко за стриманої підтримки президента В. Ющенка. Своєю чергою, опальний бізнесмен також широко використовував популістські методи — можна згадати виведення трудового колективу на захист території заводу під час загрози захоплення «приватівськими рейдерськими структурами» за участю Фонду держмайна. Бурхливе з'ясування стосунків транслювалося у прямому ефірі на загальнонаціональних телеканалах, підконтрольних В. Пінчукові. Важливо, що союз Кабмін — ФДМ — «Приват» був ситуативним, кожен із «союзників» діяв у власних інтересах. Водночас конфлікт між В. Пінчуком і Ю. Тимошенко мав давню історію: розпочався він на початку 1990-х років, у часи спільного ведення бізнесу. Емоцій додавав розгром ЄЕСУ Ю. Тимошенко наприкінці 1990-х років і особистісний конфлікт між В. Пінчуком та І. Коломойським.

Розв'язка суперечки навколо НЗФ доводила помилковість політики реприватизації: Фонд держмайна не зміг повернути акції, але негативний післясмак — політичний і соціальний — залишився. Урешті-решт бізнесмени домовились через посередників (до речі, російських). Стороною, що прогала, була саме держава. 14 березня 2007 р. Верховний суд України скасував рішення про визнання приватизації НЗФ недійсною, тим самим поставивши крапку в конфлікті навколо підприємства.

В. Пінчук міг бути позбавлений і підприємств, отриманих унаслідок реструктуризації ВАТ «Нікопольський південнотрубний завод» (НПТЗ). У вересні 2005 р. завершила роботу міжвідомча робоча група, що вивчала ситуацію на НПТЗ і дійшла висновку, що попри ряд позитивних моментів (збереження 13 тис. робочих місць, виплата заборгованостей із зарплати, збереження виробничої бази), існували й суттєві негативні, зокрема «був зруйнований механізм чіткої міжцехової виробничої кооперації; підприємство фактично втратило контроль над новоствореними суб'єктами господарювання та фактично не отримало інвестицій від співзасновників господарських товариств; натомість, у системі створених трубних заводів практично відсутня скоординована робота з науково-технічного

розвитку, виробничої та зовнішньоекономічної діяльності, цінова та маркетингова політика, технічна політика реконструкції та технічного переозброєння, система забезпечення сировиною та матеріалами»⁵². Відставка уряду Ю. Тимошенко зняла гостроту питання, вивівши його за межі з'ясування особистих стосунків. Про реприватизацію вже не йшлося, однак структурам, близьким до «Інтерпайпу» В. Пінчука, довелося викупити за ринковою ціною пакет НПТЗ.

Однак найяскравішим символом реприватизаційної політики уряду стала «Криворіжсталь». Рішення про початок реприватизації меткомбінату шляхом скасування відповідних рішень уряду В. Януковича було ухвалене вже на першому засіданні Кабміну 5 лютого. Фактична передача акцій Фонду державного майна відбулася у червні. Проте, як і очікувалося, на розвиток підприємства ресурсів держава не мала, а через нестабільну ситуацію сподіватися на позикові кошти було не варто — вони обійшлися б занадто дорого. Необхідність демонстрації виконання передвиборчих обіцянок зумовила оголошення нового конкурсу для продажу реприватизованого пакета акцій. Варто нагадати: «Криворіжсталь» могла б стати базою української металургійної компанії світового рівня, однак вітчизняні компанії не могли самостійно взяти участь у конкурсі за новою ціною. Консорціум «Індустріальна група» (близький до ІСД) спромігся утворити міжнародний консорціум з провідною європейською металургійною компанією *Arcelor*. У конкурсі також брала участь російська «Смарт-груп», яка вважалася аутсайдером аукціону. Перемогла ж транснаціональна компанія *Mittal Steel* (формально — її німецьке підприємство), власник якої Лакшмі Міттал поставив собі за мету створити найбільшу у світі металургійну компанію.

Власне, конкурс 2005 р. вийшов за національний рівень. Тоді компанія *Mittal Steel* намагалася поглинути *Arcelor*, топменеджмент якого виступав проти оборудки. Купівля «Криворіжсталі» для цих компаній означала посилення позицій однієї з них у глобальному протистоянні. Українське підприємство могло б суттєво підвищити вартість *Arcelor*, тим самим ускладнивши плани поглинання з боку *Mittal Steel*. Проте криворізький меткомбінат покращив переговори позицію *Mittal Steel*, якій вдалося на своїх умовах створити новий металургійний гігант *ArcelorMittal*.

Прихід іноземного власника зробив ситуацію навколо комбінату прозорою, але не обійшлося без зіткнень із кримінальними й напівкримінальними структурами, яких зрештою відсікли від збуту металопродукції «АрселорМіттал Кривий Ріг». На новий топменеджмент, українців й іноземців, було здійснено кілька замахів. Виникали й непорозуміння культурного рівня, зокрема побутові конфлікти індійських спеціалістів, які приїхали працювати до Кривого Рога, з місцевим населенням. Новий власник, відомий у всьому світі своїм ощадливим ставленням до соціальних питань, узяв курс на зменшення персоналу, однак під тиском профспілки й держави в особі Фонду держмайна України був змушений

⁵² Висновки Міжвідомчої робочої групи з вивчення ситуації на Нікопольському південнотрубному заводі та новостворених в процесі реструктуризації суб'єктів господарювання. 26.09.2005. URL: http://www.spfu.gov.ua/ukr/news_big.php?id=1054

Макроекономічні показники України, 2005—2010 рр.

Показник	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Реальний ВВП, у % до попереднього періоду	103,1	107,6	108,2	102,2	84,9	104,1
Промислове виробництво, у % до попереднього періоду	103,1	106,2	107,6	94,8	78,1	111,2
Індекс споживчих цін, грудень до грудня, %	110,3	111,6	116,6	122,3	112,3	109,1

Джерело: Держкомстат (<http://www.ukrstat.gov.ua/>).

це робити поступово й цілком відповідно до «Кодексу законів про працю», як це суворо обумовлювалося інвестиційними зобов'язаннями⁵³.

Загалом галаслива, розпіарена кампанія реприватизації виявилася провальною. Крім «Криворіжсталі» знакових прикладів доведення до логічного фіналу не було, Україна зазнала репутаційних втрат. Громадська думка, що «підігрівалася» гаслами про «відновлення справедливості», сприйняла провал напряду як невиконання передвиборчих обіцянок «помаранчевої» команди.

Авторитарний стиль роботи уряду Ю. Тимошенко з великим бізнесом не приніс значних надбань ні державі, ні суспільству. Понад те, черговий циклічний спад на світовому ринку з другої половини 2005 р., вдаривши по великому експортоорієнтованому бізнесу (на деяких підприємствах призупинили роботу окремі виробничі ділянки), потягнув донизу економічні показники всієї країни (табл. 4). Це змусило Ю. Тимошенко відступити — було обіцяно зафіксувати (тобто не підвищувати деякий час) ціни на енергоносії та послуги державних транспортних монополій. При прем'єр-міністрі була створена спеціальна робоча група, до якої увійшли власники та керівники найбільших промислових компаній. Метою групи стало максимальне скорочення часу проходження антикризових заходів через державні бюрократичні структури. Однак подальше розгортання політичного протистояння в країні не тільки унеможливило системну державну промислову політику, але й суттєво підвищило інвестиційні ризики.

Підсумки першого півріччя 2005 р. засвідчували, що сформована в Україні система державного управління не спроможна функціонувати в умовах прозорості й відсутності тіньових фінансових потоків. Наприклад, кошти, закладені в державному бюджеті на офіційні поїздки Президента країни у 2005 р., закінчились у третьому кварталі. Тоді Кабмін звернувся до Верховної Ради щодо розширення відповідної статті видатків, згодом довелося відшукувати додаткові фінансові ресурси для здійснення президентської роботи, однак їхні джерела не розголошувалися⁵⁴. Аби зробити ситуацію зрозумілішою, варто нагадати, що офіційний місячний

⁵³ Головка В. *Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991—2009 рр.* Київ, 2012. С. 156—157.

⁵⁴ Кабмін просит денег на поездки Ющенко. *Украинские новости.* 19.09.2005.

оклад президента в першій половині 2005 р. складав приблизно \$515 (без нарахувань) і на той час дорівнював пересічній зарплаті менеджера середньої ланки в київських компаніях. З червня 2005 р. ця сума збільшилася до \$4684 (або 140 % від зарплати прем'єр-міністра, яка складала \$3346)⁵⁵ і відповідала зарплатам топ-менеджерів середніх компаній. Завдання створення цивілізованої системи оплати праці держслужбовців упродовж років незалежності не втрачало своєї актуальності в політичних платформах різних політичних таборів. За потрапляння до влади неодноразово виникали ініціативи щодо підвищення зарплат держслужбовців. Однак так само стабільно вони наражалися на популістську критику тих, хто ще вчора керував країною й пропонував те ж саме. Результати популістських спекуляцій та відсутності політичного компромісу не забарилися: низький фаховий рівень держслужбовців (особливо у середній та низовій ланках) і розквіт хабарництва (у вищій ланці) стали незмінними супутниками державного апарату. Характерно, що саме корупційні скандали, які зсередини зруйнували «помаранчеву команду», провели своєрідну риску під «романтичним» періодом президенства В. Ющенка і загалом під періодом постреволуційної ейфорії українського суспільства.

Наприкінці літа 2005 р. конфлікт між «революційними» соратниками В. Ющенка — секретарем РНБО України П. Порошенком та прем'єр-міністром Ю. Тимошенко — досяг апогею. Крім особистих суперечок, у його основі лежало різне бачення стратегії розвитку країни. Ю. Тимошенко виступала за масштабну реприватизацію, тобто перерозподіл власності на користь наближених до влади або союзних їй бізнес-структур. Натомість П. Порошенко виступав за еволюційний розвиток: збереження за великим бізнесом здобутої непрозорим шляхом власності, однак за умови співпраці з владою та підвищення соціальної відповідальності.

В. Ющенко певний час дистанціювався від конфлікту, але з огляду на погіршення економічної ситуації змушений був втрутитися у нього, закликавши політиків примиритися. За пізнішими розповідями В. Ющенка, замість порозуміння Ю. Тимошенко таємно зібрала частину силовиків (зокрема, згадувалися генпрокурор та міністр оборони, також нагадаємо, що главою СБУ на той час був представник «Батьківщини») і лідерів союзних політичних сил для координації дій, кінцевою метою яких мала стати відставка президента⁵⁶. Отримавши таку інформацію, В. Ющенко підписав укази про одночасну відставку прем'єр-міністра та секретаря РНБО. Таким чином, політичний тандем Ющенко — Тимошенко, ефективний під час політичної кризи 2004 р., не витримав перевірки владою. Жодної системної реформи реалізовано не було. Час, який мав стати фундаментом для зрушень, було згаяно.

З огляду на наближення парламентських виборів 2006 р. президент запропонував сформуванню технократичний уряд. На посаді його очільника він бачив

⁵⁵ Зарплати Ющенка і Тимошенко — вісім тисяч доларів на двох. *Українська правда*. 14.07.2005. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2005/07/14/3011625/>

⁵⁶ Інтерв'ю з Віктором Ющенком: «Якщо потрібні руйнування — воскрешайте Тимошенко». *Сьогодні.ua*. 19 лютого 2016. URL: <http://ukr.segodnya.ua/politics/pnews/intervyu-s-viktorom-yushchenko-692801.html>

«аполітичного» Ю. Єханурова (на той час був головою Дніпропетровської обласної державної адміністрації), який працював першим віцепрем'єром в уряді В. Ющенка. Оскільки найконфліктніші об'єкти реприватизації були розташовані у Дніпропетровському регіоні, він як губернатор опинився в епіцентрі подій, де зіткнулися інтереси держави та провідних ФПГ. Проте Ю. Єханурову вдалося зберегти рівновіддаленість від сторін конфлікту. Отже, він міг би знизити градус напруги в масштабах країни, однак під цю кандидатуру в парламенті не вистачало голосів — слід було шукати союзників у «непомаранчевому таборі». Таким чином, саме провал «помаранчевого» уряду Ю. Тимошенко створив простір для відновлення політичного впливу Партії регіонів та її лідера В. Януковича.

22 вересня 2005 р. регіонали дали 50 голосів на підтримку пропозиції В. Ющенка призначити Ю. Єханурова на посаду прем'єр-міністра (загалом «за» висловилося 289 народних депутатів). У той же день В. Ющенком, В. Януковичем та Ю. Єхануровим був підписаний «Меморандум порозуміння між владою та опозицією», у якому, зокрема, було зазначено: «недопущення переслідування опозиції», «законодавче врегулювання гарантій прав власності», невикористання адміністративного ресурсу під час виборів 2006 р. тощо⁵⁷. Кримінальні провадження проти регіоналів були припинені.

З осені 2005 р. у внутрішньополітичному житті країни спостерігалася певна стабілізація. Уряд Ю. Єханурова взяв курс на встановлення прагматичного, але й менш публічного діалогу влади та бізнесу. На відміну від Кабміну Ю. Тимошенко з його вибірковими реприватизаційними ініціативами, новий уряд був розважливішим, і вже цим створював сприятливіший інвестиційний клімат. З одного боку, він приділяв більше уваги як домовленостям президента з підприємцями, так і самому бізнесу, а з іншого — наповнення державного бюджету для фінансування популістської соціальної політики вимагало збільшення податкових надходжень, і для цього поміркований мир з ФПГ був значно вигідніший за гарячу реприватизаційну війну. Великий капітал теж робив кроки назустріч, збільшуючи податкові відрахування, що, своєю чергою, давало можливість Кабміну звітувати про детінізацію економіки⁵⁸.

Водночас уряд Ю. Єханурова зіткнувся з новим викликом — у газовій сфері. З 2005 р. Росія розпочала на постійній основі використовувати як політичний інструмент питання газових поставок, насамперед на пострадянських просторах. Протягом року суттєво зросли ціни для прибалтійських республік, Вірменії, Грузії, Молдови і навіть союзної Білорусі. Оскільки Україна була головним транзитером російських енергоносіїв до Західної Європи, для неї діяв спеціальний режим розрахунків — за бартерною схемою: російська оплата транзиту українською територією покривала вартість поставки газу в Україну. Бартерна схема забезпечувала адекватні для української важкої промисловості ціни на газ, але водночас

⁵⁷ Меморандум порозуміння між владою та опозицією. *Українська правда*. 22.09.2005. URL: <https://www.prawda.com.ua/articles/2005/09/22/3013712/>

⁵⁸ Михайлова Л. Єхануров стабілізував економіку. Что дальше? *УНИАН*. 16.05.2006.

міцно прив'язувала вітчизняну економіку до російського паливно-енергетичного комплексу. Як результат, українська держава ставала політично уразливою, не кажучи про непрозорість енергопостачання, що живило політичну корупцію.

Ще у березні 2005 р. новий голова «Нафтогазу» О. Івченко за ініціативи В. Ющенка (до того ж це була одна з його передвибірчих обіцянок) запропонував «Газпрому» перейти на грошову форму розрахунку, піднявши ставку транзиту «до європейського рівня». Мотивація української сторони зумовлювалася бажанням навести лад у досить непрозорому секторі газових відносин і створити передумови для залучення цивілізованих інвесторів до модернізації вітчизняної газотранспортної системи. Російська сторона, компетентніша у газовому бізнесі, радо погодилася на припинення бартерної схеми.

Протягом 2005 р. тривали важкі переговори, які чимдалі більше політизувалися і обростали скандалами. Російська сторона погодилась на зміну формули розрахунків, але до визначення ціни підійшла «політично»: запропонувала таке підвищення цін на свій газ, що у кінцевому балансі українська сторона мала платити більше за паливо, ніж російська за транзит. І з кожним раундом переговорів «Газпром» підвищував свою цінову пропозицію. Безумовно, це не влаштувало Україну, тексту нової угоди так і не було погоджено. У результаті з 1 січня 2006 р. Росія припинила поставки газу, а Україна не визначала цього, дотримуючись попередніх угод, і продовжила відбір палива з транзитного газопроводу. У відповідь «Газпром» заявив, що Україна краде газ у європейських споживачів та пригрозив припинити поставки через українську територію. Уперше з 1970-х років, коли СРСР почав поставки «блакитного палива» до Західної Європи, виникла загроза зриву поставок, чого не було навіть під час найгостріших криз «холодної війни»⁵⁹.

Вихід з конфлікту був знайдений у залученні посередника — компанії «РосУкрЕнерго», створеної влітку 2004 р. 50 % акцій компанії належали «Газпромбанку» (пізніше ця частка була переоформлена на «Газпром»), 50 % — невідомим акціонерам за вивіскою їхнього формального утримувача — австрійського *Raiffeisen Bank*. «РосУкрЕнерго» з 2005 р. мала замінити постачальника середньоазійського газу до України *Eural Trans Gas*, що мав погану репутацію, однак через революційні події в Україні 2004 р. ці плани було зірвано. Власне, обидві компанії утворювалися з метою отримання прихованого прибутку від газових поставок через Росію (середньоазійський газ отримувався за мінімальною ціною або за рахунок товарних поставок) в Україну та Західну Європу (отримання «живих грошей»). Кінцеві бенефіціари «РосУкрЕнерго» були невідомі.

За підсумками російсько-української газової війни початку 2006 р. було імплементовано таку схему. Ціна російського газу була розрахована виходячи з \$230 за 1 тис. м³ (це була політична ціна, яку публічно назвав особисто В. Путін без відповідних розрахунків експертів). Однак за рахунок того, що «РосУкрЕнерго» начебто додавала дешевий газ, отриманий у середньоазійських республіках, ціна для України дорівнювала \$95. Для цього була створена компанія «Укргаз-Енерго»,

⁵⁹ 25 років незалежності... С. 443—444.

якою паритетно володіли «РосУкрЕнерго» та «Нафтогаз». Таким чином, «Газпром» опосередковано отримувал контроль над $\frac{1}{4}$ українського газового ринку.

Провал державної енергетичної стратегії та ворожій дії Росії завдали суттєвого удару по українській промисловості. Ціна (середньозважена) на газ для неї підскочила на 82 % — з 346,22 грн за 1 тис. м³ протягом 2005 р. до 548 грн з лютого 2006 р. (під час розробки державного бюджету була закладена ціна 422,1 грн, яка і діяла протягом січня). Російське керівництво не приховувало своїх політичних мотивів. Так, В. Путін під час перегорів з українською делегацією 29 грудня 2005 р. заявив: «Одна справа — дотувати наших сусідів і друзів, які виходять, як і ми, з досить непростой ситуації попередніх десятиліть планового господарства і планової економіки, а інша справа — дотувати, скажімо, індійський бізнес в Україні»⁶⁰, маючи на увазі *Mittal Steel*, що купив реприватизовану «Криворіжсталь».

«Газова війна» 2006 р. розгорталася на тлі парламентської виборчої кампанії. Різке підвищення ціни на газ та поява непрозорого посередника у газових відносинах були використані політичними опонентами для критики пропрезидентського блоку «Наша Україна». Водночас його критикувала як «природна» опозиція — Партія регіонів та КПУ, так і учораšní союзники — «Батьківщина» Ю. Тимошенко. Перші наполягали, що причиною газової кризи стали антиросійський курс В. Ющенка та непрофесіоналізм кабінету Ю. Тимошенко, а уряд Ю. Єханурова лише пожинає плоди своїх попередників. Своєю чергою, «Батьківщина» наполягала на неефективності команди президента. Уряд Ю. Єханурова був відправлений у відставку 250-ма голосами нардепів (в основу постанови було покладено жорсткий проєкт, підготовлений КПУ), хоча попередньо мова йшла лише про відставку «енергетичного» міністра С. Плячкова та голови «Нафтогазу» О. Івченка. До парламентських виборів залишалось трохи більше двох місяців, тому відправлений у відставку Кабмін продовжив свою роботу⁶¹.

Реванш «біло-синих». Парламентські вибори 2006 р. проходили за суворими демократичними стандартами. Не використовувалися фінансові та адміністративні ресурси великих державних монополій (наприклад «Укрзалізниця» чи «Нафтогазу»). Розширилися можливості для легальних та прозорих внесків бізнесу у розвиток політичних партій: законодавчо були скасовані обмеження на розміри передвиборчих фондів політсил. Утім, ця практика не набула поширення, оскільки великі компанії не хотіли публічно розкривати свої політичні уподобання, понад те, багато з них підтримували відразу кілька політичних проєктів. Отже, як і раніше, домінували тіньові схеми фінансування партій.

Тогочасні соціологічні опитування фіксували велику кількість виборців, які не визначилися зі своїми політичними симпатіями. Це давало шанс пробитися у парламент новим проєктам, тим більше, що для партій прохідний бар'єр було

⁶⁰ Стенограма газових переговорів. Как украинцы огорчили Путина. *Українська правда*. 29 грудня 2005. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2005/12/29/3044037/>

⁶¹ Кисельова Ю. Відставка уряду: формулювання та причини. *Українська правда*. 16 січ. 2006. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2006/01/16/3051953/>

**Результати парламентських виборів 2006 р.
(партії, що подолали прохідний бар'єр)**

Політична сила	% голосів «за»	Кількість голосів «за»
Партія регіонів	32,14	8 148 745
Блок Юлії Тимошенко	22,29	5 652 876
Блок «Наша Україна»	13,95	3 539 140
Соціалістична партія України	5,69	1 444 224
Комуністична партія України	3,66	929 591

Джерело: Центральна виборча комісія [Вибори народних депутатів України 26 березня 2006 року. Сайт Центральної виборчої комісії. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001.html>].

знижено до трьох відсотків (голосування відбувалося лише за партійними списками). Усього у виборах взяли участь 45 політичних сил, більшість з них були не ідеологічними, а політтехнологічними проектами фінансово-промислових груп. Однак, за підсумками виборів, нові гравці у парламент не потрапили (табл. 5), як і впливові у Раді попереднього скликання СДПУ (о) та Народний блок В. Литвина (сформувався з частини блоку «За єдину Україну»).

Отже, за результатами виборів, опозиційні сили (ПР і КПУ) отримали майже 36 %, тоді як «помаранчеві» сили, які пішли на вибори окремими колонами, — трохи більше 36 %. Тим самим своєрідну «золоту акцію» отримала Соціалістична партія.

Як й у січні 2005 р., розпочалися важкі кадрові торги навколо створення «помаранчевого» уряду. За попередніми домовленостями, політсила, яка отримала найбільше голосів виборців, могла претендувати на посаду прем'єр-міністра, наступна політсила — на посаду спікера парламенту. Тож внаслідок дискусії між БЮТ та «Нашою Україною» щодо голови уряду замість Ю. Тимошенко було запропоновано висунути кандидатуру П. Порошенка. 22 червня БЮТ, «Наша Україна» та СПУ підписали угоду про створення «Демократичної коаліції». Та невдовзі О. Мороз виступив з пропозицією, щоб «Наша Україна» запропонувала іншу кандидатуру на посаду голови Верховної Ради⁶². Позиція очільника соціалістів ґрунтувалася на тому, що П. Порошенко де тісно пов'язаний із великим бізнесом. Не менш вагомим було побоювання, що відновиться суперечка між ним і Ю. Тимошенко, і країна знову опиниться в політичній кризі, як у вересні 2005 р. Переконалим аргументом стала погроза, що наполягання на кандидатурі П. Порошенка створює ризики для єдності новоствореної коаліції. Керуючись тактичними міркуваннями, БЮТ підтримав ініціативу СПУ. Але «Наша Україна» не хотіла здавати позицій. Переговори зайшли у глухий кут.

⁶² Мороз просит «Нашу Україну» замінити Порошенка. УНІАН. 29 черв. 2006. URL: <http://www.unian.net/politics/9086-moroz-prosit-nashu-ukrainu-zamenit-poroshenko.html>

Крім кадрової претензії, О. Мороз мав ще одну: він вважав, що «Демократична коаліція» мала бути відкрита й для інших політсил. Малася на увазі Партія регіонів. Однак відповідне положення зникло з проєкту коаліційної угоди. За інформацією О. Мороза, на цьому наполягла Ю. Тимошенко, яка боялася у випадку приєднання «регіоналів» втратити свій вплив на парламентську більшість⁶³. Поки переговори серед коаліціантів гальмувалися, у керівництві СПУ все більше загострювалися суперечності. Й. Вінський, один з лідерів партії, виступав за продовження переговорів з «Нашою Україною» та «Батьківщиною», інший впливовий соціаліст — М. Рудьковський — лобював ідею коаліції з регіоналами. Урешті-решт, перемогла друга лінія, і Соцпартія несподівано виступила ініціатором створення коаліції за участі Партії регіонів. Для команди В. Ющенка альтернативою цьому варіанту були б позачергові вибори, на яких пропрезидентська сила могла показати ще гірші результати, ніж у березні, тоді як БЮТ і ПР, навпаки, мали підстави розраховувати на їх покращення. Однак можливість створення коаліції ПР і «Нашої України» допускалася функціонерами останньої ще до березневих виборів (зокрема, про це свідчать звіти посольства США в Україні з посиланням на призначеного за президентською квотою міністра оборони України А. Гриценка, який вів переговори з Р. Ахметовим щодо перспектив політичного союзу⁶⁴).

Партія регіонів шукала виходів на команду В. Ющенка, натякаючи, що готова увійти до владної коаліції. За інформацією соціаліста М. Рудьковського, спілкувалися з приводу формування коаліції також із БЮТ. Переговори провалилися через бажання Ю. Тимошенко усунути зі схеми газових поставок «РосУкрЕнерго» і поставити наближену до себе компанію. Спочатку позиція Партії регіонів у переговорах з «помаранчевими» була стриманою: вона була готова грати другим номером, претендуючи з вищих державних посад лише на крісло спікера Верховної Ради, а на посаді прем'єр-міністра була готова підтримати «нашоукраїнця». Обговорювалася навіть можлива підтримка кандидатури В. Ющенка на наступних президентських виборах⁶⁵. Утім, з посиленням чвар між «помаранчевими» силами зростали й кадрові апетити регіоналів — умовою їх входження стало отримання крісла голови уряду.

Попри те, що «золота акція» в парламенті була в руках фракції Соцпартії (саме це допомогло О. Морозу згодом знову обійняти крісло спікера Верховної Ради), кінцем коаліції мав стати політичний союз «Нашої України» та Партії регіонів. Це було б неможливим без подолання особистої неприязні та ідеологічних суперечок між В. Ющенком та В. Януковичем, зокрема у сфері гуманітарної (насамперед мовної та історичної пам'яті) політики та зовнішньополітичного курсу (вступ України

⁶³ Порошенко занял бы пост спикера ВР в 2006 г. в случае отказа Мороза. *РБКУкраина*. 28 серп. 2012. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/poroshenko-zanyal-by-post-spikeravr-v-2006-g-v-sluchae-otkaza-28082012100600>

⁶⁴ WikiLeaks: Янукович погрожує послу, а Ахметова називають «хрещеним батьком». *Українська правда*. 3 грудня 2010. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/12/3/5641086/>

⁶⁵ В 2006 году Янукович вернулся во власть. *Сегодня.UA*. 19 июля 2011. URL: <http://www.segodnya.ua/newsarchive/v-2006-hodu-janukovich-vernulcja-vo-vlast.html>

до НАТО та євроінтеграція). Колишні опоненти мали кілька особистих зустрічей. Остання з них, 2 серпня, затяглася до пізньої ночі: формально по всіх питаннях компроміси були знайдені, що й зафіксовано в «Універсалі національної єдності», підписаному 4 серпня президентом В. Ющенком, прем'єр-міністром Ю. Єхануровим, спікером парламенту О. Морозом, головою фракції «Наша Україна» Р. Безсмертним, головою фракції Партії регіонів В. Януковичем, головою фракції Соцпартії В. Цушком і головою фракції Компартії П. Симоненком (із застереженням)⁶⁶. Очільниця БЮТ Ю. Тимошенко підписувати документ категорично відмовилася. У парламенті було проголошено створення «антикризової коаліції».

Наступного дня був обраний новий Кабінет Міністрів на чолі з В. Януковичем. Економічний блок уряду був сформований переважно Партією регіонів, гуманітарний — «Нашою Україною», МЗС і силовий блок — частково «Нашою Україною» (міністром оборони знову став А. Гриценко), частково — Соцпартією (міністром внутрішніх справ став Ю. Луценко). За півтора року після нищівної поразки повернення до влади регіоналів стало безумовною політичною перемогою, і задоволення вони не приховували. Ситуацію серпня 2006 р. вони оцінювали як початок їхнього повного політичного реваншу. Для активної частини суспільства, яка щиро підтримала у 2004 р. В. Ющенка, такий перебіг подій став деморалізуювальним фактором.

Через десять днів після призначення прем'єр-міністром В. Янукович відправився з офіційним візитом до Росії на зустріч з В. Путіним. Одним з основних питань порядку денного переговорів було газове. Оскільки до нового уряду увійшли представники групи інтересів, пов'язаних із «РосУкрЕнерго» (зокрема, міністром енергетики був призначений Ю. Бойко), схему поставок не переглядали, ціна на газ була узгоджена відповідно до січневих домовленостей (\$95 за 1 тис. м³). Як результат, проблем із газовими поставками у 2007 р. не виникало, однак «Нафтогаз» підняв ціну для промислових споживачів майже на 30 %. Спроби промисловців за підтримки президента В. Ющенка оскаржити рішення в Антимонопольному комітеті були безуспішними. Тим самим було запущено процес перерозподілу коштів від українських споживачів до російсько-українського газового лобі, яке отримало додаткові ресурси для посилення своїх політичних позицій.

Як стало відомо у подальшому, під час серпневої зустрічі В. Януковича та В. Путіна обговорювалося широке коло питань, зокрема припинення євроатлантичної інтеграції України. Наприкінці листопада 2006 р. мав відбутися саміт НАТО у Ризі. В. Ющенко як першочергове завдання в секторі безпекової та зовнішньої політики ставив приєднання до Північноатлантичного альянсу. Існувала велика ймовірність того, що на Ризькому саміті буде ухвалене позитивне рішення про приєднання України до ПДЧ. Під час підготовки «Універсалу національної єдності» відбулася гостра суперечка навколо формулювання про перспективи відносин з НАТО. З цього питання «Наша Україна», з одного боку,

⁶⁶ Універсал національної єдності. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0010100-06>

і ПР, не кажучи вже про СПУ і КПУ, з іншого, мали кардинально протилежні підходи. Однак, не припиняючи переговорного процесу, у травні-червні 2006 р. активісти ПР і лівих сил організували людні акції протесту, спрямовані на зрив спільного навчання українських і натовських військових у Криму «Сі Бріз-2006» і орієнтовані на російську політичну аудиторію.

З огляду на розпал емоцій у проєкті «Універсалу національної єдності» спочатку було зазначене таке положення: «Приєднання до Плану дій щодо членства в НАТО». Партія регіонів запропонувала викласти його в іншій редакції. Перший варіант (основний): «Взаємовигідна співпраця з НАТО, вирішення питання вступу до НАТО за наслідками референдуму» та компромісний: «Взаємовигідна співпраця з НАТО відповідно до закону про основи національної безпеки України у чинній редакції. Вирішення питання вступу до НАТО за наслідками референдуму. Виконання Україною всіх необхідних для цього процедур». У кінцевому тексті формулювання було таким: «Взаємовигідна співпраця з НАТО у відповідності до закону «Про основи національної безпеки України» (у редакції, чинній на дату підписання цього Універсалу). Вирішення питання щодо вступу до НАТО за наслідками референдуму, який проводиться після виконання Україною усіх необхідних для цього процедур»⁶⁷. У такому формулюванні не було заперечень щодо приєднання до ПДЧ. Пізніше В. Ющенко згадував, що В. Янукович в особистому спілкуванні пообіцяв підписати лист до НАТО з відповідним проханням. Однак уже за місяць після зустрічі з В. Путіним 14 вересня 2006 р. під час візиту до штаб-квартири НАТО В. Янукович заявив, що приєднання України до ПДЧ не на часі⁶⁸.

Таке грубе порушення домовленостей призвело до політичної кризи. У жовтні «Наша Україна» заявила про вихід з «антикризової коаліції», значну роль відіграв очільник міністерства закордонних справ Б. Тарасюк, який заявив про плани подати у відставку. Про аналогічні настрої заявив й міністр внутрішніх справ Ю. Луценко, призначений за квотою СПУ. Ініціатором цього спочатку виступив В. Ющенко, який згодом передумав і запропонував Ю. Луценку залишитися, з чим останній погодився⁶⁹. Президент же переконав і Б. Тарасюка не йти у відставку.

За місяць, у листопаді 2006 р., частина «нашоукраїнських» міністрів все ж подала у відставку, залишилися лише глави Міноборони і МЗС, призначені за квотою президента. Міністра оборони А. Гриценка, який не виступав з публічною критикою В. Януковича і заявив, що проігнорує заклик «Нашої України» піти у відставку, не чіпали⁷⁰. А ось Б. Тарасюка та Ю. Луценка, які публічно проявили нелояльність до прем'єр-міністра, команда В. Януковича вирішила демонстративно покарати і добитися їх звільнення. У грудні місце Ю. Луценка посів соціаліст

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Сорока С. Ющенко: хроніка зростання і падіння. *Українська правда*. 8 січ. 2010. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/01/8/4589410/>

⁶⁹ Луценко залишається працювати в Кабміні. Бо Ющенко передумав. *Українська правда*. 19 жовт. 2006. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2006/10/19/3167721/>

⁷⁰ Гриценка нікому не зобов'язаний і піде сам. *Українська правда*. 5 жовт. 2006. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2006/10/5/3162894/>

В. Цушко. Щодо Б. Тарасюка «антикризова коаліція» ухвалила неконституційну постанову про відставку. Президент закономірно її не визнав. Тим часом прем'єр-міністр показово ігнорував очільника зовнішньополітичного відомства. Як результат, майже два місяці навколо цієї посади тлів конфлікт, який відчутно вдарив по іміджу України. Після кількох міжнародних скандалів В. Ющенко був змушений погодитися на відставку Б. Тарасюка (лише у березні 2007 р. коаліція дала згоду, щоб міністерство очолив за квотою Президента А. Яценюк).

Парламентська та міністерська кризи осені 2006 р. продемонстрували слабкість політичного режиму В. Ющенка. Явною зовнішньополітичною поразкою стало те, що питання інтенсифікації співробітництва з НАТО було відкладено. Альянс не міг пов'язувати своє воєнно-політичне майбутнє з державою, де безлад панував на вищому політичному рівні. Відповідно, українське питання на Ризькому саміті НАТО наприкінці листопада 2006 р. було провалено — вікно історичних можливостей зачинилося. Показово, що рівень політичного представництва України на саміті був низьким: українську делегацію очолював радник президента О. Рибачук. З огляду на події 2014—2015 рр. ця поразка мала далекосяжні негативні наслідки.

Після того, як за підсумками 2006 р. В. Ющенко «програв» Кабмін, пряма комунікація між Президентом і прем'єр-міністром припинилася. Натомість розгорнулася політична боротьба за парламент. Індикатором втрати В. Ющенком політичного впливу стало те, що він двічі безуспішно вносив до парламенту кандидатури за президентською квотою — очільників МЗС (В. Огризка) та СБУ (В. Короля), а «антикризова коаліція» їх провалювала⁷¹. У такій ситуації частина «Нашої України» виступала за дострокові парламентські вибори. Її союзником у цьому питанні був Блок Юлії Тимошенко, який ефектно побудував свою опозиційну діяльність на критиці соціальної політики уряду В. Януковича та популістських ініціативах (на кшталт запровадження мораторію на підвищення цін на комунальні послуги), що сприяло впевненому зростанню електоральних рейтингів.

В. Ющенко, поставши перед необхідністю робити складний вибір між «поганим» і «дуже поганим», коливався. Натомість за ініціативи голови Секретаріату Президента В. Балого та Ю. Тимошенко «Наша Україна» і БЮТ активізували співробітництво. Зокрема, було ухвалене рішення про об'єднання їхніх фракцій у всіх місцевих радах в єдину опозиційну силу⁷². Крім того, була досягнута згода щодо проведення референдуму про форму державного правління, щоб зробити його або президентським, або парламентським, і тим самим прибрати умови для конкуренції між гілками влади⁷³.

⁷¹ Янукович скучив за Ющенком, довідавшись про повторне внесення Огризка й Короля. *Українська правда*. 1 берез. 2007. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/03/1/3213569/>

⁷² БЮТ та НСНУ підписали пакт, Балого подарував Тимошенко свисток. *Українська правда*. 6 берез. 2007. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/03/6/3215264/>

⁷³ Ющенку пропонують провести референдум щодо політреформи. *Українська правда*. 12 берез. 2007. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/03/12/3215931/>

Партія регіонів та її союзники намагалися уникнути дострокових виборів, відновити діалог з В. Ющенком та водночас погрожували йому. У рамках цієї тактики генерувалися такі ініціативи: ухвалення закону про Президента України, у якому була б передбачена процедура імпічменту (її розраховували відразу застосувати проти В. Ющенка), перенесення виборів Президента із загальнонаціонального голосування на парламентський рівень (В. Ющенку гарантувалася друга каденція). Водночас регіонали пішли на певні поступки, погодившись на призначення головою МЗС А. Яценюка (однак не дали призначити нового очільника СБУ — т. в. о. керівника спецслужби залишався призначений В. Ющенком В. Наливайченко, він отримав повноту повноважень лише у березні 2009 р.) тощо. Перед президентом і демократичною коаліцією постала реальна загроза легальної узурпації влади через те, що «антикризова» коаліція могла зрости до 300 депутатів, тобто конституційної більшості⁷⁴. Це «вибивало» з рук президента останній інструмент — право вето, оскільки опоненти могли його долати. Вже у березні 2007 р. О. Мороз «прогнозував», що за два місяці у Верховній Раді буде сформовано конституційну більшість. Її створення відбувалося переважно за рахунок «скуповування» опозиційних депутатів, деякі були змушені приєднуватись через загрози кримінального переслідування або загарбання підконтрольних бізнес-структур («антикризова коаліція» контролювала МВС, Генпрокуратуру, а також частково СБУ).

Політична ситуація ставала дедалі критичнішою. Із середини березня «помаранчеві» фракції перестали брати участь у засіданнях Верховної Ради. З огляду на безпорадність В. Ющенка деякі депутати добровільно переходили до «антикризової коаліції». Зокрема, до панівної коаліції подалася група А. Кінаха (Партія підприємців і промисловців України), а сам він 21 березня був призначений міністром економіки. Усе йшло до того, що президентські сили програвали боротьбу за парламент. Тому 2 квітня 2007 р. В. Ющенко підписав указ про розпуск Верховної Ради, аргументуючи своє рішення тим, що Конституція не передбачала індивідуального членства в коаліції. Позачергові вибори були призначені на 27 травня. Однак «антикризова» коаліція не визнала указ, вважаючи його антиконституційним. Уряд В. Януковича ухвалив рішення про незаконність Указу Президента та виступив із заявою, що підпорядковуватиметься лише Верховній Раді. Остаточний вердикт мав бути винесений Конституційним судом, до якого з відповідним запитом звернулися народні депутати від «антикризової коаліції». Після цього протистояння між гілками влади перейшло в активну фазу.

У Києві і в регіонах політичні сили організували маніфестації. Зокрема, Партія регіонів і КПУ облаштували наметове містечко у столичному Маріїнському парку поряд із будівлею Верховної Ради, а також проводили заходи на Майдані Незалежності. До масових акцій вдавалися й їхні опоненти. Треба відзначити, що усі вони не були виявом демократичної активності: за винятком нечисленних

⁷⁴ Коаліція завершує підкуп депутатів? *Українська правда*. 2 берез. 2007. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/03/2/3214455/>

ідеологічних прибічників, масовку складали проплачені «професійні» мітингувальники. Це була симуляція демократії, організована провідними політичними силами. Результатом стала девальвація демократичних цінностей і процедур, що призводило до посилення розчарування, зневіри та апатії в суспільстві.

Оскільки ключове рішення мав ухвалити Конституційний суд, саме він став епіцентром політичної боротьби та об'єктом претензій організованих вуличних протестних акцій. Опозиція намагалася заблокувати його роботу, зокрема шляхом недопущення суддів на робочі місця. Через це 18 квітня відбулися зіткнення біля будівлі суду за участі народних депутатів. Щоб забезпечити роботу суду, на захист будівлі були виставлені посилені підрозділи МВС та встановлено додатковий захисний паркан. Передбачаючи негативний висновок Конституційного суду, «Батьківщина» та «Наша Україна» ухвалили принципове рішення про складання повноважень народними депутатами їхніх парламентських фракцій та обнуління своїх виборчих списків. Вони розраховували на те, що формальна відсутність майже 200 депутатів зробить Верховну Раду недієздатною та нелегітимною. На перешкоді реалізації такого сценарію постав регламент: депутати, які перейшли до «антикризової коаліції», могли б оскаржити їхнє виключення з виборчих списків через суд⁷⁵.

Коли, здавалося, не лишилося інших шляхів розв'язання політичного «Гордієва вузла», відновилися переговори. Кілька разів зустрічалися В. Ющенко та В. Янукович. Президент, зокрема, був готовий відкликати указ про розпуск Верховної Ради, якщо Партія регіонів відмовиться від планів створення конституційної більшості. Однак за позірної рівності сил це не вирішувало конфлікт по суті і не відповідало очікуванням лідерів «Батьківщини» та «Нашої України». Не принесла позитивних результатів й робота спеціально створеної комісії з подолання кризи, до якої увійшли очільники основних політичних сил.

Оскільки склалася патова ситуація, а підготовка до дострокових виборів так і не розпочалася, В. Ющенко 26 квітня видав указ про перенесення виборів на 24 червня. Тим часом ситуація ставала неконтрольованою. Депутати від «антикризової коаліції» подали позов до КСУ про визнання нового указу неконституційним. Крім того, був зареєстрований проект постанови Верховної Ради про імпічмент Президента України (сумнівний з точки зору конституційних норм). 30 квітня панівна коаліція ухвалила постанову про одночасне проведення дострокових виборів Президента та парламенту. Дата була прив'язана до процесу змін в Конституції (90 днів після оновлення Основного закону). У постанові зазначалося, що вибори мали відбутися не пізніше 9 грудня 2007 р.⁷⁶ Крім того, парламент ухвалив низку популістських законів про підвищення зарплат бюджетників, пенсій та інших соціальних виплат. Було зрозуміло, що «антикризова коаліція» де-факто почала готуватися до виборчих перегонів.

⁷⁵ 25 років незалежності... С. 413.

⁷⁶ ВРУ приняла постановление о досрочных выборах. Депутатов и... президента. *Фраза*. 30 апр. 2007. URL: <http://frazua/news/30.04.07/36887.html>

4 травня з'явилися сигнали про можливість знаходження політичних компромісів. В. Ющенко і В. Янукович досягли принципової домовленості про проведення дострокових виборів парламенту, відкритим залишалося питання їхньої дати⁷⁷. Ця домовленість спричинила напругу всередині «антикризової коаліції». Компартія, Соцпартія та ПППУ відчули себе зрадженими, однак СПУ і ПППУ висловили сподівання, що підуть на перевибори блоком з Партією регіонів⁷⁸. КПУ поставила під сумнів доцільність своєї участі у панівній коаліції і 14 травня відізвала свій підпис під «Універсалом національної єдності». Після чергового раунду переговорів 23 травня здавалося, що сторони начебто досягли домовленості щодо дати дострокових виборів — її не оприлюднювали, чекаючи остаточного затвердження. Однак В. Янукович несподівано вийшов із переговорів і поїхав до Криму⁷⁹. Про вищий рівень небезпеки створеної чварами політиків кризової ситуації свідчило втягнення в неї силових структур.

Протягом квітня В. Ющенко намагався заблокувати роботу КСУ, видаючи укази про відсторонення суддів. СБУ відкривала кримінальні провадження проти них, а Генпрокуратура закривала ці справи. 26 квітня В. Ющенко анулював водночас указ про призначення Генеральним прокурором О. Медведька і указ від 2005 р. про відставку з посади Генерального прокурора С. Піскуна — таким чином легітимним прокурором став останній. Однак С. Піскун, будучи народним депутатом від Партії регіонів, не став на бік Президента і помаранчевої опозиції, а продовжив практику попереднього генпрокурора. Відповідно, 24 травня В. Ющенко видав указ про відставку С. Піскуна. Приводом для відставки стало те, що той не склав депутатські повноваження.

Пославшись на відсутність згоди парламенту, С. Піскун не визнав президентський указ. Коли ж він намагався дістатися робочого місця, на заваді стали спецпризначенці Управління державної охорони (УДО) під особистим командуванням тільки-но призначеного керівника В. Гелетея (тут варто зазначити, що Кабмін мав плани підпорядкувати цю спецслужбу собі, але не встиг це зробити⁸⁰). Для розблокування будівлі приїхали бійці спецпідрозділу МВС «Беркут» на чолі з міністром внутрішніх справ В. Цушком. Між силовиками відбулися зіткнення, у результаті озброєний «Беркут» розблокував Генпрокуратуру і узяв будівлю під посилену охорону.

Держава знову опинилася на межі громадянської війни. В. Янукович, терміново повернувшись до Києва, зібрав закрите засідання уряду для обговорен-

⁷⁷ Ющенко и Янукович договорились о проведении выборов. *Корреспондент.net*. 4 мая 2007. URL: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/188894-yushchenko-i-yanukovichdogovorilis-oprovedenii-vyborov>

⁷⁸ Мороз домовився з Януковичем про спільний блок. *УНІАН*. 10 трав. 2007. URL: <http://www.unian.ua/politics/44806-moroz-domovivsyu-z-yanukovichem-pro-spilniy-blok.html>

⁷⁹ Погорелова І. «Силовий сценарій» для відновлення переговорів. *Українська правда*. 25 трав. 2007. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2007/05/25/3241315/>

⁸⁰ Чивокуня В. Ющенко: спринтерський забіг по лезу бритви. *Українська правда*. 25 трав. 2007. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2007/05/25/3241082/>

ня ситуації. «Антикризова коаліція» дійшла згоди про заміну «силового» віцепрем'єр-міністра В. Радченка на ексміністра оборони О. Кузьмука (що і було зроблено наступного дня; показово, що на наступних виборах він буде балотуватися за списком Партії регіонів). Водночас В. Ющенко видав указ про пряме підпорядкування собі Внутрішніх військ МВС. Їх командувач О. Кіхтенко того ж дня заявив про вірність військ президенту, хоча МВС розповсюдило заяву про невизнання указу. Президент віддав наказ співробітникам УДО та СБУ розблокувати Генпрокуратуру і зібрав нараду силовиків, на якій розкритикував дії В. Цушка⁸¹. Проти останнього відкрили кримінальне провадження за статтею «насильницьке захоплення державної влади»⁸² й оперативно вручили повістку на допит. За два дні міністр був госпіталізований — за офіційними повідомленнями, через проблеми з серцем (він буде терміново відправлений на лікування до Німеччини і спливе при владі після перемоги В. Януковича на президентських виборах 2010 р. як міністр економіки в уряді М. Азарова).

25 травня В. Ющенко повторно зібрав силовиків. ЗМІ повідомили, що готується засідання РБНО України з приводу запровадження надзвичайного стану. Заява міністра оборони А. Гриценка про лояльність армії Президенту сприяла стабілізації ситуації. Як повідомляв за підсумками наради з силовиками заступник голови Секретаріату Президента В. Бондарь, міністр оборони зазначив, що «ввірене йому відомство буде гарантом спокою і наведення порядку в Україні і за наказом головнокомандувача буде забезпечувати виконання будь-яких рішень, які не дадуть здійснювати якісь терористичні події, зокрема в столиці»⁸³.

До кінця дня стало очевидно, що перевага сил була на боці президента. Тож В. Янукович змушений був пом'якшити риторику і запропонував сісти за стіл переговорів. В. Ющенко натомість дотримувався категоричної позиції, відмовляючись комунікувати з лідерами «антикризової коаліції». Лише пізно ввечері 25 травня В. Янукович та О. Мороз були допущені на переговори з президентом. Позитивних результатів консультації не дали і продовжилися 26 травня. Тим часом напруга в країні зростала, підрозділи Внутрішніх військ стягувались до Києва⁸⁴. Намагаючись вплинути на ситуацію, міністр транспорту М. Рудьковський віддав наказ блокувати їхній рух, а відставлений президентом з посади генпрокурора С. Піскун заявив про відкриття карної справи проти командувача Внутрішніх військ О. Кіхтенка.

27 травня, після тривалих нічних переговорів, компроміс було знайдено. Вранці було оприлюднено спільну заяву В. Ющенка, В. Януковича і О. Моро-

⁸¹ Ющенко назвав Цушка злочинцем. *Українська правда*. 24 трав. 2007. <http://www.pravda.com.ua/news/2007/05/24/3241025/>

⁸² Порушено кримінальну справу про захоплення державної влади. *Українська правда*. 25 трав. 2007. <http://www.pravda.com.ua/news/2007/05/24/3241076/>

⁸³ Внутрішні війська і Міноборони присягли Ющенку на вірність. *Українська правда*. 25 травня 2007. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/05/25/3241694/>

⁸⁴ Внутрішні війська стягуються до Києва. *Українська правда*. 26 трав. 2007. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/05/26/3241891/>

за⁸⁵, у якій датою дострокових парламентських виборів визначалося 30 вересня 2007 р. «Антикризова коаліція» де-факто зазнала поразки і почала розпадатися. О. Мороз заявив, що СПУ піде на вибори самостійно, а не в блоці з Партією регіонів⁸⁶. Комуніст П. Симоненко оцінив переговори В. Ющенка та В. Януковича як «сепаратні» і відзначив, що за цих обставин чесні та прозорі вибори неможливі⁸⁷. Натомість представники «Нашої України» та «Батьківщини» сприйняли заяву схвально.

Для реалізації досягнутих домовленостей В. Ющенко призупинив дію своїх указів про розпуск парламенту на два дні (29 та 30 травня), аби законодавці встигнули ухвалити необхідні для проведення виборів рішення. Після важких консультацій Верховна Рада запрацювала 29 травня у повному складі фракцій. Політична криза пішла на спад, що не заважало сторонам обмінюватися звинуваченнями про невиконання положень спільної заяви. Зокрема, продовжувалася суперечка навколо підпорядкування силових структур⁸⁸. «Антикризова коаліція» до останнього не полишала спроб переграти ситуацію з перевиборами. 30 травня роботу парламенту було заблоковано — через зрив голосування про відставку з посади генпрокурора С. Піскуна. Для недопущення зриву урегулювання знадобився ще один раунд переговорів лідерів політичних сил у президента. В. Ющенко продовжив ще на один день легітимність роботи парламенту.

Після внесення змін до бюджету, оновлення Центральної виборчої комісії та відновлення на посаді генпрокурора О. Медведька парламент закінчив свою роботу. Механізмом розпуску Верховної Ради стало обнуління списків опозиційних партій — «антикризова коаліція» не бажала публічно визнавати, що намагалась перетягнути на себе владні повноваження. 5 червня В. Ющенко видав указ про проведення позачергових парламентських виборів 30 вересня.

Криза весни 2007 р. мала вкрай негативні зовнішньополітичні наслідки. Під час протистояння політичні сили повсякчас зверталися до різних, а почасти й діаметрально протилежних за інтересами, зовнішніх партнерів за підтримкою, що призводило до втрати довіри та поваги до держави загалом. На початку кризи, у березні 2007 р., стартували переговори щодо підготовки нової розширеної угоди між Україною та ЄС. І вже тоді Франція категорично наполягла, що в ній не повинно бути жодної згадки про можливість членства України в Євросоюзі. Після подій у Києві до Франції приєдналася й Німеччина — їхня спільна позиція

⁸⁵ Спільна заява Президента України, Голови Верховної Ради України і Прем'єр-міністра України щодо невідкладних заходів, спрямованих на розв'язання політичної кризи шляхом проведення позачергових виборів до Верховної Ради України. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0009100-07?lang=uk>

⁸⁶ Мороз не хоче йти на вибори з Януковичем. *Українська правда*. 27 трав. 2007. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/05/27/3242290/>

⁸⁷ Комуністи сказали своє «фе» і захищатимуть Цушка. *Українська правда*. 27 трав. 2007. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/05/27/3242288/>

⁸⁸ Внутрішні війська Криму визнають тільки Цушка. *Українська правда*. 29 трав. 2007. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/05/29/3242699/>

дасться взнаки у 2008 р. під час Бухарестського саміту НАТО. Водночас, в умовах кризи, команді В. Ющенка вдалося дотиснути парламент ухвалити низку законів для вступу України до СОТ. У заяві щодо виходу з кризи від 27 травня зазначалося, зокрема, про таку домовленість: «Прийняти попередньо погоджені закони, що стосуються вступу України до СОТ»⁸⁹. Тож це забезпечило правові підстави для приєднання через рік до цієї впливової міжнародної організації.

Тим часом укотре в новітній історії України політична криза перейшла в передвиборчу кампанію. Порівняно з 2006 р. на дострокові вибори 2007 р. пішло удвічі менше політичних сил — лише 20. «Наша Україна» створила спільний блок (НУНС) разом з «Народною самообороною» — політичною силою, що всотала частину соціалістів, невдоволених входженням партії в союз з В. Януковичем (їхнім лідером був Ю. Луценко). Партія регіонів посилилася представниками ПППУ А. Кінаха та групою, яку пов'язували з «РосУкрЕнерго» (до прохідної частини передвиборчого списку, зокрема, потрапили С. Львовчкін та Ю. Бойко).

Головною інтригою виборів стало питання, чи пройде до парламенту СПУ. Соцопитування показували, що вона балансує на межі трьохвідсоткового прохідного бар'єру. Інтрига зберігалася до останнього: результати підрахунку голосів засвідчили, що бар'єр був подоланий Соцпартією лише у п'яти регіонах — і це не давало можливості пройти в парламент (результат підтверджували й екзитполи). Однак вже на заключному етапі підрахунку на чотирьох територіальних виборчих округах у Донецькій області показники СПУ почали різко зростати. На двох округах у м. Маріуполь, де соціалісти та їхні партнери-регіонали мали потужний адміністративний ресурс (їх підтримував почесний президент Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча В. Бойко, який як народний депутат увійшов до фракції СПУ; також у рамках партнерських відносин допомогу надавали й регіонали), зростання було аномальним. Це дало підстави для ескалації конфлікту через підозри, що результати волевиявлення громадян фальсифікуються, як восени 2004 р., з метою протягнути соціалістів до Верховної Ради. Після особистої зустрічі представників СПУ і ПР з В. Ющенком аномальне зростання показників припинилося і соціалісти⁹⁰ залишилися поза парламентом, не добравши необхідних 0,14 %. Звернення Соцпартії до суду хоча й затягнуло оголошення результатів виборів майже на місяць (оприлюднені 28 жовтня), але вплинути на ситуацію докорінним чином не спромоглося.

Натомість до парламенту пройшов Блок В. Литвина, якому вдалося реформуватися й уникнути помилок передвиборчої кампанії 2006 р. З огляду на результати голосування ця політсила, замість дискредитованих соціалістів, претендувала на роль власника «золотої акції» у подальших торгах щодо створення коаліції (табл. 6).

⁸⁹ Спільна заява Президента України, Голови Верховної Ради України і Прем'єр-міністра України щодо невідкладних заходів, спрямованих на розв'язання політичної кризи шляхом проведення позачергових виборів до Верховної Ради України.

⁹⁰ 25 років незалежності... С. 418—419.

**Результати дострокових парламентських виборів 2007 р.
(сили, які подолали прохідний бар'єр)**

Політична сила	% голосів «за»	Кількість голосів «за»
Партія регіонів	34,37	8 013 895
Блок Юлії Тимошенко	30,71	7 162 193
Блок «Наша Україна — Народна самооборона»	14,15	3 301 282
Комуністична партія України	5,39	1 257 291
Блок Литвина	3,96	924 538

Джерело: Центральна виборча комісія [Позачергові вибори народних депутатів України 30 вересня 2007 року. Сайт Центральної виборчої комісії. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001.html>].

На щастя, політична криза та дострокові вибори не вплинули негативно на економічну динаміку, проте вони призвели до зміни відносин між політичними силами та потужними бізнес-структурами. Основним інструментом боротьби за голоси виборців на етапі політичної кризи став соціальний популізм за рахунок державного бюджету. Ним могли користуватися переважно політсили, які контролювали виконавчу гілку влади: Партія регіонів та «Наша Україна». Це збалансовувало та дещо девальвувало внески бізнесу у партійні каси. Синхронно з цим посилювався фіскальний тиск: компанії примушували авансом сплачувати податки та соціальні внески; затримувалося повернення податку на додану вартість експортерам; ухвалювалися регуляторні рішення, які ускладнювали використання легальних схем мінімізації оподаткування, що призводило до тінізації економіки тощо. Хибна, внутрішньо вразлива система сама створювала умови для перетворення політичних проєктів на своєрідні акціонерні товариства, контрольний пакет акцій яких перебував у руках партійних вождів. Фактично девальвовані ідеологічно партії ставали бутафорною політичною надбудовою корумпованої економіки, використовуючи яскраві суспільні та інформаційні акції, імітували політичне життя і політичну систему.

Результати дострокових парламентських виборів засвідчили, що жоден табір — «помаранчевий» чи «біло-синій» — не може створити стійку керівну коаліцію. В обставинах майже рівноцінної підтримки електорату та ФПГ це було й не дивно, однак, зважаючи на особливі якості лідерів та їхнє удавлене протистояння, переведене подіями Майдану-2004 в площину онтологічного, перетворювало життя України загалом на вкрай нерезультативне коливання терезів, що не мали змоги зупинитися. А команда В. Ющенка знову опинилася перед складним вибором — стати молодшим партнером БЮТ або Партії регіонів. У такій ситуації президент виступив із заявою, у якій, зокрема, зазначалося: «... Істинну політичну стабільність ми можемо отримати від політичного порозуміння трьох ключових політичних гравців: Партії регіонів, БЮТ і «На-

шої України»⁹¹. Отже, по трьох роках нищівної риторики йшлося про заклик до створення «широкої коаліції». Крім сигналу політичним силам, заяву мали почути й зовнішньополітичні адресати. Відразу після оголошення попередніх результатів виборів В. Ющенко відбув на переговори до Німеччини та Франції, де намагався запевнити партнерів, що політична криза в Україні подолана, і переконати їх дати зелене світло інтеграції країни в ЄС⁹².

БЮТ категорично відкинув ідею «широкої коаліції». Партія регіонів заявила про початок переговорів з НУНС. Утім, «Народна самооборона» та «Наша Україна» відмовились дотримуватись настанов свого почесного лідера В. Ющенка. Лідер «Народної самооборони» Ю. Луценко заявив, що з Партією регіонів готовий вести переговори лише за умови перебування цієї політичної сили в опозиції⁹³, а представникам НУНС, які виступали проти коаліції з БЮТ, порадив скласти мандати⁹⁴. У відповідь Партія регіонів погрозувала складанням мандатів своїх новообраних депутатів⁹⁵, що де-юре та де-факто означало б збереження старої Верховної Ради і старого уряду до нових позачергових виборів. Тиснув на своїх соратників і В. Ющенко, але безуспішно. 15 жовтня Ю. Тимошенко від імені БЮТ та В. Кириленко від імені НУНС парафували коаліційну угоду, після двох днів перемовин В. Ющенко її визнав.

Однак реалізація коаліційної угоди зіткнулась із труднощами вже на першому етапі. Формально після об'єднання двох фракцій (БЮТ і НУНС) формувалася парламентська більшість із 228 депутатів (згідно і тогочасними законодавчими нормами її мали утворювати саме фракції, а не окремі народні обранці). Але деякі депутати від НУНС відмовлялися від союзу з політичною силою Ю. Тимошенко. Намагання посилити коаліцію Блоком В. Литвина в обмін на спікерство не дали результатів.

Новий парламент розпочав роботу лише наприкінці листопада після тривалих переговорів усередині НУНС, а також лідерів цієї політсили з президентом. Водночас Партія регіонів всіляко затягувала процес запуску роботи нової Верховної Ради, сподіваючись, що «помаранчевим» домовитись не вдасться (зокрема, намагаючись підкупувувати деяких «помаранчевих» депутатів⁹⁶). Уряд В. Януковича продовжував працювати (до речі, саме у цей час вдалося по-

⁹¹ Заява Віктора Ющенка щодо формування коаліції. *Українська правда*. 3 жовт. 2007. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2007/10/3/3294733/>

⁹² Ющенко не виключає прем'єрства Януковича. *Українська правда*. 5 жовт. 2007. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/10/5/3297291/>

⁹³ НУНС не піде на переговори з «регіонами». *Українська правда*. 4 жовт. 2007. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/10/4/3296158/>

⁹⁴ Луценко запропонував Єханурову здати мандат. *Українська правда*. 13 жовт. 2007. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/10/13/3302087/>

⁹⁵ Партія регіонів погрожує скласти мандати. *Українська правда*. 6 жовт. 2007. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/10/6/3297878/>

⁹⁶ «Бютівці» зняли на мобілки, як їх підкупувували Сівкович і Бродський. *Українська правда*. 30 листопада 2007. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/11/30/3329070/>

долати останню перешкоду щодо вступу України до СОТ — завершити переговори з Киргизстаном).

Наприкінці грудня 2007 р. конфігурація «демократичної коаліції» була готова, депутатів, негативно налаштованих проти союзу з Ю. Тимошенко, начебто вдалося умовити. Найпринциповіших, як-от Ю. Єханурова чи секретаря РНБО І. Плюща (йому, зокрема, пропонували обійняти посаду спікера⁹⁷), довелось вмовляти особисто В. Ющенку. Однак І. Плющ не змінив своєї позиції⁹⁸.

Отже, 29 листопада була створена «демократична коаліція» чисельністю 227 народних депутатів. Спікером був обраний А. Яценюк, і президент вніс до парламенту кандидатуру Ю. Тимошенко на посаду прем'єра, Ю. Єханурова — на посаду міністра оборони та В. Огризка — на посаду голови МЗС. Однак голосування 11 грудня «за» Ю. Тимошенко провалилося — не вистачило одного депутатського голосу. Спочатку не спрацювали дві картки (одного з депутатів від БЮТ і одного з НУНС). Коли ж питання було поставлено на переголосування, одна картка не спрацювала, а картку спікера А. Яценюка вихопив із системи для голосування народний депутат від ПР В. Лук'янов, начебто щоб «запобігти порушенню регламенту»⁹⁹.

Лише за тиждень, після повторного внесення, Верховна Рада змогла розглянути кандидатуру Ю. Тимошенко. Цього разу голосування було поіменним, без використання електронної системи, і 226 народних депутатів висловились «за» призначення. Після формування Кабміну 14 народних депутатів перейшли на роботу до органів виконавчої влади. Панівна коаліція технічно призупинила свою роботу, очікуючи поки Центральна виборча комісія не ухвалить рішення про реєстрацію наступних за виборчим списком кандидатів у народні депутати.

Таким чином, попри формальну перемогу демократичних сил, їхні позиції у парламенті були досить слабкі, проходження необхідних рішень потребувало підтримки решти фракцій. Значною проблемою стало широке застосування практики голосування за відсутніх депутатів, так зване кнопкодавство. Це дискредитувало як «демократичну коаліцію», так і законодавчий орган загалом.

⁹⁷ Ющенко нагримав на НУНС, а Плющ взяв самовідвід. *Українська правда*. 22 листоп. 2007. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/11/22/3323607/>

⁹⁸ Плющ таки не підписав угоду з БЮТ. *Українська правда*. 29 листоп. 2007. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/11/29/3328064/>

⁹⁹ Лук'янов. У Тимошенко було 227 голосів. *Українська правда*. 11 груд. 2007. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/12/11/3334549/>

ЄВРОМРІЯ VS «РУССКИЙ МИР»

Помаранчева революція відкрила для України вікно можливостей стрімкого прогресу на шляху до європейської інтеграції. У практичному плані це, однак, вимагало проведення комплексних соціально-економічних реформ з метою забезпечення сталого зростання. Відсутність міцної ціннісної основи помаранчевої коаліції, що почала виявлятися одразу після перемоги, врешті переросла у постійну політичну нестабільність, безперервну зміну наближених тому чи іншому політичному табору фінансово-промислових груп і змагання різних за логікою дії та стилем керування урядів за виборця у розмаху популістських обіцянок та маніпуляцій.

Банкрутство лінії, яку сповідували керівні еліти, прискорила економічна криза 2008—2009 рр. З огляду на глобальні процеси європейська мрія 2004 р. перетворилась спочатку на політичний та економічний хаос. На хвилі соціального негативізму та розчарування після 2010 р. держава та суспільство почали повернення у минуле, що виявилось спочатку у внутрішній політиці, а згодом і у зовнішній — замість архаїчної ідеї реставрації Радянського Союзу нависла загроза зав'язнути у болоті *«русского мира»*.

Світло й тіні олігархічної економіки. В умовах постреволюційної ситуації ФПГ почали шукати нові інструменти впливу на суспільство та владу. Адаже після закінчення періоду «великої приватизації» та президентських виборів 2004 р. бізнес-структури орієнтувалися на захист отриманої власності, створення сприятливих умов для розвитку активів і лобістську допомогу держави в реалізації зовнішньоекономічних проєктів.

Після відставки у вересні 2005 р. уряду Ю. Тимошенко і з припиненням на вищому політичному рівні реприватизаційної риторики провідні ФПГ почали вибудовувати прозорі компанії відповідно до світових стандартів. Це було виправданим не тільки з господарської (розбудова ефективніших бізнес-про-

цесів) та фінансової (залучення дешевших кредитних ресурсів) точки зору, але й з огляду на визрілу потребу зменшення впливу політичних ризиків (звуження простору для можливого політично вмотивованого тиску на компанії).

2005 р. конкуренція між ФПГ значною мірою перемістилась у публічну сферу. Поміж іншого, це було зумовлене тим, що після парламентських виборів 2006 р. на повну силу мала запрацювати політична реформа 2004 р.: Україна повинна була стати парламентсько-президентською республікою, а партії — основним суб'єктом виборчого процесу. Закриті списки, коли виборці часто знали лише першу п'ятірку кандидатів, давали ФПГ широкий простір дій для проведення до Верховної Ради групи своїх маріонеток.

Затягування формування нового уряду навесні 2006 р. не сприймалося великим бізнесом як ризик. Наприклад, 6 червня 2006 р., коли шанси на прем'єрство у Ю. Тимошенко були вищими за В. Януковича (він обійняв цю посаду за два місяці), було публічно презентовано створення компанії «Метінвест» Р. Ахметова — однієї з найпотужніших промислових компаній України (за підсумками 2005 р., до речі, кризового, її частка в національному ВВП сягнула 8 %, у загальнонаціональному експорті — 9 %, у наповненні державного бюджету — 2 %¹). Імовірно, тим самим донецький олігарх хотів продемонструвати, що готовий співпрацювати з будь-яким урядом.

Водночас низка ФПГ, що за президентства В. Ющенка отримали статус владних фаворитів, забарилися з реорганізаційними заходами (як «Смарт-груп», що вирішила за краще об'єднати свої металургійні активи з «Метінвестом») або навіть не збиралися їх проводити (група «Приват»), залишаючись конгломератним утворенням. Іншими словами, доступ до адміністративного ресурсу консервував їхній інституційний розвиток. Натомість «Індустріальний союз Донбасу» — близька до влади ФПГ — демонструвала потужний технологічний та управлінський прогрес².

Упродовж 2005—2007 рр. суттєво збільшилася глобальна присутність українських компаній. Вони активно виходили на міжнародний ринок запозичень та на ІРО, вибудовували глобальні бізнеси, брали участь у міжнародних злиттях і поглинаннях.

Піонером у створенні міжнародного бізнесу став «Індустріальний союз Донбасу» (ІСД). Найбільшого суспільного резонансу набула його боротьба за польський металургійний комбінат *Huta Stali Częstochowa* (виробляв понад 60 % польського гарячекатаного листа, що постачався, зокрема, на суднобудівельні верфі північної Польщі), яка розгорнулася ще на початку 2000-х років. У жорсткій конкуренції з *Mittal Steel* (на той час *LNM Group*) 30 вересня 2005 р. українська корпорація отримала контроль над польським активом. Не останню роль у цьо-

¹ Метінвест. Рождение лидера. *Презентационные материалы компании*. 6 июня 2006 года. С. 2.

² Головка В. *Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991—2009 рр.* Київ, 2012. С. 268—270.

му відіграли ефективно побудована міжнародна піаркампанія та підтримка з боку українського уряду. Сама ж участь ІСД у приватизаційному конкурсі перетворилась на своєрідне міжнародне змагання, українське населення «вболівало за своїх» як за національну збірну з футболу. Зрозуміло, що українська компанія намагалася запевнити польський уряд і суспільство, що є цивілізованим, серйозним і респектабельним інвестором. Польське підприємство на той момент перебувало в досить важкому фінансовому та технологічному стані (борги перед державою та приватними компаніями склали понад \$300 млн). ІСД виграв приватизаційний конкурс передусім за рахунок потужнішого порівняно із конкурентами соціального пакета і відповідних домовленостей з профспілкою заводу. Серед бізнес-цілей придбання були отримання доступу до європейського ринку готової металопродукції (особливо після вступу Польщі до ЄС 2004 р.), ринку збуту напівфабрикатів з українських підприємств корпорації, посилення впливу на суміжні галузі польської промисловості (зокрема суднобудування). У подальшому комерційні структури, близькі до ІСД, купили також дві суднобудівні верфі в Польщі³.

Ще масштабнішим прикладом глобальної активності українського бізнесу стало створення феросплавного холдингу групою «Приват». Ця ФПГ намагалася взяти під контроль вітчизняні феросплавні заводи ще від середини 1990-х років. 1996 р., незважаючи на конкуренцію з боку «Інтерпайпа», «Приват» разом із російським бізнесменом К. Григоришиним здобув велику частину акцій Орджонікідзевського та Марганецького гірничо-збагачувальних комбінатів (ГЗК), тоді як блокувальні пакети відійшли В. Пінчуку (по 25 % у кожному підприємстві). З 2002 р. «приватівські» структури контролювали Запорізький і Стахановський феросплавні заводи, придбавши акції у К. Григоришина⁴. Однак надалі «Приват» фактично було відсторонено від приватизації ключового активу підгалузі — Нікопольського заводу феросплавів. Точніше, на початку обговорювалося питання спільної з «Інтерпайпом» приватизації заводу, і І. Коломойський нібито наполягав, щоб заплатити ринкову ціну за актив, проти чого виступив В. Пінчук, котрий прагнув отримати Марганецький ГЗК та Орджонікідзевський ГЗК, але бізнесмени не зійшлися в ціні. І. Коломойському вдалося здобути лише 26 % акцій НЗФ, а «Інтерпайп», використовуючи «виписані» під нього додаткові умови приватизаційного конкурсу, додав до своїх 13 % ще 50 % акцій. У відповідь «Приват» не лише ініціював додаткову емісію акцій на Марганецькому ГЗК та Орджонікідзевському ГЗК, але й на шкоду собі розпочав сировинну блокаду НЗФ. Проте В. Пінчук організував постачання руди з Африки (Габон, Гана) та Австралії. Надалі розпочалася реприватизаційна кампанія 2005 р., яку «Приват» з великою користю для себе використав (див. вище). У результаті, «Приват» отримав операційний контроль, а В. Пінчук — частку у «віртуальному» феросплавному холдингу «Привату»⁵.

³ Ігор Коломойський: «Так, я — фанат Ющенко». *Українська правда*. 02.04.2008.

⁴ Свідчення Ігоря Коломойського в Лондонському суді. *Українська правда*. 09.07.2010.

⁵ Ігор Коломойський: «Між нами з Пінчуком гарантів бути не може — ми самі собі гаранти». *Українська правда*. 25.08.2009.

Паралельно з боротьбою за українські активи «Приват» скуповував феросплавні підприємства за кордоном, зокрема румунський завод *Feral*, грузинські Зестафонський завод феросплавів та «Чіатурмарганець», активи в Польщі, Гані, США. 2004 р. «приватівські» структури придбали в Росії Алапаєвський металургійний завод (виробляє феросплави), і це було одним з найменш вдалих придбань «Привату». Навіть до кризи 2008—2009 рр. підприємство працювало украй нестабільно: з 2005 р. воно переважно простоювало, через що місцева влада погрожувала порушити питання про вилучення заводу з «приватівської» власності. Спроби перепродати його навіть з мінімальною націнкою не були вдалими, і з початком кризи «Алапаєвський металургійний завод» остаточно занепав (продали його лише 2011 р.⁶). З 2008 р. «Приват» боровся за контроль над австралійською *OM Holdings* (ОМН), сконцентрувавши 11,7 % акцій компанії з видобутку марганцевої руди та повідомивши про бажання збільшити свою частку до 25 %, посівши до третини місць у раді директорів. Австралійці змогли ухилитися від недружнього захоплення шляхом внесення змін до статуту компанії.

У результаті здійснення стратегії «Приват» сформував умовний феросплавний холдинг, що став одним з найбільших глобальних гравців. За видобутком марганцю група охопила майже 30 % світового ринку, за виробництвом феросплавів — 15—20 %. За оцінкою І. Коломойського, вартість феросплавного бізнесу «Привату» до кризи 2008—2009 рр. складала не менше \$20—30 млрд⁷.

Після того, як у серпні 2006 р. В. Янукович став прем'єр-міністром, великий бізнес почувався впевненіше. Принаймні, неповернення до влади Ю. Тимошенко ставило хрест на перегляді прав власності. Водночас у вищій «олігархічній» лізі з'явилися нові впливові бізнес-групи. Так, вже у серпні 2006 р. В. Янукович допустив, що «РосУкрЕнерго» залишиться основним оператором імпорتنих поставок газу в Україну, хоча за пів року до цього він категорично виступав проти посередника⁸. Думка змінилася після зустрічі з В. Путіним у середині серпня (утім, частина впливових регіоналів, пов'язаних з реальним сектором, продовжила виступати за перехід до прямих газових відносин з Росією⁹). Міністром енергетики в уряді В. Януковича був Ю. Бойко, дотичний до створення «РосУкрЕнерго» у 2004 р.

Відповідно, на початку 2007 р. скандалів з пролонгацією газових поставок газу в Україну з боку Росії не було. Натомість ціна на газ для промисловості знову виросла: з 1 січня вона склала 702 грн. за 1 тис. м³, а на тлі наростання протистояння навколо розпуску парламенту ціну було підвищено на \$4 — до 722 грн. Це пояснювалося тим, що «Укргаз-Енерго» (дочірній компанії «РосУкрЕнерго» і «Нафтогазу») начебто було треба компенсувати витрати на збереження газу в

⁶ Алапаевский металлургический завод на Урале возобновил выпуск чугуна. *Сделано у нас*. 29 нояб. 2011. URL: <http://sdelanounas.ru/blogs/10420/>

⁷ Головка В. *Українські фінансово-промислові групи...* С. 211—214.

⁸ Янукович уже не против «РосУкрЭнерго». *УНІАН*. 23 серп. 2006. URL: <http://www.unian.net/society/14317-yanukovich-uje-ne-protiv-rosukrenergo.html>

⁹ Кляев готовий до ліквідації РосУкрЕнерго. *Українська правда*. 1 берез. 2007. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/03/1/3213691/>

підземних сховищах, які належали «Нафтогазу». Очевидно, що у підсумку це завершилося перерозподілом ресурсів від українських споживачів на користь українсько-російського газового лобі, не кажучи вже про отримання ресурсу для позачергових виборів. Промисловці намагалися оскаржити підвищення ціни: ІСД та «ММК ім. Ілліча» звернулися до Антимонопольного комітету щодо незаконності дій «УкрГаз-Енерго»¹⁰. Подібне звернення пізніше зробив і В. Ющенко. Однак за місяць АМКУ прогнозовано відмовив промисловцям і президенту в оскарженні¹¹. Крім того, 2007 р. і в Україні, крім газу, суттєво подорожчали майже всі основні енергоносії: нафта та кам'яне вугілля, відповідно, на 40,0 та 29,5 %, мазути — на 85,0 %, газойлі (паливо дизельне) — на 45,5, бензини — на 39,0 %.

2007 р. відбулася важлива для перспектив промислового розвитку подія — злиття «Метінвесту» з металургійними активами «Смарт-груп». До речі, воно відбувалося на тлі політичної кризи: навесні президент В. Ющенко кілька разів намагався розпустити парламент, поки не було домовлено про нові вибори на вересень 2007 р. Саме у вересні було оголошено про об'єднання метактивів двох компаній. Таким чином, під контроль «Метінвесту» переходили Інгулецький ГЗК, Макіївський металургійний завод і металопрокатний завод у Болгарії *Promet Steel*. Компанія «Смарт-груп» стала власником 25 % + 1 акції.

Найціннішим набуттям став саме Інгулецький ГЗК. Вплив «Метінвесту» на українську металургію загалом підвищився, передусім внаслідок запровадження монопольних цін на залізну руду й нав'язування не вигідних умов поставок (наприклад, за принципом «бери або плати» чи фіксацією ціни на тривалий період) за недостатньої якості сировини (низького вмісту заліза). Це призвело навіть до проведення «Індустріальним союзом Донбасу» пробної поставки руди з Бразилії, що ситуації не покращило. Оскільки портова інфраструктура України не здатна приймати судна з глибокою осадкою, їх розвантажували в румунській Констанці й на менших суднах везли до Дніпродзержинська. Собівартість руди, зрозуміло, зростала і робила поставки економічно недоцільними. Поставляти сировину з Бразилії ІСД намагався й пізніше — у 2009 та 2011 рр., знов-таки зі спробою натиснути на переговорну позицію «Метінвесту», оскільки місцева руда залишалася конкурентоздатнішою за економічними показниками.

Сприятлива економічна ситуація 2007 р. дала змогу провідним фінансово-промисловим групам диверсифікувати бізнес за рахунок розширення присутності в інших галузях. Найкращим наочним прикладом була група «Приват», яка об'єднувала різнопланові бізнеси, пов'язані між собою партнерськими, іноді дружніми стосунками їхніх власників. Багатогалузеві конгломерати формувалися й навколо решти великих ФПП, а водночас створювалися управлінські компанії, які не мали галузевої приналежності, а швидше слугували інвестиційним чи фі-

¹⁰ Газова рокировка: ІСД рветься на ринок природного газу. *УНІАН*. 28 черв. 2007. URL: <http://www.unian.ua/society/51705-gazova-rokirovka-isd-rvetsya-na-rinok-prirodnogogazu.html>

¹¹ АМКУ виправдав підвищення цін на газ компанією «УкрГаз-Енерго». *Економічна правда*. 18 лип. 2007. URL: <http://www.epravda.com.ua/news/2007/07/18/147371/>

нансовим центром. Наприклад, 2006 р. В. Пінчук провів реструктуризацію науково-виробничої інвестиційної компанії «Інтерпайп» — її звільнили від непрофільних активів (вони були виокремлені в самостійні бізнеси), а під цим брендом продовжила працювати трубно-колісна компанія. Управління колишніми активами «Інтерпайпу» здійснювалося за принципом фонду прямих інвестицій на основі загальної портфельної стратегії, для чого 2007 р. було створено керівну структуру — інвестиційно-консалтингову групу *EastOne* з офісом у Лондоні.

Іноді додавання у фінансово-промислові конгломерати нових бізнесів відбувалося шляхом рейдерських захоплень підприємств, пік яких прийшовся на період політичного хаосу 2006—2007 рр.

Політична криза весни 2007 р., що призвела до позачергових виборів, поставила ФПГ у складну ситуацію. Провідні політичні сили могли дозволити собі визначати масштаб співпраці з тими чи іншими спонсорами. За короткий час передвиборчої кампанії для нових політичних проектів шансів не було, тому кількість учасників виборів впала з 45 до 20. Природно, основна увага придіялася парламентським партіям і блокам, які ставали менш залежними від своїх спонсорів. Позачергові вибори означали для ФПГ появу незапланованої «статті витрат», однак не могли вплинути на їхню стратегію докорінним чином: допоки на зовнішніх ринках зберігалися високі ціни на українську експортну продукцію, вітчизняні ФПГ / політики могли продовжувати з'ясовувати стосунки як завгодно довго.

Провідні ФПГ з 2006 р. зробили серйозні кроки щодо підвищення прозорості своїх головних бізнесів, що, з одного боку, ускладнювало використання напрацьованих тінювих схем фінансування політичних проектів, а з іншого — підвищувало їхню залежність від оцінок закордонними інвесторами політичних ризиків країни. Невітальні зовнішні оцінки ускладнювали залучення кредитних ресурсів, тим паче, що українські ФПГ почали виводити свої бізнеси на ІРО (так, у червні 2007 р. на Лондонській фондовій біржі свої акції розмістила «Феррекспо» К. Жеваго).

2007—2008 рр. стали часом розквіту олігархічної моделі української економіки, проте вплив фінансово-промислових груп на суспільство не обмежувався економікою та політикою. Зокрема, значні ресурси були спрямовані на розвиток засобів масової інформації та спорту. Українська медійна галузь у 2005—2008 рр. стала однією з найрозвинутіших в Центрально-Східній Європі за якістю та різноманітністю інформаційних продуктів. На осінь 2009 р. в Україні функціонували близько 600 телевізійних каналів — таким різноманіттям контенту не могла похвалитися жодна з європейських країн. З 16 загальнонаціональних каналів лише один належав державі. Провідні ФПГ розглядали масмедіа водночас і як політичний актив, і як бізнес-проекти¹².

Спорт також був одним із найдієвіших інструментів впливу на громадську думку. Як засвідчував досвід західних країн, він міг бути і прибутковим бізнесом. В Україні звернення ФПГ до спорту відбувалося переважно під тиском влади, яка змушувала спонсорувати сферу, і лише згодом великій бізнес почав убачати в ній

¹² Головка В. *Українські фінансово-промислові групи...* С. 292—305.

комерційний і політичний потенціал. Інколи хобі олігархів переростало межі приватного інтересу, але частіше підтримка національного спорту входила до пакета домовленостей із владою щодо соціальних зобов'язань. З часом це спричинило формування «спонсорської моделі» розвитку окремих видів спорту. Не варто не враховувати й те, що підтримка спортивних колективів, створених при промислових підприємствах / промислових галузях, також здійснювалася за інерцією радянських часів. Найбільше це стосувалося дитячих і юнацьких спортивних закладів.

У цьому контексті показовою є доля найпопулярнішого в Україні виду спорту — футболу. Великий капітал прийшов у цю сферу в середині 1990-х років, поступово відбираючи контроль над командами вищої ліги у занепалих промислових гігантів. Майже десятиліття пішло на те, щоб футбол від розваги чи прикриття основної господарської діяльності ФПГ перетворився на повноцінний бізнес-напрямок. Так, якщо Р. Ахметову, президенту клубу «Шахтар», і Г. Суркісу, колись президенту клубу «Динамо», футбол був цікавий сам по собі, то інші впливові бізнесмени сприймали витрати на нього без ентузіазму та вимушено йшли на них під тиском влади. Г. Боголюбов (один із співвласників активів групи «Приват») згадував, що опікуватися командою «Дніпро» групи «Приват» змусив П. Лазаренко, тодішній голова Дніпропетровської обласної державної адміністрації: «Ми ж прийшли в “Дніпро” не через любов до спорту. У певний момент хтось мав підхопити занепалий клуб, що перебував у фінансовій ямі. До того ж нас, за великим рахунком, змусив цим займатися Павло Лазаренко, тоді — голова області»¹³. У результаті фірма ФК «Дніпро-96» — юридична особа команди — водночас була одним з найбільших металотрейдерів України. Згодом І. Коломойський захопився футболом і почав вкладати кошти в розвиток спортивної інфраструктури клубу. О. Ярославський (у 1990-х роках відомий як власник групи «Укрсиббанку») згадував, що розвивати харківський «Металіст» йому підказав футбольний фанат Р. Ахметов. Після 2004 р. майже кожен з клубів елітного дивізіону належав тій чи іншій ФПГ. Олігархи, зацікавившись футболом, почали розбудовувати інфраструктуру — у Донецьку, Дніпропетровську, Харкові на їхні кошти виросли сучасні стадіони та тренувальні бази. Вони ж вкладали кошти в розвиток дитячого футболу, що є природним, адже виховувати своїх футболістів дешевше, ніж купувати іноземних. З 2007 р. у футбольному житті з'явилися нові тенденції — елітний дивізіон усе частіше розглядався власниками клубів крізь призму бізнесу. Відповідно, у квітні 2008 р. було створено Прем'єр-лігу з офіційною метою комерціалізації українського футболу.

Тенденції, подібні до футбольних, мали місце і в інших видах спорту. У баскетбольній суперлізі сім клубів належали різним «приватівським» компаніям, власником БК «Київ» був Д. Фірташ, БК «Азовмаш» — однойменне маріупольське машинобудівне підприємство, БК «Черкаські мавпи» — відомий бізнесмен та політик М. Бродський тощо. Не обійшлося без конфліктів, унаслідок яких Вища баскетбольна ліга на певний час розпалась на дві організації. Напе-

¹³ Геннадий Боголюбов: «Игорь Коломойский по сути своей лидер». *Фокус*. 07.10.2006.

редодні кризи 2008—2009 рр. відзначалося зростання зацікавленості великого бізнесу хокеєм на льоду. Наприклад, корпорація ІСД почала спонсорувати занедбаний клуб «Сокіл», однак через економічну кризу фінансування було припинено. В інших ігрових видах спорту, передусім через їхню незначну популярність, вітчизняні ФПГ були набагато менш активними, їхня присутність менше афішувалася. Утім, і на початку 2010-х років місцева влада намагалася залучити великий і середній бізнес до «добровільно-примусового» спонсорвання спорту. Найчастіше розвиток непопулярних або нерозвинутих в Україні видів спорту, зокрема кінного (консорціум «Індустріальна група»), гольфу (менеджмент ДАКХ «Артем») тощо, був наслідком уподобань власників і керівників компаній і не справляв системного впливу на українське спортивне життя.

Слід зазначити, що комерційні інтереси підштовхували бізнесменів вкладати кошти й у розвиток спортивної та рекреаційної інфраструктури, як у випадку створення гірськолижного курорту «Буковель» структурами, дотичними до групи «Приват». Хоча його потенціал не відповідає стандартам професійного спорту, але принаймні це дало змогу поставити 2012 р. на найвищому державному рівні питання про можливість приймання Україною зимових олімпійських ігор.

Найвищим спортивним досягненням, яке стало великою мірою результатом «олігархічної» доби, було проведення Україною спільно із Польщею чемпіонату Європи з футболу 2012 р. (Євро-2012). Рішення про це УЄФА ухвалила в квітні 2007 р. Воно було з ентузіазмом сприйняте українськими бізнес-елітами, адже проведення престижного європейського турніру потенційно давало імпульс масштабним проектам оновлення інфраструктури — спортивної, транспортної, готельної та ін. Через чвари всередині українського політикуму та економічну кризу 2008—2009 рр. графік підготовки України був зірваний. На відміну від держави ФПГ виконували свої обіцянки: зокрема, були побудовані футбольні стадіони у Донецьку та Харкові, хоча були проблеми із добудовою стадіонів у Києві (причиною цього став корпоративний конфлікт між власниками ділянки поряд із стадіоном «Олімпійський», близькими до «Смарт-груп», та групою «Динамо» братів Суркісів) та Львові (через нестачу коштів). Однак там, де поклалися на державну власність (насамперед аеропорти), ситуація склалася критична. На щастя, в умовах стабілізації 2010—2011 рр., згаяний час вдалося надолужити, і у 2012 р. турнір відбувся на належному рівні.

Газова криза 2008—2009 рр. та світова економічна криза. У сформованого в грудні 2007 р. Кабміну безумовним пріоритетом було виключення зі схеми газових поставок компанії «РосУкрЕнерго», яку Ю. Тимошенко звинувачувала у корупції. З січня 2008 р. «Нафтогаз» формально припинив брати газ у «Укр-газ-Енерго». Таким чином, юридично паливо, що поставлялося українським споживачам, вважалося «російським», а значить, мало іншу, значно вищу ціну. Водночас «Нафтогаз» не мав контрактів на поставку газу ні з Росією, ні з середньоазіатськими республіками. За цих обставин 1 лютого було проведено засідання РНБО України з газової тематики, за його підсумками 2 лютого Ю. Тимошен-

ко заявила про плани розірвання контрактів між НАК «Нафтогаз» та «РосУкрЕнерго» щодо транзиту та зберігання газу у підземних газосховищах¹⁴.

Не отримуючи оплати (ні від «РосУкрЕнерго», ні від «Нафтогазу»), «Газпром» висунув ультиматум про припинення поставок і виставив ціну в \$315 за 1 тис. м³ (натомість українська сторона наполягала на ціні у \$179,5). Частково дії російської компанії були зумовлені політичними мотивами (зокрема активізацією курсу на інтенсифікацію євроатлантичної інтеграції України напередодні саміту НАТО у Бухаресті). Для врегулювання ситуації В. Ющенко зустрівся з В. Путіним у Москві. Було підписано «План дій Україна — Росія на період до 2009 р.»¹⁵, у якому окреслювалися заходи з нарощування міждержавних відносин у торгово-економічній сфері, паливно-енергетичному й агропромисловому комплексах, машинобудуванні, транспорті і зв'язку, промисловій політиці, авіабудуванні, науці й техніці, використанні космосу й атомної енергії в мирних цілях, планувалося зрушити з мертвої точки питання демаркації кордонів і перебування Чорноморського флоту РФ на українській території та ін. А головне — президенти домовились про зміну схеми газових поставок: на місце «РосУкрЕнерго» мала прийти спільна українсько-російська компанія «РосУкрГаз», викупивши у «РосУкрЕнерго» її частку акцій в «УкрГаз-Енерго»¹⁶. Крім того, був узгоджений графік погашення заборгованості української сторони за газ та перехід на передоплату газових поставок. За підсумками переговорів В. Ющенко заявив: «Росія була, є і буде нашим стратегічним партнером, і в контексті цього розуміння ми будемо вести діалог»¹⁷.

Однак такий варіант не влаштував Ю. Тимошенко. Наступного дня Кабмін демонстративно ухвалив рішення про ліквідацію «УкрГаз-Енерго»¹⁸. Після цього прем'єрка заявила, що відвідає Москву, аби почати переговори з газу з «чистого аркуша»¹⁹. Секретаріат Президента України направив лист з вимогою скасувати візит (приводом стало можливе перебування у Росії В. Ющенка, який міг узяти участь в саміті СНД). Ю. Тимошенко ним знехтувала і приїхала до Москви, де мала переговори з вищими російськими можновладцями та керівництвом «Газпрому»²⁰. Утім, її змусили провести переговори з дирекцією «УкрГаз-Енерго», яка

¹⁴ «РосУкрЕнерго» не одержувало чорну мітку. *Українська правда*. 4 лют. 2008. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/02/4/3365481/>

¹⁵ Ющенко і Путін підписали План дій. *Українська правда*. 12 лют. 2008. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/02/12/3372882/>

¹⁶ «Газпром» установив Україні нові «делайни». *Українська правда*. 15 лют. 2008. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/02/15/3374809/>

¹⁷ «Росія була, є і буде нашим стратегічним партнером, і в контексті цього розуміння ми будемо вести діалог». *Gazeta.ua*. 12.02.2008. URL: https://gazeta.ua/articles/politics/_uschenko-quotrosiya-bula-ye-i-bude-strategichnim-partneromquot/208096

¹⁸ Тимошенко вбила УкрГаз-Енерго. *Українська правда*. 13 лют. 2008. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/02/13/3373675/>

¹⁹ Тимошенко почне газові переговори з чистого аркуша. *Українська правда*. 19 лют. 2008. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/02/19/3377563/>

²⁰ Найєм М. Юлія Тимошенко: між Газпромом і Аллою Пугачовою. *Українська правда*. 22 лют. 2008. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2008/02/22/3379796/>

очікувала на Ю. Тимошенко у сусідньому кабінеті в офісі «Газпрому». Візит був безрезультатним. Після цього Ю. Тимошенко почала зривати графік виплати боргів Росії та відмовилась переходити на передоплату поставок газу. А головне — продовжила власну лінію проти «РосУкрЕнерго»: 1 березня вона заявила, що від цієї дати поставки газу в Україну здійснюються виключно «Нафтогазом»²¹.

Переговори зайшли у глухий кут. Поставки січня-лютого 2008 р. не були підкріплені контрактами і не оплачувалися, президентські домовленості не виконувалися. У березні «Газпром» почав знижувати обсяги поставок газу Україні. У відповідь на скорочення російських поставок «Нафтогаз» не тільки не зменшив відбір газу, але й заявив про зниження Росією транзитних поставок на адресу європейських споживачів²². Це вивело конфлікт з корпоративного на міжнародний рівень і змусило сторони повернутися до переговорів, де Україну представляла команда Ю. Тимошенко. За підсумками переговорів їй так і не вдалося повністю усунути «РосУкрЕнерго» — лише знизилася його ринкова частка. Була досягнута принципова домовленість про усунення посередника з 2009 р., проте вже 2008 р. доступ до 10 % українського газового ринку отримувала дочірня компанія «Газпрому». Конфлікт був тимчасово врегульований.

На тлі газової та політичної кризи відбувалося приєднання України до Світової організації торгівлі (СОТ). Це було проявом внутрішньоелітарного компромісу (за винятком лівих та відверто проросійських сил), оскільки повною мірою відповідало інтересам експортоорієнтованої моделі економіки. Розуміючи базову особливість пострадянської української економіки, про СОТ не забували навіть під час найгостріших фаз протистояння політичних сил. Так, у заяві, що стала основою для виходу з парламентської кризи навесні 2007 р., окремо зазначалося: «Прийняти попередньо погоджені закони, що стосуються вступу України до СОТ». У листопаді 2007 р. у розпал переговорів навколо нової коаліції українська делегація на чолі з першим віцепрем'єром М. Азаровим домоглася у Бішкеці згоди Киргизстану на підписання протоколу з Україною щодо вступу до СОТ (це була остання країна, з якою було необхідно узгодити умови, чим та й намагалася скористатися, виторговуючи найбільше преференцій). Заради ухвалення останніх законів, необхідних для вступу до СОТ, Партія регіонів припинила на кілька годин блокування Верховної Ради під час парламентської кризи у лютому 2008 р. Отже, 5 лютого 2008 р. Протокол про вступ України до СОТ був підписаний і після ратифікації парламентом 16 травня вступив у дію, закінчивши 15-річний переговорний марафон. Це дозволило українським компаніям посилити свою переговорну позицію щодо доступу до ринків країн-учасниць СОТ (хоча через світову кризу використати цей потенціал не вдалося) та відкрило шлях до початку переговорів щодо зони вільної торгівлі та асоційованого членства з ЄС.

²¹ Тимошенко почала весну з ліквідації ворога. *Українська правда*. 1 берез. 2008. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/03/1/3385226/>

²² «Нафтогаз» знижує транзит російського газу в Європу. *Українська правда*. 5 берез. 2008. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/03/5/3387845/>

Незважаючи на політичну турбулентність, економічне зростання в економіці продовжувалося. За підсумками 2008 р., Україна впритул підійшла до того, щоб досягти рівня ВВП 1992 р. (табл. 1), однак про темпи зростання, які б допомогли скорочувати відставання від країн пострадянського простору, не кажучи вже про розвинуті країни, не йшлося. Оптимістичні очікування бізнесових еліт і політичного класу, що діяв із ними у тісній спайці, розвіялись у тому ж 2008 р.

Історія того, як розгорталася криза 2008—2009 рр. в Україні, є хрестоматійним свідченням недалекоглядності вітчизняних політичних та бізнесових еліт, занурених у внутрішньополітичну боротьбу. У першій половині 2008 р. продовжувався тренд нечуваного зростання цін на основні позиції українського експорту (насамперед металопродукцію). Разом з ними зростав і оптимізм промисловців та урядовців. Вони не звертали уваги на обвал на американських та європейських фондових ринках, не зважали на сигнали про стагнацію в суміжних секторах економіки, зокрема у будівництві та секторі нерухомості.

Спекулятивне зростання обернулося у вересні 2008 р. різким падінням на міжнародному ринку попиту на українську продукцію. Вітчизняна металургія, яка близько 80 % продукції відправляла на експорт, зазнала глибшого падіння порівняно з іншими країнами: світове виробництво сталі у вересні-листопаді порівняно з червнем-серпнем 2008 р. просіло на 15 %, у Росії, Туреччині та США — на 23,5 %, а в Україні — на 43,6 %. Найважчим виявився листопад 2008 р. — вітчизняним підприємствам уперше від середини 1990-х років довелося призупинити виробничий процес. Промислові компанії згортали програми модернізації, зменшували заробітну плату, вводили скорочений робочий тиждень, на порядку денному постало питання проведення масових звільнень працівників. Виникли проблеми з обслуговуванням валютних кредитів, узятих на технічне переозброєння підприємств. Паралельно розгорталася банківська криза, яка звужувала можливості для реструктуризації боргів та перекредитування.

Держава запізнилася з антикризовою політикою, хоча Міністерство промполітики занепокоїлося ситуацією ще в серпні 2008 р.: наприкінці місяця під егідою Кабміну було проведено нараду керівників міністерств і представників підприємств.

Таблиця 1

**Темпи зростання ВВП України та країн СНД
(нарощуваним підсумком, 1992 = 100 %)**

Зростання ВВП	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
В Україні	74	76	82	89	90	77	80
В країнах СНД	104	111	121	132	139	130	137
Розрив*	30	35	39	43	49	53	57

* Розрахунки автора.

Джерело: Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток. Наукова доповідь. Київ, 2015. С. 34.

До речі, тоді вирішили звернутися до інших країн з ініціативою провести переговори щодо добровільного самообмеження випуску металу²³. Однак на найвищому політичному рівні робили вигляд, що світова криза Україну мине. Про це ще у вересні 2008 р. заявляла прем'єр-міністр Ю. Тимошенко, щоб заспокоїти населення²⁴.

Коли підприємства почали зупинятися, уряд повернувся до використання традиційних методів підтримки галузі за рахунок державних монополій. У листопаді був підписаний «Меморандум про взаєморозуміння між Кабінетом Міністрів та підприємствами ГМК», за яким, зокрема, знижувалися тарифи на залізничні перевезення, прискорювалося повернення експортного ПДВ, відкладалися терміни виконання інвестиційних зобов'язань. Ці заходи мали доволі поверховий ефект й могли лише пом'якшити падіння: уряд не був спроможний компенсувати втрати на зовнішніх ринках, тож заходи вживалися переважно з однією метою — ФПГ брали на себе зобов'язання не проводити масових скорочень робітників і вчасно сплачувати заробітну плату.

Через кризу уряд Ю. Тимошенко був змушений терміново повернутися до співпраці з МВФ, і вже 5 листопада правління Фонду ухвалило рішення про виділення Україні кредитної лінії. Понад \$3,5 млрд були спрямовані у Державний бюджет (зазвичай МВФ цього не робить). У рамках другого траншу частка (\$1,5 млрд) також була зарахована до бюджету, як і третій транш. Загалом Україна отримала в рамках цієї програми \$10,6 млрд.

Проблем у промисловості додало й підвищення ціни на російський природний газ після «газової війни» січня 2009 р. між Україною та Росією. Цей конфлікт наніс важкий удар міждержавним відносинам та погіршив міжнародну репутацію обох країн.

Ситуація розгорталася таким чином: 2 жовтня 2008 р. Ю. Тимошенко і В. Путін підписали меморандум про співробітництво у газовій сфері, за яким з 1 січня 2009 р. держави мали перейти на прямі взаємовідносини у газових поставках, без посередників. Щоб уникати конфліктів, було вирішено у трирічний термін перейти на формульне визначення ціни на газ. Крім того, передбачалося, що «Нафтогаз» і «Газпром» могли спільно експортувати газ до Європи²⁵. Деталі мали бути дороблені керівництвом компаній до кінця року.

Переговори відбувалися на тлі кількох негативних процесів. По-перше, погіршувалися українсько-російські відносини внаслідок російсько-грузинської війни серпня 2008 р., намагання України отримати від НАТО ПДЧ у грудні 2008 р., загострення війни пам'яті (перешкодою стала тема Голодомору 1932—1933 рр. як геноциду українського народу) та ін. По-друге, з вересня 2008 р. в Україні спосте-

²³ Грищенко С. Українська металургія — 2008: успішний старт, криза та її уроки. *Дзеркало тижня*. 14.03.2009.

²⁴ Головка В. *Українські фінансово-промислові групи...* С. 159.

²⁵ Тимошенко і Путін домовилися про постачання газу без посередників. *УНІАН*. 2 жовт. 2008. URL: <http://www.unian.ua/society/150438-timoshenko-i-putin-domovilisya-propostachannya-gazu-bez-poserednikov.html>

рігався новий виток політичної кризи — керівна коаліція розпалася, і політсили шукали нові конфігурації, чи не найвірогіднішою серед них вважалася широка коаліція БЮТ та Партії регіонів. Останнє повною мірою відповідало очікуванням Москви, однак у грудні 2008 р. Ю. Тимошенко вдалося досягнути домовленостей з Блоком Литвина та частиною НУНС. Тим самим Ю. Тимошенко, як і В. Ющенко, перейшла для Росії у табір опонентів. По-третє, Україна зіткнулася з різким падінням економіки через світову кризу, а це призвело до скорочення надходжень у бюджет, зростання боргів за споживання енергоносіїв, девальвації національної валюти, внаслідок чого Україна перестала оплачувати поставки російського газу.

Попри це напередодні нового 2009 р. після важких переговорів з «Газпромом» українській делегації на чолі з головою «Нафтогазу» О. Дубиною вдалося досягти компромісної ціни. Ось якою була тогочасна ситуація згідно із показами О. Дубини під час допиту у 2011 р. (у рамках кримінального провадження проти Ю. Тимошенко): «Наприкінці 2008 р. Тимошенко і Путін досягли домовленості про продаж «Газпромом» НАК «Нафтогаз» у 2009 р. газу за ціною 235 дол. (за вартості транзиту 1,8 дол. — *Авт.*); тим часом лобісти «РосУкрЕнерго» як альтернативу справді пропонували в «Газпромі» газ по 285 у. о.; 31 грудня 2008 року Олега Дубину, який очолював делегацію «Нафтогазу» в Москві, з переговорів відкликав особисто президент Віктор Ющенко; на початку 2009 року керівництво Росії запропонувало політичну ціну — 450 дол. за тисячу кубів, тому Олег Дубина не міг ухвалити самостійно рішення про підписання контракту і звернувся до прем'єр-міністра Юлії Тимошенко; контракт у січні 2009-го було підписано за погодженням із нею — ціна 450 дол. стала базовою у формулі, але середня ціна газу на цей рік становила 228 дол.»²⁶.

В. Ющенко відкликав О. Дубину, оскільки вважав, що ціна на газ мала складати \$204—210 за 1 тис. м³ і водночас тариф за транзит російського газу мав вирости з \$1,7 до 2,2 за 100 км прокачки 1 тис. м³.²⁷ 1 січня 2009 р. В. Ющенко і Ю. Тимошенко виступили зі спільною заявою, у якій фіксувалася така позиція: «...На початку 2009 року ціна на російський природний газ для України на українсько-російському кордоні повинна складати \$201 за 1 тис. куб. м, ставка транзиту території України — не нижче \$2 за 1 тис. на 100 км відстані»²⁸. У відповідь «Газпром» заявив, що відкликає свою пропозицію у \$250 і готовий відновити поставки лише за ціною \$418 за 1 тис. м³. Поставки газу в Україну були зменшені, і 4 січня російський газовий монополіст заявив ціну в \$450²⁹. Як і в попередніх конфліктах, Україна продовжила відбір газу за рахунок транзиту. Для отримання юридичних підстав

²⁶ Бутусов Ю. Недостатня кваліфікація. *Дзеркало тижня*. 28 квітня 2011. URL: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/nedostatnya_kvalifikatsiya.html

²⁷ Ющенко погодився максимум на 210 доларів. *Українська правда*. 1 січ. 2009. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/01/1/3657365/>

²⁸ Заява Ющенко і Тимошенко щодо постачання і транзиту російського газу. *Українська правда*. 1 січ. 2009. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/01/1/3657030/>

²⁹ Нова пропозиція «Газпрому» — \$450. *Українська правда*. 4 січ. 2009. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/01/4/3658936/>

для цього Господарський суд м. Києва визнав угоди про транзит з Росією (термін дії до 2010 р.) недійсними і заборонив «Нафтогазу» здійснювати перекачку. Таким чином, російський газ перетворився фактично на контрабанду.

На відміну від попередніх конфліктів, на цей раз геополітична ситуація була кардинально іншою: Росія перейшла до конфронтаційної стратегії відносин із Заходом. Відповідно, вона не зважала на репутаційні втрати і, понад те, готова була йти на суттєві фінансові збитки. Тож Москва намагалася головним винуватцем конфлікту зробити українську сторону. 6 січня «Газпром» повністю перекрив поставки українською територією. Через це постраждали Болгарія, балканські країни, Молдова, Словаччина, частково Угорщина та Чехія. Європейська комісія ініціювала термінові переговори у Брюсселі. Однак Росія наполягала на тому, що поки не будуть підписані контракти з Україною, про відновлення поставок не йтиметься, а за всі проблеми європейських споживачів рекомендувала подавати до суду на Україну.

9 січня «Газпром» заявив, що ціна на газ для України має складати вже \$470³⁰. Неадекватність російської позиції була очевидною. Тому ЄС запропонував принципово змінити схему — закуповувати газ на східному кордоні України і домовлятися з нею за транзит. У випадку імплементації цього підходу Росія втратила би важливий важіль впливу на Україну, тому погодилася на відновлення переговорного процесу і на відновлення транзиту до ЄС до підписання контракту з Україною. Натомість українська сторона, заявивши, що готова відновити транзит, поставила питання оплати Росією технологічного газу.

Газова криза мала всі шанси перерости в гуманітарну і технологічну катастрофу в самій Україні. Передусім це стосувалося сходу країни, оскільки основні підземні сховища газу розташовані на заході. До мінімуму були зменшені внутрішні поставки газу промисловим споживачам; обмежене теплопостачання населенню; там, де була технологічна можливість, теплові електростанції переводили з газу на мазут тощо. Водночас на роботу в реверсному режимі переорієнтовувалися внутрішні газопроводи, розроблялися плани переведення усієї газотранспортної системи на реверс газу — із заходу на схід. 13 січня «Газпром» заявив про готовність частково відновити транзит і навіть здійснити пробну поставку, але обрав такий маршрут, який би блокував вже налаштовані реверсні поставки газу до Луганської, Донецької, Одеської та частково Дніпропетровської областей³¹. Тому транзиту й не відновили.

Розрядка наступила після переговорів Ю. Тимошенко і В. Путіна у Москві 16 січня. Транзит відновили 20 січня, ось якими були основні домовленості:

— «Нафтогаз» та «Газпром» відмовлялися від посередників та переходили до прямих відносин;

³⁰ Газпром вимагає від України платити 470 доларів. *Українська правда*. 9 січ. 2009. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/01/9/3664498/>

³¹ Газпром знову хоче заморозити Донецьк, Луганськ і Одесу. *Українська правда*. 14 січ. 2009. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/01/14/3671097/>

— ціноутворення на газ мало відбуватися на основі формули, де частина показників була прив'язана до цін на паливо на міжнародних товарних біржах, в основу його було покладено вартість російського палива в \$450;

— ціна мала переглядатися щоквартально, на перший квартал 2009 р. вона мала скласти \$360, однак у середньому за рік — близько \$230;

— на 2009 р. Росія надавала Україні 20 % знижки (тобто перехід на ринкову ціну став не трирічним, як передбачав меморандум жовтня 2008 р.), своєю чергою Україна залишала тариф за транзит в \$1,7;

— Україна мала перейти на авансову оплату російських газових поставок, крім того, запроваджувалася жорстка умова «бери або плати» (зобов'язання викуповувати певний обсяг газу);

— дочірня компанія «Газпрому» отримала частку в 25 % на внутрішньому ринку України.

Новий контракт був підписаний на 10 років. Його укладання відбувалося з явними процедурними порушеннями. Ю. Тимошенко була змушена затвердити переговорні директиви голові «Нафтогазу» О. Дубині, що відрізнялися від директив, які затвердив В. Ющенко. Останній спробував використати цей факт для перегляду умов контракту, але не вистачило ні внутрішньополітичного ресурсу, ні зовнішньополітичної підтримки. Тим не менш президент віддав наказ СБУ та Генпрокуратурі дослідити порушення з боку прем'єр-міністра (у подальшому ці епізоди стали основою для ув'язнення Ю. Тимошенко за президентства В. Януковича)³².

Навколо нового контракту були й інші домовленості. Зокрема, «Газпром» переуступив за \$1,7 млрд «Нафтогазу» 10,3 млрд м³ газу, відправленого на адресу «РосУкрЕнерго», але не оплаченого (отже, за ціною \$154 за 1 тис. м³). Це давало можливість трохи знизити внутрішню ціну на газ.

Відбулася дескалація міждержавного конфлікту. На 2009 р. Україна отримувала терпимі умови поставок газу, однак у подальшому українська економіка потрапляла у вкрай важкі умови. Домовленості Путіна і Тимошенко надавали відносного спокою у газовому секторі до президентських виборів лютого 2010 р., однак у середньостроковій перспективі Росія отримувала потужний важіль впливу на Україну, що опинилася на російській енергетичній голці. Ймовірно, Ю. Тимошенко робила ставку на те, що у разі виграшу на виборах вона зможе досягти з В. Путіним сприятливіших домовленостей (що врешті-решт і був змушений робити терміново В. Янукович, який вже у квітні 2010 р. оновив газові угоди в обмін на низку серйозних політичних поступок Росії). Але в будь-якому випадку це була політична ціна газового питання. У новій геополітичній ситуації, із заявленим після Грузинської війни гаслом «захисту співвітчизників за кордоном», вкотре йшлося про український суверенітет загалом.

Газова угода погіршила стан української енерговитратної, технічно застарілої промисловості. Хоча уряд продовжив дію «Меморандуму про взаєморозуміння між

³² У Ющенка вже натравлюють на Тимошенко СБУ і ГПУ. *Українська правда*. 22 січ. 2009. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/01/22/3686440/>

Кабінетом Міністрів та підприємствами ГМК», флагманські галузі вітчизняної індустрії зазнали тяжкого удару. Кон'юнктура світового ринку відновлювалася також повільно. Ситуацію ускладнювала політична боротьба напередодні президентських виборів — можновладцям не було діла до проведення ефективної антикризової економічної політики, пріоритет віддавався популізму, а опозиція інколи діяла за принципом «чим гірше, тим краще». Провідні ФПП опинилися на межі банкрутства.

Чи не найбільше (порівняно з іншими ФПП) постраждали від економічної кризи 2008—2009 рр. трубні заводи «Інтерпайпу». Навіть у 2010 р. деякі виробничі цехи простоювали або були виведені з експлуатації. Через кризу були істотно зменшені темпи будівництва на території «Нижньодніпровського трубопрокатного заводу» нового електросталеплавильного підприємства «Інтерпайп Сталь», відомого також як «Дніпросталь», з орієнтовною виробничою потужністю 1,32 млн тонн сталі на рік. Проект прогнозованою вартістю \$610 млн мали закінчити до кінця 2009 р., але через кризу терміни будівництва змістилися, кошторис витрат зріс унаслідок підвищення вартості позикового капіталу. Крім того, виникли й суто політичні перепони: прем'єр-міністр Ю. Тимошенко не лише не сприяла, а й заважала реалізації проекту. Зрештою мінімізувати негативний вплив особистого конфлікту Пінчука з Тимошенко на проект «Дніпросталь» допомогло посередництво голови Дніпропетровської облдержадміністрації В. Бондаря.

Криза підштовхнула деяких українських олігархів до вимушеного продажу бізнесів та перерозподілу власності, чим спробувала скористатися Росія. Першою ластівкою стало придбання «анонімними російськими інвесторами» контрольного пакета акцій корпорації «Індустріальний союз Донбасу». Про це ЗМІ повідомили на початку січня 2010 р. — за кілька тижнів до президентських виборів в Україні. У травні 2010 р. експерти металургійного ринку отримали інформацію про можливий продаж 50 % акцій меткомбінату «Запоріжсталь». Покупцем називалась українська компанія «Метінвест» Р. Ахметова. Однак в останній момент, за 11 днів до закриття угоди, компанія-продавець, що мала юридичні зобов'язання не вести переговори з третіми сторонами (а насправді вела їх), передумала й продала 50 % акцій також «неназваним російським інвесторам» за \$850 млн, водночас виплативши \$50 млн неустойки компанії Р. Ахметова за зрив угоди купівлі-продажу. Угода з придбання 50 % акцій «Запоріжсталі» відбулася, як і продаж ІСД, за участі російського державного «Внешнекомбанку» (ВЕБ), і, за повідомленнями ЗМІ, деякі аспекти угоди попередньо «обговорювалися в Кремлі». Боротьба за другу половину акцій «Запоріжсталі» розтяглася більше ніж на два роки. У серпні 2012 р. «Метінвест» все ж таки став власником 50,0032 % акцій «Запоріжсталі». Оперативний контроль над підприємством перейшов до топменеджерів структур Р. Ахметова.

Паралельно з конфліктом навколо «Запоріжсталі» справжній детективний сюжет розгортався за участі іншого незалежного гравця на металургійному ринку України — Маріупольського меткомбінату ім. Ілліча. 26 травня 2010 р. у

день покупки російськими інвесторами «Запоріжсталі» два представники невідомих кіпрських офшорних компаній зібрали пресконференцію й оголосили, що викупили в інтересах певних «російських інвесторів» 100 % акцій компанії «Ілліч-сталь», яка контролювала 90 % акцій «ММК ім. Ілліча». Вони зазначили, що угода відбулася з повної волі акціонерів української компанії. Однак незмінний генеральний директор меткомбінату й один з його основних власників «червоний директор» В. Бойко був здивований цією інформацією та спочатку заперечив сам факт перемовин з будь-ким. Згодом він заявив, що підприємство стало жертвою рейдерського захоплення. Керівництво «ММК ім. Ілліча» — чи не останній осередок «червоних директорів» у галузі — було розгублене й навіть не знало точно, хто стояв за рейдерами. Подальший розвиток ситуації був таким: «білим лицарем» виступила компанія «Метінвест» Р. Ахметова, яка давно виявляла бажання купити «ММК ім. Ілліча». Щоб зробити аферу рейдерів недоцільною, компанії уклали угоду про постачання концентрату, коксу та залізної руди на 25 років вперед і на таких умовах, що будь-який недружній інвестор отримував би більше проблем, ніж вигід від володіння меткомбінатом. Це змусило нових формальних власників «ММК ім. Ілліча» з Кіпру погодитися на повернення акцій. Включення «ММК ім. Ілліча» до структури «Метінвесту» призвело до перерозподілу акцій серед його акціонерів. В. Бойко отримав 5 % об'єднаної компанії, а пакети СКМ і «Смарт-груп» зменшилися до 71,25 % (з 75 % мінус 1 акція) і 23,75 % (з 25 % плюс 1 акція) відповідно³³.

За підсумками 2009 р. українська економіка продемонструвала найгірші результати у світі: зокрема, падіння ВВП склало 14,8 %. Через економічну кризу і загрозу банкрутства фінансово-промислові групи були змушені просити допомоги у держави, що закономірно знижувало їхню політичну вагу. Утім, напередодні президентських виборів 2010 р., коли шанси основних кандидатів — В. Януковича та Ю. Тимошенко — зрівнялися, зниження політичного впливу бізнесу було малопомітним, оскільки обидва кандидати намагалися максимально мобілізувати усі наявні ресурси.

Деградація політичного режиму В. Ющенка. Не маючи сталої підтримки у парламенті, уряд Ю. Тимошенко не міг працювати ефективно. Однак і в самому уряді не було єдності: крім Ю. Тимошенко у ньому були й інші центри впливу. Одним з таких був експрем'єр-міністр Ю. Єхануров, призначений міністром оборони. Наприкінці 2007 р. В. Ющенко вдався до недружнього кроку — демонстративно призначив впливову регіоналку, лідера фракції Партії регіонів Р. Богатирьову, секретарем РНБО³⁴ (згодом її першим заступником було призначено С. Гавриша, який під час виборів 2004 р. представляв інтереси В. Януковича у Центровиборчкомі). Президент заявив, що ідея «широкої коаліції» не забута і є основою вибудовування системи противаги Ю. Тимошенко, однак тим самим він

³³ Головка В. *Українські фінансово-промислові групи...* С. 217—230.

³⁴ Лещенко С. Реінкарнація жахів Юлії Тимошенко. *Українська правда*. 24 груд. 2007. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2007/12/24/3343188/>

ударив передусім по своєму рейтингу, дезорієнтуючи візантійством помаранчевий електорат, не кажучи про ускладнення відносин з прем'єр-міністром.

На початку 2008 р. одним із ключових питань, що стояли перед політикумом, стало визначення кандидатів на президентські вибори 2010 р. Якщо у «білосиньому» таборі альтернативи В. Януковичу не було, то у «помаранчевому» ситуація була складнішою. Хоча рейтинг В. Ющенко суттєво відставав від Ю. Тимошенко, його команда вимагала від прем'єрки відмовитись від президентських амбіцій. Поки тривала торгівля за посаду глави Кабміну, лідер БЮТ охоче давала такі гарантії. Однак вже у перших місяцях 2008 р. конфлікт між президентом і прем'єром почав наростати. Більше того, було очевидним, що Ю. Тимошенко як основний варіант розглядає самостійний похід на вибори. Протистояння доходило до анекдотичних суперечок: зокрема, В. Ющенко і Ю. Тимошенко якось не змогли поділити, хто на якому літаку відправиться на міжнародні зустрічі³⁵.

Крім боротьби за владу між В. Ющенко і Ю. Тимошенко намітились й принципові розбіжності. Такими були питання газових відносин з Росією (у лютому-березні 2008 р. прем'єр-міністр намагалася змінити схему поставок, що призвело до тимчасового зменшення їх обсягів і до загрози повного припинення, до того ж вона відверто зривала домовленості, яких досягли В. Ющенко та В. Путін під час особистих переговорів); щодо виборів мера Києва (БЮТ добивався дострокових виборів, намагаючись отримати адміністративний ресурс у столиці напередодні президентських виборів, але необхідного результату БЮТ не отримав — його кандидат О. Турчинов вибори програв) і питання щодо вступу України в НАТО, яке стало найпроблемнішим.

У січні 2008 р. за підписом В. Ющенко, Ю. Тимошенко та А. Яценюка генеральному секретареві НАТО було направлено лист про готовність України приєднатися до Плану дій щодо членства (у ЗМІ його назвали «листом трьох»). Це спровокувало парламентську кризу, бо Партія регіонів заблокувала трибуну та організувала масові акції протесту під приводом того, начебто А. Яценюк перебільшив свої повноваження, і направила власний лист, у якому запевняла НАТО не надавати Україні ПДЧ³⁶. А 1 березня за ініціативи ПР у Северодонецьку пройшов II Всеукраїнський з'їзд депутатів рад усіх рівнів з метою продемонструвати, що населення країни виступало проти зближення з НАТО, і цей захід явно символічно відсилав до «автономістсько-сепаратистського» з'їзду у Северодонецьку у грудні 2004 р.³⁷

У такій ситуації Ю. Тимошенко зайняла подвійну позицію: вона публічно не виступала за євроатлантичну інтеграцію, а наголошувала лише, що очікує на

³⁵ Ющенко забрав у Тимошенко самолет! *Сегодня.UA*. 2 окт. 2008. URL: <http://www.segodnya.ua/politics/power/jushchenko-zabral-u-timoshenko-samolet.html>

³⁶ «Регіони» у письмовій формі попросять НАТО не давати Україні план. *Українська правда*. 11 лют. 2008. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/02/11/3371905/>

³⁷ Найєм М. «Несепаратистський» з'їзд. *Українська правда*. 3 берез. 2008. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2008/03/3/3385830/>

«довгу дискусію в НАТО» щодо українського питання й одночасно нагадувала, що її підпис під «листом трьох» — «дуже важливий»³⁸. Однією з причин подвійності позиції Ю. Тимошенко було те, що ідея вступу до НАТО тоді дійсно не була популярною серед населення³⁹. Крім того, вона шукала можливостей налагодити відносини з Росією, чиє керівництво вкрай негативно ставилося до євроатлантичного курсу України.

«Натівська» парламентська криза була вирішена 6 березня, коли під загрозою розпуску Верховної Ради була ухвалена постанова «Про питання вступу України до Організації Північноатлантичного договору (НАТО)» (за основу був узятий проект В. Януковича), в якій зазначалося: «Рішення щодо міжнародного договору про вступ України до НАТО приймається лише за наслідками всеукраїнського референдуму, який може проводитися за народною ініціативою відповідно до Закону України «Про всеукраїнський референдум»⁴⁰. Голові парламенту доручалося проінформувати про це рішення генерального секретаря НАТО. Тим самим вищий орган законодавчої влади засвідчив, що приєднання України до Альянсу не на порядку денному. Фракція БЮТ дала 34 голоси за цю постанову, а проект авторства А. Яценюка — тобто партнера по коаліції — навіть не розглядався. Після голосування голова фракції БЮТ І. Кириленко виправдовувався, що постанова відповідає коаліційній угоді, а дискусія відбувається лише навколо термінів вступу до НАТО⁴¹.

Картинка з політичним протистоянням у Києві (блокування роботи парламенту з боку ПР через НАТО або БЮТ — через вибори у Києві, заяви про можливість чергових / позачергових парламентських виборів) надавала додаткові аргументи державам НАТО, які виступали проти приєднання України до ПДЧ. Також відчувався і вплив агресивної позиції Росії з українського питання. Посилаючись на джерело в делегації однієї з держав НАТО, російські ЗМІ наводили такі аргументи В. Путіна з українського питання під час засідання Росія—НАТО: «...Про Грузію російський президент говорив цілком спокійно і навіть мимохідь. Коли ж мова зайшла про Україну, Путін розлютився. Звертаючись до Буша, він сказав: «Ти ж розумієш, Джордж, що Україна — це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її територій — це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами!». І тут він дуже прозоро натякнув, що якщо Україну все-таки

³⁸ Тимошенко передбачає довгі дискусії в НАТО. *Українська правда*. 6 берез. 2008. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/03/6/3389425/>

³⁹ Результати загальнонаціонального соціологічного опитування щодо членства України в НАТО та ЄС. *Фонд «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва*. 2 квіт. 2008. URL: http://www.dif.org.ua/ua/polls/2008_polls/rezultati-zagalnonacionalnogo-sociologichnogo-opituvannjashodo-chlenstva-ukraini-v-nato-ta-es_1344946719.htm

⁴⁰ Постанова Верховної Ради України «Про питання вступу України до Організації Північноатлантичного договору (НАТО)». *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/126-vi>

⁴¹ У БЮТ голосування по НАТО вважають «повчальним кроком». *Українська правда*. 6 берез. 2008. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/03/6/3389468/>

приймуть у НАТО, ця держава просто припинить існування. Тобто фактично він пригрозив, що Росія може почати відторгнення Криму і Східної України»⁴². Так чи інакше, після гострої дискусії на саміті НАТО був досягнутий компроміс: ухвалити остаточне рішення з приводу надання Україні та Грузії ПДЧ у грудні 2008 р. (тобто після президентських виборів у США). Незважаючи на дипломатичну поразку, В. Ющенко висловив сподівання, що у грудні позитивне рішення буде ухвалено, і курс на вступ у НАТО продовжуватиметься⁴³.

Хронічне протистояння між гілками влади нівелювало ефективність державного управління та сприяло розгулу популізму. У держбюджеті на 2008 р. з ініціативи уряду Ю. Тимошенко було закладено масштабне підвищення соціальних стандартів, неадекватне економічним можливостям бюджету. Для збереження макроекономічної стабільності відповідні норми були винесені на розгляд Конституційного Суду, який визнав їх неконституційними. Це було використано Ю. Тимошенко для критики і президента В. Ющенка, і лідера «біло-синьої» опозиції В. Януковича⁴⁴.

Натомість у кулуарах влади ситуація була геть іншою. ПР вела переговори про коаліцію як з НУНС, так і з БЮТ. За повідомленнями ЗМІ, у першому випадку переговори від ПР вела група Р. Ахметова — Б. Колеснікова⁴⁵, у другому — А. Ключева — В. Сівковича⁴⁶. Проте серед «регіоналів» депутати від групи «РосУкрЕнерго» (С. Львовичкін — Ю. Бойко) та депутати, наближені до В. Медведчука (зокрема Н. Шуфріч), виступали категорично проти обтяжливих союзів і пропонували робити ставку на самостійну перемогу В. Януковича на президентських виборах 2010 р.⁴⁷ Інтенсифікації переговорів сприяв фактичний розпад «демократичної коаліції»: на початку червня 2008 р. з неї вийшло кілька депутатів, однак згідно із нормами Конституції її утворювали фракції, де-юре коаліція продовжувала існувати.

Переговори між БЮТ і ПР про формування «широкої коаліції» спочатку проходили успішно. Чублячись на публіці, переговорники в обох політичних таборах мали позитивний досвід порозуміння ще з бізнес-історії 1990-х років. Натомість переговори НУНС та ПР проходили досить важко, оскільки їх розділяв комплекс ідеологічних питань, зокрема щодо політики історичної пам'яті, мов-

⁴² Блок НАТО разошелся на блокпакеты. *Коммерсантъ*. 7 апреля 2008. URL: <http://www.kommersant.ru/doc/877224>

⁴³ Ющенко переконаний: у грудні Україну запросять у НАТО. *Українська правда*. 4 квіт. 2008. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/04/4/3409340/>

⁴⁴ Тимошенко: в КС спрацювала широка коаліція Ющенка і ПР. *УНІАН*. 28 трав. 2008. URL: <http://www.unian.ua/politics/119206-timoshenko-v-ks-spratsyuvala-shiroka-koalitsiyayuschenka-i-pr.html>

⁴⁵ Мостовая Ю., Рахманин С. Будем донашивать. *Зеркало недели*. 5 сент. 2008. URL: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/budem_donashivat.html

⁴⁶ Федоровича — в президенты, Юлю — в премьеры. *Сегодня.UA*. 4 сент. 2008. URL: <https://politics.segodnya.ua/politics/fedorovicha-v-prezidenty-julju-v-premery-126153.html>

⁴⁷ Нестор Шуфріч: «Если бы мы пошли в широкую коалицию, вряд ли Янукович смог бы стать президентом». *Главред*. 29 авг. 2008.

ної політики, вступу до НАТО, євроінтеграції тощо. Утім, можливо, як і в липні 2006 р., їм би вдалося домовитись, та на переговори вплинув зовнішньополітичний фактор — війна Росії проти Грузії у серпні 2008 р. Тоді В. Ющенко заявив про однозначну підтримку Грузії й особисто вилетів до Тбілісі. Водночас він погодився на ініціативу Міністерства оборони та Генерального штабу України провести певні військові приготування у Криму у відповідь на те, що на Північному Кавказі було повністю мобілізовано угруповання російських військ⁴⁸.

На відміну від президента, В. Янукович та Ю. Тимошенко не поспішали з публічними оцінками російської агресії проти Грузії. Лише 26 серпня (у день, коли президент РФ Д. Медведев підписав укази про визнання Південної Осетії та Абхазії) була розповсюджена заява В. Януковича. У ній він виправдовував російські дії та визнання сепаратистських регіонів, а його риторика повністю збігалася з російською⁴⁹. Показово, що з лав Партії регіонів було виключено секретаря РНБО Р. Богатирьову, яка виступила із заявою про підтримку територіальної цілісності Грузії, а заяву В. Януковича назвала його «особистою думкою»⁵⁰. Вона вказала на НАТО як на механізм забезпечення національної безпеки України. Ю. Тимошенко так і не виступила з оцінкою агресивних дій Росії, за неї це намагався зробити віцепрем'єр-міністр Г. Немиря. На початку вересня 2008 р. після візиту до Тбілісі він процитував слова М. Саакашвілі, що той, начебто, «не бачить різниці у підходах українських президента та прем'єр-міністра до російсько-грузинського конфлікту»⁵¹.

Після загострення міжнародної ситуації переговори НУНС і ПР перервалися. Тоді як діалог між ПР і БЮТ, навпаки, інтенсифікувався. Уже у перший день роботи парламенту після літніх відпусток регіонал В. Сівкович заявив про можливість формування «стабілізаційної коаліції» з БЮТ⁵². Подальшим детонатором виступила ініціатива фракції НУНС прийняти відозву з оцінкою російсько-грузинської війни. 2 вересня після семигодинної дискусії жодного з восьми внесених проєктів не було ухвалено: найбільше голосів набирали постанови авторства ПР і КПУ — 201 та 196 відповідно, БЮТ не давав необхідних голосів для постанов від НУНС⁵³.

⁴⁸ Юрій Єхануров: «Революціонерів маса, а захищати людей нікому». *Вісті центральної спілки споживчих товариств України*. № 3. 21 січ. 2016. URL: <http://www.coop.com.ua/visti/pdf/n3-2016.pdf>

⁴⁹ Янукович: Україна має визнати незалежність Південної Осетії та Абхазії. *УНІАН*. 26 серпня 2008. URL: <http://www.unian.ua/politics/140276-yanukovich-ukrajina-mae-viznati-nezaleznist-pivden-noji-osetij-ta-abhaziji.html>

⁵⁰ Богатирьова: Україна повинна шукати шляхи захисту від можливої російської агресії. *Українська правда*. 2 верес. 2008. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/09/2/3541332/>

⁵¹ Саакашвілі поблагодарил Тимошенко за «четкую позицію» во время войны, — Немиря. *Цензор*. 9 верес. 2008. URL: http://sensor.net.ua/news/36907/saakashvili_poblagodaril_timoshenko_zha_quotchetkuu_pozitsiyuquot_vo_vremya_voyiny_nemyrya

⁵² У «Регіонах» кажуть про «стабілізаційну» коаліцію з БЮТ. *Українська правда*. 2 верес. 2008. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/09/2/3541455/>

⁵³ Рада так і не змогла щось сказати по Грузії. *Українська правда*. 2 верес. 2008. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/09/2/3542346/>

На вечірньому засіданні тактичний політичний союз ПР і БЮТ став реальністю. Їхні фракції терміново ухвалили низку законів, які зменшували повноваження президента. Зокрема, були відібрані повноваження призначати голову СБУ та Міноборони, із закону про Кабмін були прибрані норми щодо зобов'язання уряду виконувати рішення РНБО, упроваджена норма, що парламент може звільняти міністрів без подання президента тощо. Відповідні постанови набирали чинності більш ніж 360-ма голосами депутатів (до ПР і БЮТ приєдналися КПУ і невеличка частина депутатів від НУНС). Також була створена Тимчасова слідча комісія Верховної Ради для вивчення питання поставок українського озброєння до Грузії. Ухвали розглядалися регіоналами як інструмент імпичменту Президента⁵⁴.

У відповідь на дії БЮТ фракція НУНС проголосила про вихід з «демократичної коаліції». Глава Секретаріату Президента В. Балого заявив, що відбувається конституційний переворот в інтересах Росії⁵⁵. Наступного дня В. Ющенко і Ю. Тимошенко виступили із взаємними звинуваченнями у розвалі коаліції. Так, президент заявляв: «Блок Юлії Тимошенко пішов на союз з Партією регіонів і комуністами і в основі цього утворення — неукраїнські, підкреслюю, неукраїнські і недержавні інтереси»⁵⁶. Також він зазначив, що готовий оголосити дострокові парламентські вибори, якщо протягом 30 днів не буде створено нової коаліції. Ю. Тимошенко зі свого боку відкидала усі звинувачення і заявила про підтримку територіальної цілісності Грузії. До того ж прем'єр бідкалася, що суспільство втомилося від виборів, і пропонувала знайти шляхи до відновлення «демократичної коаліції»⁵⁷.

Вірогідність дострокових парламентських виборів була великою. НУНС принципово відмовлявся вести переговори про утворення нової коаліції, перемовини ПР і БЮТ також загальмувалися. В. Янукович та Ю. Тимошенко перейшли від обговорення тактичних дій до обговорення співробітництва на роки вперед. Вони не довіряли один одному, переговори йшли важко і не приносили конструктивних результатів.

8 жовтня В. Ющенко (до цього він наклав вето на ухвалені 2 вересня закони) видав указ про розпуск парламенту, призначивши вибори на 7 грудня. БЮТ і ПР не визнали цього, посилаючись на норму Конституції про те, що Верховна Рада не може бути розпущена протягом року з початку роботи, а цей термін спливав 23 листопада. Відповідно, юристи БЮТ оскаржили указ Президента в Окружному адміністративному суді м. Києва, хоч це було сумнівно з точки зору норм

⁵⁴ У Януковича вже підшукали привід для імпичменту Ющенко. *Українська правда*. 3 верес. 2008. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/09/3/3544420/>

⁵⁵ Балого каже, що Тимошенко і Янукович ведуть до перевороту. *Українська правда*. 2 верес. 2008. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/09/2/3541878/>

⁵⁶ Заява Президента Ющенко щодо ситуації у Верховній Раді. *Українська правда*. 3 верес. 2008. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2008/09/3/3544724/>

⁵⁷ Заява Тимошенко щодо подій у Верховній Раді. *Українська правда*. 3 верес. 2008. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2008/09/3/3545506/>

законодавства. ЦВК на основі рішення суду відмовилась організувати вибори, парламент не виділяв кошти на проведення виборів, а Кабмін відмовлявся використовувати для цього ресурси резервного фонду.

У відповідь В. Ющенко ліквідував Окружний суд м. Києва, який скасував його указ. Ситуація, як і навесні 2007 р., розгорталася у напрямі наростання кризи та використання силового сценарію. Укотре у протистоянні гілок влади втрутився зовнішньоекономічний фактор: набирала обертів світова економічна криза. У запалі боротьби за владу українські політики недооцінили ризики, які вона несла соціально-економічному розвитку країни. Під тиском великого бізнесу конфронтаційний сценарій втратив актуальність. В. Ющенко призупинив дію свого указу про розпуск парламенту, але сподівався на проведення виборів 28 грудня (що відповідало Конституції), а ПР і БЮТ, зі свого боку, погодилися не долати президентське вето на закони, ухвалені 2 вересня.

Секретаріат Президента активізував переговори з ПР про можливість утворення коаліції. Розглядався варіант створення коаліції «на трьох»: В. Янукович — Ю. Тимошенко — В. Ющенко. Першого мала задовільнити посада спікера, Ю. Тимошенко залишалася б прем'єром, водночас на кілька років мав бути продовжений термін роботи Верховної Ради і перебування В. Ющенка на посаді Президента (утім, з обмеженими повноваженнями)⁵⁸. Однак ідея тріумвірату була нездійсненна через зовнішньополітичні та ідеологічні суперечності.

Найближче до створення коаліції підійшли ПР і БЮТ. У ЗМІ на початку грудня з'явилася інформація про підписання офіційного меморандуму між цими політичними силами⁵⁹. Деякі представники БЮТ виступили із критикою цього союзу: так, міністр транспорту Й. Вінський заявив, що піде у відставку у разі укладення коаліції з ПР⁶⁰. Але каменем спотикання для ПР і БЮТ стала посада прем'єр-міністра — ні В. Янукович, ні Ю. Тимошенко не хотіли нею поступатися, отже, переговори призупинилися.

На практиці реалізувався третій варіант: 9 грудня було проголошено створення нової демократичної коаліції, до якої увійшли БЮТ, Блок Литвина та частина депутатської фракції НУНС, а В. Ющенко вимушено погодився на об'єднання, вважаючи його меншим злом за можливу коаліцію БЮТ і ПР. Парламентська криза дещо пом'якшилася, і питання дострокових виборів зникло з порядку денного.

Чергова політична криза у Києві підштовхнула держави НАТО відкласти питання про надання Україні ПДЧ (це рішення значною мірою пояснювалося також ефектом, спричиненим російсько-грузинською війною). Украй негатив-

⁵⁸ Лещенко С. Широка коаліція. Післямова. *Українська правда*. 10 черв. 2009. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/06/10/4013660/>

⁵⁹ Янукович обіцяє коаліцію у вівторок. *Українська правда*. 5 груд. 2008. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/12/5/3628343/>

⁶⁰ Вінський заявляє про «змову верхівок» БЮТ і «Регіонів». *Українська правда*. 3 груд. 2008. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/12/3/3626376/>

ним сигналом було те, що ініціатором відкладання виступив ключовий західний союзник — Сполучені Штати⁶¹.

Намагаючись закріпити отримані геополітичні результати, на початку 2009 р. Росія ініціювала нове загострення газової війни. Користуючись відсутністю єдності в українській владі, вона намагалася використати газову залежність України та виснажити її економічно. Особиста участь Ю. Тимошенко у перемовинах у Москві призвела до тимчасової деескалації ситуації. Однак умови угоди були неоднозначні: у політичному плані її уряд отримував на період своєї каденції пільгові умови, та перед наступним Кабміном виникала величезна проблема узгодження нової ціни на газ. Промисловці були незадоволені значним підвищенням цін — у парламенті постало питання про відставку Ю. Тимошенко, але для його проведення не вистачило 23 голосів. Нардепи від НУНС не підтримали ініціативи ПР, оскільки це робило би формування нового уряду на чолі з В. Януковичем невідворотним⁶². У відповідь ПР запропонувала піти Верховній Раді на дострокові вибори з тим, щоб отримати для свого кандидата гарні стартові умови на президентських виборах 2010 р.⁶³, однак інші фракції не підтримали ініціативи.

Частина «регіоналів» була не впевнена в позитивних результатах президентських перегонів: соціологи доводили, що В. Янукович мав високі шанси перемогти Ю. Тимошенко у другому турі голосування, але економіка почала поступово виходити з глибокої кризи, і це підвищувало ступінь електоральної невизначеності. Крім того, згідно із соціопитуваннями, лідер біло-синіх у другому турі програвав С. Тігіпку, який запустив політичний проєкт «Сильна Україна», та А. Яценюку від НУНС⁶⁴. Тому навесні 2009 р. знову активізувалися переговори про утворення довготривалого політичного союзу ПР і БЮТ. Проте у команді В. Януковича розпалився внутрішній конфлікт: промислове крило ПР виступало за найшвидший вихід з економічної кризи, а для цього був необхідний союз з чинним прем'єр-міністром, натомість газотрейдерське лобі, представлене групою С. Львовчкіна — Ю. Бойка, наполягали на реалізації популістської стратегії, яка передбачала максимальне ускладнення роботи уряду за принципом «чим гірше, тим краще».

Апогей внутрішнього протистояння прийшовся на березень 2009 р., коли один з ключових спонсорів ПР Р. Ахметов і впливовий партійний функціонер В. Тихонов публічно розкритикували один одного. В. Тихонов висловив обурення з приводу того, що Р. Ахметов побажав уряду Ю. Тимошенко скорішого подолання кризи. Інший впливовий «регіонал» А. Ключев не тільки солідаризувався з Р. Ахметовим у цій дискусії, але й виступив за очищення партії, маючи на увазі

⁶¹ Питання ПДЧ для України відклали через політику. *Українська правда*. 1 груд. 2008. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/12/1/3624375/>

⁶² Янукович не зміг позбутися Тимошенко. *Українська правда*. 5 лют. 2009. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/02/5/3714265/>

⁶³ «Регіони» готові скласти мандати. *Українська правда*. 5 лют. 2009. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/02/5/3714594/>

⁶⁴ Найєм М., Лещенко С. Широкая коалиция. Готовность номер один! *Українська правда*. 5 черв. 2009. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/06/5/3999201/>

усунення групи С. Львовчкіна — Ю. Бойка. У відповідь С. Львовчкін публічно заявив, що група А. Ключєва працює на користь Ю. Тимошенко, а не партії. Наприкінці травня 2009 р. близько 150 депутатів-регіоналів схилилися підтримати ідею «широкої коаліції» з БЮТ⁶⁵.

На початку червня 2009 р. газета «Дзеркало тижня» оприлюднила проект змін до Конституції, узгоджений ПР і БЮТ⁶⁶, а спікер В. Литвин підтвердив його автентичність — документ був переданий представниками БЮТ для вивчення як партнеру по коаліції⁶⁷. Ноу-хау проекту ПР-БЮТ була зміна системи виборів Президента України: замість всенародного голосування його мав призначати парламент. Це давало можливість ПР і БЮТ на роки вперед розподіляти між собою посади Президента і прем'єр-міністра. Крім того, у ньому містилася норма про продовження каденції Верховної Ради шостого скликання на два роки⁶⁸.

Отже, проект угоди про «широку коаліцію» був на столі. Однак В. Янукович на заключному етапі відмовився від нього: він не ризикнув довіритися Ю. Тимошенко. Свою роль відіграла група С. Львовчкіна — Ю. Бойка. В умовах соціально-економічної кризи у опозиції дійсно було більше шансів перемогти й отримати всю повноту влади. 7 червня лідер ПР заявив, що він зробив вибір і вважає, що Президента має обирати народ, тобто де-факто — про свій вибір йти на президентські вибори самостійно⁶⁹. Це стало несподіванкою для Ю. Тимошенко, і надвечір того ж дня вона також виступила із заявою, що йде у Президенти. Стартувала жорстка передвиборча кампанія.

Поки на владному Олімпі йшли залаштункові переговори, в країні через економічну кризу загострилася низка життєво важливих проблем. Девальвувала гривня, зростало безробіття, піднімалися ціни й тарифи, банкрутували банківські установи. Влада тим часом демонструвала безпорадність проводити адекватну соціальну політику, що підживило протестну активність населення, яка наростала поза офіційними каналами: люди не довіряли партіям та їхнім лідерам. І це викликало занепокоєння у властей, однак певне зниження протестної активності стало спостерігатися з другої половини 2009 р. Це було зумовлено частково тим, що населення адаптувалося до погіршення умов життя, частково — активізацією популістської політики уряду, частково — розгортанням передвиборчої кампанії, яка каналізувала соціальну агресію і давала надії на поліпшення ситуації через зміну влади.

⁶⁵ Найем М., Лещенко С. Широкая коалиция. Готовность номер один! *Українська правда*. 5 черв. 2009.

⁶⁶ Проект Конституції Тимошенко — Януковича (текст). *УНІАН*. 4 червня 2009. URL: <http://www.unian.ua/politics/229368-proekt-konstitutsiji-timoshenko-yanukovicha-tekst.html>

⁶⁷ Литвин здав Тимошенко: вона погодила вибори президента в Раді. *Українська правда*. 9 черв. 2009. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/06/9/4008419/>

⁶⁸ Лещенко С. «ШиркаГейт». Як Тимошенко і Янукович збиралися правити разом до 2029 року. *Українська правда*. 24 квіт. 2014. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/04/24/7023382/>

⁶⁹ Янукович: президент має бути обраний всенародно. Текст заяви. *Українська правда*. 7 черв. 2009. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/06/7/4003248/>

**Результати першого туру президентських виборів 2010 р.
(перша десятка)**

Кандидат	% виборців, що проголосували	Кількість виборців
Янукович В.Ф.	35,32	8 686 642
Тимошенко Ю.В.	25,05	6 159 810
Тігіпко С.Л.	13,05	3 211 198
Яценюк А.П.	6,96	1 711 737
Ющенко В.А.	5,45	1 341 534
Симоненко П.М.	3,54	872 877
Литвин В.М.	2,35	578 883
Тягнибок О.Я.	1,43	352 282
Гриценко А.С.	1,20	296 412
Богословська І.Г.	0,41	102 435

Джерело: Центральна виборча комісія України [Вибори Президента України 17 січня 2010 року. *Сайт Центральної виборчої комісії*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011.html>].

Розчарування суспільства у владі позначалося й на електоральних процесах, зокрема, розгорнувся рух за те, щоб на виборах 2010 р. голосувати «проти всіх». Народився новий мем для позначення прихильників цієї ідеї — «противсіхи». Провідним політичним силам цей рух був не вигідним, тому його намагалися подавати як російську політтехнологію, спрямовану на зрив президентських виборів в Україні. Навряд чи це було так, особливо враховуючи, що В. Ющенко перед другим туром виборів також закликав не голосувати за жодного кандидата. Характерно, що серед кандидатів у президенти був виставлений В. Противсіх, який у першому турі набрав 0,16 % (40,3 тис.) голосів. Жодного кандидата не підтримали 2,2 % виборців, а 1,6 % бюлетенів було визнано недійсними. У другому турі 4,36 % виборців не підтримали жодного кандидата, а 1,19 % бюлетенів було визнано недійсними.

Безумовними фаворитами президентської гонки передбачувано стали Ю. Тимошенко та В. Янукович. Однак В. Ющенко вирішив все ж таки балотуватися. У першому турі він здобув 5,45 % голосів виборців, програвши не лише своїм традиційним опонентам, але й С. Тігіпку та А. Яценюку (табл. 2).

Незважаючи на гостроту політичної боротьби, передвиборча кампанія проходила на демократичних засадах. Водночас дієздатність влади помітно впала. Коаліція у парламенті де-факто перестала існувати. Не бажаючи перебирати на себе соціально-економічний негатив, Партія регіонів не використала слабкість влади, щоб відправити уряд у відставку⁷⁰. Чвари у колишньому «помаранчевому

⁷⁰ Янукович: Україна сейчас не может себе позволить отставку Тимошенко. *Левый берег*. 9 дек. 2009. URL: http://lb.ua/news/2009/12/09/16539_yanukovich_ukraina_seychas_ne_mozhe.html

Результати другого туру президентських виборів 2010 р.

Кандидат	% виборців, що проголосували	Кількість виборців
Янукович В.Ф.	48,95	12 481 266
Тимошенко Ю.В.	45,47	11 593 357

Джерело: Центральна виборча комісія України [Вибори Президента України 17 січня 2010 року. *Сайт Центральної виборчої комісії*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011.html>].

таборі» тим часом досягли нечуваних масштабів і дріб'язковості. Міністри кабінету Ю. Тимошенко відмовлялися відвідувати наради у Президента (особливо показовою була відмова міністра внутрішніх справ Ю. Луценка), а В. Ющенко напередодні першого туру виборів видав наказ СБУ провести системну перевірку роботи уряду. Одного разу під час чергового виступу президента на телебаченні із критикою Кабміну стався «несподіваний» технічний збій, пояснення якому так і не знайшли.

За таких умов було дивним не те, що у другому турі президентських виборів 7 лютого переміг В. Янукович, а те, що розрив між ним і чинним прем'єр-міністром був відносно невеликим (табл. 3). Вочевидь, суспільство робило вибір між «поганим» та «дуже поганим», відкидаючи істеричний формат взаємовідносин між гілками влади.

Ю. Тимошенко заявила про невизнання результатів другого туру виборів: вона подала позов до Вищого адміністративного суду України щодо проведення переголосування через фальсифікації⁷¹ та закликала громадян до протестів. Тим самим політик сподівалася повторити досвід 2004 р., розхитавши ситуацію за рахунок вуличної активності та допомоги закордонних партнерів, однак вона не отримала ні першого, ні другого. У підсумку суд визнав, що вибори пройшли відповідно до норм законодавства.

Утім, в умовах парламентсько-президентської політичної системи у Ю. Тимошенко залишався шанс утриматися на чолі уряду за умов консолідованої підтримки у парламенті. Іншими словами — продовжити той формат відносин, який склався у неї з командою В. Ющенко у 2008—2009 рр. Проте електорат на виборах уже чітко натякнув: від безладу у владі втомилися. Поволі це усвідомлював і політичний клас, де не хотіли ні нового Майдану, ні продовження протистояння по лінії прем'єр-міністр — президент. Тож 2 березня було проголошено, що панівна коаліція припинила своє існування, оскільки не може підтвердити наявність 226 голосів депутатів⁷². Наступного дня уряд Ю. Тимошенко був від-

⁷¹ Тимошенко вимагає призначити третій тур. *УНІАН*. 16 лют. 2010. URL: <http://www.unian.ua/politics/325776-timoshenko-vimagae-priznachiti-tretiy-tur.html>

⁷² Литвин оголосив про смерть коаліції. *Українська правда*. 2 берез. 2010. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/03/2/4823555/>

правлений у відставку 243-ма голосами, сім з яких дали депутати від БЮТ, 15 — від НУНС, ще 19 голосів дав Блок Литвина, учорашній партнер по коаліції⁷³.

Можливостей для створення нової коаліції було обмаль. Одним із потенційних варіантів могло бути формування політичного союзу ПР та «Нашої України», у цьому випадку на посаду прем'єр-міністра розглядалася кандидатура В. Ющенка⁷⁴. На порядок денний висувалося питання про дострокові вибори парламенту, але це було вигідно лише БЮТ. Вихід був знайдений у зміні регламенту роботи Верховної Ради: 9 березня депутати ухвалили рішення (235 голосів), що більшість можуть формувати не тільки фракції, але й окремі депутати (тобто фактично відмовились від норми про імперативний мандат)⁷⁵. Це відкрило шлях для формування «Коаліції стабільності та реформ». Новий уряд очолив М. Азаров, що означало — Партія регіонів націлена на максимальну концентрацію влади⁷⁶.

«Помаранчевий табір» зазнав нищівної поразки. Періоду президентства Віктора Ющенка була властива крайня неоднозначність. У 2005—2008 рр. істотно послабився тиск держави на суспільство, яке розправляло плечі після занепаду 1990-х років: вибори проходили максимально демократично, свобода слова стала реальністю, бізнес відчув себе як суспільна сила. Водночас усі названі тенденції мали зворотний бік — безвідповідальність. Зміна облич при владі тим часом не означала зміни її суті: високими демократичним гаслами прикривалася цинічна боротьба за владу, свобода зібрань підмінялась комерцією проплачених мітингів, ЗМІ відверто гребували принципами журналістської етики, бізнес намагався нарощувати свої позиції не стільки за рахунок підвищення ефективності роботи, скільки за рахунок збільшення впливу на владу, розквітало рейдерство. Замість якісного ривка України у світ розвиненої демократії та правової держави у постмайданний період загострилися «дитячі хвороби» української демократії. Тим часом світова економічна криза негативно вплинула на ресурсну базу розвитку процесів націє- і державотворення. Отже, від кінця 2008 р. розпочався логічний постреволюційний відкат, що на початку 2010 р. відкинув країну назад не лише в економічному, але й у політичному та ціннісному плані. Ознакою консервативного розвороту стали девальвація демократичних цінностей і соціально-економічний популізм. Саме це відкрило шлях зміцненню авторитарних тенденцій 2010—2013 рр., коли демократичні інститути перетворювались на формальність, популізм — на патерналізм, в економіці стрімко набирала силу монополізація, а державне управління ставало наскрізь корумпованим. Для України, на щастя, це не означало остаточної відмови від історичної мрії про свободу та народовладдя. Як питомий, природно властивий імператив українськості вони продовжували існувати в товщі української нації, че-

⁷³ Рада звільнила Тимошенко. *Українська правда*. 3 берез. 2010. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/03/3/4827595/>

⁷⁴ Янукович відмовив Ющенку в прем'єрстві? *Українська правда*. 4 берез. 2010. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/03/4/4831730/>

⁷⁵ Литвин благословив коаліцію «тушок». *Українська правда*. 4 берез. 2010. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/03/9/4846677/>

⁷⁶ *25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави*. Київ, 2016. С. 548—549.

каючи на чергове історичне вікно можливостей. В умовах посткризової стабілізації українське суспільство знову звернулося до базових цінностей — більшість «згада-ла», що демократія є найбажанішим типом державного устрою для України.

Авторитарна консолідація В. Януковича. Перемога В. Януковича на президентських виборах у лютому 2010 р. відбулася не в останню чергу внаслідок «втоми» суспільства й політичної еліти від постійних суспільно-політичних конфліктів попередніх п'яти років⁷⁷. Обрання В. Януковича стало своєрідним суспільним і елітним компромісом⁷⁸. Імовірно, й сам президент Віктор Янукович відчував компромісність власної політичної постаті, зокрема, у перші два з половиною роки каденції він намагався спиратися на різні елітарні групи за умови визнання ними провідної ролі президента і ПР.

Протягом кількох місяців після перемоги відбулося розширення владної коаліції — до липня 2010 р. вона зростає до 260 депутатів за рахунок переходу до неї представників БЮТ та НУНС⁷⁹. Це знижувало залежність ПР від молодших партнерів — КПУ і Блоку Литвина. Наступним кроком на шляху концентрації владного ресурсу стала політична реформа. Спочатку за основу був узятий сценарій винесення на всеукраїнський референдум нового проекту Конституції, що передбачав запровадження президентської форми республіки. Однак законопроект «Про Всеукраїнський референдум» було провалено у другому читанні в парламенті зусиллями ситуативного союзу опозиційних фракцій КПУ та Блоку Литвина, яким було невігідне порушення балансу сил на користь Президента. Тоді був застосований компромісний сценарій: до Конституційного суду було направлено депутатський запит (за підписом 252-х депутатів від ПР, КПУ і частково Блоку Литвина) про визнання неконституційним впровадження політичної реформи 2004 р. Ці політсили розраховували, що за підсумкам прогнозованого позитивного рішення суду буде запущений новий конституційний процес, під час якого буде вироблено нову диспозицію сил усередині політичної системи.

Однак Конституційний суд під впливом В. Януковича зважився на радикальний варіант: 30 вересня 2010 р. було ухвалено рішення про відновлення чинності Конституції 1996 р. Іншими словами, вводилася президентсько-парламентська республіка. Союзники «регіоналів» по коаліції — КПУ і Блок Литвина — негативно оцінили рішення Конституційного суду. У новій ситуації формалізована більшість у Верховній Раді вже була не потрібна, і президентська команда по ключових питаннях, як це було за президентства Л. Кучми, могла формувати ситуативну більшість. Попри те, що рішення КСУ було загалом спокійно сприйняте суспільством (навіть із певним розумінням, зважаючи на накопичену «втому» суспільства від суперечок між ключовими інститутами держави), ним під сумнів було поставлено легітимність президентства В. Януковича. Як було зазначено у

⁷⁷ 25 років незалежності... С. 547.

⁷⁸ Ложкин Б. *Четвёртая республика: Почему Европе нужна Украина, а Украине — Европа*. Харьков: Фолио, 2016.

⁷⁹ Романюк А., Гейчук Н. Тушки до святкового столу. *Тижень*. 9 липня. 2010. URL: <https://tyzhden.ua/Publication/1332>

висновках Венеційської комісії щодо рішення Конституційного Суду від 30 вересня 2010 р.: «Відновлення Конституції у версії 1996 року рішенням Конституційного Суду України... порушує питання щодо легітимності нинішніх державних інститутів, оскільки Президент і Парламент були обрані за конституційними правилами, визнаними більше недійсними»⁸⁰.

Наступним кроком на шляху укріплення позицій В. Януковича стали місцеві вибори. Президентська команда добилася їх перенесення з травня на жовтень 2010 р., також було змінено їх формат — замість голосування за партійними списками були введені одномандатні округи. Підсумки виборів зафіксували перевагу сил ПР у більшості областей України. Зокрема, вона спромоглася сформувати більшість в 20 з 24 обласних рад, а також у Верховній Раді АРК та міськраді Севастополя. Водночас партія не тільки закріпила за собою свої традиційні регіони електоральної підтримки на сході та півдні (абсолютна більшість в оборадах і Верховній Раді АРК, без потреби блокування з рештою політсил), але й суттєво покращила свої результати у центральних і, частково, західних регіонах України. Успіх ПР був забезпечений насамперед за рахунок застосування адміністративного ресурсу, але також завдяки упровадженню «мажоритарки»: у східних і південних областях перемогу отримали 90 % кандидатів-мажоритарників від Партії регіонів. Якщо б вибори проходили за старою пропорційною системою, то підсумкові результати «регіоналів» були б на рівні 30—40 %.

Друге місце на місцевих виборах посіла «Батьківщина» Ю. Тимошенко. Однак у всіх регіонах спостерігалося суттєве падіння підтримки цієї політичної сили, у деяких радах її представництво скоротилося удвічі, а то і більше. Причини поразки зумовлювалися внутрішньою кризою в політсилі Ю. Тимошенко і цілеспрямованим застосуванням адмінресурсу саме проти «Батьківщини». Крім того, влада для послаблення електоральних позицій Ю. Тимошенко дала «зелене світло» передвиборчій кампанії праворадикальної партії «Свобода» О. Тягнибока, яка виграла вибори у Львівській та Івано-Франківській областях (де раніше провідні позиції посідав БЮТ), сформувала фракції у більшості західних областей і деяких місцевих радах центральних областей, зокрема у Київській облраді. Загалом «Свобода» отримала до 2 % голосів виборців у більшості областей України, тим самим зробивши заявку на проходження у парламент наступного скликання.

Закономірним завершенням процесів владної консолідації став перезапуск уряду М. Азарова. У грудні 2010 р. Президент видав указ «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади»⁸¹, що передбачав розширення повноважень віцепрем'єр-міністрів, призначених відповідно до груп впливу всередині Партії регіонів.

⁸⁰ Opinion in the constitutional situation in Ukraine, adopted by the Venice Commission at its 85th Plenary Session, Venice (17—18 December 2010). URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2010\)044-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2010)044-e)

⁸¹ Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010>

Таким чином, до кінця 2010 р. президент В. Янукович суттєво укріпив свої внутрішньополітичні позиції і стабілізував політичну ситуацію, що дало змогу перейти до соціально-економічних реформ. Журналіст Соня Кошкина у книзі «Майдан. Нерасказанная история» процитувала свідчення людини із оточення В. Януковича про тост, який начебто той проголосив у вузькому колі невдовзі після своєї інавгурації: «Два роки не жерти! Працювати на країну!»⁸². 2011 рік президент Віктор Янукович проголосив «роком радикальних реформ». Провідними завданнями він назвав такі:

- завершення дерегуляції ведення бізнесу та реформування податкової системи;
- земельна реформа (зокрема упровадження ринку землі сільгосппризначення);
- реформа соціальної сфери;
- реформа енергетичного та житлово-комунального секторів;
- реформа системи охорони здоров'я;
- реформа освіти;
- нове виборче законодавство (ухвалення «Виборчого кодексу»);
- реформа кримінальної юстиції «з урахуванням погляду Венеціанської комісії».

Перелік реформ відповідав очікуванням суспільства, однак методи нової влади та її реальні цілі розходилися із задекларованими. Наприклад, наприкінці 2010 р. у парламенті було ухвалено новий «Податковий кодекс», спрямований на створення сприятливіших умов для великого бізнесу, тоді як для малого бізнесу жодної дерегуляції не передбачалося. Навпаки, політика ставала жорсткішою, під приводом того, що він використовується великими компаніями для ухилення від оподаткування. Це спровокувало неочікувані для влади масові протести підприємців, що отримали назву «податковий майдан». На центральній площі країни знову з'явилося наметове містечко. Протести спонтанно виникали по всій країні — від Хмельницького до Севастополя. Опозиційні партії, насамперед «Батьківщина» та «Свобода», намагалися очолити протестний рух підприємців, але маніфестанти категорично дистанціювалися від політиків і висували виключно соціально-економічні вимоги.

Розібравшись, що за лаштунками протестів не стоїть опозиція, влада пішла на поступки маніфестантам. В. Янукович у супроводі М. Азарова прийшов на Майдан Незалежності і поспілкувався із підприємцями-протестувальниками. Зрештою, президент наклав вето на «Податковий кодекс» і повернув до парламенту з пропозицією прибрати найскандальніші нововведення. Верховна Рада швидко ухвалила зміни, і конфлікт був вичерпаний. Наметове містечко було розпущене, крім частини, пов'язаної з опозиційними партіями, що виступали за продовження протесту. Залишки «податкового майдану» було ліквідовано правоохоронцями без особливого суспільного резонансу.

Утім, масові протести кінця 2010 р. мали далекі наслідки: влада вирішила посилити тиск на опозицію, замість того, щоб сфокусуватися на швидкому проведенні

⁸² Кошкина С. *Майдан. Нерасказанная история*. Київ, 2015. С. 209.

назрілих соціально-економічних реформ. Відразу після приходу до влади команда В. Януковича ініціювала арешти функціонерів попереднього політичного режиму середнього рівня. Зокрема, був затриманий ексглава Державної податкової служби А. Макаренко, заступник голови «Нафтогазу» І. Діденко, ексвиконувач обов'язків міністра оборони В. Іващенко, у міжнародній розшук був оголошений ексміністр економіки Б. Данилишин, розпочато розслідування зловживань заступника міністра транспорту О. Давидова тощо. Саме з кінця 2010 р. об'єктом персонального переслідування влади стають найвпливовіші лідери «непримиренної опозиції». Був заарештований Ю. Луценко (приводом послужили порушення бюрократичних норм під час відзначення Дня міліції, коли той був міністром внутрішніх справ). Після Ю. Луценка усі сили було кинуте проти експрем'єрки Ю. Тимошенко. Опрацьовувалися кілька варіантів її кримінального переслідування, але всі мали слабку доказову базу, тож за основу була узята карна справа, ініційована ще за наказом В. Ющенка, щодо звинувачення її у перевищенні повноважень під час владнання газової кризи січня 2009 р. (до речі, експрезидент публічно висловлював не менш різкі і невітальні звинувачення проти чинної влади, але жодних репресій проти нього з боку В. Януковича не було). Показово, що у владній команді не було єдності в питанні кримінального переслідування опозиції. Наприклад, Р. Ахметов і віцепрем'єр-міністр Б. Колесников (а саме вони першими у 2005 р. зазнали тиску від уряду Ю. Тимошенко за активної участі тодішнього міністра внутрішніх справ Ю. Луценка) виступили проти політично вмотивованих репресій. Опонувала їм група глави Адміністрації Президента С. Львовичкіна та іншого важливого спонсора Партії регіонів — одного з бенефіціарів «РосУкрЕнерго» Д. Фірташа. У результаті вчергове перемогла остання, і справа дійшла до суду.

Ю. Тимошенко свідомо відкидала ідею політичної еміграції, хоча її до цього підштовхували. Понад те, вона використовувала майданчик судових засідань, які широко висвітлювалися ЗМІ і мали високий суспільний резонанс, для критики влади та особисто В. Януковича. 5 серпня 2011 р. вона була заарештована у залі суду під приводом того, що заважала допитувати свідків, а 11 жовтня був винесений вирок: Ю. Тимошенко засудили на сім років позбавлення волі, вона також мала компенсувати «Нафтогазу» \$189,5 млн збитків. Незважаючи на заступництво впливових груп усередині країни та зовні, як із Заходу, так і з Росії, експрем'єр-міністр була етапована до колонії для відбування покарання.

Цей крок влади, безвідносно до особистості Ю. Тимошенко, означав кардинально новий етап у розвитку України: руйнувався суспільний та елітарний консенсус, який забезпечував політичні позиції В. Януковича⁸³, однак зовні ситуація здавалася стабільною. Своєрідною демонстрацією успіхів режиму В. Януковича стало проведення на достойному рівні чемпіонату Європи з футболу влітку 2012 р. За президентства В. Ющенка та прем'єрства Ю. Тимошенко Україну ледь не позбавили права на його проведення через систематичні зриви термінів підготовки спортивної, транспортної та іншої інфраструктури. Але з приходом но-

⁸³ 25 років незалежності... С. 549.

вого президента саботаж на місцях припинився, і все було зроблено вчасно, що додавало рейтингу Партії регіонів на чергових парламентських виборах.

Ще одним важливим електоральним кроком влади стало ухвалення закону «Про засади державної мовної політики»⁸⁴ авторства народних депутатів від ПР В. Колісниченка і С. Ківалова (у публічній сфері його називали «закон Ківалова — Колісниченка»), який законодавчо розширяв сферу застосування російської мови. Ухвалення законопроекту 3 липня 2012 р. відбувалось із грубими порушеннями регламенту роботи Верховної Ради: не був витриманий належний термін між першим і другим читанням, був відсутній схвальний висновок профільного парламентського комітету, не обговорювалися поправки, внесені після першого читання, голосування проводилося за відсутності спікера та ін. Нагальної потреби в законі не було — російська мова вільно використовувалася в Україні, а «мовне питання» проблематизували переважно радикальні політичні сили. Саме тому ухвалення «закону Ківалова — Колісниченка» спровокувало парламентську кризу. Спікер В. Литвин відмовився підписувати закон, ухвалений у такій спосіб та ще за його спиною, і подав у відставку (яка, щоправда, була відхилена). Деякі представники влади змушені були засудити закон. Так, наприклад, молодший син В. Януковича, який саме балотувався на одному з округів Кіровоградської області, відізвав свій голос «за». У Києві та інших містах відбулися масові акції протестів, а у Черкасах дійшло до силового розгону маніфестантів. Протести, що набули масштабного розмаху і спричинили гостру реакцію суспільства, були поіменовані «мовним майданом».

Ризиковані кроки, що приховували потужний потенціал дестабілізації, були результатом того, що влада фактично зупинила інші, набагато потрібніші реформи. Замість них команда В. Януковича почала вибудовувати неофеодалну систему: на ключові посади призначалися люди за критерієм особистої відданості або родинних зв'язків. З 2012 р. виник і набув нового звучання феномен під назвою «Сім'я» (родина Януковича). Означення стосувалося групи молодих бізнесменів та чиновників, які об'єдналися навколо сина президента — Олександра Януковича. «Сім'я» користувалася винятковою підтримкою з боку органів державної влади. Протягом 2012 р. В. Янукович посилював свій вплив, призначаючи на державні посади осіб, особисто залежних від нього, а не від політико-економічних груп. Наприклад, на посаду міністра оборони був призначений Д. Саламатін, який тільки у 1999 р. приїхав в Україну з Росії (його тестем був еквіцепрем'єр-міністр РФ О. Сосковець). Був виведений з уряду і відправлений у «політичне заслання» секретарем РНБО впливовий регіонал А. Ключев. Водночас портфель міністра економічного розвитку отримав один із лідерів колишнього «помаранчевого табору» П. Порошенко (обіймав із березня до грудня 2012 р.).

На повну силу «Сім'я» розвернулася після чергових парламентських виборів восени 2012 р. У загальнонаціональному багатомандатному окрузі опозиційні В. Януковичу партії набрали майже 50 %, тоді як Партія регіонів та її союзник,

⁸⁴ Закон України «Про засади державної мовної політики». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>

Компартія України, — близько 44 % (табл. 4). Однак пропрезидентським силам за рахунок народних депутатів, обраних у мажоритарних округах, зокрема самовисуванців, вдалося сформувати парламентську більшість (спікером тоді був обраний давній друг В. Януковича — впливовий «регіонал» В. Рибак). Проте у п'яти округах вибори були визнані недійсними через фальсифікації, насамперед з боку провладних кандидатів.

Друге місце на виборах посіла «Батьківщина». За відсутності заарештованої Ю. Тимошенко її очолив А. Яценюк, який до цього був лідером політпроекту «Фронт змін». До парламенту пройшла і партія «Свобода», що розглядалася владою як інструмент послаблення позицій «Батьківщини». До того ж успіху «Свободи», яка йшла на вибори під гаслами відродження та захисту української ідентичності, сприяло скандальне ухвалення «мовного закону Ківалова — Колісниченка». Виборчий бар'єр подала ще одна умовно опозиційна партія — «УДАР», лідером якої був всесвітньо відомий боксер В. Кличко. Створена під цю потужну медійну персону полісила підтримувалася частиною великого бізнесу, незадоволеного концентрацією влади близьким оточенням В. Януковича.

За підсумками парламентських виборів було оновлено уряд. М. Азаров залишився на посаді прем'єр-міністра, але ключові економічні портфелі отримали вихідці з оточення та бізнес-структур О. Януковича. Першим віцепрем'єр-міністром став його друг С. Арбузов (перед тим обіймав посаду глави НБУ). Кадрові зміни призвели, зокрема, до обмеження впливу, а також ресурсних втрат інших політико-економічних груп і зумовили, серед іншого, посилення невдоволення політикою президента з боку еліти, звуження його політичної бази і, відповідно, зростання протестного потенціалу суспільства.

Таблиця 4

Результати парламентських виборів 2012 р.

Партії, що подолали прохідний бар'єр	% голосів «за»	Кількість голосів «за»	Отримані мандати за партійним списком	Отримані мандати у мажоритарних округах	Усього мандатів
Партія регіонів	30	6 116 746	72	113	185
ВО «Батьківщина»	25,54	5 209 090	62	39	101
УДАР	13,96	2 847 979	34	6	40
КПУ	13,18	2 687 269	32	—	32
ВО «Свобода»	10,44	2 129 933	25	12	37
Самовисуванці та представники інших партій				50	50

Джерело: Центральна виборча комісія України [Вибори народних депутатів України 28 жовтня 2012 року. *Центральна виборча комісія*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp001.html>].

Спочатку В. Януковича підтримала переважна більшість капітанів великого бізнесу, що й стало однією з передумов його перемоги у 2010 р. Це дало можливість стабілізувати ситуацію в економіці, однак не давало ні бізнесу, ні країні жодної впевненості у майбутньому. Через авторитарну консолідацію влади став стрімко змінюватися ландшафт фінансово-промислових груп, нові бізнес-групи, наближені до влади, ініціювали масштабний перерозподіл власності. Хвилеподібне зростання рейдерства й перетворення його на новий тренд економічної реальності відбулося чи не одразу після парламентських виборів 2012 р. Часто для цього залучалися правоохоронні органи та органи контролю, корупція на усіх рівнях влади набула небачених досі масштабів. У широкий ужиток увійшло слово «віджимати» — примушення підприємців продавати бізнес (інколи за ринковою ціною, а інколи — за безцінь). Спочатку метою «віджиму» ставав бізнес, пов'язаний із опозицією (переважно середній і малий), та невдовзі пресинг відчули й «старі» олігархи, за винятком Р. Ахметова і Д. Фірташа, які мали міцні позиції в органах державної влади. Ось як у 2015 р. описував ситуацію кінця 2012 — початку 2013 р. О. Ярославський, якого змусили продати один із найкращих на той час футбольних клубів країни — харківський «Металіст»: «...Я би не став вживати слово «віджали» у контексті того, що зі мною трапилося у 2011—2013 роках. «Віджали» — це коли забирають все, а нічого не дають взамін. У моєму випадку я продав усі об'єкти, саме продав. Не без вигоди для себе, визнаю. Однак за сприятливого положення справ цього, безперечно, не робив би. За попередньої влади я просто вимушений був розпродавати свій бізнес. Інколи дивуюсь, що залишили те, що залишили»⁸⁵.

Тиск на бізнес і перерозподіл власності призвели до того, що попри відносну політичну стабільність у 2012—2013 рр. соціально-економічний розвиток країни фактично зупинився (про це свідчить, зокрема, динаміка ВВП (табл. 5)).

Стагнація української економіки стрімко зростала порівняно із рештою країн пострадянського простору, розрив між ними і Україною унаочнено у табл. 6.

Використовуючи легкі гроші, отримані сумнівним шляхом, пропрезидентські бізнес-структури почали скуповувати ЗМІ. До кінця 2013 р. під контроль «Сім'ї» перейшли «Український медіахолдинг» (належав Б. Ложкіну, П. Порошенку, структурам «Приват» та ін.) та медіахолдинг «Еволюшен Медіа» (належав ексакціонеру ІСД В. Гайдуку), які випускали найпопулярніші друковані та інтернет-ЗМІ. Наступною ціллю мали стати телевізійні канали, підконтрольні «старим олігархам»: холдинг «Старлайтмедіа» В. Пінчука (телеканали «Новий», СТБ, ICTV та ін.), «Інтер» В. Хорошковського та Д. Фірташа, «1+1» І. Коломойського. На часі була підготовка до чергових президентських виборів.

Для забезпечення перемоги В. Януковича розглядалися кілька сценаріїв. Найсамперед — перенесення виборів із загальнонаціонального голосування до парламенту. Під це готувався новий проект Конституції, для чого у середині 2012 р.

⁸⁵ Олександр Ярославський: «Якби не обставини, «Металіст» не продав би». *Український футбол*. 3 лют. 2015 р. URL: <http://www.ukrfootball.ua/news/oleksandr-yaroslavskiy-yakbi-neobstavini-metalist-ne-prodav-bi>

Таблиця 5

**Поквартальна динаміка ВВП України у 2011—2013 рр.
(% до аналогічного періоду попереднього року)**

Рік	I квартал	II квартал	III квартал	IV квартал	Загалом за рік
2011	105,1	103,9	106,5	105,0	105,2
2012	102,5	103,1	98,7	97,7	100,3
2013	98,8	98,7	98,8	103,3	100

Джерело: Державний статистичний комітет України (<http://www.ukrstat.gov.ua/>).

Таблиця 6

Динаміка ВВП України та країн СНД (наростаючим підсумком, 1992 = 100 %)

ЗРОСТАННЯ ВВП	2011	2012	2013	2014
В Україні	84	84	84	79*
В країнах СНД	143	148	151	153
Розрив	59	64	67	74

* Без урахування окупованих територій.

Джерело: Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток. Наукова доповідь. Київ, 2015. С. 34.

була сформована Конституційна асамблея на чолі з Л. Кравчуком. Однак за підсумками парламентських виборів 2012 р. від цього сценарію відмовилися. ПР самостійно не змогла сформулювати більшість і створила коаліцію з КПУ, яка маючи «золоту акцію», могла заблокувати конституційну ініціативу. Тому базовим став традиційний сценарій: задобрювати електорат, здійснюючи популістську соціальну політику, та задіяти адмінресурс. Це потребувало значних ресурсів, яких бракувало в умовах економічної стагнації та міжнародної ізоляції політичного режиму В. Януковича, тож президентська команда вирішила вдатися до ризикованої гри на суперечностях між Заходом і Росією.

На розтяжці між Заходом та Росією. Після перемоги на виборах 2010 р. завданням номер один команди нового президента стало покращення міжнародних позицій України для забезпечення сприятливих умов з метою виходу з економічної кризи та внутрішньополітичної стабілізації. Складність ситуації полягала у тому, що В. Янукович йшов на вибори під проросійськими гаслами, а його перемога в деяких російських політичних колах викликала відверту ейфорію. Не зволікаючи, під впливом емоцій, депутат Державної думи РФ Є. Федоров у березні 2010 р. розіслав українським парламентарям лист з пропозицією створити до 2020 р. єдину державу РФ, Білорусі та України⁸⁶. Насправді, з погляду стабілізації ситуації в країні, пе-

⁸⁶ Кравченко В. Від Карпат до самих до окраїн... Росія тестує ідею об'єднання з Україною. *Дзеркало тижня*. 2010. 16 березня. URL: https://dt.ua/POLITICS/vid_karpat_do_samih_do_okrayin_rosiya_testue_ideyu_obednannya_z_ukrayinoyu.html

ред В. Януковичем стояла проблема так перезавантажити відносини з Росією, щоб не втрапити у критичну залежність до неї та не погіршити відносини із Заходом.

Першим значним зовнішньополітичним кроком на шляху реалізації цієї суперечливої тактики стала офіційна відмова від курсу на вступ до НАТО. Коаліційна угода нової парламентської більшості зафіксувала, що Україна на законодавчому рівні закріпить позаблоковий статус. Це означало збереження практичної співпраці з Північноатлантичним альянсом, але без спроб отримати членство у ньому. На західному напрямі зусилля були спрямовані на відновлення співробітництва з МВФ, призупинене урядом Ю. Тимошенко 2009 р., тож у липні 2010 р. Україна отримала кредит у \$2 млрд і ухвалила загальну програму кредитування на суму \$15,15 млрд, розраховану на 29 місяців. В. Янукович добився особистої зустрічі з президентом США Б. Обамою на полях Вашингтонського саміту з ядерної безпеки (відбувся у середині квітня 2010 р.), для цього Україна зобов'язалася передати США залишки високозбагаченого урану (90 кг) в обмін на будівництво ядерної установки в Харкові і поставку незбагаченого урану для дослідницьких реакторів у Севастополі та Києві.

Нарешті, новий президент підтвердив збереження курсу на європейську інтеграцію. У «Посланні Президента України до Українського народу», оприлюдненому 3 червня 2010 р., одним із основних завдань декларувалося: «Реалізувати європейський вибір — такою я бачу інтегральну національну мету, що здатна об'єднати усіх моїх співвітчизників»⁸⁷. У цьому ж посланні зазначалося: «Чи не найбільш важливе сьогодні питання у відносинах між Україною та ЄС — це укладення Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, зокрема створення «поглибленої і всеохоплюючої» зони вільної торгівлі, а також введення безвізового режиму».

В. Янукович реанімував далекосхідний напрям української зовнішньої політики. У рамках згаданого вище Вашингтонського саміту з ядерної безпеки відбулася зустріч з главою КНР Ху Цзиньтао, під час якої домовилися про інтенсифікацію співробітництва і візит українського президента до Китаю. Він відбувся у вересні 2010 р. і накреслив нові проекти співпраці в економічній та військово-технічній сферах на суму \$5 млрд, а також спрощення візового режиму, зокрема безвізовий режим із Гонконгом.

Однак основним зовнішньополітичним вектором залишався російський. На середину травня 2010 р. була запланована зустріч президентів обох країн, В. Януковича та Д. Медведєва, але з ініціативи української сторони її перенесли на 21 квітня. Вона відбулася у Харкові, тому корпус підписаних документів отримав назву «Харківські угоди». Важливе значення мали домовленості щодо пролонгації перебування бази Чорноморського флоту РФ на українській території, строк якого мав сплисти 28 травня 2017 р. У Харкові було домовлено, що російські війська залишаться у Криму до 2042 р. із можливістю пролонгації ще на 5 років. У цьому випадку Україна отримувала знижку на російський газ: якщо ціна палива

⁸⁷ Послание президента Виктора Януковича к украинскому народу. *Українська правда*. 03.06.2010. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2010/06/3/5106277/>

за формулою, передбаченою угодами січня 2009 р., була вищою \$333 / 1 тис. м³, то знижка складала \$ 100, якщо меншою — то 30 %. Очікувалося, що ця схема надаватиме \$4 млрд економії Україні під час закупівлі російського газу.

Синхронно з міждержавним договором по ЧФ РФ «Газпром» і «Нафтогаз» підписали додаткову угоду до діючих газових контрактів на 2009—2019 рр. Українській стороні не вдалося добитися перегляду принципу ціноутворення, зниження базової вартості газу в ціновій формулі, скасування норми контрактів «бери або плати» чи доповнення її нормою «качай або плати» (для транзиту російського газу). Натомість підписанти відмовились від взаємних штрафних санкцій, а річні контрактні обсяги газу, який купувала Україна, були збільшені до 36,5 млрд м³. Додаткова угода ставала чинною «заднім числом», з 1 квітня 2010 р. Знижка на газ Україні надавалася шляхом запровадження російським урядом нульового мита, тобто за рахунок російського державного бюджету, а не «Газпрому».

Чинність домовленостей про здешевлення газових поставок ув'язувалась із ратифікацією міждержавної угоди щодо пролонгації перебування ЧФ РФ в Криму. У додатковій угоді чітко зазначалося, що наявність знижки регулюється постановами російського уряду, який тоді очолював В. Путін: «Фактична ціна газу... знижується на суму зменшення митних платежів, якщо таке корегування передбачене постановою уряду РФ, що стосується вивізних мит при поставках газу з території РФ в Україну»⁸⁸. Отже, у випадку зриву чи затягування з ратифікацією Верховною Радою «Харківських угод» газові поставки здійснювалися за попередніми завищеними цінами. Це залишало російській стороні широкий маневр для тиску на українські владу та громадську думку.

«Харківські угоди» ледь не спровокували чергову політичну кризу в Україні. Опозиція спробувала не допустити їх ратифікації в парламенті: процедура відбулася 27 квітня 2010 р. і супроводжувалася силовим протистоянням депутатів (синхронно угоди ратифікував і російський парламент). Спроби організувати масові вуличні протести зазнали поразки: про координування дій не змогли домовитися опозиційні лідери В. Ющенко та Ю. Тимошенко. Чинна влада, ключові фігури якої пережили Помаранчеву революцію 2004 р., не хотіла повторення майдану, тому були проведені попередні арешти низки активістів праворадикальних політсил, обмежувалася можливість підвозу протестувальників до столиці, здійснювався тиск на близькі до опозиції бізнес-структури і студентську молодь. Однак головною причиною провалу протестів все ж було те, що стомлене суспільство прагнуло стабільності, а не революції.

Росія спробувала розвинути успіх «Харківських угод» і в решті сфер. Наприкінці квітня — в травні 2010 р. різко інтенсифікувалися контакти на найвищому політичному рівні. Декілька раз зустрічалися прем'єр-міністри: В. Путін приїздив до Києва, а М. Азаров — у Сочі. Відбулася ще одна зустріч В. Януковича та Д. Медведєва — 17 травня в Києві.

⁸⁸ Харківське доповнення до газового контракту Тимошенко—Путіна. Текст документа. *Українська правда*. 22.04.2010. URL: <https://www.prawda.com.ua/articles/2010/04/22/4956389/>

Росія хотіла поглинання «Нафтогазу» «Газпромом», а Україна натомість отримала б частку акцій об'єднаної компанії. Така пропозиція пролунала спочатку як начебто експромт В. Путіна під час зустрічі з М. Азаровим 30 квітня 2010 р. З огляду на широку інформаційну кампанію в російських ЗМІ, велику чисельність інтерв'ю експертів, політиків і чиновників, зокрема глави «Газпрому» О. Міллера, це була завчасно продумана пропозиція. У випадку злиття Росія отримала б контроль над магістральними газопроводами і підземними сховищами газу, а також оптовими поставками газу для української промисловості. Відповідно, ціна палива для українських споживачів і ціна транзиту ставали б внутрішньою корпоративною справою «Газпрому», тим самим звужуючи економічний суверенітет України. У відповідь на путінській «експромт» М. Азаров дипломатично зазначив, що пропозиція щодо злиття компаній предметно опрацьовуватиметься Україною.

Росія озвучила бажання розширити свій контроль над українською атомною енергетикою та електроенергетичним сектором, зокрема, пропонувалося побудувати завод із виробництва ядерного палива та збільшити видобуток урану (підприємство і уранові шахти мали увійти до складу російської компанії «ТВЕЛ», яка виступила б основним інвестором); будівництво двох нових енергоблоків на Хмельницькій АЕС (принципове рішення з цього питання було ухвалене ще 2008 р.); входження провідного енергомашинобудівного підприємства «Турбоатом» (Харків) до складу російського холдингу, спеціалізованого на будівництві атомних станцій (на основі російської компанії «Атомстройекспорт», якою володіли «Росатом» і «Газпромбанк»). Російська сторона заявляла про готовність інвестувати в енергосектор (виробництво і транспортування електроенергії) в обмін на корпоративні права українських компаній.

Не менш далекоглядні проекти озвучувалися стосовно російської присутності в українському фінансовому секторі. У рамках тогочасних ініціатив російський «Внешторгбанк» надав Україні нецільовий кредит у \$500 млн, водночас у сумарному уставному капіталі українських банків російська частка становила близько 18 %, тоді як сукупна частка решти іноземних інвесторів — також 18 %.

У сфері літакобудування пропонувалося поглинання російською «Об'єднаною авіаційною корпорацією» українських підприємств, що входили до державної корпорації «Антонов» (АНТК «Антонов», завод «Авіант», «410 завод цивільної авіації», «Харківське авіаційне виробниче об'єднання») шляхом свопінгу акцій (тобто навіть без інвестицій). Крім того, були погоджені плани спільного будівництва цивільних пасажирських і транспортних літаків Ан-140 і Ан-148, відновлення виробництва транспортного Ан-124 та військово-транспортного Ан-70.

Обговорювалися плани входження двигунобудівних і суднобудівних підприємств України (насамперед «Мотор Січ» і «Заря-Машпроект») до російських галузевих холдингів «Об'єднана двигунобудівна корпорація» та «Об'єднана суднобудівна корпорація».

Пропонувалися масштабні спільні інфраструктурні проекти, зокрема будівництво магістральних шляхів і, вкотре, Керченського мосту.

Отже, йшлося про масштабну фронтальну експансію російського капіталу в економічний простір України з метою опанування його стратегічних галузей.

Більшу частину названих вище ініціатив у підсумку українське політичне керівництво успішно саботувало, аби уникнути посилення залежності від Москви. Укріпивши свої внутрішньополітичні позиції, В. Янукович вже з кінця 2010 р. намагався здійснювати незалежнішу зовнішньополітичну лінію. Показовою стала відмова взяти участь у Лісабонському саміті НАТО (листопад 2010 р.), попри особисте запрошення генерального секретаря Альянсу. Українську делегацію очолив міністр закордонних справ, тоді як, наприклад, Росія, Казахстан, Грузія, Азербайджан були представлені главами держав. Демарш відбувався через те, що українська сторона хотіла отримати рівень зустрічей не менший за російського президента. Водночас Київ став менш поступливим у відносинах із Росією, пов'язуючи кроки, спрямовані на поглиблення співпраці, із серйозними поступками. Це стало неприємним відкриттям для російської сторони.

З весни 2011 р. оцінка відносин з Росією з боку українського президента ставала все критичнішою. Так, 21 квітня В. Янукович, згадуючи «Харківські угоди», не наводив прикладів їхніх позитивних наслідків, а лише виправдовувався: «Якщо б ми цього не зробили, я тоді казав і зараз кажу, свідомо кажу, ми втратили б не тільки промисловість, а ми втратили б країну»⁸⁹. Такі констатації корелювалися і з громадською думкою відносно «харківських домовленостей». За результатами соціопитування дослідницької компанії *Research&Branding Group*, проведеного у березні 2011 р., лише 38 % респондентів оцінювали їх позитивно, а 31 % — негативно. Нагадаємо, що у квітні 2010 р. це було 58 і 26 % відповідно⁹⁰. Треба також зазначити, що демонстративне кримінальне переслідування Ю. Тимошенко через газові угоди з Росією також було явним викликом російському керівництву, адже В. Путін їх називав «найкращими в історії російсько-українського енергетичного співробітництва». Нарешті, Україна не пристала на запрошення вступити до Митного союзу Росії, Казахстану і Білорусі (створений 2010 р.), запропонувавши у відповідь формулу «3+1». Вона передбачала поглиблену співпрацю, але без інтеграції в об'єднання.

Після чергового обрання В. Путіна президентом в українсько-російських відносинах виникли нові лінії напруги. В. Янукович не для того знищував внутрішню опозицію, щоб ділитися владою з Москвою. Доходило до явних образ та підкресленої зневаги: так, В. Путін демонстративно запізнився на зустріч з В. Януковичем у липні 2012 р. на чотири години, оскільки «затримався» в гостях у свого кума В. Медведчука. Водночас російський президент дозволив собі відзначити зниження пріоритетності українського питання, саркастично заявив-

⁸⁹ Янукович: не було би харківських угод — ми загубили б країну. *УНІАН*. 21.11.2011. URL: <https://www.unian.ua/politics/486866-yanukovich-ne-bulo-bi-harkivskih-ugod-mi-zagubili-b-krajinu.html>

⁹⁰ Чи вважають українці Росію стратегічним партнером (опитування). *УНІАН*. 19.04.2011. URL: <https://www.unian.ua/politics/485820-chi-vvajayut-ukrajintsi-rosiyu-strategichnim-partnerom-opituvannya.html>

ши: «Україна відіграє важливу роль у торгово-економічних зв'язках Росії: у неї шість з невеликим відсотків — 6,2 % — у загальному обсязі торгово-економічних зв'язків Росії»⁹¹. В. Путін відмовлявся переглядати дратівливі для української сторони газові угоди 2009 р. і ув'язував це виключно із вступом України до Митного союзу. У подальшому громадська організація «Український вибір» В. Медведчука розгорнула масштабну кампанію проти В. Януковича через його небажання поглиблювати інтеграцію з Росією.

Заморожування економічних відносин з РФ та Заходом (так, МВФ призупинив раніше схвалену програму кредитування) Київ намагався компенсувати посиленням співпраці з іншими впливовими державами, зокрема Китаєм. У червні 2011 р. Україну з офіційним візитом відвідав глава КНР Ху Цзіньтао. За підсумками переговорів була підписана «Спільна декларація про встановлення відносин стратегічного партнерства»⁹². Документ фіксував Україну як регіональну опорну точку Китаю. У декларації були підтверджені ядерні гарантії безпеки України, зазначена підтримка Україною китайської позиції стосовно Тибету і Тайваню, проголошена співпраця у рамках ООН. У низці пунктів містилися взаємні зобов'язання не надавати свою територію третім країнам, а також організаціям і угрупованням, які несуть загрозу партнеру. Серед інших підписаних документів відзначимо Міжурядову угоду про надання уряду України безповоротної допомоги на 80 млн юанів (\$12,3 млн), Протокол між Міністерством економічного розвитку України та Міністерством комерції КНР про періодичний обмін переліком товарів двосторонньої торгівлі, Меморандум про взаєморозуміння в енергетичній сфері між Міністерством енергетики України і Державною адміністрацією енергетики КНР (передбачало, між іншим, й проекти в атомній енергетиці), Кредитну угоду щодо будівництва залізничної гілки Київ — аеропорт Бориспіль. Загалом було підписано більше десяти документів, що стосувалися як довготривалих напрямів співпраці, так і невеликих проектів, які реалізовувалися у наступні роки. Так, наприкінці серпня 2012 р. «Нафтогаз» отримав кредит Держбанку розвитку КНР на суму більш як \$3,6 млрд на проекти заміщення газу вугіллям на теплових станціях.

З кінця 2012 р. економічна ситуація в Україні стала погіршуватися — давала свзнаки ізоляція на західному напрямі та напрута у відносинах із Росією. В. Януковичу для перемоги на президентських виборах 2015 р. конче було потрібно змінювати зовнішньополітичний курс, аби ситуація встигла виправитися. Ставка на РФ передбачала вступ до Митного союзу. Цей курс публічно озвучував прем'єр М. Азаров упродовж парламентської виборчої кампанії. З різким засудженням цієї позиції виступив віцепрем'єр В. Хорошковський, який нагадав, що європейська інтеграція закріплена законодавчо, а значить євразійська інтеграція — поза за-

⁹¹ Засідання Російсько-Української міжгосударственной комісії. *Сайт президента РФ*. 12.07.2012. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/15944>

⁹² Віктор Янукович та Ху Цзіньтао підписали спільну декларацію про встановлення і розвиток відносин стратегічного партнерства. *РБК*. 20.06.2011. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/viktor-yanukovich-i-hu-tsintao-podpisali-sovmestnyu-deklaratsiyu-20062011133300>

коном. Тому він не отримав посаду в оновленому уряді М. Азарова і після особистої зустрічі з В. Януковичем був змушений залишити Україну. Наприкінці 2012 р. Україна впритул підійшла до вступу у Митний союз: на 18 грудня була призначена зустріч В. Януковича та В. Путіна, на порядку денному якої було два питання: приєднання України до цього об'єднання та корекція газових угод 2009 р. У Москву відправився журналістський пул українського президента, але саміт раптово скасували. Євросоюз несподівано запропонував В. Януковичу зближення.

Відзначимо, що В. Янукович і Кабінети міністрів часів його президентства досить послідовно відпрацьовували формальну складову Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Порядок денний асоціації «Україна — ЄС», підписаний наприкінці 2009 р., більш-менш виконувався. 19 грудня 2011 р. під час 15-го Саміту «Україна — ЄС» лідери України та ЄС офіційно заявили про завершення переговорів щодо Угоди про асоціацію: «...Головні переговорники досягли спільного розуміння щодо повного тексту Угоди про асоціацію, яка визначить майбутню договірно-правову основу відносин Україна — ЄС»⁹³. 30 березня 2012 р. угода була парафована, однак далі процес зупинився, бо для європейців було неприйнятним кримінальне переслідування лідерів української опозиції. Протягом 2012 р. В. Янукович заявляв про корисність «інтеграційної паузи», оскільки вона допоможе «будувати Європу в Україні». Після зриву переговорів з РФ команда В. Януковича розраховувала вести його на вибори 2015 р. з тезою, що Україна стала асоційованим членом, має зону вільної торгівлі та безвізовий режим з ЄС. Тим самим обґрунтовано вважаючи, що український виборець примириться з авторитаризмом в обмін на реальну європейську інтеграцію.

Росія розраховувала, що час грає на її користь: українська економіка була не в кращому стані, популярність В. Януковича в країні падала, і йому рано чи пізно довелось б іти на поступки. Оскільки ж український президент виявляв стійкі авторитарні нахили, у Москві були впевнені, що ЄС не піде на підписання угоди про асоційоване членство України, незважаючи на її технічну готовність. Однак улітку 2013 р. стало зрозуміло, що Брюссель ладний підписати угоду, оскільки розглядав асоціацію як інструмент, здатний загальмувати сповзання України до авторитаризму. Тож від серпня Кремль розгорнув потужний тиск на українське керівництво, а також бізнес-кола (шляхом закриття ринків збуту) та суспільство (через російські ЗМІ та проросійські організації) з гострою критикою асоціації з ЄС, аби не допустити підписання угоди на Вільнюському саміті східного партнерства у листопаді 2013 р.

У серпні 2013 р. в українських ЗМІ було оприлюднено документ «Комплекс заходів щодо залучення України в євразійський інтеграційний процес»⁹⁴, підготовлений академіком РАН та радником президента РФ С. Глазьевим начебто

⁹³ Спільна заява за результатами 15-го Саміту Україна — Європейський Союз. *Сайт МЗС України*. URL: <https://mfa.gov.ua/yevropejska-integraciya/samiti-ukrayina-yes/2011-rik>

⁹⁴ О комплексе мер по вовлечению Украины в евразийский интеграционный процесс. *Дзеркало тижня*. 16.08.2013. URL: <https://dt.ua/internal/o-komplekse-mer-po-vo vlecheniyu-ukrainy-v-evraziyskiy-integracionnyy-process-.html>

за дорученням вищого політичного керівництва Росії (автентичність документа опосередковано підтверджували проросійські українські політики, однак наголошували на його неофіційному характері). Він накреслював план системного тиску на українську владу, бізнес і суспільство. Як показали подальші події, значна частина запропонованих у плані заходів була реалізована.

Попри російський тиск, В. Янукович продовжував дотримуватися євроінтеграційної лінії. Це дало змогу, зокрема, вийти з міжнародної ізоляції: у вересні він зустрівся з президентом США Б. Обамою. Провладні ЗМІ активно висвітлювали прогрес України у відносинах з ЄС, і це знаходило позитивний резонанс у суспільстві. У вересні 2013 р. парламент почав ухвалювати необхідні рішення для підписання угоди з ЄС. 24 вересня 2013 р. МЗС наголошував, що «Україна здійснила черговий крок у контексті підготовки до підписання цієї міжнародної угоди під час Вільнюського саміту Східного партнерства. Фактично, роботу з підписання цієї угоди виведено на завершальну стадію»⁹⁵.

Президенту доводилося проводити оперативні наради з фракцією ПР і навіть «ламати через коліно» деяких депутатів, які перебували на проросійських позиціях. Показово, що був позбавлений депутатської недоторканності і заарештований депутат із фракції Партії регіонів І. Марков, який виступав з радикальними проросійськими ініціативами. Напередодні Вільнюського саміту Верховна Рада ухвалила усі необхідні нормативно-правові акти за винятком двох: закону, що захищає права сексуальних меншин, та закону, який дозволяв би звільнити Ю. Тимошенко. ЄС був ладен погодитися на підписання навіть за цих обставин, але Росії вдалося переіграти ситуацію.

Свою протидію угоді про асоціацію України та ЄС Москва формально пояснювала ризиками, що створював потенційний потік європейських товарів через Україну, для російських ринку і товаровиробників. Однак де-факто переслідувалися політичні цілі — Росія не бажала випускати Україну зі своєї орбіти впливу. З вересня 2013 р. спостерігалася активізація міждержавних контактів: відбулися зустрічі на рівні президентів, глав урядів, міністрів, парламентів, низка спільних заходів за участю громадських організацій та бізнес-еліт. Українську сторону не тільки переконували не підписувати угоду з ЄС, але й вимагали приєднатися до Митного союзу. Переговори були напруженими, на них навіть лунали відкриті погрози. Це змусило українське керівництво нарешті звернути увагу на безпековий сектор на російському напрямі. Зокрема, активізувалася СБУ в АРК — були проведені навчання спецпідрозділів з деблокування кримського парламенту від «невідомих озброєних осіб».

Перелом відбувся 9 листопада 2013 р., коли під час зустрічі російський президент висунув В. Януковичу ультиматум. Його зміст розкриває інформація, оприлюднена Г. Москалем, головою тимчасової слідчої комісії Верховної Ради з при-

⁹⁵ МЗС України: Підготовка до підписання угоди про асоціацію Україна — ЄС — на фінальній стадії. *Інтерфакс-Україна*. 24.09.2013. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/168294-amp.html>

воду протиправних дій правоохоронних органів під час Євромайдану у вересні 2014 р.: «Я знайшов людину, котра була присутня на закритих нарадах Януковича наприкінці минулого року. Зустрівся з цією людиною в Москві, і вона розповіла, що після зустрічі з Путіним 9 листопада (2013 р. — *Авт.*) й повернення до України Янукович зібрав закриту нараду для наближених осіб і повідомив, що не підпише асоціацію з ЄС у Вільнюсі. На попередження, що це спричинить новий Майдан і, можливо, призведе до революції, Янукович відповів буквально таке: «Якось із майданом і революцією ми справимось. Путін сказав чітко, що після підписання асоціації забере Крим із Севастополем, потім Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одесу, Запоріжжя». ...Про цей ультиматум Путіна прекрасно знали Якименко, Захарченко та інші наближені до Януковича особи, що зараз ховаються в Москві. Про це мали знати в СБУ, Службі зовнішньої контррозвідки. Тобто ця ситуація не звалилася на країну кілька місяців тому як сніг на голову, вона була відома давно. Проте ті, хто міг попередити про неї, змовчали...»⁹⁶. Однак ультиматум супроводжувався і обіцянками вагомих економічних преференцій.

21 листопада Кабмін ухвалив рішення про призупинення підписання угоди з ЄС і про відновлення активного діалогу з Росією та рештою учасників Митного союзу з метою поживалення торгово-економічних зв'язків. На Вільнюському саміті В. Янукович заявив про перенесення підписання угоди (відзначимо, що тоді асоційованими членами ЄС стали Грузія та Молдова, а Азербайджан відмовився). У Вільнюсі відбувалися гострі дискусії, про це свідчить відео під час неформального обіду глав держав, яке зафіксувало розмову канцлера Німеччини А. Меркель та В. Януковича. Останній так пояснив своє рішення: «Економічна ситуація в Україні дуже важка. У нас дуже великі загрози. Я хотів би, щоб ви мене зрозуміли. Я три з половиною років один. У дуже нерівних умовах з сильною Росією один на один»⁹⁷.

Отже, В. Янукович здався, і Москва начебто досягла своєї мети. Після відмови українського президента підписувати угоду про асоціацію з ЄС Росія розвернула програму економічної підтримки режиму В. Януковича. 17 грудня між Україною і РФ були підписані 15 угод, зокрема про надання кредиту в \$15 млрд (3 млрд — у 2013 р., 12 млрд — протягом 2014 р.), зняття торгових обмежень протягом 2013—2014 рр., знижку на газ з \$406 за 1 тис. м³ у четвертому кварталі 2013 р. до \$268,5 у першому кварталі 2014 р. тощо. Водночас не було підписано «Угоду про стратегічне співробітництво», яка мала стати «дорожньою картою» приєднання України до Митного союзу. Певно вважалося, що це було справою часу, однак Євромайдан зламав написаний у Кремлі сценарій.

⁹⁶ Головка В.В. Україна в умовах антитерористичної операції та російської збройної агресії (2014 р.). *Український історичний журнал*. 2015. № 3. С. 181.

⁹⁷ Янукович поскаржився Меркель, як йому складно один на один боротися з Росією. *Дзеркало тижня*. 29.11.2013. https://dt.ua/POLITICS/yanukovich-poskarzhivsiya-merkel-yak-yomu-skladno-odin-na-odin-borotisyaz-rosiyeu-132814_.html

РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ ТА ЗБРОЙНА АГРЕСІЯ РОСІЇ у 2014—2015 рр.

З першого року президентської каденції В. Януковича в елітах та суспільстві було присутнє очікування нового Майдану — масового виступу проти чинної влади та своєрідного повторення подій Помаранчевої революції 2004 р. Арешти лідерів опозиції порушили неформальний внутрішньоелітний пакт про ненапад, відповідно до якого упродовж 1990—2000-х років жодна нова політична команда не переслідувала своїх політичних опонентів (були лише поодинокі випадки нетривалого ув'язнення в ізоляторі тимчасового утримання). Із посилення впливу «Сім'ї» управлінський стиль В. Януковича та його оточення ставав усе більше конфронтаційним (не випадково у сленгу він отримав назву «бульдозерного»). Коли опозиція була паралізована, громадська думка стала розглядати масові протести як основний засіб політичної боротьби проти режиму В. Януковича та уряду М. Азарова, свавілля місцевих чиновників різного рангу.

Революція гідності. Протестна активність восени 2013 р. розпочиналася за звичним для попередніх років алгоритмом. Громадські активісти і журналісти в соціальних мережах закликали громадян вийти на Майдан Незалежності на знак протесту проти рішення Кабінету міністрів призупинити асоціацію між Україною та Євросоюзом. Пізно ввечері 21-го листопада на столичному Майдані зібралося близько 1,5 тис. осіб¹. Наступного дня протестні акції розгорнулися у решті регіонів країни.

Опозиційні сили традиційно спробували очолити протестний рух, однак вже акції 2010—2013 рр. продемонстрували, що системна опозиція не є лідером суспільних думок, а влада опанувала інструментарій протистояння стихії вулиці з мінімальними репутаційними втратами. Попри те, що «Батьківщині», «Сво-

¹ На Майдан прийшло близько 1500 обурених зупинкою євроінтеграції. *Українська правда*. 22 листоп. 2013. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/11/22/7002691/>

боді» та «УДАРу» вдалося провести 24 листопада масштабний мітинг за підтримку продовження європейської інтеграції, знакових політичних наслідків він не мав. Чинна влада відчувала себе впевнено, даючи можливість опозиціонерам «випустити пар» невдоволення. Того ж дня провладні сили оперативно організували на Михайлівській площі акцію на підтримку уряду, у якій взяло участь кілька тисяч осіб.

Громадські активісти намагалися відмежуватися від акцій опозиційних політичних сил, роблячи акцент на тому, що вони виступають за європейський вибір України, безвідносно до партійної належності. Це спричинило утворення двох центрів протестів: на Європейській площі сформувалося партійне наметове містечко, а на Майдані Незалежності — табір без політичної символіки, під прапорами України та ЄС (оскільки у ньому більшість склали молоді люди, він отримав назву «Студентський Майдан»). Стихійному розділенню сприяла й подвійна позиція чинної влади — рішення Кабміну частково розглядалося як спроба команди В. Януковича виторгувати кращі умови під час підписання угоди про асоціацію (зокрема не випускати з в'язниці Ю. Тимошенко). Сам український президент заявляв, що «аплодує тим, хто вийшов за європейську інтеграцію»².

26 листопада студенти низки столичних закладів вищої освіти проголосили страйк. Тоді ж було вирішено об'єднати студентську та опозиційні протестні акції і проводити їх без партійної символіки. Частину наметів з Європейської площі перенесли на Майдані Незалежності. Планувалося, що акція триватиме до 1 грудня, 27 листопада було проведено кілька акцій протестів, зокрема і поряд з Кабміном. Тим часом студенти пройшли маршем до Майдану Незалежності і пікетували Адміністрацію Президента.

29 листопада стало остаточно відомо, що В. Янукович також виступив проти укладання угод з ЄС, лише уточнивши, що мова йде не про зупинення, а перенесення їх підписання. Надвечір того ж дня суспільно-політична ситуація в Києві була спокійною. На Майдані Незалежності залишалися кілька сотень осіб, переважно молоді. Вночі міліція, прикриваючись зверненням з боку київської міської влади із проханням сприяти комунальним службам у встановленні традиційної новорічної ялинки, жорстоко розігнала протестувальників. 35 осіб було затримано, частині маніфестантів вдалося сховатися у Михайлівському соборі. Розгоном керував глава Головного управління МВС у Києві В. Коряка, а бійцями загону «Беркут» — С. Кусюк, політичну координацію здійснював заступник секретаря РНБО В. Сівкович. Неадекватні дії правоохоронців кардинально переформатували протестний порядок денний — тема зовнішньополітичного вибору поблякла на тлі завдання спротиву свавіллю силовиків та загрози затвердження авторитаризму, що стали родовою відзнакою політичного режиму В. Януковича.

Президент, повернувшись із Вільнюса, одразу відправився на нічне полювання і вдавав, начебто не причетний до інциденту. 30 листопада він публічно виступив із засудженням побиття мітингувальників. Дії правоохоронців на Майдані засудили 10

² Шурхало Д. Янукович аплодує тим, хто вийшов на Майдан за євроінтеграцію. *Radio свобода*. 27.11.2013. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25181512.html>

обласних рад, зокрема Донецька та Луганська (до речі, відповідні заяви були ухвалені й міськими радами цих міст³), з фракції Партії регіонів вийшли два депутати, подав у відставку голова Адміністрації Президента С. Львовичкін (вона не була прийнята).

30 листопада на Михайлівській площі відбувся багатотисячний мітинг (понад 15 тис. осіб), на якому були засуджені дії силовиків та проголошено утворення Штабу національного спротиву. Його очолили лідери опозиційних парламентських сил А. Яценюк, О. Тягнибок і В. Кличко. Але головним тривожним дзвінком для влади стала потужна акція протесту 1 грудня у Києві, що зібрала понад 500 тис. осіб і остаточно об'єднала опозиційні та громадські протести в один рух. На Майдані виросло наметове містечко, мітингувальники захопили Будинок профспілок та будівлю Київської міської державної адміністрації. Навколо табору зростали барикади. Розпочала формуватися «Самоборона Майдану» — загони для підтримки порядку та протидії очікуваним спробам розгону протестів.

Акція супроводжувалася зіткненнями протестувальників з правоохоронцями, що відбулися під Адміністрацією Президента. Опозиційні лідери намагалися утримати ситуацію від переходу спротиву до силового протистояння і повторити досвід Помаранчевої революції. На початковому етапі це врешті-решт вдалося.

Як і за десять років перед тим, центром урегулювання політичної кризи намагалася стати Верховна Рада. Вже 3 грудня на її розгляд було винесене питання про відставку уряду М. Азарова, відповідального за жорстокий розгін акції на Майдані та порушення норм українського законодавства (рішення про призупинення підписання Угоди з ЄС та про активізацію діалогу з РФ щодо Митного союзу суперечило положенням закону України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики України»⁴). Однак голосування провалилося: відставку підтримали лише 187 народних депутатів. Стало очевидним — проблема не в уряді, не у виконавцях, президент не хотів йти на жодні поступки. Його політична негнучкість лише підняла політичні ставки, і на порядок денний вийшло питання особистої відповідальності В. Януковича.

Влада була впевнена, що втримає контроль над суспільно-політичною ситуацією в країні. Показово, що того ж дня, 3 грудня, В. Янукович відбув з державним візитом до КНР, повернувшись в Україну 6 грудня. На зворотному шляху, не поспішаючи, він зробив зупинку у Сочі для переговорів з В. Путіним. Тим часом 4 грудня у Маріїнському парку біля будівлі парламенту була розгорнута постійна акція на підтримку чинної влади (так званий Антимайдан). У ньому брали участь від кількох сотень до кількох тисяч осіб.

На режим В. Януковича тиснули міжнародні партнери: Захід виступав за пошук компромісу, Росія — за придушення протестів. У неділю 8 грудня у центрі

³ Донецкий горсовет осудил разгон Евромайдана и акции оппозиции. *Лига. Новости*. 02.12.2013. URL: https://news.liga.net/news/politics/934283-donetskiy_gorsoviet_osudil_silovoy_razgon_evromaydana_v_kieve.htm

⁴ Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». *Сайт Верховної Ради України*. 01.07.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>

столиці відбулося багатотисячне «Народне віче». Після нього протестувальники розширили контрольовану територію, заблокувавши увесь «урядовий квартал». Зокрема, були збудовані барикади та встановлені намети по вул. Грушевського та Лютеранський, Кріпосному провулку. Тоді ж був повалений пам'ятник В. Леніну на Бессарабській площі.

Наступного дня силовики відтіснили маніфестантів до Майдану Незалежності, демонтувавши нові барикади та намети. Фактично, це була перша спроба силового розгону Євромайдану.

10 грудня відбулася зустріч президента з його трьома попередниками — Л. Кравчуком, Л. Кучмою та В. Ющенком — щодо шляхів виходу з політичної кризи. Того ж дня для переговорів з В. Януковичем та лідерами протестів Київ відвідали Верховний представник ЄС з іноземних справ та політики безпеки Кетрін Ештон та помічник державного секретаря США Вікторія Нуланд. Обидві наполягали на подоланні кризи мирним шляхом, через політичний діалог. Аби знизити суспільну підтримку Євромайдану, офіційний Київ запропонував 11 грудня провести переговори у Брюсселі для продовження роботи над угодою щодо асоціації.

В ніч з 10 на 11 грудня влада, намагаючись уникнути масового кровопролиття, зробила чергову спробу розгону наметового містечка на Майдані. ЄС та США засудили застосування сили, переговори стосовно євроасоціації було скасовано. З огляду на серйозність ситуації міністру оборони України Павлу Лебедеву дзвонив міністр оборони США Чак Хейлі з попередженням про недопустимість застосування армійських підрозділів для придушення протестів. В. Янукович був вимушений піти на поступки і закликав опозицію відновити переговори. МВС тим часом розповсюдило заяву, що правоохоронці вдалися до силових кроків, оскільки вимушені були реагувати на численні жалоби з боку мешканців центральних кварталів міста.

13 грудня відбувся круглий стіл «Об'єднаймо Україну» за участі опозиційних лідерів, В. Януковича, Л. Кравчука, Л. Кучми та В. Ющенка, де В. Янукович погодився на амністію затриманих учасників протестів. Опозиція зі свого боку закликала владу відмовитися від планів силового розгону протестів, покарати винних у побитті молоді 30 листопада, проголосити дострокові парламентські і президентські вибори, відмовитися від планів вступу до Митного союзу.

Після невдалої спроби влади придушити Євромайдан протестний рух організаційно укріпився та перетворився на масовий⁵. Йому надавали допомогу громадяни та бізнес, у середовищі якого режим В. Януковича нажив багато непримиренних супротивників внаслідок жадібності «Сім'ї». Рушійною силою та іміджмейкером Євромайдану стали не політтехнологи, а молодь, у середовищі якої авторитарні тенденції режиму В. Януковича, як і зовнішньополітичний розворот у напрямі Митного союзу, зародили відчуття, що її намагаються позбавити майбутнього.

Широкого відгуку протест набув у творчої та наукової інтелігенції, невдоволеної гуманітарною політикою попередніх років. Показовим стало виникнення

⁵ 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. Київ, 2016. С. 564.

волонтерських проєктів Відкритого університету Майдану (читання лекцій відомими вченими та громадськими активістами біля Лядських воріт) та Мистецької сотні (донесення вимог Євромайдану через мистецькі засоби). Упродовж Революції гідності на сцені на Майдані Незалежності відбулося понад 20 тис. виступів різноманітних творчих колективів, основними ведучими були Євген Нищук та Володимир Гонський.

Протестний рух підживлювала й економічна стагнація, тож до нього залучалися як активні підприємці, так і соціально вразливі верстви населення (пенсіонери, безробітні, низькооплачувані категорії робітників). Протести об'єднали представників різноманітних ідеологічних течій — від ліберальних до екстремістських. Активну роль відігравали члени різноманітних радикальних організацій, які становили кістяк низки сотень «Самооборони Майдану». Специфічною формою протестної боротьби став «Автомайдан» — громадяни на власному транспорті блокували будівлі органів влади, правоохоронних органів, помешкання високопосадовців, переслідували рух мобільних груп міліції тощо. З фахівців була організована медична служба Євромайдану: зокрема, облаштовані лікарня у Жовтневому палаці, медпункти на вулиці Грушевського, 1 та на Грушевського, 4, в Українському домі, діяли мобільні медбригади.

Режим В. Януковича намагався продемонструвати, що Євромайдан не виражав інтересів усього українського суспільства, тож 14 грудня до Києва за рознарядкою місцевих адміністрацій були зведені десятки тисяч людей, переважно з південних та південно-східних регіонів, для проведення масштабної провладної акції на Європейській площі, а наступного дня — у Маріїнському парку. Синхронно масштабна акція відбулася на Майдані Незалежності. Обидва заходи пройшли у цілому спокійно, минулося без зіткнень.

Провладна масова акція мала ще одну мету — видати умоглядний суспільний мандат В. Януковичу на поглиблення відносин з Росією. 17 грудня за підсумками чергових переговорів В. Януковича з В. Путіним у Москві Україна отримала фінансову підтримку як інвестицію в її рух по євразійському вектору інтеграції. Це каталізувало Євромайдан. 22 грудня було проголошено створення Всеукраїнського об'єднання «Майдан», політичною метою якого була заявлена відставка В. Януковича, винного у державній зраді.

Щоб збити хвилю невдоволення, влада погодилася на амністію учасників антиурядових акцій. За відповідний законопроект 19 грудня проголосували 339 народних депутатів, 23 грудня він був підписаний В. Януковичем. На час новорічних та різдвяних свят було проголошено про згортання Антимайдану. Проте 25 грудня був здійснений напад на активістку Тетяну Чорновола, яку жорстоко побили. На час різдвяних канікул Євромайдан дещо заспокоївся, та від 12 січня 2014 року, коли відбулося чергове недільне Народне віче, масовість протестів та їхнє емоційне напруження знов почали зростати.

16 січня відтермінувало початок етапу силового протистояння. Критичне загострення ситуації було пов'язане з ухваленням парламентом (з явним порушен-

ням регламенту та процедури) низки законів, спрямованих на посилення репресій щодо протестного руху. Вони передбачали:

— запровадження кримінальної відповідальності за екстремістську діяльність, зокрема виготовлення, зберігання та поширення екстремістського контенту (останній трактувався досить широко), та за наклеп (насамперед для ЗМІ, яких прагнули цілковито контролювати, притягуючи до кримінальної відповідальності за будь-який критичний матеріал або сюжет);

— спрощення процедури позбавлення депутатської недоторканості (що полегшило б залякування членів опозиційних фракцій та їхніх лідерів);

— запровадження заочного кримінального провадження (для ускладнення повернення опозиційних політиків і громадських активістів, змушених виїхати за межі України);

— для громадських організацій запроваджувався статус «іноземних агентів» (НДО, які отримували іноземні гранти, мали проводити особливу процедуру реєстрації. Для них також вводили спеціальні умови оподаткування);

— ускладнення процедури організації та проведення масових акцій;

— уведення заборони на рух у автоколонах (захід спрямовувався передусім проти доволі ефективного «Автомайдану»), на використання касок і масок, що закривали обличчя (захід, що полегшував ідентифікацію та притягнення до відповідальності маніфестантів);

— заборона на блокування доступу до помешкань;

— посилення відповідальності за несанкціоноване втручання в роботу державних інформаційних ресурсів (захід проти ІТ-спеціалістів, які отримували несанкціонований доступ до сайтів органів державної влади і розміщали на них політичні вимоги Євромайдану);

— уведення продажу сімкарток мобільного зв'язку лише за умов надання паспортних даних;

— посилення відповідальності за заклики щодо повалення конституційного ладу тощо⁶.

Ухвалення законів, що отримали назву «диктаторські», радикалізувало і без того вибухонебезпечну ситуацію. Час грав проти протестувальників — влада отримала більше законних підстав для придушення Євромайдану. Водночас із влади пішли посадовці, які виступали проти силового сценарію врегулювання політичної кризи. У відставку подали глава Адміністрації Президента С. Львовчкін, пресекретар Президента Д. Чепак, директор Національного інституту стратегічних досліджень А. Єрмолаєв, командувач Сухопутних військ Г. Воробйов.

Надвечір 19 січня Євромайдан перейшов у наступ: після традиційного Народного віча (відбувалося щонеділі) частина протестувальників вирушила до будівлі Верховної Ради з вимогами скасувати закони 16 січня. Шлях їм перекрили спецпризначенці — на вулиці Грушевського розпочалися силові зіткнення. Відтоді жорсткі ексцеси між мітингувальниками та силовиками відбувалися постій-

⁶ 25 років незалежності... С. 566.

но. Бійці «Самооборони Майдану» застосовували «коктейлі Молотова», бити, арматуру. Силовики МВС — сльозогінний газ, кийки, гумові кулі і час від часу відтісняли протестувальників від своїх позицій до барикад на Майдані Незалежності, заарештовуючи найактивніших з них. Політичні лідери Євромайдану намагалися дистанціюватися від насильницьких дій, зокрема, В. Кличко неодноразово особисто утримував протестантів у критичних ситуаціях.

22 січня під час вже звичного протистояння на вул. Грушевського були застрілені три мітингувальники — Сергій Нігоян (за даними слідства, убитий пострілом картеччю з мисливської зброї), Роман Сенік та Михайло Жизневський (померли від поранень, завданих кулями, які зазвичай використовувалися міліцією для зупинення автомобілів). Того ж дня у передмісті Києва було знайдено тіло мертвого активіста Євромайдану Юрія Вербицького, якого разом з іншим активістом Ігорем Луценком напередодні викрали з київської лікарні невідомі особи. Після побиття і тортур, за допомогою яких викрадачі намагалися дізнатися про організаторів та канали фінансування антиурядових протестів, обох, хоч і нарізно, побитими та роздягнутими кинули у лісосмузі за містом. І. Луценку вдалося вибратися, його госпіталізували з численними травмами.

Аби ускладнити концентрування силовиків у столиці, «Рада Майдану» ініціювала активізацію протестних акцій у регіонах. Протягом кількох днів в областях було захвачено сім державних адміністрацій. У низці регіонів відбулися зіткнення між прихильниками та противниками Майдану, останнім зазвичай сприяла місцева влада, що залучала «тітушок» та відверто кримінальні елементи. У Києві був організований «Антимайдан» — його учасники мешкали у наметовому містечку, розташованому біля будівлі Верховної Ради⁷.

Справжні вуличні бої у центрі столиці активізували діалог на верхівці політичного класу, незацікавленого в наростанні анархії. 20 січня була створена робоча група з врегулювання кризи, яку очолив секретар РНБО України А. Ключев (з 25 січня призначений главою Адміністрації Президента замість С. Львовича)⁸. 23 січня було встановлено тимчасове перемир'я для переговорів діючої влади з лідерами опозиції, які виступили з вимогами відставки Кабміну, перевиборів президента і скасування «диктаторських законів». Однак в умовах вибухової суспільної напруги дрібні компроміси вже були неприйнятні: так, домовленість про чергову амністію учасників протестів в обмін на розблокування урядового кварталу та звільнення низки адміністративних будівель Євромайдан не підтримав. У ніч на 24 січня була зайнята будівля Міністерства аграрної політики та продовольства. З огляду на це Кабмін підготував постанову, яка розширяла повно-

⁷ «Антимайдан» у Києві: за Януковича, проти «братви». *BBC [Україна]*. 17 груд. 2013. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2013/12/131217_antimaidan_yg; <http://tyzhden.ua/Politics/97113>

⁸ Янукович доручив створити робочу групу з врегулювання кризи Ключеву. *TCH*. 19 січ. 2014. URL: <http://tsn.ua/politika/yanukovich-doruchiv-stvoriti-robochu-grupu-zvregulyuvannya-krizi-klyuyevu-330201.html>

важення органів внутрішніх справ під час розгону масових протестів (вона була введена в дію, попри відмову М. Азарова її підписувати).

Наприкінці січня 2014 р. означився певний прогрес у переговорах щодо політичного врегулювання. Влада намагалася розколоти Євромайдан. Зокрема, міністр В. Захарченко пропонував політичним лідерам тимчасово перенести протести з Майдану Незалежності в інше місце. Він розраховував, що це допоможе міліції «зачистити радикалів», а далі маніфестантам дадуть можливість повернутися і продовжити свою акцію⁹. 25 січня А. Яценюку було запропоновано посаду прем'єр-міністра, а В. Кличку — віцепрем'єра з гуманітарної політики в коаліційному уряді. Після відмови опозиціонерів увійти до складу Кабміну та розділити відповідальність за безлад у країні, 28 січня парламент відправив у відставку М. Азарова, в. о. прем'єр-міністра став перший віцепрем'єр С. Арбузов. Тоді ж було скасовано «диктаторські закони», а на порядок денний було внесено новий законопроект про амністію для учасників протестів, яка ув'язувалася зі звільненням мітингувальниками будівель органів державної влади. Депутатський корпус вагався, оскільки вимогою часу було проведення амністії без додаткових умов. В. Януковичу довелося особисто прибути до Верховної Ради, щоб вплинути на народних депутатів¹⁰. Поряд з цим на обговорення фракції Партії регіонів було винесене питання підтримки запровадження надзвичайного стану — тобто придушення протестів. Депутатські групи, що орієнтувалися на Р. Ахметова та С. Тігіпка, виступили проти цього.

Ухвалені парламентом рішення сприяли тому, що на початку лютого напруга між владою та протестувальниками дещо спала, хоча спорадичні зіткнення силовиків і протестувальників продовжувалися. Політичні лідери Євромайдану заявляли, що готові очолити уряд за декількох умов: його персональний склад буде сформований опозицією, політична система повернеться до парламентсько-президентської форми зразка 2004 р., відбудуться дострокові президентські вибори. Режим В. Януковича на це не погодився, вважаючи згоду на коаліційний уряд на чолі з опозиціонерами червоною лінією, яку не можна переступати. Обидві сторони готувалися до ескалації конфлікту. Водночас маніфестанти звільнили низку раніше зайнятих адміністративних будівель у Києві та регіонах, аби розпочав діяти закон про амністію. До середини лютого було звільнено більшість заарештованих активістів.

Однак це було оманливе затишшя: обидві сторони готувалися до нового спалаху протистояння. 18 лютого повинна була розпочати роботу нова сесія Верховної Ради, на якій мали розглядатися подальші кроки з урегулювання політичної кризи, зокрема можливість повернення до парламентсько-президентської форми правління. До цієї дати опозиція планувала масштабну акцію біля Верховної Ради, що мала стати своєрідним символом наступу на владу¹¹. Однак остання не тільки не збира-

⁹ Захарченко В. *Кривавий Євромайдан — преступление века*. СПб.: Питер, 2016. С. 180.

¹⁰ Янукович приїхав вгамовувати своїх депутатів — пригрозив розпуском. *Українська правда*. 29 січ. 2014. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/01/29/7011952/>

¹¹ Тягнибок: У вівторок формуємо колони і йдемо під Раду. *Українська правда*. 16 лют. 2014. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/16/7014012/>

лася здавати позицій, але й також планувала перейти у наступ. У першій половині 18 січня в урядовому кварталі розгорнулися вуличні бої, в яких частина сотень Майдану була розгромлена. Силовики, яким допомагали «тітушки» та учасники «Антимайдану», застосовували не тільки спецзасоби (сльозогінний газ, світлошумові гранати, травматичну зброю тощо), але подекуди й стрілецьку зброю¹². Остання, щоправда у меншому масштабі, застосовувалася й протестувальниками.

До вечора 18 січня силовики змогли витіснити протестувальників з урядового кварталу та вулиці Грушевського, повернули контроль над будівлями «Українського дому» та Жовтневого палацу і розпочали штурм барикад навколо наметового містечка на Майдані. Для ускладнення логістики протестувальників було зупинено метро, а співробітники ДАІ намагалися обмежити рух автомобілів у напрямку до центру Києва. Спецпризначенці спробували захопити організаційну базу Євромайдану — Будинок профспілок. У ньому спалахнула пожежа — мітингувальникам довелося терміново евакуюватися¹³. Після трагедії у Будинку профспілок протестувальники знову захопили будівлю КМДА і закликали своїх прихильників вийти на захист Євромайдану. У західноукраїнських регіонах прокотилася хвиля захоплень будівель облдержадміністрацій, зокрема й арсеналів зброї у місцевих управліннях СБУ та МВС. Після чого колони маніфестантів рушили на столицю.

Під час нічних переговорів В. Янукович запропонував лідерам опозиції капітулювати¹⁴. Важлива деталь: за даними Генпрокуратури України, він не припиняв телефонних консультацій із В. Путіним, коли у резиденції останнього перебував експрем'єр-міністр України М. Азаров. Однак силовикам не вдалося остаточно «зачистити» Євромайдан. За свідченнями В. Захарченка, він наполягав на фінальному штурмі барикад, однак відповідний наказ так і не надійшов, командування Внутрішніх військ затягувало час¹⁵. Крім того, виникли перебої з доставкою боєприпасів, зокрема світлошумових гранат. Наметове містечко на Майдані встояло, але його площа суттєво зменшилася. Під час боїв 18—19 лютого загинуло щонайменше 36 осіб¹⁶. В. Янукович видав указ про проголошення 20 лютого днем жалоби.

19 лютого глава СБУ О. Якименко заявив про початок проведення антитерористичної операції на території України¹⁷. Це означало, що влада вдалася до

¹² 20 лютого 2014 року «тітушкам» зі складів МВС роздали понад 400 автоматів і близько 90 тисяч патронів, — ГПУ. *УНІАН*. 18 лютого 2016. URL: <http://www.unian.ua/society/1268977-20-lyutogo-2014-roku-titushkam-zi-skladiv-mvs-rozdali-ponad-400-avtomativ-iblizko-90-tisyach-patroniv-gpu.html>

¹³ Війна на вулицях Києва. *ОНЛАЙН. Українська правда*. 18 лют. 2014. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/02/18/7014151/>

¹⁴ Яценюк: Янукович фактично запропонував здатися. *Українська правда*. 19 лют. 2014. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014656/>

¹⁵ Захарченко В. С. 141—142.

¹⁶ Кошкина С. *Майдан. Нерасказанная история*. Київ, 2015. С. 267.

¹⁷ Надзвичайного стану уже й не треба. *Фейсбук*. 19 лют. 2014. URL: <https://www.facebook.com/EuroMaydan/posts/569999733096368>

силового сценарію: проти протестувальників по всій країні мала бути застосована сила із використанням армійських підрозділів. Міністр оборони П. Лебедєв наказав висунутися на Київ повітряно-десантним частинам з Миколаївської та Дніпропетровської областей. У відповідь на ці кроки у відставку подав начальник генерального штабу — головнокомандувач ЗСУ В. Замана¹⁸.

Бої в осерді української столиці мали великий міжнародний резонанс. Світові лідери чітко висловили позицію щодо недопустимості застосування надмірної сили проти маніфестантів і про відповідальність політичного керівництва України. З боку Росії, навпаки, В. Януковичу надавалася політична та військово-технічна допомога (зокрема постачалися засоби боротьби з масовими заворушеннями). До Києва вирушили міністри закордонних справ Польщі, Франції та Німеччини¹⁹, свого представника відрядила і Росія. На тлі суспільних потрясінь і наростання загрози повномасштабного громадянського конфлікту «посипалася» парламентська більшість — про вихід з фракції Партії регіонів заявили народні депутати В. Атрошенко, Ю. Благодир, В. Бондар. 19 депутатів (позафракційні та члени фракції Партії регіонів) виступили із заявою про необхідність припинення кровопролиття та врегулювання протистояння шляхом переговорів²⁰. Із засудженням силового протистояння публічно виступив один із головних спонсорів Партії регіонів — Д. Фірташ²¹.

Знаючи потужного зовнішнього та внутрішнього тиску, В. Янукович став вагатися. Антитерористична операція не була розпочата. Надвечір 19 лютого відновилися переговори з опозицією, на яких було домовлено про перемир'я.

Розв'язка настала 20 лютого. За даними слідства, зранку були обстріляні силовики, четверо з них упродовж короткого часу (з 8:30 до 9:10) були вбиті пострілами з будинку Консерваторії. Правоохоронці почали відступати. Протестувальники, намагаючись відбити територію, яку займав Євромайдан до 18 лютого, просунулися в бік вулиці Грушевського та нагору по Інститутській. По них був відкритий вогонь на ураження з автоматичної стрілецької зброї та снайперський вогонь, унаслідок чого загинуло 48 майданівців (слідство встановило час смерті — між дев'ятою та дванадцятою годинами), ще одна людина була вбита снайпером о 17-й годині. 20-те лютого увійшло в новітню історію України під назвою «кривавий четвер». Подія шокувала країну й світ і стала точкою неповернення. Замість залякування вона справила зворотний ефект — громадяни масово прибували на Майдан Незалежності, аби відновити барикади і приєднатися до «самооборони».

¹⁸ Янукович призначив нового головнокомандувача збройних сил. *Українська правда*. 19 лют. 2014. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014913/>

¹⁹ До Януковича їдуть глави МЗС Польщі, Німеччини і Франції. *Українська правда*. 19 лют. 2014. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014900/>

²⁰ Депутати-мажоритарники: Влада остаточно себе дискредитувала. *Українська правда*. 19 лют. 2014. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014933/>

²¹ Фірташ: застосування сили неприйнятне, Україна на межі війни. *Українська правда*. 19 лют. 2014. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014906/>

Політичний режим В. Януковича розпадався на очах. Вже за кілька годин після трагедії на вулиці Інститутській голова КМДА В. Макеєнко виступив із заявою про вихід з лав Партії регіонів, засудженням дій влади і взяв на себе відповідальність за життєдіяльність Києва²². Зокрема, він видав наказ про відновлення роботи метро²³ та зняття постів ДАІ, що блокували під'їзди до центру столиці²⁴.

На 15:00 було призначено позачергове засідання Верховної Ради, на якому серед іншого мала розглядатися й конституційна реформа. Керівництво фракції Партії регіонів намагалося зірвати його проведення, однак безуспішно. Розвал пропрезидентської більшості прискорився. З фракції вийшло шість депутатів-мажоритарників із Закарпаття²⁵. 12 народних депутатів, які входили до фракції Партії регіонів, звернулися до силовиків з вимогою не виконувати злочинні накази і зберігати вірність присязі народу України²⁶.

Парламент зміг розпочати роботу лише о 18:00. На цей час вже було відомо, що переговори лідерів опозиції та В. Януковича за посередництва іноземних посередників результатів не принесли — президент ще сподівався вирівняти ситуацію на своїх умовах²⁷. Натомість Верховна Рада 236-ма голосами (серед яких було 35 із фракції Партії регіонів) ухвалила постанову «Про засудження застосування насильства, що призвело до загибелі людей»²⁸, у якій наказувала правоохоронцям не застосовувати зброю проти мітингувальників, забороняла проведення антитерористичної операції. Відповідно до цієї постанови Мініборони мало повернути військові підрозділи у пункти постійної дислокації, Генпрокуратура — провести термінове розслідування. Цей документ не мав юридичної сили у рамках чинної на той час Конституції, однак він засвідчив, що В. Янукович не зможе прикрити свої дії парламентом, підтримку якого втратив, а подальший шлях пролягає лише через повну узурпацію влади. Такий сценарій розглядався, про що свідчить і позиція тогочасних очільників силових структур. Також показовим було те, що в ніч на 21 лютого у відставку через незгоду із втягуванням ЗСУ в політику подав заступник начальника генерального штабу Ю. Думанський²⁹. Вранці до будівлі

²² Макеєнко — Януковичу: Жодна влада не варта людських жертв. *Українська правда*. 20 лют. 2014. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015166/>

²³ Макеєнко розпорядився перевірити і запустити метро, — КМДА. *Українська правда*. 20 лют. 2014. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015168/>

²⁴ ДАІшники розблокували центр. *Українська правда*. 20 лют. 2014. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015053/>

²⁵ П'ять нардепів із Закарпаття виходять з Партії регіонів. *Українська правда*. 20 лют. 2014. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015178/>

²⁶ 12 «регіоналів» оголосили про підтримку народу і скликають Раду. *Українська правда*. 20 лют. 2014. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015164/>

²⁷ Європейські міністри вийшли від Януковича похмурими. *Українська правда*. 20 лют. 2014. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015232/>

²⁸ Про засудження застосування насильства, що призвело до загибелі людей. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/740-18>

²⁹ Заступник начальника Генштабу написав рапорт про звільнення. *Українська правда*. 21 лют. 2014. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015381/>

Верховної Ради були введені кілька десятків бійців МВС з автоматичною зброєю³⁰ (начебто для охорони парламенту або щоб сховатися від пострілів³¹).

В ніч з 20 на 21 лютого на переговорах влади та опозиції було підготовлено проєкт «Угоди про врегулювання кризи в Україні», який передбачав повернення до парламентсько-президентської республіки, проведення дострокових президентських виборів (у грудні 2014 р.), утворення коаліційного уряду³². Проєкт був винесений на розгляд парламенту та Ради Майдану. Якщо депутати загалом підтримали цей документ, то протестувальників був змушений вмовляти міністр закордонних справ Польщі Р. Сікорський, який прямо заявив: «Якщо ви це не підтримаєте, у вас буде надзвичайний стан, буде армія. Ви всі помрете»³³. Тому Рада Майдану підтримала угоду із застереженнями про неприпустимість появи у новому уряді осіб, відповідальних за насильство по відношенню до протестувальників.

Близько опівдня 21 лютого із заявою щодо врегулювання політичної кризи виступив В. Янукович. О 16:00 було розповсюджено інформацію про підписання «Угоди про врегулювання кризи в Україні» В. Януковичем, А. Яценюком, В. Кличком й О. Тягнибоком. Її засвідчили міністр закордонних справ Німеччини Ф.-В. Штайнмаєр, міністр закордонних справ Польщі Р. Сікорський, керівник департаменту континентальної Європи МЗС Франції Е. Фур'є. Представник Росії В. Лукін після консультацій з Москвою засвідчити цей документ відмовився³⁴ (це важливий момент, оскільки у подальшому російська сторона в українському питанні апелюватиме до необхідності дотримання положень саме цієї угоди). За годину запрацювала Верховна Рада, яка проголосувала за повернення до Конституції 2004 р. та відправила у відставку голову МВС України В. Захарченка (хоча до підписання конституційних змін В. Януковичем цього робити не мала права). Також були ухвалені рішення щодо недопущення переслідування мітингувальників, внесені зміни до Кримінального кодексу, що дозволило звільнити Ю. Тимошенко.

Якщо для політичних еліт компроміси, зафіксовані в угоді, перевищували їхні сподівання, то революційно налаштовані маси, шоковані та екзальтовані розстрілами людей у центрі столиці, це вважали напівмірою. Маси — розбурхана вулиця — наполягали на негайній відставці В. Януковича. Символічною стала відмова Майдану підтримати лідерів опозиції, які пропонували погодитися на угоду. Виявом масових настроїв стала надміру емоційна промова сотника «самооборони Майдану» Володимира Парасюка: «...Ніякий Янукович ніякий цілий рік не буде

³⁰ У Верховну Раду прийшли Внутрішні війська зі зброєю, але їх вигнали депутати. *Українська правда*. 21 лют. 2014. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015414/>

³¹ МВС розповіли, що військові у Раді ховалися від якихось пострілів. *Українська правда*. 21 лют. 2014. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015477/>

³² Угода про врегулювання кризи в Україні. *Українська правда*. 21 лют. 2014. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/02/21/7015533/>

³³ Сікорські, вмовляючи Раду Майдану, сказав, що інакше всі помруть. *Українська правда*. 21 лют. 2014. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015576/>

³⁴ Посланець Путіна до Януковича пояснив, чому не підписав угоду. *Українська правда*. 21 лют. 2014. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015586/>

Президентом. Завтра до 10-ої години він має піти геть... якщо ви завтра до 10-ї години ранку не виступите із заявою, щоб Янукович пішов у відставку, ми йдемо на штурм зі зброєю»³⁵. Лідери опозиції змирилися з цим, тим більше, що у даному випадку неконтрольованість мас грала на їхню користь. На початку нового дня урядовий квартал перейшов під повний контроль протестувальників.

Президента В. Януковича угода також не задовольняла — він вилетів спочатку до Харкова, а потім планував переїхати в Донецьк. В. Захарченко, зі свого боку, віддав наказ Внутрішнім військам та підрозділам «Беркуту» залишити Київ та передислокуватися на Донбас. Звіти, за свідченням ексміністра, планувалося зайнятися «збереженням конституційного ладу» та «дати можливість президенту провести політичні зміни»³⁶.

Зі втечею В. Януковича епіцентр політичного життя остаточно перемістився до Верховної Ради. 22 лютого було переобрано керівництво парламенту (В. Рибак та І. Калетник подали у відставку), новим спікером став О. Турчинов. Верховна Рада ухвалила рішення про відновлення чинності Конституції 2004 р., а згодом було ухвалено постанову «Про взяття політичної відповідальності за ситуацію в Україні»³⁷, якою О. Турчинову доручалося координувати роботу Кабінету міністрів. Відбулися кадрові перестановки: виконувачем обов'язків очільника МВС став А. Аваков, а генеральний прокурор В. Пшонка був відправлений у відставку. Надвечір парламент, базуючись на тому, що «неможливо встановити місцезнаходження Президента України», ухвалив постанову «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України»³⁸. Виконувачем обов'язків президента України призначили О. Турчинова, водночас була визначена дата проведення позачергових виборів — 25 травня 2014 р.

Тоді ж 22 лютого у Харкові відбувся «З'їзд депутатів усіх рівнів південно-східних областей України, АР Крим і Севастополя». Як і з'їзд листопада 2004 р. у Северодонецьку, він переслідував мету забезпечення В. Януковичу інформаційної платформи повернення до влади, спираючись на компліментарний електорат і політеліти півдня та сходу України. У з'їзді взяли участь російські чиновники — голови комітетів з міжнародних справ Ради Федерації та Держдуми РФ О. Пушков та М. Маргелов, губернатори прикордонних з Україною російських областей. Вельми критичний щодо Євромайдану, даний захід не мав жодних політичних наслідків. Тим більше, В. Янукович на з'їзді так і не з'явився, побоюючись за свою безпеку. Натомість він направився у Донецьку область. В. Захарченко свідчив,

³⁵ На Майдані поставили ультиматум Януковичу до 10 ранку. *Espresso.TV*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=eU5Bx3IrgRk>

³⁶ Захарченко В. С. 197.

³⁷ Про взяття політичної відповідальності за ситуацію в Україні. *Сайт Верховної Ради*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/753-18>

³⁸ Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України. *Сайт Верховної Ради*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-18>

що саме там відбулася зустріч В. Януковича «з однією відомою і впливовою людиною в Донецьку та в Україні» (певне, мався на увазі Р. Ахметов). Експеримент сподівався, що буде вироблено рішення, як «боротися з держпереворотом». Однак В. Янукович за підсумками зустрічі дав наказ пробиватися у Крим, додавши: «у Донецьку нам немає на кого розраховувати»³⁹. На той час стало відомо, що Внутрішні війська та «Беркут» не прибудуть на Донбас, бо один із заступників міністра МВС віддав наказ повернутися до місця постійної дислокації.

З Донецького аеропорту В. Янукович із оточенням намагався вилетіти до Росії. Цьому перешкодили прикордонники, не давши дозвіл на виліт літака. Зіткнувшись із неочікуваними перепонами, команда В. Януковича вирішила їхати до Криму, розглядаючи його як плацдарм антимайданного руху. Кортєж переслідували правоохоронці, які перейшли на бік революційних властей: за свідченнями В. Януковича, його охороні довелося відстрілюватися. Увечері його разом з оточенням вивезли російськими військовими вертольотами на територію Росії. Наступного дня літаком В. Янукович прибув до Криму, на авіабазу ЧФ РФ у Гвардійському. Тут він віддав наказ кримському «Беркуту» заблокувати Перекопський перешийок. Очікуваного єднання сил навколо постаті білого президента не сталося. Прем'єр уряду АРК А. Могильов не виходив на зв'язок, уникали зустрічі з відставленим президентом очільники управлінь МВС АРК та м. Севастополь. Найближче оточення, зокрема той же В. Захарченко, висловило сумніви, що кримське населення підтримає сепаратистські ініціативи. Сумніви зростали з усвідомленням того, що Росія вже запустила сценарій окупації півострова. У цій ситуації В. Янукович, який потрапив у політичну ізоляцію, російській стороні став непотрібний: 24 лютого на військовому кораблі ЧФ РФ його повернули до Росії.

Отже, наприкінці лютого 2014 р. політичний режим В. Януковича під тиском Євромайдана пав, однак Україна опинилася на межі політичного та економічного колапсу. Революція зупинила авторитарний курс і зовнішньополітичний розворот з європейського на євразійський напрям, але не мала однозначної підтримки по всій країні. Були надії, що, як і після Помаранчевої революції 2004 р., українцям вдасться порозумітися між собою і самостійно вирішити внутрішньополітичні проблеми. Однак вони не виправдалися, оскільки Україна потрапила в епіцентр протистояння Росії та Заходу. Втеча В. Януковича та його відсторонення від влади означали, що Україна остаточно виходить з орбіти російського впливу. Перед Росією постала дилема: змиритися з крахом свого імперського проекту чи спробувати його реінкарнувати в новій історичній версії. Вибір керівників Російської Федерації був зроблений на користь агресії проти нової України.

Російська окупація Криму. Для адекватного розуміння подій весни 2014 р. у Криму варто розглянути їх історичний підтекст. У роки, що безпосередньо передували російській окупації, у суспільно-політичній сфері на півострові відбувалися кардинальні зрушення. З одного боку, в Криму, як і по всій Україні, після перемоги В. Януковича на президентських виборах 2010 р. спостерігалось по-

³⁹ Захарченко В. С. 200.

силення авторитаризму влади. З іншого боку, на відміну від більшості регіонів, де нові владні команди зазвичай формувалися на основі місцевих еліт, кримські політики були жорстко відсунені на другорядні ролі.

На президентських виборах 2010 р. В. Янукович отримав абсолютну підтримку кримського електорату: у другому турі по АРК він набрав 78,24 % голосів проти 17,31 % Ю. Тимошенко та 3,23 % виборців, які проголосували «проти всіх». У м. Севастополі диспозиція політичних уподобань дала, відповідно, 84,35, 10,38 та 4,36 %. Вищу підтримку В. Янукович отримав лише у Донецькій (90,44 %) та Луганській (88,96 %) областях. У березні 2010 р. головою Ради Міністрів АРК було призначено В. Джарти — одну із найдовіреніших осіб В. Януковича, котрий мав великий вплив серед «регіоналів».

Команда В. Джарти на півострові добивалася повної лояльності місцевих еліт. 17 березня 2010 р. був змушений подати у відставку голова Верховної Ради АРК А. Гриценко, який обіймав цю посаду з 2006 р. (за підтримки місцевої еліти він проводив досить зважену і гнучку політику у відносинах з Києвом, вступаючи у ситуативні союзи з різними політичними силами). Наступного дня А. Гриценко був призначений головою Херсонської ОДА, але за три місяця його було звільнено.

Протягом 2010 р. команда В. Джарти збільшувала свій вплив на півострові, насамперед у силових структурах. Кримський політолог А. Нікіфоров у лютому 2011 р. констатував: «На відміну від усіх попередніх прем'єр-міністрів (уряду АРК. — *Авт.*) тільки Джарти може так розпоряджатися силовими структурами. Немає формальної підлеглості, проте до поняття «джартинської вертикалі» входять якраз і силовики, і прокуратура, і органи внутрішніх справ. Це дає йому змогу діяти саме тими методами й будувати свою систему володарювання, яка була просто недосяжна для інших людей»⁴⁰.

На місцеві політичні сили здійснювався тиск, щоб змусити їх або приєднатися до партії влади, або узгоджувати з нею свої дії. Це викликало спротив навіть у найближчих союзників регіоналів. Так, голова кримського осередку КПУ Л. Грач, політик всеукраїнського рівня, намагався організувати акції протесту проти антидемократичних дій нової управлінської команди і безуспішно поставити питання в парламенті АРК про відставку В. Джарти (приводом для цього стало усунення представників КПУ з уряду автономії). КПУ на той час входила у Верховній Раді України разом з Партією регіонів і Блоком Литвина до «Коаліції стабільності та реформ», однак не мала міністерських портфелів.

Завдяки прямому тискові та використанню адміністративного ресурсу Партія регіонів на місцевих виборах жовтня 2010 р. здобула безумовну перемогу, набравши 48,93 % голосів виборців за свій партійний список і вигравши у 48 з 50 мажоритарних округів. Показово, що проти недемократичних дій влади виступали синхронно непримиренні політичні супротивники: Блок Юлії Тимошенко,

⁴⁰ Цит. за: Вовнянко Д. Часи підкорення Криму. *Український тиждень*. 11 лют. 2011. URL: <http://tyzhden.ua/Politics/16891>

Прогресивно-соціалістична партія України Н. Вітренко, Народний Рух України, Союз лівих сил і КПУ⁴¹. Спочатку з пресингом влади зіткнулися й проросійські політичні сили, зокрема, гальмувалася перереєстрація партії «Авангард» у партію «*Русское единство*». Її лідеру С. Аксьонову вдалося домовитися з командою В. Джарти, ставши «молодшим» партнером Партії регіонів у Криму. Як результат, у вересні 2010 р. партія «*Русское единство*» була зареєстрована Міністерством юстиції України. За підсумками виборів ця політична сила отримала три депутатських мандати в кримському парламенті.

Що стосується специфіки місцевих виборів у Севастополі, тут результати команди В. Джарти були відносно гіршими. Хоча ПР вдалося отримати більшість, політичний спектр обраних депутатів у Севастопольській міськраді був різноплановішим, ніж у кримському парламенті загалом.

Перемога на місцевих виборах додала впевненості, тиск на місцеві еліти пропорційно зростав. У грудні 2010 р. з посту керівника кримської організації КПУ був усунутий А. Грач, а у січні 2011 р. за звинуваченням у корупції, а по суті — з метою приборкання кримського політикуму, заарештували А. Гриценка. Він був звільнений за чотирнадцять місяців з умовним терміном покарання⁴².

Після смерті (через хворобу) В. Джарти політичний тиск на місцеві еліти дещо послабився. Призначення головою уряду АРК менш впливового А. Могильова (який перед тим обіймав одну з ключових посад у Кабінеті міністрів — міністра внутрішніх справ) означало, що Київ задовольняє політичний статус-кво, який склався на півострові. Своєрідним завершенням цього процесу стали парламентські вибори 2012 р. З десяти мажоритарних округів висуванці Партії регіонів виграли у дев'яти (утримати «свій» округ вдалося лише кримчанину Л. Миримському, лідеру партії «Союз»). Місцеві еліти були відсунені від вирішення найважливіших питань місцевого життя. Так, представники кримського політикуму Р. Темиргалієв та О. Ковітіді (у 2014 р. вони були серед лідерів сепаратистів) мали йти на мажоритарних округах від Партії регіонів, однак на партійній конференції у червні 2012 р. несподівано домовленості було порушено, і їх перевели у партійний список⁴³ (на малоперспективні 151 та 178 місця відповідно⁴⁴).

Отже, за 2010—2012 рр. у Криму командою В. Януковича була сформована жорстка управлінська вертикаль, яка спиралась на силовий потенціал. До цього додавався контроль і над місцевими радами. Таким чином, порушення балансу

⁴¹ Там само.

⁴² Головка В. *Оккупация Крыма*. Київ, 2016. С. 27—28.

⁴³ «Если это имело определенную режиссуру, режиссеру нужно поставить пять с плюсом». Рустам Темиргалиев о развитии событий, приведших к референдуму в Крыму. *Ведомости*. 16.03.2015. URL: <http://www.vedomosti.ru/politics/characters/2015/03/16/eslietoimelo-opredelennuyu-rezhissuru---rezhisseru-nuzhno-postavit-pyat-s-plyusom>

⁴⁴ Вибори народних депутатів 2012. Виборчий список. Партія регіонів. *Сайт Центральної виборчої комісії України*. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP406?PT001F01=900&pf7171=50>

відносин автономія — центр, який склався у Криму із середини 1990-х років, і нехтування принципами представницької демократії (а втім, це спостерігалось по всій країні) призвели до утворення в автономії політичної системи, жорсткої всередині, але нестійкої перед зовнішніми викликами.

Тим часом кримське населення, далеке від політики, потерпало від тих самих економічних негараздів, що й пересічні громадяни в решті регіонів України. Однак у суспільно-політичному вимірі очікування проросійськи налаштованих кримчан спочатку виправдовувалися. Цьому сприяли укладення Харківських угод з Росією (якими, зокрема, передбачалася пролонгація перебування Чорноморського флоту РФ у м. Севастополь), символічні кроки влади у мовному питанні (В. Джарти від самого початку поставив питання щодо надання російській мові статусу регіональної у Криму⁴⁵), декларації центральної влади щодо розширення російсько-українських культурних та економічних зв'язків тощо. За результатами соціологічних опитувань Центру ім. О. Разумкова, у 2011 р. спостерігалось зниження сепаратистських настроїв серед кримського населення: у 2009 р. 32,3 % опитаних жителів Криму виступали за вихід зі складу України і приєднання до Російської Федерації, у 2011 р. соціологи зафіксували зниження цього показника до 24,4 %, зменшилася й частка прихильників ідеї російської національної автономії у складі України: з 19,5 до 2,3 %. Водночас збільшилася частка тих, хто виступав за розширення прав автономії Криму в складі України⁴⁶.

Упродовж 2010—2011 рр. центральна влада узяла курс на активізацію соціально-економічного розвитку регіону. За ініціативи В. Джарти фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень була розроблена амбіційна «Стратегія економічного та соціального розвитку АРК на 2011—2020 рр.» (затверджена кримським парламентом у грудні 2010 р.⁴⁷), що передбачала глибоку модернізацію курортно-туристичної галузі (розширення спектра послуг з метою завантаження відповідної інфраструктури не лише традиційного літнього сезону). З метою запобігання утворенню моногалузевої структури економіки пропонувалося розвивати сучасний агропромисловий комплекс, модернізувати промисловий (зокрема, щодо перспективи освоєння паливно-енергетичних ресурсів шельфу Чорного моря) та ефективніше використовувати транзитно-транспортний потенціал півострова. До речі, до розробки Стратегії В. Джарти спочатку долучив російського академіка С. Глазьева, проте згодом того було відсторонено від роботи. Каменем спотикання стала оцінка ролі Росії у розвитку півострова.

⁴⁵ У серпні 2010 р. В. Джарти обіцяв: «Думаю, ми прийдемо до того, що російська стане регіональною мовою у Криму. Такий статус вона вже тут мала, його пора повернути. Питання буде вирішено найближчим часом». Цит. за: *Політична мапа Криму: 2010—2011. Процеси і тенденції*. Київ, 2012. С. 9.

⁴⁶ Якість життя, головні проблеми кримчан, шляхи розвитку Криму. *Національна безпека і оборона*. 2011. № 4—5. С. 82.

⁴⁷ Постановление Верховной Рады АРК «О Стратегии экономического и социального развития Автономной Республики Крым на 2011—2020 годы». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/krym/show/10121002-10/page>

Інвестиції в основний капітал (матеріальні активи) АРК у 2008—2013 рр.

Обсяг інвестицій	2009	2010	2011	2012	2013
У мільйонах гривень	5536	6781	16256	17892	14997
У % до попереднього року	63,9	122,4	239,7	110,1	83,8

Джерело: підготовлено на основі даних Держстату України [Капітальні інвестиції в Україні в 2007—2011 роках. *Статистичний збірник*. Київ, 2012. С. 35; Капітальні інвестиції в Україні за 2012 рік. *Статистичний бюлетень*. Київ, 2013. С. 11.].

У грудні 2010 р. С. Глазьев виступив з критикою Стратегії, констатує, що вона не спрямована на інтеграцію з Росією⁴⁸.

Зусилля В. Джарти не були марними: з 2010 р. спостерігається зростання інвестицій в кримську економіку, 2011 р. обсяг інвестицій в основний капітал виріс у 2,3 рази (табл. 1). У 2010—2013 рр. АРК стабільно входила у першу п'ятірку українських регіонів за обсягом інвестицій у матеріальні активи, які переважно надходили у паливно-видобувний сектор.

Активізувалися українські фінансово-промислові групи. Компанія «Систем Кепітал Менеджмент» (Р. Ахметов, В. Новинський) мала проекти в паливно-енергетичному секторі («ДТЕК Крименерго»), машинобудуванні та металургії («Керченський стрілочний завод» і «Керченський металургійний завод»), інфраструктурі (компанія «Авіта» намагалася реалізувати плани створення у Севастополі вантажного глибоководного порту), рекреаційно-курортному секторі тощо. *DF Group* (Д. Фірташ) розвивала титанову промисловість. Амбіційний проект з будівництва сонячних електростанцій реалізовували компанії, пов'язані з братами Ключевими: у Криму було побудовано п'ять сонячних станцій, зокрема найбільша в світі «Перово» — потужністю 105,5 МВт⁴⁹. Реалізації проекту сприяли численні державні пільги та «зелений тариф», який дотував виробництво сонячної електроенергії. Режим найбільшого сприяння у Криму отримали проекти, реалізовані компаніями, близькими до родини В. Януковича. Так, «МАКО холдинг» (бенефіціар Олександр Янукович) будував елітну нерухомість у Балаклаві. Водночас російський бізнес, який намагався працювати у Криму, зіткнувся з певними проблемами (як і будь-який великий бізнес, не вхо-

⁴⁸ Глазьев: Стратегия развития Крыма игнорирует Россию. *Росбалт*. 10 дек. 2010. URL: <http://www.rosbalt.ru/ukraine/2010/12/10/799501.html>

⁴⁹ Павутиння Ключевих. Частина 1. *Наши гроши*. 26 груд. 2013. URL: <http://nashigroshi.org/2013/12/26/pavutynnya-klyujevuh-chastyna-1/>. Незважаючи на факти, представлені у численних журналістських розслідуваннях (крім «Наших грошей», зв'язок між Ключевими та *Activ Solar* фіксували авторитетні тижневики «Дзеркало тижня» та *Kyiv Post*), компанія *Activ Solar* намагалася публічно спростувати ці факти, вдаючись до формального аргументу, що вона виступає лише девелопером, а не власником електростанцій. Формально станціями (п'ять у Криму та шість на півдні України) володіли 28 офшорних компаній.

жий до влади). Значного резонансу набуло рейдерське захоплення пансіонату «Море», який належав російському олігархові О. Лебедеву⁵⁰.

Загалом, з огляду на суспільно-політичну ситуацію у 2010—2013 рр., АРК перетворилася на «тиху гавань». Протестні настрої місцевого населення не виходили за межі середньоукраїнських показників, жодної дискримінації мовних, культурних, економічних інтересів російської громади не було. Радше навпаки, українська та кримськотатарські громади перебували у менш сприятливих умовах. Проросійські політичні сили на півострові відчували себе досить комфортно у ролі «молодшого партнера партії влади». Хиткий баланс сил політичних акторів порушився саме на хвилі загострення проблем з євроінтеграцією.

Із наростанням напруги у міждержавних відносинах з Росією навколо асоціативного членства України в ЄС у Криму зростала російська активність. Яскравим прикладом стала спроба повернення до Криму експрезидента Ю. Мешкова (спочатку кримські суди винесли рішення про його депортацію, але у серпні 2013 р. ВАСУ дозволив його перебування на українській території). Однак загалом суспільно-політична ситуація на півострові залишалася стабільною.

З огляду на євроскептичні настрої місцевого населення не дивувало масове ментальне відторгнення ідей Євромайдану. Кримчани брали участь у столичному Антимайдані, а місцевий «Беркут» був задіяний у протистояннях з майданівцями. Водночас на вулицях кримських міст було досить спокійно⁵¹.

Суспільно-політична ситуація на півострові загострилася несподівано. Епіцентром емоційного вибуху став Севастополь, де 23 лютого відбувся масовий мітинг під проросійськими гаслами, на якому «народним мером» було проголошено О. Чалого, місцевого бізнесмена з російським громадянством. Наступного дня голова Севастопольської міської державної адміністрації В. Якуба подав у відставку (цю заяву було задоволено лише 7 березня, в. о. голови став Ф. Рубанов), на сайті відомства з'явилася заява про незаконність обрання О. Чалого та визнання нової влади в Києві. Однак спроба правоохоронців заарештувати О. Чалого провалилася через протидію мітингувальників, переважну більшість яких становили робітники його ж компаній. Влада вимушено пішла на компроміс: Севастопольська міськрада створила для О. Чалого окрему структуру «Севастопольське міське управління з забезпечення життєдіяльності міста», його також було призначено головою «координаційної ради» з невизначеними повноваженнями. Того ж вечора на прапорницях поряд із будівлею міськради з'явилися російські триколори. А одним із перших рішень О. Чалого була відмова виконувати наказ міністра МВД України А. Авакова про ліквідацію підрозділу «Беркут», нато-

⁵⁰ Российский бизнесмен Лебедев пожаловался Януковичу на то, как его в Крыму ущемляет Джарты. *Цензор*. 21 листоп. 2010. URL: http://sensor.net.ua/news/142826/rossiyiskiy_biznesmen_lebedev_pojalovalsya_yanukovichu_na_to_kak_ego_v_krymu_uschemlyayet_djarty; Гаврилюк В. Максимчук Н. ФГІ виходит в «Море». Александр Лебедев теряет права на пансионат в Крыму. *Коммерсант-Украина*. 28 листоп. 2013. URL: <http://www.kommersant.ru/doc/2354418>

⁵¹ Головки В. *Оккупация Крыма*. С. 39—40.

мість було ухвалено рішення про створення спеціального муніципального підрозділу міліції «Беркут»⁵².

Ескалація перекинулася у Сімферополь. Зміна влади у Києві паралізувала місцеву гілку виконавчої влади, розбудовану В. Джарти під «Сім'ю». Російські та кримські ЗМІ, що й до цього висвітлювали Євромайдан у чорних фарбах, посилювали тривожність населення чутками про «українських фашистів», які найближчим часом прийдуть тероризувати населення півострова. Далися взнаки й поквалпіві кроки революційної влади. Так, проти нової України було використане рішення парламенту (ухвалене за ініціативи народного депутата фракції «Батьківщина» В. Кириленка) щодо скасування скандального мовного закону Ківалова — Колісниченка. Те, що воно було заветовано в. о. президента О. Турчиновим, з огляду масових комунікацій вже нічого не вартувало. Російська пропаганда розтиражувала тезу про «заборону російської мови націоналістами».

Контрастним, порівняно з іншими регіонами, було й ставлення місцевого населення до учасників Антимайдану (навіть попри відомості про його проплачений характер) та кримських правоохоронців. На півострові вони сприймалися як чи не народні герої — жертви свавілля «нацистів». Як згодом свідчив один із ватажків так званої кримської самооборони: «“Беркут” на той момент в окремих регіонах ставили на коліна, і ми не хотіли, щоб те ж саме відбулося у нас»⁵³. 22 лютого до Криму з Києва повернулися співробітники спецроти Внутрішніх військ АРК та «Беркуту», і в цей же день відбулося поховання двох військовослужбовців, які загинули під час останніх боїв на Майдані. Як писав Т. Березовець, «загальний стан кримських силовиків найкраще характеризували два слова — гнів та розпач»⁵⁴.

В експертному середовищі та серед силовиків у ті дні часто лунала думка, що Крим може стати для В. Януковича плацдармом для силового придушення революції у Києві або для встановлення у країні двовладдя. 23 лютого той дійсно прибув на півострів і наказав «Беркуту» блокувати сполучення з «великою Україною». Він сподівався закріпитися у Криму, а далі «відновлювати законну владу по всій Україні»⁵⁵. За наказом В. Януковича В. Захарченко зв'язався з керівниками міліції АРК і м. Севастополь та запросив їх на зустріч, на якій мав бути присутнім прем'єр А. Могильов. Однак йому повідомили, що останній вже виїхав з півострову. Місцеві очільники міліції не менш далекоглядно і успішно ухилялися від зустрічі з експрезидентом. Оскільки оточення В. Януковича також висловилося скептично щодо його амбітних планів, залишалася надія лише на військову допомогу з боку В. Путіна, але той мав на Крим власні плани.

За свідченнями лідерів кримського сепаратизму, предметні розмови з російськими емісарами про відокремлення Криму від України розпочалися ще в се-

⁵² Прокуратура Севастополя перевіряє законність избрания «народного мэра». *Коментарі*. 27 лют. 2014. URL: <http://comments.ua/politics/454986-prokuratura-sevastopolyaproveryaet.html>

⁵³ Покушение на Крым. *Новая газета*. 24 апр. 2016. URL: <http://www.novayagazeta.ru/inquests/72830.html>

⁵⁴ Березовець Т. Анексія: острів Крим. *Хроніки «гібридної війни»*. Київ, 2015. С. 39.

⁵⁵ Захарченко В. С. 207—208.

редині січня 2014 р. Їх ініціаторами виступили російський олігарх К. Малофєєв і член Ради Федерації Федеральних зборів РФ Д. Саблін, які супроводжували в Криму експозицію православних святинь «Дари волхвів»⁵⁶. За інформацією російської «Нової газети», на початку лютого 2014 р. з ініціативи К. Малофєєва до Адміністрації Президента РФ була передана аналітична записка, в якій обґрунтувалася необхідність окупації частини української території⁵⁷.

У середині лютого 2014 р. від розмов перейшли до дій, розгойдуючи політичну ситуацію, вимагаючи відставки «донецького уряду автономії». Водночас майже не зважали на українські спецслужби. Так, Р. Темиргалєв (був на той час заступником голови Ради Міністрів АРК, в окупаційному уряді обійняв посаду першого заступника) свідчить: «У тому хаосі СБУ, яка займалася майданом, була паралізована. Але так, ми побоювалися, безперечно. Але розуміли, що вони у тій ситуації були малоефективними»⁵⁸. Водночас самі ж кримські сепаратисти визнають, що вони виконували допоміжну роль (наприклад збирали проплачені антиукраїнські мітинги) — головну ж партію відіграли росіяни.

Ймовірно, загальний план було окреслено під час візиту 19—20 лютого до Москви голови парламенту АРК В. Константинова. За офіційними повідомленнями, він зустрічався з головою Держдуми С. Нарішкіним, з представниками КПРФ, ЛДПР, «Справедливой России» та «Единой России». На підсумковій пресконференції В. Константинов заявив, що «Крим — це одна з підвалин центральної влади», але якщо вона (влада) буде зломлена, парламент АРК визнаватиме легітимними для автономії лише власні рішення, і далі підсумував: «І тоді у нас буде єдиний шлях — це денонсація рішення Президії ЦК КПРС від 1954 року... З цієї хвилини ми будемо визнавати ті рішення, які вважаємо за потрібні»⁵⁹. Безумовно, не було жодних юридичних аргументів для скасування парламентом автономії рішення союзних органів про передачу Криму, однак В. Константинов міг спиратися на іншу аргументацію — пряме військове втручання Російської Федерації.

На території Кримського півострова російські війська перебували в рамках угод про базування Чорноморського флоту РФ. Згідно зі свідченнями, зібраними російськими журналістами, розмови серед російських військових про імовірність анексії Криму почалися ще на початку лютого. У заяві Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків» поча-

⁵⁶ Див. досить відверте інтерв'ю: «Если это имело определенную режиссуру, режиссеру нужно поставить пять с плюсом». Рустам Темиргалиев о развитии событий, приведших к референдуму в Крыму. *Ведомости*. 16.03.2015. URL: <http://www.vedomosti.ru/politics/characters/2015/03/16/esli-eto-imelo-opredelennuyu-rezhissuru---rezhisseru-nuzhno-postavitpyat-s-plyusom>

⁵⁷ «Представляется правильным инициировать присоединение восточных областей Украины к России». *Новая газета*. 25 фев. 2015. URL: <http://www.novayagazeta.ru/politics/67389.html>. К. Малофєєв заперечував, що він має якесь відношення до цього документа.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Спикер кримського парламенту: Крым может отделиться от Украины, если «страна развалится». *Интерфакс*. 20 фев. 2014. URL: <http://www.interfax.ru/world/359837>

ток агресії Росії проти України датується 20 лютого, виходячи з даних українських спецслужб. Зокрема, у ній зазначено: «Збройна агресія Російської Федерації проти України розпочалася 20 лютого 2014 року, коли були зафіксовані перші випадки порушення Збройними Силами Російської Федерації всупереч міжнародно-правовим зобов'язанням Російської Федерації порядку перетину державного кордону України в районі Керченської протоки та використання нею своїх військових формувань, дислокованих у Криму відповідно до Угоди між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28 травня 1997 року, для блокування українських військових частин»⁶⁰. Росія також починає відлік анексії Криму з 20 лютого — принаймні саме ця дата виکارбувана на медалях, якими нагородили російських військовослужбовців — учасників військової операції в Криму. Проте офіційний дискурс малює зовсім іншу картину: зі слів В. Путіна, він задумався про можливе захоплення Криму 23 лютого, за підсумками наради щодо порятунку В. Януковича, однак слова державного лідера РФ доволі систематично розходяться з правдою.

Як зазначає російський політичний журналіст М. Зигар, операція із захоплення Криму розпочалася все ж таки 20 лютого. У книзі «*Вся кремлевская рать*» він пише: «Один з радників, який брав безпосередню участь у підготовці операції в Криму, розповідає, що президент (В. Путін. — *Авт.*) децю плутає дати: «ввічливі чоловічки» були завантажені на кораблі у Новоросійську і відправлені до Севастополя трохи раніше, 20 лютого — тобто ще до повалення Януковича». Поштовхом до цих дій послужило досягнення компромісу між В. Януковичем і лідерами Євромайдану щодо врегулювання політичної кризи та продовження євроінтеграційного курсу України. За даними, наведеними М. Зигарем, «кримською операцією» керував безпосередньо В. Путін зі своєї резиденції у Ново-Огарьово. У цьому також брали участь міністр оборони С. Шойгу, секретар Ради безпеки РФ М. Патрушев, глава ФСБ А. Бортников, глава Адміністрації Президента РФ С. Іванов⁶¹.

Отже, станом на 24 лютого до Криму вже були перекинуті додаткові російські військові підрозділи, зокрема повітрянодесантні війська, які відразу зняли відзнаки з форми⁶². На територію півострова хлинув потік членів російських парамілітарних та військово-патріотичних організацій. Так, лише від «Кубанського козацтва» через керченську паромну переправу на територію півострова проникло 450 осіб.

Кремль не афішував своєї причетності до дестабілізації ситуації на півострові. 26 лютого було скликано позачергову сесію Верховної Ради АРК, що мала легітимізувати анексію. Але вона не відбулася через масові зіткнення перед будівлею парламенту. Проукраїнським силам вдалося зібрати понад 10 тис. прихильників,

⁶⁰ Про Заяву Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-19>

⁶¹ Зыгарь М. *Вся кремлевская рать: Краткая история современной России*. Москва, 2016. С. 336—337.

⁶² Год в Крыму. Спецпроект «Вежливые люди». *Онлайнпроект «Медуза»*. URL: <https://meduza.io/special/polite/who>

яким протистояли кілька тисяч проросійських активістів. У тій ситуації ледь вдалося уникнути масового кровопролиття, хоча загинули дві особи — вони були затоптані у натовпі⁶³.

Час грав проти Москви — ситуація у Києві поступово стабілізувалась, події розгорталися за сценарієм 2004 р., коли після Майдану і переголосування другого туру президентських виборів протягом місяця ситуація у країні повернулася до норми. Натомість у Росії «сейсмічні ефекти» Майдану-2004 відчувалися ще доволі довго, спричинивши масштабні зміни офіційної політичної ідеології та структури влади. Подразники, які генерувала ідеологія волелюбності Майданів, для російського політичного класу виявилася найпотужнішим чинником трансформації та імперського ресентименту. Провал позачергової сесії кримського парламенту спонукав російське керівництво до активніших дій.

Точкою неповернення стало 27 лютого 2014 р., коли російські військові без розпізнавальних знаків (у західних та українських ЗМІ їх назвали «зеленими чоловічками», Росія не визнавала їх своїми військовослужбовцями) заблокували будинок парламенту та Ради міністрів АРК у Сімферополі. Під загрозою автоматів було проведено засідання депутатів автономії, на якому відбулася зміна керівника уряду — ним став керівник партії «*Русское единство*» Сергій Аксьонов. На 25 травня 2014 р. було призначено референдум про статус АРК. Російська Державна дума терміново внесла «під кримську ситуацію» зміни до порядку включення до складу Російської Федерації нових суб'єктів.

Київ не визнав зміну влади в Сімферополі та Севастополі, проте і не віддав наказу військовим частинам про збройний опір. Українські військові пізніше неодноразово висловлювали думку, що застосовувати силу тоді було не тільки можливо, але й потрібно. Так, командувач ВМС України І. Воронченко (на час кримських подій був заступником командувача ВМС України з берегової та територіальної оборони) заявив: «Якщо б мені вернути час на 7-му годину ранку 27 лютого 2014 року, я би зробив один крок, який міг би врятувати Крим... Заарештував би Константинова, його заступників, не пустив би Верховну раду (АРК. — *Авт.*) в будинок парламенту. Зробив би це — вони не змогли б провести фейковий референдум. Єльцин у 1993 році розстріляв свій парламент, ось таким же чином потрібно було розстрілювати кримський. Знаючи, що там лише терористи, чому б не підірвати будівлю? А знаєте, що цікаво? У жовтні-листопаді 2013 р. відбувалися навчання СБУ із залученням усіх силових структур з деблокування кримського парламенту»⁶⁴.

Про важкість ухвалення відповідного рішення свідчить один з протоколів (від 28 лютого 2014 р.) засідання РНБО, оприлюднений на другу річницю початку агресії — 20 лютого 2016 р. (копія стенограми⁶⁵ була оприлюднена на засіданні комітету Верховної Ради з питань національної безпеки та оборони, а згодом опуб-

⁶³ Головки В. *Оккупация Крыма*. С. 47.

⁶⁴ Решетиллова О. Крим нас научил. *Грани*. 13.08.2016. URL: <https://graniru.org/tags/ukrograni/m.253753.html>

⁶⁵ *25 років незалежності...* С. 619—620.

лікована на його сайті. Це надзвичайно показовий документ, водночас його не можна абсолютизувати, оскільки ситуація стрімко змінювалася, а засідань РНБО з кримського питання відбулося декілька. Тож робити остаточні висновки можна буде лише після вивчення усього корпусу документів). На той час нове керівництво держави було свідоме, що відбувається російська агресія (із загрозою вторгнення також до континентальної частини держави — на донецькому, харківському та київському напрямках), і що місцеве населення налаштоване переважно проросійськи. Було очевидно, що Росія, прикриваючи дії своїх військовослужбовців цивільними громадянами (навіть своїми), намагається спровокувати українську сторону на застосування сили, аби обґрунтувати своє військове втручання. Водночас на нову українську владу з боку Росії здійснювався психологічний тиск: 27 лютого голова Держдуми С. Нарішкін дзвонив О. Турчинову з погрозами від імені В. Путіна. Він казав, якщо загине хоч один російський військовослужбовець, українських урядовців оголосять військовими злочинцями і переслідуватимуть по усьому світу⁶⁶.

1 березня 2014 р. в. о. президента України О. Турчинов на основі рішення РНБО України видав указ про приведення армії в повну бойову готовність і скликання зборів резервістів. А 17 березня парламент ухвалив закон про проведення часткової мобілізації. Від застосування зброї Україну наполегливо відмовляли західні партнери, які недооцінили агресивні наміри Росії, сподіваючись, що вона лише брязкає зброєю, і конфлікт повернеться в політичне русло. Також варто взяти до уваги, що нове революційне керівництво відчувало брак політичної легітимності для того, щоб узяти на себе відповідальність за жорсткі дії як проти російських агресорів, так і сепаратистів. Спецоперація стрімко розгорталася на тлі революційної ситуації в Києві. Про стабілізацію не йшлося і в регіонах, навпаки, периферія «підтягувалася» до столиці в протистоянні Майдан / Антимайдан. Крим не видавався з Києва винятком. Як констатував в. о. першого віцепрем'єра України В. Ярема, захоплення державних установ у Криму відбувалися з аргументацією «Коли у вас в Києві можна, чому у нас в Криму не можна захоплювати»⁶⁷. Нарешті, були сумніви щодо лояльності силовиків до нової влади. З тексту зазначеного вище протоколу РНБО відомо, що вже на 28 лютого подали у відставку керівники Кримського та Севастопольського управлінь МВС. Однак було незрозуміло, хто з тих, що не звільнилися, залишається вірним присязі.

До того ж в. о. міністра оборони І. Тенюх говорив про лише 5 тис. боєздатних військовослужбовців, яких можна було направити до Криму, що з військової точки зору не мало сенсу. З 15 тис. кримських військовиків готовими до виконання наказу про застосування зброї були до 2 тис. осіб⁶⁸. Тобто загалом Україна могла зібрати 7—8 тис. силовиків проти 20 тис. російських військовослужбовців тільки Чорноморського флоту (для порівняння — двома місяцями раніше проти київського Майдану були виставлені 11 тис. силовиків).

⁶⁶ Головка В. *Оккупация Крыма*. С. 53.

⁶⁷ Там само. С. 54.

⁶⁸ Там само.

У такій ситуації Україні залишалося лише апелювати до світового співтовариства, зокрема до підписантів Будапештського меморандуму 1994 р. Вже 28 лютого Верховна Рада України оприлюднила звернення, в якому закликала Російську Федерацію припинити агресивні кроки, а решту держав-підписантів — підтвердити гарантії безпеки України. Крім цього, запрошувалися місії ОБСЄ та Ради Європи для перевірки дотримання прав громадян України всіх національностей і конфесій у Криму й у будь-яких інших регіонах країни⁶⁹. За два тижні було ухвалено ще одне звернення, що вимагало від Росії припинити військову агресію, а від держав-гарантів — «вжити практичні заходи, спрямовані на забезпечення територіальної цілісності та оборони України»⁷⁰.

Сподівання на Будапештський меморандум були марними. США та Велика Британія чітко висловилися на підтримку територіальної цілісності України і, відповідно до норм Будапештського меморандуму, провели 5 березня зустріч з в. о. міністра закордонних справ А. Дешицею (запрошена Росія проігнорувала зустріч). Проте США та Велика Британія зазначили, що де-юре документ не є угодою про надання гарантій безпеки. Решта ядерних держав — Франція та Китай — трактували його положення так, що вони самі не загрожують Україні, але не мають обов'язків змушувати треті держави виконувати Меморандум. Водночас Франція заявила про свою підтримку України, а Китай утримався від будь-яких заяв⁷¹. Росія не зважала на Будапештський меморандум, не обтяжуючи себе якоюсь фундаментальною аргументацією. Так, за логікою В. Путіна, після революції («держперевороту») Україна припинила бути правонаступницею держави, що підписувала Меморандум. За логікою російського прем'єр-міністра Д. Медведєва, цей документ зобов'язує Росію захищати Україну від зазіхання лише від третіх держав.

Однак така позиція міжнародної спільноти була прогнозованою для українського керівництва. Згідно зі згаданою стенограмою засідання РНБО, в. о. прем'єр-міністра А. Яценюк зазначав: «...Жодна країна, у тому числі Будапештського меморандуму, не готова зараз допомагати Україні (малась на увазі насамперед воєнна допомога. — *Авт.*). Вони тільки з Ірану та Афганістану вийшли, і то не в повному обсязі. Тим більше, військовий конфлікт з Росією у центрі Європи... Нам доведеться впоратися виключно власними силами»⁷². Отже, дипломатичний супровід був лише інструментом для того, щоб виграти час.

⁶⁹ Постанова Верховної Ради України «Про Звернення Верховної Ради України до держав-гарантів відповідно до Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї». *Офіційний сайт Верховної Ради України*. 28 лют. 2014. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/831-vii>

⁷⁰ Постанова Верховної Ради України «Про Звернення Верховної Ради України до держав — гарантів безпеки України». *Офіційний сайт Верховної Ради України*. 11 берез. 2014. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/858-18>

⁷¹ *Зовнішня політика України 2014. Стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети*. Київ, 2015. С. 32.

⁷² Головка В. *Окупація Крима*. С. 57.

Водночас із політичним переворотом у Сімферополі російська армія розпочала блокування українських військових частин і транспортних шляхів з материкової України. Були також заблоковані кораблі військово-морських сил України. ГРУ Міноборони РФ перервало спецзв'язок Києва з місцевими силовиками, ускладнивши командування військами та спецслужбами. За свідченнями С. Белавенцева (на час кримських подій — довірена особа міністра оборони РФ С. Шойгу, обіймав посаду директора будівельної компанії «Славянка», яка виконувала замовлення міністерства, з кінця березня 2014 р. призначений «представником президента РФ у Кримському федеральному окрузі»), Київ отримав пряму погрозу — у випадку, якщо в. о. президента України О. Турчинов спробує прилетіти до Криму, його літак буде збитий: «Він збирався вилетіти сюди двома бортами: на одному сам, на іншому — підготовлена група спецназу. Але ми — річ у тім, що ми тут самостійно ухвалювали рішення, нам ніхто не заважав, — повідомили: якщо перетне кордон, ми його зіб'ємо»⁷³.

За результатами журналістських розслідувань російських ЗМІ стало відомо, що на півострів літаками Міноборони РФ було доставлено понад 200 цивільних російських громадян (окрім згаданих вище 450 «кубанських козаків»). Ось як описує російська «Нова газета» зміцнення контингенту потенційних «сепаратистів»: «28 лютого з військового аеродрому Чкаловський (бортовий номер Іл-76 RA 765 99) до Севастополя були доставлені 170 російських громадян з числа колишніх «афганців», боксерів, байкерів, членів воєнно-патріотичних клубів і бійців охоронних структур. Далі на судні «Севастополь» їх таємно переправили до Ялти й поселили у військовому санаторії Міноборони РФ «Ялта». За день до цього українські журналісти зафіксували дві військові вантажівки «Урал» з російськими військовослужбовцями (держномер 0225 НМ 90, 0217 НМ 90), які заїхали на територію санаторію і заступили на охорону 'об'єкта»⁷⁴. Згодом ці люди допомагали блокувати українських військових під виглядом місцевих мешканців і робили необхідну картинку для ЗМІ. Красномовним фактом є те, що багато з них 26 та 31 березня були відзначені нагородами та почесними грамотами російського президента за участь в анексії Криму⁷⁵.

28 лютого була захоплена Кримська державна телерадіокомпанія, на території якої знаходився телепередавач. Після цього були відключені українські канали, трансляція ж російських продовжилася — вони залишилися основним джерелом інформації про поточні події. На початку березня була відключена електроенергія «Чорноморській телерадіокомпанії», яка незаангажовано висвітлювала ситуацію, на її місце у кабельних мережах був поставлений один з російських телеканалів.

⁷³ Белавенцев — в інтерв'ю НТВ: дали понять Турчинову, что до Симферополя он не долетит. *НТВ*. 13 марта 2016. URL: <http://www.ntv.ru/novosti/1613061/>

⁷⁴ Канев С. Спецтуристы. *Новая газета*. № 71. 02.07.2014. URL: <http://www.novayagazeta.ru/inquests/64242.html>

⁷⁵ Канев С. Герои под грифом «Секретно». В распоряжении «Новой газеты» оказался список награжденных за крымскую кампанию. *Новая газета*. № 64. 16.06.2014. URL: <http://www.novayagazeta.ru/inquests/64030.html>

Невідкладно було заблоковано транспортні комунікації між континентальною Україною та півостровом. Захоплення стратегічних об'єктів та інфраструктури відбувалося за єдиним планом: блокування починали місцеві мешканці під виглядом «самооборони», за ними підтягувалися російські спецпризначенці. Так були захоплені аеродроми Сімферополь та Бельбек. На кримському перешийку, начебто на блокпостах, стояли беркутівці, але більшість становили «кубанські козаки». Ось що розповідав один із ватажків «кримської самооборони»: «На Перекопі ми зробили блокпост, виставили «гнізда», замінували поля... Мало хто знає, але кримський «Беркут» у більшості своїй на базі сидів, тому на блокпосту їх було усього близько 30-ти. Інші — кубанські козаки, які переправилися до Криму у складі кількох сотень осіб. Вони були і на Перекопі, і в Армянську»⁷⁶. А втім, і ті були, скоріше, прикриттям для ЗМІ: за ними стояли російській військові підрозділи з важким озброєнням (формальним приводом для цього начебто були військові навчання, які проводили ЗСУ на півдні України). Не криючись, про це згодом розповів В. Путін у пропагандистському фільмі «*Крым. Путь на Родину*». Винятком з постановочної вистави про «місцевих самооборонців» стало блокування транспортних шляхів на Арабатській стрілці: тут росіяни просто висадили десантників, захопивши частину території Херсонської області.

Під час захоплення Криму Москва вдалася до погроз почати широкомасштабні військові дії проти України загалом. 4 березня 2014 р. В. Путін отримав згоду Ради Федерації РФ на застосування регулярних російських військ на українській території.

Як засвідчує розслідування військової прокуратури України, частина військовослужбовців Криму була попередньо завербована російськими спецслужбами. Це підтверджує той факт, що зрадили насамперед ті офіцери, чий підрозділ мали опинитися на першому краї протистояти російській агресії (розвідники, берегова оборона, зв'язок). З початком блокування військових частин з російського боку українським військовослужбовцям надходили пропозиції про перехід на сторону агресора. У підсумку, за зраду військовій присязі було звільнено понад 12 тис. працівників органів внутрішніх справ України у Криму, 1371 співробітник Головного управління СБУ в АРК і управління СБУ в м. Севастополі, 413 працівників органів прокуратури АРК. На службу до збройних сил РФ за деякими оцінками перейшло понад 10 тис. військовослужбовців ЗСУ. Однак не варто переоцінювати потенціал російських спецслужб. Відомо, що особовий склад Збройних Сил України фактично формувався з місцевого населення і, по суті, розділяв його проросійські настрої (з цією проблемою українські військові знову зіткнулися на Донбасі вже у квітні, на початку антитерористичної операції).

Користуючись слабкістю й розгубленістю української влади та світового співтовариства, Росія взяла курс на пришвидшення анексії Автономної Республіки Крим і Севастополя. Адаже у разі проведення позачергових виборів президента

⁷⁶ Покушение на Крым. *Новая газета*. 24 апр. 2016. URL: <http://www.novayagazeta.ru/inquests/72830.html>

України Москва втрачала свій основний аргумент про «нелегітимну владу» в Києві. Спочатку референдум був перенесений з 25 травня (коли були призначені позачергові президентські вибори в Україні) на 30 березня. А згодом — на 16 березня, щоб, імовірно, обмежити можливості протидії анексії з боку західних демократій і не дати Україні зібратися з силами. Російські спецслужби активізували вуличні протести в південних та східноукраїнських регіонах, «запалюючи» український схід.

Перенісши дату, скоригували й питання референдуму, яке спочатку звучало так: «Автономна Республіка Крим має державну самостійність і входить до складу України на основі договорів і угод (так чи ні)?», а в остаточному варіанті мешканців АРК і м. Севастополя запрошували обрати між такими варіантами:

— Ви за возз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації?

— Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим 1992 року і за статус Криму як частини України?⁷⁷

11 березня 2014 р. міська рада Севастополя та парламент АРК проголосували декларацію про державний суверенітет. 14 березня 2014 р. Конституційний суд України визнав референдум неконституційним, його результати не визнала абсолютна більшість країн світу. Наступного дня Верховна Рада ухвалила рішення про розпуск кримського парламенту. Незаконний референдум 16 березня було проведено, до того ж із численними порушеннями. Зокрема, це було зафіксовано Радою при президенті РФ з розвитку громадянського суспільства та прав людини, але згодом відповідний звіт було названо «неофіційним»⁷⁸.

Як зазначалося, велика кількість місцевого населення мала проросійські настрої, що було результатом прорахунків у кримській політиці попередніх років і зловживаннями владою ставлеників Партії регіонів. Бойкотували референдум кримськотатарська громада та проукраїнські налаштовані мешканці Криму. Непрямим доказом фальсифікації результатів незаконного референдуму є показники виборів на півострові у вересні 2014 р., організовані окупаційною владою: була оголошена явка 53,61 % виборців, тоді як у березні начебто вона становила 82,7 %. Тобто за півроку 30 % виборців з невідомих причин різко знизили свою політичну активність. За російськими «офіційними» даними, «за» анексію висловилися загалом по Криму 96,77 %, у Севастополі — 95,6 %.

За два дні після «референдуму», 18 березня, була підписана «Угода між РФ і Республікою Крим щодо прийняття до складу Російської Федерації Республіки Крим і утворення у складі РФ нових суб'єктів»⁷⁹. Згідно з цим документом до 1 січня 2015 р. мав тривати «перехідний період» з інтеграції нових суб'єктів до економічної, фінансової, кредитної та правової системи РФ (особи, які проходив-

⁷⁷ Головка В. *Оккупация Крыма*. С. 70.

⁷⁸ Проблемы жителей Крыма. *Сайт Совета при президенте РФ по развитию гражданского общества и правам человека*. URL: http://www.president-sovet.ru/structure/gruppa_po_migratsionnoy_politike/materialy/problemy_zhiteley_kryma.php

⁷⁹ Договор между РФ и Республикой Крым о принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе РФ новых субъектов. 18.03.2014. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/20605>

ли військову службу чи повинні були бути призваними до лав збройних сил РФ до 2016 р., мали служити на території півострова). Формально офіційними мовами в новому суб'єкті РФ визнавалися російська, українська та кримськотатарська (але, як показали подальші події, українська та кримськотатарська мови були безсоромно витіснені зі вжитку в державних органах влади, а про суспільний та інформаційний простір годі й казати). Нарешті, усі мешканці Криму автоматично визнавалися громадянами РФ за винятком тих, хто протягом місяця встиг подати заяву про збереження українського громадянства.

До 21 березня 2014 р. російська влада швидко провела всі формальні процедури щодо вклучення АРК і Севастополя до складу РФ, цього ж дня був утворений Кримський федеральний округ.

Кримський окупаційний режим та Україна. Із захопленням Криму росіянами на півострові відбулося згортання громадянських свобод, насамперед це стосувалося етнічних українців і кримськотатарської громади. Їх звинувачували в екстремізмі, російські спецслужби проводили обшуки, вилучали національну символіку, книжки українською та кримськотатарською мовами, припиняли діяльність громадських організацій і засобів масової інформації, заборонили в'їзд на півострів громадським активістам (зокрема лідерам кримськотатарського народу Р. Чубарову та М. Джемільєву), примушували відмовлятися від українського громадянства на користь російського, закривали українські школи й класи, факультети української мови у закладах вищої освіти тощо.

Наслідком такої політики РФ став значний переселенський рух: десятки тисяч людей були змушені залишити свої домівки і виїхати з півострова до континентальної України. В умовах постреволуційної політичної та економічної нестабільності і розгортання військових дій на Сході країни центральна влада мало чим могла допомогти переселенцям і українським громадянам, що залишилися на окупованому півострові. Київ міг лише формально, в юридичній площині, відреагувати на нову ситуацію. Зокрема, для Криму було запроваджено режим «вільної економічної зони»⁸⁰. У серпні 2014 р. Верховна Рада ухвалила відповідний закон, за яким до деокупації півострова звільнялися від податків та інших платежів юридичні та фізичні особи, котрі залишилися в Криму, вводилась мультивалютність у розрахунках, надавалось право не виплачувати іпотечні кредити місцевим банкам тощо.

Для легітимізації своєї влади у Криму Росія організувала у вересні 2014 р. місцеві вибори, у яких начебто взяли участь 709 тис. осіб, або 53,61 % від внесених у списки для голосування (для порівняння: участь кримчан в останніх парламентських виборах 2012 р. становила 49,45 %⁸¹). За підсумками «виборів» до «Державної Ради РК» потрапили лише дві політичні сили — кримське від-

⁸⁰ Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України: Закон України від 12.08.2014 р. № 1636-VII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1636-18>

⁸¹ Хід голосування по регіонах України. Вибори народних депутатів України 28 жовтня 2012 року. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp084?PT001F01=900>

ділення Всеросійської політичної партії «*Единая Россия*» та Ліберально-демократичної партії Росії В. Жириновського. Незважаючи на позитивні результати попередніх соціологічних опитувань, не пододала виборчий бар'єр КПРФ. Щодо «виборів» у міські ради, то в них фракції отримали такі політичні сили: КПРФ (усі, за винятком Судака), «*Справедливая Россия*» (Джанкой, Красноперекоськ, Саки, Євпаторія, Феодосія, Щолкіне), «*Родина*» (Джанкой, Судак, Бахчисарай), «*Патриоты России*» (Джанкой, Щолкіне), «*Коммунисты России*» (Феодосія, Белогорськ), «*Российская партия народного управления*» (Феодосія), «*Партия ветеранов России*» (Бахчисарай). Звертає на себе увагу, що результати голосування були опубліковані у найстисліші терміни — 19 вересня. Зайвим буде казати, що ні Україна, ні світова спільнота не визнали «виборів».

Внаслідок окупації економіка Криму опинилась у скрутному становищі. Після включення до складу Росії перед півостровом постала низка проблем: насамперед транспортного сполучення, постачання продуктів харчування, водо- та енергопостачання, зумовлених розривом господарських зв'язків з Україною, що складалися десятиліттями. Економічний розвиток уповільнився також через застосування санкцій Заходу проти юридичних осіб (кримських компаній і компаній інших країн, якщо вони будуть здійснювати господарську діяльність на анексованому півострові) і фізичних осіб (політиків та їхніх спонсорів, відповідальних за анексію). Були також введені візові обмеження для кримських мешканців. Відповідно, провідні російські компанії та банки намагалися оминати Крим, щоб уникнути санкцій.

Натомість окупаційна влада під виглядом «націоналізації» взяла курс на переділ власності на півострові, попри те, що в російському законодавстві така норма відсутня. Правозахисник Ж. Запрута так коментував ситуацію: «Крим живе своїм незрозумілим юридичним життям, яке може скоїти все що завгодно... Якщо Аксьонов у Криму хоче створити СРСР, то тоді треба всім сказати: “Ми створюємо у Криму СРСР”»⁸². Російська партія «*Яблоко*» подала позов до Верховного суду РФ з проханням визнати неконституційним кримський закон про націоналізацію майна, однак позов відхилили з мотивацією, що закон жодним чином не зачіпає інтересів «*Яблока*»⁸³.

«Кримський уряд» здійснював націоналізацію у ручному режимі. Загалом до проскрипційного переліку увійшло 480 об'єктів (з них 250 перебували у приватній власності). Насамперед було націоналізоване майно української держави — оборонні підприємства, порти, енергокомпанії, нерухомість. Було забрано 87 активів, пов'язаних з групою «Приват» і на той час головою Дніпропетровської ОДА І. Коломойським, що можна пояснити помстою за дії «Приватбанку», який заморозив депозитні вклади кримчан та надавав фінансову підтримку добровольчим ба-

⁸² Правозахисники: Национализация предприятий в Крыму проводится с нарушениями. *Росбалт*. 9 июня 2015. URL: <http://www.rosbalt.ru/moscow/2015/06/09/1406966.html>

⁸³ Верховный суд России признал законной национализацию в Крыму. *Корреспондент*. 27 мая 2015. URL: <http://korrespondent.net/world/russia/3520328-verkhovnyi-sud-rossyuyryznal-zakonnoi-natsyonalizatsiyui-v-krymu>

тальйонам на Донбасі. Нерухомість відібрали і в іншого українська олігарха, голови Донецької ОДА у найгостріший період російської спецоперації на сході України, С. Тарути. Націоналізовані були підконтрольні Р. Ахметову «ДТЕК Крим» та кримська філія «Укртелекому», а також суднобудівний завод «Залив» К. Жеваго. За декілька годин до закінчення терміну, відведеного на націоналізацію, до переліку був включений «Севастопольський морський завод», підконтрольний комерційним структурам українського президента П. Порошенка. Відвертим рейдерством була націоналізація ринків, які належали «Кримспоживспіці». Під переділ власності потрапили й об'єкти, пов'язані з російським капіталом, зокрема, кримська інфраструктура «Київстар» та «Ялтинська кіностудія». Показовою — фактично хабарем — стала націоналізація з подальшою передачею структурам Управління справами президента РФ всевітньо відомої виноробної української державної компанії «Масандра». Управління також отримало державні дачі, санаторії, дитячі табори, заповідники⁸⁴. Натомість про націоналізацію майна, що належить компаніям, пов'язаними з родиною В. Януковича, інформація відсутня.

Формально націоналізація завершилася 1 березня 2015 р. Однак, за словами кримських функціонерів, компанії, які й після цього терміну будуть мати українську, а не російську юрисдикцію, можуть бути визнані безгосподарними («бесхозними») і націоналізовані.

Після квітня 2014 р. окремі категорії кримського населення підняли свій рівень життя. Перш за все, це стосувалося бюджетників, оскільки приблизно 40 % дорослих кримчан пов'язані з бюджетною сферою. Відповідно, введення російських соціальних стандартів (а середня оплата праці у бюджетній сфері та пенсійне забезпечення в РФ вищі за українські) створювало видимість поліпшення ситуації, пропри її тимчасовість. Вже 2015 р. у зв'язку із різким зменшенням доходів до державного бюджету РФ через міжнародні санкції і падіння цін на нафту російський уряд був змушений у 3,7 раза скоротити обіцяне фінансування Криму. Однак ті кошти, що залишилися, не відразу і не всі влилися в економіку півострова.

У результаті за рік після анексії загострилося політичне протистояння між Сімферополем та Москвою. У відставку пішли кілька «міністрів» кримського уряду, проти деяких з них Слідчий комітет РФ відкрив кримінальні справи через перебільшення повноважень і підозри у махінаціях. Вже у березні 2015 р. був змушений подати у відставку «міністр транспорту Криму» А. Цуркін, який зазнав нищівної критики з боку міністра транспорту РФ М. Соколова щодо поганої роботи Керченської переправи. Згодом проти нього Слідчий комітет РФ ініціював кримінальну справу з приводу перебільшення повноважень. На початку червня 2015 р. у відставку подала «міністр курортів і туризму Криму» Є. Юрченко, яку розкритикували за «погану» підготовку до туристичного сезону. У середині червня без пояснення причин був звільнений «міністр економічного розвитку» М. Коряжин, за ним від-

⁸⁴ Марьин С. Все, что нажито: история национализации украинских предприятий в Крыму. *Форбс-Украина*. № 11. Ноябрь 2015. URL: <http://forbes.net.ua/magazine/forbes/1405157-vse-chto-nazhito-istoriya-nacionalizacii-ukrainskih-predpriyatij-v-krymu>

сторонений від посади «міністр майнових і земельних відносин» О. Гордецький у зв'язку з підозрою у махінаціях. Наприкінці червня ФСБ затримала «міністра промисловості» А. Скринника за сприяння розкраданню власності Бахчисарайського споживчого товариства⁸⁵. Невдовзі за отримання хабаря був заарештований керівник кримського управління Федеральної податкової служби М. Качанов.

Спочатку «глава Криму» С. Аксьонов реагував на ці кроки російських силовиків досить спокійно, заявляючи, що розгортається боротьба з корупцією, і «недоторканих у нас немає». Однак на початку липня він виступив із гострою заявою: «Прошу колег врахувати, що жодного з вас ніхто нікому не дозволить незаконно затримувати, проводити слідчі дії, пов'язані з тим, що ви якимось чином припустилися незначних помилок під час ухвалення рішень, які стосуються питань стикування російського та українського законодавства... Усі, хто чесно працюють, можуть розраховувати на мій особистий захист і підтримку... А то у нас з'явилися діячі, приїхали з материка і розповідають, що кримчани усі нетямущі, ідіоти, а з'явилися герої деякі, які щось хочуть змінити. Водночас вихлюпують цю позицію в публічну площину. Цього не буде, я вам гарантую»⁸⁶.

Для захисту від федеральних силовиків С. Аксьонов запропонував створити спеціальну комісію із «забезпечення захисту прав осіб, що перебувають на державній і муніципальній службі». Її головою було призначено представника президента РФ у Кримському федеральному окрузі О. Белавенцева. До неї також ввійшли, крім самого С. Аксьонова, «міністр юстиції Криму» О. Шаповалов, «голова Комітету з протидії корупції» О. Акшатін, «віцепрем'єр Криму» Л. Опанасюк. Комісія мала перевіряти обґрунтованість відкриття карних справ і проведення слідчих дій проти місцевих можновладців. Розпорядження про створення комісії з'явилося на офіційному сайті «уряду Криму» і надвечір того ж дня зникло з нього через «технічний збій». А за декілька днів Слідчий комітет РФ відкрив кримінальну справу проти керівництва «націоналізованої» компанії «Чорноморнафтогаз», і новостворена комісія жодним чином на це не відреагувала.

Провідну роль у тиску центру на кримську панівну еліту відіграла ФСБ, місцеве управління якої комплектувалося за рахунок російських кадрів, тоді як інші — за рахунок місцевих мешканців, зокрема й зрадників — колишніх співробітників українських держструктур. За повідомленнями ЗМІ, для «примирення» С. Аксьонова і ФСБ у Крим спеціально прилітав прем'єр-міністр Д. Медведєв. Газета «Вести» відзначала: «Розбір польотів», як розповідають джерела в Радміні, закінчився не на користь Аксьонова. Останньому начебто влаштували серйозну прочуханку за створення комісії із захисту чиновників і попередили, що подібне самоуправство терплять у Москві востаннє, наразі голові Криму при-

⁸⁵ Работники ФСБ задержали министра промышленной политики Крыма Андрея Скринника. URL: <http://newsmonitor.com.ua/socci/14737-rabotniki-fsb-zaderzhali-ministrapromishlennoy-politiki-krima-andreya-skrinnika.html>

⁸⁶ Никто не будет крымских чиновников делать крайними, — Аксёнов. *Крыминформ*. 7 июля 2015. URL: <http://www.c-inform.info/news/id/25492>

грозили оргвисновками. Водночас Аксьонову натякнули, що усі подвиги під час подій кримської весни йому не допоможуть, якщо скандал між силовиками-федералами та кримським урядом продовжить набирати обертів»⁸⁷.

Однак на цьому міжусобиці між Москвою і Сімферополем не припинилися. 15 липня було розформовано Міністерство РФ у справах Криму з офіційним поясненням, що завдання з інтеграції півострова до складу Російської Федерації виконані. Його функції були передані Міністерству з економічного розвитку РФ (показово, що у структурі російського уряду продовжують роботу міністерства у справах Північного Кавказу та Далекого Сходу). На практиці Міністерство у справах Криму реально навіть не запрацювало, зокрема, не стало розпорядником бюджетних коштів, тобто з бюрократичної точки зору було фіктивним. Кошти «на Крим» були розпорошені по інших російських міністерствах і відомствах⁸⁸.

У липні 2015 р. на порядок денний було винесене питання ліквідації «Кримського федерального округу» і передачі півострову до Південного федерального округу. Тоді цей статус вдалося вберегти. Але федеральний уряд наполіг, щоб до складу органів державного управління Криму і Севастополя було введено заступників федеральних міністерств у ранзі не нижче заступників відповідних кримських міністерств (таких призначень мало бути близько 40). Був виставлений для цього і чіткий термін — 20 серпня. Проте у «кращих» традиціях російського стилю управління Д. Медведев у середині липня доповідав В. Путіну, що ініціатива узгоджена з місцевим політикумом. Насправді ж кримські управлінці саботували призначення «варягів», посилаючись на відсутність узгоджень із Міністерством фінансів РФ. С. Аксьонов наполягав, що буде особисто проводити співбесіди з «москвичами», і тільки після цього їх братимуть на роботу. Тим, хто вже зайняв посади, місцеві бюрократи всіляко «вставляли палки в колеса».

Своєю чергою російський уряд, справедливо не довіряючи «героям кримської весни» у тому, що вони ефективно, а головне — чесно, розпорядяться бюджетними коштами, обмежив фінансування півострова. Показовою у цьому контексті виявилася доля федеральної цільової програми «Соціально-економічний розвиток республіки Крим і м. Севастополя до 2020 р.». Це був один з гучних пар-інструментів Москви, який гарантував масштабну модернізацію півострова «після української руїни». За програмою загальна сума фінансування мала становити понад 700 млрд руб, однак у червні 2015 р. асигнування на капітальне будівництво було скорочено з 115,3 до 90,4 млрд. А втім, і ці кошти не виділялися зовсім, що викликало обурення кримських «урядовців».

Наприкінці вересня 2015 р. було здійснено чергову спробу дійти порозуміння. До цього росіян і місцевих сепаратистів почасти спонукала економічна та транспортна блокада, організована українськими активістами. Куратор крим-

⁸⁷ Пуляев П. Медведев прилетал в Крым мирить Аксенова с силовиками. *Вести*. 13 июля 2015. URL: <http://vesti-ukr.com/krym/106973-dvorcovye-igry-pochemu-aksenov-reshilobjavit-voynu-fsb>

⁸⁸ Головки В. *Оккупация Крыма*. С. 85—86.

ського напрямку в російському уряді віцепрем'єр-міністр Д. Козак провів декілька нарад з кримськими «урядовцями». Офіційно було проголошено, що фінансування не йде через неготовність місцевої влади. Тоді сторонам вдалося досягти компромісу: на початку жовтня перші 1,9 млрд руб. було переведено на рахунки «кримського уряду». До кінця року мали бути виділені ще 15 млрд руб., тобто менше 15 % від і так урізаного обіцяного бюджету. Однак перспективи їх освоєння були туманними. Не минуло кількох днів, як 9 жовтня під час наради в Криму міністр економічного розвитку РФ О. Улюкаєв заявив про плани перенести 25 % робіт, визначених на 2015 р., на перший квартал 2016 р.

Наприкінці 2015 р. ситуація навколо держінвестицій у Криму вибухнула черговим скандалом. 18 грудня під час проведення круглого столу в Москві С. Аксьонов заявив, що з передбачених федеральним бюджетом на 2015 р. в рамках федеральної цільової програми коштів «не було перераховано жодної копійки». Відповідно, він запропонував передати «республіканській владі» повноваження витратити бюджетні кошти без погодження з федеральними відомствами. Натомість центральний уряд не тільки не прислухався до цих побажань, але й доручив міністерствам економічного розвитку та фінансів оцінити шкоду від невиконання цільової програми і запропонувати, яких кримських чиновників «призначити» винними у цьому. Як результат, уже в грудні були звільнені «міністр промислової політики» А. Скринник та «міністр фінансів» В. Левандовський⁸⁹.

Аналогічним чином розгорталася ситуація в сфері законодавчих ініціатив. Кримська «еліта», претендуючи на особливий статус у політичній системі Росії, запропонувала внести поправки до майже 50 федеральних законів. Вони були націлені передусім на розширення повноважень «кримських властей» у частині використання федеральних дотацій. У відповідь Державна дума РФ заявила про розробку закону про особливий економічний режим на півострові з іншою (слід визнати, цілком традиційною для Росії) ідеологією: у Криму могли бути лише розширені права для самостійного пошуку та залучення іноземних інвестицій, що в умовах міжнародних санкцій і розриву економічних відносин з Україною було практично неможливим. Ще одним сигналом того, що Крим не матиме особливого соціально-економічного статусу в РФ, стало й ухвалення Держдумою РФ закону, який дозволяв колекторським компаніям стягувати з кримчан кредити, видані українськими банками. Ці кредити населення наївно вважало умовно прощеними на знак подяки за «вірний вибір» весни 2014 р.

Не менш затяте протистояння в політичному керівництві спостерігалось в «місті російської слави» — Севастополі, щоправда не по лінії регіональний суб'єкт — Центр, а усередині сепаратистсько-окупаційної команди. Тут наростав конфлікт між «народним мером» О. Чалим, який обіймав посаду «голови законодавчого зібрання Севастополя», та губернатором Севастополя С. Меньяй-

⁸⁹ Министры финансов и промышленной политики Крыма подали в отставку. *Ворота Крима*. 29 дек. 2015. URL: <http://jankoy.org.ua/ministry-finansov-i-promyshlennojpolitiki-kryma-podali-v-otstavku/>

лом (до грудня 2011 р. був заступником командувача Чорноморським флотом РФ, звільнився, під час анексії був одним з організаторів «самооборони» у Севастополі). Спочатку посаду губернатора пропонувалось обійняти саме О. Чалому, але він відмовився на користь С. Меняйла, недолугість дій якого збурила місцевий політикум уже в серпні 2014 р., наприклад, призначення директором історико-археологічного комплексу «Херсонес» замість світської особи церковнослужителя. Для «збереження обличчя» у ситуацію змушений був втрутитися міністр культури РФ В. Мединський, який відновив світського керівника. Тим часом «ідейний» О. Чалий, на відміну від слухняного функціонера С. Меняйла, дозволяв собі критику влади і також викликав невдоволення у Москві. Його запросили до Адміністрації Президента РФ, де заступник голови адміністрації В. Володін порекомендував йому «не ставати схожим на Навального».

Тимчасово знятий конфлікт з новою силою нагадав про себе наприкінці 2015 р., коли О. Чалий заявив, що йде у відставку з посади «голови законодавчого зібрання Севастополя» і стає «звичайним депутатом». Натомість С. Меняйло запустив піар-кампанію, що саме він є провідним героєм «Кримської весни»: для цього був відзнятий фільм «4-я оборона Севастополя», який змушували дивитися викладачів навчальних закладів.

Розв'язка у боротьбі за винятковий статус наступила наприкінці липня 2016 р. Тоді В. Путін видав указ про ліквідацію «Кримського федерального округу» і передачу півострова до Південного федерального округу РФ. Це означало не тільки зведення статусу Криму до рівня звичайного російського регіону, а й суттєвий удар по амбіціях місцевої панівної еліти. З посади був усунутий й С. Меняйло — його перевели у почесне заслання в Сибір, керувати Сибірським федеральним округом⁹⁰.

Провали у соціально-економічній сфері не заважали Росії взяти курс на мілітаризацію півострова. Зокрема, проводилася робота зі створення автономного військового угруповання з потужним ударним компонентом: сформовано десантно-штурмовий полк, збільшено чисельність підрозділів морської піхоти, переведені на постійну дислокацію літаки стратегічної авіації, заявлені плани розміщення оперативно-тактичних ракетних комплексів «Іскандер-М» і «Іскандер-К». Чисельність угруповання зросла з 24 тис. військовослужбовців у 2014 р. до 43 тис. у 2017 р. Реалізовувалися заходи з модернізації військової інфраструктури, поповнення новими кораблями Чорноморського флоту РФ, відновлювалися потужності зберігання ядерного озброєння⁹¹. Звичною справою для Криму стали регулярні військові навчання російської армії, які відбувалися також із використанням цивільної інфраструктури, щораз спричиняючи паніку непоінформованого місцевого населення. Отже, замість уявних загроз від Украї-

⁹⁰ Сергей Меняйло «не знал» о своем назначении полпредом СФО. РБК. 28 июля 2016. URL: <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/5799dcc39a79477910b6924d>

⁹¹ Докладніше про військово-технічну активність Росії у Криму див.: *Донбас і Крим: ціна повернення*. Київ: Нац. ін-т стратегіч. дослідж., 2015. С. 65—69.

ни кримчани зіткнулися з реальною зміною півострова на фортецю в облозі, де повсякчас очікують на початок бойових дій.

Російська позиція з кримського питання загалом зрозуміла: наполягати на тому, що «Крим — наш!». 3 вересня 2016 р. напередодні саміту «Великої двадцятки» В. Путін у черговий раз заявив: «Питання категорично закриті. Повернення до попередньої системи не існує взагалі». Водночас проблемою для Москви залишається легітимізація «закриття» кримського питання, а також прив'язаний до нього міжнародний санкційний режим. Показово, що жодних нових ідей з цього приводу у російського політичного керівництва не з'являється. Зокрема, міністр іноземних справ С. Лавров, у вересні 2016 р. апелював до пропагандистського документа «Правові обґрунтування позиції Росії по Криму та Україні»⁹², підготовленого ще у квітні 2014 р. На основі його положень він підводив такий підсумок: «...Жодної правової проблеми із визнанням нашими західними партнерами возз'єднання Криму з Російською Федерацією не існує. Немає політичної волі, а є лише очевидне політичне бажання використовувати цю ситуацію у тій лінії, яка давно, задовго до України, проводилася Заходом під «проводом» США на стримування Російської Федерації, оскільки Росія почала набувати надмірну, на погляд західних колег, самостійність». Іншими словами, Росія налаштована на «гру у довгу» і виходить з того, що рано чи пізно єдність цивілізованого світу порушиться.

Нового звучання кримське питання набуло у контексті президентських виборів в Росії 2018 р., дата яких спеціально була перенесена на день «приєднання» півострову до Росії — 18 березня. Тема «збирання російських земель» стала центральною у передвиборчій кампанії В. Путіна. Відвідуючи історико-культурний заповідник «Херсонес Таврійський» (розташований поряд із Севастополем), він заявив: «Тут треба створювати руську, російську Мекку. Справа не в тому, що тут князь Володимир хрестився, а в тому, що після цього тут розпочалося укріплення централізованої російської держави»⁹³. Тим самим Крим було названо реперною точкою розбудови політичного режиму, побудованого В. Путіним, а це означає — поки цей режим існуватиме, не варто сподіватися на добровільне повернення Криму.

На відміну від Росії у офіційного Києва так і не з'явилося чіткої стратегії на кримському напрямі з обґрунтованою часовою перспективою. Лише частково це можна пояснити тим, що керівництво було зайнято організацією стримування збройної агресії Росії на Сході України (власне, дестабілізація на Донбасі була, поміж іншого, засобом відвернути увагу від окупації Криму) в умовах економічного спаду та постреволюційної внутрішньополітичної боротьби. Пасивність Києва

⁹² Правовые обоснования позиции России по Крыму и Украине. *Сайт посольства РФ в КНДР*. URL: <http://www.rusembdprk.ru/ru/press-relizy/155-pravovye-obosnovaniya-pozitsii-rossii-po-krymu-i-ukraine>

⁹³ Путин предложил создать в Херсонесе русскую Мекку. *Лента. ру*. 17.08.2017. URL: <https://lenta.ru/news/2017/08/18/mekka/>

на той час була зумовлена також недостатнім рівнем розуміння процесів державотворення новим політичним класом. Життєво важливим у березні 2014 р. було збереження української кримської державності (у вигляді владних інституцій) як такої. На противагу окупаційно-сепаратистському ляльковому уряду слід було сформувати легітимний уряд АРК у вигнанні. Ще однією цеглиною розбудови системи протидії агресії Росії могло стати залучення народних депутатів, обраних на кримських мажоритарних округах, навіть беручи до уваги, що більшість з них представляли ПР. Крім того, варто було спробувати перетягнути на свій бік частину депутатського корпусу парламенту АРК. У будь-якому випадку, безперечно, був потрібний не лише політичний торг, а й політичний діалог. Маючи політичну волю, треба було невідкладно ухвалити законопроекти про особливості формування органів державної влади АРК, що дозволили б вимушеним переселенцям з Криму, кримськотатарській громаді та загалом українським громадянам, які залишилися на півострові, взяти участь в обранні нового представницького органу (наприклад, шляхом уведення інституту виборщиків). Але відсутність політичної волі та стратегічного бачення геополітичної ситуації призвели до іншого.

Частина кримчан, що виїхали через окупацію до континентальної України, повернулася на півострів, не отримавши вкрай необхідної підтримки з боку влади. Особливе розчарування бездіяльністю центральної влади спостерігалось серед кримськотатарської спільноти: саме вона від початку окупації Криму зайняла послідовну проукраїнську позицію, за що стала об'єктом пресингу та переслідування з боку російських спецслужб. Відразу після анексії перед керівництвом кримських татар постало питання, як зберегти свою спільноту в умовах російської окупації. Меджліс як офіційний представник кримськотатарського народу продовжив проукраїнську лінію, тоді як до окупаційного «кримського уряду» у квітні 2014 р. приєдналися Л. Іслямов (він був громадянином РФ, у Росії займався бізнесом, водночас мав бізнес у Криму і володів телекомпанією *ATR*) та З. Смірнов (тривалий час працював у мерії Ялти)⁹⁴. Після того, як масові акції до 70-ї річниці депортації кримськотатарського народу були заборонені (окупаційна влада боялася, що вони можуть консолідувати антиросійські сили на півострові), Меджліс виступив з відозвою про невизнання російської влади у Криму. Наприкінці травня Л. Іслямов був звільнений і врешті-решт виїхав з Криму (у його «Джаст банку» була відкликана ліцензія, телекомпанія *ATR* припинила мовлення у березні 2015 р., оскільки не пройшла реєстрації в Роскомнагляді⁹⁵, хоча чотири рази подавалися відповідні документи; припинили свою діяльність й інші компанії Л. Іслямова). Р. Чубарову і М. Джемілеву був заборонений в'їзд до Криму, натомість З. Смірнов продовжив працювати в окупаційному уряді.

⁹⁴ Мусаєва-Боровик С., Крючкова С. Легенда про море. Один день на кордоні з Кримом. *Українська правда*. 26.02.2016. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2016/02/26/7100363/>

⁹⁵ Її місце спробував посісти прокремлівський телеканал «Міллет», що намагається впливати на кримськотатарське населення в інтересах окупаційної влади. Див.: *Донбас і Крим: ціна повернення*. С. 245.

В умовах недостатньої уваги центральної української влади суспільно-політичний вакуум заповнювали дії громадських активістів. У вересні 2015 р. вони разом з бійцями добровольчих батальйонів блокували проїзд до півострова вантажівок із продовольством. Виникли конфлікти, на які центральна влада вже не могла не реагувати. Питання було винесене на порядок денний Кабінету міністрів, який ухвалив рішення про запровадження обмежень щодо поставок українських товарів на окуповану територію.

Ще більшого резонансу набула ініціатива енергетичної блокади Криму (координаційний штаб Громадської блокади Криму очолив Л. Іслямов): у листопаді 2015 р. були підірвані електроопори, внаслідок чого припинилося постачання електроенергії на півострів. Це перетворилося на суттєву проблему для окупаційної влади: технологічно власна електрогенерація Криму забезпечувала до 40 % потреб півострова, тож було зупинено виробництво, у багатоповерхових будинках припинилася подача тепла, світло вмикалося на декілька годин на добу. В окремі періоди виникав дефіцит продовольства і бензину. Місто Керч на тиждень було знеструмлено, за винятком військових частин та органів влади. Виявилось, що за майже два роки після анексії для модернізації енергетичної інфраструктури нічого не було зроблено. Керченською протокою терміново було прокладено електрокабель, 2 грудня у присутності В. Путіна урочисто відкрили «енергомост». У травні 2016 р. запустили ще чотири нитки енергомосту, що зняло гостроту проблеми енергетичної блокади з боку України. Характерно, що в серпні 2016 р. ФСБ РФ затримала заступника глави правління «Федеральної мережевої компанії Єдиної енергетичної системи» В. Гончарова за підозрою у махінаціях під час будівництва енергомосту.

На початку 2016 р. українська влада активізувалася на кримському напрямі. На січневій пресконференції П. Порошенко знову заявив, що Україна добиватиметься повернення АРК до свого складу і для цього залучить міжнародну спільноту. На його думку, найадекватнішим для цього був формат «Женева плюс» (Україна, ЄС, Росія, США) — за участі партнерів з Європейського союзу і, можливо, країн — підписантів Будапештського меморандуму. Це питання порушувала українська делегація під час зустрічей у Давосі з політичними та бізнесовими світовими лідерами, однак воно залишилося на стадії декларації.

У січні 2016 р. був виданий указ Президента, що вдосконалював роботу Представництва Президента України в АРК (після окупації воно було переміщене до м. Херсон). Зокрема, у структурі Представництва було сформовано Службу з питань реінтеграції та деокупації АРК⁹⁶. Офіційний погляд на стратегію повернення Криму уточнив голова МЗС України П. Клімкін наприкінці лютого 2016 р. Вона мала дві складові — політико-дипломатичну та інформа-

⁹⁶ Президент доручив Представництву в АРК активніше сприяти дотриманню прав і свобод громадян в Криму та переселенців, — Указ. *Сайт Президента України*. 20 січ. 2016. URL: <http://www.president.gov.ua/news/prezident-doruchiv-predstavnistvu-v-ark-aktivnishespriyati-36633>

ційну. Перша була спрямована на вирішення трьох завдань: забезпечення міжнародної солідарності з Україною, невизнання анексії Криму та продовження санкцій. Друга базувалася на тезі: «Мешканці Криму перебувають під шаленою пропагандою, ми повинні їм показати нашим прикладом, що їх майбутнє — в європейській демократичній Україні, а не в Криму під російською тимчасовою окупацією, де вони можуть іти тільки в нікуди»⁹⁷.

Слід констатувати, заявлені політико-дипломатичні та інформаційно-просвітницькі методи повернення Криму не відповідали очікуванням активної частини українського суспільства, найбільше — кримськотатарської громади, що потерпала від свавілля окупаційних властей і прагнула якнайшвидшого ефекту. Так, Координаційний штаб Громадської блокади Криму сформував добровольчий батальйон ім. Номана Челебіджихана зі штатною чисельністю 560 осіб. У лютому 2016 р. Л. Іслямов розповідав, що набрано вже 300 добровольців. Щодо майбутнього, передбачалося розширити штат до тисячі осіб, щоб створити кримськотатарську армію, яка могла б сприяти поверненню півострова. І це лише один з елементів ширшої політичної програми, яку запропонувало радикальне крило кримськотатарської громади. Загалом вона передбачала надання кримським татарам статусу корінного народу Криму; ухвалення конституційного рішення про створення кримськотатарської автономії (республіки) у складі України; створення де-юре кримського уряду, до якого увійшли найавторитетніші представники кримськотатарського народу; створення на частині території Херсонської області вільної економічної зони (де могли би селитися депортовані з Криму татари) тощо⁹⁸. Крім того, як розповідав один із лідерів кримськотатарського народу Р. Чубаров у квітні 2016 р., Президенту України та керівникам МВС була представлена концепція функціонування батальйону «Крим» (де факто створений у 2014 р.), який би складався з вихідців з півострова. Він не мав бути мононаціональним чи моноконфесійним: у штаті були передбачені посади капелана та мули, йшлося про створення умов для вірян, зокрема, забезпечення відповідного харчування⁹⁹. Але проєкт не був реалізований.

У відповідь на економічну блокаду півострова та з огляду на інтенсивну міжнародну активність лідерів кримськотатарського народу Росія запустила пропагандистську та репресивну машину. М. Джемілев та Р. Чубаров згадувалися не інакше як агенти турецьких спецслужб. Водночас була розпочата процедура визнання Меджлісу екстремістською організацією: 13 квітня так званий прокурор Криму Н. Поклонська ухвалила рішення про призупинення його діяльності¹⁰⁰.

⁹⁷ Климкин: стратегия возвращения Крыма есть, она состоит из двух направлений. *Интерфакс-Україна*. 25 лют. 2016. URL: <http://interfax.com.ua/news/general/327486.html>

⁹⁸ Мусаева-Боровик С., Крючкова С. Легенда про море. Один день на кордоні з Кримом. *Українська правда*. 26.02.2016. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2016/02/26/7100363/>

⁹⁹ Батальйон «Крим» будет незаменим в момент освобождения полуострова, — Рефат Чубаров. *Апостроф*. 24 апр. 2016. URL: <http://apostrophe.com.ua/article/politics/2016-04-24/batalon-kryim-budet-nezamenim-v-moment-osvobozhdeniya-poluostrova---refat-chubarov/4560>

¹⁰⁰ Поклонська призупинила діяльність Меджлісу в Криму. *Українська правда*. 13 квіт. 2016. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/04/13/7105403/>

Крім того, російська влада намагалася рекламувати діяльність альтернативної Меджлісу організації «Къырым», створеної у жовтні 2014 р. Р. Ільясовим — колишнім членом Меджлісу, який став співпрацювати з окупаційною владою (призначений віцепрем'єром парламенту Криму). Спочатку Р. Ільясов заявляв, що «Къырым» не створюється як альтернатива Меджлісу¹⁰¹, але помпезна спроба провести в липні 2015 р. конференцію «Къырым», на якій начебто очікувалася участь 200 членів Курултаю (з 248 обраних у 2013 р.), і тим самим заявка на легітимацію своєї претензії представляти кримськотатарський народ, засвідчили зворотнє. Захід провалився, оскільки у ньому взяло участь менше двадцяти членів Курултаю.

В умовах дефіциту державного підходу до формулювання кримської стратегії з'являлися різноманітні плани, які пропонували відсунути питання Криму із зовнішньополітичного порядку денного. Наприкінці 2016 р. впливовий бізнесмен В. Пінчук надрукував у *Wall Street Journal* статтю, у якій запропонував відкласти питання Криму на 15—20 років. Він відзначав: «Крим — це частина України, і він має бути повернутий», але водночас наголошував: «Крим не має стати на заваді на шляху рішення, яке положить край війні на сході на прийнятних умовах»¹⁰². У лютому 2017 р. газета *New York Times* повідомила про план мирного врегулювання, який в адміністрацію нового президента США передав народний депутат від Радикальної партії України А. Артеменко. У ньому пропонувалося обміняти виведення російських військ зі сходу України на проведення всеукраїнського референдуму з питання передачі Кримського півострову Росії в оренду на 50 чи 100 років¹⁰³. Тоді команда П. Порошенка відкинула неофіційні плани та чітко продемонструвала, що не дозволить порушувати законної монополії влади на проведення зовнішньої політики на кримському напрямі. Однак протягом 2017—2018 рр. не спостерігалось жодного прогресу у цьому питанні. Основні зусилля були спрямовані на те, щоб Крим залишався у міжнародному порядку денному. Зокрема, саме з цим була пов'язана криза у Керчинсько-Єнікальському каналі у листопаді 2018 р., описана нижче.

Війна на Донбасі: 2014—2015 рр. Захопивши Крим, Москва ще більше ускладнила досягнення своєї стратегічної мети — не допустити євроінтеграції України і повернути її в русло своїх євразійських проєктів. Конфлікт навколо Євромайдану був переважно внутрішньополітичним, хоча питання зовнішньополітичного вибору посідали не останнє місце в його політичному порядку денному. Значна частина населення України ставилася до Росії нейтрально або навіть позитивно, однак після кримської авантюри Кремля ситуація стрімко змінювалася кардинальним

¹⁰¹ Провластные крымские татары создают общественное движение «Къырым». *Крым. Реалии*. 20 окт. 2014. URL: <http://ru.krymr.com/content/article/26646156.html>

¹⁰² Pinchuk Victor, Ukraine Must Make Painful Compromises for Peace With Russia. *The Wall Street Journal*. 29.12.2016. URL: <https://www.wsj.com/articles/ukraine-must-make-painful-compromises-for-peace-with-russia-1483053902>

¹⁰³ Жуган В. «План Артеменка»: від оренди Криму до вилучення зі фракції Радикальної партії. *Радіо Свобода*. 20 лют. 2017 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28321143.html>

чином під впливом застосованої проти України політтехнології «*русского мира*»¹⁰⁴ вже не як інформаційної технології, а складової гібридної війни¹⁰⁵.

Технологію «*русского мира*» почали пропагандистськи активно розкручувати усередині Росії з 2007 р. як один з інструментів операції «тандем» — псевдodemократичної передачі влади В. Путіним Д. Медведеву. Граючи на імперському ресентименті російських громадян, кремлівська верхівка забезпечувала залишення В. Путіна при владі як прем'єр-міністра. Нового поштовху використанню технології «*русского мира*» надала російсько-грузинська війна 2008 р., коли груба військова сила, застосована Росією, призвела до погіршення її міжнародної репутації навіть у середовищі населення пострадянських держав, не кажучи про «далеке зарубіжжя». Тому вже за місяць після війни було створене «Федеральне агентство у справах Співдружності незалежних держав, співвітчизників, що мешкають за кордоном, і з міжнародного гуманітарного співробітництва», більш відоме як «*Россотрудничество*».

Однак за чотири роки імідж Росії та його керівництва не покращився, і вже в липні 2012 р. В. Путін під час зустрічі послів і постійних представників РФ з прикрістю визнавав: «Поки треба визнати, що образ Росії за кордоном формується не нами. Тому він часто викривлений і не відображає ні реальну ситуацію в нашій країні, ні її внесок у світову цивілізацію, в науку і культуру. Та й позиція нашої країни в міжнародних справах часто висвітлюється якимось односторонньо»¹⁰⁶. З огляду на це він ухвалив рішення про зміну керівництва «*Россотрудничества*», посиливши його фаховим дипломатом К. Косачовим, який на той час обіймав посаду голови Комітету Державної думи з міжнародних справ. Одночасно Держдума закликала В. Путіна надати «*Россотрудничеству*» додатково 8 млрд руб. на 2013—2015 рр. Провідною статтею витрат цих грошей була пропаганда переваг євразійської інтеграції. Показово, що майже 1 млрд руб. мав бути витрачений саме на Україну¹⁰⁷.

Отримавши додаткове фінансування, нове керівництво «*Россотрудничества*» розгорнуло бурхливу діяльність в Україні. У звітах до Москви надавалася оптимістична інформація про сотні українських організацій, які підтримують ідеї «*русского мира*» і відображають настрої сотень тисяч українських громадян. Здавалося б легкість, з якою був анексований Крим у лютому—березні 2014 р., була достатнім підтвердженням цього. Однак у березні, коли одночасно з подіями в Криму Росія намагалася дестабілізувати ситуацію у східних і південних областях України, для Москви пролунав перший дзвіночок розчарування: забезпечити належне «народне волевиявлення» не вдалося.

¹⁰⁴ Див.: Якубова Л., Головка В., Примаченко Я. *Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: Аналітична доповідь*. Київ, 2018.

¹⁰⁵ Головка В.В. Україна в умовах антитерористичної операції та російської збройної агресії (2014 р.). *Український історичний журнал*. 2015. № 3. С. 178—179.

¹⁰⁶ Совещание послов и постоянных представителей России. *Сайт Президента РФ*. 09.07.2012. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/15902>

¹⁰⁷ Щедрая рука Москвы. *Взгляд*. 19.06.2012. URL: <http://www.vz.ru/politics/2012/6/19/584395.html>

Проросійські маргінальні організації наприкінці лютого 2014 р. провели у східних та південних областях України вуличні акції з вимогами вступу до Митного союзу та з критикою нової влади у Києві. Проте вони не користувалися популярністю і зазвичай збирали не більше кількох сотень учасників (відомо лише про кілька мітингів, учасниками яких стало більше тисячі осіб). Відбувалися й спроби захопити органи державної влади, однак на загал українським правоохоронцям вдалося утримувати ситуацію під контролем. Частину проросійських провокаторів було заарештовано.

Важливим інструментом стабілізації ситуації в регіонах став курс революційної української влади на пошук порозуміння з місцевими елітами та великим бізнесом. Так, 2 березня головою Дніпропетровської ОДА був призначений один із співвласників групи «Приват» І. Коломойський, а Донецької ОДА — співвласник «Індустріального союзу Донбасу» С. Тарута, котрий розповідав, що саме І. Коломойський був автором ідеї залучити великих бізнесменів до держуправління в умовах загрози державному суверенітету, хоча далі вдавав, що його запросили, а він «погодився». Первісно пропонувалася така конфігурація: О. Ярославський мав очолити Харківську область, Р. Ахметов — Донецьку, В. Пінчук — Запорізьку, С. Тарута — Луганську; В. Новінському було запропоновано представляти нову владу в Криму. Усі олігархи відмовилися від пропозиції, зокрема й С. Тарута, який погодився на посаду губернатора Донеччини лише після розмови з Р. Ахметовим, котрий пообіцяв йому всіляку підтримку¹⁰⁸.

Ескалація у Донецьку розпочалася з масової акції проросійських симпатиків 1 березня 2014 р. На ній здійняли російські прапори, було проголошено невизнання зміни влади в Києві, донеччан закликали приєднуватися до «Народного ополчення Донбасу», крім того лунали заклики до Росії увести війська. «Народним губернатором» проголосили П. Губарева (найвищим досягненням його попередньої політичної кар'єри стала посада голови фракції Блоку Н. Вітренко у Донецькій міськраді у 2006—2007 рр.). Під тиском мітингувальників міська рада ухвалила відповідну політичну заяву, що невдовзі була оскаржена правоохоронними органами.

Того ж дня біля будівлі Донецької ОДА був організований мітинг на підтримку єдності України. Цей захід проводився за «традиційним» зразком: більшість масовки становили невмотивовані бюджетники, хоча були й щирі українські активісти. Проросійські симпатики відтіснили учасників офіційного мітингу та підняли російські прапори на прапорницях біля будівлі ОДА, хоч захопити її не змогли. Вдалою виявилася спроба 3 березня — будівля адміністрації перейшла під контроль проросійських сил. Новина про призначення головою держадміністрації С. Тарути була негативно сприйнята сепаратистами — лунали гасла, що «народ не підкориться олігархам». 5 березня співробітники МВС без застосування грубої сили намагалися навести лад в адміністративних будівлях. Приміщення

¹⁰⁸ Сергій Тарута: Порошенко був найбільш неефективним міністром економіки за всю історію. *Українська правда*. 26 листоп. 2015. URL: <http://www.prawda.com.ua/articles/2015/11/26/7090271/>

ОДА двічі переходили з рук у руки. 6 березня СБУ заарештувала П. Губарева та з десяток його поплічників, після чого ситуація в місті дещо стабілізувалася.

За сценарієм, подібним до донецького, розгорталися події в Луганську та Харкові. 1 березня — мітинг і штурми будівель обласних держадміністрацій, підняття російських прапорів, заклики вступати до «Луганської гвардії» та харківського «Оплоту». Однак після затримання самопроголошеного «губернатора Луганщини» О. Харитонова та ексголови Харківської ОДА М. Добкіна ситуація у цих містах також стабілізувалася¹⁰⁹.

У Дніпропетровську цей невибагливий сценарій був зірваний. Тут команда І. Коломойського від початку ізолювала потенційних організаторів масових заворушень і дала зрозуміти, що дії влади будуть найжорсткішими. Тому у місті лише відбувся мітинг протесту: з критикою зміни влади у Києві та закликами приєднання до Митного союзу, але без антиконституційних закликів і тим паче — без захоплень адміністративних будівель.

16 березня, в один день з нелегітимним «референдумом» у Криму, у восьми областях сходу та півдня України мала розгорнутися операція «*Русская весна*». Як повідомляв секретар РНБО А. Парубій, «планувався о 12:00 збір так званих «мітингів», проголошення так званих «народних губернаторів», захоплення обласних адміністрацій. Але вже на 21 число вони планували так званий «хрестовий хід» мирним походом на Київ. І станом на сьогодні ми можемо говорити, що цей їх план не був здійснений і був провалений»¹¹⁰. Постфактум можна зауважити, що березневі акції 2014 р. (на початку квітня 2014 р. в. о. першого віцепрем'єра В. Ярема повідомив, що від кінця лютого в Україні відбулося 320 сепаратистських акцій, у яких взяли участь 242 тис. осіб¹¹¹), влаштовані проросійськими організаціями та агентами, відволікали від масштабнішої спецоперації — окупації Криму та її оформлення в законодавчому порядку. Після проведення кримського «референдуму» мітинги, які відбувались у південних і східних областях України наприкінці березня, втратили свою масовість та запал. Однак саме після формального завершення анексії півострова Росія повернулася до первинної мети — не дати Україні продовжити свій рух до Європи. Для цього слід було вибудувати своєрідний геополітичний запобіжник — великий регіон мав заявити про незгоду із прозахідним курсом, набути особливого статусу в політичній системі держави і отримати право накладати вето, у разі, якщо країна наблизилась би до вступу в НАТО чи навіть ЄС. Власне, у той чи інший спосіб ця схема була апробована у Молдові, що відкинуло її зі шляху євроінтеграції на десятиліття.

¹⁰⁹ 25 років незалежності... С. 641.

¹¹⁰ Парубій заявив о срыве широкомасштабной операции российских сепаратистов по вторжению в Украину. *Дзеркало тижня*. 16 берез. 2014. URL: http://zn.ua/UKRAINE/parubiy-zayavil-o-sryve-shirokomasshtabnoy-operacii-rossiyskih-separatistov-po-vtorzheniyu-v-ukrainu-141245_.html

¹¹¹ Янукович оплачивает сепаратистские акции, — Ярема. *Левый берег*. 4 апр. 2014. URL: http://lb.ua/news/2014/04/04/261939_yanukovich_oplachivaet_separatistskie.html

З 6 квітня у східних областях України здійнялася нова хвиля вуличних акцій і захоплень адміністративних будівель: цього разу в них брали участь не лише місцеві проросійські агенти впливу та політичні маргінали (зокрема ті, хто організовував антиукраїнські заходи у Криму), а й російські громадяни та співробітники російських спецслужб. Водночас із захопленням адміністративних будівель було проголошено створення Донецької, Луганської, Харківської «народних республік», планувалося це зробити також у Дніпропетровській, Одеській та інших областях. Розхитування суспільно-політичної ситуації відбулося за кримським сценарієм, лише за одним винятком: у захопленні органів державної влади не брали участі «зелені чоловічки» — військові підрозділи Збройних Сил РФ. Кінцева мета, як це було заявлено російськими можновладцями, полягала у федералізації України, що мала, за задумом Кремля, зупинити європейську та євроатлантичну інтеграцію країни.

Крім Донецька та Луганська найнапруженішою була ситуація у Харкові. З кінця березня 2014 р. тут спалахували численні сутички між проросійськими і проукраїнськими активістами. 6 квітня була захоплена будівля ОДА, також здійснена спроба захопити Харківську телевежу. Місцеві правоохоронці намагалися не допустити великого кровопролиття, але їхні симпатії були на боці проросійських активістів. Зокрема, після прориву міліцейського кордону і захоплення ОДА, частина силовиків, не криючись, аплодувала сепаратистам¹¹². Місцева влада, яка бачила, що ситуація вийшла із-під контролю, дистанціювалася від подій і зайняла вибірковою позицію. 7 квітня «альтернативні депутати» у вестибюлі облради (до залу їх не пустили) проголосили «Харківську народну республіку», звернулися до В. Януковича з проханням легітимізувати їхню владу та закликали Росію допомогти у проведенні референдуму щодо незалежності. Надвечір в. о. міністра внутрішніх справ А. Аваков (варто нагадати, що за президента В. Ющенка він був главою Харківської ОДА) оголосив антитерористичну операцію у Харкові. До ранку бійці підрозділу «Ягуар», що базувався у Вінниці, звільнили будівлю ОДА і заарештували до 70 сепаратистів. Після цього сепаратизм у Харкові здав свої позиції, хоча до кінця квітня періодично ще відбувалися проросійські мітинги, які переростали у спорадичні зіткнення з проукраїнськими активістами. Можливо, це збіг обставин, однак після замаху на мера Харкова Г. Кернеса (28 квітня, лікарям ледве вдалося врятувати йому життя) вулична проросійська активність майже припинилася¹¹³.

У Луганську і Донецьку сепаратисти застосували іншу тактику — їхньою основною метою стало захоплення будівель правоохоронних органів та здобуття зброї. Після цього Росія змогла переправляти зброю через кордон, тим часом як сепаратисти видавали її за «захоплену» у місцевих силовиків. Проблеми це не склало, оскільки останні були деморалізовані й налаштовані проти «майданного уряду», симпатизуючи проросійським силам. Ватажки луганських сепаратистів

¹¹² У Харкові сепаратисти зайняли ОДА. Міліція не заважала. *Українська правда*. 6 квіт. 2014. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/04/6/7021542/>

¹¹³ *25 років незалежності...* С. 642.

так описували поведінку голови Луганського обласного управління СБУ О. Петрулевича (призначений 10 березня, а 14 квітня звільнений з посади): «Нам цей генерал, тобто начальник СБУ, дозволивши взяти цю зброю, видав бронезилети та все інше. Дуже хорошою людиною виявився він, дуже добре тримався. Надвечір ми його відпустили додому... З огляду на його дії ми переконалися в тому, що він на стороні народу»¹¹⁴. Своєю чергою О. Петрулевич виправдовувався, що штурм СБУ виявився таким вдалим для сепаратистів через дії місцевої міліції, яка відрядила на захист будівлі від кількатисячного натовпу «донських козаків», афганців та членів парамілітарних організацій лише 70 деморалізованих правоохоронців: «Якщо називати речі своїми іменами, то практично уся луганська міліція, аж до дільничного, стояла на київському Майдані разом з «Беркутом» і внутрішніми військами. Коли Янукович утік, на силовиків і правоохоронців порушили карні справи. Більшість луганських міліціонерів повернулася додому з образою, надломленою психікою, плюс карна справа кожному погрожувала, а тут довелося Луганське управління СБУ захищати. Ось вони і думали: «А зараз мене не посадять, якщо я і цей натовп розганяти почну?»¹¹⁵. Крім того, О. Петрулевич припускав, що в самій структурі діяли ворожі сили, через «злив» інформації закінчилася невдачею операція луганської СБУ із затримання ватажка сепаратистів В. Болотова.

У Донецьку будівлі СБУ, ОДА й об'єкти були захоплені сепаратистами навіть з меншими зусиллями, ніж у Луганську. Як згадував радник голови Донецької ОДА К. Батозський: «Із 18 тис. донецьких міліціонерів більшість пройшла через Майдан і повернулася деморалізованою — дуже боялися, що їх покарають, і йшли на поведінку пропагандистів і рекрутерів»¹¹⁶. 7 квітня був створений так званий «*Народний совет*», і проголошено так звану «Донецьку народну республіку» («ДНР»), на 11 травня було заявлено проведення референдуму про «самовизначення». Главою «тимчасового уряду» став Д. Пушилін (вершиною його політичної кар'єри було балотування від партії «МММ» на довиборах до Верховної Ради по одному з мажоритарних округів Київщини). Де-факто «влада» сепаратистів поширювалася лише на будівлю Донецької ОДА. Її глава С. Тарута наполягав на штурмі, за прикладом Харкова. Однак спецпризначенці не зважилися взяти на себе відповідальність, і шанс придушити сепаратизм у зародку був змарнований. К. Батозський констатував: «Тоді ніхто у владі, включаючи Ярему (в. о. першого віцепрем'єра. — *Авт.*), не міг віддати наказ штурмувати захоплену будівлю ДонОДА. Усі боялися брати на себе відповідальність і ніхто не зважувався спрогнозувати розвиток подій. Губернатор наполягав на спецоперації, але не був почутий у Києві. Ярема поїхав з Донецька ні з чим, залишив на місяць кіро-

¹¹⁴ Торба В. Я — свідок. *Записки з окупованого Луганська*. Київ, 2015. С. 170.

¹¹⁵ Экс-начальник Луганской СБУ Петрулевич: Террористические группы ГРУ России уже в Киеве и ждут сигнала. *Гордон*. 2 июля 2014. URL: <http://gordonua.com/publications/petrulevich-terroristicheskie-gruppy-gru-rossii-uzhe-v-kieve-i-zhdut-signala-29825.html>

¹¹⁶ Заровная Т. Советник Таруты: «Начальство украинских олигархов до сих пор сидит в Москве». *ОРД*. 20 апр. 2016. URL: <http://ord-ua.com/2016/04/20/sovetsnik-tarutyi-nachalstvoukrainskih-oligarhov-do-sih-por-sidit-v-moskve/>

воградський ОМОН в аеропорту»¹¹⁷. Це підтверджує і сам С. Тарута: «Спецназ же приїжджав у Донецьк разом з Гелетеєм і Яремою. Ми їх годували, поїли, чекали від них штурму. Я сподівався у перший день, що вони візьмуть (будівлю ОДА. — *Авт.*) — не узяли, другий день — не узяли, третій день, десять днів, і згодом сказали: «Ні, ми не штурмовики, це не наша спеціалізація, «Альфи» немає», — і поїхали ні з чим»¹¹⁸. Тогочасний секретар РНБО України А. Парубій пояснював причини бездіяльності правоохоронців так: «Ключовою проблемою був саботаж наказів, саботаж планів і сценаріїв, які ми складали. Всі мають свої статuti, і практично кожен з підрозділів, дії яких ми координували і за якими ми давали розпорядження, кожен за своїм статутом доповідав нам, чому вони не можуть виконати свою ланку роботи»¹¹⁹.

28 квітня відбулася масова акція «Донецьк — це Україна!», на яку напали агресивні проросійськи налаштовані молодики. Постраждало 12 осіб, п'ятеро були ув'язнені у штабі екстремістів (згодом відпущені). Це був останній проукраїнський масовий захід у місті.

Подібна ситуація повторилася і в Луганську — тут також не знайшлося лідерів, ладних узяти на себе відповідальність. Після того, як 16 квітня обласна рада відмовилась виконувати ультиматум сепаратистів, було проголошено про формування «Федерації Південно-Східної України», створення об'єднаної армії на основі луганської та донецької самооборони, перехід у господарських розрахунках на російські рублі. Автором усіх заяв став самопроголошений «президент» — суддя Луганського апеляційного суду, генерал-полковник юстиції А. Візир¹²⁰. На поширеному в мережах відео, де він з папірця важко зачитує текст заяви, за його спиною сидять два підтягнутих короткострижених чоловіки. Ймовірно, А. Візир опинився не на висоті вимог певних ляльководів, і 21 квітня «народним губернатором» проголосили В. Болотова. За тиждень було проголошено «Луганську народну республіку», а наступного дня — захоплено будівлю ОДА.

Захоплення влади сепаратистами у Горлівці розпочалося з брутальних убивств. Депутат Горлівської міської ради від «Батьківщини» Володимир Рибак 17 квітня під час мітингу на підтримку легітимного мера Горлівки Є. Клепа зірвав прапор «ДНР» з будівлі міськради і намагався підняти український прапор. Цей крок викликав занепокоєння у сепаратистів, і за наказом їхнього ватажка І. Безлера В. Рибак був затриманий і вивезений у невідомому напрямку, а згодом — по-звірячому вбитий. Разом з його тілом було знайдено зі слідами катувань і труп студента Київського політехнічного університету Ю. Поправка — активіста

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Сергій Тарута: Порошенко був...

¹¹⁹ Стала відома причина «задачі» Донецької ОДА в 2014 році. *Обозреватель*. 29 квіт. 2016. URL: <http://ukr.obozrevatel.com/crime/47196-ne-dopomogli-i-1100-bijtsiv-nazvana-prichinazdachi-donetskoj-oda-v-2014-rotsi.htm>

¹²⁰ Екс-судья из Луганска провозгласил себя «президентом юго-восточной Украины». *TCH*. 16 апр. 2016. URL: <http://ru.tsn.ua/politika/eks-sudya-iz-luganska-provozglasil-sebyaprezidentom-yugo-vostochnoy-ukrainy-361116.html>

Євромайдану (у лютому 2015 р. обидва були удостоєні звання «Герой України» посмертно). В умовах бездіяльності органів МВС та СБУ акції залякування як місцевих українських активістів, так і місцевих авторитетів сприяли нахиленню шальок ваг на користь сепаратистів, ладних використовувати будь-які інструменти для досягнення своєї мети.

Зовсім інша ситуація склалась у Дніпропетровській області, де місцеві еліти взяли чіткий проукраїнський курс, всіляко підтримували спецслужби у справі профілактики сепаратизму і діяли безкомпромісно, тому проросійські масові акції, хоча й проходили, набули винятково мирного характеру. Крім того, досить активно та ефективно була побудована гуманітарна політика, яка повною мірою враховувала поліетнічність й полікультурність регіону, що сприяло піднесенню патріотичних почуттів. Саме дніпропетровські еліти підтримали ініціативи радикальних організацій щодо створення добровольчих батальйонів. Також місцева влада в особі заступника голови Дніпропетровської ОДА Г. Корбана, який і раніше мав репутацію жорсткого рейдера, заявила, що у разі спроб захоплення СБУ і МВС по нападах буде відкритий вогонь на ураження. Не минулося без неординарних кроків, зокрема, були оголошені грошові премії за затримання сепаратистів та російських агентів (за «зеленого чоловічка» — \$10 тис.), за здачу зброї (за автомат — \$1 тис., кулемет — 1,5 тис., гранатомет — \$2 тис.), за звільнення захоплених сепаратистами адмінбудівель (за кожен звільнену будівлю, передану місцевій владі, під охорону спецроты «Донбас» чи батальйону «Дніпро», — нагорода \$200 тис.)¹²¹.

Спроби розгорнути сепаратистський рух на Одещині призвели 2 травня 2014 р. до трагедії з численними людськими жертвами. Українське суспільство до сьогодні не має об'єктивної професійної реконструкції того, що відбулося, а про юридичні наслідки події годі й казати.

На 2 травня у центрі Одеси був запланований марш проукраїнських активістів «За єдину Україну!» (санкцію на його проведення місцева влада не давала). Місцеві «федералісти» та проросійські симпатки збудували барикади у центрі міста. Вони спробували захопити арсенал зброї в Одеському інституті внутрішніх справ, де зберігалося 500 автоматів, тож зброя була терміново перевезена до будівлі обласного управління МВС.

Масові заворушення розпочалися з нападів сепаратистів на учасників маршу. Певний час міліції вдавалося запобігати масштабному кровопролиттю, прикриваючи барикади, побудовані «федералістами». Але після того, як були застрелені два проукраїнських активісти, ситуація вийшла з-під контролю. Лави правоохоронців і барикади «федералістів» були прорвані. Частина сепаратистів відступила до Куликового поля, де розташовувалося наметове містечко Антимайдану, а частина забарикадувалась у будівлі торгового центру «Афіна». Тільки завдяки бійцям підрозділу «Сокіл» будівля не була спалена: обидві сторони вже готувалися застосовувати «коктейлі Молотова». Під загрозою застосування бойової

¹²¹ Коломойський дає \$10 тис. за кожного «зеленого чоловічка». *Левый берег*. 17 апр. 2014. URL: http://lb.ua/news/2014/04/17/263530_kolomoyskiy_dast_10_tis_kazhdogo.html

зброї вони заарештували «федералістів», що були в ТЦ «Афіна» і відправили тих до слідчого ізолятору. На цей час вже було шість жертв з обох боків.

Слід зазначити, що до початку травня 2014 р., на відміну від Харкова, ба більше — від Луганська та Донецька, в Одесі масових зіткнень не спостерігалось. Прихильники «федералізації» проводили мирні акції протесту та організували наметове містечко на Куликовому полі (приблизно у 3 км від середмістя), де зазвичай відбувалися офіційні масові заходи. Оскільки наближалось свято 9 травня, нова місцева влада ініціювала перенесення наметового містечка в інше місце (у Парк 411-ї батареї). Принципова домовленість була досягнута, і частина протестувальників переїхали на нове місце, частина планувала зробити це пізніше, але частина наполягала, що в жодному разі не залишить Куликове поле. Щодо останніх обласна і центральна влада наполягали на застосуванні сили, однак правоохоронці відмовлялися це робити. Є різні інтерпретації розвитку подій, що розгорнулися далі, оскільки свідчення основних фігурантів відсутні. За базовою версією, за ініціативи А. Парубія (29 квітня він проводив розширену нараду із силовиками Одещини) в умовах сепаратистської активності на сході країни, бездіяльності правоохоронців і реальної небезпеки повторення сценаріїв захоплення адмінбудівель демонтувати місцевий Антимайдан мали активісти «Самооборони Майдану», одеські та харківські футбольні ультрас (останні вже мали досвід протидії сепаратистським рухам у Харкові й готувалися приїхати на матч «Чорноморець» — «Металіст»).

Після зіткнень у центрі міста українські активісти вирушили на Куликове поле для остаточного демонтажу Антимайдану. Непоступливі мешканці наметового містечка вирішили забарикадуватись у найближчій будівлі — Будинку профспілок. Після знесення наметів почалася облога будівлі. Саме тут злочинна бездіяльність правоохоронців, які не втрутились у конфлікт (як це було при облозі ТЦ «Афіна»), призвела до фатальних наслідків. З обох сторін полетіли «коктейлі Молотова». Загальна кількість жертв склала 42 особи. За свідченням пожежників, дехто з обложників намагався заважати їхнім діям з локалізації пожежі, не припиняючи кидати «коктейлі Молотова» у будівлю. Також на відео зафіксований принаймні один факт побиття людини, яка вистригнула з будівлі, що палала.

Очевидно, що зіткнення у центрі Одеси і пожежа у Будівлі профспілок мають різні причини і різних винуватців — як на рівні учасників, так і на рівні політичної відповідальності. Проте обидва акти трагедії об'єднує злочинна бездіяльність міліції, яка 4 травня обернулася злочинною діяльністю¹²². У цей день більше тисячі осіб розпочало штурм управління міліції, де перебували затримані проросійські симпатички. За письмовими поясненнями Д. Фучеджі (до 3 травня заступник начальника ГУ МВС України в Одеській області, а з 3 травня — виконувач його обов'язків), він віддав наказ відпустити 63 заарештованих. А небажання застосовувати зброю проти штурмовиків для захисту державної установи він пояснив тим, що навколо будівлі їздили автобуси з озброєними бійцями «Правого сектору», і з початком стрілянини вони мали атакувати громадян, що штурмували будівлю. Можна до-

¹²² 25 років незалежності... С. 649—650.

дати лише те, що проукраїнські активісти звинувачували Д. Фучеджі у тому, що він особисто сприяв проросійським симпатикам під час зіткнень у центрі Одеси. Згодом Д. Фучеджі, котрий, як виявилося, мав російське громадянство, втік з України (орієнтовно до Придністров'я), після чого був оголошений у міжнародний розшук.

Ознаки зради співробітників міліції і провокацій з боку російських симпатиків спостерігалися ще в одному травневому кровопролитті — 9 травня у Маріуполі. З початку травня за стандартним сценарієм проросійськими сепаратистами була захоплена будівля мерії, але 7 травня вони були заарештовані. Ситуація загострилася на День Перемоги. Поки проходив святковий мітинг з гаслами за мир, невідома група озброєних осіб атакувала міське управління міліції. У будівлю вони проникли, застосувавши хитрість (начебто привезли злочинця), і, як засвідчили події, добре орієнтувалися всередині приміщення. Командний склад силовиків, який саме проводив нараду, забарикадувався на третьому поверсі й прийняв нерівний бій, покликавши на допомогу Нацгвардію (спецпідрозділ «Азов»). Спецпризначенці, які прибули на місце, змусили нападників відступити (п'ятеро з них загинуло, усі — мешканці Маріуполя). Однак місце подій оточив натовп з мітингу, який проводився під егідою КПУ. З будівлі управління міліції, що палала, почали евакуювати правоохоронців (семеро отруїлися чадним газом, загинули двоє пожежників), а начальника Маріупольського міського управління міліції В. Андрущука агресивно налаштовані особи з натовпу затримали та силою вивезли у невідомому напрямку (пізніше його відпустили). Мітингувальники почали нападати на військовослужбовців. Аби не загострювати ситуацію, військові залишили місто, передислокувавшись на територію військової частини у передмісті. Однак натовп намагався взяти її штурмом із застосуванням зброї. Щоб уникнути масового кровопролиття, військових перевезли на територію аеропорту «Маріуполь». Загалом під час інциденту загинуло п'ятеро цивільних осіб, шестеро силовиків, 46 осіб отримали вогнепальні поранення (з них п'ятеро військовослужбовців).

Після відходу українських силовиків у Маріуполі встановилося двовладдя. Для стабілізації ситуації місцева влада ініціювала 15 травня підписання «Меморандуму про порядок і безпеку», підписи під яким залишили очільники органів місцевої влади та міліції, директори меткомбінатів Р. Ахметова, представники місцевих громадських організацій і маріупольський представник «ДНР». Хоч «ДНР» як підписант у ньому фігурував лише як громадська організація, російські і проросійські ЗМІ подали Меморандум як «визнання ДНР Ахметовим». Це змусило підприємця виступити з категоричною заявою, в якій, зокрема, зазначалося: «А ця купка пройдисвітів, які тероризують Донбас... Я впевнений, що у найстишліший час їх будуть гнати в шию. Якщо хтось з вас вважає, що вони ведуть нас до успіху, це — велика помилка. Вони ведуть до краху, до зубожіння, до голоду та холоду. Своїми діями вони не захищають Донбас, вони знищують Донбас... Ще раз хочу сказати своїм землякам: я хочу, щоб моя совість перед вами була чистою. І тільки час покаже, хто був правий, а хто не правий. Хто казав правду, а хто неправду. Хто помилявся, а хто був в омані. Нам, Донбасу, з ДНР не по

дорозі!»¹²³. У відповідь один із ватажків сепаратистів П. Губарев заявив: «Ключ до Донбасу — це Ахметов, але він пручається. Я вас запевняю, це його останні корчі»¹²⁴. За кілька днів у Донецьку бойовики захопили резиденцію Р. Ахметова. Тим часом центр Маріуполя було звільнено від бойовиків 13 червня.

Попри ескалацію насилля на сході країни місцеві еліти не полишали надії повернути розвиток ситуації у мирне русло. Спробою перехопити ініціативу у сепаратистів стала ідея проведення регіонального референдуму щодо додаткових повноважень місцевих органів влади, статусу російської мови, права створення муніципальної міліції. Ідея була сформульована С. Тарутою 23 квітня на спільному засіданні мерів міст, голів місцевих рад і районних держадміністрацій¹²⁵. 25 квітня він разом із мером Донецька О. Лук'янченком висловили цю пропозицію в. о. президента О. Турчинову, який не заперечив можливості її реалізації. Однак для цього були формальні перепони: «в.о. президента» не мав права оголошувати референдум, до того ж Верховна Рада мала ухвалити закон про місцеві референдуми. У кризовій ситуації, очевидно, варто було знайти можливість усе це зробити, аби заспокоїти людей, чи, принаймні, спробувати запропонувати альтернативний сепаратистському порядок денний. Прихід людей на дільниці для голосування надавав би більшій легітимності будь-якому обраному президентові, і це розвіяло б міф про «фашистську хунту в Києві». Однак до російського сценарію стабілізація ситуації на Донбасі не входила, тож 11 травня було проведено нелегітимні «референдуми» про «незалежність ДНР і ЛНР». За тих обставин проводити регіональний референдум 25 травня вже не було сенсу. Крім того, ініціатива не знайшла підтримки Верховної Ради — урядовий законопроект було провалено вже у першому читанні. Натомість парламент ухвалив «Меморандум згоди і миру» (за основу був узятий проект народного депутата В. Новінського, бізнес-партнера Р. Ахметова), в якому проголошувалися плани надання російській мові особливого статусу, децентралізації, ухвалення закону про місцеві референдуми, амністування проросійських активістів на сході України тощо. Характерно, що проти документа проголосували у повному складі дві фракції — «Свобода», що зрозуміло з огляду на її ідеологію, та КПУ, що було дивно лише з першого погляду.

Варто зазначити, що сепаратисти, проводячи «референдуми 11 травня», навіть не намагалися надати їм ознак легітимності, як це було зроблено, наприклад, під час окупації Криму. «Народне волевиявлення» проводилося «під картинку» для російських та проросійських ЗМІ, була використана така технологія: у населеному пункті облаштовували одну-дві дільниці, куди підвозили «бюлете-

¹²³ Ахметов о ДНР: Эту кучку проходимцев вскоре будут гнать в шею. *Дело*. 21 мая 2014. URL: <http://delo.ua/ukraine/ahmetov-o-dnr-etu-kuchku-prohodimcev-vskore-budut-gnat-vsheju-236649>

¹²⁴ Губарев: Ключ к Донбасу — Ахметов, это его последние судороги. *Лига*. 23 мая 2014. URL: http://news.liga.net/news/politics/1849528-gubarev_zayavlyaet_o_planakh_zakhvatit_ves_yugo_vostok_ukrainy.htm

¹²⁵ Тарута выступил за референдум о статусе русского языка. *Левый берег*. 23 апр. 2014. URL: http://lb.ua/news/2014/04/23/264155_taruta_vistupil_referendum.html

ні». Там й імітували процес «демократичного голосування»: приходили щирі прихильники *«русского мира»*, відповідно, утворювалися черги. Це давало змогу російським медійникам показувати «всенародну підтримку» «ДНР / ЛНР». Щоб викрити нелегітимність «сепаратистського референдуму», за ініціативи Дніпропетровської ОДА 11 травня у західних районах Донецької області був проведений власний «референдум» щодо їхнього включення до складу Дніпропетровської області, який не мав жодних політичних чи юридичних наслідків¹²⁶.

Отже, *«русский мир»* «обмежився» лише частиною Луганщини та Донеччини, де безпосередня активність російських спецслужб була найбільшою. Крім того, тут місцеві еліти вагалися і загравали із проросійськими силами, а правоохоронці не діяли або часто зраджували присязі. Точкою неповернення став момент, коли Росія вдалася до відвертого «експорту» сепаратизму: із середини квітня загони терористів, до яких входили співробітники спецслужб та учасники парамілітарних організацій (козаки, «афганці», ветерани збройних сил тощо), захоплювали адміністративні будівлі в населених пунктах (Слов'янськ, Краматорськ, Красний Лиман і т. д.), де встановилося двовладдя (чи навіть тривладдя — Центр, сепаратисти, місцеві еліти).

Найбільше угруповання бойовиків перебувало у Слов'янську, захопленому 12 квітня 2014 р. Їхнє ядро становили російські спецпризначенці (до сотні осіб). Досить швидко вони об'єднали навколо себе місцевих мешканців (до кінця червня це угруповання налічувало близько тисячі осіб). Ними керував І. Гіркін (Стрелков) — полковник російських спецслужб, який до того брав участь у двох чеченських війнах, боях у Боснії і Придністров'ї. Він був одним із активних діячів окупації Криму: напередодні подій перебував у складі охорони «православного олігарха» К. Малофєєва, далі під час захоплення аеропорту «Сімферополь» використовувався як зв'язковий між «кримською самообороною» і російськими військовими¹²⁷. Після завершення активної фази анексії став «радником» С. Аксьонова. Важлива деталь: озброєний загін І. Гіркина перейшов на територію Донбасу через українсько-російський кордон.

Коли сепаратизм почав розповзатися по Донбасу, 14 квітня 2014 р. в. о. президента України О. Турчинов оголосив проведення антитерористичної операції (АТО). Однак практика показала, що українська система національної безпеки не готова належним чином відповісти на терористичний виклик. Причин того було вдосталь: безпековий сектор потерпав від хронічного недофінансування протягом останніх двох десятиліть, відповідно, накопичувалися проблеми в кадровій політиці, дався взнаки стратегічний прорахунок — Росія, що традиційно розглядалась як головний стратегічний партнер і гарант українського суверенітету, виявилася агресором і претендувала на зачну частину нашої території, не гребуючи збройною агресією, хоч і в специфічній гібридній формі. Як результат,

¹²⁶ Головка В.В. Україна в умовах антитерористичної операції... С. 187.

¹²⁷ Покушение на Крым. *Новая газета*. 24 апр. 2016. URL: <http://www.novayagazeta.ru/inquests/72830.html>

українським силовикам довелося відновлювати свою боєздатність безпосередньо під час бойових дій¹²⁸.

На відміну від бойовиків, українська сторона спочатку була не готова до широкомасштабних воєнних операцій, що супроводжувалися б втратами серед мирного населення та руйнуванням інфраструктури. Також не було готовності діяти й в умовах гібридної війни, коли виконанню бойових завдань перешкоджає власне населення, одурманене ворожою пропагандою, та російські громадяни, які видають себе за пересічних українців.

Українські силовики у квітні-травні обрали тактику облоги населених пунктів з метою поступового витіснення бойовиків. Це затягувало час проведення АТО і викликало критику з боку частини українського політикуму, а особливо — добровольчих батальйонів, які почали виявляти власну ініціативу. Так, 20 квітня під Слов'янськом відбулося одне з перших бойових зіткнень між добровольцями «Правого сектору» та бойовиками. Частина українських збройних сил була спрямована для контролю сухопутного українсько-російського кордону, оскільки поряд з ним Росія тримала мобілізовані регулярні частини під виглядом військових навчань (варто нагадати, що ще у березні 2014 р. Рада Федерації дала формальний дозвіл В. Путіну на застосування регулярних військ на українській території).

17 квітня у Женеві відбулися перші міжнародні переговори щодо Донбасу. «Женевський формат» передбачав зустріч керівників зовнішньополітичних відомств США, ЄС, Росії та України. На переговорах Україна швидше виступала об'єктом, ніж суб'єктом. На першу зустріч український уряд затвердив перелік таких вимог: 1) припинення підтримки з боку Росії терористичних угруповань; 2) відведення російських військ від українсько-російського кордону; 3) відкликання рішення Держдуми про дозвіл В. Путіну використовувати війська на території України; 4) виведення російських військ із Криму, скасування юридичних рішень стосовно анексії півострова; 5) повернення Криму під юрисдикцію України. Росія своєю чергою виступила з такими вимогами: 1) федералізація України; 2) урегулювання напруги у східних регіонах шляхом деескалації на основі законів України без жертв і кровопролиття; 3) легітимізація ситуації в Криму; 4) легітимні вибори президента (вони мали пройти у грудні 2014 р., а до тих пір главою держави мав залишатися В. Янукович) і формування договороздатного уряду¹²⁹.

За підсумками переговорів дипломатичну перемогу здобула Росія: у фінальній заяві було лише частково враховано перший пункт українських вимог, тоді як Москві вдалося винести за дужки питання Криму, своєї участі у конфлікті на Донбасі. Повністю було враховано другий і частково четвертий пункт російських вимог. Крім того, Росія під час перемовин намагалася отримати гарантії щодо позаблокового статусу України (тобто не вступу до НАТО), чим проявилася провідна мета донбаської авантюри.

¹²⁸ 25 років незалежності... С. 654.

¹²⁹ Філіпчук В. Чи є вихід із Женевського тупика? *Дзеркало тижня*. 25 квіт. 2014. URL: http://gazeta.dt.ua/internal/chi-ye-vihid-iz-zhenevskogo-tupika_.html

Наслідком женецьких переговорів стало те, що бойовики на Донбасі здобули час для імітації «державотворення». У Донецьку поряд з Д. Пушилїним співголовою «Ради міністрів ДНР» був призначений О. Бородай — російський політичний авантюрист з оточення «православного олігарха» К. Малофєєва (у квітні 2014 р. українські спецслужби зафіксували, як І. Гіркін звітує про свою діяльність саме перед О. Бородаєм). Пізніше російські висуванці отримали «офіційні» посади і в Луганську: на початку липня 2014 р. «прем'єр-міністром ЛНР» за рекомендацією О. Бородая був призначений М. Баширов — російський політичний консультант.

Протягом квітня-травня 2014 р. бойовики нарощували свій контроль на території Луганської та Донецької областей. Міжнародні переговори не давали позитивних результатів. Дедалі частіше повідомлялося про нові штурми військових частин, розташованих на Донбасі, заволодіння зброєю, захоплення адміністративних будівель тощо. З кожним днем сепаратисти діяли все зухваліше. 14 червня, під час заходу на посадку в аеропорту Луганська, був збитий військово-транспортний літак Іл-76 із сорока дніпропетровськими десантниками 25-ї бригади та дев'ятьма членами екіпажу. На той час це була найбільша одномоментна втрата військовослужбовців ЗСУ доби незалежності. Трагедія ледь не призвела до нової політичної кризи у Києві, що мала перспективи перерости у повномасштабний воєнний конфлікт між Україною та Росією: українські активісти хотіли взяти штурмом будівлю російського посольства, лише втручання правоохоронців і особиста участь у заспокоєнні розлюченого натовпу голів українських МВС і МЗС не дали дійти до створення комфортного *casus belli* для Росії. Після цього теракту Київ вирішив не поспішати з оголошенням тимчасового перемир'я, а навпаки, посилив воєнний тиск на бойовиків.

Наприкінці травня, у переддень виборів президента України, «ЛНР» і «ДНР» за вказівкою з Москви підписали угоду про утворення «конфедеративного союзу народних республік Новоросії», яким мала управляти «рада» (по три представники від кожної «республіки»). Однак у стані сепаратистів виникли різночитання нового об'єднання. Якщо «Народний губернатор ДНР» П. Губарев (на початку травня його випустили з в'язниці і обміняли разом з двома сепаратистами на трьох офіцерів спецпідрозділу «Альфа» СБУ) вважав, що сформовано нове державне утворення, то його луганській «колега» В. Болотов наполягав, що об'єднання в єдину державу не відбувалося, мовляв, це тільки союз «двох незалежних республік». Це вкотре продемонструвало, що «державницькі» ініціативи приходили зовні, а місцеві лідери сепаратистів самі не розуміли, що і для чого вони роблять. Ще одним доказом, що сепаратизм підживлювався зовні, стало призначення «головою парламенту Новоросії» О. Царьова — народного депутата від Партії регіонів, вихідця з Дніпропетровська. Дніпропетровські та донецькі еліти між собою традиційно суперничали, тому цей крок російських кураторів викликав обурення серед донецьких. Один з активних організаторів незаконного «референдуму», «ідей-

ний» Р. Лягін, назвав організаторів з'їзду «Новоросії» «пройдисвітами», які не мають відношення до Донбасу¹³⁰.

«Новороссія» виявилася мертвонародженим проектом, вигаданим російськими політтехнологами. Українська влада, розуміючи, що місцеве населення на Донбасі у своїй більшості не підтримує сепаратистів і не хоче продовження воєнних дій, послідовно демонструвала готовність перевести врегулювання конфлікту в політичну площину. Обраний Президент України П. Порошенко 20 червня 2014 р. виступив із мирним планом (складався із 15 пунктів), що, зокрема, передбачав:

- амністію українським громадянам, які не були причетні до загибелі військовослужбовців і мирних жителів і не фінансували терористів;
- формування коридору на кордоні для повернення російських бойовиків до Росії (важке озброєння мало бути залишеним);
- проведення дострокових місцевих виборів, щоб населення обрало своїх справжніх представників для діалогу з центральною владою;
- децентралізацію влади, гарантування вільного використання російської мови у регіоні, повагу до права місцевих громад на особливості історичної пам'яті, пантеон героїв, релігійні традиції, здійснення інвестицій в економічну реконструкцію Донбасу та створення нових робочих місць;
- проведення дострокових місцевих і парламентських виборів¹³¹.

Для реалізації цього плану Київ оголосив в односторонньому порядку припинення вогню в зоні АТО з 20 червня на сім днів¹³².

Річ у тім, що за два місяці антитерористичної операції українські силовики стрімко відновлювали свою боєздатність. Якщо аналізувати «оперативні відомості», які публікував «міністр оборони ДНР» І. Гіркін у соцмережах, можна побачити, що від кінця травня у них переважають істеричні нотки із закликами термінового військового втручання Росії (бо воєнна допомога, на його думку, вже не могла виправити становище), аби «Новороссія» не впала. Після закриття дільниць для голосування на президентських виборах 25 травня українські силовики дійсно різко активізували АТО. Побоюючись початку штурму міста, з Донецька втік «співголова уряду ДНР» Д. Пушилін, луганський ватажок сепаратистів В. Болотов звинуватив «колегу» у зраді і пообіцяв «ліквідувати» (після спаду інтенсивності бойових дій Д. Пушилін повернувся, назвавши свою втечу українською дезінформацією)¹³³.

Після оголошення 20 червня перемир'я тональність бойовиків різко змінилася. І. Гіркін зухвало писав, що оскільки Київ не веде переговорів безпосередньо

¹³⁰ Роман Лягін: Олег Царев не имеет никакого отношения к ДНР, он — проходимец. *Диалог*. 24 мая 2014. URL: http://www.dialog.ua/news/4027_1400941823

¹³¹ Петро Порошенко представив в Донбасі мирний план з врегулювання ситуації на сході України. *Сайт Президента України*. 20 черв. 2014 р. URL: <https://www.president.gov.ua/news/petro-poroshenko-predstaviv-v-donbasi-mirnij-plan-z-vregulyu-33044>

¹³² Головка В.В. Україна в умовах антитерористичної операції... С. 187.

¹³³ «Глава ДНР» об'явив війну «лідеру ДНР». *Левый берег*. 27 мая 2014. URL: http://society.lb.ua/life/2014/05/27/267868_glava_lnr_obyavil_voynu_lideru_dnr.html

з «ДНР», то ніякого припинення вогню з боку бойовиків не буде. Позірні очільники «ЛНР» і «ДНР» також відкинули українські пропозиції, оскільки мирний план не влаштував Росію (не було гарантій припинення європейської та євроатлантичної інтеграції та не визнавалась окупація Криму). Перемир'я бойовики використали для отримання безперешкодного доступу до міждержавного кордону, зокрема, вже 21 червня був атакований КПП «Ізварине» — українські прикордонники під тиском домінування противника спочатку з боєм відступили на нейтральну смугу, а потім перейшли на російську територію. Цікава деталь: російські прикордонники вступили у бій на боці українців і не допустили проникнення бойовиків на територію РФ (одного з росіян при цьому було поранено). Згодом українських прикордонників було повернуто Україні¹³⁴. За підсумком «перемир'я», сепаратисти отримали контроль (крім «Ізварине») ще над двома КПП — «Должанський» і «Червоний партизан».

23 і 27 червня у Донецьку були проведені два раунди переговорів: з одного боку, за участі України (Л. Кучма), ОБСЄ (спецпредставник Х. Тел'явіні), РФ (посол М. Зурабов), з іншого — «ДНР» (О. Бородай) і «ЛНР» («глава Верховного Совету» А. Карякін). Також на зустрічах були присутні В. Медведчук і Н. Шуфрич (з боку офіційних осіб), О. Царьов (з боку бойовиків). Цікавий факт: у той час у ЗМІ циркулювала інформація, що розглядався варіант призначення В. Медведчука головою Донецької ОДА (як гаранта домовленостей у трикутнику Україна — Росія — бойовики). Гендиректор компанії «1+1 медіа» О. Ткаченко переповідав слова, почуті ним від І. Коломойського: «Я не просто за призначення Медведчука губернатором Донецької та Луганської областей — я агресивно зараз за це виступаю... Безперечно, Медведчук «гудіти» за прикладом Ахметова не буде... Медведчук на сьогодні — останній шанс встановити мир на Донбасі, оскільки з альтернатив залишається тільки одна — війна»¹³⁵.

Переговори не дали позитивних результатів, хоча Президент України на 72 години продовжив режим припинення вогню на прохання західних партнерів. Причину цього почасти пояснив Л. Кучма: «Представники самопроголошених “Донецької та Луганської народних республік” самостійно не вирішують, як поводити себе далі на переговорах. Якщо Росія зрозуміє, що краще мир, а не війна, якщо Росія зрозуміє, що не можна Донбас перетворювати на Придністров'я, то вона знайде механізми для того, щоб приборкати цих усіх “великих” діячів»¹³⁶. Однак, як показав подальший розвиток подій, ці «діячі» просто тягнули час в інтересах Москви.

Попри те, що Росія і Захід знову звернулися до П. Порошенка з проханням продовжити перемир'я, 30 червня воєнні дії відновились, і українські силовики

¹³⁴ Российские пограничники помогли украинским коллегам отбить атаку террористов (видео). *Факти*. 21 черв. 2014. URL: <http://fakty.ua/183633-rossijskie-pogranichniki-pomogliukrainskim-kollegam-otbit-ataku-terroristov-video>

¹³⁵ *25 років незалежності...* С. 664.

¹³⁶ Кучма не видит смысла до 30 июня проводить переговоры по ситуации на Востоке. *112 канал*. 28 июня 2014. URL: <http://112.ua/politika/kuchma-ne-vidit-smysla-do-30-iyunya-provodit-peregovory-po-situacii-na-vostoke-81062.html>

перейшли до активних дій. Серед бойовиків почалася паніка. 4 липня І. Гіркавідав «наказ про демобілізацію особистого складу ополчення ДНР» і прорвався з оточення у Слов'янську до Донецька, втративши 90 % бронетехніки. «Демобілізація» та втеча І. Гіркина зі Слов'янська сплутали карти «політичних лідерів» сепаратистів, і вони спробували відіграти ситуацію у зворотному напрямі. У проросійських ЗМІ була організована піаркампанія, що «наказу про демобілізацію» не було — це дезінформація українських спецслужб. У Донецьку було терміново проведено пресконференцію О. Бородаєва та І. Гіркина, де вони запевнили, що «боротьба за незалежність ДНР триває»¹³⁷.

Після поразки під Слов'янськом Росія розширила військову допомогу сепаратистам. Була збільшена кількість російських бойовиків, які переправлялися на українську територію (за словами І. Гіркина, додатково було направлено 500 осіб), серед яких були не тільки представники російських націоналістичних організацій і відверті кримінальники, а й «відставники» (у недалекому минулому військовослужбовці ЗС РФ, які мали навички керування складною військовою технікою). Розпочалися ракетно-артилерійські обстріли українських підрозділів з російської території¹³⁸, тим часом українські найманці проходили вишкіл у російських військових таборах¹³⁹. Крім того, були розгорнуті масштабні поставки озброєння та військової техніки, зокрема важкої (самі сепаратисти називали цю допомогу іронічно — «воєнторг», ніби зброю можна купити у російських магазинах, у яких продавали товари для військовослужбовців). Було дві логістичні точки, де спочатку концентрувалися найманці та зброя: біля Сніжного (переважно через КПП «Дмитровка»), а після захоплення КПП «Ізварине» — поблизу Краснодару. З другої половини липня 2014 р. українська армія почала наносити по них ракетно-артилерійські та авіаційні удари.

Зброю, отриману з російського «воєнторгу», потрібно було якось легалізувати, тож у медійному просторі почали з'являтися повідомлення про те, що в українських військових регулярно «відбивається» важка техніка. На підтвердження у соцмережах «поширювалися» підроблені документи від імені співробітників Міноборони України до прокуратури про начебто масштабну втрату військової техніки. Понад те, було заявлено, що у бойовиків з'явився бойовий літак Су-25 (утім, існувала плутанина у свідченнях щодо його появи: чи то український літак, який здійснив вимушену посадку, чи то — результат якоїсь «таємної спецоперації»). У такий нехитрий спосіб відпрацьовувалися версії, що мали пояснити участь російської бойової авіа-

¹³⁷ 25 років незалежності... С. 665—666.

¹³⁸ Згідно з доповіддю експертної групи *Bellingcat*, обстріли української території фіксуються принаймні з 14 липня до 8 серпня 2014 р. Див.: Происхождение артиллерийских ударов по позициям украинских военных в восточной Украине с 14 июля по 8 августа. *Исследование Bellingcat*. URL: https://www.bellingcat.com/wp-content/uploads/2015/02/BellingcatOrigin-of-Artillery-Attacks-02-12-15_FINAL-for-translation-compressed-photos_RU_final.pdf

¹³⁹ Див., наприклад, свідчення військовослужбовця автомобільних військ РФ в журналістському розслідуванні «Год в Крыму. Спецпроект “Вежливые люди”». *Онлайн проект «Медуза»*. URL: <https://meduza.io/special/polite/who>

ції в конфлікті на Донбасі. 13 липня повідомлялося про перше використання росіянами Су-25 проти українських військ¹⁴⁰. Крім того, ще один український військово-транспортний літак Ан-24, за однією з офіційних версій, міг бути збитий 14 липня російським бойовим літаком¹⁴¹. 16 липня ракетою «повітря-повітря» був збитий український бойовий літак Су-25 (це зробили російські літаки, які баражували біля українського кордону¹⁴²). Росія традиційно заперечувала свою причетність до цих нападів. Однак про безпечність неба над Донбасом вже не йшлося.

Безвідповідальна політика Росії щодо насичення Донбасу важкою зброєю призвела до міжнародної трагедії. 17 липня проросійськими бойовиками ракетою з протиповітряної установки «Бук» був збитий малайзійський авіалайнер «Боїнг» з 283-ма пасажирами та 15-ма членами екіпажу. Спочатку І. Гіркин у соцмережах радісно повідомив про збиття чергового українського літака, але невдовзі категорично заперечив свою причетність до інциденту. Росія через підконтрольні ЗМІ запустила різноманітні версії, що сходилися в одному — літак збили українські військові. В їхній трактовці спочатку це був бойовий літак, згодом — «Бук», з якого стріляли саме українські військовослужбовці, прагнучи поцілити російський цивільний літак. В офіційній доповіді Ради безпеки Нідерландів чітко зазначалося, що «Боїнг» збитий «Буком», що перебував на підконтрольній проросійським бойовикам території, а «альтернативні сценарії досліджені і виключені»¹⁴³. Тоді Росія стала проштовхувати версію, що «Бук» був захоплений «повстанцями» у українських військових, тому Україна несе за це відповідальність. Експертна група *Bellingcat* уже 8 вересня 2014 р. довела, що «Бук» — російський і належав 53-й зенітно-ракетній бригаді ЗС РФ, розташованій під Курськом. У листопаді 2014 р. була оприлюднена розлога доповідь про те, як саме комплекс ППО потрапив на українську територію¹⁴⁴. У травні 2016 р. побачила світ ще одна доповідь *Bellingcat* з додатковими доказами російського злочину¹⁴⁵. Згодом Рада безпеки Нідерландів виступила з новою доповіддю, у якій підтвердила цю версію. Однак Росія публічно продовжила заперечувати свою причетність. Нарешті міжнародна об'єднана слідча група у листопаді 2019 р.

¹⁴⁰ Пост від 13.07.2014. URL: https://vk.com/strelkov_info

¹⁴¹ Зведена інформація інформаційно-аналітичного центру РНБО на 17:00. 14 лип. 2014 року. *Інформаційно-аналітичний центр РНБО*. 14 лип. 2014. URL: <http://mediarnbo.org/2014/07/14/zvedena-informatsiya-informatsiyno-analitichnogo-tsentru-rnbou-na-17-00-14-lipnya-2014-roku/>

¹⁴² Російський військовий літак збив український Су-25 в небі Донбасу. *Міністерство оборони України*. 17 лип. 2014. URL: <http://www.mil.gov.ua/news/2014/07/17/rosijskij-vijskovijlitak-zbiv-ukrainskij-su-25-v-nebi-donbasu/>

¹⁴³ Brochure - MH17 Crash Ukrainian version. *Рада безпеки Нідерландів*. 22 жовт. 2015. URL: <http://onderzoeksraad.nl/uploads/phase-docs/1006/0772a3425609report-mh17-brochurecrash-ukraine.pdf>

¹⁴⁴ MH17: Source of Separatists' Buk. *A Bellingcat Investigation*. URL: <https://www.bellingcat.com/wp-content/uploads/2014/11/Origin-of-the-Separatists-Buk-A-Bellingcat-Investigation1.pdf>

¹⁴⁵ «Бук 3x2»: тайна потерянной цифры. *Bellingcat*. 3 мая 2016. URL: https://www.bellingcat.com/news/uk-and-europe/2016/05/03/the_lost_digit_ru/

висунула підозру та викликала в суд, що розпочався у березні 2020 р., чотирьох російських громадян, серед яких був і І. Гіркін. Крім іншого було представлено перехоплені записи телефонних розмов, які доводять пряму військову агресію Росії проти України за участю російських високопосадовців і військових чинів¹⁴⁶.

Попри агресивну протидію з боку Російської Федерації, українські силовики неухильно зменшували зону, підконтрольну бойовикам. Стратегія була такою: блокувати бойовиків у населених пунктах й водночас на сході Донбасу з півночі і півдня відрізати їх від міждержавного кордону, аби не допустити поставки живої сили та військової техніки з Росії. Силовики «перерізали» комунікації між «ДНР» і «ЛНР», а також між Донецьком і Горлівкою. Серед сепаратистів почалися чвари. І. Гіркін публічно розкритикував В. Болотова, кажучи «ця особа не тільки некомпетентна як військовий керівник, а й цілком не бажає працювати на спільну справу. Зібрав “під себе” купу бронетехніки і дозволив оточити зі всіх боків і відрізати нам шляхи постачання. Для довідки — у нього стільки танків і гармат, що нам, за такої кількості, вистачило б міцно утримувати фронт від Донецька до Лисичанська і не дозволити украм настільки швидко просуватися»¹⁴⁷. Сепаратисти почали розробляти плани евакуації з Донецька. І. Гіркін згадував: «У момент, коли супротивник перерізав шлях між Шахтарськом і Торезом, у мене сталася психологічна криза, я почав розмірковувати про те, що робити, подумував переносити штаб у Шахтарськ або Сніжне і готувати евакуацію Донецька»¹⁴⁸.

Наприкінці липня сепаратисти у тісній взаємодії з ЗС РФ (ракетно-артилерійські обстріли) нанесли контрудар у районі Савур-Могили (південний схід Донецької області), у результаті якого частина українських військ опинилася в оточенні. На початку серпня близько 400 військовослужбовців, залишившись без боєприпасів, аби уникнути постійних обстрілів, перетнули українсько-російський кордон (згодом були повернуті Україні), а понад 1000 бійців прорвалися з оточення і з'єдналися з рештою українських підрозділів у районі Савур-Могили. На той час здавалося, що ця локальна поразка загальмує, але не зупинить звільнення Донбасу. Успішно просувалась операція на півночі — у Луганській області.

Основний тягар воєнних дій несли ЗСУ, Національна гвардія МВС і спецпризначенці СБУ. Водночас значну роль у протидії терористам, особливо на першому етапі, відіграли добровольчі батальйони, сформовані значною мірою з активістів Євромайдану. Саме ці підрозділи наочно продемонстрували Росії, що українське населення здатне до самоорганізації в умовах, коли неефективно пра-

¹⁴⁶ МН17 Объединенная следственная группа ИТ: обращение к свидетелям — ноябрь 2019. *Сайт поліції Нідерландів*. URL: <https://www.politie.nl/ru/themes/mh17-поиск-свидетелей-катастрофы.html>

¹⁴⁷ Скандал между «ДНР» и «ЛНР»: террорист Стрелков назвал террориста Болотова некомпетентным и не желающим работать на общее дело. *Цензор*. 23 июля 2014. URL: http://censor.net.ua/news/295016/skandal_mejdu_dnr_i_lnr_terrorist_strelkov_nazval_terrorista_bolotova_nekompetentnym_i_ne_jelayuschim

¹⁴⁸ «Кто ты, “Стрелок”?». *Завтра*. 20 листоп. 2014. URL: <http://zavtra.ru/content/view/kto-tyi-strelok/>

«Незалежні» парамілітарні підрозділи

Назва / командир	Силова структура — куратор	Склад у червні 2014 р.
Батальйон «Айдар» С. Мельничук	МОУ (24-й тербат)	— підрозділ «Холодний Яр» — рота «Захід» — афганська і волинська рота — спецрота «Донбас»
Батальйон «Азов» А. Білецький	МВС (1-ша рота)	Чисельність 150 осіб
Батальйон «Донбас» «Семен Семенченко»	Нацгвардія МВС (3-й батальйон)	Чисельність 630 осіб, за штатної чисельності 430 осіб
Батальйон «Дніпро-1» Ю. Береза	МВС	Чисельність 500 осіб

цює державна правоохоронна система. Від початку влада намагалася поставити їх під свій контроль, адже монополія на застосування насилля — це одна з передумов існування державності.

У часи найбільшої активності добровольчий рух мав таку структуру:

— Спецпідрозділи МВС особливого призначення (25 батальйонів і п'ять рот, штатна чисельність 5660). Формувалися з добровольців, як правило, за територіальним принципом.

— Батальйони територіальної оборони (тербати) у складі ЗСУ (близько 40 підрозділів). Комплектувалися, зокрема, з числа мобілізованих, однак у них переважали високомотивовані бійці. Воювали насамперед як війська «другого» ешелону (тобто забезпечували порядок на блокпостах, у звільнених населених пунктах і т. ін.).

— «Незалежні» парамілітарні підрозділи (табл. 2) — їхня діяльність мала найбільший резонанс у суспільстві, але вони були найменш інтегровані до силових структур¹⁴⁹.

Також слід відзначити масштаб розгортання волонтерського руху серед українського населення з підтримки українських військових і біженців із зони конфлікту. Збиралися добровільні пожертви грошима, продуктами харчування, матеріальними ресурсами як від фізичних осіб, так і від комерційних компаній. Звичною справою стала купівля бронезилетів та касок для мобілізованих, оскільки держава не могла ними забезпечити або вони були застарілими. Ті, хто не мав грошей, намагалися щось виготовити власноруч. Діти надсилали військовослужбовцям листи та малюнки, які неабияк підтримували дух бійців.

З 2014 р. вимушено розпочалося стрімке відновлення оборонно-промислового комплексу. У часи незалежності в умовах постійного урізання оборонного бюджету оборонно-промисловий комплекс був орієнтований на експорт: Україна входила

¹⁴⁹ 25 років незалежності... С. 669—670.

до першої десятки країн — найбільших експортерів озброєння та військової техніки. У 2010 р. більшість оборонних підприємств і організацій були об'єднані у Державний концерн «Укроборонпром», з метою встановлення контролю «Сім'ї» над цим сектором економіки, що не пройшов приватизації, але мав неабияку прибутковість. У ситуації, що склалася в 2014 р., централізація управлінської структури дозволила пришвидшити перезапуск виробництва в інтересах держави. Проте бракувало кваліфікованих робітників, були проблеми із застарілим технологічним обладнанням, бюрократизованою та неефективною системою оборонного замовлення, необхідно було ламати розбудовувані роками корупційні схеми і викривати нові оборудки, що з'являлися на їх місці. Ситуацію ускладнювала політична й почасти популістська відмова від поставок російських деталей для комплектування — за деякими напрямками це було взагалі неможливо. Уперше у великих масштабах постало завдання імпортування необхідного озброєння, боєприпасів, військової техніки. Протягом 2014 р. ОПК передав війську понад 740 одиниць військової техніки, зокрема 154 танки та інших бойових броньованих машин, 165 гармат і мінометів, 16 літаків і 8 вертольотів. Військові техніки відновили близько 20 тис. одиниць бойової техніки (зокрема 67 літаків, 42 вертольоти, 24 безпілотники, близько 4 тис. бойових броньованих машин, 622 одиниці гармат і мінометів)¹⁵⁰.

На середину серпня 2014 р. українські війська звільнили більшу частину Донбасу, захоплену терористами у квітні-травні. Однак військова поразка сепаратистів означала високі внутрішньополітичні ризики для режиму В. Путіна. Він не очікував провалу «*русского мира*» в Україні, тоді як розкручена під «безсумнівну перемогу» пропагандистська кампанія, що обґрунтовувала для пересічного росіянина «гібридну війну» проти «братської» України, завдала б удару по позиціях Кремля. Крім того, після поразки донбаського сепаратизму автоматично поставало кримське питання. Нарешті, Україна б іще настійливіше рухалася євроатлантичним курсом. Тому Москва наважилася на відверту військову агресію.

Від кінця липня і до середини серпня загони сепаратистів були поповнені бойовиками та новим озброєнням. Російські регулярні війська не тільки продовжували обстріли українських силовиків, а й зухвало заходили на територію України. Начальник Генерального штабу ЗСУ В. Муженко так згадував перший випадок такого вторгнення: «Коли доповіли, що зайшла колона у 160 одиниць техніки, яку чітко бачать розвідники, серце в черговий раз ухнуло. Війна, вторгнення. Ми усі це розуміли. Як через туман чую свій голос: нанести вогневе ураження, виконувати... І, дивлюся, люди, почувши наказ, починають працювати, “виринають” із шокового стану. Є наказ — треба виконувати, емоції пізніше...». При цьому один з офіцерів доповів про готовність виконати наказ про знищення колони противника і додав гіркий жарт: «Дозвольте розпочати третю світову війну!»¹⁵¹.

¹⁵⁰ Виступ Секретаря РНБО України Олександра Турчинова на засіданні Верховної Ради України. *РНБО України*. 15 січ. 2015. URL: <http://www.rnbo.gov.ua/news/1965.html>

¹⁵¹ Встреча начальника Генерального штабу вооруженных сил Украины В. Муженко с блоггерами. 24 фев. 2016. URL: <http://bmpd.livejournal.com/1762315.html>

Українські силовики відчували велику відповідальність і після втрат весни — початку літа вже були готові її на себе брати.

З огляду на фіксацію фактів проникнення окремих російських регулярних підрозділів на українську територію починаючи з кінця липня, складно назвати точну дату початку вторгнення. У заяві Верховної Ради України від 21 квітня 2015 р. розвиток подій описаний так: «Третя фаза збройної агресії Російської Федерації розпочалася 27 серпня 2014 р. масовим вторгненням на територію Донецької та Луганської областей регулярних підрозділів Збройних Сил Російської Федерації, зокрема військовослужбовців 9-ї окремої мотострілецької бригади, 76-ї та 98-ї дивізій повітряно-десантних військ Збройних Сил Російської Федерації. Задіяння регулярних Збройних Сил Російської Федерації у збройній агресії проти України супроводжувалося поширенням серед населення України агітаційних листівок, в яких, зокрема, був такий заклик: “За жодних обставин не чинить перепон пересуванню російських військ (техніка та особовий склад)”»¹⁵².

Однак, відповідно до інших даних, початкова фаза прямої агресії Росії все ж таки розпочалася тижнем раніше — 20 серпня (до речі, саме з цього дня на мапах, які оприлюднювала РНБО, фіксувався наступ російських військ), а активний етап стартував 24 серпня. Саме тоді почався спільний контрнаступ терористів і російських військ, які атакували українських силовиків на півдні Донецької області трьома основними напрямками — Іловайськ, Комсомольське, Новоазовськ. Далі погрожували захопити Маріуполь і «пробити» транспортний коридор до Кримського півострова. Російські війська зупинилися у передмісті, хоча українські регулярні частини розпочали залишати Маріуполь, і його захищали лише легкоозброєні добровольчі підрозділи. Ось як описує ситуацію тогочасний голова Донецької ОДА С. Тарута: «У вересні 2014 року на Маріуполь йшли регулярні російські війська. Там шикувалися батареї як по струнці. В нюансах було видно, що це вже не найманці, які прийшли і до кінця не розуміють, як воювати ефективно, — це були регулярні серйозні спецпідрозділи. Утім, ми встояли, хоча все трималося на волосинці, і деякі військові вже зібрали речі, вже намагалися переїжджати до Бердянська. Прямий удар був досить потужний. Спочатку були знесені всі підрозділи наших прикордонників. Почався масований вогонь з російського боку на наш прикордонний пункт, перехід Новоазовськ. Там було десь 350 наших військових. Вони (росіяни. — *Авт.*) знесли вогнем цей пункт. Праворуч, біля моря, теж були наші бліндажі. Вони знищили бліндажі. Згодом зайшла велика кількість — на Маріуполь нападали 100 танків і 2 тисячі військових із спецпідрозділів. Батальйон “Азов” відіграв значну роль, тому що вже військові коливалися. Танки були буквально у трьох кілометрах від Маріуполя»¹⁵³. Зі слів С. Тарути, росіяни не бажали втягуватись у кровопролитні вуличні бої,

¹⁵² Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України “Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків”». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/337-19>

¹⁵³ Сергій Тарута: Порошенко був...

сподівалися на втечу українських військових і тріумфальний вступ у місто без бою: «Вони сподівалися, що масований тиск і близький підхід деморалізує наших хлопців, і вони зможуть заїхати без спротиву. Насправді, частина дійсно злякалася — керівництво армії у Бердянськ зібралось. Але основні наші сили не похитнулися». Натомість І. Гіркін вважає, що російські підрозділи не мали наказу брати Маріуполь: «...В основному на Маріуполь наступали “відпускники” (тобто регулярні російські частини. — *Авт.*)... Маріуполь був порожній, там дві доби не було українських військових, можна було узяти без бою. Але був наказ не займати. Не просто наказ зупинитися, а наказ у жодному разі не займати»¹⁵⁴. У діях Росії була своя логіка — їй не був потрібний Донбас, їй була потрібна підконтрольна Україна.

Слушною є також думка першого заступника командувача ракетних військ та артилерії ЗСУ Ю. Ярусевича про те, що захоплення Маріуполя відтягнуло запеклі бої в Іловайську і втрати російських військ у них: «На мою думку та на думку багатьох військових фахівців, приблизно 28—30 серпня регулярні підрозділи російської армії повинні були оволодіти містом Маріуполь. Відрізати нас від Азовського моря та за сприятливих умов просунутися вглиб нашої країни. Крім трагедії, Іловайськ — це й подвиг наших воїнів»¹⁵⁵. Стосовно Іловайська, то слід визнати, що «Іловайський котел» став деморалізуючою поразкою для України, що посіяла недовіру до політичного та військового керівництва країни у суспільстві, яке от-от очікувало переможних реляцій про успішне завершення АТО. Однак Іловайська битва стала першим у новітній історії зіткненням на полі бою українських і російських регулярних військ¹⁵⁶. Вона увиразнила військово-технічне відставання України, проблеми із системою управління військами, проблеми з моральним духом (деякі підрозділи залишили місце боїв без наказу, чим ускладнили становище оточених), відсутність повноцінної інтеграції добровольчих батальйонів до безпекових структур держави (що і було зроблене упродовж двох місяців після Іловайська) тощо. Але саме Іловайськ засвідчив, що російські війська можна «бити», десятки російських військовослужбовців були взяті в полон. Він же показав, що Москві жодним чином не можна вірити — «зелений коридор», начебто організований для виходу українських військ, по суті став смертельною пасткою. Слова про гідність російського офіцера і солдата виявилися пропагандистською маячнею. Кількість потенційних жертв зменшила та обставина, що українські силовики не склали зброю, як того вимагали росіяни, відбувся бій, і значна частина українців спромоглася пробитися з оточення.

¹⁵⁴ «Кто ты, “Стрелок”?»...

¹⁵⁵ Аналіз бойових дій в районі Іловайська після вторгнення російських військ 24—29 серпня 2014 року. 19 жовт. 2015. URL: <http://www.slideshare.net/ssuserf2de06/2429-2014>

¹⁵⁶ Загальна хронологія боїв під Іловайськом викладена «по гарячих слідах» у статті: Бутусов Ю. Подвиг и трагедия Иловайска. *Цензор*. 5 верес. 2014. URL: http://censor.net.ua/resonance/301413/podvig_i_tragediya_ilovayiska та у доповіді Генерального штабу ЗСУ «Аналіз бойових дій в районі Іловайська після вторгнення російських військ 24—29 серпня 2014 року». 19 жовт. 2015. URL: <http://www.slideshare.net/ssuserf2de06/2429-2014>

Іловайськ дав можливість українським силовикам виграти час і сконцентруватися на недопущенні захоплення Маріуполя. 1 вересня по російському військовому угрупованню було нанесено ракетний удар системою «Точка-У», внаслідок чого воно втратило боєздатність. А 4 вересня бійці 79-ї та 95-ї аеромобільних бригад у взаємодії з підрозділами Національної гвардії та 17-ї танкової бригади розпочали рейд, що змусив російські війська та проросійських бойовиків стати до глухої оборони¹⁵⁷. ЗСУ відновили контроль над кількома населеними пунктами. Подальший наступ було призупинено відповідно до мирних домовленостей у Мінську.

Українська армія, здатна завершити визволення населення Донбасу від терористів, була не готова до повномасштабних бойових дій з вишколеною російською армією. Відтак Україна змушена була знову сісти за стіл переговорів з Росією. Вже 26 серпня у Мінську відбулася багаточасова розмова П. Порошенка та В. Путіна (український президент назвав переговори «дуже складними»¹⁵⁸, а російський, який говорив з позиції сили, багатозначно заявив: «Встреча была очень хорошей, мне так показалось. Достаточно откровенной»¹⁵⁹). Отже, 5 вересня 2014 р. у Мінську був підписаний протокол про припинення вогню: сторони домовилися про формування 30-кілометрової зони розмежування, контроль українсько-російського кордону фахівцями ОБСЄ. Далі після складних переговорів Україна згодилася де-факто надати територіям, які на початок вересня опинилися під контролем «ЛНР» і «ДНР», права автономії і не припиняти їхнього субсидування. Відповідний статус мав бути наданий на три роки. 7 грудня 2014 р. передбачалося проведення демократичних місцевих виборів, аби населення (а не російське керівництво) самостійно обрало тих, хто буде його представляти. Водночас Росія намагалася легалізувати кишенькові «республіки»: для цього у серпні, напередодні відкритої агресії, російські громадяни, які очолювали «ЛНР» і «ДНР», були відкликані до Москви, а на їх місця призначені місцеві мешканці — І. Плотницький, який перед тим був «міністром оборони ЛНР», та О. Захарченко, який очолював бандформування «Оплот». Протокол був підписаний Х. Телявіні, А. Кучмою, М. Зурабовим, також стояли підписи І. Плотницького та О. Захарченка, але без згадування посад та утворень, які начебто вони представляли¹⁶⁰. На розвиток протоколу 19 вересня був підписаний меморандум, який деталізував режим припинення вогню, зокрема, передбачав відведення важкої техніки, заборону використання бойової авіації тощо.

¹⁵⁷ Марко С. *Хроника гибридной войны*. Київ, 2016. С. 200—201.

¹⁵⁸ Порошенко назвал переговоры в Минске очень сложными. *Корреспондент*. 27 авг. 2014. URL: <http://korrespondent.net/ukraine/3410673-poroshenko-nazval-perehovory-vmynske-ochen-slozhnyumy>

¹⁵⁹ Путин уверяет, что договорился о передаче второй «гуманитарки» для Донбасса. *Главред*. 29 авг. 2014. URL: <http://glavred.info/politika/putin-uveryaet-cto-dogovorilsya-sporoshenko-o-peredache-vtoogo-y-gumanitarki-dlya-donbassa-288781.html>

¹⁶⁰ Протокол по итогам консультаций Трехсторонней контактной группы относительно совместных шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины Петра Порошенко и инициатив Президента России Владимира Путина. *ОБСЄ*. 7 сент. 2014. URL: <http://www.osce.org/ru/home/123258?download=true>

Мінські угоди були неоднозначно сприйняті українським суспільством. Верховна Рада важко ухвалювала закон, що імплементував мінські домовленості: процес супроводжувався гарячими дискусіями, відбувався за особистої участі Президента у засіданні парламенту, аби гарантувати необхідний результат, були спроби спростити процедурні моменти.

Своєю чергою «Мінськ» не став абсолютною перемогою і для Росії. Так, вона досягнула тактичної мети — не допустити цілковитої поразки сепаратистів, цинічно заперечуючи участь своїх військ у боях на їхньому боці. Однак РФ зазнала стратегічної поразки: жодних обмежень на українську зовнішню політику накласти не вдалося, а про поліпшення міждержавних стосунків вже не йшлося. Російський політтехнолог М. Гельман наводив такі слова довіреної особи В. Путіна В. Лукіна (до речі, саме він брав участь у міжнародних переговорах у Києві в лютому 2014 р.): «Нікому в Кремлі ні ЛНР, ні ДНР, ні Новоросія не потрібні. Тобто настільки не потрібні, що Стрелкова і Бородаєв прибрали саме через те, що ті в якийсь момент повірили у можливість відділення від України і розпочали рух не в той бік. Отримати Донбас і втратити Україну — для Кремля поразка. Краще було тоді не розпочинати. Риторика тих, хто сьогодні там верховодить, нікого не повинна вводити в оману»¹⁶¹.

Отже, на «Новоросію» як проєкти об'єднання південних і східних областей України під проросійським протекторатом було поставлено хрест. Націоналістичні російські угруповання критикували Кремль за «злив Новоросії» (так, І. Гіркін звинувачував у цьому олігархів з «оточення Путіна»). Грудневі місцеві вибори на тимчасово окупованих територіях, передбачені Мінським протоколом, могли показати провал проєктів «ЛНР» і «ДНР». Тому Росії довелося одночасно відпрацьовувати два основних варіанти подальших дій: формувати з підконтрольних залишків Донецької та Луганської областей нове «Придністров'я» та шукати можливості «інсталювати» їх назад в Україну з метою забезпечення своїх зовнішньополітичних цілей. Це породило нові проблеми. Польові команди вийшли з-під контролю, не бажаючи слухати лялькові уряди «ЛНР» і «ДНР». Звичними стали сутички між різними загонами бойовиків і перестрілки з російськими військовими. Промислові підприємства зупинилися (на відміну від території, підконтрольної Україні), місцеве населення стрімко зубожіло, почалися перебої з поставками продовольства. Росії довелося взяти на себе втрати з підтримки життєдіяльності регіону.

Тому Москва відійшла від мінських домовленостей, посилила свою військову присутність на сході України та ініціювала проведення 2 листопада власних виборів глав «ЛНР» і «ДНР» та депутатів «парламентів» із заздалегідь відомими результатами. Двозначність ситуації виявлялася у тому, що обидві сторони не відкидали дипломатичних засобів вирішення конфлікту. 13 листопада представники України та Росії підписали робочий документ з чітким графіком імп-

¹⁶¹ Гельман М. Военный план Кремля. *Новое время*. 30 авг. 2014. URL: <http://nv.ua/opinion/gelman/voennyu-plan-kremlya--9686.html>

лементції положень Мінського меморандуму (деталі цього документа невідомі, є лише заява МЗС України від 19 січня 2015 р., в якій він згадується¹⁶²). Однак Росія відкликала свій підпис під документом.

Розпочався новий виток військової ескалації. За свідченням тогочасного голови Донецької ОДА С. Тарути, В. Путін тричі у розмовах з П. Порошенком озвучував свої тактичні цілі на Донбасі: Донецький аеропорт, Дебальцеве і Маріуполь¹⁶³. Власне, ці об'єкти й стали основними гарячими точками кінця 2014 — початку 2015 рр.

У відповідь на фактичний відхід Росії від вересневих мінських домовленостей Україна ініціювала призупинення дії закону, який надавав особливий статус ОРДЛО, отже, місцевих виборів 7 грудня не проводилося. Навіть більше, Україна припинила фінансування бюджетних установ «ДНР / ЛНР», субсидування державних шахт, кошти, заплановані на субсидії для місцевого населення, були спрямовані до інших регіонів України. До того ж навколо сепаратистських територій були побудовані фортифікаційні лінії — українська армія готувалася до відсічі можливого наступу бойовиків за підтримки Росії. Тим самим Кремль знову загнав себе в глухий кут. Міжнародні санкції та падіння цін на нафту призвели до погіршення економічної ситуації всередині країни. Росія опинилася в ізоляції та була виключена з «великої вісімки». У такій ситуації Кремль вдався до традиційної імперської риторики, погрожуючи новою «холодною війною», гонкою озброєнь і ядерними ударами по країнах Заходу. Водночас він знизив планку своїх вимог — згідно із заявами російського керівництва, його б задовольнили «абсолютні» гарантії невступу України до НАТО та визнання анексії Криму. «Федералізація» та захист «*русского мира*» вже були не актуальними. Проте це однозначно було неприйнятним для України та її зовнішньополітичних партнерів. Навпаки, офіційний Київ повідомив своїх партнерів про плани відмовитися від позаблокового статусу. 23 грудня 2014 р. конституційною більшістю Верховної Ради відповідний закон було ухвалено. У пояснювальній записці до законопроекту зазначалося: «Агресія Російської Федерації проти України, незаконна анексія нею Автономної Республіки Крим, ведення проти нашої держави так званої “гібридної війни”, військоове втручання у східних регіонах України, постійний військовий, політичний, економічний та інформаційний тиск з боку Росії зумовляють необхідність пошуку більш дієвих гарантій незалежності, суверенітету, безпеки і територіальної цілісності України. Позаблоковий статус України, який був закріплений у Законі України “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики”, виявився неефективним у контексті забезпечення держави від зовнішньої агресії та тиску. Тривале перебування України у “сірій” буферній зоні між потужними системами колективної оборони є додатковим викликом

¹⁶² Заявление МИД Украины о состоянии выполнения Минских договоренностей. *Кабінет Міністрів України*. 19 січ. 2015. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/ru/publish/article?art_id=247877478

¹⁶³ Сергій Тарута: Порошенко був...

для України»¹⁶⁴. 29 грудня закон був підписаний президентом П. Порошенком і набув чинності. Зазначимо, що цей закон не передбачав вступу до НАТО, але й не виключав цього.

Місяці після «Мінська» були використані росіянами для наведення ладу серед бандформувань сепаратистів. По-перше, Росія почала випроваджувати досвідченіших кадрових військових до зони конфлікту (під виглядом «відпускників»), натомість обмежувала потік неконтрольованих «добровольців», які тільки дезорганізували сепаратистські сили. По-друге, Росія почала приборкувати «вольницю» так званих польових командирів — деяких знищували, а деяких вивозили на російську територію.

На початку 2015 р. напруга на Донбасі зростає. До лінії розмежування з обох сторін були стягнені нечисленне важке озброєння, відведене за вересневими Мінськими домовленостями. Чергові раунди переговорів, що відбулися в Мінську і мали підготувати фундамент для саміту в нормандському форматі, який планувався в Астані 16 січня, не засвідчили жодного прогресу¹⁶⁵. Росія продовжувала наполягати на прямих переговорах Києва з сепаратистами, заперечуючи свою участь у конфлікті. Натомість Україна, закономірно вважаючи І. Плотницького та О. Захарченка російськими маріонетками, вимагала виведення російських військ і повернення контролю над кордоном.

14 січня А. Яценюк дав доручення Генеральній прокуратурі України та СБУ провести процедурну підготовку визнання «ДНР» і «ЛНР» терористичними організаціями. Своєю чергою голова Верховної Ради В. Гройсман підтвердив, що в парламенті готується відповідна постанова. Крім того, український прем'єр-міністр звернувся до міжнародних партнерів з проханням зробити подібні кроки й у своїх національних законодавствах. Зі свого боку Росія запропонувала «скорегувати» лінію розмежування (в ніч проти 16 січня В. Путін звернувся до П. Порошенка з відповідним листом, але Київ залишив його без офіційної відповіді, вважаючи, що Росія має повернутися до листопадових домовленостей). 16 січня український переговірник Л. Кучма не приїхав до Мінська. Це означало припинення де-факто дії вересневих мінських угод, відновлення військових дій стало невідворотним.

Президент України підписав указ про нову хвилю часткової мобілізації з 20 січня. А 18 січня українським військам було надано право наносити превентивні удари по терористах (до цього удари могли наноситися лише у відповідь). Бойові дії активізувалися на донецькому, горлівському та дебальцевському напрямках, у передмістях Маріуполя. Дещо спокійніше було на Луганщині (тут навіть діяли неформальні домовленості між Луганською ОДА та «ЛНР» про локальне припинення вогню на свято Водохреща).

¹⁶⁴ Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості. *Верховна Рада України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52994

¹⁶⁵ Встреча в Астане не отменяется, а переносится. *Комсомольская правда в Украине*. 14 янв. 2015. URL: <http://kp.ua/politics/486018-vstrecha-v-astane-ne-otmeniaetsia-aperenosytsia>

«ДНР» і «ЛНР» за підтримки російських військових розпочали новий наступ проти українських військ. Головна мета операції полягала в захопленні Дебальцевого. Для сепаратистів цей великий залізничний вузол був важливим для безперервної комунікації між «ЛНР» і «ДНР». Крім того, він «нависав» над контрольованими бойовиками Горлівкою та Алчевськом, створюючи загрозу оточення у разі проведення наступальної операції українськими силовиками. Водночас населений пункт був уразливий для атак з трьох боків. Активна фаза наступу бойовиків розпочалася 27 січня 2015 р.: у першому ешелоні йшли бандформування з місцевих сепаратистів і російських найманців, у другому — «відпускники», тобто російські регулярні війська, зокрема ракетно-артилерійські підрозділи (за оцінками Генерального штабу ЗСУ, лише у районі дебальцевського плацдарму було задіяно вісім батальйонних тактичних груп ЗС РФ¹⁶⁶). Запеклі бої тривали два тижні.

Через новий виток ескалації посилювався тиск на Росію з боку західних лідерів, і на 11 лютого був запланований саміт у Мінську у «нормандському форматі», на якому В. Путін планував з'явитися як «переможець». Тому перед бойовиками було поставлене завдання взяти Дебальцеве до мінської зустрічі, але це не вдалося зробити.

Напередодні саміту П. Порошенко виступив з публічною заявою, що Київ не піддасться на шантаж з боку Москви і не піде на поступки щодо Донбасу під загрозою широкомасштабного вторгнення. Він також проголосив, що у випадку провалу переговорів, буде впроваджено воєнний стан, аби мобілізувати усі ресурси на захист країни: «Від підсумків саміту залежатиме, чи вдасться нам зупинити агресора дипломатичним шляхом, чи ми будемо переходити на цілком інший режим... І я, і уряд, і Верховна Рада готові до ухвалення рішення про введення воєнного стану на всій території України. І я ні в якому разі не затягуватиму з цим рішенням, якщо безвідповідальні дії агресора призведуть до серйозної подальшої ескалації конфлікту. Я впевнений у тому, що наша країна зможе себе захистити»¹⁶⁷.

11 лютого переговори «нормандського формату» тривали 16 годин, 12 лютого був підписаний «Комплекс заходів з виконання Мінських угод»¹⁶⁸, названий «Мінськ-2».

13 лютого під час чергового раунду переговорів В. Путін заявив, що має інформацію про оточення українських військ під Дебальцевим. Показово, що саме у цей день українські експерти зафіксували збільшення кількості росій-

¹⁶⁶ Аналіз Генерального штабу ЗСУ щодо бойових дій на Дебальцевському плацдармі з 27 січня до 18 лютого 2015 року. *Міністерство оборони України*. 4 лют. 2016. URL: <http://www.mil.gov.ua/analitichni-materiali/analiz-generalno-shtabu-zsu-shhodo-bojovih-dij-nadebaltzevskomu-placzdarmi-z-27-sichnya-do-18-lyutogo-2015-roku.html>

¹⁶⁷ Порошенко анонсував воєнне положення в разі провалу зустрічі в Мінську. *Левий берег*. 11 фев. 2015. URL: http://lb.ua/news/2015/02/11/295187_poroshenko_anonsiroval_voennoe.html

¹⁶⁸ Комплекс заходів з виконання мінських угод. *Українська правда*. 12.02.2015. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2015/02/12/7058327/>

ський військ у наступальній операції, тобто вони перейшли з другого ешелону у перший. Це було зумовлено тим, що згідно з Мінськом-2 з 15 лютого мав бути припинений вогонь, а значить, місто могло залишитися під контролем України — отже не буде досягнута жодна з військових цілей. Своєю чергою, після підготовчих заходів український Генштаб 14 лютого віддав наказ про організований вихід підрозділів по двох основних напрямках, ще на одному напрямку імітувався відхід. Відхід міг би відбутися й раніше, але, крім дипломатичних завдань, українське військове керівництво враховувало й досвід Іловайська: поки Дебальцевський гарнізон скував сили бойовиків та росіян, ЗСУ вийшли на рубіж по річці Луганка і закріпилися на плацдармі Луганське — Троїцьке — Попасна, тим самим не давши ворогові захопити нові території і переслідувати українських вояків, що відступали. У підсумку Дебальцеве було втрачено, але українська армія unikла нищівної поразки.

Домовленості «Мінськ-2», як і попередні мінські документи, стали вимушеним компромісом для ворожих сторін і у підписаному вигляді навряд чи могли бути реалізовані належним чином. Як показав розвиток подій, між Україною та Росією залишився комплекс незгоджених питань. Крім того, у документі містилася низка положень, що були прямим втручанням у внутрішні справи України: наприклад, зобов'язання провести конституційну реформу до кінця 2015 р. Не дивно, що залишок 2015 р. і початок 2016 р. пройшли у безкінечних дипломатичних баталіях. Сторони зробили ставку на виснаження опонента. Київ сподівався, що донбаські сепаратистські утворення стануть нестерпним економічним тягарем для Москви, яка й так потерпала від падіння цін на нафту і газ, а також від міжнародних санкцій. Для цього посилювалася блокада регіону і водночас нарощувався воєнний та оборонно-промисловий потенціал, активізувалася зовнішня політика з метою збереження солідарності з Україною провідних держав світу.

Кремль також сподівався на поглиблення соціально-економічної та політичної кризи в Україні, і для цього були передумови — стрімка девальвація гривні, зубожіння населення на тлі зростання цін і тарифів, суперечки держави та великого бізнесу (зокрема, у березні 2015 р. виник конфлікт за участі на той час губернатора Дніпропетровщини І. Коломойського навколо «Укрнафти», що призвів до його відставки; у квітні спостерігалася ескалація навколо енергоактивів Р. Ахметова). Уряд А. Яценюка постав перед загрозою відставки. Кремль також намагався знайти слабкі місця у консолідованій західній позиції з українського питання. Він твердив, що Київ не виконує взятих на себе у Мінську зобов'язань і до нього слід застосувати санкції.

Попри перемир'я час від часу на лінії зіткнення відбувалися спалахи насильства. Українські силовики не давали змоги проросійським бойовикам проводити повзучу окупацію своєї території — поступову, по кілька сотень, а то й десятків метрів на добу (таким чином діяли і діють російські війська у Грузії). Своєю чергою й українські підрозділи намагалися знайти слабіну в позиціях бойовиків.

Майже щодня надходили трагічні новини про поранення чи загибель українських військовослужбовців.

Загалом з військового погляду на Донбасі склалася ситуація, коли Україна мала достатньо сил, щоб звільнити регіон від бойовиків, але лише за умови невтручання російських регулярних військ. Російські посадовці категорично заперечували й досі заперечують участь своїх військовослужбовців у бойових діях на українській території, однак справи по суті це не змінює — військовий потенціал Росії, що відповідно до весняної ухвали Державної Думи будь-якого моменту може бути спрямований проти України, залишається непереборною перепорою для повного відновлення українського суверенітету на Донбасі.

З огляду на заперечення Росією очевидного Україна запропонувала залучити для врегулювання конфлікту на Донбасі міжнародних миротворців, тоді б Росії довелося або виводити своїх «відпускників», або визнати себе стороною, яка веде бойові дії. Тож Росія спробувала змінити підходи: сформувати бандформування переважно з місцевого мобілізаційного ресурсу (цьому сприяло тотальне безробіття у регіоні)¹⁶⁹.

Дії терористичних угруповань і російських військ завдали великої шкоди Донбасу й Україні загалом, насамперед — це непоправні людські втрати. У доповіді офісу комісара ООН з прав людини зазначалося, що з середини квітня 2014 до 15 лютого 2015 р., тобто за період найактивніших військових дій, було вбито щонайменше 5665 осіб (серед них — 298 осіб, що загинули на борту малайзійського літака МН-17) і 13 961 дістали поранення у східній Україні¹⁷⁰. Враховуючи, що доступ до зони конфлікту обмежений, фахівці ООН припускали, що кількість жертв перевищує 6 тис.

Через російську агресію постала надзвичайно гостра проблема з вимушеними переселенцями. За даними Агентства ООН з питань переселенців (з посиланням на Міністерство соціальної політики України), станом на лютий 2015 р. (закінчення активної фази військового протистояння) в Україні налічувалося 980 тис. внутрішніх переселенців з Криму та Донбасу. Крім того, ще 600 тис. осіб шукали притулку в інших країнах — Росії, Білорусі, Молдові, Польщі, Угорщині, Румунії.

За Мінськими угодами лютого 2015 р., мав відбутися обмін військовополоненими за схемою «всі на всіх». Однак керівники сепаратистів постійно зривали його реалізацію, це був засіб тиску на українську владу, аби примусити її ухвалити закон про амністію бойовиків (це також входило до «Мінську-2»), хоча політичних умов для ухвалення закону про амністію не було. Під час переговорів контактної групи учасники досягли компромісу про обмін частини полонених, однак бойовики раз-у-раз зривали домовленості. Водночас Росія проводила показові

¹⁶⁹ *Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання*. Аналітична доповідь. Київ, 2019. С. 36—43.

¹⁷⁰ Report on the human rights situation in Ukraine. 1 December 2014 to 15 February 2015. *The Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights*. URL: <http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/9thOHCHRreportUkraine.pdf>

судові процеси над українцями, яких засуджували до великих строків ув'язнення. Потужного резонансу набув суд на бійцем добровольчого батальйону «Айдар» Н. Савченко. Її ув'язнили бойовики у Луганській області й вивезли до РФ, де осудили на 22 роки ув'язнення за звинуваченням в участі у вбивстві російських журналістів (загинули під час артилерійського обстрілу), за статтею «замах на вбивство» (під цим розумілося «обстріли мирних громадян у Луганській області») та за «незаконний перетин російського кордону»¹⁷¹. Судовий процес набув відверто політичного характеру, доводи захисту судом до уваги не бралися. Проте з огляду на міжнародний резонанс Росія погодилася на обмін Н. Савченко на двох співробітників російського ГРУ, затриманих на Донбасі зі зброєю в руках. У червні 2016 р. було обміняно ще двох українських громадян — Г. Афанасьєва (кримчанин, якого звинуватили у тероризмі) та Ю. Солошенко (74-річний колишній директор полтавського заводу «Знамя», якого засудили за оборонно-промислове шпигунство).

Безумовно, конфлікт боляче вдарив по українській економіці, остаточно поставивши крапку в палких, але безглузких дискусіях про те, який регіон кого годував в незалежній Україні. Донбас без України стрімко перетворювався на деіндустріалізовану «чорну діру», Україна без Донбасу втратила 20 % ВВП за два роки.

Замороження конфлікту на Донбасі призвело до утворення криміналізованої «сірої зони». Військове протистояння перейшло у позиційну боротьбу. Вкотре для України першочерговим стало питання відновлення економічного потенціалу та ширше — проведення повномасштабних системних реформ.

¹⁷¹ 22 года тюрьмы и штраф: российский суд огласил вердикт по делу Савченко. *Обозреватель*. 22 марта 2016. URL: <http://obozrevatel.com/abroad/75048-rossijskij-sud-vyinesprigovor-savchenko.htm>

ДРУГА ОЛІГАРХІЧНА РЕСПУБЛІКА В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Наприкінці лютого 2014 р. Українська держава зіткнулася з найважчою за період незалежності кризою. Росія розгортала пряму агресію у Криму, роздмухувала сепаратистські настрої на сході та півдні країни, стягувала війська на східний кордон України, погрожуючи повернути до влади В. Януковича на своїх багнетах. У самому українському суспільстві також розгорталися деструктивні процеси — частина населення не розділяла цінностей Євромайдану. Також бурхлива активність мас під гаслами революційної доцільності паралізувала діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, погрожуючи вийти з-під контролю у вигляді самосудів і революційного терору. Сама держава опинилася на межі банкрутства — казна була порожньою, посилилась інфляція, стрімко девальвувала національна валюта. Однак події подальших найскладніших місяців продемонстрували, що українське суспільство мало сили не тільки для боротьби на майданах, але й для конструктивної діяльності та самоорганізації.

Важливим стабілізуювальним фактором на початковому етапі стало те, що представники великого капіталу переважно підтримали політичні зміни та виступили за територіальну цілісність країни. Показовим стало призначення на посади голів державних адміністрацій олігархів — І. Коломойського та С. Таруту, перемога на президентських виборах власника великого бізнесу П. Порошенка, а те, що вона відбулася вже за підсумками першого туру, було почасти компромісом усередині політичних і бізнес-еліт. Переважна більшість ЗМІ, підконтрольних великому бізнесу, також дотримувалися проукраїнської позиції. Це спрацювало в умовах зовнішньо спровокованої кризи.

Однак, як тільки намітилася певна стабілізація, і загроза російського вторгнення знизилася, подібно до періоду «першої

олігархічної республіки» 2005—2010 рр., відновилися конкуренція за фінансові потоки та промислові активи. Поступова реанімація та збереження олігархічної системи спричинили розчарування в суспільстві. Почасти воно й зумовило «електоральну революцію» 2019 р., яка вкотре засвідчила — українське суспільство прагне повного «перезавантаження» політичної еліти.

Постреволюційне перезавантаження. Після призначення виконувачем обов'язки президента України О. Турчинова, розпочалися переговори щодо формування коаліційного уряду. Поміж іншого процес наштовхувався на технічні складності: відповідно до Конституції (у редакції 2004 р.) Кабмін мали утворювати лише фракції, однак у «Батьківщини», «Свободи», «Удару» не вистачало голосів для створення більшості. Сумарно вони збирали близько 170 народних депутатів. Натомість після розпаду попередньої панівної коаліції у парламенті було 190 позафракційних депутатів — тож вони мали або утворювати нові фракції, або приєднатися до якоїсь із наявних. Тим часом формування уряду підганяла необхідність отримати термінову закордонну фінансову допомогу. Через це революційні партії припускали варіант створення коаліції з Партією регіонів. Тим більше, що на той час «регіонали» намагалися дистанціюватися від режиму В. Януковича, голосуючи суголосно з учорашніми опозиціонерами. Від імені партії 23 лютого з осудженням колишнього президента та його оточення (за їх «сліпоту») виступив її голова О. Єфремов, на них він поклав відповідальність за криваві події у центрі Києва під час Євромайдану та за розмах корупції¹. Де-факто ця позиція була підтримана й експікером Верховної Ради В. Рибакком у його відеозверненні з Донецька. Тим самим верхівка Партії регіонів шукала компроміс з новою владою і бажала уникнути жорсткого протистояння.

У підсумку в парламенті були утворені нові фракції (зокрема «Суверенна Україна» та «Економічний розвиток»), що дозволило сформувати коаліцію «Європейський вибір» та перейти до обрання нового уряду. На посаду прем'єр-міністра розглядалися три основні кандидатури — А. Яценюк, П. Порошенко та Ю. Тимошенко. Остання звернулася з проханням виключити її з переліку претендентів. Показово, що фракція Партії регіонів заявила, що готова підтримати дві перші кандидатури, але виступала проти призначення Ю. Тимошенко. Головою коаліційного уряду був обраний А. Яценюк, а П. Порошенко вирішив зосередитися на своїй президентській кампанії. Важлива деталь: в. о. президента України О. Турчинов та прем'єр-міністр А. Яценюк не виставляли свої кандидатури на позачергові президентські вибори. Ще один політичний лідер Євромайдану — В. Кличко — взяв участь лише у виборах київського міського голови².

Новий уряд сформували переважно із представників «Батьківщини» та «Свободи». До нього також вперше увійшли громадські активісти, що сприймалося як гарантія реалізації гасел Євромайдану. Важливим успіхом революційної влади стало

¹ Олександр Єфремов засуджує «сліпоту» ПР. 23.02.2014. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=FU2gswOW21Y>

² 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. Київ, 2016. С. 770.

те, що чиновницька верства середньої та нижньої ланки загалом спокійно сприйняли зміну вищого політичного керівництва, що зіграло важливу стабілізувальну роль.

Позитивним кроком нового уряду стало те, що він проявив політичну волю і почав приборкувати революційну вольницю. Анархізм деяких радикальних організацій в умовах деморалізованих органів правопорядку насторожував суспільство та вносив напругу у відносини із західними партнерами. Кожен інцидент свавілля широко висвітлювався російськими та проросійськими ЗМІ як доказ хаосу та анархії в Україні. А між іншим мали місце мародерство, спроби захоплення режимних об'єктів (наприклад, Лук'янівського СІЗО в м. Київ), ексцеси «революційного правосуддя» — спроби самосуду над народними депутатами від раніше провладних партій; вимоги звільнитися з посад чиновників, директорів державних компаній та бюджетних установ, мовляв, вони не відповідають цінностям Євромайдану. У деяких регіонах стали популярними акції «смітцевої люстрації» — неугідних чиновників закидали у баки для сміття на знак суспільного осудження та вимоги звільнитися. Іноді справа доходила до звичайного рекету. Криміногенну ситуацію ускладнювало й те, що на руках у активістів і радикалів була вогнепальна зброя. За інформацією міністра внутрішніх справ А. Авакова, йшлося про сотні одиниць, хоча, за оцінками експертів, рахунок йшов на тисячі. До кінця березня тривала кампанія правоохоронців щодо добровільного роззброєння населення.

Вихід бачили також в інтеграції «Самооборони Майдану» в силові структури держави. Спочатку був поданий законопроект «Про варту», який вводив у легальне поле бойові сотні як один з видів самоорганізації громадян. Однак розгортання збройної агресії Росії проти України вимагало посилення офіційних правоохоронних структур. Тому 12 березня було ухвалено закон про відновлення Національної гвардії України. Частина бійців «Самооборони Майдану» перейшла на службу до неї. Решта в подальшому складала кістяк добровольчих батальйонів.

16 березня лідер «Правого сектору» Д. Ярош виступив із закликом у відповідь на дії російських військових у Криму: «знищити» українську газотранспортну систему, щоб не дати Росії заробляти на транзиті газу³. У відповідь МВС заявило про посилення охорони ГТС підрозділами Національної гвардії та СБУ. Проводилися спецоперації з роззброєння груп активістів. Під час однієї з таких операцій 24 березня загинув координатор «Правого сектору» в Західній Україні Олександр Музичко (Сашко Білий). Це призвело до ескалації між праворадикальним політичним крилом та владою: 27 березня члени «Правого сектору» намагалися штурмувати будівлю Верховної Ради, вимагаючи відставки міністра внутрішніх справ А. Авакова. Зрештою конфлікт був врегульований, і лідер «Правого сектору» заявив, що надалі його організація координуватиме дії з РНБО. 1 квітня бійці «Правого сектору» були виведені з центру Києва (формальним приводом для цього став черговий конфлікт у центрі між членами «Правого сектору» та «Самооборони Майдану», який супроводжувався

³ «Правый сектор» грозит уничтожить ГТС. *Левый берег*. 16.03.2014. URL: https://lb.ua/society/2014/03/16/259585_praviy_sektor_grozit_unichtozhit.html

стріляниною з вогнепальної зброї). На початку квітня бійці «Самооборони», що залишалися на Майдані, були роззброєні — вони склали не тільки стрілецьку зброю, але й палиці, біти, щити, «коктейлі Молотова», арматуру тощо. Загалом протягом квітня 2014 р. ситуація з неконтрольованим постреволуційним насильством та радикалізмом була узята під контроль.

На той час визрів суспільний запит на оновлення вищих державних посад особами високопрофесійними, із незаплямованою репутацією, які б не мали тісних зв'язків із режимом В. Януковича. Таких управлінців гостро бракувало. Тому на першому етапі не обійшлося без кадрових помилок. Особливо прикрими вони були у безпековому секторі. Так, 1 березня командувачем Військово-морськими силами був призначений Д. Березовський, який вже 2 березня перейшов на російський бік. Показово, що до 9 березня були звільнені кілька територіальних керівників МВС, які призначалися вже з приходом нової влади, зокрема в АР Крим, Одесі, Закарпатті (міністр А. Аваков виправдовувався тим, що вони були призначені під впливом «високих політичних лобістів»). Але, як показав подальший розвиток подій, «чистка кадрів» кінця лютого — початку березня призвела до низки трагічних наслідків у деяких регіонах — насамперед це стосувалося Донецької та Луганської областей, а також Одещини⁴.

Важливим фактором політичної стабілізації виступили агресивні дії Росії, що сприяли консолідації українського суспільства на найскладнішому етапі. Зокрема, майже припинилося неконструктивне цькування правоохоронних органів, які за наказом В. Януковича та його оточення боролися з Євромайданом. А найактивніші сили Євромайдану було імплементовано у силові структури для того, аби протистояти російській збройній агресії. Після цього наметове містечко на Майдані Незалежності стало занепадати. Якщо у березні-травні 2014 р. воно ще відігравало знакову роль у політичному житті, то далі деградує та стає притулком для маргінальних елементів. Частина його мешканців не бажали переїжджати з центру столиці на нове місце, визначене місцевою владою для маніфестантів. У підсумку, містечко було демонтоване (обійшлося без кровопролиття) за участю бійців добровольчих батальйонів та співробітників МВС напередодні 24 серпня, щоб забезпечити проведення військового параду.

21 березня 2014 р. була підписана політична частина Угоди про асоційоване членство України в Євросоюзі. Розуміючи скрутне становище, Захід надав термінову економічну допомогу. У травні Україна отримала кредит від МВФ у \$3 млрд (згодом ще 1,3 млрд), додатково \$2,7 млрд надали ЄС, США, Канада, Японія, Світовий банк.

Позачергові президентські вибори 25 травня були сенсаційними — лідер електоральних рейтингів П. Порошенко переміг вже у першому турі (табл. 1). Запорукою його перемоги стала поміркована політична риторика, спрямована на «зшивання» суспільного простору та домовленості всередині політеліти.

⁴ Головка В.В. Україна в умовах антитерористичної операції та російської збройної агресії (2014 р.). *Український історичний журнал*. 2015. № 3. С. 185—189.

Таблиця 1

Результати позачергових президентських виборів 2014 р. (перша десятка)

Кандидат	% виборців, що проголосували	Кількість виборців
Порошенко П.О.	54,7	9 857 308
Тимошенко Ю.В.	12,81	2 310 050
Ляшко О.В.	8,32	1 500 377
Гриценко А.С.	5,48	989 029
Тігішко С.Л.	5,23	943 430
Добкін М.М.	3,03	546 138
Рабінович В.З.	2,25	406 301
Богомолець О.В.	1,91	345 384
Симоненко П.М.	1,51	272 723
Тягнибок О.Я.	1,16	210 476

Джерело: Центральна виборча комісія України [Позачергові вибори Президента України 25 травня 2014 року. *Центральна виборча комісія*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2014/wr001>].

Характерно, що результати позачергових президентських виборів засвідчили як поразку лівих (лідер Компартії П. Симоненко отримав лише 1,51 %), так і правих сил (лідер «Свободи» О. Тягнибок отримав 1,16 %, а лідер «Правого сектору» Д. Ярош, обійняв 11 місце, отримавши 0,7 % голосів виборців). Підсумки виборів стали прямою відповіддю суспільства на питання, в якому напрямку слід розвивати країну: ні лівий, ні правий радикалізм йому були непотрібні.

Упродовж першого тижня президентської каденції П. Порошенка було підписано другу — економічну — частину Угоди про асоціацію України з ЄС⁵. Тим самим Президент повністю виконав одну з основних вимог Революції гідності — укладання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Водночас з цього приводу тривали важкі трьохсторонні переговори ЄС, України та Росії. Остання продовжила наполягати, що зона вільної торгівлі Україні та ЄС завдасть шкоди російській економіці. Тому Євросоюз пішов на те, щоб режим вільної торгівлі було відтерміновано на півтора роки, але водночас в односторонньому порядку відкрив доступ на свій ринок українським товарам (за умов наявності відповідної сертифікації). Тоді як вільний доступ товарів з ЄС відкладався до вступу угоди на повну силу.

2014 р. Росія намагалася вдатися до своєї традиційної практики тиску за допомогою газових поставок. У першому кварталі ціна на газ складала \$265,5 / 1 тис. м³. Росія анонсувала підвищення газових цін до \$485, посила-

⁵ Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. *Сайт Верховної Ради України*. 30 листоп. 2015. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011

ючись на розірвання та втрату актуальності угод, укладених з В. Януковичем у квітні 2010 р. (так звані Харківські угоди) та у грудні 2013 р. у Москві (газові знижки в обмін на продовження базування Чорноморського флоту у Криму, політичне та економічне зближення двох країн)⁶. Українська сторона відмовилась підкорятися цим умовам, і 16 червня 2014 р. Росія припинила поставки газу. Проте Україна вже була до цього готовою, домовившись з європейськими енергокомпаніями про отримання газу (за рахунок так званого віртуального реверсу, а згодом і реального). Це допомогло задовольняти потреби вітчизняних споживачів і гарантувати безперебійний транзит російського газу до ЄС. Вже у серпні 2014 р. «Газпром» був змушений заявити про зменшення ціни на \$100, а за місяць ініціював, щоб до переговорів з Україною приєднався й ЄС. У підсумку поставки тимчасово були відновлені (до 1 квітня 2015 р.). Згодом, українська сторона наполягала на перегляді положень газових контрактів 2009 р., зокрема норми «бери або плати». Оскільки «Газпром» не погоджувався, то закупівля його газу була припинена без шкоди для вітчизняних споживачів і транзиту. З 2016 р. України зовсім припинила закупівлю російського газу. «Нафтогаз» та «Газпром» звернулися із зустрічними позовами до Стокгольмського арбітражу (ця інституція біла визначена умовами угоди січня 2009 р.).

З липня 2014 р. головним питанням внутрішньополітичного порядку денного стала доля парламенту. У панівній коаліції єдності не було: П. Порошенко вважав, що слід продовжити курс на оновлення політичної еліти шляхом проведення дострокових виборів, уряд та фракція «Батьківщини» виступали проти (показово, що з ними солідаризувалися фракції Компартії та Партії регіонів). 24 липня 2014 р. фракції УДАРу та ВО «Свобода» (за підтримки президента) оголосили про свій вихід з парламентської коаліції. Це викликало негативну реакцію О. Турчинова (після президентських виборів він повернувся до повноцінного виконання обов'язків спікера Верховної Ради): він назвав цей крок союзників «безвідповідальним». У відповідь на розвал коаліції подав у відставку прем'єр-міністр А. Яценюк, виконувачем його обов'язків був призначений віцепрем'єр-міністр В. Гройсман.

Така гостра реакція з боку другої та третьої осіб владної ієрархії пояснювалася тим, що Кабмін наприкінці липня планував ухвалення низки вкрай непопулярних заходів, спрямованих на скорочення державних витрат: секвестр бюджету, заморожування пенсій і зарплат, скорочення надбавок держслужбовцям, відправлення співробітників бюджетних організацій у вимушені неоплачувані відпустки тощо. Стрімке погіршення економічної ситуації, необхідність фінансувати АТО та й загалом підвищувати асигнування на оборону змушували йти на такі кроки. Тож закономірно, що А. Яценюк і О. Турчинов як політики не бажали йти на вибори з таким тягарем соціального негативу. Натомість на цьому тлі позиції Президента посилювалися: наступ на сході країни розгортався успішно, відповідно, лаври переможця мали дістатися йому. Навколо П. Порошенка консолідувалися інші

⁶ Газовые споры России и Украины: что будет, если «перекрыть» трубу. *РИА Новости*. 2 июня 2014. URL: <http://ria.ru/infografika/20140602/1010307639.html>

**Результати позачергових парламентських виборів 2014 р.
(перша десятка, прохідний бар'єр 5 %)**

Політична сила	% виборців, що проголосували	Кількість виборців
Народний Фронт	22,14	3 488 114
Блок П. Порошенка	21,82	3 437 521
«Самопоміч»	10,97	1 729 271
Опозиційний блок	9,43	1 486 203
Радикальна партія О. Ляшка	7,44	1 173 131
«Батьківщина»	5,68	894 837
«Свобода»	4,71	742 022
Комуністична партія України	3,88	611 923
Партія С. Тігіпка «Сильна Україна»	3,11	491 471
«Громадянська позиція» (А. Гриценко)	3,10	489 523

Джерело: Центральна виборча комісія України [Позачергові вибори народних депутатів України 26 жовтня 2014 року. *Центральна виборча комісія*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp001.html>].

політичні сили (зокрема, об'єдналися в єдину політичну силу пропрезидентська партія «Солідарність» та партія «УДАР», її головою став Ю. Луценко), тому він розраховував на впевнену перемогу на позачергових парламентських виборах⁷.

На початку серпня, коли емоції вщухнули, А. Яценюк відкликав свою заяву про відставку, а уряд скоротив перелік непопулярних соціально-економічних заходів. Натомість А. Яценюк і О. Турчинов вирішили не повертатися в партію «Батьківщина» і створили нову політичну силу — «Народний фронт». 27 серпня 2014 р. П. Порошенко, у зв'язку з тим, що минув місяць з дня припинення діяльності коаліції депутатських фракцій, оголосив про дострокове припинення повноважень Верховної Ради VII скликання і проведення позачергових парламентських виборів, призначених на 26 жовтня 2014 р.

Розрахунки президентської команди перемогти на виборах були зірвані зовнішньополітичними факторами. Поразка українських силовиків на Донбасі та неоднозначні для України умови мінських угод потягнули рейтинг П. Порошенка донизу. Тоді як «Народний фронт», дистанціюючись від непопулярного «Мінська», навпаки, зміг ефектно використати патріотичне піднесення мас, незадоволених поразкою. У підсумку «Народний фронт», розпочавши свою кампанію з «чистого аркуша», нехай трошки, але переміг «Блок Петра Порошенка» (БПП) в голосуванні за партійними списками (табл. 2), а втім, за рахунок депутатів, обраних в мажоритарних округах, президентська фракція стала найбільшою.

⁷ Головки В. Україна незалежна (1990—2019). *Енциклопедія історії України. Україна-українці*. Т. 2. Київ, 2019. С. 434.

Загалом до Верховної Ради потрапило шість політичних партій: «Народний фронт», «Блок Петра Порошенка» (БПП), «Самопоміч», «Опозиційний блок», Радикальна партія Олега Ляшка та «Батьківщина». Вибори продемонстрували запит на оновлення політичної еліти. У цьому плані вельми показовою була динаміка партійної структури українського парламенту: з п'яти партій, які були у Верховній Раді VII скликання у 2012 р., лише одна — «Батьківщина» — потрапила до наступного VIII скликання. Однак і вона пережила партійний розкол — значна частина провідних політиків «Батьківщини» залишила її лави, перейшовши до «Народного фронту». Крім того, її конкурентом стала Радикальна партія, очолювана ексчленом «Батьківщини» О. Ляшком. Сенсаційно не змогла подолати прохідний п'ятивідсотковий бар'єр ВО «Свобода». Це було почасти обумовлено активністю новоствореної «Самопомічі», яка набула значної прихильності електорату західних та центральних областей, а почасти — корупційними скандалами, що супроводжували роботу представників «Свободи» в органах виконавчої влади протягом березня-жовтня 2014 р. Уперше за роки незалежності до парламенту не потрапили комуністи. Суттєво послабили позиції ПР, яка трансформувалася в «Опозиційний блок» (у ній залишилися ті ж два центри впливу — Р. Ахметова та С. Львовичкіна — Д. Фірташа).

Позачергові парламентські вибори мали важливе суспільно-політичне значення. Перевантаження законодавчої гілки підвело логічну риску під етапом революційної зміни влади в Україні. Демократичні вибори показали, що падіння режиму В. Януковича було закономірним, і що нова влада отримала суспільний мандат на проведення кардинальних реформ.

2014 рік продемонстрував, що у свідомості соціуму відбувався фундаментальний зсув під впливом Революції гідності та російської збройної агресії. Насамперед спостерігався підйом патріотизму. Це проявлялося як у символічній демонстрації належності до українського політичного та культурного простору (наприклад, державна та національна символіка стала широко та, головне, добровільно використовуватися в побуті, повсякденному вбранні, транспортних засобах, на будівлях, татуюванні тощо), так і в соціальній активності (добровільна участь у масових акціях на підтримку єдності України, антикорупційному та волонтерському рухах, підтримці силовиків, задіяних в АТО, вимушених переселенців з Донбасу та Криму). Рух набув загальнонаціонального характеру і проявився навіть у тих регіонах, які до подій 2014 р. вважалися такими, що тяжіють до російської культури і цінностей. Розгортанню його сприяла й адекватна інформаційно-пропагандистська державна політика, що апелювала до утвердження полікультурного та поліетнічного образу України.

Відповідно до суспільних тенденцій результати парламентських виборів засвідчили переконливу перемогу «партій Майдану» (партій, які наголошували у своїх програмах підтримку Революції гідності та її основних гасел). Такими були п'ять із шести партій, що подолали прохідний бар'єр до Верховної Ради за результатами виборів у багатомандатному окрузі. Водночас вибори продемонстрували тенден-

цію, яка позначилася на президентських виборах, — ліві і праві радикали програли, не потрапивши до Верховної Ради за підсумками голосування у багатомандатному окрузі. «Блок Петра Порошенка» і «Народний фронт» сформували найбільші фракції. Об'єднавшись із «Самопоміччю», Радикальною партією України та «Батьківщиною», вони створили коаліцію «Європейська Україна»⁸. Таким чином, опозиція була представлена лише однією фракцією «Опозиційного блоку».

Новий склад Верховної Ради містив значну кількість громадських активістів — учасників Революції гідності, учасників добровольчих батальйонів, журналістів, обраних як у складі партійних списків (переважно), так і в мажоритарних округах. З одного боку, політичні партії експлуатували високий суспільний рейтинг активістів для підвищення електорального результату, з іншого боку, це було реалізацією реального запиту суспільства на оновлення обличчя влади. Варто зауважити, що попри велику суспільну активність, зокрема інституційовану в громадських організаціях, спільнота активістів Євромайдану не створила власного політичного проєкту, віддавши перевагу входженню до складу політичних проєктів, що вже існували чи були створені відомими політиками.

Нова панівна коаліція мала символізувати єдність політичної еліти перед масштабними викликами, що стояли перед країною. Насправді ж її робота почалася з тривалих суперечок щодо розділу сфер впливу. Спікером парламенту було обрано представника БПП В. Гройсмана. На посаду прем'єр-міністра закономірно претендував «Народний фронт», який посів перше місце у багатомандатному окрузі. Тож прем'єріяда затягнулася на місяць через важкі переговори щодо кадрових призначень. Врешті-решт, головою Кабміну знову було обрано А. Яценюка.

Договірний характер нового політичного режиму відобразився в посиленні неформального центру ухвалення ключових рішень, який у ЗМІ назвали «стратегічною сімкою». До неї увійшли президент П. Порошенко, прем'єр-міністр А. Яценюк, спікер Верховної Ради В. Гройсман (згодом прем'єр-міністр), голова МВС А. Аваков, голова фракції БПП Ю. Луценко (згодом генеральний прокурор), секретар РНБО О. Турчинов, голова Адміністрації Президента Б. Ложкін. Упродовж 2014—2016 рр. цей формат опрацювання стратегічних рішень зберігався та діяв, незважаючи на зміни посад чи навіть відставки з державних посад деяких його учасників (зокрема А. Яценюка та Б. Ложкіна).

Парламентська більшість та новосформований уряд продовжили практику рекрутування політичних керівників та управлінських кадрів поза межами вітчизняного бюрократичного прошарку. «Родзинкою» другого уряду А. Яценюка (не лише на посадах міністрів, а й на нижчих управлінських рівнях) були вже не громадські активісти, а «іноземці» й «технократи» (лапки вжито для позначення збірності і, за великим рахунком, умовності цих понять. — *Авт.*). І ті, і інші переважно були вихідцями з бізнес-кіл (міністр фінансів — громадянка США Н. Яресько, міністр економічного розвитку і торгівлі — громадянин Литви А. Абромавічус, міністр інфраструктури — громадянин України А. Пивоварський тощо). Окрему

⁸ Головка В. Україна незалежна... С. 435.

групу становив «грузинський десант»: група колишніх високопосадовців Грузії на чолі з експрезидентом М. Саакашвілі, який очолив Одеську обласну державну адміністрацію. Масове залучення грузинських політиків до української влади було продиктоване бажанням засвідчити орієнтацію на успішний досвід реформ, здійснених у Грузії у 2004—2012 рр., що мали виразне антикорупційне спрямування.

Завданням номер один для другого уряду А. Яценюка стало подолання економічної кризи. Невдовзі після мінських угод вересня 2014 р. глава БПП Ю. Луценко досить чітко і адекватно означив необхідну стратегію для України: «Мирний план переводить боротьбу за Донбас в економічно русло. Це буде змагання розділених стіною НДР та ФРН»⁹. Ще правильнішими ці слова стали в ситуації, що склалася після «Мінську-2».

За підсумками 2014 р. ВВП впав на 6,6 %, і було зрозуміло, що це тільки початок. Уряд був вимушений просити допомоги МВФ: у березні 2015 р. Україна отримала терміновий кредит в \$5 млрд, а у серпні ще 1,7 млрд. Про надання Україні кредиту в \$2 млрд заявив Світовий банк. Показово, що Росія натомість озвучила бажання достроково витребувати з України кредит в \$3 млрд, наданих у рамках домовленостей з В. Януковичем у грудні 2013 р. Україна відмовилася виплачувати ці кошти та звернулася до Лондонського суду, сподіваючись довести, що кредит був політичним хабарем українському президенту за відмову підписувати угоду щодо Асоціації з ЄС та зовнішньополітичну переорієнтацію на інтеграцію в Митний союз (2017 р. суд ухвалив рішення не на користь України). Унаочнення глибини економічної кризи була стрімка девальвація національної валюти: у лютому 2015 р. міжбанківський курс знизився до 30 грн за \$1, тоді як на «чорному ринку» він «просів» до 45 грн (у лютому 2014 р. долар купували за 8 грн).

Зі зменшенням прямої військової загрози з боку Росії посилювалися конфлікти всередині українських еліт навколо контролю за ліквідними державними активами. У березні 2015 р. вибухнув публічний конфлікт між П. Порошенком та великим бізнесменом і на той час головою Дніпропетровської ОДА І. Коломойським. Показово, що напередодні з останнім зустрічався посол США в Україні Дж. Пайетт, аби переконати не «розхитувати» внутрішньополітичну ситуацію. Приводом для конфлікту стало рішення уряду змінити директора державної компанії «Укртрансгаз» (перебувала під оперативним управлінням групи «Приват»). Спроба домогтися цього ледь не призвела до збройного конфлікту між силовиками та охороною І. Коломойського, який приїхав захищати директора.

Побоюючись зміни керівництва в ще одній компанії, підконтрольній групі «Приват», — «Укрнафті», І. Коломойський залучив до охорони її штаб-квартири бійців добровольчих батальйонів. Це викликало гостру реакцію президента, який заявив на терміновій зустрічі з командирами добровольчих підрозділів, що «не буде в нас у жодного губернатора власних кишенькових зброй-

⁹ Луценко Ю. Новий старт. *Українська правда*. 07.09.2014. URL: <https://blogs.pavda.com.ua/authors/lucenko/540c20ffeb44/>

них сил»¹⁰. Його підтримали керівники СБУ та МВС. Своєю чергою, не менш жорсткі заяви зробили й політичні представники команди І. Коломойського. Так, один з його заступників у Дніпропетровській ОДА заявив: «Сьогодні настав час навести лад у Києві... У Києві, який нам обіцяв децентралізацію, економічну незалежність... ще багато чого обіцяв — і ніхто нічого не зробив... Досить брехати про децентралізацію»¹¹. У Дніпропетровську було оголошено про проведення «народного віча» — виникнуло побоювання, що на ньому лунатимуть сепаратистські гасла. Низка народних депутатів, наближених до групи «Приват», заявили про вихід з фракції БПП.

Надзусиллями конфлікт було врегульовано. Для цього знадобилося кілька раундів переговорів між П. Порошенком, А. Яценюком, І. Коломойським та його бізнес-партнерами. Очільник групи «Приват» був змушений відступити та подати у відставку з посади губернатора. Водночас на телевізійні камери обидві сторони конфлікту виявляли максимальну приязність. П. Порошенко тоді зазначив: «Ігор Коломойський та його команда є справжніми патріотами України»¹². У відповідь олігарх заявив: «Хочу сказати усім зовнішнім ворогам, які, використовуючи піар, намагаються вбити клин між нашою командою та президентом, що у нас повне взаєморозуміння, діалог і консенсус»¹³. Народний депутат С. Лещенко розповсюдив інформацію, що А. Яценюк вирішив не підтримувати у конфлікті І. Коломойського після телефонного дзвінка віцепрезидента США Дж. Байдена¹⁴. Вірогідно в США добре пам'ятали уроки 2005 р., коли розпалась прозахідна коаліція В. Ющенка та Ю. Тимошенко, і намагалися не допустити її повторення.

Тим часом на тлі суттєвого погіршення економічної ситуації зростав пресинг з боку західних партнерів на українську владу через затягування з проведенням масштабних реформ. У своєму інтерв'ю «Дзеркалу тижня» у січні 2015 р. посол США Дж. Пайетт заявляв: «Гальмування реформ перші 11 місяців після революції породило фрустрацію... якщо ви робитимете серйозні реформи, то Сполучені Штати серйозно вкладатимуться у ваш успіх. Але якщо реформи загальмують, то дуже важко розраховувати на підтримку як із боку нашого Конгресу, так і з боку ваших європейських партнерів... Нинішній ваш уряд — світового класу. Але урядовці не можуть пропонувати лише слова. Вони повинні продавати свої реальні

¹⁰ Порошенко: у губернаторів не буде власних збройних сил. *Служба новин BBC*. 23.03.2015. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/03/150323_poroshenko_local_army_uc

¹¹ Корбан: В Києве сидят воры, и им пора уйти. *Українська правда*. 23.03.2015. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2015/03/23/7062435/>

¹² Порошенко про відставку Коломойського: немає нічого особистого. *Радіо «Свобода»*. 26.03.2015. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/26922430.html>

¹³ Порошенко і Коломойський заявили, що між ними немає конфлікту. *Українські новини*. 26.03.2015. URL: <https://ukranews.com/ua/news/320490-poroshenko-i-kolomoyskyu-zayavyly-shho-mizh-nymy-nemaye-konfliktu>

¹⁴ Про роль Джо Байдена в усуненні Коломойського від влади. *Українська правда*. 27.03.2015. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/leschenko/551589f637c05/>

дії». Підсумовуючи, додав: «...Якщо ви продовжуватимете вести справи так, як вони йшли до того, або якщо політичні та бізнесові еліти намагатимуться зорганізувати свою взаємодію так, як це робилося зазвичай, тоді постане питання: «Чи виживе Україна?». Це питання життя і смерті»¹⁵. Крім того, до української влади висловлювалися претензії з огляду на недостатню боротьбу з корупцією.

Кабмін був вимушений реагувати на критику. В лютому-березні були відсторонені від виконання обов'язків керівники Державної фіскальної служби, Митної служби, податкової міліції, Державної фінансової інспекції та інші. МВС було доручено «провести внутрішнє розслідування та кадрові чистки у відомстві»¹⁶. Наприкінці березня 2015 р. прямо на засіданні Кабміну були затримані голова Державної служби з надзвичайних ситуацій та його заступник. А. Яценюк закликав бізнес викривати факти корупції в державних органах. Проте окремі демонстративні кроки не означали системної роботи щодо викорінення тотальної корупції. Понад те, інколи антикорупційні справи використовувалися як засіб політичної боротьби.

Реальний прогрес в антикорупційній діяльності означився лише 2016 р., коли нарешті були сформовані і розпочали свою діяльність нові антикорупційні структури, зокрема Національне антикорупційне бюро України (закон про створення НАБУ був ухвалений 14 жовтня 2014 р., та лише в грудні 2015 р. детективи НАБУ внесли до Єдиного реєстру досудових розслідувань відомості про перші три кримінальні провадження, які стосувалися схем розкрадання коштів державних підприємств на загальну суму близько млрд грн). 2016 р. розслідування корупційних дій функціонерів часів президенства В. Януковича та представників окремих політичних сил, що входили до провладного табору вже після лютого 2014 р., активізувалися.

Критика західних партнерів щодо гальмування реформ була обґрунтованою. Помітні суспільні результати мали дві реформи, започатковані у 2014 р. По-перше, децентралізація, яка передбачала добровільне об'єднання територіальних громад, що отримували додаткові повноваження та розширяли свою економічну базу. Вона розпочалася з сільських районів, відповідно, була малопомітною на макрорівні. Центральна влада дещо гальмувала її у випадку великих міст, оскільки не бажала втрачати значні доходи до державного бюджету. Утім, децентралізація просувалася і змінювала фундаментальну філософію організації соціального життя — ключові рішення місцевого життя громади мали ухвалювати самостійно і отримати для цього відповідні економічні ресурси. По-друге, реформа системи органів внутрішніх справ: перетворення міліції на поліцію, яке супроводжувалося переорієнтацією з каральної на правоохоронну та сервісну функцію.

¹⁵ Чрезвычайный и Полномочный Посол США в Украине Джеффри Пайетт: «Нынешнее ваше правительство — мирового класса. Но члены правительства не могут предлагать только слова». *Дзеркало тижня*. 30.01.2015. URL: <https://zn.ua/internal/chrezvychaynyy-i-polnomochnyy-posol-ssha-v-ukraine-dzheffri-payett-nyeshnee-vashe-pravitelstvo-mirovogo-klassa-no-chleny-pravitelstva-ne-mogut-predlagat-tolko-slova-.html>

¹⁶ Яценюк наказав Авакову розібратися зі своїми корупціонерами. *Українська правда*. 24.02.2015. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/02/24/7059602/>

Зауважимо, що певні зміни в напрямі руху до європейських стандартів відбувались і в решті сфер суспільного життя та галузей державної політики, однак вони були не такі масштабні й резонансні, а часто — й не такі послідовні. Прикладом цього були перетворення у газовій сфері відповідно до європейських практик, що дали змогу забезпечити країну газом в умовах відсутності російських поставок, але не усунули компаній-посередників (облгази), які зловживали монопольним становищем. Крім того, для населення зміна підходів держави до функціонування газової сфери обернулася суттєвим зростанням житлово-комунальних тарифів.

Загалом же істотне оновлення політичної системи та прихід нових політичних сил у владу не супроводжувалися піднесенням рівня життя населення, підвищенням соціальних стандартів. Навпаки, соціально-економічна ситуація суттєво погіршилася: інфляція й трикратна девальвація національної валюти; стрімке зростання цін на продукти харчування, товари широкого вжитку та енергоносії; підвищення комунальних тарифів і падіння рівня реальних заробітних плат і пенсій тощо. Суспільство екзальтували корупційні скандали, пов'язані з висуненнями нових політичних еліт. Це не тільки підривало авторитет нової влади, але й ставило під сумнів результати Революції гідності.

Помітним фактором суспільного життя України стало впровадження люстрації та політики декомунізації. Закон «Про очищення влади» був ухвалений 16 вересня 2014 р. після жорстких дебатів у Верховній Раді¹⁷. Документ ухвалювався на тлі передвиборчої парламентської кампанії та поразки на Донбасі, тому розглядався політичними силами як інструмент загравання з виборцями, налаштованими на кардинальну зміну влади. Закон акцентував звільнення або запобігання призначення до органів державної влади чиновників, які посідали високі державні посади за президентства В. Януковича і були відповідальними за кепський стан справ у країні. Через популізм у законі було залишено низку положень, що не відповідали європейським нормам і досвіду люстрації у країнах Центральної та Східної Європи. Однак головне — вони шкодили країні: як у своєму звіті заявила Венеціанська комісія, у такому вигляді люстрація призвела до погіршення якості державного управління¹⁸. Понад те, люстраційні норми спроможні були призвести до погіршення управління в секторі безпеки. Опосередковано це підтвердилося вже взимку 2015 р.: у січні парламент терміново ухвалив поправки до закону, які пом'якшили вимоги до вищого офіцерського складу силових структур. Про ризики непродуманої люстраційної політики слушно зауважив академік В. Горбулін (був на той час директором Національного інституту стратегічних досліджень): «Складне питання з тим, що робити з “неоднозначними” темами, які постійно хвилюють суспільство: декомунізацією, люстрацією тощо. Безумовно, є чинне законодавство, і його слід виконувати, однак практику його реалізації все-

¹⁷ Закон України «Про очищення влади». *Сайт Верховної Ради України*. 16 верес. 2014. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1682-18>

¹⁸ Ведернікова І. Люстрація: робота над помилками. *Дзеркало тижня*. 12 груд. 2014. URL: http://gazeta.dt.ua/internal/lyustraciya-robota-nad-pomilkami-_html

таки варто переглянути. Цілковито очевидно, що різкими й не завжди продуманими рішеннями ми загострюємо ситуацію навіть там, де цього можна було б легко уникнути. Роблячи такі важливі речі, як, наприклад, люстрація, її виконавці іноді скочуються до радянської «кампанійщини», проводячи її бюрократично механістично, без урахування здорового глузду і національних інтересів»¹⁹.

Ще одним знаковим кроком стала декомунізація. У квітні 2015 р. в умовах глибокого економічного спаду (у I кварталі ВВП впав на понад 17 %, а у другому кварталі — на 14,7 %) Верховна Рада ухвалила чотири закони, покликані прискорити демонтаж системи радянських ідеологічних цінностей. Зокрема, були ухвалені закони «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»²⁰, «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті»²¹, «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 років»²², «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917—1991 років»²³. Ці рішення парламенту покликані бути стати символічною позначкою безповоротності європейського курсу України, відмежування від символічного спаду СРСР / УРСР. Важливим політичним наслідком цих рішень стала заборона, з огляду на норми ухваленого закону, діяльності Комуністичної партії України. Також були заборонені Комуністична партія України (оновлена) та Комуністична партія робітників та селян. Як заявив на спеціально скликаному брифінгу секретар РНБО О. Турчинов, «комуністичні партії України втрачають право бути суб'єктом політичних та виборчих процесів»²⁴.

На той час лівий рух в українському суспільстві був малопопулярним, оскільки дискредитував себе тривалим співробітництвом з «олігархічними силами», В. Януковичем та виправданням російської імперської політики з відновлення СРСР. Отже, заборона лівих партій не мала відчутного суспільного резонансу, але водночас мала значимі суспільні наслідки. Уперше в часи незалежності комуністична доктрина водночас із імперськими концептами на кшталт «*русского мира*» девальвували, наближаючись до свого політичного банкрутства. Водночас на тлі невпинних спроб Росії дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в Україні практична реалізація

¹⁹ Горбулін В. «2017-й: далі буде...». *Дзеркало тижня*. 2 лип. 2016. № 24. URL: <http://gazeta.dt.ua/internal/2017-y-dali-bude-cinnisni-resursi-viyni-i-miru-ukrayinskiy-format-.html>

²⁰ Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19>

²¹ Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19>

²² Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 років. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19>

²³ Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917—1991 років. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19>

²⁴ В Україні офіційно заборонили КПУ. *ТСН*. 24.07.2015. URL: <https://tsn.ua/politika/v-ukrayini-ofitsiyno-zaboronili-kpu-462089.html>

даної політики перетворилася на додаткове поле внутрішніх викликів, оскільки існувала небезпека посилити розколи всередині українського суспільства.

Ще однією резонансною ініціативою керівних еліт була «деолігархізація». Таким було провідне гасло Євромайдану, який вимагав усунути великий бізнес, що розглядався як платформа політичного режиму В. Януковича, від впливу на політичні процеси. Заради об'єктивності слід зауважити, що у 2010—2013 рр. великі фінансово-промислові групи, на відміну від попереднього періоду 2005—2009 рр., мали значно менший політичний вплив, ніж вважало суспільство. Виключенням були нові бізнес-групи, пов'язані з родиною В. Януковича. Після революційних подій 2014 р. ці бізнес-групи практично згорнули свою діяльність, а їх бенефіціари втекли з України (частково їхня господарська активність тривала в окупованих Криму та Донбасі)²⁵. З початком російської агресії проти України спостерігався зворотний до «деолігархізації» процес. Низка великих бізнесменів (насамперед І. Коломойський та С. Тарута, які в березні 2014 р. очолили Дніпропетровську та Донецьку обласні адміністрації) дотримувалась однозначної проукраїнської позиції і скерувала частину своїх економічних та кадрових ресурсів на захист країни. Безпосередньо пов'язаними з великим бізнесом були новий президент П. Порошенко та глава його адміністрації Б. Ложкін. До державного управління був залучений великий агробізнесмен, власник «Миронівського хлібопродукту» Ю. Косюк, який відповідав в Адміністрації Президента за зв'язки із силовим блоком²⁶ (звільнився у грудні 2014 р. за власним бажанням, але залишився радником П. Порошенка). Під час гострої кризи важливою була явна та неявна підтримка решти великих бізнесменів. Отже, можна сказати, що відбувся закономірний процес часткової «олігархізації» влади, проте по закінченні активної фази військових дій на Донбасі і в міру стабілізації державного управління необхідність у прямій присутності олігархів у владі відпала.

Загалом великий бізнес у 2014—2016 рр. зазнав суттєвих економічних втрат. Крім активів (через окупаційну «націоналізацію» у Криму та зупинку чи руйнування підприємств на Донбасі унаслідок воєнних дій), негативний вплив спричинили девальвація гривні та переддефолтний стан державних фінансів. Як результат, низка фінансово-промислових груп опинилися на межі банкрутства. У такому стані великий бізнес почав шукати допомоги з боку держави і демонстрував готовність стати її опертям. Врешті-решт, це природний стан взаємовідносин влади та бізнесу у будь-якій розвиненій країні.

З погіршенням соціально-економічної ситуації (2015 р. падіння ВВП склало 9,8 %) посилювалися тертя всередині коаліції «Європейська Україна». До кінця літа 2015 р. з уряду пішли чотири міністри, але вакантні посади ніким було за-

²⁵ Головка В. *Олигархи из города роз. Становление и развитие крупного капитала Донбасса (1991—2014 гг.)*. Киев, 2014.

²⁶ Владелец «Нашей рыбы» Косюк будет отвечать за силовой блок в Администрации Президента. *ТСН*. 03.07.2014. URL: <https://ru.tsn.ua/politika/vladelec-nashey-ryaby-kosyuk-budet-otvechat-za-silovoy-blok-v-administracii-prezidenta-374967.html>

повнити. Почасти це пояснювалося небажанням політичних сил брати на себе відповідальність. 31 серпня Радикальна партія О. Ляшка заявила про свій вихід з парламентської більшості та відкликання свого висуванця з Кабміну (обіймав посаду віцепрем'єр-міністра). Формальним приводом для цього стало ухвалення парламентом у першому читанні змін до Конституції, які впроваджували особливий режим місцевого самоврядування у непідконтрольних Україні районах Луганської та Донецької області. Натомість ця політична сила намагалася дистанціюватися від влади в умовах кризи, особливо беручи до уваги наближення виборів до місцевих органів влади.

Вибори до органів місцевого самоврядування у жовтні-листопаді 2015 р. разом із президентськими та парламентськими виборами завершили цикл постмайданного оновлення політичних еліт. Вони засвідчили (у порівнянні з результатами позачергових парламентських перегонів) певне зниження показників «Блока Петра Порошенка». Однак, враховуючи, що «Народний фронт» не пішов на вибори, очевидним було падіння підтримки політичних сил, які контролювали виконавчу гілку влади. Основним бенефіціаром місцевих виборів стала «Батьківщина», рівень підтримки якої у відсотковому вимірі виріс більше як удвічі²⁷.

У листопаді на порядку денному постало питання можливої відставки з посади прем'єр-міністра А. Яценюка. Однак той заявив, що його політична сила «Народний фронт» тоді вийде зі складу коаліції. За такого варіанта сформувати нову більшість було б проблематично, а це означало нові парламентські вибори, відповідно — посилення «Батьківщини». На той час БПП це було не вигідно, треба було підготуватися до кампанії. На підтримку чинного прем'єр-міністра виступили й західні партнери. Так, впливовий американський бізнесмен та філантроп Дж. Сорос заявляє: «Правляча коаліція має дуже вузький вибір. Країна не може дозволити собі ані нових загальнонаціональних виборів, ані змін у складі коаліції. Те і те підірвало б уряд на кілька місяців, а в країні назріває фіскальна криза... Єдиний поступальний шлях для президента Порошенка полягає в тому, щоб продовжити співробітництво з Яценюком і спільно переконати їх блоки проголосувати за бюджет, який задовольнить МВФ... Зараз проблемою є те, що президент вагається щодо співпраці з прем'єр-міністром, а відсутність його проводу призводить до безладдя в лавах правлячої коаліції... Час спливає. Чим раніше президент Порошенко обере єдиний відкритий для нього поступальний курс, то кращими є шанси на те, що він відновить контроль над правлячою коаліцією і уникне фіскальної катастрофи, яка може зруйнувати нову Україну. Президенту буде потрібно очолити процес реформ, яких гучно вимагає громадськість»²⁸.

Подібних поглядів дотримувався й віце-президент США Дж. Байден, який на початку грудня 2015 р. відвідав Україну з офіційним візитом. Під час виступу у Верховній Раді він зазначив: «Не мені нагадувати вам, що це спільна відповідаль-

²⁷ Головка В. Україна незалежна... С. 437.

²⁸ Сорос Дж. Європі конче потрібний успіх, і Україна може стати таким успіхом. *Українська правда*. 15 лист. 2015. URL: <https://www.prawda.com.ua/columns/2015/11/15/7088820/>

ність як Президента, так Прем'єр-міністра, так і членів цього високоповажного органу: усі ви повинні відкласти убік дрібні розбіжності, щоб втілити Революцію Гідності у реальність»²⁹.

Таким чином, А. Яценюку вдалося утриматися у керма уряду. В середині грудня була оприлюднена «Спільна заява президента України, прем'єр-міністра України та голови Верховної Ради України», в якій зазначалося, що «питання заміни прем'єр-міністра — не стоїть на порядку денному». У заяві також засуджувалася «істерична, антивладна, антиурядова та антидержавна кампанія, організована корумпованими олігархами» та проголошувалися неприйнятними «будь-які форми протистояння всередині парламентської коаліції, які «ляють воду на млин» ворогів української державності та демократії»³⁰.

Незважаючи на публічне примирення, командам президента та прем'єр-міністра не вдалося знайти спільної мови. Президентські сили розпочали підготовку до дострокових парламентських виборів, щоб знизити свою залежність від «Народного фронту» у Верховній Раді. У лютому 2016 р. позиції А. Яценюка послабив новий скандал — у відставку пішли ще п'ять міністрів. Найрезонансним стало звільнення міністра економічного розвитку та торгівлі А. Абронавічуса, який пояснив свій крок корупцією на найвищому політичному рівні та тиском на нього осіб з оточення президента та парламентської більшості. Почасті відставка А. Абронавічуса вплинула на зміну ставлення західних партнерів щодо перспектив збереження А. Яценюка на чолі уряду. На початку 2016 р. прогресу у реформах не спостерігалось. Отже, українським елітам було послано сигнал, що Захід з розумінням поставиться до заміни голови уряду за умов збереження союзу між «Блоком Петра Порошенка» та «Народним фронтом» (тобто відмовитись від дочасних парламентських виборів) та зниження впливу президента на правоохоронні структури.

Після звіту в парламенті наприкінці лютого 2016 р. робота уряду була визнана незадовільною, але постанову про його відставку підтримали лише 194 народних депутати за 226-ти необхідних. До того ж із коаліції вийшли фракції «Батьківщини» та «Самопоміч», і вона фактично припинила своє існування. Особливістю ситуації було те, що голосів для зняття А. Яценюка було достатньо, але під нову кандидатуру їх бракувало. Серед претендентів на крісло очільника Кабміну розглядалися міністр фінансів Н. Ярецько та М. Саакашвілі (які мали тісні зв'язки в політичних колах США), а також О. Турчинов як найближчий соратник А. Яценюка.

10 квітня 2016 р. А. Яценюк виступив із відеозверненням про свою добровільну відставку. Наступним кроком стало залучення до фракцій «Народного фрон-

²⁹ Виступ Віцепрезидента США Джо Байдена у Верховній Раді України. *Посольство США в Україні*. 8 груд. 2015. URL: <https://ua.usembassy.gov/uk/remarks-vice-president-joe-biden-ukrainian-rada-uk/>

³⁰ Заява Порошенка, Яценюка і Гройсмана: питання зміни прем'єра не стоїть на порядку денному. *Дзеркало тижня*. 15.12.2015. URL: https://dt.ua/POLITICS/zayava-poroshenka-yacenyuka-i-groyсмана-pitannya-zmini-prem-yera-ne-stoyit-na-poryadku-dennomu-194174_.html

ту» та «Блоку Петра Порошенка» нових депутатів. Далі було проголошено про дієздатність коаліції «Європейська Україна», яка формально нараховувала 227 голосів. У підсумку, 14 квітня новим прем'єр-міністром було призначено В. Гройсмана. За його кандидатуру проголосували 257 депутатів. Показово, що «Народний фронт» та «Блок Петра Порошенка» дали лише 206 голосів, позитивний результат забезпечили 23 голоси фракції «Відродження», 16 — «Волі народу», 11 — позафракційних та один від Радикальної партії. Програма діяльності уряду була схвалена лише з третього разу та отримала 243 голоси. Тим самим унаочнилося, що уряд мав слабку опору у парламенті, а коаліція існувала лише на папері.

У зв'язку зі зміною уряду були проведені широкі кадрові перестановки. Новим спікером став А. Парубій. Був замінений генеральний прокурор — ним став Ю. Луценко. Для цього були внесені зміни до законодавства, які дозволяли обіймати дану посаду особі без профільної освіти та відповідного досвіду роботи.

Новий уряд сфокусувався на вирішенні соціально-економічних проблем, що вимагало непопулярних заходів, зокрема, було в черговий раз суттєво підвищено вартість газу та житлово-комунальних послуг для населення. Це дало змогу отримати новий кредит від МВФ в \$1 млрд і макроекономічну допомогу від ЄС в \$600 млн. Ситуацію в економіці ускладнював новий етап торгово-економічного протистояння з Росією. З 1 січня 2016 р. у повному обсязі розпочала свою дію зона вільної торгівлі України та ЄС. У відповідь Росія призупинила по відношенню до України дію угоди про зону вільної торгівлі США, заборонила ввезення української сільгосппродукції, наклала додаткове мито на низку товарів, заборонила транзит українських товарів своєю територією. Наприклад, українську продукцію до Казахстану по території Росії можна було доставляти лише через Білорусь. Своєю чергою Україна заборонила ввезення низки російських товарів (переважно тих самих, що заборонила РФ, — сільгосппродукцію, продукти харчування, цигарки, добрива та ін.) та скасувала режим вільної торгівлі щодо російських товарів.

Постали нові виклики і на європейському напрямі. Попри те, що Угода про асоціацію України та ЄС була підписана двома сторонами, її повноцінний вступ у дію мав відбутися після ратифікації усіма країнами-учасницями ЄС. У Нідерландах питання ратифікації угоди з Україною було винесене на «консультативний і корегувальний референдум». Це було зумовлено частково міграційною кризою в ЄС, посиленням євроскептичних настроїв загалом, а почасти — негативним іміджем України через збитий проросійськими сепаратистами «Боїнг» у небі Донбасу в липні 2014 р., численними повідомленнями ЗМІ про корупцію, політичну та економічну нестабільність у країні. У квітні 2016 р. 61 % громадян Нідерландів, які узяли участь у плебісциті, висловились проти угоди (загальна явка склала близько 32 %). Через це у грудні 2016 р. на саміті ЄС було ухвалене спеціальне рішення, в якому враховувалися заперечення з боку Нідерландів. Зокрема, було зазначено, що ЄС не дає Україні жодних зобов'язань щодо її можливого повноправного членства в об'єднанні, надання економічної чи військової допомоги, не надає українським громадянам права на вільне проживання чи працевлаштуван-

ня в ЄС тощо. Після цього нідерландський парламент ратифікував Угоду, і вона вступила в повну дію з 1 вересня 2017 р.

Водночас на європейському напрямі відмічався прогрес у лібералізації візового режиму. Для цього Україні довелося не тільки впровадити необхідні технічні нововведення (біометричні паспорти), але й вжити кроків щодо обмеження корупції в державних органах влади. Так, було введено електронне декларування доходів і власності держслужбовців керівної ланки та народних депутатів, до того ж ці дані були викладені у вільний для пересічних громадян доступ. Виявилося, наприклад, що народні депутати мали на руках 12 млрд грн готівки (переважно у твердій валюті), чимало нерухомості (як у країні, так і поза її межами) та слітних транспортних засобів. Достовірність декларацій перевіряло Національне агентство з запобігання корупції (НАЗК). Але головною метою було не одноразове виявлення статків чиновників і депутатів, а недопущення їх незаконного збагачення у майбутньому. Усі ці заходи дозволили у травні 2017 р. укласти угоду з ЄС про безвізові поїздки українських громадян (на період до 90 днів протягом півроку), і цей режим розпочав діяти з 11 червня 2017 р.

Важливим кроком для укріплення міжнародних позицій України став Варшавський саміт НАТО у липні 2016 р. Одним з основних питань на ньому було оновлення оборонної інфраструктури Альянсу на східному фланзі ЄС — від Балтійського до Чорного моря — у відповідь на агресивні дії Росії. У цьому контексті Україна, що набула за попередні роки практичний досвід протистояння РФ, розглядалась як один із ключових партнерів. Тому вона отримала одностайну підтримку держав-учасниць Альянсу, яка була зафіксована у спільній Заяві комісії Україна — НАТО. В ній, зокрема, зазначалося: «Ми закликаємо Росію скасувати незаконну і самопроголошену «анексію» Кримського півострову, яку ми не визнаємо і не будемо визнавати... Ми засуджуємо триваюче та широкомасштабне нарощування Росією своєї військової присутності в Криму, а також стурбовані діями та заявленими планами щодо подальшого нарощування військового потенціалу в чорноморському басейні, яке може мати подальші наслідки для стабільності в регіоні... Росія продовжує роздмухувати нестабільність на сході України, що вже призвело до втрати майже 10 000 життів на Донбасі і позбавило Україну значної частини свого індустріального потенціалу... Ми очікуємо, що Росія виконає свої зобов'язання щодо впливу на бойовиків задля виконання ними своїх зобов'язань у повному обсязі. Ми закликаємо Росію припинити свою політичну, військову та фінансову підтримку бойовиків і виконувати свої зобов'язання в рамках Мінського пакету заходів, включаючи виведення російських військ і військової техніки з території України, а також дозволити Україні відновити повний контроль над її державним кордоном»³¹. Одним із головних практичних підсумків Варшавського саміту стало надання Україні Комплексного пакету допомоги (КПД), який містив 40 напрямів взаємодії з військового, військово-технічного та оборонно-промислового співробітництва.

³¹ Рішення комісії Україна — НАТО на Варшавському саміті: повний текст. *Європейська правда*. 9 лип. 2016 р. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/07/9/7051883/>

Несподіванкою для політичного керівництва України стала перемога на президентських виборах в США Д. Трампа. Офіційний Київ налагодив тісні зв'язки з демократичною адміністрацією у Вашингтоні, тож основна ставка на виборах робилася на перемогу кандидата від Демократичної партії США Х. Клінтон. Деякі українські державні високопосадовці дозволяли собі негативні та навіть образливі оцінки кандидата від Республіканської партії США Д. Трампа під час передвиборчої кампанії, реагуючи на його обіцянки переглянути американську політику на російському напрямі, зокрема за рахунок поступок з важливих для України питань. З перемогою Д. Трампа в українській політичній еліті виникли побоювання, що нова президентська адміністрація США суттєво зменшить підтримку України в обмін на важливіші для себе поступки з боку РФ (у ЗМІ навіть придумали для цього спеціальну метафору — «велика обгородка»). Тому з листопада 2016 р. українська дипломатія різко активізувалася, щоб нівелювати негатив від помилкової зовнішньополітичної орієнтації, і змогла знайти підтримку в середовищі Республіканської партії США, а адміністрація Д. Трампа, яка перебувала під внутрішньополітичним тиском через непрозорі відносини з Росією, почала проводити навіть більш проукраїнську політику, ніж команда попереднього американського президента Б. Обами.

В останні місяці 2016 р. уряд та президент зіткнулися з двома новими внутрішніми кризами. Невдоволення населення через різке підвищення вартості житлово-комунальних послуг спробували використати учорашні союзники по коаліції «Європейська Україна». Так, «Батьківщина» Ю. Тимошенко ініціювала кілька масових акцій протесту з метою політизації соціально-економічного порядку денного. Звичні до патетики політтехнологи виградали для них пафосне найменування «тарифний майдан». На них лунали гасла імпічменту президенту П. Порошенку. Однак суспільство не підтримало вуличні акції «Батьківщини», і політичних наслідків вказана політична ініціатива не мала. Невдовзі на низку популістських кроків пішов і уряд: зокрема, він ухвалив рішення підняти рівень мінімальної зарплати удвічі — з 1,6 до 3,2 тис. грн. Це призвело до ускладнення роботи бюджетних установ (щоб підвищити зарплату довелося скорочувати трудові колективи або переводити їх на неповний робочий тиждень) і малого бізнесу. На початку листопада 2016 р. у відставку з посади голови Одеської ОДА був відправлений М. Саакашвілі. Причиною зміщення харизматичного реформатора стало те, що, перебуваючи на державній службі, він публічно критикував дії уряду та президента і виступав із популістськими ініціативами. Частково це було спричинено тим, що політик не отримав бажаного портфеля прем'єр-міністра у квітні 2016 р.

Друга криза була пов'язана з великим бізнесом і завершилася націоналізацією «Приватбанку». Таке рішення ухвалила РНБО України 18 грудня 2016 р. До драматичного загострення ситуації долучилися декілька чинників. Через глибокий економічний спад українська банківська система зазнала великих втрат і працювала з серйозними труднощами. Дрібні та середні проблемні банки можна було відносно безболісно вивести з ринку та ліквідувати. Однак банкрутство найбільшого банку країни «Приватбанку», в якому обслуговувалися десятки

мільйонів клієнтів, могло призвести до колапсу економіки та масових акцій протесту вкладників. Власники банку, повною мірою усвідомлюючи унікальну роль в економічному житті країни, постійно добивалися поступок від НБУ та уряду, що викликало постійні нарікання з боку МВФ. «Приватбанк» тривалий період був одним з наріжних каменів бізнес-імперії групи «Приват», знаковою фігурою якої був І. Коломойський. Націоналізація банку не тільки ускладнила її роботу, але й послабила політичні позиції. У відповідь бенефіціари банку шукали засіб відновлення свого впливу, зокрема через розширення співпраці з опозиційними силами.

Станом на кінець 2016 р. в Україні спостерігалася стабілізація економічної сфери. За підсумками року, вперше після Революції гідності було зафіксоване зростання ВВП — на 2,4 % порівняно з 2015 р.

Блокада, реформи, розчарування. Початок 2017 р. ознаменувався ескалацією військових дій на Донбасі, які стали найінтенсивнішими з часів боїв під Мар'їнкою у червні 2015 р. Так, 29 січня проросійські бойовики почали штурм промислової зони м. Авдіївка. Атака була не тільки відбита — українські військові спромоглися просунутися вперед і зайняти нові позиції у «сірій зоні». Зазначимо, що й у подальшому українські силові сили намагалися просуватися вперед, займаючи території, які мали контролюватися Україною за мінськими угодами вересня 2014 р.

У січні 2017 р. почалася «громадська» транспортна блокада ОРДЛО. З такою ініціативою виступили деякі народні депутати, насамперед від фракції «Самопоміч» (С. Семенченко, Є. Соколов та ін.), врешті до неї долучилися ветерани АТО. Формально вони вимагали звільнити українських військовополонених та припинити контрабанду через лінію розмежування. Спочатку офіційна влада висловила протиприпинення товарообігу та транспортного сполучення з окупованими районами, оскільки вона призводила до суттєвих економічних втрат і створювала ризики для енергетичної системи на підконтрольній Україні території Донбасу (зокрема, від поставок електроенергії залежало м. Маріуполь). Водночас 11 січня Кабмін ухвалив розпорядження, що частково враховувало вимоги протестувальників. Так, були поставлені завдання посилити боротьбу з контрабандою через лінію розмежування; створити «гуманітарно-логістичні центри» поряд з контрольно-пропускними пунктами, аби мешканці окупованих територій могли купувати товари першої необхідності; урегулювати правові питання, пов'язані з економічною діяльністю українських компаній на окупованих територіях, та з наданням адміністративних і соціальних послуг громадянам з ОРДЛО в населених пунктах поряд з лінією зіткнення; сприяння навчанню молоді з ОРДЛО в українських освітніх закладах; посилення інформаційної присутності України у зоні конфлікту тощо³².

Транспортна блокада призвела до зменшення запасів вугілля на українських ТЕС до критичного рівня. Уряд був змушений впровадити надзвичайний режим

³² Про затвердження плану заходів, спрямованих на реалізацію деяких засад державної внутрішньої політики щодо окремих районів Донецької та Луганської областей, де органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження. *Сайт Верховної Ради України*. 11.01.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8-2017-%D1%80#Text>

в електроенергетиці, що передбачав віялові відключення споживачів у низці регіонів України. Підрозділи МВС кілька разів намагалися деблокувати залізничні шляхи, однак це викликало негативний суспільний резонанс, що загрожував перерости у глибоку політичну кризу. 19 лютого під час акції, присвяченої третій річниці загибелі протестувальників на Євромайдані, кілька сотень членів радикальних організацій (насамперед «Організації українських націоналістів» М. Кохановського) намагалися блокувати Адміністрацію Президента. Відбулися зіткнення з правоохоронцями, близько десяти громадян було затримано (наступного дня їх звільнили). Політичними лідерами акції виступили народні депутати В. Парасюк, Є. Соколов та С. Семенченко, які намагалися подати інцидент як початок «нового Майдану». Натомість вони наразилися на хвилю критики, зокрема, й з боку тих, хто підтримав блокаду ОРДЛО. Мер м. Дніпро Б. Філатов назвав В. Парасюка та С. Семенченка «корисними ідіотами» (В. Путіна. — *Авт.*)³³. З метою упередження політичної кризи три фракції Верховної Ради (БПП, «Народний фронт», Радикальна партія) та представники громадськості підписали декларацію «Єдність заради перемоги» — «Про відданість принципам Революції Гідності та об'єднання навколо спільних цінностей»³⁴.

Наприкінці лютого 2017 р. транспортну блокаду спробували поширити з лінії розмежування з ОРДЛО на інші ділянки українсько-російського кордону. Штаб блокади анонсував плани до 2 квітня заблокувати вісім основних залізничних прикордонних переходів, через які завозилися російські товари, проте обіцяли безперешкодно пропускати транзитні вантажні та пасажирські потяги.

У відповідь на транспортну блокаду ватажки ОРДЛО О. Захарченко та І. Плотницький пригрозили: якщо до 1 березня 2017 р. вона не буде припинена, то вони введуть зовнішнє управління на всіх підприємствах української юрисдикції, що працювали на території «ДНР» та «ЛНР», а також припинять постачання вугілля. І 1 березня дійсно почалася «націоналізація» — озброєні бойовики захопили 43 підприємства та офіси компаній. 15 березня група компаній «СКМ», яка мала в ОРДЛО численні активи, заявила, що втратила реальний контроль над ними.

Інструментом тиску на Україну також став указ президента РФ В. Путіна «Про визнання в Російській Федерації документів і реєстраційних знаків транспортних засобів, виданих громадянам України та особам без громадянства, які постійно мешкають на територіях окремих районів Донецької та Луганської областей». Цей документ, зокрема, визнавав «паспорти», які видавалися у «ДНР» та «ЛНР». З ними віднині дозволялося в'їжджати та виїжджати з Росії. За офіційною позицією РФ, висловленою міністром закордонних справ С. Лав-

³³ Філатов назвав Парасюка і Семенченко «полезными идиотами». *Днепр. інфо*. 20.02.2017. URL: <https://dnepr.info/news/filatov-nazval-parasyuka-semenchenko-poleznyimi-idiotami>

³⁴ Три парламентські фракції долучилися до декларації «Єдність заради перемоги». *Укрінформ*. 20.02.2017. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2179430-tri-parlamentski-frakcii-dolucilisa-do-deklaracii-ednist-zaradi-peremogi.html>

ровим, це було зроблено начебто «з гуманітарних міркувань»³⁵. Натомість це був ще один крок до міжнародної легітимації «ДНР» та «ЛНР». Власне, так це й інтерпретували очільники ОРДЛО. Своєю чергою, МЗС України заявило, що «це, де-факто, є визнанням контрольованих Росією на окупованих українських територіях Донбасу нелегітимних органів влади»³⁶. Президент П. Порошенко назвав цей крок В. Путіна «черговим доказом російської окупації».

З метою запобігання політичній кризі та під тиском громадської думки українська влада пішла на поступки у питанні транспортної блокади ОРДЛО. 16 березня президент України за підсумками засідання РНБО увів у дію рішення про тимчасову заборону переміщення товарів через лінію розмежування. Таким чином, блокада стала офіційною позицією України і мала здійснюватися силами Національної гвардії, Національної поліції, Держфінскалслужби та за участі СБУ. Однак і після цього рішення П. Порошенко виступив із заявою, що блокада «виявилася спецоперацією з виштовхування окупованих районів Донбасу в Росію»³⁷. Також на зазначеному засіданні РНБО були введені санкції проти російських банків («Сбербанк», «ВТБ БАНК», «Ві Ес Банк», «Промінвестбанк», «БМ банк») — їм заборонили виводити кошти з України на користь пов'язаних осіб. За місяць, 28 квітня РНБО ухвалила рішення «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)», яке було 15 травня введено у дію президентом³⁸. Цей документ узагальнив попередні п'ять санкційних указів та суттєво розширив їх: санкції були поширені на 468 українських та російських компаній, а також 1228 фізичних осіб. Принципово новим стало уведення до санкційного переліку російських ІТ-компаній — «ВКонтакте», *Mail.Ru Group*, «Яндекс», які контролювали популярні в Україні соціальні мережі «ВКонтакте», «Однокласники» та інші ІТ-сервіси. Це було зроблено з метою зменшення російського інформаційного впливу. Інтернет-провайдери мали блокувати доступ до них протягом трьох років. Однак громадянам не заборонялося користуватися цими майданчиками, відповідальності фізичних осіб за обхід блокування не передбачалася.

Наступним кроком у напрямі протидії російській інформаційній експансії став курс на посилення позицій української мови. Наприкінці травня 2017 р. Верховна Рада ухвалила норми, якими зобов'язала загальнонаціональні та регіональ-

³⁵ Лавров об'яснив признание паспортів ДНР і ЛНР в РФ гуманітарними соображеннями. *Интерфакс*. 21.02.2017. URL: <https://www.interfax.ru/world/550835>

³⁶ В Україні рішуче засуджують указ Путіна про визнання так званих «документів», виданих на окупованих територіях Донбасу — МЗС. *УНІАН*. 18.02.2017. URL: <https://www.unian.ua/online/archive/80449.html>

³⁷ Порошенко назвав блокаду ОРДЛО спецоперацією з виштовхування «ДНР» і «ЛНР» у Росію. *УНІАН*. 20 берез. 2017 р. URL: <https://www.unian.ua/war/1831869-poroshenko-nazvav-blokadu-ordlo-spetsoperatsiyu-z-vishtovhuvannya-dnr-i-lnr-u-rosiyu.html>

³⁸ Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій). *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004525-17>

ні телеканали транслювати 75 % контенту українською, для місцевих телеканалів (рівень міста або району) встановлювалась квота у 60 %. Ці норми стосувалися основних категорій телепродукції — новин, передач, фільмів. Увесь іноземний контент мав дублюватися українською, за винятком радянських фільмів, для яких можна було обмежитись субтитрами. Водночас встановлювався перехідний режим майже у півтора року, аби телекомпанії могли адаптуватися до нових норм.

Де-факто був упроваджений візовий режим для російських громадян. Указом Президента було введено рішення РНБО, яким Російська Федерація відносилась до переліку держав міграційного ризику. Росіяни могли в'їжджати до України лише за закордонними біометричними паспортами.

У ситуації, коли зростала напруга на Донбасі, та на тлі невизначеності у відносинах із новою президентською адміністрацією США, з'явилася низка неофіційних планів з урегулювання конфлікту. Наприкінці грудня 2016 р. впливовий бізнесмен В. Пінчук надрукував у *The Wall Street Journal* статтю, у якій запропонував відтермінувати вступ України до ЄС та НАТО, відкласти питання повернення Криму, а також провести місцеві вибори в ОРДЛО згідно із буквою (а не духом) мінських домовленостей. Його виступ здійняв хвилю критики з боку патріотично налаштованої громадськості. Негативною була також позиція П. Порошенка та його оточення³⁹. 4 січня 2017 р. на шпальтах *The Wall Street Journal* було надруковано статтю-відповідь за авторством заступника голови Адміністрації Президента України К. Єлисеєва, який наголошував, що «компроміси на умовах Росії — це невірна політика... Кремлю хотілося б легітимізувати свою гібридну окупацію та її маріонетковий режим на Донбасі руками самої України»⁴⁰. В. Пінчук був вимушений публічно виправдовуватися, зокрема тим, що його первісний текст статті був скорочений редакцією газети, через що смисл частково був втрачений. А також була змінена назва — замість первісної «Нова стратегія для України в мінливому світі: внесок заради досягнення миру і захисту нашої свободи» була надрукована назва «Україна повинна піти на болісний компроміс заради миру з Росією»⁴¹.

Значно жорсткішою була реакція офіційної влади на мирний план авторства народного депутата А. Артеменка (фракція Радикальної партії). Він передав його раднику Президента США Д. Трампа М. Флінну, про що у лютому 2017 р. повідомила газета *The New York Times*. За її інформацією, український депутат також надав певні документи, які начебто засвідчували корупційні зв'язки П. Порошенка. План передбачав проведення всеукраїнського референдуму щодо передачі Криму

³⁹ Райнин о статье Пинчука: Порошенко как минимум удивился. Но давайте все-таки не демонизировать тех или иных олигархов. *Цензор.нет*. 12 січ. 2017. URL: https://censor.net.ua/news/423004/rayinin_o_state_pinchuka_poroshenko_kak_minimum_udivilsya_no_davayite_vsetaki_ne_demonizirovat_teh_ili

⁴⁰ Yeliseiev Kostyantyn, Respect for Ukraine Vital for a Lasting Peace. *The Wall Street Journal*. 04.01.2017. URL: <https://www.wsj.com/articles/respect-for-ukraine-vital-for-a-lasting-peace-1483548255>

⁴¹ Пінчук В. Без назви. *Українська правда*. 13 січ. 2017. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2017/01/13/7132350/>

Росії в оренду на 50—100 років, виведення російських військ з Донбасу, амністію для проросійських сепаратистів та скасування санкцій проти Росії, а також збереження позаблокового статусу України. Проти А. Артеменка була порушена кримінальна справа за державну зраду, він був виключений з фракції Радикальної партії⁴². А після того, як його позбавили українського громадянства Указом президента, парламент припинив його повноваження народного депутата.

У квітні 2017 р. за ініціативою прокуратури АРК у Міжнародному центрі перспективних досліджень (МЦПД) по «справі Артеменка» відбулися обшуки. Зокрема, в ухвалі суду, що їх санкціонував, зазначалося, що в основі «мирного плану» Артеменка... лежить план «Ідеї щодо врегулювання конфлікту на Донбасі» за авторством голови правління МЦПД Василя Філіпчука». У самому центрі заперечили своє авторство «плану Артеменка»⁴³. Матеріали, що на той час підготував та оприлюднив МЦПД з донбаської проблематики, більше кореспондували з ідеями, висловленими у статті В. Пінчука. Експерти Центру виступали за «німецьку модель» відновлення територіальної цілісності, в якій переважали інструменти не воєнної, а «м'якої сили». Основою реінтеграції, як вони наголошували, мав стати прискорений розвиток країни у політичній та економічних сферах. Тож йшлося про віддалену перспективу, що потребувала участі та згоди зовнішньополітичних гравців, зокрема Росії.

Неофіційні плани / стратегії та намагання їх донести адміністрації Д. Трампа були індикаторами побоювання частини української політеліти, що США можуть піти на «велику оборудку» з Росією. Це приховувало небезпеку суттєвого зменшення підтримки України з боку Заходу. Тому українська дипломатія намагалася цього не допустити. 20 червня відбулась зустріч (хоча й у обмеженому форматі *drop-in*, буквально — «заглянути на вогник») П. Порошенка з Д. Трампом, перша після обрання того президентом США. Вона засвідчила, що прогнози, де Вашингтон може обміняти Україну на поступки з боку Росії, є хибними. За підсумками саміту український президент заявив: «Ми отримали тверду підтримку з боку США. Підтримку щодо суверенітету, територіальної цілісності, незалежності нашої держави»⁴⁴. Д. Трамп у своєму виступі відзначив: «Це велика честь для мене зустрітися сьогодні з президентом Порошенком... У нас була дуже-дуже гарна дискусія, і досягнутий значний прогрес»⁴⁵.

⁴² Жуган В. «План Артеменка»: від оренди Криму до вилучення зі фракції Радикальної партії. *Радіо Свобода*. 20 лют. 2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28321143.html>

⁴³ Заява щодо неприпустимості переслідувань за вираження експертної думки. *Міжнародний центр перспективних досліджень*. 18 квіт. 2017. URL: <http://icps.com.ua/zayava-schodo-nergrupustymosti-peresliduvan-za-vyrazhennya-ekspertnoyi-dumky/>

⁴⁴ Порошенко про зустріч з Трампом: Ми отримали тверду підтримку України з боку США. *Інтерфакс-України*. 20.06.2017. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/430307.html>

⁴⁵ Лазоренко К. Зустріч Порошенка і Трампа: на кого робить ставку Білий дім? *Економічні новини*. 21.06.2017. URL: <https://enosty.com/uk/politika-ukr/full/2106-zustrich-poroshenka-i-trampa-na-kogo-robit-stavku-bilij-dim>

Влітку 2017 р. були зроблені важливі кроки для законодавчого закріплення євроатлантичного вектора української зовнішньої політики. Верховна Рада внесла в закони «Про національну безпеку» та «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» норму, що отримання членства в НАТО є метою державної політики України. А 25 липня державний секретар США М. Помпео проголосив «Кримську декларацію», що недвозначно засвідчила невизнання окупації Криму. У ній, зокрема, зазначалося: «Так само, як і в Декларації Веллеса 1940 року (фіксувала невизнання США окупації країн Балтії СРСР. — *Авт.*), Сполучені Штати знову підтверджують свою політику щодо відмови визнання вимог Кремля із встановлення суверенітету над територією, захопленою силою всупереч міжнародному праву. Спільно з союзниками, партнерами та міжнародним співтовариством Сполучені Штати відкидають спробу Росії анексувати Крим і зобов'язуються підтримувати цю політику до відновлення територіальної цілісності України. Сполучені Штати закликають Росію поважати принципи, про дотримання яких вона давно стверджує, і завершити окупацію Криму»⁴⁶.

Розширення підтримки з боку США також було обговорено на зустрічі Д. Трампа та П. Порошенка у вересні 2017 р. Знаковою подією стала поставка у травні 2018 р. в Україну американських протитанкових ракетних комплексів «Джавелін», переговори про які йшли ще з 2014 р. Ці бойові системи — одні з найкращих у світі засобів боротьби проти танків. Символічний жест США не лише демонстрував рішучість країни-світового лідера перейти від моральної підтримки до надання реальної військової допомоги, але й створив позитивний фон для розгортання військово-технічного співробітництва з іншими західними державами.

На середину 2017 р. стало очевидним, що формат АТО на Донбасі чимдалі більше суперечить офіційній позиції України про міждержавний конфлікт. У липні 2017 р. на сайті «Громадського» був опублікований проект закону «Про особливості державної політики з відновлення державного суверенітету України над тимчасово окупованою територією Донецької та Луганської областей України» (оприлюднений текст був не повністю, без перехідних положень)⁴⁷. Проект, розроблений РНБО за ініціативи О. Турчинова, акцентував на військових засобах вирішення конфлікту. За інформацією журналістів, документ 19 липня мав бути винесений на розгляд РНБО, але його відклали: як пояснив О. Турчинов, через «необхідність додаткових консультацій з нашими стратегічними партнерами».

Оновлений законопроект був внесений до парламенту Президентом у жовтні 2017 р. як невідкладний і був ухвалений у лютому 2018 р. У ньому чітко зазначалося, що ОРДЛО є тимчасово окупованими Росією територіями. Закон розповсюджував на них дію норм закону «Про забезпечення прав і свобод громадян та

⁴⁶ Кримська Декларація: Заява Державного секретаря Помпео. *Сайт Посольства США в Україні*. URL: <https://ua.usembassy.gov/uk/crimean-declaration/>

⁴⁷ Каменев М., Спірін М. «Деокупація за Турчиновим»: текст закону. *Громадське*. 12 лип. 2017. URL: <https://hromadske.ua/posts/deokupatsiia-za-turchynovym-tekst-zakonu>

правовий режим на тимчасово окупованій території України», який стосувався Криму та м. Севастополь⁴⁸. Як заявив в одному з інтерв'ю О. Турчинов, «прийнятий нами закон України “Про особливості державної політики з відновлення державного суверенітету України над тимчасово окупованою територією Донецької та Луганської областей України” нарешті дозволив назвати речі своїми іменами. Головне, що у законі Росія чітко названа агресором»⁴⁹.

Основним нововведенням стала трансформація АТО в Операцію Об'єднаних сил (ООС), це означало перехід стратегічного керівництва від СБУ до Генерального штабу ЗСУ⁵⁰, що і відбулося з 30 квітня 2018 р. Це на змістовному і на символічному рівні зафіксувало конфлікт на Донбасі як міждержавне військове протистояння. Відзначимо також, що у січні 2018 р., вносячи поправки до закону про військово-цивільні адміністрації, парламент для підконтрольної частини Донбасу вніс нове формулювання — «район відсічі збройної агресії Російської Федерації»⁵¹.

У жовтні 2017 р. парламент пролонгував дію закону про особливий статус ОРДЛО, який первісно був ухвалений згідно із зобов'язаннями за мінськими угодами вересня 2014 р. Теж саме було здійснено й у жовтні 2018 р.: дію закону було продовжено до 31 грудня 2019 р. Метою цього було не дати Росії аргументів, що Україна не виконує свої міжнародні зобов'язання, і добитися пом'якшення санкційного тиску. Наприкінці грудня 2017 р. був проведений обмін полоненими: Україна передала Росії 233 заарештованих проросійських сепаратисти, повернувши з в'язниць ОРДЛО 73 громадянина України.

Протягом 2018 р. Україна згортала відносини з Росією. У березні офіційний Київ у рамках акції солідарності країн західної демократії з Великою Британією (на її території у м. Солсбері російські спецслужби провели теракт із використанням хімічних речовин) вислала 13 російських дипломатів — співробітників розвідувальних служб. За кількістю висланих росіян Україна посіла третє місце, після США та Великої Британії. Тоді ж український уряд ухвалив рішення про припинення дії «Програми економічного співробітництва з РФ на 2011—2020 рр.», підписану у 2011 р., проте 2017 р., у порівнянні з 2016 р., товарообіг між Україною та РФ виріс на 26 %. Це відбулося переважно за рахунок зростання імпорту російського вугілля (у тому числі через переорієнтації поставок з ОРДЛО у рам-

⁴⁸ Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». *Сайт Верховної Ради України*. Перша редакція 15 квіт. 2014, остання — 4 листоп. 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18/ed20181104>

⁴⁹ Турчинов: Выборы не должны быть для страны стихийным бедствием. *Интерфакс-України*. 20 черв. 2018. URL: <https://interfax.com.ua/news/interview/513266.html>

⁵⁰ Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях. *Сайт Верховної Ради України*. 24 лют. 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19>

⁵¹ Про військово-цивільні адміністрації. *Сайт Верховної Ради України*. Редакція від 18 січ. 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19/ed20150203>

ках транспортної блокади), нафтопродуктів, добрив тощо. За великим рахунком це було відновлювальне зростання: за попередні три роки, 2014—2016 рр., товарообіг між країнами скоротився у 4,5 раза (450 %). Відновлювальне зростання товарообігу продовжилося і в 2018 р. і становило 16,5 %.

Протягом 2017—2018 рр. Росія замінила ватажків ОРДЛО. У листопаді 2017 р. був зміщений «глава ЛНР» І. Плотницький. Він конфліктував за владу з очільниками силових структур бойовиків (зокрема з «міністром внутрішніх справ» І. Корнетом), однак не розрахував свої сили, і ті, погрожуючи зброєю, змусили його втекти до Росії. «В. о. глави ЛНР» став «міністр держбезпеки» Л. Пасічник — колишній співробітник СБУ. А 31 серпня 2018 р. у центрі Донецька підірвали ватажка «ДНР» О. Захарченка. Російські та сепаратистські ЗМІ намагалися звинуватити у проведенні теракту Україну, однак жодних доказів цього так і не було надано. Після нетривалого кулуарного протистояння проросійське сепаратистське об'єднання очолив Д. Пушилін. З метою легітимізації ватажків ОРДЛО 11 листопада були проведені чергові фейкові вибори — на них «перемогли» призначені Росією Д. Пушилін та Л. Пасічник. Подібним чином були оновлені й «народні ради».

Восени 2018 р. загострилась військова ситуація у Чорноморсько-Азовській акваторії. Ознаки можливої ескалації спостерігалися з весни 2017 р. Так, у районі Одеського газового родовища з однієї раніше захопленої бурової платформи (знаходилася за 55 км від о. Зміїний та за 100 км від Одеси) був обстріляний зі стрілецької зброї військово-транспортний літак ВМС України. Нова точка напруги виникла через незаконне будівництво Росією мосту через Керченську протоку — з Таманського півострова до окупованого Криму. Перша черга мосту була введена в експлуатацію у травні 2018 р. Висота зводів у 35 м не давала змоги проходити під ним судам класу *Rapatax* (їхня висота від ватерлінії до найвищої точки становить 58 м), які активно використовувалися для перевезення продукції (насамперед зерна та металопрокату) з портів Бердянська та Маріуполя⁵².

Далі сталися декілька конфліктів навколо риболовецьких суден. Наприкінці березня 2018 р. українські прикордонники затримали в Азовському морі судно «Норд», приписане до порту Керч, експлуатація якого була заборонена Україною через окупацію Криму Росією. Водночас Україна вважала екіпаж українськими громадянами, які проживають на тимчасово окупованій території та порушили правила виїзду з них. Крім того, їм інкримінувалася незаконна економічна діяльність. У відповідь Росія затримала у Чорному морі біля мису Тарханкут українське судно за начебто незаконний вилов риби у «виключній економічній зоні РФ».

У травні Росія закрила частину акваторії Азовського моря, досить близької до українського узбережжя, — для проведення бойових стрільб. Україна натомість проголосила частину акваторії, яка межує з Росією, зоною проведення постійних військових навчань. Наступним приводом для ескалації стало обмеження Росією

⁵² Головка В. Україна незалежна... С. 441.

проходу через Керченсько-Енікальський канал суден з/в українські порти Бердянськ, Генічеськ та Маріуполь під приводом забезпечення безпеки навігації та Кримського мосту. Для цього з Каспійського моря були перекинуті 35 бойових катерів, які начебто мали запобігти українським диверсійним атакам.

Чимдалі більше втягуючись у диспозицію протистояння, Україна ухвалила рішення посилити свою військову присутність в Азовському морі, укріпити берегову охорону на його узбережжі та утворити там військово-морську базу. З цією метою до Бердянська спочатку наземним транспортом було переведено два артилерійські катери «Лубни» та «Кременчук» (типу «Гюрза»). У вересні 2018 р. через Керченську протоку в Азовське море з Одеси було переведено буксир «Кореєць» та пошуково-рятувальне судно «Донбас». Українське занепокоєння було підтримано на міжнародному рівні. Зокрема, Європарламент ухвалив резолюцію, у якій засуджувалися надзвичайні дії Росії в Азовському морі у вигляді тотальних перевірок цивільних суден.

25 листопада відбулася чергова знакова подія, що засвідчила: анексувавши Крим, Росія розраховує на встановлення свого монопольного контролю над Азовсько-Чорноморською акваторією. Українська корабельна група, до складу якої входили три кораблі (два малих броньованих артилерійських катери «Нікополь» і «Бердянськ», рейдовий буксир «Яни Капу»), намагалася пройти через Керченську протоку в Азовське море. Російська сторона цьому перешкодила: прохід під Керченським мостом був заблокований танкером, російські кораблі намагалися протаранити український буксир, а по артилерійських катерах був відкритий вогонь на ураження, кілька українських моряків отримали поранення. Кораблі були захоплені російськими спецпризначеннями, коли намагалися повернутися до Одеси, та конвойовані до Керчі. Загалом 24 українські військовослужбовці (23 члени екіпажу та співробітник СБУ) були заарештовані й переправлені до Москви. У подальшому російська сторона судила їх за «незаконний перетин кордону», тоді як Україна вважала їх російськими військовополоненими. Спроби провести обмін на засуджених російських громадян були безуспішними — В. Путін принципово не йшов на поступки П. Порошенку. Обмін відбувся вже у вересні 2019 р. за новообранного президента України.

Надвечір 25 листопада П. Порошенко терміново скликав Военний кабінет. ЗСУ були приведені у стан підвищеної боєготовності. Відбулося засідання РНБО, на якому було ухвалено запровадження воєнного стану, але «без загальної мобілізації та обмеження конституційних прав і свобод громадян». Наступного дня Верховна Рада після гострої дискусії (деякі фракції звинуватили П. Порошенка в намаганні зірвати президентські вибори), підтримала запровадження воєнного стану, але обмежила його десятьма областями України (Винницька, Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Донецька, Луганська, Харківська, Сумська, Чернігівська), які межували з Росією та з невизнаною «Придністровською Молдавською республікою» чи виходили на Чорне та Азовське моря. Також военний стан був упроваджений у «внутрішніх водах України Азово-Керченської аквато-

рії». Крім того, він був введений не на 60, а на 30 діб — до 27 грудня, що давало можливість безперешкодно почати виборчий процес⁵³.

Міжнародна спільнота підтримала Україну в керченському інциденті. ЄС продовжив режим санкцій проти Росії. НАТО посилила військову присутність у Чорному морі та збільшила кількість військово-морських навчань. У Європарламенті була ухвалена резолюція, у якій будівництво Керченського мосту називалося незаконним та екологічно небезпечним, засуджувалися блокування навігації та інспектування суден в Азовському морі, було висловлено занепокоєння мілітаризацією Росією Азовського моря та незаконним видобутком нафти й газу на окупованій українській території (шельфі). У документі також містився заклик до ОБСЄ посилити моніторингову місію в районі Азовського моря та вимога покарати європейські компанії, які узяли участь у будівництві Керченського мосту.

З огляду на ситуацію, що загострювалася, президент України подав законопроект «Про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ». Цей крок був підтриманий парламентом, і згідно з нормами міжнародного права договір втратив чинність з 1 квітня 2019 р.

Росія наприкінці грудня 2018 р. упровадила санкції проти 68 українських компаній та 322 громадян. До переліку увійшли переважно особи, які публічно висловлювалися проти РФ, брали активну участь у протистоянні агресії, представники великого українського бізнесу. Також був заборонений імпорт низки українських товарів. Напередодні другого туру президентських виборів, 18 квітня, російський уряд проголосив новий пакет санкцій проти України — з 1 червня 2019 р. вводилися обмеження на поставку з Росії нафти та нафтопродуктів, вугілля, коксу тощо. Крім того, російський ринок закривався від нових груп українських товарів (труби, папір, вироби легкої промисловості тощо) на загальну суму \$250 млн. А одразу після другого туру виборів, 24 квітня, В. Путін підписав указ про спрощення процедури надання російського громадянства мешканцям ОРДЛО. Отже, йшлося про системний економічний, політичний та гуманітарний тиск на нового українського президента, аби примусити його до поступок. Основним інструментом тиску Москви залишалася економіка.

У 2017 р. українська економіка продовжувала балансувати на межі дефолту: спостерігалися ознаки стабілізації, однак поставали нові потужні виклики. Украй дошкульними виявилися економічні втрати від транспортної блокади ОРДЛО: уряд оцінив їх у коридорі 25,8—39 млрд грн, мінімум 1,5 % від номінального ВВП⁵⁴. Уникнути нової хвилі кризи допоміг черговий транш МВФ в обсязі \$1 млрд у квітні 2017 р., тобто за тогочасним валютним курсом саме 27 млрд грн.

⁵³ Указ Президента «Про введення воєнного стану в Україні». *Сайт Президента України*. 26.11.2018. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3932018-25594>

⁵⁴ МВФ просить уточнити: у Кабміна є перші розрахунки фінансових втрат від блокади ОРДЛО. *РБК-Україна*. 20.03.2017. URL: <https://daily.rbc.ua/ukr/show/kabmina-pervye-raschety-finansovyyh-poter-1489960462.html>

Зазначений транш був індикатором позитивних зрушень, які намітилися в українській економіці, та водночас спонукою уряду до продовження реформ. Коментуючи рішення про надання Україні кредиту, перший заступник директора-розпорядника МВФ Д. Ліптон підкреслив необхідність «приватизації та розвитку ринку землі сільськогосподарського призначення». Також він зауважив, що «боротьба з корупцією мала бути більш рішучою, оскільки, навіть із створенням нових інститутів по боротьбі з корупцією, конкретні результати поки не досягнуті... Україна не може більше дозволити собі відкладати комплексну пенсійну реформу, яка передбачала б, зокрема, й підвищення ефективного пенсійного віку»⁵⁵. Відповідні зобов'язання України були закріплені в «Меморандумі про економічну та фінансову політику» з МВФ. Також у ньому відзначалась необхідність прискорення приватизації: Україна фіксувала обіцянку, що «усі держ-підприємства... в яких немає чіткого загальнодержавного стратегічного інтересу, будуть приватизовані або ліквідовані». Утім, у 2017—2018 рр. ані земельної реформи, ані масштабної приватизації (попри щорічне включення до проєктів держбюджету мільярдних доходів від неї) проведено не було.

2017 р. українська економіка остаточно адаптувалася до функціонування без російського природного газу. Потреби промисловості забезпечувалися коштом реверсу газу з країн ЄС. У цьому партнерами України виступили Словаччина, Угорщина, Польща. 31 травня Стокгольмський арбітражний суд не лише визнав необґрунтованими претензії «Газпрому» до «Нафтогазу» на суму \$47 млрд за невикуплений у 2012—2016 рр. газ за формулою «бери або плати», але й скасував саму цю формулу у відносинах між компаніями. Водночас арбітраж задовольнив вимогу «Нафтогазу» щодо перегляду ціни на поставку «Газпром» газу з урахуванням ринкових умов, хоча лише стосовно періоду з 2014 р. З цього часу ціна мала прив'язуватися не до «кошика» нафтопродуктів, що передбачали домовленості 2009 р., а до цін європейського газового хабу. Нарешті була скасована норма про заборону реекспорту Україною російського газу (а втім, «Нафтогаз» і так його не купував). Також була підтверджена сума заборгованості української компанії перед «Газпром» за газ, поставлений до 2014 р.

28 лютого 2018 р. Стокгольмський арбітражний суд виніс рішення щодо «транзитного позову» «Нафтогазу України» до «Газпрому» з вимогою компенсації за суттєве зменшення обсягів прокачки газу, ніж це було визначено у контракті 2009 р. Суд постановив, що російський газовий монополіст має виплатити Україні \$4,63 млрд. А з урахування попередніх рішень суду про борги «Нафтогазу», «Газпром» повинен був сплатити \$2,56 млрд. Натомість арбітраж зменшив ставку транзитного тарифу. Російська компанія спробувала безуспішно оскаржити рішення суду. Надалі «Газпром», відмовляючись визнавати вказане рішення, продовжував сплачувати підвищену ставку за транзит газу Україною.

⁵⁵ МВФ дав Україні мільярд і підказав напрямки подальших реформ. *Укрінформ*. 03.04.2017. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2204977-mvf-dav-ukraini-milardi-poradiv-napramki-podalsih-reform.html>

Своєю чергою «Нафтогаз» зараховував платежі за зниженою ставкою, а те, що залишалося, відносив на погашення боргу. Крім того, українська компанія ініціювала міжнародні судові позови щодо арештів європейських активів «Газпрому» за несплату боргу, визначеного Стокгольмським арбітражним судом, зокрема об'єктів проекту «Північний потік-2».

У відповідь на рішення арбітражу Росія спробувала створити штучну газову кризу. За рішенням Стокгольмського арбітражного суду 2017 р., «Нафтогаз» мав відновити купівлю газу у «Газпрому» та оплачувати поставки до кінця 2019 р. Саме з березня 2018 р. поставки мали відновитися — «Газпром» виставив рахунок, а «Нафтогаз» здійснив передплату. Однак 1 березня російська компанія заявила, що поставок не буде, оскільки начебто потрібна додаткова угода, і повернув аванс. Ця несподівана відмова призвела до виникнення дефіциту газу в Україні та до ризику збою транзиту, оскільки українська енергокомпанія не планувала закуповувати реверсний газ. За підсумками оперативного засідання РНБО був запроваджений режим економії газу. Довелося тимчасово припинити навчальний процес в освітніх закладах. У терміновому порядку була підписана угода з польською компанією PGNiG про збільшення реверсних поставок газу з Польщі. Завдяки цьому 3 березня українська газотранспортна система перейшла на роботу у штатному режимі, і енергетичної кризи, яку намагалась штучно створити Росія, вдалося уникнути.

Далі газові переговори між державами були фактично заморожені. Росія заявила, що продовжить їх після президентських виборів в Україні. Натомість українська дипломатія працювала над тим, аби не допустити реалізації проекту «Північний потік-2», завдяки якому Росія могла б припинити або суттєво скоротити транзит газу українською територією, наполягаючи, що це насамперед геополітичний, а не економічний проект. На головного партнера Росії у цьому проекті — Німеччину — тиснули й інші країни, зокрема США. Офіційний Берлін продовжив участь у проекті, однак заявив, що Росія мала гарантувати збереження транзиту через Україну.

Почасти повноцінне відновлення сталого економічного зростання стримувалося необхідністю збільшувати витрати на національну оборону та відсутністю масштабних іноземних інвестицій через фактичне перебування країни у стані війни. Проте були й внутрішні причини. Державна економічна політика залишалася реактивною. Повільно просувалася дерегуляція економіки, почали повертатися «хвороби», властиві попередньому періоду, — хабарництво, рейдерство, соціальний популізм, корпоративні конфлікти.

Протягом 2017 р. активізувалися антикорупційні органи, створені після Революції гідності (НАБУ, НАЗК, САП, АРМА), і вони користувалися значною підтримкою з боку громадських організацій. Великого резонансу набули справа НАБУ проти глави Державної фіскальної служби Р. Насірова, зрештою відстороненого Кабміном від виконання службових обов'язків; затримання впливового українського політика та бізнесмена М. Мартиненка; арешт посадовців Держприкордонслужби та фірм-підрядників за звинуваченнями у розкраданні коштів під

час інженерно-технічного обладнання українсько-російського кордону (проект «Стіна»); викриття корупційних схем у керівництві Міноборони тощо. У травні Національна поліція та військова прокуратура затримали 23 колишніх керівників податкової служби часів президентства В. Януковича за звинуваченням в організації конвертаційних центрів. У масштабній спецоперації брали участь 1700 поліцейських і 500 військових прокурорів, було проведено 454 обшуки у 15 областях. Навесні 2017 р. за рішенням Краматорського суду відбулася спеціальна конфіскація приблизно \$1,5 млрд до державного бюджету — ці кошти належали оточенню експрезидента В. Януковича і, за даними прокуратури, були отримані незаконним шляхом. У червні Генпрокуратура направила запит до Верховної Ради на зняття депутатської недоторканності відразу на шістьох народних депутатів із чотирьох фракцій. Парламент по чотирьох особах задовільнив це прохання, однак процесуальні дії як по цій справі, так і по безлічі інших, не були доведені до кінця.

Антикорупційна активність спецорганів та громадськості наштовхнулася на протидію частини політеліт. Під час розгляду змін до закону «Про запобігання корупції», що стосувався подання електронних декларацій (законопроект був внесений П. Порошенком з метою звільнення від подання декларацій військово-службовців рядового і молодшого офіцерського складу), народні депутати внесли поправку, якою зобов'язали подавати декларації лідерів громадських організацій, дотичних до антикорупційної діяльності. Крім того, намагалися поширити цю норму на засновників та головних редакторів ЗМІ (через надмірну скандальність пропозиція була відкликана). Незважаючи на негативну реакцію громадськості та західних партнерів, президент підписав законопроект, пообіцявши на зустрічі з представниками антикорупційних організацій створити робочу групу для його вдосконалення і зняття скандальних поправок. Однак 2018 р. відповідні законопроекти були провалені у Верховній Раді, скасувати їх через суд також не вдалося.

Фракції БПП та НФ намагалися обмежити автономію новостворених антикорупційних органів: був підготовлений законопроект, за яким парламент міг відправляти у відставку голів НАБУ, САП, ДБР і НАЗК. З такою ініціативою могли виступити народні депутати (третина від загальної кількості), Кабмін чи президент. Це викликало вкрай негативну реакцію міжнародних партнерів, зокрема США та МВФ (директор-розпорядник Фонду К. Лагард, наприклад, заявила: «Ми вимагаємо від керівництва України і парламенту захистити незалежність НАБУ і САП»⁵⁶). ЄС неформальними каналами передав погрозу призупинити безвізовий режим з Україною. Після гострих суперечок і політичних консультацій від цієї ідеї коаліція відмовилася.

Пізніше антикорупційна активність пішла на спад, більшість відкритих справ так і не дійшли до суду. Між антикорупційними органами спостерігалася нездорова конкуренція. Гальмувалося оформлення архітектури антикорупційних ор-

⁵⁶ МВФ закликав українську владу «захистити незалежність НАБУ та САП». *5 канал*. 07.12.2017. URL: <https://www.5.ua/polityka/mvf-zaklykala-ukrainsku-vladu-zakhystyty-nezalezhnist-nabu-ta-sap-160765.html>

ганів — Державного бюро розслідувань та незалежного Антикорупційного суду (був сформований лише у квітні 2019 р.). Новий сплеск уваги до антикорупційної тематики спостерігався під час президентської виборчої кампанії. Він був спровокований резонансними журналістськими розслідуваннями щодо зловживань, зокрема у оборонно-промисловій сфері. Однак це було радше інструментом передвиборчої боротьби, ніж системною антикорупційною роботою.

Восени 2017 р. уряд намагався активізувати реформи та закликав парламент ухвалити законодавчі акти для п'яти з них — земельної, державної власності (приватизації), медичної, пенсійної та освітньої. До логічного кінця були доведені останні три.

З новацій закону «Про освіту» найбільшого резонансу набули перехід на дванадцятирічну систему навчання та суттєве зменшення обсягу навчання мовами національних меншин. Останнє передусім стосувалося зменшення російського впливу на українське суспільство через освітні інструменти, однак спровокувало певну напругу не лише з РФ, а й із західними сусідами України. Більшість проблемних питань українській дипломатії вдалося зняти, за винятком Угорщини. Керівництво цієї центрально-європейської держави, продовжуючи тісне співробітництво з Росією, погрожуvalo гальмуванням європейської та євроатлантичної інтеграції України, допоки остання не змінить норми закону про освіту. Через це, наприклад, вимушено змінився формат комісії Україна-НАТО на трьохсторонній зустрічі Грузія-Україна-НАТО.

Нейтральний для України висновок щодо «мовної статті» закону винесла Венеціанська комісія, яка запропонувала збільшити перехідний період (згідно із законом він мав тривати три роки) та внести пом'якшувальні норми в інші закони, зокрема «Про середню освіту». Водночас у висновку зазначалося, що у законі некоректно ранжувалися мови на «офіційні мови ЄС» та інші мови: «новий закон не дає рішень для мов, які не є офіційними мовами ЄС, зокрема для російської, як найбільш широко вживаної недержавної мови. Менш сприятливе відношення до цих мов важко виправдати і, отже, стоїть питання про його дискримінаційний характер (закону. — *Авт.*). Відповідне рішення буде полягати у тому, щоб внести поправки у статтю 7 та змінити це положення більш збалансованим»⁵⁷.

З 11 жовтня 2017 р. вступила в силу пенсійна реформа. Вона була спрямована на скорочення дефіциту Пенсійного фонду і передбачала підвищення страхового стажу для виходу на пенсію. Зокрема, замість норми про вихід на пенсію в 60 років зі страховим стажем не менше 15 років, від 2018 р. вимагався стаж 25 років при виході на пенсію в 60 і 15 років при виході на пенсію в 63 роки. У подальшому норма необхідного стажу підвищуватиметься, і з 2028 р. при виході на пенсію потрібно буде мати 35 років стажу. Якщо стажу не буде вистачати, його можна буде докупити або вийти на пенсію пізніше. Крім того, були скасовані спеціальні

⁵⁷ Венеціанська комісія: виконання закону «Про освіту» — через діалог з нацменшинами. *Укрінформ*. 11.12.2017. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2362358-venecijska-komisija-vikonanna-zakonu-pro-osvitu-cerez-dialog-z-nacmensinami.html>

пенсії більшості категорій спецпенсіонерів (держслужбовцям, прокурорам, податківцям, митникам, дипломатам, науковим співробітникам тощо). Їх перевели на пенсійне забезпечення на загальних засадах. Спецпенсії залишилися лише для військовослужбовців (ЗСУ) та правоохоронців (СБУ, Нацполіція, Нацгвардія, прикордонники тощо). Також був знижений коефіцієнт урахування страхового стажу в загальному розмірі пенсій з 1,35 до 1. Тож ключовим фактором, який впливав на розмір пенсій, став розмір зарплати, що мало, за задумом, стимулювати найманих працівників боротися за високу «білу» оплату праці. Нарешті впроваджувалася автоматична індексація пенсій залежно від рівня інфляції та скасовувалось оподаткування пенсій пенсіонерів, що працюють. Також анонсувалося запровадження з 1 січня 2019 р. другого рівня пенсійної системи — накопичувального (кошти мали автоматично перераховуватися роботодавцем на рахунок працівника), однак цього не було зроблено.

Медична реформа передбачала фундаментальну зміну способу фінансування сфери охорони здоров'я. Замість принципу оплати «койко-місця» запроваджувався принцип «гроші йдуть за пацієнтом». Для реалізації цього 30 березня 2018 р. був створений центральний орган виконавчої влади — Національна служба здоров'я України. Остання уклала угоди з медичними закладами (незалежно від форми власності) та лікарями, а громадяни могли вільно обирати до кого з них звертатися (сімейні лікарі, педіатри, терапевти) за первинною медичною допомогою, підписавши відповідну декларацію. Новий підхід дав змогу переглянути заробітну плату лікарів. Раніше у тих, хто працював у бюджетних закладах, рівень оплати був досить низьким. У рамках реформи найзатребуваніші лікарі мали б отримувати гідну оплату своєї компетентності. Ідеологію реформ розробляла і реалізовувала команда в. о. міністра охорони здоров'я У. Супрун.

Виявом слабкості держави та популістського тренду в соціальній політиці у зв'язку з наближенням виборів став конфлікт навколо нерозмитнених автомобілів (так званих євроблях). Вони ввозилися зазвичай з ЄС, але їх власники не хотіли сплачувати розмитнення, формально апелюючи до того, що ввезли авто начебто для тимчасового використання. Намагання фіскальних та правоохоронних органів навести лад наразилося на публічну протидію. З осені 2017 р. активізувалися масштабні акції протесту з вимогами легалізації ввезених авто та суттєвого зниження акцизу за розмитнення. Блокувалися Верховна Рада та Кабмін. Врешті-решт влада пішла на поступки, і парламент 22 листопада 2018 р. остаточно ухвалив зниження акцизу та введення пільгового періоду, коли можна було розмитнити авто із 50-відсотковою знижкою. Однак ініціатори протестів — організація «Авто Євро Сила» — заявили, що не згодні з цим і добивались ветовання відповідних законів президентом. Розпочалися нові протести, під час яких перекривалися шляхи загальнодержавного значення, а також відбувалися спроби політизації руху — зокрема, створення на його основі політичної партії та висунення на вибори свого кандидата в президенти України. Однак П. Порошенко підписав закони, і протестний рух «євробляхерів» пішов на спад.

Загалом упродовж 2017—2019 рр. українська економіка повернулася до позитивних темпів зростання. Показники зростання ВВП у 2017 р. становили 2,5 %, а в 2018 р. — 3,3 %⁵⁸, а номінальний ВВП досяг 3558,7 млрд грн, ВВП у розрахунку на одну особу — 84 190 грн. Однак ситуація залишалася складною, індикатором чого була фактична стагнація у промисловості: індекс промислового виробництва 2017 р. по відношенню до 2016 р. склав 100,4 %, а за підсумками наступного року — 101,6 %. Низький темп та незавершеність реформ, суперечливі результати соціально-економічного розвитку повною мірою проявилися у суспільно-політичних процесах.

Після певної стабілізації протягом весни—літа 2017 р. восени в українському політикумі спостерігався новий виток політичного протистояння. 17 жовтня стартувала протестна акція «Всеукраїнський збір за велику політичну реформу». Вона була організована за ініціативи М. Саакашвілі та групи народних депутатів із самоназвою «єврооптимісти» та знайшла підтримку серед низки громадських організацій. Висувалися три основні вимоги: скасування депутатської недоторканності, створення антикорупційного суду та ухвалення нового закону про вибори до Верховної Ради за відкритими партійними списками. Крім того, М. Саакашвілі публічно закликав до відставки П. Порошенка.

Акція в Києві зібрала приблизно 5 тис осіб, організатори також заявляли, що подібні заходи відбулися у десяти містах країни. У столиці активісти за допомогою народних депутатів змогли прорвати заслон бійців Нацгвардії (які уникали застосування грубої сили) та утворити біля будівлі Верховної Ради на вулиці Грушевського наметове містечко. Частково вимоги протестувальників були виконані — парламент проголосував за направлення в Конституційний суд двох законопроектів щодо скасування недоторканності (оскільки ця норма прописана у Конституції України). Президент висловився за те, щоб закон про антикорупційний суд був ухвалений до кінця 2017 р. Водночас жоден законопроект про реформу виборчої системи так і не був ухвалений нардепами. Після цього 19 жовтня більшість громадських структур вирішила припинити свою участь у вуличних протестах. У наметовому містечку залишилися переважно прихильники «Руху нових сил» М. Саакашвілі, бійці С. Семенченка та активісти громадського руху «Звільнення» Є. Соболева.

У подальшому протестувальники неодноразово намагалися привернути увагу громадськості до своєї акції. Це призводило до силових зіткнень. Так, у грудні була здійснена спроба штурму столичного Жовтневого палацу, а у лютому відбулися сутички біля будівлі Верховної Ради. Суспільна підтримка дій протестувальників знижувалася. 18 лютого був депортований з України М. Саакашвілі. Частина наметів на кінець лютого 2018 р. була демонтована. А 3 березня правоохоронці без проблем знесли наметове містечко під приводом проведення слідчих дій.

⁵⁸ Експрес-випуск «Валовий внутрішній продукт у I—IV кварталах 2018 року й у 2018 році». *Державна служба статистики України*. 21 берез. 2019 р. С. 1.

8 березня стартував новий політичний скандал — на Донбасі під час перетину контрольно-пропускного пункту «Майорське» (біля Горлівки) у напрямку підконтрольної Україні території був затриманий з вантажем зброї (міномети, стрілецьке озброєння, набої до нього, гранати) відомий переговорник з питань звільнення полонених В. Рубан. Згодом була скасована депутатська недоторканість нардепа Н. Савченко, вона була затримана. Обоє звинуватили у планах здійснення масштабної диверсії в урядовому кварталі Києва із застосуванням зброї та вибухівки. Однак справа гальмувалася, і 15 квітня 2019 р. суд не продовжив термін дії запобіжного заходу у вигляді знаходження під вартою. Тож обидва вишли на свободу. В. Рубан терміново залишив територію України, а Н. Савченко повернулася до роботи у парламенті.

3 квітня 2018 р. пріоритетним напрямом діяльності президентської команди стало створення єдиної помісної церкви в Україні. 17 квітня П. Порошенко провів термінову зустріч з керівниками парламентських фракцій, на якій розповів про перемовини із Вселенським патріархом Варфоломієм I під час свого візиту до Туреччини 9 квітня. «Україна як ніколи близька до появи власної автокефальної церкви», — заявив тоді президент⁵⁹, а 18 квітня провів засідання з членами уряду на цю ж тему. Наступним кроком став виступ на засіданні Верховної Ради, після чого народні депутати більшістю голосів ухвалили постанову, в якій підтримали звернення президента до Вселенського патріарха щодо надання Томосу про автокефалію.

УПЦ КП та УАПЦ підтримали ініціативу автокефалії, а УПЦ МП прогнозовано — ні. Президент провів зустріч з главою УПЦ МП митрополитом Онуфрієм, однак вона була безуспішною. А заступник голови Відділу зовнішніх церковних зв'язків УПЦ МП М. Данилевич заявив: «...Це все закінчиться великим пшиком, як це було багато разів. Буде багато шуму в ЗМІ, і на цьому все закінчиться»⁶⁰.

22 квітня П. Порошенко на своїй сторінці у Фейсбучі повідомив, що «Вселенський патріархат розпочинає процедури, необхідні для надання автокефалії Українській православній церкві. Відповідне рішення ухвалив Святий і Священний Синод Вселенського патріархату, який напередодні прийняв до розгляду звернення Президента до Вселенського Патріарха Варфоломія щодо надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні, Постанову Верховної Ради на його підтримку, а також відповідне звернення ієрархів українських православних церков»⁶¹. Далі оптимізм української влади дещо зменшився. Зокрема, не виправдалися сподівання, що Томос буде наданий на 1030-ту річницю

⁵⁹ Україна як ніколи близька до створення автокефальної помісної церкви — Порошенко. *Інтерфакс-Україна*. 17.04.2018. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/499542.html>

⁶⁰ УПЦ МП про «церковну заяву» Порошенка: все закінчиться великим пшиком. *Українська правда*. 17.04.2018. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/04/17/7177967/>

⁶¹ Вселенський Патріархат почав процедуру надання автокефалії Українській православній церкві. *УНІАН*. 22.04.2018. URL: <https://www.unian.ua/politics/10090574-vselskiy-patriarhat-pochav-proceduru-nadannya-avtokefaliji-ukrajinskiy-pravoslavniy-cerkvi.html>

хрещення Русі. 22 липня П. Порошенко у своєму Фейсбуці написав: «Ми не повинні вважати, що Томос у нас у кишені. Ми маємо молитися та боротися для його отримання»⁶².

27—28 липня відбулися хресні ходи, які окремо провели три основні православні конфесії — УПЦ КП, УПЦ МП, УАПЦ. Кожна намагалася продемонструвати масовість своїх заходів. Зокрема, УПЦ МП їх подавала як аргумент масової налаштованості православної громади проти надання автокефалії. Іншим аргументом УПЦ МП були погрози громадянською війною. Адресатом подібних заяв насамперед був Вселенський патріархат, однак останній добре розумівся на українській церковній політиці і продовжив підготовку Томосу.

31 серпня відбувся візит до Константинополя глави РЦП Кирила, який намагався безуспішно переконати Варфоломія не надавати українській церкві автокефалії. Навпаки, на початку вересня Вселенський патріархат призначив в Україну, яку Московський патріархат вважав своєю канонічною територією, двох своїх екзархів: архієпископа Даниїла Памфілійського з США та єпископа Іларіона Едмонтонського з Канади. В офіційній заяві про їх призначення було прямо вказано, що це відбувається «в рамках підготовки до надання автокефалії Православної церкви в Україні»⁶³.

Синод РПЦ прогнозовано виступив із протестом, назвавши призначення «грубим поспранням церковних канонів». Наступним кроком стало рішення призупинити співслужіння з ієрархами Вселенського патріархату та поминання Вселенського патріарха, а також припинення участі РПЦ в структурах, пов'язаних з Вселенським патріархатом. Фактично, це означало крок до розколу у православному світі. Важлива деталь: на засіданні Синоду РПЦ, де ухвалювалися названі рішення, був відсутній глава УПЦ МП Онуфрій, який пояснив це хворобою, хоча напередодні правив службу в Києві. Російські ЗМІ разом із церковними ієрархами вели активну пропагандистську кампанію проти автокефалії. Так, глава Відділу зовнішніх церковних зв'язків РПЦ митрополит Іларіон заявляв, що українська влада підкупила Вселенського патріарха. Нав'язливо впроваджувалася теза, що увесь процес керується з США. У цьому світлі інтерпретувався, зокрема, візит до України посла США з питань релігійної свободи С. Браунбека, який заявив: «Сполучені Штати не впливають на рішення щодо надання автокефалії українській церкві, однак, коли таке рішення буде, підтримають його»⁶⁴. Значимо, що 20 жовтня держсекретар США М. Помпео виступив із такою заявою: «Сполучені Штати висловлюють свою підтримку... правам членів усіх релігійних

⁶² Порошенко: Автокефалія — це питання нашої незалежності та нацбезпеки. *Укрінформ*. 22.07.2018. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2503554-porosenko-avtokefalia-ce-pitanna-nasoi-nezaleznosti-ta-nacbezpeki.html>

⁶³ Підготовка до автокефалії: Вселенський патріархат зробив два призначення в Києві. *Українська правда*. 07.09.2018. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/09/7/7191423/>

⁶⁴ Браунбек: США не втручаються в рішення про томос для української церкви, але допоможуть його втілити. *Радіо «Свобода»*. 12.09.2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-brownback-usa-tomos/29486373.html>

структур, зокрема православної громади України, керувати їх релігійними справами... вільно від зовнішнього втручання...»⁶⁵.

УПЦ МП виступила з вимогою, щоб екзархи Вселенського патріархату залишили українську територію. На це Константинополь відповів, що УПЦ МП не є суб'єктною одиницею в церковному діалозі. На тлі цього протистояння в Україні піднялася нова хвиля очікувань отримання Томосу в жовтні. У ЗМІ фігурувала інформація, що Томос вже написаний. Однак Вселенський патріархат не поспішав, хоч твердо проводив свою лінію, бажаючи консолідувати українську церковну громаду, аби забезпечити єдність майбутньої церкви. На одній з літургій Варфоломій заявив, що «настав час України отримати статус автокефалії»⁶⁶. Тоді ж була опублікована стенограма дискусії з Кирилом під час їх серпневої зустрічі: на ній глава Вселенського патріархату прямо заявляв, що «українці не відчують себе комфортно під владою Росії та бажають бути абсолютно вільними у релігійному та політичному сенсі, і тому попросили матір-церкву допомогти їм». Крім того зазначалося, що відповідні прохання регулярно лунали від усіх очільників української влади, за винятком В. Януковича.

11 жовтня за підсумками Синоду Константинопольського патріархату було видане комюніке з п'яти пунктів. По-перше, Синод підтвердив, що триває процес надання автокефалії. По-друге, встановлювалася «Ставропігія Вселенського патріархату в Києві» (пізніше Верховна Рада ухвалила закон, яким передала патріархату у безоплатне постійне користування Андріївську церкву в Києві). По-третє, Синод зняв анафему з глави УПЦ КП Філарета, глави УАПЦ Макарія та всіх священників цих церков. По-четверте, скасував лист Константинопольського патріарха 1686 р., яким Московському патріархату надавалося право висвячувати київських митрополитів. По-п'яте, Синод закликав уникати будь-яких актів насилля та помсти⁶⁷. Таким чином Вселенський патріархат відновив свою церковну юрисдикцію на території Київської митрополії в межах XVII сторіччя (тобто — охоплюючи сучасні Білорусь та Литву).

На цьому тлі Росія вдалася до виняткових заходів. В. Путін зібрав Радбез РФ для обговорення церковної ситуації в Україні. Його речник заявив, що Росія буде «захищати інтереси православних політико-дипломатичним шляхом». У російських ЗМІ тим часом розгорнулося обговорення «примусення України до церковного миру», тобто застосування воєнної сили для забезпечення інтересів РПЦ в Україні. Натомість П. Порошенко у своєму виступі 14 жовтня наголосив на недопущенні будь-яких протиправних дій та насильства в конфліктах навколо церковної власності: «Лише де побачите людей, які закликають узяти силою лавру, монас-

⁶⁵ Помпео: США підтримують прогрес в питанні української автокефалії. *Українська правда*. 20.10.2018. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2018/10/20/7195735/>

⁶⁶ Вселенський патріарх підтвердив рішучість надати автокефалію Україні — ЗМІ. *Радіо «Свобода»*. 23.09.2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-patriarx-varfolomij-ukrajina-avtokefalija/29505226.html>

⁶⁷ Announcement (11/10/2018). *Сайт Вселенського патріархату*. URL: <https://www.patriarchate.org/-/communiq-1>

тир або храм, знайте, це — московська агентура». І додав, що «...буде збережене право власного шляху до Бога кожного українця»⁶⁸. Натомість міністр внутрішніх справ України провів зустріч з главою УПЦ МП Онуфрієм та другою особою в УПЦ КП архієпископом Євстратієм щодо співпраці правоохоронців з конфесіями з метою запобігання релігійної ворожнечі, провокацій, насильства.

15 жовтня РПЦ уперше у своїй історії провела Синод у Мінську, аби продемонструвати непорушність своїх позицій у Східній Європі⁶⁹. На цей раз у заході узяв участь й глава УПЦ МП Онуфрій. На засіданні було проголошено припинення евхаристійного спілкування РПЦ зі Вселенським патріархатом. Зокрема, було заявлено: «Для усіх священнослужителів РПЦ неможливо співслужіння з кліриками Константинопольської церкви, а для мирян — брати участь у таїнствах, які відбуваються в її храмах». Зі свого боку Вселенський патріархат, навпаки, наголосив, що жодного розриву немає, продовжує поминати Московський патріархат у встановленому порядку, а віряни можуть брати повну участь у всіх таїнствах.

3 листопада під час візиту П. Порошенка до Константинополя була підписана угода про співпрацю і взаємодію між Україною та Вселенським патріархатом. Справа надання Томосу була на завершальному етапі. 13 листопада П. Порошенко ініціював зустріч з ієрархами УПЦ МП, яка мала відбутися в «Українському домі». Однак керівництво церкви наполягало на зустрічі в її резиденції в Києво-Печерській Лаврі, що мало продемонструвати «каяття». Після закономірної відмови президента, УПЦ МП провела Синод єпископів, який, наслідуючи РПЦ, схвалив відмову від евхаристичного спілкування зі Вселенським патріархатом та проголосив, що УПЦ МП не приєднуватиметься до отримання «так званого Томосу про автокефалію». Натомість П. Порошенко провів зустріч в «Українському домі» з трьома ієрархами УПЦ МП — митрополитом Олександром (Драбинко), архієпископом Новокаховським і Генічеським Філаретом, митрополитом Барським і Винницьким Симеоном. На ній він гарантував захист як тим громадам, які перейдуть в об'єднану церкву, так і тим, хто залишаться в УПЦ МП. Ієрархи заявили, що з боку керівництва УПЦ МП здійснюється тиск на прихильників автокефалії всередині церкви.

27—29 листопада відбулася чергова сесія Синоду Вселенського патріархату, що затвердила текст Томосу та визначила дату скликання об'єднаної собору, — 15 грудня. Захід відбувся у Софійському соборі в Києві. Головував на ньому представник Вселенського патріарху митрополит Еммануїл Гальський. УПЦ КП и УАПЦ заявили про саморозпуск, і була проголошена Православна церква України (ПЦУ), яка отримала статус митрополії. Після першого туру голосування за Предстоятеля найбільшу кількість голосів отримали два представники УПЦ КП:

⁶⁸ В Україні не було, нема і не буде державної церкви — Президент. *Укрінформ*. 14.10.2018. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2558417-v-ukraini-ne-bulo-nema-i-ne-bude-derzavnoi-cerkvi-prezident.html>

⁶⁹ Ходасевич А. РПЦ открывает минский фронт. *Независимая газета*. 14.10.2018. URL: http://www.ng.ru/cis/2018-10-14/1_7331_minsk.html

митрополит Переяславський і Білоцерківський Епіфаній та митрополит Луцький і Волинський Михайло, а також ієрарх УПЦ МП Симеон. Під тиском патріарха Філарета, який загрожував залишити Собор та скасувати саморозпуск УПЦ КП, Михайло зняв свою кандидатуру (до його вмовляння також долучився П. Порошенко). За підсумками другого туру голосування митрополитом Київським і всієї України був обраний Епіфаній (в миру Сергій Думенко).

УПЦ МП, реагуючи на об'єднавчий собор, назвала ПЦУ «об'єднанням розкольників». Священників УПЦ МП, які взяли участь у заході, відлучили від посад і заборонили служити. 20 грудня Верховна Рада ухвалила закон, за яким церкви мали називатися за своїм релігійним центром, тобто УПЦ МП мала змінити назву на «РПЦ в Україні». Зокрема у змінах до закону «Про свободу совісті та релігійних організацій» зазначалося: «Релігійна організація... керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України, зобов'язана у своїй повній назві, зазначеній у її статуті (положенні), відображати належність до релігійної організації (об'єднання) за межами України, до якої вона входить (частиною якої вона є)»⁷⁰. На добровільне перейменування відводилося два місяці, у випадку небажання цього робити, через дев'ять місяців могла бути скасована реєстрація. 26 січня 2019 р. Міністерство культури опублікувало перелік церковних організацій, які мали змінити назву. УПЦ МП намагалася оскаржити закон. 22 квітня Окружний адміністративний суд м. Києва дозволив УПЦ МП не перейменовуватися з 26 квітня.

6 січня 2019 р. митрополит Київський та всієї України Епіфаній отримав Томос про автокефалію з рук Вселенського патріарха, після чого почався поступовий процес добровільного переходу приходів УПЦ МП до об'єднаної помісної церкви.

У політичному вимірі друга половина 2018 р. минула під знаком наближення нового виборчого циклу. Це інтенсифікувало кулуарні перемовини основних політичних гравців. Зокрема, допускалося проведення дострокових президентських і парламентських виборів, а також обговорювалася можливість політичної реформи. Частина панівної еліти, зокрема «Народний фронт», наполягала на перерозподілі влади від президента до парламенту та уряду. 28 червня 2018 р. П. Порошенко виступив с пропозиціями внести зміни до Конституції (зняти депутатську недоторканність, закріпити зовнішньополітичний курс на вступ до НАТО і ЄС, закріпити українську приналежність Криму). Однак плани політичної реформи не пролунали, понад те, він розкритикував подібні ініціативи: «Політична еліта України, на мою думку, достатньо нешанобливо ставиться і не дуже

⁷⁰ Закон України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2662-19#n2>

обережно поводитися з Конституцією... Не можна політичну систему, форму правління, державний устрій змінювати в інтересах поточної кон'юнктури»⁷¹.

Цей підхід президента дисонував з позиціями його найближчих союзників. Так, 28 липня, ще до виступу П. Порошенка, було оприлюднено інтерв'ю, в якому В. Гройсман заявив, що «роль прем'єр-міністра в виконавчій владі має бути однозначно посилена... Проблема в тому, що український прем'єр-міністр не має права навіть видавати розпорядження, укази. Їх ухвалює лише колегіальний орган... Прем'єр може дати доручення, зібрати Кабінет міністрів, внести представлення уряду по певних питаннях»⁷². А після виступу П. Порошенка А. Яценюк на своїй сторінці у Фейсбуці відкрито заявив про необхідність зменшення повноважень президента. Зокрема, він запропонував таке: зовнішньополітичні директиви для Президента готує уряд на засадах затверджених парламентом стратегічних документів; міністерство оборони знаходиться у компетенції уряду, а Президент контролює збройні сили; кандидатури генерального прокурора та глави НБУ вносяться прем'єр-міністром; кандидатуру прем'єр-міністра Президент вносить до Верховної Ради виключно за представленням парламентської опозиції; глава уряду самостійно призначає міністрів за погодженням з урядом; ЦВК формується виключно Верховною Радою; вводиться конституційна заборона на федералізацію держави; кількість народних депутатів зменшується до 300 тощо. Крім того, А. Яценюк стверджував, що вже готові підписні листи для внесення відповідного законопроекту щодо змін до Конституції⁷³, однак подальшого розвитку ці ініціативи не отримали.

«*Електоральна революція*» 2019 р. та її наслідки. За відсутності внутрішньоолігархного компромісу електоральний рейтинг чинної влади був низьким. Крім того, вже під час фактично розпочатої передвиборчої кампанії доводилося ухвалювати непопулярні рішення. Зокрема, з 1 листопада 2018 р. уряд підняв ціни на газ для населення на 23,5 %, після чого МВФ відкрив для України нову програму *stand-by* на суму \$3,9 млрд, що забезпечувала макроекономічну стабільність на 2019 р., на який припав великий обсяг виплат за державним боргом. Безумовно необхідні, понад те — невідворотні кроки, не додавали владі електоральних рейтингів. Проте чинний президент П. Порошенко вирішив виставити свою кандидатуру на вибори, попри високий антирейтинг.

Ініціатива президента із запровадження воєнного стану через «керченський інцидент» 25 листопада 2018 р. трактувалася його політичними конкурентами як намагання відтермінувати президентські вибори чи навіть узурпувати владу.

⁷¹ Не можна змінювати Конституцію під конкретних осіб — Порошенко. *Укрінформ*. 28.06.2018. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2489254-ne-mozna-zminuvati-konstituciu-pid-konkretnih-osib-porosenko.html>

⁷² Гройсман: Повноваження прем'єра мають бути посилені. *Укрінформ*. 28.06.2018. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2489380-grojsman-povnovazenna-premera-maut-buti-posileni.html>

⁷³ Яценюк тежe хоче нову Конституцію. *Українська правда*. 28.06.2018. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2018/06/28/7184806/>

**Результати першого туру президентських виборів 2019 р.
(перша десятка)**

Кандидат	% виборців, що проголосували	Кількість виборців
Зеленський В.О.	30,24	5 714 034
Порошенко П.О.	15,95	3 014 609
Тимошенко Ю.В.*	13,40	2 532 452
Бойко Ю.А.	11,67	2 206 216
Гриценко А.С.	6,91	1 306 450
Смешко І.П.	6,04	1 141 332
Ляшко О.В.	5,48	1 036 003
Вілкул О.Ю.	4,15	784 274
Кошулинський Р.В.	1,62	307 244
Тимошенко Ю.В.**	0,62	117 693

* Тимошенко Юлія; ** Тимошенко Юрій.

Джерело: Центральна виборча комісія України [Вибори Президента України 2019 року. *Центральна виборча комісія*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp001.html>].

Під час затвердження відповідного Указу Президента основними критиками П. Порошенка виступили фракції «Батьківщини» та Радикальної партії. Тому синхронно з проголошенням воєнного стану в обмеженому регіональному та часовому форматі була ухвалена постанова Верховної Ради «Про призначення чергових виборів Президента України» на 31 березня 2019 р.⁷⁴

На вибори первісно були зареєстровані 44 кандидати, до першого туру п'ятеро із них знялися з перегонів. Зворотнім боком високої політичної конкуренції стало широке використання у передвиборчій боротьбі компроматів, фейків та популістських обіцянок. Усе це цілком очікувано деморалізувало суспільство та посилювало протестні настрої. Спочатку завдяки наочному підвищенню обороноздатності країни, міжнародним успіхам, отриманню Томосу та іншим досягненням П. Порошенку, який проводив свою агітаційну кампанію під гласами «Армія. Мова. Віра», вдалося з аутсайдерів передвиборчої гонки перетворитися на фаворита, хоча високий антирейтинг у нього залишався. Незважаючи на декілька потужних медійних скандалів, пов'язаних, зокрема, з корупцією в оборонно-промисловій сфері, він посів друге місце за підсумками першого туру (табл. 3).

У другому турі П. Порошенко програв популярному актору В. Зеленському⁷⁵. 24,45 % (4,5 млн голосів) П. Порошенка проти 73,22 % (13,5 млн голосів)

⁷⁴ Про призначення чергових виборів Президента України. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2631-19>

⁷⁵ Вибори Президента України 2019 року. *Центральна виборча комісія*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp001.html>

В. Зеленського стали підсумком виснажливої, «гібридної» за використаними політехнологіями передвиборчої гонки. В. Зеленський отримав перше місце в усіх регіонах країни, однак найбільший відсоток дали південні та східні регіони. Новий президент не мав політичного досвіду та системної передвиборчої програми, однак зміг використати невдоволення суспільства, яке бажало бачити у керівництві держави нові обличчя. Електорат нового президента ідеологічно був досить різнобарвний, але його об'єднувало незадоволення наявним станом справ і невіра, що керівна еліта, яку уособлював чинний президент, здатна щось змінити⁷⁶.

Перемозі В. Зеленського також сприяла модерна передвиборча кампанія, яка комбінувала традиційні та новітні медіа. Зокрема, його штаб ефективно використав можливості телеканалу «1+1», підконтрольного І. Коломойському. Крім популярного гумористичного шоу «95 квартал», на якому регулярно жартували над чинними політиками, добре прислужився комедійний серіал «Слуга народу», який розповідав фантастичну історію про просту людину, яка стала президентом України, зламала корупційну систему і вивела країну у світові лідери. Пересічному виборцю хотілося в це повірити, тож під час передвиборчої кампанії В. Зеленського позиціонували як «простого хлопця з народу», подібного на героя серіалу. Його партія, тиражуючи меми серіалу, отримала назву «Слуга народу». Супротивники дотримувалися традиційних пафосних, ідеологічних методів класичної політичної агітації, однак вони мали невиразний та нудний вигляд на тлі яскравого шоумена.

Інавгурація нового Президента України відбулася 20 травня 2019 р. Вже тоді він проголосив, що відправить парламент на позачергові вибори. Частина депутатів від коаліції намагалися цьому запобігти: напередодні фракція «Народного фронту» заявила про вихід з «Європейської України». Таким чином, відповідно до Конституції, слід було чекати 30 днів, відведених для утворення нової коаліції. Однак на час спливання цього терміну Верховну Раду вже не можна було розпустити, оскільки Основний закон забороняє це робити за півроку до чергових виборів. Відповідний президентський указ був оскаржений у Конституційному суді, який виніс рішення, позитивне для ініціативи В. Зеленського. Решта політичних сил, зважаючи на його високу електоральну підтримку, вирішила не протидіяти, аби не зажити звинувачень у тому, що будь-що тримаються за владу.

Позачергові парламентські вибори відбулися 21 липня. Для них була властива найнижча явка виборців, що було почасти зумовлено сезоном відпусток. Партія «Слуга народу» здобула абсолютну перемогу (табл. 4), отримавши 254 мандати.

Якщо перше місце «Слуги народу» у голосуванні за партійними списками було очікуваним, то перемога на 130 округах стала сенсаційною. Кандидати від президентської партії, які були до цього нікому не відомі, впевнено перемагали «старих» політиків, які мали за плечима багаторічний досвід, ресурсну базу, налагоджені зв'язки в органах державної влади. За новими депутатами стояв

⁷⁶ Головка В. Україна незалежна... С. 446.

**Результати позачергових парламентських виборів 2019 р.
(партії, які набрали понад 5 %)**

Політична сила	% виборців, що проголосували	Кількість виборців	Місце у ВРУ, разом / одномандатні округи
«Слуга народу»	43,16	6 307 192	254/130
«Опозиційна платформа — За життя»	13,05	1 908 089	43/6
«Батьківщина»	8,18	1 196 293	26/2
«Європейська солідарність»	8,1	1 184 547	25/2
«Голос»	5,82	851 673	20/3
«Радикальна партія О. Ляшка»	4,01	586 351	
«Сила і честь»	3,82	558 658	
«Опозиційний блок»	3,03	443 200	6/6
«Українська стратегія Гройсмана»	2,41	491 471	
«Партія Шарія»	2,23	489 523	
ВО «Свобода»	2,15	315 533	1/1

Джерело: Центральна виборча комісія України [Позачергові вибори народних депутатів України 21 липня 2019 року. *Центральна виборча комісія*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp001pt001f01=919.html>].

лише бренд «Слуги народу». Жодних пояснень електорального феномену виборів, окрім того, що виборці прагнули нових обличь у владі за будь-яку ціну, не існувало.

Успіх «Слуги народу» та В. Зеленського спробував повторити популярний співак С. Вакарчук, який повів на вибори партію «Голос», також сформовану з нових обличь. У Львівській області їй навіть вдалося випередити «Слугу народу» (більш як на 1 %). У Верховній Раді ІХ скликання вони були схожі на природних союзників на противагу «старим» «Європейській Солідарності» (таку назву отримав БПП після ребрендингу) та «Батьківщині». Утім, остання проголосила, що бажає співпрацювати зі «Слугою народу».

Суттєве оновлення відбулося і в електоральній ніші, орієнтованій на просвіських виборців: п'ятивідсотковий бар'єр пройшла нова партія «Опозиційна платформа — За життя!», створена на базі частини «Опозиційного блоку» (група С. Львовичкіна — Д. Фірташа), «Українського вибору» В. Медведчука та партії «За життя!» В. Рабіновича. Тоді як залишки «Опозиційного блоку», фактично політичної сили промисловців, не були готові до позачергових виборів і не змогли подолати прохідного бар'єра.

29 серпня на першому засіданні Верховної Ради був сформований новий уряд, який очолив О. Гончарук. Він став наймолодшим прем'єр-міністром в історії України — у 35 років. Перші кроки нової влади мали неоднозначний ха-

рактер. Політичні та бізнес-еліти, а також міжнародних партнерів тривожила залежність державної політики від однієї олігархічної сили — лідера групи «Приват» І. Коломойського. Його представником у владі вважався очільник Офісу Президента А. Богдан, який був найвпливовішою фігурою в політичній команді В. Зеленського. Не менш дратівливими були сигнали про можливість повернення старим власникам «Приватбанку», а також розгортання конфліктів з рештою олігархічних структур. Почався наступ на бізнес-імперії Д. Фірташа та Р. Ахметова, у міжнародний розшук було оголошено К. Жеваго та О. Бахматюка, здійснювався тиск на експрезидента П. Порошенка та його найближче оточення. Як і в попередні часи це відбувалося під гаслами «деолігархізації», але почасти було намаганням перерозподілити фінансові потоки та промислові активи. Замість такого очікуваного виборцями повалення олігархату почали складатися передумови сповзання країни до нового етапу політичної нестабільності, подібного до 2006—2008 рр., однак, що вкрай небезпечно, це відбувалося в умовах незгасної загрози продовження російської агресії.

Перезавантаження центральної влади отримало в ЗМІ назву «електоральна революція», оскільки за новітню добу жодній політичній силі не вдалося сформувати абсолютну більшість у парламенті. Зрозуміло, що це — велика можливість але водночас і велика відповідальність. Щось подібне мало місце за підсумками перших відносно демократичних виборів 1990 р. — тоді комуністичні сили за рахунок адмінресурсу та інерційності мас провели до Верховної Ради УРСР 239 депутатів. Останні, на відміну від «слуг народу», були тісно пов'язані з чинною політичною системою, були «кров — від крові, плоть — від плоті» партійно-радянської номенклатури. Однак саме вони стали рушійною силою «революції згори» 1991 р.

Отже, через 28 років пострадянського транзиту коло замкнулося — країна увійшла у новий політичний цикл зі старими несправданими очікуваннями та запитами: на формування нових еліт, нової економічної політики і врешті-решт — на нову Українську державу. Однак вектор цих змін та їхня соціальна ціна, як засвідчує досвід 1990—2019 рр., можуть виявитися неоднозначними і непідйомними.

УКРАЇНСЬКИЙ ПРОЄКТ
У ПОСТТОТАЛІТАРНУ ДОБУ

Україна у пошуках платформи націєбудівництва. Кожна макросоціальна революція спричиняє тектонічні зрушення у базових сферах життя, етнокультурного зокрема. «Парад суверенітетів» на етапі розпаду СРСР каталізував низку етнічних конфліктів у межах геополітичного впливу СРСР, без яких не минулося ніде, крім хіба що України та Білорусі. Аж до подій 2014 р. українські високопосадовці пишалися, що Україна є взірцем між-етнічної злагоди й толерантності, а етнополітичні процеси тим часом набули вкрай суперечливого характеру. Зокрема, загострилося російсько-українське протистояння, що загрожувало трансформуватися в геополітичний конфлікт. Ставлення росіян і російськомовних мешканців Донбасу та Криму до ідеї суверенізації України перетворилося на питання державної безпеки.

Хоч проблема російсько-української культурної конкуренції явно була топпроблемою етнонаціонального простору незалежної України, зводити лише до неї всю широчінь актуалізованих проголошенням державного суверенітету і відмовою від комуністичної перспективи проблем не доводиться. Конфігурація етнонаціональної ситуації в Україні на 1991 р. була доволі складною.

На думку Олени Кривицької, «основним чинником історичного об'єднання регіонів України в одному державному утворенні була географія розселення етнічних українців, усвідомлення їхньої єдності культурною та політичною елітою»¹. Близько 95 % сучасних кордонів території України становила українська етнічна територія, тобто ареал розселення української етнічної нації. Із заходу на схід (від Львівської до Сумської областей), з півночі на південь (від Чернігівської області

Лариса
Якубова

¹ Кривицька О.В. *Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України*. Київ, 2015. С. 91.

до північного Криму) частка етнічних українців у населенні зменшувалася. Поліетнічними були Крим та прикордоння. Строкатий етнічний вигляд прикордонних регіонів зумовлювався не лише історично притаманним пограниччю алгоритмом формування населення, а й наслідками соціальної інженерії радянської влади (це найбільшою мірою стосувалося Криму й Донбасу, етнонаціональний ландшафт яких був докорінним чином видозмінений у другій половині ХХ ст.).

Україна дійсно була неординарним феноменом пострадянського етнокультурного ландшафту². Проте основне завдання не лише новопосталої державності, а й соціуму, що складався з представників понад 130 етносів, полягало у перерозподілі засобів виробництва, залишених від радянських часів, переформатуванні ринку зайнятості та розробці консенсусної за своєю суттю платформи розбудови новітньої державності. З усією очевидністю конфліктогенного потенціалу постали два питання: яка модель державності (ліберальна чи соціально-орієнтована) і який тип нації (етнічна чи політична) є стратегічним орієнтиром України. Не буде перебільшенням твердження, що лєвова частка батьків українського суверенітету не уявляли собі глибини наявних проблем і шляхів їхнього подолання. Як і революціонери 1917 р., вони в переважній своїй масі вважали: варто лише завалити радянський Колос, а без його гнітючої дії і демократія, і українська культура розквітнуть.

Життя виявилось набагато складнішим за уявлення і стереотипи. Системотвірним фоном першого десятиріччя становлення української державності стала глибока соціально-економічна криза, що деструктивно впливала на культуро- і націєтворення.

Як цілком слушно зауважив О. Майборода, в алгоритмі еволюції українського соціуму одним із центральних питань стала зміна типологізувальних ознак національної ідентичності. Українська нація радянських часів розумілася як нація етнічних українців, які за наслідками революції 1917—1920 рр. реалізували своє право на національне самовизначення у формі радянської республіки, врешті ставши інтегральною частиною історично нової спільності «радянський народ», тож українська нація 1991 р. була моноетнічною і квазідержавною. В умовах реального суверенітету постало питання, на яких принципах інтегрувати українську націю? Варіант державної моноетнічної нації передбачав еволюцію квазідержавної нації етнічних українців. Варіант державної поліетнічної нації вимагав відповідної трансформації ідентичності не лише етнічних українців (національної більшості), а й решти етнічних спільнот. Як зазначає О. Майборода, належність феномену нації до модернізаційного етапу світової історії інколи штовхає до небажання враховува-

² 1989 р. в УРСР мешкало 37 419 053 українці, 11 355 582 росіянина, 484 326 євреїв, 440 045 білорусів, 324 525 молдаван, 233 800 болгар, 219 179 поляків, 163 111 угорців, 134 825 румунів, 98 594 греки, 86 875 татар, 54 200 вірмен, 47 917 ромів, 37 849 німців та ін. Див.: *Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.* Москва, 1991; База даних населення України. Перепис 1989. Розподіл населення за національністю і рідною мовою. URL: <http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/.../Database/Census/05/01/&lang=1&multilang=uk>

ти її етнокультурні основи і відносити до її конституїтивних ознак лише свідомість, політичну волю та громадянство. Такий хід думки неминуче веде до ігнорування етнічних особливостей у процесі конструювання ідентичності поліетнічної державної нації. Доводиться визнати, що саме таким концептуальним наповненням були позначені в Україні наукові і суспільні дискусії стосовно націєтворення упродовж 1990-х років. У публікаціях і вітчизняних, і зарубіжних авторів у тій або іншій редакції поширювалися думки про майбутню українську націю або як націю надетнічну (а то й позаетнічну), або як націю суто етнічну з примордіальною ідентичністю. Врешті перевага була на боці концепції поліетнічної державної нації, але і такий тип нації може мати різновиди — культурний, територіальний та етноядерний³.

16 липня 1990 р. Декларація про державний суверенітет України назвала народ України суб'єктом права на самовизначення. Розділ I Декларації суб'єктом самовизначення визнавав і українську націю (український народ) в есенціалістській, етніцистській парадигмі з її апеляціями до «споконвічності» нації, «безперервності» її розвитку, завдань «відродження» мови, культури, традицій, історії, «віри батьків». Відмінності в тлумаченні понять з'ясувалися згодом, у пострадянському семантичному полі їх вживали як синонімічні. Між тим зрозуміло: якщо воля «народу України» досить чітко визначається як спільна воля усіх / більшості громадян, які на даний момент мешкають на її території, то категорія «українська нація» потребує залучення низки додаткових критеріїв (соціометричних, історичних, культурних, світоглядних).

Українську націю творять лише ті, хто усвідомлює свою приналежність до неї, це — уявлена спільнота (Б. Андерсон), що об'єднує в надісторичну та поза-територіальну цілість «і живих, і мертвих, і ненароджених, в Україні і поза нею суцільних» (Т. Шевченко). Посилання на волю такого суб'єкта, як цілком слушно наголошують експерти, не може підкріплюватися арифметичною більшістю громадян, що висловили певну позицію. Легітимація державного рішення чи політичного курсу в такому випадку зумовлюється переважно спадкоємністю смислів і цінностей, закладених у національну свідомість у процесі її формування. До нації як джерела легітимності апелює Акт проголошення незалежності України, що засадничо наслідував Декларацію про державний суверенітет України⁴. У Конституції України (1996) термін «політична нація» відсутній, більше того — термін «українська нація» співвідноситься зі спільнотою етнічних українців і виразно відмежовується від поняття «український народ»⁵. Конституція України 1996 р. задекларувала прагнення держави вільно розвивати творчий потенціал кожного громадянина, забезпечувати можливості широкого доступу громадян до всього комплексу культурних надбань, демократизацію сфери куль-

³ Майборода О.М. Проблеми і перспективи національного конструювання в сучасній Україні. *Українська політична нація: проблеми становлення*: зб. наук. ст. Київ: Нац. ін-т стратегіч. досліджень, 2012. С. 16.

⁴ *Україна: політичні стратегії модернізації*: зб. наук.-аналіт. доп. Київ, 2011. С. 20.

⁵ *Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України*. Київ, 2012. С. 31.

тури, насичення її національними цінностями і, водночас, входження у світовий культурний контекст⁶.

Понятійна суперечливість і непослідовність засадничих документів новостворюваної української держави вочевидь була наслідком ідеологічної та політичної боротьби, що точилася під куполом Верховної Ради та у суспільно-політичному просторі країни⁷. Тим часом і на політичному, і на культурному рівні відбувався мало результативний процес взаємного поборювання між прибічниками етноцентристського підходу до процесу націєтворення та прибічниками розбудови політичної нації. Відсутність консенсусної позиції в питаннях націє- й державотворення не лише віддзеркалювала надзвичайно складний перебіг етнонаціональних процесів у пострадянській Україні, а й дискредитувала саму ідею, маргіналізуючи державну національну доктрину.

Як наслідок, етнонаціональна політика держави спиралася на досить короткий перелік документів, більшість з яких були ухвалені в установчий період державотворення: Конституція України, Декларація прав національностей України, закони України «Про національні меншини в Україні», «Про об'єднання громадян», мовне законодавство, нормативні акти, що визначають статус мігрантів, закордонних українців і права депортованих. Серед важливих міжнародних угод, до яких приєдналася Україна, варто назвати Рамкову конвенцію про захист національних меншин, підписану 15 вересня та ратифіковану Верховною Радою 9 грудня 1995 р., Європейську конвенцію про захист прав людини (1997), Рамкову конвенцію Ради Європи про захист національних меншин (1999).

Врешті Україна долучилася до стратегії розвитку національної ідентичності в тому вигляді, як вона викладена у звіті Програми розвитку ООН (2004): запровадження єдиної офіційної мови як державної з її обов'язковим використанням в адмініструванні, державному управлінні, війську, у системі вищої освіти тощо; націоналізація на основі панівної етнічної групи системи обов'язкової освіти на основі стандартних планів; упровадження мови і культури домінуючої групи у державних ЗМІ та культурних інституціях; запровадження загальнонаціональної символіки (свята, герої, топоніміка тощо)⁸. Варто зважити на думку В. Конончука, що у пропонованій експертами ООН стратегії конструювання нації не важко відчутти наголос на етноядерному типі національного соціуму. Такий погляд на процес націєтворення в Україні поділявся і поділяється багатьма вітчизняними етнологами і соціологами, які вважають, що політична нація не може не бути етнічно маркованою і посилаються на приклад європейських націй, основою яких є автохтонне ядро (титовий етнос). Небезпідставно вони наголошують, що етнічне ядро існує і в націях, самоназва яких не співпадає із самоназвою домі-

⁶ *Мистецтво незалежної України*. Харків, 2007.

⁷ *Україна: політичні стратегії модернізації...* С. 20.

⁸ Конончук С. Політика багатокультурності та консолідація українського суспільства: проблеми і перспективи. *Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів*. Київ, 2006. С. 185—186.

нантної групи (британці, іспанці), однак етноядерний варіант поліетнічної нації вимагає від державної етнонаціональної політики поєднання примордіалістської і конструктивістської стратегій, особливої уваги до ідентичності титульного етносу. Український етнос за таких умов має всі підстави претендувати на роль ядра поліетнічної нації, що підкріплюється його демографічною перевагою.

Мапа розселення етнічних груп найвиразніше унаочнювала багату на перипетії історію України. Етнічну більшість як у селах, так і в містах в історичній ретроспективі становили українці (згідно з даними останнього загальносоюзного перепису вони склали близько 72 % населення республіки, однак міра їх впливу на правила й форми етнічної взаємодії у республіці не відповідала питомій вазі). У повоєнні роки загальний потенціал етносу суттєво підважувався тією обставиною, що 1/7 громади була російськомовною. На Донбасі російськомовними була майже половина українців⁹.

Феномен виникнення спільнот із відмінною мовною та етнічною самоідентифікацією добре відомий спеціалістам: це, зокрема, «українці-католики», «білоруси-католики», два субетноси маріупольських греків, сучасні «покручі» російської Білгородщини тощо. Подібні етнічні групи створюють додаткові проблеми й ризики для будь-якої держави, адже вона має вирішувати низку питань їхнього повсякденного життя, найперше ж дилему: якою мовою їх обслуговувати й давати освіту. Такі групи внаслідок природно властивої їм дихотомії є «групою підвищеного ризику» в тому, що стосується питань державної безпеки й суверенітету. Інтеграція таких спільнот у процес націєтворення, без перебільшення, виступає вирішальним чинником ефективності стратегії державного розвитку.

Другою за чисельністю етнічною групою були росіяни (22 % від населення країни) з яскравою динамікою регіональних коливань: від 65,6 % в Криму до 2,3 % у Тернопільській області¹⁰. Перепис населення зафіксував в Україні 440 тис. (0,9 %) білорусів, 324,5 тис. (0,6 %) молдаван, 233,8 тис. (0,5 %) болгар, 163,1 тис. (0,4 %) угорців, 486,3 тис. (0,9 %) євреїв, 54,2 тис. (0,1 %) вірмен, 98,6 тис. (0,2 %) греків, 86,9 тис. (0,2 %) татар, 47,9 тис. (0,1 %) ромів, 37,8 тис. (0,1 %) німців, 31,9 тис. (0,1 %) гагаузів. Решта — понад 100 етносів — становили лише 0,4 % населення країни.

Білоруси, поляки, молдавани, болгары, угорці, греки, роми та гагаузи на регіональному рівні існували у формі нечисельних компактних етнічних анклавів. Німецька, менонітська та єврейська громади, як цілісні регіональні феномени, припинили своє існування у кінці 1930 — 1940-х рр. Перші дві — внаслідок радянських репресій та депортацій, третя — під час Голокосту та післявоєнної алії. У пострадянську добу розпочалася репатріація нащадків депортованих до України, однак доволі скоро приплив населення був нівельований іншим процесом: міграцією репатріантів на історичну батьківщину. Спільним для дисперсних етнічних

⁹ Національний склад населення. Всеукраїнський перепис... URL: <https://2001.ukrcensus.gov.ua> > Результати > Основні підсумки

¹⁰ Там само.

меншин у пострадянські часи було прагнення вирватися із замкненого кола невідворотного етнічного розчинення. Однак створення національних організацій, що встановили доволі плідні культурні та ділові контакти із колишніми метрополіями, набуття молоддю можливості вчитися за кордоном пришвидшили розчинення громад внаслідок масової еміграції й не сприяли національному відродженню.

Важливо відзначити специфіку розселення етнічних груп теренами республіки, це згодом стало вагомим політичним чинником. Найгомогеннішими за етнічним складом були такі області: Вінницька (домінанта група українці (91,5 %), шість ревалентних етнічних груп), Волинська (домінанта група українці (94,6 %), три ревалентні етнічні групи), Житомирська (домінанта група українці (84,9 %), чотири ревалентні етнічні групи), Івано-Франківська (95 % українців, 4 % росіян), Львівська (домінанта група українці (90,4 %), чотири ревалентні етнічні групи, росіяни — 7,2 %), Полтавська (домінанта група українці (87,9 %) та п'ять ревалентних етнічних груп, з них 10,2 % — росіяни), Рівненська (домінанта група українці (93,3 %), чотири ревалентні етнічні групи), Сумська (домінанта група українці (85,5 %), три ревалентні етнічні групи, з них 13,3 % — росіяни), Тернопільська (домінанта група українці (96,8 %), три ревалентні групи), Хмельницька (90,4 % українців, 5,8 % росіян, 2,4 % поляків, 0,3 % білорусів), Черкаська (90,5 % українців, 8 % росіян), Чернігівська (три етноси, з них 91,5 % — українці).

Етнонаціональна конфігурація відчутно ускладнювалася із просуванням до південних і південно-східних кордонів України. Антитезою українській гомогенності Півночі й Заходу виступав Крим. Його етнокультурне ядро складала 10 етнічних груп на тлі чисельного домінування росіян (65,6 %). Українці складала 26,7 %, кримські татари — 1,9, білоруси — 2,1 %. Решта з шести громад не перетинала відсоткового бар'єра.

Чимдалі від Південного Сходу й Півдня позірна поліетнічність, а насправді — виразна біетнічність, ставала менш різкою. На межі фактичної біетнічності балансувала Луганська область, де українці становили 51,9 %, росіяни — 44,8 % (третьою за чисельністю була білоруська громада — 1,2 %). Серед восьми найчисельніших етносів Донецької області українці становили 50,7 %, росіяни — 43,6, греки — 1,6, білоруси — 1,4, решта — 1,3 %. Взаємовідносини між сімома етнічними групами Харківщини насправді визначали стосунки між українцями (62,8 %) та росіянами (33,2 %), третій за чисельністю етнос складав лише 1,5 %. Аналогічна ситуація відзначалася на Кіровоградщині, де з шести ревалентних груп 85,3 % становили українці, 11,7 — росіяни, решта громад не сягали відсотка.

У Дніпропетровській області виділялося шість етнічних груп: 71,6 % складала українці, 24,2 — росіяни, по 1,3 % — білоруси та євреї, 0,1 % — вірмени й 0,2 % — азербайджанці. У Запорізькій області українці становили 63 % населення, росіяни — 32, болгари — 1,7 %, жодна з інших етнічних груп не перетинала відсоткового бар'єра. Аналогічна ситуація спостерігалася на Херсонщині (75,7 % українців, 20,2 % росіян, третій найбільший етнос — білоруси — становив 1 %). Із семи помітних етнічних груп Миколаївщини лише чотири долали відсоткову

планку: білоруси (1,1 %), молдаван (1,3 %), росіяни (19,4 %) та домінантна група українців (75,6 %).

Строкатишою була палітра Одещини: 54,6 % українців, 27,4 % росіян, 6,3 % болгар, 5,5 % молдаван, 1 % гагаузів, 2,6 % євреїв, 0,8 % білорусів, 0,2 % вірмен, 0,1 % ромів. Із семи етнічних груп Закарпатської області абсолютну більшість становили українці (78,4 %), на відміну від східних регіонів у групі етнічних меншин домінували угорці (12,5 %). Повною мірою про поліетнічність можна було казати лише стосовно Чернівецької області: 70,8 % українців, 10,7 % румун, 9 % молдаван, 6,7 % росіян, 1,8 % євреїв, 0,5 % поляків, 0,3 % білорусів¹¹.

У Київській області з уявно поліетнічною столицею виділялися лише чотири етноси: українці (89,4 %), росіяни (8,7 %), білоруси (0,6 %), поляки (0,3 %).

Отже, аналізуючи поліфонічність статистичних відомостей щодо етнонаціонального складу, автори дійшли таких висновків:

1) Потенційним осередком гальмування етноцентричного українського проєкту був російський Крим, де росіяни домінували не лише демографічно, а й у суспільно-політичній сфері;

2) Виразні перешкоди на його шляху мали б поставати в регіонах, які балансували на межі біетнічності, що підсилювалася суттєвістю частки російськомовних українців (Луганська, Донецька, Запорізька, Харківська області);

3) Високі вимоги до стандартів етнонаціональної політики держави поставали в поліетнічних Одеській та Чернівецькій областях із численними компактними етнічними громадами;

4) Унаочненням класичного для України неспівпадиння кількісних і якісних характеристик етнонаціональної ситуації була Київська область, де на тлі чисельної переваги українців виокремлювалася на загал російськомовна столиця, що чимдалі більше ставала епіцентром бурхливих міграційних процесів, вимірюваних сотнями тисяч осіб.

За неповні десять років існування в режимі не номінального, а реального центру українського суверенітету Київ змінився докорінним чином: саме йому судилося стати центром модерного українського націєтворення.

Столиця унаочнила всі генеральні тенденції вступу української нації в епоху глобалізації. Характерною її ознакою стало нестримне зростання окремої і за типологічними, і за етнокультурними характеристиками групи мігрантів новітнього часу з низки «гарячих точок»¹² країн третього світу. Якщо ж додати групу мігрантів-транзитерів¹³, складність етнонаціональної ситуації в тогочасній Україні на тлі її соціально-економічних та соціогуманітарних проблем стане ще рельєфнішою.

¹¹ Національний склад населення. Всеукраїнський перепис...

¹² Донбас разом із Херсонською, Миколаївською, Одеською областями та Кримом входить до числа регіонів, що приймають мігрантів. Докладніше про міграційні потоки в Донбас упродовж незалежності див.: Шульга Н.А. *Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты*. Киев: Институт социологии НАН Украины, 2002. С. 211—380.

¹³ Там само. С. 203.

Україна з давніх-давен надавала притулок етносам в часи лихоліття. Історія низки етнічних меншин України вимірювалася століттями. До діаспорних груп, які мали свою історичну батьківщину поза межами України, належали азербайджанці, вірмени, волзькі татари, гагаузи, євреї, німці, греки, поляки, румуни, угорці, низка етносів з колишніх республік СРСР, Азії та Африки. Окремі з історичних етнічних громад почали стрімко зростати саме в пострадянську добу внаслідок спалахів міжетнічної ворожнечі в республіках Середньої Азії, на Кавказі, Чеченських воєн у Росії та низки локальних конфліктів. За переписом 2001 р., в Україні порівняно з 1989 р. удвічі зросла кількість вірмен (100 тис.), на 20 % — азербайджанців (45 тис.), на 50 % — корейців (13 тис.), ушестеро — арабів (6,5 тис.), суттєво збільшилися громади в'єтнамців, пакистанців, вихідців з країн Південно-Східної Азії. За різними джерелами, в Україні перебували від 100 тис. до 6 млн нелегальних мігрантів (здебільшого вихідці з Азії та Африки), формувалися китайська, в'єтнамська, індійська діаспори. Попри урядові заяви про традиційно високий рівень толерантності в сфері міжнаціональних взаємин, крайною поширювалися націоналістичні неформальні рухи, засоби масової інформації попереджали про небезпеку зростання расизму.

На межі тисячоліть Україна перебувала у першій десятці країн світу за кількістю мігрантів, які в'їжджали до країни (випереджали її за цим показником лише США, Росія, Німеччина та Ізраїль). Найпроблемнішу групу традиційно становили транзитні мігранти, що використовували Україну як коридор до Європи. На тлі стихійної масової репатріації кримських татар зростання частки мігрантів новітнього часу стало відправним пунктом бурхливого прирощення мусульманської громади та східних за походженням культів. Новим для України став високий рівень солідаризації мігрантів, які об'єднувалися в земляцтва, громадські організації та рухи, намагалися оселялися в певних кварталах.

Потужний вплив на Україну, політична й підприємницька еліти якої найтіснішим чином залежали від східного сусіда, справляла трансформація політичного режиму в Росії та наростання його конфронтації з колективним Заходом. Саме тому курс України, попри примарну стабільність, мав вигляд безкінечних виснажливих маятникових коливань між Сходом і Заходом. Власне, усупереч тому, що базові стратегічні орієнтири незалежної української держави були закріплені в низці законодавчих актів, зокрема й у Конституції (у редакціях 1996, 2004, 2010, 2013—2014 рр.), під дією зовнішніх чинників внутрішня напруга в суспільстві не згасала і не давала можливості жодній із політичних сил, що перебували при владі, врешті зробити вибір.

Перманентне коливання української політичної еліти між Заходом і Сходом знаходило тим часом пояснення у внутрішній культурній амбівалентності спільноти, що мешкала на теренах пострадянської України. Соціологічні дослідження упродовж років свідчили, що східняки й західняки не лише розмовляли різними мовами (російською та українською), а й мали відмінні політичні уподобання, були вірянами різних церков, орієнтувалися на відмінні культурні моделі, циві-

лізаційні й геополітичні центри, сповідували непримиренні й непоєднані між собою історичні міфи та наративи, мали різні візії минулого і майбутнього. Дослідження українських соціологів викликали до життя цілу низку тлумачень української суспільно-політичної дійсності межі тисячоліть і низку міфів про «націоналістичний» захід і «проросійський» схід.

За таких обставин метафора «двох Україн», що називається, «влучила в десятку»: у чіткій зрозумілій формі, інтерпретувавши винятковий зріз суспільно-політичних настроїв, вона надавала загалом непогане уявлення про два полюси (географічні, ідеологічні, мовно-культурні), уособленням яких стали Львів і Донецьк, але, як і кожна абстракція, неминуче спрощувала складну дійсність, суть якої полягала у відсутності рішучого «вибору, який здійснює — і ніяк не потрапить здійснити — Україна, борсаючись ось уже десять років на фатальному цивілізаційному, культурному, геополітичному роздоріжжі»¹⁴.

Микола Рябчук наголошував, що між «двома Українами», як між двома географічними, політичними та культурними полюсами, лежить величезний простір, заселений людністю з доволі аморфною політичною та національною свідомістю. «Українську» Україну (і відповідні «проєвропейські» цінності) підтримує близько чверті населення. Україну «советську» (з відповідними цінностями та орієнтаціями) підтримує приблизно третина респондентів. Решта, а це майже половина населення, на більшість запитань відповідає стереотипно: «Не знаю», «Не розумію», «Мене це не цікавить», «Ще не визначився». Найкумеднішою, на думку М. Рябчука, була та обставина, що, визначившись, частина з них висловлювалася за інтеграцію до ЄС, але разом із Росією; за вільний ринок, але з усіма можливими «соціальними гарантіями»; за відродження української мови й культури, але зі збереженням подальшого панівного становища мови й культури російської, узаконеного у «двох офіційних мовах».

Фатальну роль в українській історії відіграло те, що так звана політична еліта замість того, аби пропонувати шляхи виходу суспільства із внутрішньо суперечливого становища, стала на шлях імітування політичного процесу та підживлювання латентного конфлікту. З цього приводу автор метафори «двох Україн» іронічно зауважував: «Партія влади» ... як ніхто інший, потребує ... “двох Україн”, щоб відігравати роль облудного посередника між ними, — продаючи себе у цій ролі як на внутрішньому, так і на міжнародному ринку. Але ще більше потребує тої третьої, “невизначеної” України, — бо саме тут розташоване її основне електоральне поле, саме тут вона може сповна застосовувати свій улюблений “адміністративний ресурс”, легітимізуючи своє авторитарне правління формально демократичними “голосувальними” процедурами. Тому, власне, й старається якнайдовше утримувати тих людей у стані зневіри, апатії, дезорієнтованості, цинізму і, звісно, страху перед будь-яким суспільним конфліктом (“поганий мир” справді кращий за “добру війну”). І саме тому всі про-

¹⁴ Рябчук М. Дві України. *Критика*. 2001. № 10. URL: <https://www.ji-magazine.lviv.ua/.../arhiv/ryabchuk.ht>

режимні чи, як їх іще називають, “пропрезидентські” масмедії денно й нічно прищеплюють людям моральний релятивізм, конформізм і цинічно-гедоністичне ставлення до повсякдення»¹⁵.

Не було секретом, що взаємини суспільства і влади зайшли в глухий кут. Володимир Полохало наприкінці ХХ ст. називав пострадянське українське суспільство негромадянським¹⁶. Тогочасні його прогнози були несприятливими: теоретично таке суспільство може перебувати у стані «стабільної стагнації» («стагнаційної стабільності») як завгодно довго — подібно до численних «негромадянських суспільств третього світу». Єдиною реальною партією у таких суспільствах є «партія влади», часом формально означена (як у Росії), часом ні (як в Україні). Усі інші партії виконують в основному декоративні функції, як, зрештою, декоративними є й інші квазідемократичні інституції та процедури. Жодна з таких держав не є правовою, тобто у кожній з них панівні режими дотримуються «демократичних» правил гри лише тією мірою, якою ці правила не становлять загрози їхньому пануванню.

Метафора «двох Україн» була радо підхоплена та інструменталізована українським політикумом. Дихотомія України вправно використовувалася на кожних виборах. Так, 1994 р. Л. Кравчук позиціонувався як представник Західної і Центральної України, Л. Кучма — як представник і носій ідей та цінностей Східної. 1999 р. навпаки, Л. Кучма виступав із «західних» і ліберальних позицій, а на сході йому опонував П. Симоненко. Апогей віртуального протистояння між заходом і сходом України припав на 2004 р., коли уособленням «двох Україн» виступили В. Янукович і В. Ющенко, а унаочненням — широко відома карта з трьома «сортами» українців. На президентських виборах 2010 р. В. Ющенка як представника Західної України замінила Ю. Тимошенко, тоді як позиції єдиного кандидата від сходу міцно тримав В. Янукович. Врешті результати виборів-2014, де вперше президент був обраний у першому турі абсолютною більшістю голосів, презентували ту ж таки суспільно-політичну картинку. Щоправда, вона унаочнилася в електоральній карті двох кандидатів, які програли в президентській гонці. З затятою наполегливістю український виборець продемонстрував традиційний поділ України по Дніпру між електоратом С. Тігіпка та Ю. Тимошенко¹⁷.

Аналізуючи цей феномен українського суспільного життя, Надія Степула дійшла висновку про відмінності «в цивілізаційних статусах двох частин країни... Якщо виборці Заходу і Центру в більшості усвідомлюють себе українцями і

¹⁵ Там само.

¹⁶ Див.: Полохало В. *Негромадянське суспільство за часів посткомунізму*. Київ, 1999; Полохало В. *Негромадянське суспільство як феномен пострадянської України. Політична думка*. 1999. № 4. С. 23—35.

¹⁷ Біличенко С. На що схожа електоральна карта України. *Українська правда*. 2014. 28 липня; Рух на Схід. Підтримка українських партій на Сході і Півдні повільно, але неухильно зростає. *Тексту.org.ua*. URL: https://textu.org.ua/.../Ruh_na_Skhid_Pidtrymka_ukra...; Украина. Президентские выборы 2014. Электоральная география 2.0. Политика на карте. URL: <https://www.electoralgeography.com/new/ru/category/countries/u/ukraine>

головними цінностями вважають державність України, її суверенітет, то у виборців Сходу і Півдня мотивації дещо інші. Ця друга частина містить у собі тих, хто в концентрованій масі не сприймає українську державність (великою мірою Крим, до певної міри — Одеса), й тих, котрі досі не вийшли з “льодовикового періоду” советськості (Донецька, Луганська, Харківська, Херсонська, Миколаївська області). Захід і Центр — умовно кажучи, “українська Україна” — роками голосує на основі світоглядних, ідеологічних мотивацій. Образно — “за Україну, за її долю, за честь, за славу, за народ”. Інша частина — умовно кажучи, “антиукраїнська Україна” (Крим, Одеса) — так само роками голосує на основі світоглядних, ідеологічних мотивацій. Але не проукраїнських. Щодо Сходу, особливо Донецької й Луганської областей, то ця “постсоветська Україна” стало голосує винятково на основі соціально-економічних подразників... Дві України — це два цивілізаційні напрями — Захід і Схід, грубо кажучи, Європа — Азія; це дві ідентичності — українська традиційна¹⁸ і малоросійсько-імперсько-советська. Це різні ціннісні орієнтації, уявлення про майбутнє України, як і про такі фундаментальні речі, як демократія та авторитаризм»¹⁹.

Сказані на завершення в прямому ефірі радіо Свобода 22 червня 2010 р. слова: «Здається, це все зайшло задалеко, цей політичний розкол уже структурований, оформлений на системному рівні, і неможливо знайти якусь спільну платформу, яка б об'єднала Україну», — стали пророчими, попри те, що на той час вирішення проблеми пов'язувалося із заявленою на одному з перших брифінгів програмою дій новообраного президента В. Януковича²⁰.

Підсумки наукових дискусій з проблематики підвів Я. Грицак у лекції «Хто такі українці і чого вони хочуть?»²¹, прочитаній в межах проекту «Вільний університет» 17 лютого 2011 р. в Українському клубі Одеси. Головні тези доповіді найвідомішого на Заході фахівця з новітньої історії України можна звести до такого: «По двадцяти роках після проголошення української незалежності залишається неясним, моделлю якої нації — етнічної чи політичної — є сучасна Україна?» Невизначеність простежується усюди, зокрема, й у Конституції 1996 року, де поняття «український народ» (етнічна модель) та «народ України» (політична модель) уживано впереміжку і ...без будь-якої логічної послідовності. Неясність конституційна відповідає неясності політичній: в Україні не втілено послідовно ані етнічної, ані політичної концепції нації». Тим часом насправді поділ на етнічні та політичні нації великою мірою є умовним. З одного боку, у

¹⁸ Лишаємо поза критикою складову «української традиційної ідентичності», яка значною мірою також є продуктом імперського впливу (щоправда, австро-угорського) і доволі стрімко змінюється під впливом об'єктивних суспільно-політичних та економічних чинників.

¹⁹ Степула Надія. Дві України? Три України? Одна Україна? URL: <https://www.radiosvoboda.org/content/.../1952233.ht...>

²⁰ Там само.

²¹ Грицак Я. Хто такі українці і чого вони хочуть. *Критика*. 2011. № 7—8. URL: <https://krytyka.com/.../khto-taki-ukrayintsi-i-choho-vo...>

світі є дуже мало чисто етнічних націй, із другого, майже всі політичні нації формуються навколо одного чи декількох етнічних ядер.

Чи не першим на це звернув увагу видатний теоретик націоналізму Роджерс Брубейкер. У праці «Переобрамлений націоналізм» (1996) він запропонував новий погляд на нації та націоналізм. Центральне місце в роботі Брубейкера посіла концепція «націоналізаторської держави». Таким чином він охарактеризував тип нових національних держав, що виникли на уламках старих імперій і керуються у своїй політиці такими принципами: існує титульна національність, що має право на цю державу; однак інтереси цієї національності у цій державі скривджено і/або загрожено; тому потрібні спеціальні дії, щоб подолати кривду чи загрозу; ці дії є виправданими задля торжества історичної справедливості; тож формується мобілізація «знизу», щоб тиснути на державу заради запровадження відповідних змін; держава здійснює певні зміни у законодавстві та проводить політику так званої позитивної дискримінації титульної національності²².

Націоналізм такої держави неминуче спричиняє негативну реакцію національних меншин — особливо тих, значна кількість співвітчизників яких мешкає за її кордоном і має власну державу. У більшості випадків держави-метрополії не залишаються осторонь цієї ситуації, схилиючи «свої» національні меншини повернутися у лоно своєї історичної батьківщини, бажано разом із територіями, на яких вони мешкають²³.

«Виглядає, що Брубейкерова модель набагато точніше пояснює те, що діється в Україні, аніж будь-які інші, — критично зауважував тоді Я. Грицак, — Маємо російське і російськомовне населення півдня та сходу України, яке опирається націоналізаторській політиці Києва і прагне якнайближче бути з Москвою. Існує, однак, одна річ, яка цю модель сильно підважує. За Брубейкером, російськомовна спільнота мала би стати сепаратистською і домагатися виходу з-під влади Києва. У незалежній Україні бачимо щось протилежне: замість іти від Києва, вона йде до нього, а навіть завойовує його — так, як це сталося 1994 року з перемогою Кучми та 2010-го з перемогою Януковича. У результаті маємо доволі парадоксальне явище: попри істотні мовні, регіональні та інші відмінності, Україна колеться, але не розколюється». Пояснення цього парадоксу, на думку Я. Грицака, полягало в тому, що «всередині України йде не так протистояння між двома, українським та російським, націоналізмами, як вибір між двома ядрами, навколо яких має сконсолідуватися одна українська нація: галицьким («Україна львівського виробництва») чи донбаським, що є ніби дзеркальним відображенням першого. Донбас залишається виразно російськомовним. Донбас залишається регіоном, де україномовних за останні двадцять років не побільшало, а поменшало. Донбаська модель спирається на регіональну модель історичної пам'яті, із сильними запозиченнями з російсько-імперської, радянської та української. Зовнішня орієнтація

²² Брубейкер Р. *Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі*. Львів, 2006. С. 91—92.

²³ Грицак Я. Хто такі українці...

Донбасу є не лише виразно антинатовською, а й антиєвропейською. Майбутнє України Донбас бачить радше у найближчому союзі з Росією. Саме це, власне, і становило, на думку Я. Грицака, основну небезпеку для України²⁴.

Отже, славнозвісний конфлікт між «двома Українами» як смислове віддзеркалення геополітичної напруги був, власне, не стільки конфліктом між двома національними проектами (українським і російським), як між двома політичними проектами сучасного світу: між тим, який уважає, що нації та національні ідентичності є віссю сучасного світоустрою, і тим, який так не вважає, залишаючись у своїй суті імперським. У новій геополітичній ситуації, нав'язаній нам Росією, постає безліч нових запитань: Якою мірою сепаратизм Донбасу є національним за змістом і формою? Які механізми державної та громадської протидії може протиставити Україна, охоплена вогнем, виразній, надзвичайно агресивній іноземній ідеологічній експансії, що виступає чинником політичної дестабілізації й гальмування процесів сучасного націєтворення? Якою мірою контрверсійність радянської (пострадянської) та західноєвропейської концепцій націоналізму є безпосередньою передумовою і віддзеркаленням проблем у політичному діалозі «Захід — Схід» (не тільки в українському контексті, а й у контексті політичної дискусії «Захід [Євросоюз — США] — Схід [Росія]» стосовно українського питання в його новітній історичній версії?

Найподрозливішою ділянкою оприявлення внутрішніх суперечностей стало мовне питання, що час від часу набувало чи не вигляду мовних воєн.

Перший всеукраїнський перепис населення (5 грудня 2001 р.) засвідчив зміни, що відбулися в українському суспільстві за перше десятиріччя незалежності. За його даними, в Україні проживали представники близько 130 етносів. З них: українців — 37,5 млн осіб (77,8 %), росіян — 8,3 млн осіб (17,3), білорусів — 276 тис. (0,4), молдаван — 259 тис. (0,5), кримських татар — 248 тис. (0,5), болгар — 205 тис. (0,4), угорців — 157 тис. (0,3), румун — 151 тис. (0,3), поляків — 144 тис. (0,3), євреїв — 104 тис. (0,2), вірмен — 100 тис. (0,2), греків — 91 тис. (0,2), німців — 33,3 (0,1 %). Інші етноси були представлені в Україні меншими групами (окрім ромів — 47 тис., азербайджанців — 45 тис. та грузинів — 34 тис.) та поодинокими респондентами²⁵.

Перепис зафіксував кількісну перевагу українців. Найменшою питома вага етнічних українців була в АР Крим (24,3 %), найбільшою — у Тернопільській області (97,8 %). Найчисельнішими меншинами в Донецькій та Луганській областях були росіяни (відповідно, 38,2 та 39,0 %), у Чернівецькій області — румуни (12,5 %) та молдовани (7,3 %), в Одеській області — росіяни (20,7 %), болгар (6,1 %) та молдовани (5,0 %), у Закарпатській області — угорці (12,1 %)²⁶. Най-

²⁴ Там само.

²⁵ *Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.* Київ, 2003.

²⁶ Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

більшу частку серед тих, хто не належав до етнічних росіян, однак називав російську мову рідною, становили українці (в Донецькій області — 32,8 %, Луганській — 27,99 %²⁷, Одеській — 16,52 %²⁸).

Особливістю етнонаціональної карти Донецької, Луганської, Закарпатської, Чернівецької та Одеської областей було те, що на їхній території мешкали етнічні меншини, які в межах окремих населених пунктів були домінуючими групами; у межах адміністративних районів усіх областей (за винятком Герцаївського району Чернівецької області та Берегівського району Закарпатської області) співіснували українські за етнічним складом сільські громади та сільські громади етнічних меншин; румуни (Чернівецька область), угорці (Закарпатської область), болгари та росіяни (Одеська область) компактно проживали в окремих адміністративних районах відповідних областей, тоді як поселенська структура етнічних росіян Донецької й Луганської областей мала дифузний характер, який став вагомим фактором регіональних міжетнічних взаємин на тлі значної частки російськомовних етнічних українців²⁹.

Окрім етнічних українців, українську мову, за даними перепису, вважали рідною 71 % поляків, понад 22 % німців, понад 21 % ромів, 17,5 % білорусів, понад 13 % євреїв, близько 11 % молдаван. Росіяни в цьому переліку перебували на 14 місці (3,9 % тих, хто визнав українську мову рідною). Російську мову серед неросіян рідною вважали, %: греки — 88,5, євреї — 83, німці — майже 65, білоруси — 62,5, татари — близько 59, грузини — понад 54, вірмени — понад 43, азербайджанці — майже 38, болгари — понад 30, гагаузи — близько 28, молдавани — близько 18, поляки — близько 16, українці — приблизно 15, роми — понад 13³⁰.

Підходи до аналізу етнонаціональної ситуації в Україні та розуміння завдань етнонаціональної політики означувалися повільно й на тлі запеклої політичної боротьби. Влучно, хоч і саркастично її охарактеризувала А. Колодій: «Кидається у вічі бажання підтримати поширений стереотип про надзвичайне етнокультурне розмаїття України (“представники” 130 націй і народностей проживають у нашій країні!), який є звичайним пропагандистським штампом, що зберігся з радянських часів. Адже до цього переліку, який так і не був оприлюднений у всій

²⁷ Перепис населення. Національний склад населення, мовні ознаки, громадянство. Національність та мовні ознаки. 19A050501_02_044. Розподіл населення за рідною мовою, Луганська область (1,2,3,4) URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp; Національний склад населення, мовні ознаки, громадянство. Національність та мовні ознаки. 19A050501_02_014. Розподіл населення за рідною мовою, Донецька область (1,2,3,4) URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp

²⁸ Перепис населення. Національний склад населення, мовні ознаки, громадянство. Національність та мовні ознаки. 19A050501_02_051. Розподіл населення за рідною мовою, Одеська область (1,2,3,4) URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp

²⁹ *Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації*. Київ, 2015. С. 70—71.

³⁰ *Національний склад населення України та його мовні ознаки...*

повноті, увійшли поодинокі «представники» таких екзотичних або міфічних національностей як малайці, козаки, скіфи та інше. Деякі гумористи або просто зденаціоналізовані люди (ні відсутності, ні подвійності національної ідентифікації ценз, звичайно, не передбачав) могли в такий спосіб просто пожартувати з державою. Але наші спеціалісти в галузі статистики або не знають що таке «статистично вагома група», або виконують (менш чи більш усвідомлено) певне політичне завдання: утопити в міфі про неймовірне, більше, ніж у колишньому СРСР, або в нинішніх США та Канаді, культурне розмаїття справжні проблеми етнонаціонального розвитку»³¹.

Радянська бюрократична риторика дійсно й на початку ХХІ ст. визначала порядок денний етнонаціональної політики у державі, однак голоси експертів стосовно того, що українське суспільство є не лише багатонаціональним, але й надміру розмаїтим (бо дві найбільші національності — українці та росіяни — разом становили 95,1 % усього населення проти 94,8 % у 1989 р.³²) лунали все виразніше. Шість наступних за величиною груп (чисельністю від 300 до 100 тис. осіб) сумарно склали 1,5 млн осіб (3,1 %). Вісім найчисельніших етносів (білоруси, молдавани, кримські татари, болгары, угорці, румуни, поляки, євреї) разом з росіянами та українцями склали понад 98 % населення. Ще вісім етносів (вірмени, греки, татари, роми, азербайджанці, грузини, німці, гагаузи) становили 1,1 %. Частка решти (116) етносів у населенні країни сягала 0,4 %³³.

Дані перепису 2001 р. засвідчили безпідставність звинувачень у насильницькій українізації. За десять міжпереписних років чисельність тих, хто вважав українську мову рідною зросла на 2,8 %. Стосовно російської цей показник знизився на 3,2 %, позиції мов етнічних меншин опустилися на 0,4 %. Станом на 2001 р. українці посіли в переліку етнічних груп за відсотком людей, які вважають рідною мову власної етнічної групи, п'яте місце³⁴. За таких обставин, як слушно зазначила А. Колодій, про посилення тиску українізації можна було говорити лише з певною мірою іронії.

Така ситуація давала підстави казати про нетиповий, за європейськими мірками, приклад країни з неповторними обрисами етнічних кордонів, наявність як дисперсних, так і компактних етнічних груп, що в поєднанні з критерієм чисельності робило неможливим впровадження принципів національно-культурної чи національно-територіальної автономії; уполітований статус мови титульного етносу; збереження загрозливої асиміляційної інерції з боку етнічної меншості — росіян, що з огляду на диспропорції розміщення продуктивних сил у регіонах її домінування складало загрозу державній безпеці.

³¹ Колодій А. Про поліетнічність України: кількісний та якісний виміри. *Україна — проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США* (Львів, 18—21 верес. 2003 р.). Київ, 2003. С. 135.

³² *Національний склад населення України та його мовні ознаки...* С. 14.

³³ Колодій А. С. 137.

³⁴ Там само. С. 141.

Окреслюючи доволі складну етнополітичну ситуацію в Україні, варто наголосити на обставині, що перманентно справляла визначальний вплив на перебіг базових процесів націєтворення: амбівалентність пошуків стрижня інтеграції зумовлювалася передусім не внутрішніми обставинами, як може здатися, а зовнішніми впливами. З одного боку, м'який але послідовний тиск Ради Європи, ОБСЄ на молоді незалежні держави, який особливо гостро відчувався саме у сфері гарантій мовних прав національних меншин, для забезпечення яких були потрібні чималі фінансові витрати, змушував Україну декларувати низку зобов'язань щодо етнічних меншин, які не могли собі дозволити навіть «старі» європейські демократії. З іншого боку, Росія робила все від неї залежне, аби за росіянами і надалі зберігалися позиції провідного гравця етнонаціонального простору України. Внаслідок контроверсійності програм / проєктів президентів та керівних коаліцій Україна гойдалася, наче іванець-киванець, під тиском зовнішніх акторів, підлаштовуючи свою внутрішню політику під концептуальні й доктринальні побудови геополітичних сусідів і кураторів. Бажання бути хорошими для всіх обернулося іміджевими втратами та втратами історичної динаміки зростання.

Парадокси проміжного становища України між модерним і постмодерним (євразійським та європейським) проєктами, власне, і виступали базовою причиною не лише складності перебігу процесу націєтворення, а й ставлення до нього зазначених геополітичних гравців. Безпосередня близькість геополітичного гравця з однопорядковими проблемами і, як з'ясувалося, не подоланими імперськими амбіціями, справляла потужний дезорганізуючий вплив на становлення ідентифікаційних засад українського суспільства. Політичним тлом для нескінченного колювання між західною та євразійською доктринами виступала перманентна зміна проросійських та проєвропейських президентів і прем'єр-міністрів, що перетворювали виснажливе змагання цивілізаційних пріоритетів на звичне явище суспільно-політичного життя. Побічним ефектом цього стала хронічна маргіналізація масової свідомості.

За даними спеціального дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова «Ідентичність громадян України: стан і зміни» (травень-червень 2007 р.), понад 90 % респондентів сприймали Україну як свою Батьківщину, 99,5 % бачили майбутнє свого регіону у складі України, 65,5 % були переконані, що відмінності між українськими регіонами не спричинять розпаду країни, 61,9 % не погодилися з тезою про те, що західні та східні українці можуть вважатися двома різними народами (беззастережно підтримали цю думку лише 6,4 % опитаних). Громадяни України (за винятком Криму) виявляли високий рівень патріотизму, підтримували ідею єдності і територіальної цілісності України, пов'язучи з нею своє майбутнє³⁵.

Чотири роки потому соціологічне дослідження «Ставлення до національної ідеї в Україні» (здійснене *Research & Branding Group* 15—25 травня 2011 р.) зафіксувало, що більшість українців (68 %) вважали відсутньою національ-

³⁵ *Україна: політичні стратегії модернізації...* С. 23.

ну ідею. Під «національною ідеєю» 12 % опитаних розуміли єдність регіонів України, 6 % — подолання бідності та об'єднання в ім'я зростання рівня життя, 6 % — зростання національної самоідентифікації та національної гордості, 6 % — збереження незалежності й територіальної цілісності, 4 % — відродження та збереження українських традицій, по 3 % — розвиток української мови та культури, любов до України, 2 % — знання історії України, по 1 % — об'єднання в ім'я відродження України та євроінтеграцію. 18 % громадян відповіли, що в Україні відсутня національна ідея, 40 % — не змогли визначитися з відповіддю³⁶. «Криза ідентичності не є стихійним лихом чи фатумом національної історії, вона є закономірним етапом становлення будь-якої нації під час її переходу до державно-політичної самоорганізації, що неминуче супроводжується певною уніфікацією та узгодженням правил, цінностей і символів. Відсутність сформованої спільної ідентичності, яка б поєднувала більшість громадян, не лише суттєво уповільнює поступальний розвиток українського суспільства, а й створює або критично посилює низку загроз національній безпеці країни»³⁷, — зауважували експерти НІСД.

І все ж зміни на краще були: упродовж 2002—2012 рр.³⁸ сумарна кількість громадян України, для яких День Незалежності України був «дійсно великим святом» чи «звичайним святом», зросла з 52,3 до 66,1 %; сумарна кількість громадян, для яких День Незалежності України таким не був, відповідно, зменшилася із 44,5 до 31,5 %; незмінною залишилася кількість громадян, позиція яких окреслювалася як «важко відповісти» (3,2 % у 2002 р. і 2,4 % у 2012 р.); намітилась тенденція до зменшення кількості осіб з невизначеною позицією³⁹.

Нові підстави для висновків про суперечливість інтеграції надали результати опитування 2012 р. щодо розколу суспільства із відповідями на запитання «Чи існують між західними і східними регіонами України настільки глибокі політичні, мовні, культурні та економічні відмінності, що в перспективі вони можуть роз'єднатися і створити свої власні держави або ввійти до складу інших держав»?⁴⁰. 2007 р. позитивну відповідь на Заході давали 10,9 % опитаних, негативну — 71,3, у Центрі, відповідно, 14,3 та 72,2 %; на Півдні — 26,1 і 56,4 %, на

³⁶ Отношение к национальной идее в Украине. URL: <http://www.rb.com.ua/rus/projects/otnibus/7621/>; див. також: Аза Л. Національно-просторова ідентифікація громадян України. *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т.* Том 1. Аналітичні матеріали. Київ, 2011. С. 94—101.

³⁷ *Україна: політичні стратегії модернізації...* С. 25.

³⁸ Дослідження проведено соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» з 10 до 15 серпня 2012 року. Опитано 2009 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України. Теоретична похибка вибірки — 2,3 %.

³⁹ Соціологічне опитування: Як Ви ставитеся до свята — Дня Незалежності України? (динаміка, 2002—2012). URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=321; *Суспільності ідентичностей в Україні...* С. 26.

⁴⁰ Свободівці, радикали та «УКРОП» протестують перед ВР проти ухвалення змін до Конституції України в частині децентралізації. URL: <http://ua.interfax.com.ua/news/political/286977.html>

Сході — 24,2 і 59,9 %. Важко було відповісти чи не відповіли у зазначених регіонах, відповідно, 17,8, 13,5, 17,5 та 15,9 %. За результатами соціологія попереджали про зростання напруги (міжрегіональних суперечностей), що зумовлювалось як внутрішніми чинниками, так і втручанням ззовні (з боку Росії)⁴¹.

Результати опитування Київським міжнародним Інститутом соціології показали, що 2013 р. українську мову вважали рідною 60 %⁴² громадян України. Наслідком маніпуляцій як мовним, так і регіональним фактором стала розмитість самоідентифікації значних верств населення. Моніторинги КМІС засвідчили, що з 72 % етнічних українців у Києві українцями себе визнавали 59 %, з 20 % росіян — тільки 11 %. Модуль подвійної етнічної ідентифікації обрав кожен п'ятий українець і майже кожний другий етнічний росіянин. Українську мову назвали рідною 42 % опитуваних, російську — 43 %⁴³.

Згідно з висновками соціологів, у 2006—2007 рр. відбулися найсуттєвіші зрушення в регіональній свідомості. Про це свідчив той факт, що підтримка позиції, згідно з якою українська нація — це всі громадяни України, незалежно від їх етнічної належності, мови, якою вони спілкуються, національних традицій, яких вони дотримуються і за якими виховують своїх дітей, на Сході України знизилася з 48,1 до 38,5 %, а на Заході України, навпаки, збільшилася з 34,3 до 37,4 %⁴⁴. Проте, коли громадянська ідентичність не прив'язувалася до етнічного контексту, то, окрім Донбасу, вона домінувала над етнічною ідентичністю в усіх регіонах України⁴⁵. На Донбасі ідентифікували себе громадянами України 34 % населення, мешканцями свого села / міста — 19 %, мешканцями свого регіону — 27 % та громадянами колишнього СРСР — 14 %⁴⁶. Отже, у тогочасному регіоні Донбасу криза громадянської ідентичності виявлялася найочевидніше⁴⁷.

Безпосередньою спонукою для такого стану масової свідомості чимдалі більше виступала позиція самої української влади. Декларуючи принципи модернізації націєтворення⁴⁸, президент В. Янукович мало ними послуговувався. Зокрема, у «Посланні Президента України Віктора Януковича до Українського наро-

⁴¹ *Суперечності ідентичностей в Україні...* С. 29.

⁴² Київський міжнародний інститут соціології. *Офіційний сайт*. URL: <http://www.kiis.com.ua>

⁴³ Населення України щодо статусу російської мови та місця російської мови в освіті. Соціологічне опитування 23.05—01.06.2012 р. URL: <http://www.kiis.com.ua/ua/news/view-179.html>

⁴⁴ Яке із наведених визначень української нації є для Вас найбільш прийнятним? (динаміка 2006—2007) (регіональний розподіл). URL: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=715

⁴⁵ Зміна ціннісно-смыслових матриць як джерело суспільних змін в Україні. *Презентація результатів дослідження О.М. Шульги*. URL: <http://www.isoc.com.ua/institute/>

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ *Суперечності ідентичностей в Україні...* С. 64.

⁴⁸ Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0003100-10>; *Модернізація України — наш стратегічний вибір. Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України*. Київ, 2011.

ду» йшлося про відновлення перерваного на п'ять років діалогу із Російською Федерацією і дотримання формули стратегічного партнерства, зазначалося, що запрацювала Міждержавна комісія на рівні глав держав та розпочалася демаркація сухопутної ділянки кордону. Наголошувалося, що стратегічне партнерство України та Російської Федерації є важливою складовою європейської безпеки. В офіційних виступах лунали заяви, що «держава намагається знайти компромісні моделі гуманітарної політики, які б об'єднували суспільство, задовольняли інтереси та потреби абсолютної більшості громадян України, передусім у сфері мовної політики та питань історичної пам'яті. Наголошувалося, що деякі з цих питань штучно загострювалися в умовах політичного протистояння, і тому передбачалося сформувані чіткі принципи і концептуальні положення державної політики у сфері ідентичності.

Врешті група інтелігенції (В. Брюховецький, Ю. Щербак, Ю. Андрухович, В. Василенко, В. Панченко, В. Скуратівський) виступила із зверненням до співвітчизників, зауваживши, що два місяці правління В. Януковича поставили Україну перед загрозою втрати державності, а «гуманітарна політика у виконанні одіозних політиків стає засобом дезінтеграції України, провокує міжрегіональні, міжконфесійні і мовні конфлікти в суспільстві»⁴⁹.

Новий курс держави, проголошений у Посланні Президента «Україна ХХІ століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації» (2010), гарантував суверенність вибору Українським народом власного шляху розвитку, зміцнення ідентичності української політичної нації як консолідованої багатокультурної спільноти, інтегративність суспільства на засадах внутрішнього діалогу, гуманістичних цінностей і толерантності незалежно від віросповідання чи політичних поглядів, громадянську єдність — основу для спільних дій і громадянського патріотизму. Водночас у ній наголошувалося, що однією з найгостріших проблем гуманітарної політики та безпеки України стала *жорстка криза національної ідентичності, яка була складовою системної суспільної кризи*. Механізми, які визначали національну ідентичність, — мовна політика, історична пам'ять, національно-культурні пріоритети — в умовах політичного протистояння загострилися до критичного рівня. Шляхом виходу з кризи вважалося пропагування ідеї примирення та розроблення стратегії подолання гуманітарної кризи шляхом формування нової моделі національної ідентичності, на чому, власне, й зосередилася гуманітарна політика.

Суспільство на той час загалом було готове до ухвалення компромісної моделі гуманітарної політики. Лише 7 % громадян України відносили мовне питання, а саме проблему державного статусу російської мови, до числа 25 основних життєвих проблем, що їх непокоїли. Однак теза про статус російської мови як другої державної користувалася високою популярністю. Відносну більшість (41,2 %) влаштувала мовна ситуація в країні⁵⁰. Понад 30 % громадян вважали,

⁴⁹ Звернення до співвітчизників. URL: <http://hecate.in.ua/2010/05/4179/>

⁵⁰ *Модернізація України — наш стратегічний вибір...* С. 37.

що «українська і російська мови мають бути державними у всій Україні». Кожен п'ятий бажав, щоб «українська мова була єдиною державною, а в регіонах компактного проживання росіян російська мова була визнана офіційною»⁵¹.

Однак перманентні (доволі часто — штучно збурювані) загострення на фронтах мовного протистояння були лише верхівкою айсберга.

Ми цілком погоджуємося з Л. Нагорною, яка вважає, що «хоча мовна інполяризованість є постійним джерелом напруження в українському суспільстві і підживлює міфологеми “розколу”, дві майже рівновеликі частини соціуму розмежовані зовсім не за ознаками мови»⁵². Особливу чутливість етнічної свідомості виявляє у тих випадках, коли спроби надати преференційного статусу системі цінностей однієї зі спільнот сприймаються як акцентування вторинності цінностей інших груп. Досвід новітньої українізації вкотре засвідчив, що відчуття зневаженості може мати й та група, чії цінності домінують у суспільстві, а її емоційна реакція виступатиме потужним чинником суспільної дезінтеграції.

У такій ситуації ухвалення 3 липня 2012 р. Закону «Про засади державної мовної політики» (більш відомого як закон С. Ківалова та В. Колесніченка⁵³) спрацювало як детонатор. Кожна десята акція протесту, що відбулася в Україні у 2012 р., стосувалася мовного питання. Загалом було зафіксовано 380 «мовних» протестів, тобто 80 % усіх протестних подій з цього питання⁵⁴.

Локальна перемога С. Ківалова — В. Колесніченка була розцінена певними силами як карт-бланш для подальшого наступу, тим більше, що поширення проросійських настроїв в Україні було прямо пропорційним до кількісного зростання громадських організацій, які виступали на захист російського мовно-культурного середовища. Якщо у 1995 р. в Україні нараховувалось одне Всеукраїнське та двадцять чотири регіональних національно-культурних російських товариства, то станом на кінець серпня 2014 р. діяло вже близько 80 проросійських громадських організацій (Українське товариство російської культури «Русь» (1992), Всеукраїнська громадська організація «Руська Рада України» (1999), Всеукраїнська громадська організація «Руський рух України» (1999), Громадська організація «Русская община Украины» (2000) тощо)⁵⁵.

⁵¹ Піка А. Порошенко: Мовне питання не таке важливе для українців. URL: <http://osp-ua.info/lastnews/558.htm>

⁵² *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. Київ, 2008. С. 381.

⁵³ Цікаві розмірковування з приводу закону див.: Яковлев Ф. Закон Украины «О принципах государственной языковой политики»: год спустя. *ИА REX*. 06.08.2013. URL: <http://www.iarex.ru/articles/39691.html>; Карамзев А. Языковой просак или как бульбовцы с бандеровцами русский язык изгоняли. *Русский мир*. 31.05.2012. URL: <http://russmir.info/pol/2503-yazykovyjprosak-ili-kak-bulbovcy-s-banderovcami.html>

⁵⁴ *Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу 2012 р.* Київ, 2013. С. 34.

⁵⁵ Див.: Организации соотечественников. Организации российских соотечественников — участники Системы КСОПС (по состоянию на 1 декабря 2013 года). *Русские на Украине*. URL: <http://www.rus-ua.info/page/18.html>

Виразну антиукраїнську потугу на цій хвилі генерував русинський проєкт⁵⁶. У жовтні 2005 р. відбулася установча конференція «Народної ради русинів Закарпаття», згодом з'явилися русинські медіа, фінансована з обласного бюджету газета «Підкарпатський русин», русинський гімн, прапор та ін. Русинська меншина гучно заявляла про себе не лише у символічному плані, й у політичному, аж до входження до органів влади.

Ідеї автономізації, що балансували на межі сепаратизму, генерувало не лише Закарпаття. Аналогічні гасла експлуатували представники кіл як ліберально-центристського, так і соціал-комуністичного спрямування. Створити Новоросійську автономію в межах федеративної України пропонував проф. Одеського університету О. Сурилов, який очолював організаційний комітет Демократичного Союзу Новоросії і Бессарабії. Відновити «Республіку Малоросія» закликала громадська організація «Інтеррух Донбасу» на чолі з Д. Корніловим, а також Рух «Демократичний Донбас» (Луганщина). На початку 2000-х років посилювалися вияви радикалізму антиукраїнських сил, зокрема екстремістських організацій Румунії, Словаччини, Угорщини й Росії. Відгомонам активізації таких настроїв стало проголошення у грудні 2008 р. Закарпатською обласною радою автономної республіки Підкарпатська Русь⁵⁷.

Другою за значенням «больовою точкою» українського націєтворення стала боротьба навколо історичної платформи інтеграції української політичної нації. З часів В. Ющенка історична інструменталізація націєбудівництва вийшла на якісно новий рівень. Варто визнати, що далеко не всі історичні маркери українськості, що централізовано запроваджувались у той час, спрацювали на користь об'єднанню. Апелювання до трагічних сторінок вітчизняної історії не знімало гостроти поточних проблем, тим часом як своєрідна «одержимість ювілеями» міцно увійшла в офіційну й суспільну практику. На офіційний рівень було введено відзначення ювілейних дат пам'яті жертв політичних репресій, бою під Крутами, Голодомору, Голокосту, депортації кримських татар і представників інших національностей, 70-ї річниці Великого терору в Україні, 300-річчя Батуринського погрому, 70-річчя бою на Красному полі тощо. З'явилися меморіальні комплекси під Крутами, у реконструйованій Батуринській фортеці, в Биківнянському лісі під Києвом, 2007 р. у Києві було відкрито Музей радянської окупації. Упродовж 2007—2008 рр. в Україні демонтували понад 400 пам'ятників діячам комуністичного режиму — організаторам Голодомору та політичних репресій 1937—1941 рр., відбулося понад 3 тис. перейменувань.

Південні й східні регіони відповіли на оновлення державної історичної парадигми спорудженням монумента Катерині II в Одесі та Й. Сталіну в Запоріжжі. Демарші, названі згодом «війною пам'ятників», прокотилися хвилею в

⁵⁶ Дашкевич Я. Етнічні псевдоменшини в Україні. *Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспективи розвитку*. Київ, 1994. С. 65—72.

⁵⁷ Рябінін Є. Сутність сучасного регіоналізму та виміри його прояву. *Сучасна українська політика*. 2011. Вип. 24. С. 45.

2009—2013 рр.⁵⁸. Знаковою подією ідеологічної війни, зініційованої місцевими громадами та представниками націоналістичних організацій, став «ленінопад», що розпочався з пошкодження пам'ятника В. Леніну в Києві 8 грудня 2013 р.⁵⁹, однак результати її щодо усталення національної ідентичності були мінімальними. Ситуація мало змінилася від тієї, яка змусила Юрія Шаповала в 2011 р. констатувати: «Ми не маємо гідної політики історичної пам'яті в нашій державі. Це є дуже серйозна і важлива річ»⁶⁰. На жаль, «війна пам'ятників» переросла у справжню війну, яка вивела врешті з латентної в гостру стадію протистояння різноспрямованих суспільно-політичних доктрин, які безвідповідально використовували об'єктивно наявні відмінності історичних травм Західної й Східної України для подальшої поляризації суспільства.

Недалекоглядно ховати голову подібно страусу в пісок, воліючи не помічати, що «мовне» питання було лише формою соціалізації ширшого питання — «російського», яке набувало в контексті згаданих вище причин характеру регіонального. Воно було і залишається не лише визначальним чинником проблематизації відносин сходу та заходу України, а й непослідовності самого процесу націєтворення.

Як зауважує О. Кривицька, попри багатостічність та вживання мов меншин українське суспільство є двомовним. Переважна більшість населення принаймні пасивно володіє двома мовами: українською та російською, кожна з яких тією чи іншою мірою присутня в усіх частинах країни та в усіх комунікативних практиках. Більшість громадян України володіє російською мовою, принаймні половина надає їй перевагу в повсякденному спілкуванні, а значна частина членів інших груп більш чи менш активно споживає російськомовний культурний та медійний продукт. Амбівалентність масової свідомості відкривала можливості для проведення обережної українізаційної політики в суспільстві, водночас вона сприяла посиленню переваги російської мови в багатьох суспільних сферах⁶¹. Це засвідчили й результати соціологічного дослідження 2012 р.: мовну політику держави негативно (радіше негативно) оцінили 48 % респондентів, зокрема 60 % російськомовних⁶². Негативне сприйняття мовної політики чинної влади переважало попри те, що певна частина населення поділяла курс на розширення вжитку української мови (загалом 40 %, з них — 20 % російськомовних), 48 % вважали посилену українізацію головним напрямом державної мовної політики⁶³. Отже, реальна картина мовних переваг в етнонаціональному просторі України була набагато складнішою за позірні статистичні показники.

⁵⁸ *Українське Національне Інформаційне Агенство*. URL: <http://www.unian.net/news/593093-novyiy-politsezon>

⁵⁹ *Світ 24 новини*. URL: <http://www.Svit24.net/politic/77>

⁶⁰ *Україна за двадцять років. Матеріали міжнародної вебконференції*. Чернівці, 2013. С. 8.

⁶¹ Кривицька О.В. *Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України*. Київ, 2015. С. 202.

⁶² Населення України щодо статусу російської мови...

⁶³ Вишняк О. *Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи*. Київ, 2009. С. 120.

Ще 2008 р. за дорученням Кабінету Міністрів України три інститути НАН України (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького та Інститут соціології) розробили проект Концепції державної мовної політики в Україні. Паралельно з Концепцією робоча група підготувала фундаментальну монографію «Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом» (Київ, 2008)⁶⁴, в якій доводила, що центральною проблемою, від якої походить решта проблем мовно-політичного характеру, є політичне протистояння між прибічниками одномовності та двомовності на державному рівні. В епіцентрі цього протистояння перебували дві мови — українська і російська.

На відміну від наукового дискурсу суспільно-політичної інтерпретації «мовного» питання та концепції його вирішення обмежувалися маніпуляцією загальновідомими фактами без заглиблення в їхню суть. Наголошуючи, що для понад 50 % населення російська мова є головним засобом спілкування, політики замовчували, що засіб спілкування і державна мова не обов'язково мають співпадати. Зазначаючи, що регулювання мовного життя країни не має вести до його одержавлення та придушення свободи особистості, зазвичай «забували» сказати, що мова — то не єдиний маркер (само)ідентифікації, не менш важливим маркером є культура. Стаючи на захист російськомовних ЗМІ під знаменом свободи слова, апологети «свободи» не підіймали питання про те, що ЗМІ є трансляторами партійних платформ в обгортці «інформації», однак насправді поширюють не інформацію, а лише певним чином «заточені» смисли, деякі ж взагалі — не інформують, а кодують електорат.

Визнаючи очевидну конфліктогенність «мовного» питання, варто наголосити, що коріння проблем сучасного націєтворення слід шукати не в неспроможності політичних еліт дійти у цьому консенсусу і тим більше не в дискримінації за мовною чи етнокультурною ознакою, а в глибинних проблемах і суперечностях культуротворення, його деформаціях у попередню історичну епоху. Бурхливий перебіг суспільно-політичних та етнокультурних зрушень в Україні на хвилі виходу з системної кризи 1990-х років створив безпрецедентно складну етнокультурну ситуацію з виразними внутрішніми суперечностями та диспропорціями, осмислення яких та прогнозування перспектив їхнього подальшого розвитку стало неабияким викликом для вітчизняної гуманітаристики. Власне, пострадянське покоління вчених, яке перебувало тоді під системним «зачаруванням» від західної методології та можливої ходи європейських соціальних практик, не спромоглося примирити традиційні на той час національно-демократичні теорії, пострадянські тоталітарні наукові практики і реальність, що стрімко змінювалася під впливом ринку і глобалізації.

Проте усюди в межах активного товарообміну існують мови міжнародного спілкування, Україна тут не є винятком. В епоху складання національних держав і, відповідно, загальнонаціональних ринків, мови вступають у новий етап існування — вони самі стають *товаром*. Товаром, а не елітарною сферою діяльності стає слово: література та масмедіа перетворюються на індустрію. Далі

⁶⁴ Див. також: Мельник С., Черничко С. *Етнічне та мовне розмаїття України. Аналітичний огляд ситуації*. Ужгород, 2010.

відбувається трансформація смислів та ідей, що переобрамлюють матеріальний і духовний світи. Ноосфера замикається в об'єднану структуру, в якій знання та інформація курсують за якісно іншими правилами, ніж перед тим. Людство пришвидшується в своєму поступі, дедалі темп зростає.

Пострадянська українська спільнота в усіх її регіональних сегментах виявилася абсолютно безпорадною у збільшенні інформаційного шквалу, що на загал не просто заперечував, а тотально руйнував усталені культурні й духовні практики в їх національному та радянському варіантах. Саме ця обставина й генерувала хронічну напругу навколо мовного питання: суспільство загалом, його регіональні сегменти зокрема перебували фактично на етапі шаленого пришвидшення культурного переходу з індустріальної ери в інформаційну, від традиційного суспільства до глобального. І все це упродовж двох десятиріч. Темп, слід зауважити, космічний, навантаження виявилися піковими. Далеко не всі сегменти суспільства справлялися з ними, а це в свою чергу спонукало аж до вкрай песимістичних висновків стосовно культурних перспектив незалежної України. Поняття «третя Руїна», «контрреформація», застосовані В. Дергачовим, засвідчували, на його думку, втрату Україною свого культурно-генетичного цивілізаційного коду і перехід на позиції нової світової периферії, виявом чого були «троянські» завоювання української незалежності включно з деіндустріалізацією, моральною деградацією й деінтелектуалізацією значної частини соціуму⁶⁵.

Якими б песимістичними не видавалися подібні розмірковування, найбільшим досягненням України стало те, що всі сегменти українського суспільства мали повноцінні можливості артикулювати свої претензії та своє бачення майбутнього. Багаторічне проговорювання проблеми, яким би виснажливим і безперспективним інколи воно не здавалося, було шляхом і формою пострадянського транзиту, що забезпечував модернізацію українського проєкту.

Мовне питання було одним із ключових елементів політичної боротьби з перших років незалежності України. Більшість політичних сил намагалася використати його, розігруючи «мовну карту» передовсім у передвиборчих гонках. Тим часом у низці регіонів, до яких відносився і Донбас, етномовна ситуація та всі залежні від неї сфери вимагали не бурхливих сплесків і не менш виразних впливів, а щоденної конструктивної наполегливої роботи, однак стратегія мовної політики була далекою від консенсусної. Україна намагалася використовувати міжнародний досвід управління етнопонаціональними відносинами⁶⁶ і уважно прислуховувалася до порад західних партнерів. Указом Президента України 2008 р. було проголоше-

⁶⁵ Дергачев В. *Цивилизационная геополитика (Большие многомерные пространства)*. Одеса, 2003.

⁶⁶ У 2002—2007 рр. діалог між цивілізаціями був проголошений ЮНЕСКО пріоритетним напрямом. Міжкультурний діалог через освіту, науку, культуру і ЗМІ став середньостроковою стратегією ЮНЕСКО на 2008—2013 рр. 2007 р. Європейська комісія презентувала ініціативу «2008 рік — Європейський рік міжкультурного діалогу»; Генеральна Асамблея ООН проголосила 2010 рік Міжнародним роком зближення культур; 2012 рік став Роком міжкультурного та міжрелігійного діалогу в рамках ООН.

но Роком міжкультурного діалогу. У тому ж році на 118-й сесії Комітету міністрів Європи було затверджено Білу книгу з міжкультурного діалогу «Жити разом у рівності й гідності», в якій міжкультурний діалог визнавався пріоритетною формою міжкультурних відносин, альтернативою асиміляції та поверховому мультикультуралізму, який зводився до толерування іншопольованих груп. Міжкультурний діалог передбачав розвиток «толерантності як поваги до чужих цінностей, а ще більше — як позиції, що припускала розширення кола особистих ціннісних орієнтацій за рахунок позитивної взаємодії з іншими культурами»⁶⁷.

Утім, попри суголосність рішень української влади⁶⁸ загальноєвропейським тенденціям, рівень конфліктогенності мовного питання не зменшувався. Про вирішення стратегічного завдання — закріплення української мови на позиціях вирішального фактора стратегії етнокультурного розвитку держави — не йшлося. Саме тому як перспективне завдання державної етнополітики в Донбасі дослідники все частіше називали досягнення реальної двомовності в регіоні. Зрозуміло також, що завдання це не могло бути вирішене новітньою «кавалерійською атакою» на сферу мовних переваг місцевих мешканців, і що воно упродовж найближчої історичної перспективи не може бути вирішене лише шляхом українізації освітньої галузі. Тим часом єдиний масовий інструмент ймовірної популяризації української мови та культури залишався, м'яко кажучи, виразно відстороненим від державної етнонаціональної політики. Саме регіональні засоби масової інформації демонстрували різкі мовні диспропорції.

Міжкультурний діалог в Україні, зокрема на сході України, ускладнювався проблемами становлення та збереження національної ідентичності усіх її етнічних складових, включаючи етнічні меншини. Так зване національне відродження запустило надзвичайно складні механізми в середовищі усіх етнічних громад. Суттєво відмінні за низкою параметрів (демографічних, соціальних, загальнокультурних), у якісно нових соціально-економічних обставинах вони втяглися у змагання за оволодіння гідними нішами у всіх сферах суспільного життя незалежної України. В умовах затяжної соціально-економічної кризи гостра конкуренція, перерозподіл власності та сфер зайнятості спричиняли неабияку напругу

⁶⁷ Скубашевська Т.С. *Мовні стратегії у формуванні міжкультурного діалогу у європейському просторі (соціально-філософський аналіз)*: автореф. дис. ... канд. філ. наук. URL: <http://www.lib.ua-ru.net/inode/4560.html>

⁶⁸ Йдеться, зокрема, про такі документи: розпорядження голови облдержадміністрації «Про поліпшення роботи з всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в Донецькій області» (2002), «Про Раду з питань етнонаціональної політики при облдержадміністрації» (2006 р. в Донецькій області і 2007 р. в Луганській області), «Про заходи щодо виконання Державної програми співпраці із закордонними українцями в Донецькій області на період до 2010 року» (2006), «Про заходи на виконання міжрегіонального і прикордонного співробітництва України і Російської Федерації до 2010 року» (2007), Комплексні заходи з реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин та розвитку культур національних меншин Донецької області на період до 2010 року (2007), Робочий план з реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин та розвитку культур національних меншин Луганської області на період до 2010 року (2007) та ін.

у відносинах між представниками різних етносів. Найпозитивніші результати отримували громади з високим рівнем саморганізації⁶⁹.

Періодичні загострення напруги у міжетнічних стосунках актуалізували питання пошуку засобів її пом'якшення і подолання. Упродовж незалежності провідним орієнтиром для їхнього вирішення був зарубіжний досвід вибудовування системи толерантних відносин у поліетнічному суспільстві. Європа щорічно проводила величезну кількість заходів, де опрацьовувалися механізми встановлення балансу між двома панівними тенденціями культурного розвитку — прагненням народів до культурної самобутності та формуванням спільного європейського культурного простору⁷⁰, із відповідними корективами європейський досвід намагалися запроваджувати на українських теренах. 2003 р. Рада Європи навіть визнала, що Україна демонструє найкращий в Європі показник підтримки державою культури та мистецтва етнomenшин⁷¹. Україна з перших кроків відновлення власної державності декларувала шлях розбудови багатокультурного суспільства.

Однак завдання і проблеми, що виникали перед етносами пострадянського суспільства в контексті обраних орієнтирів, були просто таки неспівставними із західноєвропейським контекстом. Розмови про багатокультурний діалог в українських обставинах ставали пустими балачками. Дружки етнічних меншин в режимі протистояння етнічному розчиненню в російськомовній поліморфній масовій культурі просто не спроможні були брати в ньому участь. Діалог на рівних вели хіба що росіяни, українці та кримські татари. З урахуванням потужної підтримки метрополії — поляки. Усе решта, на жаль, було імітацією.

Саме тому заходи в рамках Року міжкультурного діалогу в Україні (2008) на загал носили репрезентативний, фольклорно-мистецький характер⁷². Етно-регіональна політика не йшла далі своєрідної «інвентаризації» наявних етнічних спільнот, тоді як слід було думати про їх цивілізаційні характеристики і тип трансльованих ними в регіонах взаємовідносин. Надзвичайно гостро, передусім на сході України, постала проблема утвердження панівної етнокультурної ідентичності. На Донбасі, на відміну від заходу України, провідним транслятором ідей, образів, понять, символів були не традиції, а засоби масової інформації, що чимдалі виразніше транслювали смисли «*русского мира*».

Будучи промисловою країною, у сфері етнонаціональних відносин Україна тиражувала застарілі моделі етнічної взаємодії. Архаїзація національних культур

⁶⁹ Цілковито не випадковими є вищі за показники питомої ваги в населенні краю соціальні та суспільні характеристики грецької громади, що посіла провідні позиції в усіх сферах життя Донбасу: від політики, до бізнесу і культури. Див.: *Донбас в етнополітичному вимірі*. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 221—261.

⁷⁰ Євтух В. Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку поліетнічних суспільств. *Політичний менеджмент*. 2009. № 3. С. 5.

⁷¹ Пекарчук В.М. *Джерела духовності. Культура етнomenшин України (1990—2000-і роки)*. Дніпропетровськ: Ліра, 2014.

⁷² Пріоритетні напрями забезпечення прав людини у міжкультурних відносинах в Україні. Аналітична записка. URL: <https://www.niss.gov.ua>

етнічних меншин без відповідних імпульсів для їхнього сучасного розвитку мала негативні наслідки, це проявлялося, зокрема, й у гіпертрофованій самооцінці російськомовного середовища, що спиралась на російські масмедіа. Слід зауважити, що український політикум не спромігся повною мірою заручитися підтримкою етнічних меншин, які саме в незалежній Україні одержали реальні можливості повноцінного етнокультурного відтворення. Ця обставина, як і спільність історичної долі й спільна радянська травма і українців, і етнічних меншин, нині обійдені цікавістю суспільного дискурсу. Недостатньо говорить також про виклики, що виникають внаслідок відмінностей у ментальній матриці етнічних меншин України та їхніх «братів» з метрополії, хоча вони очевидні і для тих, і для інших. Тоді, як цей напрям суспільного дискурсу на українських теренах абсолютно не розвивався, Росія не «соромилася» огульно зараховувати представників етнічних меншин до категорії російськомовних громадян.

Бюрократична зарегульованість мовних відносин призвела не лише до залежності (фінансової та персональної) напрямів розвитку мовної політики від державних структур, а й до її формалізації. Природне етнонаціональне / етномовне життя було замінене на низку проплачених державою і, звичайно ж, не позбавлених сенсу суспільних і культурних заходів. Вони відіграли певну роль у підвищенні статусу української мови в регіонах та покращенні рівня володіння нею передусім випускниками закладів вищої освіти. Однак на стратегічно важливі проблеми — невпинне зростання частки російськомовних українців та подальшу мовну русифікацію етнічних меншин — ці заходи не мали особливого впливу.

Більшість державних заходів зберігала виразно радянський вигляд як за зовнішніми ознаками (зокрема формою проведення: фестивалі, зльоти, круглі столи, конференції) та організацією (самодіяльні колективи при будинках культури), так і внутрішнім наповненням (державне фінансування та прив'язаність до офіційного життя). Формалізм і затишшя від «заходу до заходу», фольклоризм замість модерного етнічного творення, вишиванки на офіційних заходах і махровий антиукраїнізм російського телебачення, що займав понад дві третини ефірного мовлення, — такими були реалії етнокультурного життя України до подій 2014 р.

Вирішальний етап інституційного наповнення та модернізації української нації припав на часи глобалізації, універсалізації культурних феноменів та ідентифікаційних криз, що накладало свій відбиток на перебіг етнокультурних процесів та створювало якісно нові обставини формування національних ідентичностей. 2000—2013 рр. стали чи не найнасиченішими в новітній історії України яскравими культурними подіями, суперечливими процесами, мовними й пам'яттевими війнами, інформаційними проривами і революціями. Перебуваючи в епіцентрі аж надто емоційній суспільній дискусії, що так чи інакше оберталася навколо базових питань модернізації українського проекту, суспільство і влада були перманентно незадоволені одне одним. Україна тим часом змінилася до невпізнанності: зовні стала набагато заможнішою, охайнішою, освіченішою, відновила і модерні-

зувала значну частину культурної інфраструктури. Місце колишніх робітничих клубів у повсякденному житті обивателів посіли шопінг-моли. Подорожі за кордон з неймовірної екзотики перетворилися на звичку. Пересічний українець набагато менше читав, однак через Інтернет тримав руку на пульсі світу; набагато менше замислювався над філософськими категоріями, проте конче потребував ціннісного оперття для власного життя і прагнув пишатися своєю країною. Передчуття невідворотності змін насичило український мистецький та інтелектуальний простір. Спираючись як на інтуїтивне відчуття, так і на світове знання, всі усвідомлювали: Україна спроможна на більше, а її народ вартий кращого.

Тим часом реальність довкола не давала підстав для справдження «української мрії». Та й мало хто з українців міг відповісти на запитання: «Що таке українська мрія?». Під час кожних перевиборчих перегонів суспільство шукало відповідь на нього і не знаходило. Результати виборів 2004 й 2010 рр., здавалося б, давали підстави казати про нестійку цивілізаційну рівновагу⁷³, а насправді йшлося про балансування в стані невизначеності і відсутності орієнтирів майбутнього. Те, що сприймалося як паритетність носіїв української та російської ментальності, насправді було віддзеркаленням системної ментальної кризи, на яку не спроможні були справити жодного стабілізуючого впливу ані корумпований державний симулякр, ані інтелігенція, відсунена на маргінес культурного дискурсу, ані масмедіа. Хронічна криза, безкінечний перерозподіл власності, нестабільність соціальних верств, моральна деградація «еліт» — то були реальні важелі формування національної ідентичності, чи радше її подальшої болісної стагнації. Національний дискурс без оперття на щоденні позитивні практики замикався в межах мрій жменьки націонал-демократів, які, наче «вопіючий у пустині», відчайдушно намагалися повернути українство на магістральний шлях націєтворення, тоді як переважна більшість фокусувалася на виживанні і споживанні. Тренд національного відродження, слід визнати, упродовж перших двох десятиліть незалежності виявився одним з найменш затребуваних суспільством. Не випадково і шістдесятники, і батьки української незалежності розгублено вдивлялися в культурні обрії українців 1990—2000-х рр. Заклики про нагальність збереження української мови зависали у байдужій споживацькій масі навіть після Майдану-2004.

Мало хто розумів, що революцію неможливо завершити, не вирішивши основних суперечностей, які її спричинили. Власне, чергова її хвиля невідворотно насувалася на Україну. Намагаючись указати шлях подолання удавнених суперечностей і проблем, вітчизняні науковці підготували низку програм: «Новий курс: реформи в Україні 2010—2015. Національна доповідь»⁷⁴, розроблений науковими установами Національної академії наук України, «Концепція гуманітарного розвитку

⁷³Троян С.С. Цивілізаційно-культурні маркери України у вимірі глобалізації. *Чорноморський літопис*. 2010. Вип. 1. С. 67.

⁷⁴*Новий курс: реформи в Україні 2010—2015. Національна доповідь*. URL: <http://www.nas.gov.ua/infrastructures/Legaltexts/nas/2010/regulations/Pages/78.aspx>

України на період до 2020 року»⁷⁵, «Україна — 2015. Національна стратегія розвитку»⁷⁶, розроблена «Українським форумом», «Пропозиції Президенту: нова хвиля реформ» за участю комісії «Блакитна стрічка» ПРООН⁷⁷, «Модернізація України: визначення пріоритетів реформ»⁷⁸, створена за ініціативи Міжнародного фонду «Відродження» українськими аналітичними центрами, «Напрямки оновлення країни» громадського форуму «Оновлення країни»⁷⁹, «Концепція державної етнонаціональної політики України», «Концепція Загальнодержавної програми охорони культурної спадщини на 2012—2022 рр.», «Концепція Державної програми популяризації історичного знання на 2012—2017 рр.», «Концепція Загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання громадян на 2013—2017 рр.», але вони навіть не бралися до розгляду⁸⁰.

Влада ставилася до культури як до скарбниці архаїки та екзотики, а не як до націєтворчого й державотворчого фактора⁸¹, що, в свою чергу, говорило про її (влади) архаїчність. Саме культура в широкому сенсі, наукова гуманітаристика зокрема, створюють інформаційне поле, в якому народжуються, визрівають і стають трендами політичні ідеї та суспільні інститути, що є наслідком їх реалізації. Так, сучасна європейська цивілізація є наслідком інтелектуальної революції, у витоків якої стояли такі постаті як Й. Гете, І. Кант, Ф. Шиллер, Ф. Ніцше, К. Маркс — тисячі європейських інтелектуалів. Недалекоглядне намагання влади підмінити науковий дискурс процесу націє- й державотворення масмедійним заклало підвалини нинішніх невдач України. Ставлення до політики як до бізнесу віддзеркалило рівень політичної, громадянської та загальної культури політичного класу. Відсутність системного розуміння того, що існування нації є нерозривним процесом, в якому минуле і майбутнє — лише хронологічні відтинки загального шляху, давалося взнаки фатальними наслідками.

На жаль, безпосереднім стимулом для змін, на нагальності яких повсякчас наголошували суспільствознавці, стала не воля української влади, а чергова системна криза й іноземна агресія, вдягнена в шати «гібридної війни». Вкотре в історії України «гордів вузол» неподоланих суперечностей суспільство намагалося вирішити шляхом революції, і знову в історії України вона супроводжується зовнішньою агресією та банальною відмовою молодій державі у світовій політичній суб'єктності.

⁷⁵ *Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року*. Київ, 2011. URL: http://www.osvitportal.lviv.ua/portal/Library/ogliad%20presy/Konceptcia_2.doc

⁷⁶ *Україна-2015. Національна стратегія розвитку*. URL: <http://www.semynozhenko.net/content/files/Ukraine-2015%20big.pdf>

⁷⁷ *Пропозиції Президенту: Нова Хвиля Реформ*. URL: http://www.undp.org.ua/files/ua_4066brc2_final120705ukr.pdf

⁷⁸ *Модернізація України. Визначення пріоритету реформ*. URL: <http://parlament.org.ua/upload/docs/Modernization.pdf>

⁷⁹ *Напрямки оновлення країни*. URL: <http://ok-ua.org.ua/UserFiles/File/program.doc>

⁸⁰ *Суперечності ідентичностей в Україні...* С. 39.

⁸¹ Степико М.Т. *Українська ідентичність: феномен і засади формування*. Київ, 2011. С. 95.

ЕТНІЧНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ: ПОШУКИ МІСЦЯ В МОДЕРНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ПРОЄКТІ (1991—2013)

Право на освіту було закріплене конституційно, однак можливості користуватися ним у середовищі окремих етнічних спільнот на першому етапі державотворення було різним і залежало передусім від компактності, чисельності, рівня асимільованості й національної свідомості, наявності національних освітніх традицій, врешті — допомоги материнських етносів та гостроти соціально-економічних проблем. Так, угорці Закарпаття доволі широко користувалися правами, передбаченими законодавством України, адже спромоглися швидко створити завершений цикл освіти рідною мовою: від дитячих садочків до відділень у закладах вищої освіти. Поляки натомість 1998 р. мали дві школи і гімназію, не було жодного середнього спеціального чи вищого навчального польського закладу, діяло лише відділення полоністики при Київському університеті ім. Т.Г. Шевченка¹.

Найвищі показники освіченості характеризували євреїв. У 1989 р. на тисячу дорослих припадала 471 особа з вищою або незакінченою вищою освітою. У середовищі росіян показник сягав 216, білорусів — 155, тоді як українців — 127, поляків — 106, болгар — 104, молдаван — 55². Найсприятливіші умови для освітнього розвитку в Україні мали росіяни. У 1994/1995 навч. р. працювали 2973 російські школи (2 945 924 учні, або 42,77 % усіх школярів країни, у містах цей показник дорівнював 55 %), 2367 змішаних шкіл, зокрема українсько-російських — 2338 (1 944 432 учні), російсько-угорських — чотири (1608), російсько-румунських — три (1900), російсько-молдавських — сім (3146), російсько-кримськотатарських — 10 (5416), українсько-російсько-угорських — три, українсько-російсько-польських — дві. У 1998/1999 навч. р. працювала 2561 російська школа, де

¹ Павловський А.А. *Багатонаціональне розмаїття культури України: історія, розвиток, майбутнє*. Київ, 2002. С. 48—49.

² *Національний склад населення України*. Частина I (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р.). Київ, 1991. С. 90—103.

навчалася 1 333,8 тис. учнів. Загалом в Україні 2313,9 тис. учнів (34,1 %) навчалися російською мовою. Ще 94,4 тис. вивчали російську мову факультативно³.

Динаміка рівня освіченості упродовж першого десятиріччя зумовлювалася соціально-економічною та демографічною кризами, падінням престижу освіти: за переписом 2001 р. на тисячу євреїв припадало вже 358 осіб з вищою освітою (найвищий показник з усіх національностей, що мешкали в Україні, зокрема й титульної нації)⁴, угорців Закарпатської області — 37,7 болгар — 66, білорусів — 116⁵.

Чимало проблем генерувалося на рівні повсякденних мовних практик. У Південній Україні відзначалося збільшення ознак асиметричної двомовності, молоді покоління етнічних меншин (німці, болгары, молдавани, гагаузи) погано володіли рідною мовою. Вже з другої половини ХХ ст. російська мова в регіоні посіла місце мови міжнаціонального спілкування. Позиції української мови залишалися слабкими. Серед опитаних у 1993—1994 рр. болгар добре володіли українською лише 13 %, недостатньо — 24 %, зовсім не володіли — 51 %⁶. У побуті панувала болгарсько-російська двомовність на тлі виразної архаїзації місцевих болгарських діалектів. Врешті склалася та ситуація, що за підсумками переписів 1989 й 2001 рр. чисельність російськомовних значно перевищувала номінальну чисельність росіян. За даними перепису, російську мову вважали рідною 29,6 % громадян різних національностей⁷.

Результати переписів, власне, віддзеркалювали інерцію мовних процесів пізньюрадянської доби: за даними перепису 1989 р., рідною мовою назвали мову етнічної групи 69,5 % болгар, 95,6 % угорців, 1/14 євреїв, майже третина білорусів, 1/7 поляків, 1/5 греків, 1/4 німців⁸.

Отже, за характером мовних компетенцій та орієнтацій у середовищі етнічних меншин виділялися кілька груп. Євреї, німці, білоруси та греки відзначалися середнім рівнем володіння українською мовою за високого рівня побутової російськомовності на тлі згасання національної мовної традиції. Переважна частина їх мешкала дисперсно у містах, лише греки мали компактні сільські поселення у Приазов'ї. У середовищі греків спостерігалася тенденція до збільшення кількості осіб, що знали рідну мову (цьому сприяла розбудова освітніх закладів, де вивчалася новогрецька мова); в інших спільнотах кількість носіїв етнічних мов неухильно зменшувалася. Наступну групу складали вихідці з Кавказу (вірмени, грузини та азербайджанці), більшість яких також проживала у містах, що й пояснює високий рівень володіння російською мовою. Характерно, що співвідношення носіїв на-

³ Вавринчук М.П. *Етнополітична безпека в системі національної безпеки України на етапі сучасного державотворення*. Київ, 2009. С. 99.

⁴ Матеріали перепису населення України 2001 р. *Урядовий кур'єр*. 2002. № 244.

⁵ Там само.

⁶ Колесников А.А. Социологическое прогнозирование языкового развития в Придунайском регионе Украины. *Відродження. Часопис*. 1999. № 4. С. 16.

⁷ *Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциту: документи і матеріали*. Київ, 2005. С. 107, 109.

⁸ *Національний склад населення...*

ціональних та російської мов у їхньому середовищі практично врівноважувалося. Компактним сільським групам (молдавани, румуни, угорці, болгары, гагаузи, кримські татари) був притаманний низький рівень володіння українською мовою за досить високого рівня знання рідної мови, котрий, однак, поступово знижувався.

Російсько- й україномовні компетенції безпосередньо залежали від регіону проживання: компактні етнічні меншини Південної України як мову міжетнічного спілкування використовували російську; Закарпатської та Чернівецької областей — українську. Кримські татари на час репатріації взагалі не володіли українською мовою⁹.

Тож завдання унормування становища й прав етнічних меншин постало з усією очевидністю своєї конфліктогенної складової. До честі тогочасного українського політикуму, він спромігся розрішити ситуацію, зберігши в країні мир і надавши потужний імпульс національному руху етнічних меншин. На межі 1980—1990-х рр. створення громадських організацій етнічних меншин набуло масового характеру. На початку 1991 р. діяло вже 87 національно-культурних товариств, з них 22 єврейських, по вісім російських і польських, шість болгарських, п'ять вірменських, чотири грецьких, три німецьких, по два караїмських і молдавських.

Як суб'єкти правовідносин організації етнічних меншин уперше з'явилися в Декларації прав національностей України (листопад 1991 р.). У ній містилися державні гарантії сприяння створенню культурно-освітніх центрів, визначалися їхні цілі та форми діяльності. В «Основах законодавства України про культуру» (Ст. 8 «Права національних меншин у сфері культури») проголошувалося право громадян будь-якого етнічного походження на створення товариств, центрів, навчальних закладів¹⁰. Динаміка мобілізації етнічних меншин упродовж років незалежності була позитивною: 1993 р. існувало 186 національно-культурних товариств, 1995 р. — 260, 1999 р. — 460. З них на початок 2000 р. 26 мали статус всеукраїнських.

Засади державної політики України в національному питанні дискутувалися на першому Всеукраїнському міжнаціональному конгресі (16—17 листопада 1991 р.), який висловився за незалежність української державності. Тоді відбулася беззастережна реабілітація та глорифікація ідей національно-культурної автономії та окремих складових політики коренізації, висловлювалися думки про доцільність ввести представників від етнічних меншин до органів державної влади всіх рівнів, створення в складі парламенту Палати Націй, нагальність розробки відповідних законодавчих актів, щоб унормували становище етнічних меншин, відновлення історичної справедливості щодо репресованих народів, закріплення права на адміністративно-територіальну та культурну автономію. Далеко не всі сподівання етнічних громад були реалізовані, однак їхня актуалізація на початку 1990-х років дала старт відповідній державотворчій роботі.

⁹ Рудницька Т. *Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін*. Київ, 1998. С. 88—89.

¹⁰ Основи законодавства України про культуру. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-12>

Згодом окремі положення етнонаціональної політики були конкретизовані в Законі України «Про національні меншини в Україні» (червень 1992 р.), де визначалися форми участі етносів в ухваленні державних рішень, національно-культурні товариства визнавалися суб'єктами права на національно-культурну автономію¹¹. Конституція України закріпила найважливіші положення чинного законодавства. Згідно зі ст. 5 основного Закону носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні визначався народ. Водночас було конкретизовано окремі його структурні компоненти: українська нація, національні меншини; уперше на законодавчому рівні визначено як окрему етнічну категорію і суб'єкт права корінні народи (ст. 11).

Через систему законодавчих актів Українська держава визнала поліетнічний характер українського суспільства, гарантувала повну і рівноправну участь осіб, котрі належали до різних етнічних спільнот, у всіх сферах буття українського суспільства й декларувала готовність допомагати їм в усуненні будь-яких перешкод у цьому процесі; визнавала внесок етноспільнот у розвиток українського суспільства й проголошувала прагнення сприяти інтеграції в єдиний Український народ. Ст. 11 закріпила за державою повноваження сприяти розвитку етнічної, культурної, мовної самобутності, а ст. 53 гарантувала «право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства»¹². На жаль, задекларувавши визначний обсяг прав і свобод, молода державність виявилася неспроможною їх забезпечити фінансово та організаційно.

Ініціативу розбудови національних навчальних закладів взяли на себе товариства етнічних меншин¹³, які вважали створення осередків освіти національними мовами передумовою відродження власних громад. На їхню думку, наявна мережа навчальних закладів не відповідала нагальним потребам (на початку 1989 р. у республіці діяли 4,6 тис. російських шкіл, 11 молдавських, 50 угорських, дві польські). Коштом національних організацій було створено 138 факультативних мовних груп, налагоджено випуск 11 газет угорською і молдавською мовами, болгарських сторінок у п'яти газетах Одеської області. На лютий 1991 р. у деяких областях відновилася діяльність національних професійних та самодіяльних театральних концертних організацій і колективів, газет, етнорелігійних громад. Працювали вони на принципах самоокупності, без дійсної зацікавленої підтримки держави.

На початку 1990-х років у скрутному матеріальному становищі опинились усі видавництва України, тож скорочувались обсяги видання підручників і посібників для шкіл мовами етнічних меншин. Так, 1991 р. видавництво «Радянська школа» з поданих дев'яти рукописів підготувало до видання лише один посібник. З огляду на гостроту ситуації відповідно до постанови Кабінету міністрів України від

¹¹ Закон України від 25.06.1992 № 2494-ХІІ «Про національні меншини в Україні». *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 36. Ст. 528.

¹² *Коментар до Конституції України*. Київ, 1996. С. 46.

¹³ У травні 1990 р. відбувся перший конгрес поляків УРСР, у травні 1991 р. — перший з'їзд болгар СРСР.

15 серпня 1992 р. при видавництвах «Маяк», «Донбас», «Січ», «Каменярь», «Карпати» були створені спеціалізовані редакції з випуску літератури мовами етнічних меншин (болгарською, польською, словацькою, чеською), у Києві — Головна спеціалізована редакція з випуску літератури мовами меншин. Із січня 1992 р. новостворена редакція видавництва «Таврія» почала випускати літературу кримськотатарською мовою. Упродовж першого року діяльності було видано комплект із семи підручників для першого класу, зокрема буквар і таблиці з кримськотатарської мови. З 1992 р. Головна спеціалізована редакція літератури мовами нацменшин координувала видання літератури в десяти державних видавництвах. До співпраці із нею було залучено близько 100 мовознавців, істориків, етнологів¹⁴.

Серед пілотних видань першої в Україні Державної програми випуску літератури мовами етноменшин 1993 р. були сувенірне видання «Заповіта» Т. Шевченка, «Ілюстрований словник для дітей» українською, англійською, російською мовами та на івриті, «Українсько-російсько-німецький розмовник». У травні 1993 р. відповідно до рішення уряду АР Крим на базі спеціалізованої редакції видавництва «Таврія» розпочало роботу державне навчально-педагогічне видавництво «Крим-учпедгиз». У 1993—1996 рр. обсяг випуску літератури етноменшин зріс майже втричі (з 37 до 90 назв). Упродовж 1992—2001 рр. Головна спеціалізована редакція літератури мовами етнічних меншин України опублікувала 450 назв книг 20 мовами меншин, переважну більшість яких склали підручники для профільних шкіл¹⁵. За 1991—1996 рр. в Україні видали близько 150 назв книг національними мовами¹⁶.

Відповідно до постанови Верховної Ради України (9 жовтня 1991 р.) парламентська газета «Голос України» з 1 січня 1992 р. стала співзасновником газет мовами меншин. З часом почали виходити сім додатків до газети Верховної Ради України «Голос України»: «Роден край» болгарською, «Арагац» вірменською й українською, «Еврейские вести» (єврейською й українською / російською), «Дзеннік Кійовскі» польською, «Конкордія» румунською, «Голос Крима» російською, «Луча Ферул» молдавською.

3 квітня 1994 р. Уряд видав постанову «Про заходи щодо державної підтримки преси», якою не передбачалося асигнувань з Державного бюджету для видань національними мовами. У 1998 р. Верховна Рада на 43 % зменшила фінансування додатків до газети «Голос України». Не вирішило проблеми й звернення головних редакторів до законодавчої і виконавчої гілок влади: з року в рік накладі неухильно зменшувалися¹⁷.

Однак спроби налагодити соціальну комунікацію в межах видавничих проєктів не припинялися як на регіональному, так і на центральному рівнях: до 1992 р.

¹⁴ Чілачова Р. Національні меншини в демократичному просторі. *Відродження. Часопис*. 1999. № 2. С. 13.

¹⁵ Євтух В. *Про національну ідею, етнічні меншини, міграції...* Київ, 2000. С. 59.

¹⁶ Національний склад. URL: <http://www.mfa.gov>

¹⁷ Рябошапко Л. *Правове становище національних меншин в Україні (1917—2000)*. Львів, 2001. С. 418.

щотижневики «Роден край» і «Лучаферул» (молд.) виходили як додатки до обласних газет «Знамя коммунизма» та «Чорноморська комуна», 1992 р. була зареєстрована угорська газета «Карпати ігазсо», 1996 р. Управління у справах національностей та міграції започаткувало в газеті Київської міської ради депутатів «Хрещатик» постійну сторінку «Архітектура злагоди і миру»¹⁸.

Піднесення видавничої справи намітилося наприкінці 1990-х років. Лідером у ньому була столиця: 1997 р. в Києві видавалися польська газета «Дзеннік Кійовскі» (Спілка поляків в Україні), німецька — «Дойче Цайтунг» (Київське товариство німців «Відергебурт»), єврейська — «Ходашот» (Асоціація єврейських організацій та общин України), татарська — «Салам» (Київське товариство татар «Іадаш»), російська газета «Русское собрание» (Київське культурно-просвітницьке товариство «Русское собрание»), татарський журнал «Дешт-Кипчак» (Київське товариство татарської культури ім. Г. Тукая) і російський — «Київська Русь» (Українське республіканське товариство російської культури «Русь»), газети «Єврейские вести» (Товариство єврейської культури України), періодичні видання «Немецкий канал», «Ренесанс» (Київське культурно-просвітницьке товариство «Русское собрание», газети «Єйнікат» (Київське культурно-просвітницьке товариство ім. Шолом-Алейхема) та єврейська газета «Возрождение», молодіжна газета «Ноар» (Київський єврейський центр підтримки і розвитку молодіжних ініціатив «Маков»).

На тлі репатріації та спричинених нею змін в етнонаціональному ландшафті Криму бурхливо розгорталася видавнича справа в АР Крим. Уже в 1991—1992 рр. почали виходити вірменська газета «Голуб Масиса», болгарська «Ізвод», єврейська «Шолом», кримськотатарські «Голос Крыма», «Достулк», «Авдет», «Аркет», українською мовою «Кримська світлиця». Велику роль у донесенні до українського суспільства проблем кримських татар відіграв бюлетень «Кримськотатарське питання» Кримського незалежного центру політичних дослідників та журналістів. Бюлетень популяризував історію кримськотатарського національного руху та курултаїв, публікуючи документи та історичні розвідки, матеріали «круглих столів» тощо. Згодом цей напрям роботи підхопив бюлетень Центру інформації та документації кримських татар «Кримські студії», започаткований у Києві 2000 р.¹⁹

За даними Міністерства інформації України (1996), загальний обсяг передач мовами меншин становив на телебаченні майже 1229 годин, на радіо близько 1988 годин. У середині 1990-х років на українському телебаченні за участю Асоціації єврейських організацій та общин України і Товариства єврейської культури України регулярно виходили телепередачі «Менора» та «Яхад». Аналогові передачі готували й місцеві телекомпанії, зокрема в Чернівцях та Львові. Упродовж року телетрансляція німецькою мовою в АР Крим становила 32 години.

¹⁸ ЗМІ національних меншин, радіо та ТБ на рідній мові. URL: <https://www.kolyba.org.ua/poling/arhiv/003.html>

¹⁹ *Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві*. Київ: Фонд «Європа XXI», 2002. С. 265.

На Житомирському обласному радіо щомісячно виходила 30-хвилинна польська передача «Єдність», а на каналі обласного телебачення телепередача «Червона калина» — 6 годин на рік²⁰. Орієнтуючись на особливості етнічного складу регіонів, мовлення для етнічних меншин здійснювали Закарпатська, Одеська, Чернівецька облдержтелерадіокомпанії, державна телерадіокомпанія «Крим» та Національна радіокомпанія України. Крім цього, в інформаційних випусках Українського радіо, а також в циклових тематичних передачах «Рідний край», «Тлумач», «Обрії українського перекладацтва», «Літературна класика», «Радіо “муз” представляє», «Добридень», періодично звучали розповіді про діяльність національно-культурних товариств України, передавалися літературні твори, популяризувалися творчі колективи.

У Закарпатській обласній державній телерадіокомпанії працювало чотири національні редакції. Угорською мовою на телебаченні двічі на тиждень готувалися 30-хвилинні тематичні програми. Аналогічні передачі виходили в ефір румунською мовою. Словацькою та німецькою мовами готувалися 30-хвилинні програми, відповідно, раз на тиждень і раз на місяць. На радіо угорською мовою звучала щоденна 15-хвилинна програма, словацькою — щотижнева 50-хвилинна передача.

Чимало передач випускала Чернівецька ОДТРК: румунською мовою виходили програми «Ноутець», «Експрес по четвергах», «Рефлектор», «Панорамік», «Румунське слово», «Інтервіу лазі», «Дивертисмент». Радіожурналісти готували румунською мовою передачі «Панорама Буковини», «Коментар на тему дня», «Недільна крамниця», «Від серця до серця», «Радіомолодь», а також щоденні п'ятихвилинні інформаційні випуски. Єврейською мовою виходила щомісячна програма «Єврейське слово».

В ефірі Одеської ТРК транслювались передачі молдавською, болгарською та гагаузькою мовами (на телебаченні готувались програми для молдавського населення — «Плаюл Натал», для болгар Одещини — «Роден край», для гагаузів — «Ана Тарафи». Для молдаван виходила передача «Актуалітець». Для національних меншин, що жили в області, раз на місяць українською мовою транслювалась півгодинна радіопрограма «Суцвіття»)²¹.

Держтелерадіокомпанія «Крим» здійснювала мовлення кримськотатарською, болгарською, вірменською, грецькою, німецькою та російською мовами. Для татарського населення готувалися телепередачі «Повернення», «Ана Юрт», «Джаним стирав», «Генчлик», «Мирас», «Едебій керман», «Хаберлер», «Тувгъан тілім», «Дін ве урф — адетлеріміз», «Шелляле». На радіо транслювались програми «Мерабанъиз балалар», «Пешраф», «Музика алемінде». Для болгар готувалася щотижнева телепередача «Болгарські зустрічі»,

²⁰ Антонюк О.Л. Проблеми духовно-культурного відродження національних меншин в Україні. *Діалог української і російської культур в Україні: матеріали III конференції*. Київ, 1999. С. 229.

²¹ Зеркаль М. Зміни політики вищих органів державної влади України в галузі освіти етнічних меншин (1990—2000-і роки). *Scriptorium nostrum*. 2015. № 1—2. С. 199—211.

для вірменського населення Криму — щотижнева програма «Барев», для греків та німців — щотижневі передачі «Калімера» і «Хоффнуунг». Для задоволення національно-культурних потреб росіян, що проживали в автономії, виходила в ефір щотижнева радіопередача «Крымская радуга»²².

На Закарпатті у другій половині 1990-х років на обласному радіо виходили передачі угорською мовою (290 год на рік), румунською (100,8 год), словацькою (8,4 год); на телебаченні: угорською мовою (68,4 год на рік), румунською (51,6 год), німецькою (24 год), словацькою (21,6 год)²³.

У роки незалежності стало можливим відновлення і зростання книгозбірень національними мовами, із середини 1990-х років у Києві працювали бібліотеки єврейської літератури, бібліотека тюркомовних народів, відділи польської літератури при бібліотеці ім. А. Міцкевича, єврейської — при бібліотеці ім. М. Гоголя, вірменської — при бібліотеці ім. М. Еріха, азербайджанської — при бібліотеці ім. С. Виргуна, відділи німецької літератури при бібліотеці ім. С. Скляренка та дитячої — ім. А. Макаренка.

Загалом у бібліотеках України на кінець 1990-х років зберігалось 59 292 705 примірників видань російською мовою, 55 250 — болгарською, 5170 — німецькою, 3870 — грецькою, 427 696 — угорською, 12 501 — румунською, 6336 — словацькою, 64 400 — молдовською, 19 538 320 — іншими мовами. За даними комп'ютерного банку Комітету, на початок 2003 р. значилося 188 видань для меншин.

На республіканському рівні виходило 46 видань (28 газет, 14 журналів, два бюлетені, альманах та збірник), на місцевому — 123 видання (105 газет, 13 журналів, чотири бюлетені, календар). З них: 46 мовами етнічних меншин, 13 видань з російським аналогом, 16 видань з українським відповідником, 94 друковані видання українською, російською та трьома й більше мовами етнічних меншин, що проживають в Україні²⁴.

1990-ті роки стали часом набуття життєво важливого досвіду самоорганізації етнічних громад. Виникли і активно заявили про себе представницькі органи — Меджліс (1991), Єврейська рада (1992), Фольксрат (1996). Попри те, що їхня діяльність так і не була повною мірою врегульована законодавчо, вони відіграли вирішальну роль в концептуалізації кримськотатарського, єврейського та німецького рухів, реалізуючи елементи територіальної та національно-культурної автономії.

Цілі, які ставили перед собою ці органи, були не зіставні як за стратегією, так і за гостротою проблем. Якщо Меджліс опікувався колосальним колом питань репатріації, облаштування й забезпечення роботою, розбудови системи національної освіти, лобювання кримськотатарського політичного проекту як в Кримському, так і в українському парламентах, то перед єврейськими та німецькими структурами стояли набагато скромніші завдання: упорядкування й

²² *Міжнаціональні відносини і національні меншини України: стан, перспективи*. Київ, 2004. С. 181—183.

²³ Рябошапко А. С. 409.

²⁴ *Міжнаціональні відносини...* С. 181.

збереження національної культурної та історичної спадщини, місць пам'яті, налагодження взаємодії громад зі світовими центрами, регулювання міграції, відродження традиційних засад етнічного життя.

1992 р. Меджлісом кримськотатарського народу була ухвалена Програма навчання кримськотатарських студентів у вузах Туреччини. 1997 р. уряд Туреччини запровадив програму *TCS* для абітурієнтів. Щорічно уряд Туреччини виділяв 45 квот на безкоштовне навчання кращим випускникам кримськотатарських шкіл, і 2000 р. у Туреччині навчалася вже 309 студентів і 11 аспірантів з АРК. За сприяння Меджлісу було створено Асоціацію кримськотатарських працівників освіти «Маарівчі», зареєстровану в 1996 р. як громадська, недержавна організація²⁵.

Фольксрат німців України, сформований Першим Всеукраїнським з'їздом німців як центральний постійно діючий представницький орган громади, задекларував низку повноважень, зокрема у сфері освіти та національного відродження. Наприкінці 1996 р. він затвердив Програму організації освіти і розвитку системи безперервної освіти німців України на 1997 р. На її виконання були розроблені й ухвалені проєкти: «Центр безперервної освіти німців в Україні «*Bildung*», «Центр дитячого відпочинку і культурно-освітньої роботи»²⁶, у рамках одного з них було реалізовано проєкт «Німецька гімназія в м. Донецьку» — комплексного навчального закладу, що складався з дитячого садка з навчанням за Вальдорфською методикою, середньої школи з німецькою мовою викладання та закладу професійної освіти.

Згідно з оцінками В. Васильчука, у діяльності Форштанду і Фольксрату упродовж 1996—1999 рр. спостерігався поступовий спад. Під час підготовки до других річних зборів Фольксрату в грудні 1999 р. виявилось протистояння серед його членів, неузгодженість у діях з ВТН «Відергебурт».

Єврейська Рада за статутом створювалася як громадська організація, що об'єднувала і представляла євреїв України, їхні організації та громади. Рада мала свої представництва в усіх областях України. Разом із Товариством єврейської культури України вона стала членом Європейського Єврейського конгресу та Європейської ради єврейських громад. Спільно вони здійснювали програму увіковічення пам'яті жертв фашизму. При Раді було створено фонди «Пам'ять Бабиного Яру» та «Пам'ять Холокосту», які працювали над увічненням пам'яті євреїв, загиблих на території України. Велика увага приділялася збереженню рідної мови²⁷. При Єврейській раді України працювала комісія з питань освіти, яка провела низку конференцій, семінарів, нарад з питань вивчення ідиш. Це питання неодноразово порушувалося в Комісії з мовних питань при Президенті України в Міністерстві освіти і науки України.

²⁵ Центр інформації та документації кримських татар. URL: <http://www.crimeatau.org.ua>

²⁶ Васильчук В.М. *Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII — початок XXI ст.)*. Київ, 2004. С. 167.

²⁷ Лойко Л.І. *Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність*. Київ, 2005. С. 286.

На загальноукраїнському рівні вагому роль у захисті освітніх інтересів етносів відігравали професійні організації. Наприклад, інтереси росіян перш за все відстоювали ті, що об'єднували мовознавців, — Асоціація вчителів російської мови і літератури, Українська асоціація викладачів російської мови та літератури. Окремі Асоціації національно-культурних товариств у своєму складі мали центри, групи, організації, які опікувалися професійними питаннями. Важливу роль у діяльності Асоціації єврейських організацій відігравав Центр єврейської освіти, який надавав методичну допомогу викладачам івриту, єврейської історії та літератури.

Дискусія навколо засад функціонування національної освіти та її місця в системі обов'язкової освіти України перетворилася на одне з центральних питань оновлення освітньої царини. Слід відзначити, що на хвилі ейфорії початку 1990-х років справа переведення шкіл на національні мови викладання ввижалася доволі простою: на конференціях і форумах лунали заклики повернутися до досвіду 1920—1930-х рр. Табування в радянській історіографії теми коренізації спричинило романтизацію досвіду міжвоєнного періоду. Лише по кількох роках предметного вивчення з'ясувалася вся суперечливість радянської коренізації і номінальність тогочасної національної освіти. Врешті автоматичне перенесення практики 1920—1930-х рр. на реальність кінця ХХ ст. виявилось неможливим через певні причини. Власне, українська освітня система постала перед тими ж проблемами, що й сімдесят років тому (відмінності між розмовними мовами етнічних меншин України і літературними мовами метрополій, розпорошеність населення і, відповідно, малокомплектність національних шкіл, відсутність педагогічних кадрів, витратність системи національної освіти), хіба що поглибленими внаслідок багатьох десятиріч русифікації й розпорошення етнічних анклавів. І все ж ентузіасти не полишали надій надати справі національної освіти всеосяжного характеру й інтегрувати її в загальноосвітню структуру. Відбувалося це передусім у формі факультативів. Програми з історії та мови були розроблені для низки етнічних громад. До справи вироблення методологічних основ полікультурної освіти долучалися філософи, культурологи, етнологи, соціологи, історики.

Національні школи і класи в місцях компактного мешкання етнічних меншин зіштовхнулися з великими проблемами. Досвід їхньої діяльності в багатьох сенсах був корисним, передусім для реформованої системи освіти, але стверджувати, що в Україні вдалося створити повноцінну систему освіти мовами етнічних меншин, було б неправильно. Ані соціально-економічна ситуація, ані швидко змінюваний в контексті глобалізації етнокультурний контекст не сприяли націоналізації шкільної справи, яка вимагала багаторічної системної наполегливої праці. Поволі ілюзії танули під тиском потужного євроінтеграційного проекту, що радикально вплинув на розуміння сутності й перспектив етнонаціональних процесів, сформульовані в його контексті ідеї полікультурності (мультикультуралізму) захопили й український суспільно-політичний та освітньо-культурний дискурси. Проте запровадження не позбавленої доречності європейської концепції в українських умовах наразилося на безліч проблем об'єктивного характе-

ру, передусім економічних, оскільки нововведення відбувалися на тлі масштабної освітньої реформи²⁸ і зтяжної економічної кризи.

Перші кримськотатарські школи створювалися стихійно і не завжди мирним шляхом. Нерідко це супроводжувалося пікетуванням органів влади та захопленням шкільних приміщень. Були й випадки, коли місцеві органи державної влади свідомо гальмували чи відкладали відкриття шкіл, класів з навчанням кримськотатарською мовою. 1990 р. в АР Крим були відкриті чотири класи для дітей татар, а 1993 р. почала працювати перша на півострові школа із кримськотатарською мовою навчання²⁹. Нарешті 1997 р. Рада Міністрів АРК змушена була ухвалити «Програму формування й розвитку мережі навчальних закладів, класів з українською та кримськотатарською мовою навчання», аби унормувати процес³⁰.

Оцінюючи досвід освітніх експериментів 1990-х років, потрібно відзначити, що національна школа складно вписувалася в загальну логіку освітньої справи. У загальноосвітніх навчальних закладах України навчальний процес здійснювався за типовими навчальними планами, мови і літератури етноменшин вивчалися як обов'язкові предмети, на які відводиться відповідна кількість годин на тиждень. У варіативній частині типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів із різними мовами навчання було передбачено вивчення мов національних меншин і як предмета, і факультативно. Випускники загальноосвітніх навчальних закладів складали державну підсумкову атестацію з рідної мови і літератури³¹.

Динаміка зростання кількості національних шкіл була позитивною. 1993 р. в Україні діяло 3,3 тис. російськомовних шкіл (1,9 млн учнів, або 42,8 % загальної кількості), 983 школи були двомовні. 1989 р. повних середніх єврейських шкіл було три, 1992 р. — дев'ять, 1995 р. — 14³², 1995 р. — 15, 1999 р. — 17³³. У 1993/1994 навч. р. в Україні працювало чотири польські школи (по одній у Києві та Хмельницькому, дві у Львові). 1998 р. у Донецькій області єдиною етнічною школою залишалась середня єврейська на базі школи № 99³⁴. У 1999 р. на кошти ОАО «Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча» за участю місцевих

²⁸ Наприкінці 1992 р. була затверджена Державна національна програма «Освіта (Україна ХХІ століття)», що передбачала докорінну перебудову освітньої системи відповідно до вимог перехідного періоду. У травні 1999 р. побачив світ закон «Про загальну середню освіту». На кінець ХХ ст. в загальних рисах і освітня галузь України, і правові засади її діяльності були сформовані.

²⁹ Горобей Т.І. Освіта кримських татар: шляхи подолання труднощів. *Відродження. Часопис*. 1999. № 1. С. 19.

³⁰ Там само.

³¹ Пилипенко Т. Реалізація освітніх потреб представників національних меншин в Україні: стан, проблеми, перспективи. *Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації та врахування міжнародного досвіду*. Київ, 2004. С. 53.

³² *Євреї України (краткий очерк истории)*. Київ, 1995. С. 218.

³³ Єврейська освіта в Україні: проблеми, тенденції, розвиток. *Відродження. Часопис*. 1999. № 6. С. 30.

³⁴ *Этнические сообщества Украины: история, современность, будущее: сб. статей*. Донецк, 2006. С. 7.

органів влади була збудована загальноосвітня школа № 8 — перша школа для мариупольських греків, відкрита по 60 роках ліквідації грецького шкільництва. Частими гостями навчального закладу стали урядові делегації Греції, представники Всесвітньої ради у справах греків³⁵, що надавали суттєву допомогу.

На 1993 р. в Україні у дев'яти містах працювали 14 недільних шкіл (близько 2,6 тис. слухачів)³⁶, 1996 р. працювало приблизно 60 шкіл, в яких навчалося близько семи тисяч дітей³⁷.

Непоказні цифри зростання мережі національних навчальних закладів перебували в безпосередній залежності від наявних педагогічних кадрів. 1991 р. на філологічному факультеті Сімферопольського університету було здійснено набір на спеціальності «кримськотатарська мова і література» та «російська мова і література» (50 осіб на денне відділення і 25 на заочне). Щорічно на спеціальність «кримськотатарська мова і література» 30 осіб набирав Сімферопольський держуніверситет, 50 — Кримський державний індустріально-педагогічний інститут³⁸. 1992 р. при вузі була відкрита кафедра новогрецької мови. З 1994 р. викладання новогрецької мови здійснювалося в Одеському університеті. 1993 р. в Київському Національному університеті ім. Тараса Шевченка відновлено роботу відділення класичної філології, а в 1995 р. на факультеті іноземної філології створено групу з вивчення новогрецької мови. У 1991—1995 рр. новогрецьку мову вивчало в Україні 582 студенти, факультативно — ще 226 осіб. 1999 р. почала працювати кафедра елліністики в Київському університеті³⁹. Факультет новогрецької мови і літератури працював при Маріупольському гуманітарному університеті. Польську вивчали студенти Донецького державного університету управління і Донецького національного технічного університету.

З огляду на кількість наборів на мовні спеціальності можна твердити про безперечну першість російської громади у доступі до забезпечення базового права на освіту рідною мовою, до того ж в усіх її сегментах та регіонах. 1993 р. до вузів України за спеціальністю «російська мова і література» набрали 1565 студентів. З року в рік зростала мережа філій вищих навчальних закладів Російської Федерації (13), які були відкриті на початку 1990-х років без погодження з МОН України.

Успіхи решти громад на тлі російської тьмяніли. Так, з 1994 р. при кафедрі загального і слов'янського мовознавства Ужгородського університету розпочалася підготовка студентів за спеціальністю «Словацька мова і література». 1996 р. була створена єдина на той час в Україні кафедра словацької філології (35 студентів), а згодом — Всеукраїнський науково-методичний центр словакістики, до роботи якого залучаються

³⁵ Папуш І.А. *История и творчество греков Приазовья (1778—2004)*: Книга-альбом. Мариуполь, 2005. С. 105.

³⁶ Науменко Г.Г. На фундаменті глобальної освіти. *Відродження*. 1993. № 10. С. 5.

³⁷ Національна структура населення в Україні. URL: <http://www.poluchi>

³⁸ *Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991—2000 років*: збірник. Київ, 2002. С. 118.

³⁹ *Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти*. Київ, 2000. С. 113.

мовознавці з вищих навчальних закладів Тернополя, Луцька, Пряшева та Загреба. 1996 р. у м. Берегове розпочав роботу Закарпатський угорський педінститут, де навчалося 114 студентів⁴⁰. 1997 р. в педучилищі № 3 Києва було набрано дві групи студентів, що вивчали єврейську мову. Сімферопольське педучилище в 1994/1995 навч. р. готувало 211 педагогів для дитячих садків і початкових класів кримськотатарських шкіл. 1995 р. за спеціальністю ідиш, іврит і російська мова проводилась підготовка вчителів у Київському педучилищі №1 та Одеському педінституті.

Єдино можливим шляхом відновлення і модернізації мовних компетенцій етнічних меншин на той час було навчання за кордоном. Програми безкоштовно чи пільгового навчання надавали практично всі країни-метрополії. Протягом 1993—1997 рр. у Болгарії навчалося близько 600 українських болгар⁴¹. За сприяння Чернівецької обласної державної адміністрації тільки в 1997/1998 навч. р. до вищих навчальних закладів Румунії та Молдови було відправлено на навчання 100 випускників середніх шкіл області⁴². 1994 р. понад 300 випускників шкіл з польською мовою навчання здобували вищу освіту в Польщі. 1998 р. в рамках співробітництва з вузами Словаччини розпочалося відрядження на стажування, повне та часткове навчання, мовні курси, ознайомча практика, конференції фахівців і студентів Ужгородського національного університету. За обміном було прийнято близько 400 фахівців з вузів Словаччини. Починаючи з 1997 р., викладачі кафедри української мови згідно з Протоколом про співробітництво в галузі освіти і науки між Міністерством шкільництва СР та Міністерством освіти і науки України працювали лекторами української мови у Пряшівському університеті, в Університеті Матея Бели в м. Банська Бистриця. Ужгородський національний університет співпрацював з Дебреценським, Сегедським, Мішкольнським університетами, Університетом національної оборони м. Будапешта, Будапештським університетом ім. Етвеша Доранда. Загалом університет уклав 12 угод про співпрацю із закладами вищої освіти Угорської Республіки, у рамках укладених договорів розвивалися спільні дослідження, обмін досвідом викладання нових курсів, здійснювалася підготовка аспірантів⁴³. Отже, співпраця університетів України і вищих країн, які були батьківщиною походження етнічних меншин, набула сталого характеру⁴⁴.

Нестачу педагогічних кадрів етнічні громади намагалися компенсувати й за рахунок приватних навчальних закладів різних рівнів акредитації. 1996 р. розпочав роботу Закарпатський Угорський педагогічний інститут ім. Ф. Ракоці, заснований Благодійним фондом Закарпатського Угорського педагогічного інституту. Дніпропетровський жіночий педагогічний коледж «Бет-Хана» готував вчите-

⁴⁰ Мітяряєва С.І. *Міжнаціональні аспекти консолідації українського суспільства (регіональна модель)*. Київ-Ужгород, 2001. С. 29.

⁴¹ Зеркаль М.М. Освіта національних меншин України (1990—2000-ні рр.). *Український історичний журнал*. 2013. № 2. С.128.

⁴² Рябошапко Л. С. 409.

⁴³ Зеркаль М.М. Освіта національних меншин України (1990—2000-ні рр.). С. 121—136.

⁴⁴ *Поляки на півдні України: історія та сьогодення: у 2-х т. Т. 1.* Жешов, Київ, Миколаїв, 2008. С. 53—54.

лів початкових класів⁴⁵. При Центрі єврейської освіти України в 1993—1998 рр. працював педагогічний коледж з підготовки вчителів для викладання дисциплін у школах із поглибленим вивченням івриту. Його випускники згодом викладали у денних та недільних школах, ульпанах міст України. Фахівців з іудаїзму готував МАХОН (івр. інститут), а також вісім ешив⁴⁶. 1995 р. було засновано Теологічний інститут — ешиву при Об'єднанні іудейських релігійних організацій України.

Зрештою негативну динаміку другої половини 1990-х років вдалося переломити. Перепис 2001 р. відобразив зростання питомої ваги осіб з повною вищою освітою серед найчисельніших етнічних спільнот України (українці — 21 %, росіяни — 30, білоруси — 24, молдовани — 8, кримські татари — 18, болгары — 17, угорці — 9, румуни — 7, поляки — 20 %) ⁴⁷. Однак на тлі помітного зростання рівня освіченості всіх соціальних груп, порівняно з 1989 р., усе ж зберігався колосальний розрив у рівнях освітньої мобільності дисперсних і компактних етнічних груп (молдовани, угорці, румуни), що закладає підґрунтя соціальної стагнації певних регіонів.

Болісною проблемою українського суспільства залишалася виразна асоціальність ромів, яким притаманний надзвичайно низький освітній рівень⁴⁸. Школи, розташовані у своєрідних «гетто», поступалися умовами та якістю освітніх послуг типовим закладам освіти. Нерідко діти ромів спрямовувалися до шкіл для розумово відсталих («спецшколи»), «спеціальних класів» тощо. Соціальні особливості ромського етносу позбавляли районні та місцеві відділи освіти можливостей запровадити в їх середовищі повноцінну систему навчання, оскільки вона передбачає діяльну участь батьків в освітньому процесі. На жаль, громада відтворюється за іншими принципами, і діти в ній є передусім частиною общинного розподілу праці, а не об'єктом інвестицій у майбутнє. Отож, показники освіченості в їхньому середовищі порівняно з 1989 р. змінилися мало. 2007 р. на Закарпатті лише близько 15 % ромів мали загальну середню освіту, тоді як неповну середню — близько 85 % ⁴⁹.

У решті етнічних громад України упродовж другого десятиріччя незалежності спостерігалася позитивна динаміка як розбудови національно орієнтованої освіти, так й інтеграції до загальнонаціональної освітньої системи. Варто наголосити, що національні культосвітні товариства не лише лобювали питання розбудови національної освіти, а й виступали діяльними партнерами влади, що, однак, не забезпечувало останню від критичного ставлення до її освітньої практики. Це яскраво унаочнив текст звернення «Міжнародного форуму України» (2000), адресованого вищим органам державної влади, керівникам обласних та місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування. Серед іншого в ньому зазначалося: «На превеликий жаль, державна політика щодо розвитку національних спільнот

⁴⁵ Романи Яг. *Історія, культура, право*. Ужгород, 1998. С. 11.

⁴⁶ Єврейська освіта в Україні: проблеми, тенденції, розвиток. С. 31.

⁴⁷ Рівень освіти населення. Всеукраїнський перепис населення 2001. URL: https://www.2001.ukrcensus.gov.ua/results/education_population/

⁴⁸ За даними перепису 1989 р., на Закарпатті вищу освіту мала лише одна особа, середню спеціальну — 0,3 %, загальну середню — 14,5 %, початкову — 83 %.

⁴⁹ Рівень освіти населення. Всеукраїнський перепис...

відзначається переважно декларативним характером. Позитивні зрушення у цій сфері дуже часто залежать від доброї волі окремих керівників органів державної влади чи місцевого самоврядування, а не є проявом цілеспрямованої, виваженої державної політики. Це призводить до того, що національні спільноти змушені самотійно вирішувати свої проблеми, не відчуваючи істотної підтримки з боку держави. Досі не вирішеними залишаються питання забезпечення достатньої мережі освітніх закладів усіх рівнів, розвитку культур, функціонування мов, матеріальної підтримки організацій та засобів масової інформації національних спільнот»⁵⁰.

У регіональному розрізі претензії етнічних громад виступали потужним конфліктогенним чинником. 2008 р. влада АРК схвалила «Регіональну програму розвитку загальної середньої освіти в АР Крим на період до 2010 року», що була наслідком напруги та перманентних конфліктів і унаочненням бажання досягти порозуміння з лідерами Меджлісу. Кримські татари прагнули створити повноцінну освітню систему з національною мовою викладання — від дошкільних виховних закладів до вузів. Спроби вирішити проблему шляхом квотування не мали далекосяжних наслідків.

Аналогічні програми запроваджувалися й на обласному рівні. 6 серпня 2010 р. Миколаївська обласна рада ухвалила цільову національно-культурну програму «Збереження та розвиток етнічної, культурної та мовної самобутності національних меншин у Миколаївській області» на 2010—2013 рр.⁵¹ 2002 р. Одеська облдержадміністрація дозволила складання вступних іспитів рідною мовою випускниками шкіл з молдовською мовою навчання. 29 лютого 2008 р. Одеська обласна рада затвердила Програму підтримки розвитку національних меншин та діяльності національно-культурних товариств Одеської області на 2008 р., у якій ухвалила проведення науково-практичних конференцій, засідань «круглих столів», виступила на підтримку діяльності недільних національних шкіл⁵². У деяких облдержадміністраціях діяли консультативно-дорадчі ради представників громадських організацій національних меншин (у Миколаївській області до неї увійшли представники 20 громадських організацій).

Суттєву допомогу етнічним громадам на державному рівні і через громадські організації надавали низка країн-метрополій. Так, 2000 р. Посольство Греції в Україні профінансувало курси з вивчення новогрецької мови в Донецьку, спонсорувало відкриття факультету новогрецької мови й літератури при Маріупольському державному гуманітарному інституті. Матеріальну допомогу грекам Донбасу надавали Всесвітня Рада греків зарубіжжя (УАЕ), уряд Греції, громадські організації та приватні особи. За їх сприяння в 2000—2003 рр. у Маріуполі було

⁵⁰ *Історична освіта в полікультурному суспільстві: виклики та перспективи для України*: матеріали міжнародного круглого столу (Київ, 14 липня 2010 р.). Київ, 2011. С. 33.

⁵¹ Збереження та розвиток етнічної, культурної та мовної самобутності національних меншин у Миколаївській області. Затв. рішенням обласної ради від 06.08.2010.№ 4. URL: <http://www.mk-oblrada.gov.ua>

⁵² Одеська обласна рада. URL: <http://oblrada.odessa.gov.ua/>

побудовано приміщення Грецького культурного центру. Міністерство освіти Ізраїлю організувало стажування вчителів і школярів м. Донецька. На основі міждержавних угод з Міністерством освіти Румунії випускники румуномовних шкіл мали можливість отримувати освіту у вузах країни, а вчителі шкіл, викладачі закладів вищої освіти, вихователі дошкільних навчальних закладів України — підвищувати свій професійний рівень. 2003 р. у вищих навчальних закладах Румунії навчалася 33 випускники з Чернівецької області⁵³.

Станом на 2002/2003 навч. р. забезпечення підручниками шкіл з мовами етноменшин було таким: російських — 100 %; у болгарських використовувалися навчальні посібники, надані Міністерством освіти Болгарії, вітчизняним підручником для 2 класу школи були забезпечені стовідсотково; литовська недільна школа послуговувалася підручниками Міністерства освіти Республіки Литва; підручники для кримськотатарської недільної школи закупили за сприяння облдержадміністрації; підручники для татарської недільної школи було надано республікою Татарстан. Школи з польською мовою навчання на Львівщині були забезпечені підручниками на 90 %, з російською мовою навчання — на 80 %. Загалом у школах меншин, крім вітчизняних підручників, використовувалася навчальна література Польщі та Російської Федерації⁵⁴.

Етапним у модернізації освітнього процесу мовами етнічних меншин став 2008 рік — нарешті були видані двомовні словники шкільної термінології (російсько-український та українсько-російський, угорсько-український та українсько-угорський, румунсько-український та українсько-румунський, польсько-український та українсько-польський, молдовсько-український та українсько-молдовський, кримськотатарсько-український та українсько-кримськотатарський), а також розроблено українсько-російсько-кримськотатарський тематичний словник «Ширше коло» й навчальну програму курсу за вибором «Кримськотатарська література» для 10 класу.

Упродовж 2002—2005 рр. відбулося кілька всеукраїнських конференцій і семінарів, що обговорювали проблеми і перспективи етнічно орієнтованої освіти: «Сучасна українська школа в поліетнічному регіоні», «Освіта і мова національних меншин України в контексті Гагських і Ословських рекомендацій», «Освіта національних меншин в Україні», «Освітні права національних меншин» та ін.

Провідну роль у корегуванні державної стратегії національної освіти відіграли національно-культурні товариства і рухи, що на кінець ХХ ст. стали впливовими суб'єктами суспільно-політичного і культурного життя України. На межі тисячоліть в Україні діяло близько 400 організацій етноменшин, зокрема 29 з всеукраїнським статусом. Представники 38 етносів мали свої організації. На базі деяких організацій виникали асоціації, наприклад «Асоціація єврейських організацій і общин», «Асоціація болгарських національно-культурних товариств та організацій», «Асоціація національно-культурних товариств України» тощо. Законодавча

⁵³ Міжнаціональні відносини в Україні... С. 310.

⁵⁴ Пилипенко Т. С. 53—90.

основа діяльності організацій меншин визначалася законами України «Про асоціації громадян» та «Про національні меншини в Україні»⁵⁵. У лютому 2000 р. було утворено Всеукраїнський союз громадських організацій «Міжнаціональний форум України», куди увійшли понад 100 національно-культурних організацій⁵⁶.

Бурхливі процеси відбувалися в середовищі єврейської меншини, попри те, що її чисельність в Україні неухильно зменшувалася. В підоснові яскравій культурній динаміці перебувала як етнокультурна строкатість громади (євреї (йегудим), євреї бухарські (ісрол, яхуді), євреї гірські, євреї грузинські), так і високий рівень соціальної мобільності. Українські євреї створили понад 120 національно-культурних товариств, серед яких три мали статус всукраїнських: «Єврейська рада України» (голова І. Левітас), «Асоціація єврейських організацій і громад України» (ВААД, голова Й. Зісельс), Всеукраїнський єврейський конгрес (ВЄК, президент В. Рабинович). 1999 р. сформувалася Єврейська конфедерація (ЄКУ, співголови Ю. Звягільський, С. Максимов, Є. Червоненко), до якої увійшли ВААД, Єврейська рада та Об'єднання єврейських релігійних організацій України, Об'єднана єврейська громада України. Їхніми зусиллями було відкрито чимало єврейських шкіл, гімназій (як недільних, так і загальноосвітніх), окремих єврейських класів у школах Вінницької, Житомирської, Львівської, Одеської, Черкаської областей та Києва. Єврейська мова викладалася як окрема дисципліна — її вивчали близько тисячі учнів. Діяли два єврейські театри в Києві («Штерн» і «Мазлтов»), 20 самодіяльних фольклорно-етнографічних та естрадних ансамблів⁵⁷. Потужну культосвітню програму здійснював Єврейський фонд України. Тільки 2003 р. в Україні близько 20 тис. членів общини було охоплено єврейською освітою, працювало 14 дитячих садків, 16 денних шкіл, сім єшив, близько 100 недільних шкіл⁵⁸.

Станом на 2002/2003 навч. р. налічувалося 13 загальноосвітніх навчальних закладів з кримськотатарською мовою навчання (3752 учня)⁵⁹. В усіх загальноосвітніх навчальних закладах АРК вивчали рідну мову, зокрема як предмет і факультативно, 39 136 кримськотатарських дітей, або 83,3 %⁶⁰.

У 2005/2006 навч. р. в Україні функціонувало 2105 (10,2 % від загального числа) навчальних закладів, де навчання здійснювалося двома і більше мовами, зокрема: 2032 українсько-російські, 29 українсько-угорських, вісім українсько-румунських, п'ять українсько-молдовських, дві українсько-польські, дві українсько-

⁵⁵ Євтух В.Б. *Проблеми етнонаціонального розвитку: український і світовий контексти*. Київ, 2001. С. 60.

⁵⁶ Свистунов А. Становление межнационального движения на Украине и задачи его развития. *Інформаційний збірник з міжнаціональних проблем. Спец. випуск. Матеріали Міжнаціонального форуму України*. 2000. № 2. С. 5—8.

⁵⁷ Багмет М. Міжкультурна взаємодія громадських об'єднань етнospільнот України. URL: <http://www.politik.org.ua>

⁵⁸ *Міжнаціональні відносини в Україні...* С. 287.

⁵⁹ Котигоренко В.О. *Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації*. Київ, 2005. С. 127.

⁶⁰ Там само. С. 27.

болгарські, 21 російсько-кримськотатарська, дві російсько-румунські, дві російсько-молдовські. 2008 р. в АР К працювало 34 школи з трьома мовами, там же був унікальний досвід функціонування п'ятимовної школи — у старокримській школі навчання велося вірменською, болгарською, грецькою та німецькою мовами⁶¹.

Як і в попередні роки, школи етнічних меншин відчували гострий брак кваліфікованих викладачів. Проблема ускладнювалася внаслідок високої собівартості підготовки вчителів для шкіл, де в масштабах України на 2005 р. навчалися 943 учні (польск.), 3127 учнів (молд.), 3472 учні (кримські татари). Фактично лише стосовно росіян (525 260 учнів) можна було говорити про окупність державних витрат. І все ж Україна йшла на них, зважаючи на суспільну значущість даного напрямку. Частково проблему вирішували за сприяння закордонних партнерів.

Педагогів для німецьких шкіл готували Дніпропетровський, Донецький, Сімферопольський, Прикарпатський національні університети, Київський національний лінгвістичний університет, Горлівський, Кам'янець-Подільський та Миколаївський педагогічні інститути; для кримськотатарських — Кримський інженерно-педагогічний університет і Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського; румунських і молдовських — Ужгородський національний університет, Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича, Ізмаїльський державний гуманітарний університет; болгарських — Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, Південноукраїнський педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Бердянський педагогічний університет, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили; новогрецьких — Київський національний лінгвістичний університет, Таврійський національний університет ім. В. Вернадського, Маріупольський університет; польських — Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Львівський національний університет ім. Івана Франка, Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, Волинський національний університет ім. Лесі Українки, Дрогобицький педагогічний університет, Кам'янець-Подільський державний університет, Східноукраїнський, Хмельницький національні університети; російських — 12 ВНЗ I-II рівнів акредитації та 34 ВНЗ III-IV рівнів акредитації в усіх адміністративно-територіальних одиницях України. У Запорізькому державному університеті було проведено набір слухачів для вивчення російської мови, 11 груп (149 студентів), з польської мови — три групи (51 студент), словенської мови — дві групи (30 студентів). 2010 р. Інститут філології КНУ ім. Тараса Шевченка вперше провів набір на навчання з вивчення білоруської мови. Іврит вивчався у Соломоновому університеті, жіночому педагогічному коледжі «Бет-Хана»⁶².

⁶¹ Лойко Л.І. С. 385.

⁶² *Міжнаціональні відносини в Україні...* С. 126; Лазар Я.І. Національна політика України в освітній сфері (на прикладі польської меншини Прикарпаття). URL: <http://www.nbuv.gov.ua>; Балджи А.Я. Греческие хроники Украины: греческое национальное движение за последних 17 лет. *Факты и комментарии. Публицистика. Интервью и репортажи.* Мариуполь, 2007. С. 104—105.; Горобей Т.І. С. 19; Статистичні дані щодо закладів культури, етнічних громад Буковини, національних меншин. URL: <http://www.bukovina.biz.ua/pub>; Терентье-

Унаслідок обопільної роботи органів етнонаціонального регулювання, освітян та організацій національних меншин в Україні витворилася принципово нова етнонаціональна ситуація, що не мала аналогів на пострадянських просторах. Суперечлива, підчас контрверсійна, взаємодія органів влади та національних представницьких органів (зокрема Меджлису кримськотатарського народу) та національних організацій / рухів перетворилася на форму відтворення двоєдиного національно-державного організму. У такий системі координат йшлося не лише про стереотипну «національну злагоду», що змінювалася певними етапами «загострення міжнаціональних суперечностей» і конфліктів, а про синергію влади і суспільства, де політична / суспільна активність національних меншин є не дошкульним елементом політичних практик, а своєрідним тренажером горизонтальних зв'язків та вертикальної взаємодії і, відповідно, визначальним інструментом формування громадянського суспільства. Зрозуміло, певною мірою критики державних заходів мали рацію, проте залишається незаперечним факт: полілог влади та національних громад розвивався демократичним шляхом, хоча не були винятками неодноразові загострення, радикалізація вимог та протестні рухи.

Причини високого протестного потенціалу низки етнічних громад криються у радянському минулому етнічних громад, передусім тих, що зазнали депортацій та репресій за національною ознакою. Безперечно, саме дискурсивна основа етнічної історії та обрисів національної травми, по суті, у кожному випадку перетворилася на смислову вісь взаємовідносин національних рухів / об'єднань і молодій Українській державі на першому етапі її становлення.

Потужним генератором конкуренції суспільних проєктів, що підносилися як еталон загальнонаціонального розвитку, став регіональний чинник, до того ж далеко не лише Донбас у той час виступав на антикиївській платформі. Не варто заперечувати й очевидного факту, що далеко не всі регіональні лідери використали можливості, надані законодавством і владою незалежної України, на користь спільним інтересам її співгромадян. Яскравим прикладом того, які потенційні небезпеки приховує в собі неконтрольована енергія ізоляціонізму та самодостатності, засвідчила історія русинського руху.

1990 р. у Закарпатській області України розпочало свою роботу Товариство подкарпатських русинів, яке у тому ж році виступило із Декларацією «Про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки» у версії 1938 р., коли ці території перебували у складі Чехословаччини⁶³. 1992 р. за участі Товариства було утворено Підкарпатську республіканську партію (ПРП)⁶⁴, а 1993 р. — невизнаний «Тимчасовий уряд Підкарпатської Русі». Мета проєкту полягала у виборенні автономії Закарпаття через денонсування радянсько-чехословацького договору 1945 р. В аргументації превалювали звинувачення уряду України у шові-

ва Н.А. Греки в Україні: історія та сучасність. Київ, 2008. С. 83; Міністерство освіти і науки України. URL: <http://www.mon.gov.ua>

⁶³ *Наша республіка*. 1992. 1—7 августа.

⁶⁴ *Наша республіка*. 1993. 2 апреля.

нізмі, асиміляції та етноциді русинів. «Міністр» закордонних справ «Республіки Підкарпатська Русь» — Т. Ондик (громадянин Словаччини) — лобював розгляд питання про зміну статусу Закарпаття серед вищого керівництва Російської Федерації, мотивуючи це тим, що РФ була правонаступницею СРСР, і саме вона спроможна денонсувати договір 1945 р.⁶⁵. Упродовж 1990-х років нечисленна громада під впливом потужної пропаганди створила Закарпатське товариство ім. Кирила і Мефодія, Закарпатське обласне товариство ім. Духновича, Русинське науково-освітнє товариство, заявлена мета яких полягала в тому, щоб «досліджувати історію русинського народу, пропагувати його культурні надбання, стати на захист соціальних, економічних та духовних інтересів як русинів, так і всього населення краю»⁶⁶. Взаємини між Києвом та очільниками русинського руху характеризувалися сталою конфронтацією, що виявлялася передусім на смисловому рівні: у риторичі русинських громадських організацій назва «Підкарпатська Русь» заміняла «Закарпатську Україну», а офіційний Київ фігурував як «чужинець»⁶⁷.

В епіцентрі повсякчасного політичного протистояння перебувало російське питання, підживлюване з-за кордону⁶⁸.

Протестна політизація нацменшин зумовлювалася двома провідними факторами: 1) гальмуванням / імітаційністю державотворення та збільшенням корумпованості державного апарату, що створювали джерело постійної соціальної напруги, яка каналізувалася в етнічних рухах; 2) зовнішнім тиском транзитних суспільств / країн, передусім тих, що не подолали імперську історичну складову і частиною яких в минулому були українські етнічні землі. Базовою основою упередження властивих поліетнічному українському суспільству латентних конфліктів могла б насправді стати системна деконструкція імперських наративів, опрацювання та запровадження в масовий дискурс українського історичного наративу, однак тоді для цього ще не була створена належна наукова база.

Захопившись адміністративним регулюванням етнонаціональних відносин, влада не подбала про гуманітарну складову внутрішньої політики, що могла б стати потужним інтегративним чинником націє- і державотворення. Зanedбання цієї ділянки державотворчого процесу було очевидним порівняно з Росією, що використала гуманітарну експансію як надпотужний інструмент дестабілізації України та негативної мобілізації власного суспільства. Тим часом імітаційна діяльність влади у царині регулювання етнонаціональної сфери за президентської каденції В. Януковича, маніпулювання мовним питанням та його перетворення на універсальну політтехнологію іншування працювали проти державного суверенітету.

⁶⁵ *Літературна Україна*. 1997. 6 лют.

⁶⁶ Майборода О. «Політичне русинство». *Закарпатська версія периферійного націоналізму*. Київ, 1999. С. 13.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Див.: Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Київ, 2018.

ПАРАДОКСИ КУЛЬТУРОТВОРЕННЯ В ДОБУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Культурний простір України: трансформації посттоталітарної доби. Емоційне піднесення перших років незалежності доволі швидко змінилося песимізмом: очікуваного бурхливого національного відродження не спостерігалось. У регіональному розрізі помітним темпом відбувалася руйнація і демонтаж культосвітньої та спортивної інфраструктури, ледь жевріли освіта, наука і культура, творчі спілки, кінематограф. Унаочненням перспектив української нації стали спорожнілі дитсадки, в яких розташувались комерційні структури та податкові інспекції.

Справедливості заради слід зазначити, що не лише тяготи перехідного періоду, а й завищені очікування генерували розчарування. Теза «національного відродження», перетворена культурологами, митцями й літераторами на своєрідного «деміурга» українського культурного поступу наштовхувалася на неподоланий мур постмодерністського світу, абсолютно випадаючи з його контексту. Скільки б не писалося і не говорилося тоді про дотримання українських традицій, залишалось запитання: про які, власне, традиції йшлося? На схилі радянського ладу про знання, а тим більше — дотримання традицій можна було говорити хіба що в доволі вузькому колі ентузіастів-етнографів. Традиційні культурні оази Галичини, Буковини й Закарпаття не спроможні були виступити основою сучасної української культурної традиції, решті ж українських історичних регіонів ще слід було дослідити, реконструювати свої традиції, «витягти» їх з небуття, куди вони були запроторені в часи радянського панування. Вибудувати хоч якийсь позірний баланс між національними традиціями, які стараннями компартійної влади були відсунуті в далекий культурний андеграунд, і радянським традиційним багажем, що на той час міцно увійшов у повсякденну практику та культурну звичку переважної більшості мешканців українських міст, — таке надзавдання постало перед українським суспільством і українською держа-

вою. Актуалізувалося принципове питання культурних засад новопосталої державності та визначення принципів націє- та культуротворення.

Проект національної ідентичності осмислювався у напрямі будівництва «національної держави», а сценарій міжетнічних відносин — у річищі схеми «національна більшість — національні меншини»¹. Основне завдання вбачалося в подоланні наслідків радянської русифікації, синонімом якої, власне, й став проєкт «Національне відродження». Як зауважував Г. Касьянов, у тогочасних обставинах «перед суспільством і державою постало завдання “українізації” самих українців — йшлося про формування певних пріоритетів у культурній та освітній політиці, які завжди можна було за бажанням витлумачити як надання привілеїв “титульній нації”»². Останнє словосполучення домінувало у публічному та офіційному етнополітичному дискурсі³.

Тому «українізація» 1990-х років стала не лише смисловим, а й практичним продовженням базової ідеологічної дискусії радянських часів про спроможність українського народу повною мірою реалізувати державний суверенітет. За умови поліетнічності населення України жорсткий сценарій її реалізації був приречений на поразку як внаслідок мобілізаційної обмеженості адміністративного та фінансового ресурсу держави, домінування російської мови на позиціях мови міжетнічного спілкування та в побуті на Сході й Півдні України, так і з огляду на потужний тиск Росії.

Мовна війна, яка розгорнулася фактично навколо визначення місця і меж поширення української та російської мов у суспільному та освітньому просторі незалежної України, розтяглася на багато років і відволікала на себе чималі суспільні та інтелектуальні ресурси. Проблема полягала в тому, що в контексті євроінтеграційного курсу потрібно було віднайти інструменти і важелі реалізації одвічного прагнення українців на власну державу, не порушуючи прав етнічних меншин, що вже стало нормою в цивілізованому світі. Попри те, що європейські практики регулювання мовних питань мало співвідносилися із українськими реаліями, Україна імплементувала їх норми в національне законодавство. Віддаленим відгомонам мовної війни став закон «Ківалова — Колесніченка», який засвідчив центральне місце українсько-російського культурного суперництва у суспільно-політичному житті України, а також глухі кути стратегії розв’язання проблем у межах етнічної моделі нації.

¹ Див.: Декларація прав національностей України. 1 лист. 1991 р. *Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів*. Київ, 1994. С. 474—475; Закон України «Про громадянство» 1991 р.; Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р.; Европейская хартия о региональных языках и языках меньшинств, 5 ноября 1992 г. *Международные акты о правах человека: Сборник документов*. Москва, 1999.

² Касьянов Г.В. Хто такі українці і чого вони хочуть: проблема формування нації. *Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991—2010)*. 36. наук. ст. Київ, 2012. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978966-02-6441-0/3.pdf>

³ *Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях: аналітична доповідь* / За ред. С.Ю. Римаренка; ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ, 2014. С. 130.

Про творчу атмосферу 1990-х років та болісність руйнування несправджених мрій згадувала Наталія Шевченко: «Тоді, на початку 90-х, здавалося, що ми існуємо в одному нероздільному творчому потоці, який називали культурне відродження, державотворення, сподівання особистісних звершень. Все шумувало в одному казані, приватне і суспільне, яке на початках становлення нової України майже стовідсотково в наших уявленнях співпадало з державним... І думаю не тільки про колег з того, такого вже далекого проекту, а про багатьох, з ким зводила доля у творчій роботі і розвела. Залишився тільки записник з прізвищами і номерами телефонів, які ти навряд чи набиратимеш. Хто — емігрував, хто обслуговує індустрію розваг, кого вже немає, хто, взагалі, не хоче мати справу з театром, а деякі залишилися у такому театрі, до якого я не можу ходити з естетичних і етичних причин. Пошукова стихія, розкутість мистецької постави, право на експеримент... — агонія, де ви — лицарі культури, живої субстанції поступу людської свідомості, самосвідомості. Поодинокі, що залишилися, відстоюють свій мистецький світ, свою естетику як останню барикаду. Мистецтво для них стає життєвою етикою, «мирським монастирем». Що сталося — чи плівка з камери американської режисерки засвічена ще тим «у світлі», чи показує ніщо, білі плями, порожнечу нашого мистецького сьогодні... І це за 10 років, не війни чи інших соціальних потрясінь, а розбудови нової держави і культури»⁴.

Перше десятиріччя культурного переходу виявилось чи не найскладнішим на шляху випробування українського проекту на спроможність дотримуватися норм міжнародного права, не лише декларувати, а й забезпечувати реалізацію виголошених декларацій. Багато з проголошуваних завдань врешті відкинуло саме життя. Водночас у кризових умовах у жорсткій конкурентній боротьбі сформувався й утвердилася принципово нова соціокультурна реальність. Суспільству, що перебувало в стані цивілізаційного переходу, перегляду базових засад існування, моральної кризи й кризи ідентичності, цей перехід давався вкрай болісно. Далеко не всі суспільні верстви (культурна й наукова еліти зокрема) виявилися готовими до нових стосунків між суб'єктами культурних відносин, нових умов життя, нової системи цінностей, норм і правил, культурних потреб і засобів їх задоволення.

Культурна сфера поступово змінилася на плюралістичне, поліфонічне як за формами, так і за змістовним наповненням явище. У ній, як в усіх культурах перехідних суспільств, підчас втрачалася чіткість ціннісних критеріїв, увиразнювалася їхня відносність, виявлялася неспроможність суспільства розрізнити «культурне» і «некультурне», «культуру» й «антикультуру». Переформатування культурної надбудови українського суспільства відбувалося на тлі світової інформаційної революції, отже, чимдалі виразніше супроводжувалося революцією семантичною, понятійною, гностичною, методологічною.

Наочні зміни відбулися в тих її сегментах, що забезпечували повсякденне існування суспільства. Йдеться передусім про побутову, політичну та масову культуру.

⁴ Наталія Шевченко. Монолог 1. Культура: персональна позиція. *Інтеграційний проект. «Культура — стратегія життя. Персональна позиція»*. URL: <http://dax.in.ua/ru/cult/monolog1>

Зміна форм власності, формування нових виробничих відносин, народження нових соціальних верств, маргіналізація притаманної радянському ладу соціально-класової структури спричинили масштабні зсуви в психології, моралі, людських взаєминах, формах буття, стилі і способі життя. Пришвидшувалося нівелювання духовних і моральних цінностей на користь споживчих орієнтацій, через що намітилася тенденція на комерціалізацію наукового, економічного й культурного потенціалу суспільства за нульового або ж мінімального внеску в його розвиток. Новим явищем стала поява і поляризація зростання соціальної нерівності у доступі до культурних цінностей. Чимдалі більшого тиску зазнавала традиційна українська ментальність.

Попри болісність й суперечливість культурних змін 1990-х років варто наголосити на найголовнішому їхньому наслідку: на місці моноліту радянсько-партійної масової культури із загнаними в андеграунд протестними, релігійними та етнічними субкультурами постала значною мірою диференційована культурна реальність модерного типу з великим діапазоном субкультур⁵ і контркультур, які не лише віддзеркалювали специфіку певних верств, а й виступали лабораторіями пошуку нових сенсів та культурної основи інтеграції українського проекту. Головним досягненням стало те, що особистість отримала можливість самостійно обирати життєво важливі цінності. Вектори цінностей, практикованих тогочасним суспільством, інколи були занадто широкими, не зазнавали обмежень, тому питання їх розпредметнення вирішувалося на особистісному рівні. Тиск державної доктрини на особистість і свободу митця відійшов у минуле, натомість лавиноподібно занепадала і деградувала низова мережа культосвітніх установ, яка існувала завдяки державним дотаціям, що суттєво звузило культурні обрії покоління 1990-х років.

Уперше громадяни України отримали дійсну, а не номінальну особисту свободу у виборі власних культурних життєвих стратегій, утім далеко не всі виявилися спроможними скористатися нею. Те, що уявлялося як автоматичний перехід на новий культурний рівень внаслідок набуття необмеженої свободи, стало болісною епопеєю незліченних особистих драм через невміння і небажання нести відповідальність за наслідки власного вибору. Давалися взнаки нездатність представників культурних еліт господарювати в нових економічних умовах та й невизначеність цих умов. 1990-ті роки для всіх складових культурного обшару України перетворилися на час боротьби за життя, збереження досягнень попередників, докорінної методологічної перебудови, інтеграції в загальносвітовий цивілізаційний контекст. Значення тих років важко переоцінити.

У стислі строки була переформатована організаційна структура культурної та наукової інфраструктури з автономного відділу загальносоюзної на самостійну. Міністерство у справах науки і технологій 1999 р. було об'єднане з Міністерством освіти в Міністерство освіти й науки, виникла низка академій: Академія наук вищої школи (1992), Українська академія аграрних наук (1990), Академія медичних наук (1993), Академія мистецтв (1996), Академія правових наук (1993), Академія пе-

⁵ Аліса Январская. *Український андеграунд 90-х: опередить время*. URL: <http://7buttons.kiev.ua/slushaem/661-ukrainskij-andegraund-90-kh-operedit-vremya>

дагогічних наук (1992), Національне космічне агентство України (1992), Інститут космічних досліджень України (1997), галузеві академії; з'явилися дослідні інститути та центри громадських об'єднань науковців, наукові товариства. Нові структурні підрозділи створювалися в системі Академії наук України. Так, для дослідження теоретичних проблем етнонаціональної політики 1991 р. був створений Інститут національних відносин і політології НАН України (нині Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України), проблем історії та етнології — низка спеціальних структурних підрозділів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського (1990). Меті дослідження досвіду ефективного функціонування ринкових систем і структур було підпорядковане створення Інституту світової економіки та міжнародних відносин (1991).

1992 р. Україна стала членом Міжнародної ради наукових спілок. Згодом були створені Українська асоціація Римського клубу, Національна асоціація українознавців як складова частина Міжнародної асоціації українців, Українська національна Пагуошська група-90. 1993 р. розпочала свою діяльність Міжнародна асоціація академії наук (МАН).

Наука, яка інституційно концентрувалася в Національній академії наук України, сотнях галузевих науково-дослідних інститутів та закладів вищої освіти, завжди посідала важливе місце в українській культурі. За класифікацією ЮНЕСКО, за науковим потенціалом Україна тоді посідала сьоме місце у світі⁶. На момент проголошення незалежності країна мала урівноважену структуру галузей і напрямів науки, зокрема і пріоритетних. Науковий потенціал України давав змогу брати участь у значущих міжнародних космічних програмах «Морський старт», «Глобалстар», «Спектр», «Марс-96», «Шатл-97», «Океан», «Природа».

Водночас реструктуризація галузей економіки, перехід підприємств у приватну власність, їх збитковість негативно позначилися на галузевих наукових і проектних інститутах. Істотно скоротилося державне фінансування науки⁷, що спричинило масовий відтік наукових кадрів у 1992—1996 рр. Якщо 1991 р. науковою роботою займалося 295 тис. осіб, то 1997 р. — 143 тис. За сім років незалежності Україну залишили понад 6 тис. учених⁸. Упродовж 1991—1998 рр. НАН України втратила 45 % кадрів. Йшла передусім молодь: на 21 % поменшало кандидатів наук, на 54 % — осіб без наукового ступеня⁹. Кризовий стан вітчизняної науки віддзеркалювало й катастрофічне зниження видання наукової й науково-популярної літератури єдиним профільним видавництвом «Наукова думка»: 1991 р. — 443 книжки, 1992 р. — 425, 1993 р. — 276, 1994 р. — 181,

⁶ *Державотворчий процес в Україні 1991—2006*. Київ: Наук. думка, 2007. С. 556.

⁷ 1991 р. витрати на науку становили 3,1 % ВВП, 1995 р. — 1,3 %, 1999 р. — близько 0,3 %. Див.: *Державотворчий процес в Україні...* С. 557.

⁸ *Академічна наука і науковці в сучасній Україні (за результатами соціологічного дослідження)*. Київ, 1998. С. 10.

⁹ *Звіт про діяльність Національної академії наук України у 2004 році: У 2-х ч. Ч. 2*. Київ, 2005. С. 10—11.

1995 р. — 142, 1996 р. — 126, 2001 р. — 72. Відбувалося це не через відсутність науково значущих досліджень, а через банальну дорожнечу поліграфії¹⁰.

Бурхливі процеси відбувалися в мистецькому середовищі. За спостереженнями мистецтвознавців, атмосфера свободи справила потужний стимулювальний вплив, художня ситуація нагадувала перше десятиріччя ХХ ст., коли стався вибух в українському мистецтві: стрімко зростало коло осіб творчих професій, з'явилися численні художні об'єднання, активізувалася виставкова й концертна діяльність, виникла безліч модерних і постмодерних художніх стилів і течій, альтернативного мистецтва.

Будні мистецького життя не були безхмарними. І все ж з'являлися нові мистецькі події, що набували традиційного характеру: Харківські асамблеї, конкурс вокалістів «Алчевський. Дебют», конкурс виконавців на народних інструментах ім. Г. Хоткевича, фестиваль «Шельменко вітає», фольклорний фестиваль «Сьогодні Купала, завтра Івана», фольклорний фестиваль «Покуть» та ін. Створювалися постійно діючі галереї («АВЕК», «Муніципальна галерея», «Мистецтво Слобожанщини» тощо), засновувалися щорічні мистецькі премії¹¹. Тривала професійна мистецька і мистецтвознавча дискусія на сторінках профільних видань: часописів «Українська культура», «Політика і культура», «Український театр», «Березіль», «Народна творчість та етнографія», «Київське музикознавство», «Музика», «Бандура», «Образотворче мистецтво», «Музейний провулок», «Художники України» та ін.

1990-ті роки стали часом інформаційного прориву, що врешті справив визначальний вплив на морально-ціннісні орієнтації суспільства. Зокрема, відбулося повернення народу його історії. Значимість цієї події важко переоцінити, адже йшлося не про доопрацювання окремих маловідомих сюжетів, а про подолання системної фальсифікації української історії та підміну історії народу історією партії. Повною мірою оцінити подвижницькі зусилля тогочасної генерації істориків зможуть лише прийдешні покоління.

Власне, за усіма напрямками пізнавальної діяльності розгорталися революційні за своїми наслідками процеси. Стали загальнодоступними заборонені раніше філософські, соціологічні, історичні, публіцистичні й літературні твори. На екрани вийшли кінофільми, що багато років пролежали на полицях спецфондів. Поверталися творчі здобутки діячів культури, табуйовані радянською владою, налагоджувалися контакти з діаспорою. Світоглядний переворот набув космічного прискорення під дією інформаційної революції, створення інформаційних мереж та приєднання України до всесвітнього інформаційного поля. Суспільство заново відкривало пласти культурної спадщини, які в радянські часи лишалися або маловідомими, або замовчуваними, — це й вітчизняний модернізм, і зарубіжна модерністська й постмодерністська література. Динамічно змінюване суспільство

¹⁰ Там само. С. 61.

¹¹ Художня культура незалежної України: традиції та новації. URL: <http://mirznani.com/.../khudozhnya-kultura...>

не лише спрагло всотувало досягнення світової культури, а й переосмислювало власний культурний багаж, зокрема радянську класику. Найбурхливіша мистецька реконцептуалізація розгорталася в літературі. Унаочнилася постмодерністська ситуація, коли будь-який текст виступав відкритим, незамкненим, своєрідним полем мовних і смислових ігор. Наваля перекладної літератури перетворила Україну на відкритий інтелектуально-мистецький простір і пошукову лабораторію, де тестувалися смисли, спроможні надати нового дихання українському проєкту.

Романтизм, впевненість у власній самодостатності та зліт національної культури сусідували з очевидним застоєм і симптомами розпаду радянської централізованої, одержавленої «культурної галузі». Помітним було збайдужіння посткомуністичної панівної еліти до культури, що розумілася лише як засіб ідеологічної «обробки» населення. Трансформація духовного життя України відбувалася здебільшого стихійно, в умовах інерційної, непослідовної політики держави, практично за відсутності дієвої регіональної політики, невизначеності генерального вектора еволюції культури, роз'єднання її функціональних елементів, розкоординування¹². За цих обставин, як цілком слушно зазначають мистецтвознавці, зросла системоутворювальна значущість національної культурної спадщини, відновилися пошуки першоджерел української культури, звернення й апеляції до історико-культурних реалій минулих віків і відтворення (часом кумедного) в сучасній ситуації елементів стародавнього способу життя, звичаїв, язичницьких вірувань, етичних й естетичних настанов минулих часів.

За чисельністю нерухомих пам'яток (понад 130 тис.) та шедеврів, що зберігалися в музеях, Україна відносилася до країн із великою історико-культурною спадщиною. Києво-Печерська лавра, Софія Київська та історичний центр Львова були занесені до списку Всесвітньої природної та культурної спадщини ЮНЕСКО. 1399 міст і селищ, близько 8 тис. сіл, 46 ансамблів, комплексів й історичних середмість отримали статус історико-культурних заповідників, шість з них набули статусу національних. Велику роль у підтриманні високого рівня державної політики збереження спадщини відіграли Комісія з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України (1995)¹³, а також Всеукраїнський фонд відтворення пам'яток ім. О. Гончара (1996). У 1990-х роках продовжувалася робота над «Зводом пам'яток історії та культури України», що був задуманий як масштабний проєкт із 28 томів. 1999 р. вийшла перша частина першої книги тому «Київ»¹⁴.

Важливим кроком у напрямі упорядкування та забезпечення збереження історичної спадщини стала реструктуризація архівної справи відповідно до закону України «Про національний архівний фонд і архівні установи» (1993). Національний архівний фонд опікувався понад 55 млн одиниць зберігання від XIII ст. до сучасності. Епохальні наслідки для гуманітарного розвитку України мало роз-

¹² *Мистецтво незалежної України*. Харків, 2007.

¹³ Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1138/95#Text>

¹⁴ *Київ. Енциклопедичне видання*. Кн. 1. Ч. 1. Київ, 1999.

секречення та передання у вільний доступ величезного масиву раніше засекречених документів, що характеризували діяльність КПРС та органів держбезпеки в Україні. Статус галузевих архівів отримали архіви Міністерства оборони, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства закордонних справ, Служби безпеки, Державного комітету України з питань гідрометеорології, Фонду з питань виконання покарань, Управління державної охорони, Державного картографо-геодезичного фонду, Державного інформаційно-геологічного фонду України¹⁵.

Вирішальний злам негативної для українського народу русифікаційної інерції, залишеної в спадок десятиліттями радянського владарювання, відбувся внаслідок набуття українською мовою статусу державної і поступової українізації системи освіти. За 1991—1999 рр. частка учнів загальноосвітніх шкіл денної форми навчання, які набували освіту українською мовою, зростає з 47,9 до 65 %¹⁶. Аналізуючи стан освітньої системи України, Г. Касьянов зазначав, що «Україна в 1991 р. успадкувала від СРСР потужну розгалужену освітню систему з передовою на той час інфраструктурою. За роки незалежності фактично відбувалося екстенсивне використання матеріально-технічних, кадрових і організаційних ресурсів попередньої системи та пристосування їх до потреб незалежної держави»¹⁷. Навряд чи можна цілком погодитися із цим твердженням. Навіть у найскладніші роки відбувалося зростання шкільної мережі: якщо 1990/1991 навч. р. в республіці діяло 21,8 тис. загальноосвітніх закладів, то 1995/1996 — 22,3 тис.¹⁸ Значні зміни і в кількості навчальних закладів, і в якості їхніх послуг спричинила комерціалізація освіти. Протягом 1990-х років виникло близько 500 вищих навчальних закладів, які своєю чергою відкривали установи середньої та середньої спеціальної освіти¹⁹. Далеко не всі вони витримали випробування часом, однак заперечувати затребуваність цього сегмента освіти та позитивний досвід, напрацьований ним упродовж перехідного періоду, не варто.

Роки незалежності сприяли поширенню контактів із закордонням, а отже, створили умови для входження української культури у світовий культурний простір. Значну роль у цьому відіграли численні міжнародні фонди, спільні проекти, громадські організації, національно-культурні об'єднання тощо. В умовах глобалізації це, звичайно, стимулювало пошуки шляхів зміцнення національної самобутності, але водночас загрожувало вестернізацією чи русифікацією масової культури. Попри всі уявлювані небезпеки, масштабний культурний обмін, що іноді набирав форми банального запозичення, перетворився на об'єктивну реальність культурного поступу 1990-х років. Модернізм і постмодернізм стали універсальною платформою українського культуротворення передусім у мистецтві і літера-

¹⁵ *Архівні установи України*. Довідник. Київ, 2005. Т. 1.

¹⁶ *Державотворчий процес в Україні...* С. 477.

¹⁷ Касьянов Георгій. *Освітня система України 1990—2014*. Аналітичний огляд. Київ, 2015. С. 5.

¹⁸ *Економічний і соціальний розвиток України у 1995 році: щорічна доповідь Президента України про внутрішню та зовнішню політику України*. Київ, 1996. С. 111.

¹⁹ *Державотворчий процес в Україні...* С. 549.

турі, що зумовило поширення видовищних видів мистецтва, появу в національному художньому житті таких явищ як перформенс, хепенінг, акціонізм, мистецтво жесту, мистецтво дії, флуксус тощо. Попри універсальність підходів, все ж таки творилося воно на ґрунті національної спадщини, завдяки специфічним національним засобам, митцями, які були носіями національного менталітету.

Прикметою часу було виникнення й активна діяльність добровільних товариств, об'єднань, асоціацій різних спрямувань («Товариство української мови імені Шевченка», «Просвіта», «Спадщина», Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Міжнародна асоціація українців тощо), які опікувалися просвітницькою й дослідницькою роботою. Лише у Львові одночасно зі Спілкою художників та Спілкою письменників діяли мистецьке товариство «Шлях» (1988 — середина 1990 рр.), «Клуб українських митців» (1989), Секція мистецтвознавства НТШ (1989), «Лугосад» (1980-ті роки), Мистецька секція спортивно-мистецької асоціації «Галицька Січ» (1989—1991), Мистецько-літературне об'єднання «Січкаря» (1991—1995), Творча майстерня «Марко» (1992), Творча корпорація «Лір-Артіль» (1993—1998), Мистецьке об'єднання «Дзига» (1994), Мистецько-літературне об'єднання «Трипілля» (1996—1997), Галицька асоціація ковалів (1997), Мистецько-спортивно-оздоровча асоціація «Аркан» (1998), Спілка критиків та істориків мистецтва (1998), Творчо-виробничий фонд «Фабрика Івана Левинського» (1992) та ін. Подібні осередки діяли у Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровську, Луцьку, Полтаві, Тернополі та інших містах. Об'єднання співпрацювали з зарубіжними культурними, мистецькими, благодійними, науковими та освітніми інституціями, дипломатичними корпусами іноземних держав²⁰.

На тлі відродження інтересу до історії мистецтва України сформувався концептуальний «неофольклоризм» у поезії, живописі та музиці, що стимулював поверненням спадщини визначних митців: В. Винниченка, М. Хвильового, М. Куліша, В. Підмогильного, М. Бойчука, П. Холодного, Л. Курбаса, О. Гончара, І. Дзюби, Є. Сверстюка, В. Стуса, М. Руденка, С. Сапеляка та ін.²¹

Не менш цікаві процеси відбувалися на регіональному рівні. Яскравою прикметою часу стали «Станіславський феномен», що постав з львівсько-івано-франківської школи (Ю. Андрухович, С. Андрухович, Ю. Іздрик, Т. Прохасько, В. Єшкілев, Г. Петросаняк та ін.), і киево-житомирська школа (В. Медвідь, Є. Пашковський, О. Ульяненко, В. Даниленко та ін.).

Виникала велика кількість літературних гуртів, які об'єднувалися навколо певних філософських настанов та естетичних принципів. 1985 р. заявив про себе постмодерністський літературний гурт «Бу-Ба-Бу» (Ю. Андрухович, В. Неборак, О. Ірванець). Протягом 1990-х років з'явилася ціла низка літературних об'єднань і гуртів: «Червона Фіра» (С. Жадан, І. Рилипчик, Р. Мельників), «Нова дегенерація» (І. Андрусак, С. Процюк, І. Ципердюк), асоціація «Нова література» (В. Цибулько, С. Квіт, Є. Пашковський та ін.), «Пси святого Юра» (Ю. Покаль-

²⁰ *Державотворчий процес в Україні...* С. 527.

²¹ *Мистецтво незалежної України...*

чук, Ю. Андрухович, В. Медвідь, І. Римарук, В. Герасим'юк, В. Неборак, О. Ірванець) та інші. 1997 р. виникла альтернативна Спілці письменників Асоціація українських письменників на чолі з Ю. Покальчуком. Почалося видання незалежних літературних часописів, газет, антологій сучасної української літератури: зокрема, було засновано газети «Пост-Поступ», «Слово», часописи «Сучасність», «Четвер», «Плерома», «Гігієна», «Український засів», «Київська Русь», інтернет-часопис «Потяг-76», антології «Молоде віно», «Іменник» тощо. Виникли видавництва, що орієнтувалися на сучасну літературу: «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», «Смолоскип», «Кальварія», «Видавництво Старого Лева», «Фоліо», «Ранок» тощо. Настав час масштабних літературних фестивалів і форумів.

Жанрове й стилістичне різноманіття літератури 1990-х років унаочнювало непрості стосунки нових образотворчих напрямів з представниками попередніх генерацій українських митців. Новий погляд на патріотизм постав у романах Р. Іваничука «Бо війна — війною» (1991), «Орда» (1992), історичної пам'яті — у романі Р. Федорова «Єрусалим на горах» (1993), який увійшов до тетралогії про долю західноукраїнського села ХХ ст. («Кам'яне Поле» (1978), «Жорна» (1983), «Ворожба людська» (1987)). Переосмисленню історії українського народу були присвячені останні праці класика радянської літератури П. Загребельного «Гола душа» (1992), «Тисячолітній Миколай» (1994), «Юлія» (1997).

Побачили світ поетичні збірки «Діти трепети» (1991) Василя Герасим'юка, «Екзотичні птахи і рослини» (1991) Юрія Андруховича, «На вістрі двох правд» (1992) й «Апологетика на світанку» (1996) Степана Процюка, «Млеко хронопів гласолалійне» (1993) Юрка Гудзя, «Вірші» (1992) Івана Малковича, «Літаюча голова» (1993), «Alter ego» (1993), «Розмова зі слугою» (1994) Віктора Неборака, «Химера» (1994) Юрія Покальчука, «Пепсі» (1998), «The very very best poems, psychedelic stories of fighting and other bullshit» (вибрані поезії 1992—2000 рр.) (2000), «Балади про війну і відбудову» (2001) Сергія Жадана та ін.

Новими іменами і творами поповнилася українська публіцистика. У фокусі суспільної дискусії перебували: стан української мови (помітним явищем стали публіцистичні роздуми І. Дзюби «Бо то не просто мова, звуки...» (1990)), проблеми духовності (збірка відомого дисидента-шістдесятника Є. Сверстюка «Блудні сини України» або «Право власного імені» В. Яворівського тощо), моралі («Чим живемо? На шляхах до українського Відродження» О. Гончара (1991)). Активну участь у суспільних пошуках опор культуро- та націєтворення брали Ю. Мушкетик, П. Загребельний, В. Шевчук, В. Дрозд, І. Чендей, Ю. Стадниченко, І. Драч, Д. Павличко, П. Мовчан, В. Базилевський, Ю. Андрухович, О. Забужко, С. Процюк, А. Бондар та ін.

Суперечливі процеси розгорталися у видавничій справі. За інерцією кінця 1980-х років (у часи перебудови стався справжній вибух видавничої активності, передусім у періодиці) на початку 1990-х з'явилося чимало недержавних видавництв, приватних книготорговельних фірм і поліграфічних підприємств із сучасним обладнанням, зорієнтованих на ринковий попит. Ліквідація в 1992 р.

державного об'єднання «Укркнига» відкрила найширші горизонти видання. Однак невдовзі ринок заповнила завезена з Росії та й видана в Україні російськомовна розважальна і популярна література. Художньо вартісний сегмент літератури, тим більше — українською мовою, чимдалі більше звужувався. Водночас скорочувалося фінансування мережі державних бібліотек, практично припинилося поповнення їхніх фондів, зменшилась кількість бібліотечних закладів. Українська книга програла змагання з розважальним телебаченням, відео, *CD-ROM*, а згодом — з Інтернетом. Кількість постійних покупців книги на початку 2000-х років не перевищувала 100—120 тисяч, навіть центральні та районні бібліотеки не одержували передплатних видань та не поповнювали фондів²².

На справжній парадокс обернулося буття українського театру. В обставинах фактичної втрати державного фінансування, організаційних та економічних проблем, майже повної відсутності сучасної вітчизняної драматургії національний театр переживав справжній «бум». З'явилася ціла плеяда яскравих колективів: театр «Колесо» (1988 р., Київ), театр-салон «Сузір'я» (1988 р., Київ), Київський театр пластичної драми на Печерську (1989), Київський драматичний театр «Браво» (1991), театр-студія «Театральний клуб» (Київ), Центр сучасного мистецтва «Дах», який за задумом його фундатора — режисера Владислава Троїцького — був створений як «готель мистецтв», вільний від кон'юнктури (Київ), Київський експериментальний театр (1993), театр «Актор» (1995 р., Київ) тощо. Загалом 1992 р. в Україні діяли понад 120 театрів-студій із професійним і напівпрофесійним складом акторів. 1993 р. в Україні функціонували 89 театрів, що перебували в підпорядкуванні Міністерства культури, щороку театри давали близько 12 тис. вистав, які відвідували до 25 млн глядачів²³.

Логічним продовженням театрального буму став фестивальний рух з мистецькими форумами «Золотий лев» (м. Львів), «Березіль» (м. Івано-Франківськ), «Театральне Придніпров'я» (м. Дніпропетровськ), «Інтер-театр» (Закарпаття), Всеукраїнський мистецький фестиваль «Козацькому роду нема переводу», «Молодий театр. Херсонські ігри-92», «Класика сьогодні» (м. Дніпродзержинськ), «Добрий театр» (м. Енергодар), фестиваль моновистав «Київська парсуна», «Прем'єри сезону. Сучасна українська драматургія», Всеукраїнський фестиваль — конкурс музично-театральних прем'єр «Мельпомена Таврії» (м. Херсон), Всеукраїнський звіт майстрів мистецтв і художніх колективів регіонів України та Дні культури областей, Булгаківський фестиваль мистецтв тощо. Започаткували цей рух фестивалі «Золотий лев» (осінь 1989 р., м. Львів) і «Березіль-90» (7—15 квітня 1990 р., м. Івано-Франківськ), фестиваль ім. І. Карпенка-Карого (грудень 1995 р., Львівський театр ім. М. Заньковецької).

У чи не найскладнішому становищі опинився український кінематограф, що на момент проголошення незалежності мав п'ять державних кіностудій (Національна кіностудія художніх фільмів ім. О. Довженка, Одеська кіностудія худож-

²² *Мистецтво незалежної України...*

²³ *Державотворчий процес в Україні...* С. 595.

ніх фільмів, Українська студія хронікально-документальних фільмів, Національна кінематика України, Українська кіностудія анімаційних фільмів). Упродовж 1990-х років він невпинно скорочував обсяги виробництва внаслідок технічної відсталості основних фондів та відсутності достатніх інвестицій у галузь: 1994 р. коштом державного бюджету було створено дев'ять кінофільмів, 1995 р. — шість повнометражних картин, 11 хронікально-документальних, 13 випусків кіножурналів, п'ять мультфільмів. 44 кінострічки було випущено Національною кінематкою в рамках науково-просвітницьких програм²⁴. На початку 1990-х років було практично зруйновано систему кінопрокату. Ознаки виходу вітчизняного кінематографу зі стану своєрідної коми намітилися лише на межі ХХ—ХХІ ст. Новий кінематограф формувався на історичній тематиці. Серед перших стрічок була робота Олега Янчука про Голодомор 1933 р. У 2000 р. на Національній кіностудії ім. О. Довженка О. Янчук зняв героїчну драму «Нескорений» про Р. Шухевича. Поле самореалізації вітчизняних кінематографістів змушено стало телебачення, що фокусувалося спочатку на висвітленні гострої соціальної проблематики, а згодом перейшло до створення інформаційних та розважальних програм.

Революційні зміни відбувалися в духовній царині. Вже в другій половині 1980-х років КПРС безповоротно втратила монополію на душі радянських громадян, натомість стрімко набирала ваги релігія як феномен політичного і суспільного життя. Зміни в базисі й надбудові пострадянського суспільства відбувалися з такою швидкістю, яка дала підстави говорити про український різновид тоффлерівського²⁵ «шоку майбутнього». Багатомільйонний соціум виявився дезорієнтованим і протягом десятиліть не міг вийти зі стану перманентного хаосу та аксіологічної невизначеності. Маргіналізація масової свідомості дала підстави Н. Паніній для песимістичного висновку: «Сьогодні це не тільки недемократичне суспільство, це взагалі не суспільство: немає усталеної політичної системи, немає певної економічної політики, немає загальної ідеології, немає загально визнаної системи цінностей»²⁶. Індекс аномійної деморалізованості суспільства за шкалою Л. Сроула, уведеною до української соціологічної практики Н. Паніною у 1990 р., упродовж усіх років незалежності України залишався високим — у межах 12—13 балів. Відтоді соціологічні опитування фіксували стаłe зростання авторитетності уявного колективного образу «церква (духовенство)».

На думку І. Кочан, заміщення цілих пластів свідомості, зруйнованих внаслідок краху комуністичної доктрини, близькими їм за сутністю пластами містичної

²⁴ Там само. С. 604.

²⁵ На початку 1970-х років один із теоретиків «інформаційної цивілізації» американський соціолог / футуролог Е. Тоффлер доводив, що швидкість змін має не менш травматичний вплив, а подеколи й більший, аніж їхня сутність, оскільки карколомна швидкість змін у постіндустріальних суспільствах — яку вони нав'язують решті світу — перевищує адаптаційні можливості психобіологічної природи людини. Е. Тоффлер описував відповідний стан і особи, і соціуму в медичній парадигмі хвороби.

²⁶ Див.: Паніна Н., Головаха Є. *Тенденції розвитку українського суспільства (1994—98 рр.)*. Соціологічні показники. Київ, 1999. С. 75.

та релігійної свідомості, було цілком логічним. «На тлі відсутності в політичній та соціально-економічній історії України традицій демократії, а саме — рівного, егалітарного впливу громадян на політичний процес на усіх рівнях та рівної участі у соціально-економічній винагороді, консервування у суспільній свідомості різного роду утопій — з їхнім постулюванням змін на краще для більшості зубожілого населення у царину трансцендентного і есхатологічного, реально нездійсненого, — було закономірним. Тим більше, що нові утопії, в тому числі з царини релігійно-церковної та квазірелігійної націє-/державотворчої, заступили місце попередніх утопічно-есхатологічних комуністичних соціальних очікувань “світлого майбуття”, “свободи, рівності та братерства”. Після демонтажу СРСР соціально-політичні утопії підживлювалися елементами лібералізму, що набирали сили мірою олігархізації політичної системи України та концентрації владних повноважень у руках жорстко централізованої унітарної держави, яка переконливо набирала обрисів гобсівського Левіафану. Лібералізм же, як відомо, обіцяє “неунікненне поступове покращення ситуації шляхом проведення розумних реформ. Замість вимоги рівності тепер, що висувається демократією, лібералізм пропонує надії на майбутнє”»²⁷.

На зламі 1980—1990 рр. в Україні сформувалися всі основні сегменти релігійного простору: легалізована Українська греко-католицька церква (УГКЦ, 1989 р.), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ, 1990 р.), Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ-КП) (створена влітку 1992 р. шляхом конфліктного поглинення УАПЦ), Українська православна церква (Московського патріархату). Немає потреби окремо зупинятися на історії церковних розколів, які нині вже мають величезну історіографію, варто лише зважити на думку В. Бондаренка про те, що «розколи УПЦ стали, без перебільшення, найбільш драматичною подією суспільно-релігійного життя не лише в Україні, але й на всьому посттоталітарному просторі на сході Європи. Вони майже дзеркально відобразили політичне протиборство в тогочасній Україні, однак на відміну від політичного сегмента суспільного життя, законсервувалися і складають сьогодні основну проблему в розвитку релігійного середовища в Україні»²⁸.

Тож дискусії навколо створення «національної / державної церкви», а згодом — і спроби їхнього втілення, виявилися впливовим чинником суспільно-політичного життя. За президентства Л. Кравчука вони відігравали вирішальну роль у структуризації православного ландшафту країни, вийшовши далеко за межі внутрішньоцерковних та внутрішніх державних справ. Новостворена УПЦ (КП) від початку позиціонувала себе не лише як центр, навколо якого мали об'єднуватися решта православних церков, але й як державна церква, наділена особливим статусом і правами / привілеями. Таку лінію обстоював перший очільник УПЦ-КП Патріарх Володимир (Романюк). «Я — за державну Церкву.

²⁷ *Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України*. Київ, 2012. С. 16.

²⁸ *Державотворчий процес в Україні...* С. 645.

Це необхідно, коли нація будується»²⁹; «Будь-які тлумачення, що, мовляв, усі конфесії мають бути рівними, що нам не потрібна державна церква, мені просто незрозумілі. Я, наприклад, вважаю, що повинна Церква бути державною, якщо вже не де-юре, то де-факто... наша державна влада не повинна реєструвати все під-ряд і казати: будьмо всі однакові, рівні перед законом, ...нема такого в світі, щоб всюди були релігії рівні»³⁰, — неодноразово зазначав Патріарх у своїх інтерв'ю.

Тоді як церкви найчисельнішої конфесії опікувалися питаннями пріоритетності, в Україні зростала чисельність неофітів нетрадиційних вірувань. Репатріація кримських татар стала спусковим моментом відродження мусульманського життя в Криму. 1991 р. було створено Кадиат мусульман Криму з наданням йому статусу мухтасибату (нагляду за дотриманням норм ісламського життя), тобто самостійної в канонічному плані адміністративної одиниці (незалежної на той момент від ДУМЕС у Росії), очолюваної імамом-мухтасибом. Пізніше на його основі було утворено Духовне управління мусульман Криму (ДУМК), що стало центром духовної консолідації кримськотатарського народу. Наділене широкими просвітницькими і культовими повноваженнями, воно налагоджувало міжнародні зв'язки з одновірцями і кримськотатарською діаспорою в світі. ДУМК розгорнуло благодійницьку й місіонерську діяльність, виступало співзасновником навчальних закладів і благодійницьких установ, засобів масової інформації, сприяло навчанню молоді в Криму та за кордоном. Завдяки його зусиллям були видані «Абетка Корану», а 1998 р. — два повні переклади Корану кримськотатарською мовою. При ДУМК діяли середні навчальні заклади — медресе. 1998 р. у складі ДУМК діяли 215 громад, 2000 р. — 222 (45 без реєстрації). Мусульмани домоглися повернення історичних мечетей у Бахчисараї, Євпаторії та Ялті³¹. Кримських татар відрізняли специфічні форми політичної діяльності, властиві тюрксько-мусульманському світові: Меджліс та національні партії (Адамет та Міллі Фірка), що мали власні погляди на природу і сутність влади, виступали за національні квоти у місцевих органах самоврядування та у Верховній Раді Криму.

Упродовж 1990-х років Україна трансформувалася на поле масштабної місіонерської діяльності низки християнських та новочасних церков. Найбільше симпатиків вони здобули у раніше підкреслено нерелігійних промислових регіонах, що болісно переживали промисловий занепад. До таких, зокрема, відносився Донбас. Протестантизм було представлено найрізноманітнішими організаціями, як традиційними для регіону, так і новопосталими. В умовах деіндустріалізації, поглиблення соціальної депресії та демонтажу комуністичної ідеології місцева спільнота виявилася найподатливішою для ідей зарубіжних місіонерів³². Діяльнісний харак-

²⁹ Інтерв'ю Патріарха УПЦ-КП Володимира (Романюка). *Вечірній Київ*. 1994. 17 трав.

³⁰ Інтерв'ю Патріарха УПЦ-КП Володимира (Романюка). *Літературна Україна*. 1993. 23 груд.; див. також його інтерв'ю: *Урядовий кур'єр*. 1995. 27 трав.

³¹ *Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення...* С. 109—110.

³² Докладніше про місіонерську діяльність новохристиянських церков див.: *Донбас в етнополітичному вимірі*. ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України. Київ, 2014. С. 354—366.

тер їхніх практик, культовий аскетизм, традиції взаємодопомоги стали опорою для значної кількості донбасівців у найскладніші часи економічної кризи.

Особливістю церковного життя УПЦ МП на Донбасі став його відвертий зв'язок із сусідньою державою, що демонстративно проявлявся як на особистому, так і на організаційному рівні. Як зауважують В. Войналович та Н. Кочан, донбасівці виявилися найсприйнятливішими стосовно новітніх релігійних організацій і рухів, зокрема (нео-) орієнтальних, синкретичних, рідновірсько-язичницьких³³. Пострадянська моторошна реальність сама собою генерувала причини виникнення і формування низки альтернативних універсумів, на загал переапокаліптичного спрямування. Саме тут зародилося біле братство ЮСМАЛОС³⁴, що оголосило про настання Армагеддону 20 листопада 1993 р. на Софіївській площі в Києві, куди скликало на акцію самоспалення тисячі своїх прибічників.

У 1990-х роках на Луганщині постали неоорієнтальні громади Трансцендентальної медитації, вчення Шрі Чинмоя, Руху Сант Мат, Сурат Шабд йога. Згодом виникли громади забороненої у Китаї течії Фалуньгун. На Луганщині синкретичні релігійні рухи були представлені, зокрема, громадою Зоресвітне християнство — вільна релігія Таолан (1992). З 1999 р. в області діяли громади течії Віри Багаї. Луганщина є батьківщиною Порфірія Іванова, вчення якого переросло у культ Вчителя, розділеного на дві течії (івановців та порфіріївців) із центрами в с. Верхньому Кондрючому (місце його поховання) та селі Оріхівці (місце народження) Лутугинського району. (Квазі)релігійні спільноти (групи послідовників ідей Реріхів, Ошо Раджнєша, Рона Хаббарда (Церква сайєнтології)) практикували медитативні практики, містицизм, цілительство, абсолютизацію здорового способу життя, альтернативну медицину, екологізм, підвищену увагу до паранормальних явищ, практики вдосконалення особистих якостей і формування «лідерських навичок». Відносно новим напрямом були українські язичники-рідновіри: Рідна українська національна віра (1999 р., Стаханов) та давньослов'янська релігійна громада (Луганськ)³⁵.

Отже, в релігійній сфері України на кінець 1990-х років сформувалася поліфонія релігійних та містичних течій і вчень, що віддзеркалювали широкий спектр традиційних і модерних духовних практик перехідного суспільства. Взаємини поміж ними далеко не всюди були вітальними, у низці регіонів (передусім в Криму та Західній Україні) накладання релігійних та етнічних факторів виступало генератором суспільних суперечностей, які інколи набували форми неприхованих конфліктів, що виявлялися, зокрема, у зіткненнях з приводу культових споруд, конфесійних свят, конкуренції церков.

І все ж найбільше нарікань і розчарувань викликали суперечливі процеси, що віддзеркалювали перебіг націєтворення. Замість омріяної творцями незалежності єдності, політикум (як відображення суспільства) і саме суспільство розри-

³³ Войналович В.А., Кочан Н.І. *Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність*. Київ, 2014. С. 140.

³⁴ 1993 р. Біле Братство подавало документи на реєстрацію в Луганській області.

³⁵ *Донбас в етнополітичному вимірі*. С. 395—396.

вали чвари навколо визначення мети, форми і перспектив націєтворення. Багаторічні безрезультатні дискусії викликали різку критику інтелектуалів, які із сумом констатували: «Упродовж першого десятиріччя незалежності не було створено жодної спільної ідеї, навколо якої могли б об'єднатися громадяни України. Політичні актори не дають можливостей для виходу на позитивні характеристики ідентифікації громадян з успіхами, досягненнями власної держави. Натомість вони спекулюють на трагедіях, формуючи відчуття спільності в біді»³⁶.

Завершуючи стислий огляд першого десятиріччя розбудови українського етнокультурного ландшафту в умовах незалежності, слід відмітити зусилля цілого покоління ентузіастів, які попри численні недоліки, помилки, несправданий ідеалізм, йдучи проти течії тотальної комерціалізації, соціальної апатії та кризи державної ідеології, спромоглися зберегти і примножити скарбницю української культури в усіх її етнічних складниках. Долаючи надскладні випробування, їм вдалося домогтися певних позитивних зрушень, насамперед в освітній царині. Проте, оглядаючись на ті роки, важко повторювати тезу про «національне відродження» передусім українства. Врешті масштаби зневіри в ідеалах етнократичної моделі націєтворення доволі опукло протягом років незалежності фіксують щорічні омнібуси Інституту соціології НАН України, які здійснюються від 1992 р., і не дають підстав для такого висновку. Утім, варто наголосити: не лише болісні проблеми соціально-економічного занепаду й культурна маргіналізація, що його супроводжувала, перебували в основі тогочасних невдач.

Українська культура у викликах нового тисячоліття: модерн vs пост-модерн. Культурні процеси першого десятиріччя незалежності вмістили величезну кількість векторів стрибкоподібного розвою й стагнації, культурного обміну й банального плагіату, методологічного прориву й ідеологічної архаїки, інституційного занепаду й успішного досвіду сучасного менеджменту, творчих злетів і багна масової культури найнижчого гатунку, перших успіхів у напрямі компенсації культурних втрат внаслідок русифікації і політизації етнічності аж до сепаратистських крайнощів, виразних успіхів українізації і перманентних загострень на фронтах «мовної війни». Перше десятиріччя незалежності важко назвати конструктивним чи ефективним, однак залишається фактом — саме тоді з множини історичних альтернатив обирався шлях культурного поступу України, що врешті заявила про свої євроінтеграційні прагнення. Шукаючи причини багаторічного блукання суспільства й влади в пошуках уявної України та основ націєтворення, варто передусім говорити про відсутність належної і достатньої комунікації між ними. Потрібно казати про неймовірний, як для демократичних країн, рівень дистанціювання державної влади та її інститутів від суспільства. Очевидно, коректно говорити про хронічну неспроможність політико-правових інститутів Україні сформувати в очах громадян належний рівень легітимації процесів державотворення і виступати прикладом для наслідування в їх неухильному запровадженні в життя.

³⁶ Україна шукає свою ідентичність. URL: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page2.htm>

Усе згадане вище було абсолютно органічним проявом і стану пострадянського українського суспільства, і влади, на яких очікував довгий шлях самоусвідомлення і дорослішання. Життя в обставинах демократії вимагає щоденної роботи і щоденної відповідальності: суспільство і влада мали ще навчитися демократії. Насправді ж ішлося не просто про нову сторінку поступальної історії, а про розрив шаблонів, оскільки те, що люди розуміли під виразом «радянська демократія», до демократії мало лише семантичне відношення.

На жаль, на початку третього тисячоліття все очевиднішою ставала культурна стагнація, що була безпосередньо пов'язана із стагнацією суспільно-політичною. Український культурний проєкт поволі втрачав динаміку. Культурний простір України внаслідок безкінечного маневрування поміж Заходом і Сходом перетворювався на поле перманентних час від часу проголошуваних модернізаційних реформ (значною мірою імітаційних). Усі сектори культури перебували в епіцентрі системної критики влади, опозиції, закордонних фінансових донорів, євроструктур і Росії, і всі ставали об'єктом неодноразових спроб оптимізації. У фокус критики чимдалі більше потрапляла наука, що упродовж десятиліть працювала на зміцнення міжнародного іміджу країни. Кризові явища 1990-х років далися взнаки передусім на рівні масової свідомості. Висловлені стосовно науково-технічної діяльності зауваження авторів аналітичної доповіді «Інноваційна перспектива у стратегії національної консолідації в Україні» («Масова психологія в Україні перебуває під потужним впливом селянської традиції вважати більш суспільно корисною фізичну, а не розумову працю. Між тим, саме у другій сфері діяльності відбувається творення ідей, пропозицій, розробок, здатних кардинально оновити характер усіх видів праці, у т.ч. і фізичної»³⁷) ще більше віддзеркалюють сутність ментального провалля, що, завдячуючи падінню престижу освіченості, сформувалося по лініях «масова свідомість — стратегічні інтереси держави» стосовно гуманітарної царини. Дослідження вітчизняних суспільствознавців констатували вкрай тривожні тенденції: у суспільстві відсутнє не лише розуміння прямої залежності між рівнем інноваційності економіки та рівнем життя її громадян, а й того, що суспільство вперед рухають не лише технічні інновації, а передусім — ідеї. Такою була розплата України за десятиріччя залишкового принципу фінансування наукової й освітньої галузей.

Станом на 2013 р. Україна не демонструвала позитивної динаміки поширення інновацій, посівши 71-ше місце в опублікованому інноваційному рейтингу *Global Innovation Index*³⁸ 2013 р. від Корнельського університету, бізнес-школи *INSEAD* та Всесвітньої організації інтелектуальної власності *WIPO* (2012 р. країна займала 63-є місце). Водночас вона була одним із лідерів за інноваційністю в групі 36-ти країн із середньо-низьким рівнем доходу³⁹. І це — на тлі «цифрової

³⁷ *Інноваційна перспектива у стратегії національної консолідації в Україні*. Аналітична доповідь. Київ, 2013. С. 33.

³⁸ Liendhart J. Hi-tech industries in the EU. J. Liendhart. *Statistics in focus*. 04.11.2003. P. 3–14.

³⁹ *Інноваційна перспектива у стратегії національної консолідації в Україні...* С. 35.

революції», яка завершилася в країні до 2005 р., викликавши до життя якісно нові форми суспільної комунікації (мережі).

Усі сектори науки втрачали кадри. Упродовж 1995—2008 рр. втрати склали 48,9 % (149,7 тис. осіб), погіршувалася вікова структура. Фактично ішлося про втрату здатності української наукової сфери до повноцінного кадрового оновлення. Значним залишався кількісний відтік науковців за кордон. За підсумками 2008 р., 50,0 % кандидатів наук, котрі виїхали за кордон, мали вік 31—50 років. Економічні результати діяльності наукової галузі, крім того, свідчили про продовження економічної рецесії⁴⁰. За висновками вітчизняних експертів, розвиток сфери попиту на високотехнологічну продукцію за підсумком 2011 р. був практично тотожним показнику 2000 р. і становив 1,1 %. Водночас обсяг витрат на інновації упродовж 2000—2011 рр. збільшився у 8,1 раза, обсяг реалізованої промислової продукції — у 7,3 раза, наукоємність ВВП зменшилась в 1,5 раза. За часткою високих технологій Україна поступалася Угорщині та Польщі в 1,5—2 рази, основним країнам ЄС — у 2,5—3,1 раза⁴¹.

За підрахунками Віталія Перевезія, конкурси в аспірантурі установ НАН України заледве дотягували 1,17—1,4 особи на місце. Не рідкісним явищем стали недобори в аспірантуру по Секції фізико-технічних і математичних наук, чия частка в загальній кількості запланованих місць в аспірантурі НАН України протягом 2010—2012 рр. складала 49,61 % (388 з 782 загальноакадемічних місць). У Відділенні інформатики у 2010 р. на 55 місць претендувало 52 абітурієнти (94,55 % від потреби), а у 2012 р. на 49 місць — 42 (85,71 %). 2008 р. кількість місць в аспірантурі перевищувала кількість абітурієнтів у Відділенні ядерної фізики та енергетики (91,67 %), Відділенні наук про землю (92,31 %), Відділенні механіки (96,3 %), Відділенні фізико-технічних проблем енергетики (98,33 %). 2008 р. сім із восьми відділень Секції фізико-технічних і математичних наук не змогли заповнити заплановані в аспірантурі місця (винятком стало лише Відділення фізики і астрономії). 2010 р. половина відділень Секції не заповнили місця в аспірантурі, черговий провал спостерігався й 2012 р. Загалом по Академії виконання плану прийому складало 95,14 %, Секція фізико-технічних і математичних наук тоді показала не набагато нижчий результат — 94,59 %. П'ять відділень секції не добрали аспірантів, у Відділенні математики і Відділенні інформатики рівень заповнення склав менше 80 %. Уперше за п'ять років недобір аспірантів стався у Відділенні загальної біології (85,71 %) та Секції суспільних і гуманітарних наук (98,34 %)⁴².

Складна динаміка позначала розвиток освітньої галузі. Упродовж 2000—2012 рр. спостерігалася зростання бюджетних видатків на освіту через зростан-

⁴⁰ Там само. С. 66—67.

⁴¹ Там само. С. 70. Для порівняння: частка США в світовому обсязі високотехнологічного виробництва сягає 38,9 %, Франції — 3,9, Фінляндії — 0,8, Німеччини — 4,2, Ірландії — 0,9, Швеції — 0,9, Великої Британії — 3,4, ЄС — 18, Японії — 10,8, Китаю — 12,2, Південної Кореї — 5 % (*Інноваційна перспектива у стратегії національної консолідації в Україні...* С. 78—79).

⁴² *Інноваційна перспектива у стратегії національної консолідації в Україні...* С. 243—245.

ня номінальної заробітної плати й прирощення сектору вищої освіти. Частка освіти у витратній частині державного бюджету 2000 р. сягала 14,7 %, 2005 р. — 18,1, 2010 р. — 21,1, 2011 р. — 20,7, 2012 р. — 20,6, 2013 р. — 20,8 %, відповідно, частка у ВВП становила 4,2, 6,1, 7,4, 6,6, 7,0 та 7,3 %. Найбільше зростання бюджетних витрат припадало на дошкільну освіту (у 12 разів), на другому місці перебувала середня освіта (у 10 разів), на третьому — професійно-технічна освіта (у 9 разів), останньому — вища (у 8 разів)⁴³.

2000 р. стартувала масштабна реформа освітньої галузі: середня освіта стала 12-річною з 12-бальною системою оцінювання знань учнів, докорінних змін зазнала система акредитації закладів вищої освіти. Згідно з законом «Про внесення змін до законодавчих актів з питань загальної середньої та дошкільної освіти (щодо організації навчально-виховного процесу)» (2010 р.)⁴⁴ в Україні розпочалася чергова освітня реформа, попри те, що за цілком слушним зауваженням Г. Касьянова, жодних системних досліджень стосовно переваг та недоліків 12-річної загальної середньої освіти в Україні не проводилося⁴⁵.

Не лише кількісні чи хронологічні критерії освітнього процесу викликали стурбованість як експертів, так і суспільства. Сформована в 1990-х роках система управління освітою, адаптована до потреб перехідного періоду, функціонувала на принципах вертикальної ієрархії, у якій кожний нижчий рівень відтворював організаційні схеми та моделі дії вищого. Ця система породжувала підсистеми неформальних зв'язків і взаємовідносин, натомість у ній були відсутні індикатори вимірювання ефективності, унаслідок чого вона набула ознак самодостатньої закритої системи, яка значну частину ресурсів витратила на обслуговування документообігу та імітацію діяльності⁴⁶. Слід наголосити, що становище і місце власне школи в цій системі залишалося упослідженим⁴⁷. В основній школі навчальне навантаження з 2004 до 2011 рр. зросло на 420 годин на рік — без будь-якого раціонального обґрунтування доцільності⁴⁸. За даними дослідження Національної академії педагогічних наук України (НАПНУ), 2013 р. середньодобова кількість уроків перевищувала гранично допустиме навантаження у молодших класах на 13—15 %, середніх — на 5—14 %, старших — на 15 %⁴⁹. Болісним місцем діяльності школи залишалася проблема фінансування. Залучення до

⁴³ Касьянов Георгій. С. 5—6.

⁴⁴ Про внесення змін до законодавчих актів з питань загальної середньої та дошкільної освіти щодо організації навчально-виховного процесу. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2442-17>

⁴⁵ Касьянов Георгій. С. 8.

⁴⁶ Там само. С. 14.

⁴⁷ Докладніше див: Управління шкільною освітою та шкільна автономія: погляд зі школи. *ISSUU*. 12.06.2013. URL: http://issuu.com/irf_ua/docs/edu-2013-7-11_2/1?e=0/5324282

⁴⁸ Кремень В. У змісті шкільної освіти мають відбутися зміни. *Дзеркало тижня*. 13.03.2015. URL: <http://zn.ua/ukr/EDUCATION/u-zmisti-shkilnoyi-osviti-mayut-vidbutisya-zmini-.html>

⁴⁹ Про зміст загальної середньої освіти: наук.-аналітич. допов. *Освітня політика*. 18.02.2015. URL: <http://www.education-ua.org/ru/analytics/381-pro-zmist-zagalnoji-osviti-naukovo-analitchna-dopovid>

фінансування шкіл батьків створювало постійне джерело зловживань, найбільш кричущі з яких час від часу збурювали громадськість⁵⁰.

Запобіганням зловживань та боротьбі з корупцією в освітній галузі було підпорядковане створення в 2008 р. електронної системи «Конкурс»⁵¹ та запровадження зовнішнього незалежного оцінювання. 2011 р. було створено Єдину державну електронну базу з питань освіти (ЄДЕБО)⁵².

Віддзеркаленням непослідовних пошуків були неодноразові структурні й кадрові зміни на вищих щаблях управління освітою. У 2010—2011 рр. Міністерство освіти і науки (МОН), Вища атестаційна комісія (ВАК) та Міністерство у справах молоді та спорту були об'єднані в Міністерство освіти і науки, молоді та спорту, а 2013 р. Міністерство у справах молоді і спорту було відокремлене від МОН.

І все ж, на думку експертів, освіта залишалася найвитратнішим сектором державного бюджету, із надзвичайно низькою ефективністю вкладень, а збільшення фінансування освітнього сектору супроводжувалося скороченням персоналу й падінням якості освітніх послуг⁵³.

Новим явищем освітньої системи стали приватні навчальні заклади (1 % від загальної кількості). На 2013 р. функціонувало 199 приватних шкіл (19 501 учень, 4360 освітян). Зростання приватного сегмента шкільної освіти припало на 1995—2005 рр., з 2006 р. він повільно зменшувався і забезпечував передусім запити заможних верств населення⁵⁴.

Абсолютно архаїчною залишалася система освіти дітей з особливими потребами. Гостро бракувало фахівців (корекційних педагогів, соціальних працівників, психологів), існувала й проблема готовності педагогів та батьків співпрацювати з такими дітьми в межах загальноосвітніх навчальних закладів⁵⁵.

Не знімалося з порядку денного питання непоказного рівня оплати педагогічної праці, з яким безпосередньо були пов'язані неухильне старіння⁵⁶ та дефіцит кадрів. Зниження якості підготовки учителів на тлі підупалоного соціального статусу освітянської справи та низьких соціальних стандартів перетворювали проблему на замкнене коло. Не меншало проблем у вищій школі, де тривало зростання мережі (передусім за рахунок невеликих комерційних закладів), яке супроводжувалося зниженням, а де-інде і фіктивністю, якості освітніх послуг⁵⁷.

⁵⁰ Шкільні фонди: особливості створення та використання. Звіт за результатами опитування батьків школярів. *Інститут Розвитку Освіти*. URL: http://iro.org.ua/public_html/js/tinymce/upload-files/_1. ERA_____2014.pdf

⁵¹ Інформаційна система «Конкурс» URL: <http://www.vstup.info/>

⁵² *Державне підприємство «Інфоресурс»*. URL: <http://www.inforesurs.gov.ua/>

⁵³ Касьянов Георгій. *Освітня система України 1990—2014*. С. 18.

⁵⁴ Там само. С. 24.

⁵⁵ *Громадське об'єднання «Ера»*. URL: http://eura.org.ua/?page_id=69

⁵⁶ У 2004—2011 рр. у середній освіті частка вчителів віком 50—54 роки збільшилася з 11,7 до 13,5 %. Частка вчителів вікової групи 55—59 років також збільшилася з 8,8 до 10,5 %. 2013 р. близько 17 % вчителів були пенсійного віку. Див.: Касьянов Георгій. С. 27.

⁵⁷ Касьянов Георгій. С. 34.

Як і в середній школі, не вирішуваним лишилося питання низького рівня оплати праці, що генерувало решту проблем галузі й робило вищу освіту України осередком хронічної стагнації. Згідно з вибірковим дослідженням доходів викладачів вишів, на вересень 2013 р. 43 % викладачів отримували зарплату менше 3000 грн⁵⁸. Це у свою чергу позбавляло можливості молодих викладачів підвищувати свій науковий і педагогічний рівень, брати участь у наукових форумах, навчанні та стажуванні за кордоном, живило корупцію та академічну нечесність⁵⁹.

Проблеми вищої школи упродовж років перебували у фокусі емоційної суспільної дискусії, практично всі уряди України заявляли свої програми докорінної перебудови галузі. Серед заходів, що увійшли в практику життя, були: приєднання до Болонського процесу (2005), запровадження зовнішнього незалежного оцінювання під час вступу до закладів вищої освіти (2008)⁶⁰, експериментальне запровадження університетської автономії (2006—2009), ухвалення нової редакції закону «Про вищу освіту» (2014). Однак сама система і якість освіти в Україні не наблизилась до європейських зразків: запровадження Болонського процесу в його українській версії стало імітацією, зовнішнє незалежне оцінювання значно зменшило корупцію під час вступу до вишів, перевівши її на рівень навчального процесу (іспити, заліки), університетська автономія збільшила обсяг повноважень університетської адміністрації, але не сприяла розвитку університетського самоврядування і спричинила низку локальних конфліктів у трудових колективах.

Це давало підстави для невтішного висновку: «Упродовж усього періоду існування незалежної України в освітньому секторі накопичувалися численні проблеми системного характеру... Значною мірою її нинішній стан є ілюстрацією розвитку за сценарієм *path dependency* (залежність від попереднього шляху), в якому інституційна модель, способи думання і дії попередньої системи постійно відтворюються в сучасних практиках. Розбіжність між суспільними очікуваннями та реальними результатами зростає і призводить до дедалі більшого незадоволення і недовіри»⁶¹.

Системна криза освітнього сектору вітчизняної економіки, що загрожує в найближчі 10—20 років перерости в Україні у загальнонаціональну виробничу та гуманітарну кризу, стала чи не найвагомим викликом поступу країни. На жаль, слід констатувати: розуміння того, що проблема неефективного управління освітньою галуззю не може бути розв'язана без змін у загальнодержавній системі управління і реформи державного менеджменту, децентралізації і дерегуляції, а в широкому розумінні — докорінної перебудови принципів функціонування державних

⁵⁸ Викладання в Україні: покликання чи чорна робота? ГО Центр дослідження суспільства. CEDOS. URL: <http://www.cedos.org.ua/uk/osvita/vykladannia-v-ukraini-poklykannia-chy-chorna-robota>

⁵⁹ Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. URL: http://www.dif.org.ua/modules/pages/files/1435401343_3596.pdf

⁶⁰ Розробка системи ЗНО розпочалася за Л. Кучми, а її запровадження тривало впродовж каденції шістьох урядів, трьох міністрів освіти і науки, загалом система створювалась і тестувалася майже дев'ять років.

⁶¹ Касьянов Георгій. С. 38.

інститутів на всіх щаблях існування державного організму та перегляду принципів взаємодії / субординації секторів економіки, поки що відсутнє. Намагання вирішити поточні проблеми недофінансування галузі за рахунок тих чи інших режимів економії загрожує невідвратною деградацією і галузі, і країни загалом.

Додатковим фактором дезорганізації розвитку освіти стало її перетворення на змагання взаємовиключних ідеологічних доктрин, перш за все «війн історичної пам'яті» та «мовних війн»: на зміну аж занадто емоційної проукраїнської риторики МОН часів каденції В. Ющенка з виразними акцентами на трипільську велич, козацьку славу та звеличення ОУН / УПА, прийшла риторика команди з явними антиукраїнськими й прорадянськими сенсами, що зрештою призвело до студентської протестної кампанії та суспільного протесту, бо найпомітнішим наслідком діяльності оновленого міністерства стало вилучення зі шкільних підручників історії згадки про Помаранчеву революцію та президентство В. Ющенка.

Залишається лише дивуватися, що попри роками не вирішувані проблеми освітньої галузі Україна все ще є країною невичерпного інтелектуального потенціалу, який засвідчують перемоги школярів та молоді у світових освітніх турнірах⁶². На жаль, не доводиться переоцінювати наслідки цих перемог для країни: заявивши про свої таланти, молоді українці, як правило, отримують привабливі пропозиції від світових освітніх центрів і використовують їх, виїжджаючи за кордон, зазвичай — безповоротно. Тенденція ускладнюється тим, що протягом останнього десятиріччя в Україні відбувається зменшення сукупної кількості студентів навчальних закладів усіх рівнів, крім вишів III—IV рівнів акредитації, пов'язане зі збільшенням демографічної кризи⁶³.

У доволі складній ситуації тривала робота музейників. Станом на 2011 р. в Україні діяло близько 5 тис. музеїв (для порівняння: в Польщі — 1075, Австрії — 1600, Великій Британії — 1811, Канаді — 2500). 470 українських музеїв перебували у державній та комунальній власності. У фондах українських музеїв зберігалось близько 12 млн пам'яток, але в основних експозиціях було представлено лише 3—5 % фондів. Тривалий час була відсутньою програма розвитку музейної справи, зокрема її інформатизація⁶⁴.

2006 р. за ініціативи В. Ющенка розпочалося створення художнього й музейного комплексу європейського рівня в Києві. Запланований як найбільший музейно-виставковий комплекс України, невдовзі «Мистецький Арсенал» зробився потужним майданчиком, де відбувалися резонансні культурні та суспільні події, артакції. У серпні 2009 р. тут експонувався проєкт *De Profundis*, улітку 2012 р. відбувся Перший Київський міжнародний бієнале сучасного мистецтва. Згодом музейний комплекс став майданчиком проведення постійних виставкових про-

⁶² Див.: Якубова Л. Україна у пошуках етнонаціональної стабільності. 25 років незалежності... С. 477—544.

⁶³ Національний суверенітет України в умовах глобалізації: Національна доповідь. Київ, 2011. С. 40.

⁶⁴ Національний суверенітет України в умовах глобалізації: Національна доповідь. С. 51—52.

ектів, таких як «Книжковий арсенал» (з 2011 р.), «Арсенал ідей» (з 2013 р.). На постійній основі в музеї діє експозиція «Древо України».

Переосмисленню базових засад музейної та виставкової справи сприяла участь України у всесвітніх мистецьких форумах та ознайомлення зі світовим досвідом. 2000 р. Україна вперше була запрошена взяти участь у Венеційському бієнале, а 2001 р. «Перший український проєкт» («Палатка») взяв участь у 49-му Венеційському бієнале. На 50-му бієнале Україну представляв проєкт Віктора Сидоренка «Жорна часу», 51-му — проєкт Миколи Бабака «Діти твої, Україно» (паралельно з офіційною експозицією під патронатом Віктора Пінчука проводилася виставка *First Acquisitions* («Перші придбання») українських художників Арсена Савадова, Бориса Михайлова, Василя Цаголова та іноземних митців Філіппа Паррено, Навина Раваншайкула, Джун Нгуена-Хацушибі, Карстен Хеллера, Олафура Еліассона). На 52-му бієнале країну представляв Київський центр сучасного мистецтва *PinchukArtCentre* з експозицією «Поєма про внутрішнє море», яка за оцінками британської газети *Daily Telegraph* стала однією з п'яти найцікавіших. 2009 р. *PinchukArtCentre* представив у Венеції павільйон під назвою «Степи мрійників», створений Іллею Чичканом та Міхарою Ясухіро. 54-й бієнале (2011) став майданчиком демонстрації проєкту *Post vs Proto-Renessans* Оксани Мась (водночас *PinchukArtCentre* представив виставку *The Future Generation Art Prize @ Venice* за участі дев'ятнадцяти художників з 18 країн, зокрема й українського художника Артема Волокітіна). На 55-му бієнале 2013 р. демонструвалися роботи Гамлета Зінковського, Миколи Рідного й Жанни Кадирової⁶⁵.

Проблеми хронічно супроводжували й видавничу справу⁶⁶. За даними Державної наукової установи «Книжкова палата України імені Івана Федорова», 2008 р. на одного мешканця України припадало 1,26 книжки, а 2010 р. цей показник опустився нижче однієї книги (для порівняння: в європейських країнах ці показники вчетверо вищі). Численні звернення вітчизняних видавців до органів влади, на жаль, не мали наслідків. Упродовж 2000—2013 рр. тривало витіснення українських видань російськомовними.

І все ж ентузіасти вітчизняної книги в надскладних умовах демонстрували високий рівень професійності й творчого підходу. У вересні 2006 р. у Львові відбув-

⁶⁵ Сидоренко В. Венеціанські Бієнале і проблеми сучасного мистецтва в Україні. *Сучасне мистецтво*. Київ, 2004. Вип. 1; Сом-Сердюкова О. Венеціанське Бієнале та український контекст. *Сучасне мистецтво*. Київ, 2005. Вип. 2; У Венеції відкрилася 54-а Бієнале. Україна представила панно з тисяч яєць. *Кореспондент*. 2011. 1 черв.; На 55-ій Венеціанській бієнале відкрився Український павільйон. *Кореспондент*. 2013. 30 трав.

⁶⁶ Ті самі тенденції позначали стан бібліотечної справи. В Україні діяло понад 40 тис. бібліотек, однак мережа публічних бібліотек постійно скорочувалася, у 32 % сільських населених пунктів їх не було. На публічну бібліотеку припадало 0,3 % комп'ютера, доступ до Інтернету надавали 2,5 % публічних бібліотек, з них лише 0,8 % мали власний сайт, тільки 9 % сільських бібліотек були комп'ютеризовані. Щорічне поповнення фондів становило 1,6 % (норма відповідно до міжнародних стандартів — 10 %). Див.: Якубова Л. Україна у пошуках етнонаціональної стабільності... С. 477—544.

ся Форум видавців, у рамках якого пройшов перший міжнародний літературний фестиваль, що об'єднав європейських і українських письменників. Подібні акції сприяли активізації сучасного літературного життя, привертала увагу читачів до художніх творів і сприяли входженню вітчизняної літератури в європейський літературний контекст. Фестиваль став майданчиком літературних читань, дискусій, майстер-класів, презентацій, хеппенінгів, поетичних слемів (змагання поетів).

На думку мистецтвознавців, на початок 2000-х років припав якісно новий етап розвитку української літератури, який характеризується, з одного боку, збереженням і продовженням літературних традицій, з іншого — вибухом абсолютно нової, гранично різноманітної прози та поезії, представленої творчістю митців молодшої генерації. Різносторонній пошук, сміливі експерименти в змістовній, образній, композиційній сферах, у царині мови, тексту свідчили про внутрішню духовну і творчу розкутість, що стала надбанням культури часів незалежності. Мистецькі досягнення літераторів, про які свідчили численні міжнародні премії і нагороди, давали змогу говорити про феномен української літератури в європейському і світовому контекстах⁶⁷.

Як свідчить офіційна статистика⁶⁸, попри збільшення чисельності друкованих видань у рази, наклади зростали значно менше або, як у випадку з книжками і брошурами, катастрофічно знизилися. 1990 р. було видано 7046 книжок і брошур загальним тиражем 170 млн примірників, а 2010 р. — 22 557 одиниць загальним тиражем 45 млн примірників; журналів та інших періодичних видань у 1990 р. виходило 185 одиниць загальним тиражем 166 млн, натомість 2010 р. — 2822 одиниць загальним тиражем 338 млн примірників; газет у 1990 р. було 1787 одиниць із середнім разовим тиражем 25 млн примірників, 2010 р. — 2347 одиниць із середнім разовим тиражем 55 млн примірників. Натомість у рази зросли обсяги теле- і радіомовлення: відповідно, з 60,1 і 112,4 годин на добу у 1993 р. до 443,8 і 361,8 годин на добу 2010 р.⁶⁹

Станом на 2011 р. в Україні функціонували 15 загальнонаціональних, 5 регіональних та 210 місцевих каналів телевізійного мовлення, 15 загальнонаціональних, 8 регіональних каналів радіомовлення, 23 регіональних радіоканали та 301 місцевий канал радіомовлення. У системі Держкомтелерадіо України функціонували 24 обласні державні ТРК, державна ТРК «Крим», регіональні ТРК в містах Київ і Севастополь.

У країні було зареєстровано 3859 газет і журналів, з них: 1264 українською мовою (935,7 млн примірників) та 975 російською (понад 2 млрд примірників). Чинний до 2015 р. Закон України «Про телебачення і радіомовлення» (1993) з вимогою поширення україномовного продукту в обсязі не менше 50 % ефірного часу сприяв позитивній динаміці передач українською мовою. Однак представниками панівної політичної сили було ініційовано зміни до закону, за якими квоту украї-

⁶⁷ *Мистецтво незалежної України...*

⁶⁸ *Державна служба статистики України*: офіційний вебсайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

⁶⁹ Фадеєв В.Б. Пізньомодерний соціальний порядок та трансформації політичного життя. *Українська політична нація: проблеми становлення: зб. наук. ст.* Київ, 2012. С. 97.

номовлення було зменшено до 25 %. Крім того, вилучено норму про те, що в радіо-програмах український музичний продукт повинен становити не менше 50 %⁷⁰.

Слід додати, що вітчизняний теле- й радіоринок не витримував жодної конкуренції із російським інформаційним ресурсом. Не почутими, на жаль, залишилися й попередження науковців стосовно відповідних загроз українському національному суверенітету. Те, що російськомовні ЗМІ нерідко виступали рупором проросійських імперських настанов, активізуючись у роки парламентських і політичних криз, не було секретом. Так, у лютому 2004 р. «Чорноморські новини» зауважували: «Кримські ЗМІ стоять переважно на проросійських позиціях. Причому ведуть себе агресивно щодо України, цькують все українське, заперечують державність України, виступають за приєднання Криму до Росії, надають шпальти для антиукраїнських виступів російських політиків»⁷¹.

З висоти сьогоденного гіркого досвіду усвідомлення ролі телебачення у формуванні масової свідомості, попередження громадських та культурних діячів (повсякчасні й розпачливі) про загрозу надмірного захоплення рейтингами й рекламними надприбутками видаються ще печальнішими. «Російська штучно створена й диригована телебаченням політична реальність впливає і на Україну: тутешні кабельні мережі транслюють більшість провідних російських телеканалів, і їх дивляться переважно задля розважальних програм. Основний телевізійний контент російського виробництва на українських каналах — телесеріали, мильні опери та старі радянські фільми. Художні фільми сучасного російського ТБ про війну (Велику Вітчизняну / Другу світову, афганську, чеченську) та інші різновиди насильства (кримінальні та тюремні фільми) ностальгійно відживляють спогади про радянські часи, транслюючи старий добрий набір солдатських цінностей, часто доповнений мотивами містики або фетишизованою релігійністю. Ідеться не про будь-яку релігію або релігію *per se*, а винятково про Російську православну церкву, яка в масовому кінематографі постає радше у формі морального націоналізму: творений задля цього набір кліше наголошує загальний мотив повернення до “наших власних споконвічних” православних цінностей»⁷², — писали з цього приводу О. Богомолів та О. Литвиненко.

Отже, інформаційний наступ на засади українського суверенітету тривав безперешкодно, тим часом як влада воліла не зважати на збільшення загрози і поглиблювати «українсько-російське співробітництво» в даному напрямі. Упродовж 2010 р. на українських каналах вийшла низка телепередач спільного виробництва, що оспівували «відновлене російсько-українське братерство».

Як зазначали Олександр Богомолів та Олександр Литвиненко, в українських умовах дискусія на тему «інформаційної безпеки», яка з року в рік загострювалася, набула якісно відмінного від американського та європейського тлумачен-

⁷⁰ Національний суверенітет України в умовах глобалізації... С. 49.

⁷¹ Чорноморські новини. 2004. 19 лют. № 16 (20214).

⁷² Богомолів Олександр, Литвиненко Олександр. Російська м'яка влада в Україні: і слово, і діло. *Критика*. Рік XVI. Число 1—2 (171—172).

ня цього поняття (як захищеності інформаційних ресурсів та інфраструктури). Йшлося передусім про контроль та управління інформаційним простором⁷³. Після Майдану-2004 українська влада змушена була засвідчувати своє прагнення контролювати внутрішній інформаційний простір, хоч і робила це шляхом безсистемних заборон (вилучення телеканалів «Россия» та «ТБ Центр» з кабельних мереж у 2008—2010 рр.). 2009 р. було ухвалено «Доктрину інформаційної безпеки України», що значною мірою калькувала російський відповідник 2000 р.

У тогочасному дискурсі української інформаційної безпеки симптоматично віддзеркалювався архаїзм етнократичності, вирваної з контексту глобального світу. Саме тому, на думку О. Богомолова та О. Литвиненка, мова (і, відповідно, етнічна нація), а не громадянська лояльність (і, відповідно, політична нація) перебували в епіцентрі бурхливої дискусії. «Попри те, що мовна ситуація у незалежній Україні виявилася складнішою, ніж спрощені схеми і російських, і українських політиків (асиметрична російсько-українська двомовність поступилася істотно збалансованішою симетричною двомовністю з істотною кількістю російськомовних, що прийняли українську не тільки як свою другу мову, але й важливу частину своєї культурної ідентичності), об'єктом убезпечення в цих романтичних уявленнях є культурна спільнота, а не спільнота громадян чи держава, не територія, але ареал, де домінує українська мова. Для російських політиків — зайвий доказ того, що сфера функціонування російської мови часто перекриває справжні кордони Росії. Тобто мова визначає віртуальний, але водночас найважливіший, бо правдивий, політичний кордон та є символом лояльності»⁷⁴.

Міру відповідності тогочасної політики державної інформаційної безпеки інтересам державного суверенітету унаочнили події 2013—2014 рр. на сході України. Варто лише наголосити: мобільність і одностайність, з якими регіональні медіа виступили апологетами «русскомирской» ідеології, була наслідком багаторічної практики. Детальний аналіз медійного простору Донбасу доби незалежності, здійснений Ю. Ніколайцем, дає об'єктивні підстави для висновку, що регіональні масмедіа (які перебували у власності олігархічних груп та провідних політичних партій) відіграли важливу роль у формуванні не лише світоглядної картини місцевих мешканців та того сурогату історичної пам'яті, що видавався за її реальний прототип, а й базових складових фіксованої різними соціологічними опитуваннями регіональної ідентичності⁷⁵. Колаж із заміток про Донецько-Криворізьку республіку (найвище політичне досягнення місцевого населення — «власну державу» «народу Донбасу»)⁷⁶, програмних матеріалів Партії

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ *Донбас в етнополітичному вимірі*. С. 452—508.

⁷⁶ Корнилов В.В. Была такая республика. *Жизнь*. 1993. 23 февр.; Корнилов В.В. Забытая страна. *Донецкий кряж*. 1998. 19 февр.; Корнилов В.В. Однажды была такая страна. *Салон Дона и Баса*. 2004. 10 декабря. Варте уваги святкування 96-ї річниці утворення ДКР, у рамках якого представники політичних партій та громадських організацій зібралися у Донецьку поблизу пам'ятника Артему із гаслами «Ні — евроколонізації», «Галицьким фашистам не міс-

регіонів та неприхованої реклами її ставлеників у місцевих владних структурах, шельмування історії ОУН-УПА, фальсифікат шовіністичного та антифашистського звучання⁷⁷, міцно замішаного на гаслах пролетарського інтернаціоналізму та російського месіанства, — таким був далеко не повний перелік медіаприводів донбаської преси і телебачення.

Відкритий інформаційний простір та свобода слова в Україні були використані для потужної ідеологічної інтервенції, наслідком якої стала тотальна дезорієнтація регіональної спільноти. Характерно, що досить часто думки про перетворення України на федерацію, розміщені на сторінках видань Донбасу, висловлювалися російськими політологами або працівниками Української філії Інституту країн США⁷⁸. Повідомлення про зниження рівня життя населення, скорочення населення Донбасу сприяли формуванню критичних настроїв у суспільстві, посилюючи незадоволення станом справ в Україні загалом і владою зокрема, породжуючи сумніви у здатності української держави змінити життя на краще⁷⁹. Культивування нігілізму, а не просто критичного ставлення до центральної влади (за винятком тих періодів, коли її очолювали представники ПР), власне, і було міною уповільненої дії під українською державною конструкцією.

Була ще одна ділянка ментального простору, в якій ідеологема «*русского мира*» не просто безперешкодно курсувала, а й обростала новими сенсами та інтерпретаціями: це українські православні церкви, що на межі тисячоліть стали потужними суспільно-політичними гравцями. Саме тому і на центральному, і на регіональному рівнях з часом увиразнився ухил політичних сил у бік певних церковних організацій, усталилися візуальні маркери політичних сил з релігійним підтекстом (скажімо, за Партією Регіонів міцно закріпилася асоціація з УПЦ (МП)).

Настрої тотальної зневіри та песимізму, виплекані кризою 1990-х років, зумовлювали зростання авторитету церков та вищих ієрархів⁸⁰, однак і увиразнювали хворобливий стан суспільства. Як зазначав Євген Головаха, за роки незалеж-

це на Донбасі», «Катам з ОУН-УПА — вічне прокляття народів», «Донецько-Криворізька республіка — територія Російської Федерації», «За правду! За землю російську! За віру православну!». Водночас під час цієї акції всім охочим роздавали «паспорти Донецько-Криворізької республіки», а активісти засудили дії українських урядовців, які, на їхню думку, виконують вказівки керівництва країн Заходу. Див.: URL: <http://comments.ua/politics/451176-donbasse-razdayut-pasporta-donetskoy.html>

⁷⁷ Чого лише варті назви публікацій: Дмитриевский А. Дурман националистических иллюзий. *Донецкий кряж*. 2013. 12—18 апр.; Гордеева А. Фашизм на Украине: угроза или реальность. *Донецкий кряж*. 2013. 26 июня — 4 июля; Поскребышев В. Фашизм пора остановить! *Донецкий кряж*. 2013. 14—20 июня; Михайлова Е. Интернационалист против неофашистов. *Донецкий кряж*. 2013. 21—27 июня.

⁷⁸ *Донбас в этнополитическом измерении*. С. 471.

⁷⁹ Там само. С. 479—480.

⁸⁰ Це, зокрема, десятиріччями фіксували соціологічні моніторинги. Див.: Паращевін М. Довіра населення України до релігійних організацій: динаміка часів державної незалежності. *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т.* Том 1. Аналітичні матеріали. Київ, 2011. С. 493—501.

ності України питома вага психологічно відкритих людей (толерантних) знизилася більш як утричі, близько половини населення становили люди з ізоляціоністськими настановами щодо міжетнічних відносин, а частка носіїв ксенофобських настанов зросла у чотири рази. Констатуючи масштабність відцентрових сил, що виступали потужним гальмом процесу націєтворення, Є. Головаха водночас наголошував: «Зменшити, навіть нейтралізувати, деструктивний вплив ресентименту на українське суспільство цілком реально через зміну парадигми націєтворення з етнокультурної на громадянсько-політичну»⁸¹.

Проте саме цього розуміння бракувало українській владі. Замість докорінної зміни державної доктрини вона обрала шлях перманентного маневрування, не полишаючи спроб «зшити» українську націю позадержавними інструментами, найперспективнішим з яких вважала релігію. Одним з перших кроків президента Л. Кучми (1994—2004) після перемоги на виборах стало реформування Ради у справах релігій задля зняття вкрай високого рівня напруги у православному середовищі країни, що постало внаслідок політики його попередника зі створення «єдиної незалежної церкви». Л. Кучма уникав прямого втручання у релігійно-церковну сферу, дотримуючись політики «поділяй і владарюй» і підтримуючи нетривке статус-кво: «консолідація суспільства, утримання в ньому атмосфери стабільності, порозуміння і злагоди, реальне утвердження християнських і загальнолюдських цінностей»⁸².

Ідея створення «незалежної церкви в незалежній державі» вкотре була актуалізована В. Ющенком, який вважав себе покликаним здійснити місію «утворення єдиної Помісної православної Церкви», яке, на його думку, було «одним з найважливіших факторів самоозначення... нації, утвердження її ідентичності і єдності. У свідомості людей об'єднання православ'я тісно пов'язане з поняттям соборності нашої держави, її духовною цілісністю»⁸³, — наголошував він на зустрічі із членами Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій 14 червня 2005 р.⁸⁴ На думку вітчизняних експертів, каденція В. Ющенка стала кульмінацією інструменталізації на найвищому державному рівні ідеї «національної церкви» в її «єдиноцерковнопомісному» варіанті. Однак чи не єдиним реальним її наслідком стало зростання усвідомлення у владних структурах та суспільних групах неможливості легітимізувати «національну» УПЦ (КП) у спільноті православних церков шляхом зіткнення інтересів Московського і Вселенського патріархатів. Насадження ідеї в рамках «національного дискурсу» на практиці зіштовхувалося

⁸¹ Головаха Є. Соціальні зміни в Україні 1992—2008. Висновки. *Українське суспільство 1992—2008. Соціологічний моніторинг*. С. 642—643.

⁸² Кучма Л.Д. Світлий ювілей християнства. *Християнство: контекст світової історії і культури. Зб. наук. праць*. Київ, 2000. С. 8.

⁸³ Вступне слово Президента України Віктора Ющенка на зустрічі з членами Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій 14 червня 2005 р. URL: <https://www.president.gov.ua/news/546.html>

⁸⁴ Ющенко допоможе домовитись українським церквам. *Українська правда*. 2005. 14 черв. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2005/06/14/3010677/>

з об'єктивною реальністю. Ті політичні рішення й інструментарій їхнього досягнення, що були ефективними за часів П. Могили, виявилися абсолютно нежиттєвими в глобалізованому світі. Те, що було добре і ефективно наприкінці XIX ст. (боротьба міфів та національних ідей, зокрема на Західній Україні та Буковині), у сучасних умовах за сучасного стану наукового знання було принаймні анахронічним. З'ясувалося, що будувати націю на практиках XIX ст. так само безперспективно, як і спираючись на радянські бюрократичні практики з їх абсолютизацією ролі державного механізму в усіх суспільних процесах.

З приходом до влади В. Януковича акценти державної політики стосовно церкви були зміщені в бік демонстрації виняткового статусу УПЦ (МП) на тлі активізації ідеології «*русского мира*» після обрання патріархом РПЦ Кирила (Гундяєва). Яскравим віддзеркаленням тогочасних подій став небачений формат інаугурацій: у січні 2005 р. завдяки ЗМІ країна стала свідком релігійної інаугурації В. Ющенка, а в 2010 р. відбулося церковне освячення вступу на найвищу державну посаду В. Януковича. Обряди відрізнялися не лише місцем проведення заходу (у першому випадку це був Софійський собор, що є пам'яткою історії і культури світового значення, перебуває у власності держави і не використовується у культових цілях, в іншому — храм Києво-Печерської лаври УПЦ (МП)). В. Ющенко отримав благословення на президентство від глав ледь не всіх церков і конфесій України, тоді як В. Янукович — від Московського патріарха Кирила та митрополита Володимира (Сабодана).

На противагу націонал-патріотичний сегмент українського соціуму, зокрема партії, рухи та організації правого політичного спектра, наголошуючи на підтримці «національних церков» (УПЦ (КП), УАПЦ, УТКЦ), перетворили релігійний чинник на знамено не лише політичної боротьби, а й атрибут своєї «священної війни» проти ворогів української нації та державності. У цьому їхня позиція, власне, мало відрізнялася від доктрини «*русского мира*», яка нав'язувалась Україні.

Утім, не лише періодичні загострення ідеологічних війн позначали релігійне життя України. Протягом 2000—2013 рр. стало підвищувалася декларована релігійність українців. На початку 2013 р. вона сягнула 67 %⁸⁵. На тлі домінування православ'я Україна вповні сформувалась як поліконфесійна країна, де існувало 55 віросповідних напрямів, у межах яких діяло 36 995 релігійних організацій⁸⁶. Це змусило переважну більшість церков задекларувати свої соціальні програми і засвідчити ставлення до проблем українського суспільства. Після оприлюднення 2000 р. «Основ соціальної концепції Російської Православної Церкви»

⁸⁵ Інформаційні матеріали Центру Разумкова до Круглого столу на тему «Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин?». 22 квіт. 2013 р. Київ, 2013. С. 23.

⁸⁶ Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2013 (Форма № 1). Затверджено наказом Міністерства культури України від 21.03.2013 № 215. URL: http://www.irs.in.ua/files/statistic/2013.01.01_zvit_f1_irs.in.ua.pdf

з'явилися близькі за змістом документи соціального блоку Української Православної Церкви (2000)⁸⁷, на початку 2001 р. аналогічний документ було ухвалено на соборі УПЦ (КП)⁸⁸, Українською Греко-Католицькою церквою (2002)⁸⁹ та низкою протестантських церков України.

Як неодноразово зазначали вітчизняні експерти, український контекст не вкладався у прокрустове ложе концепту «одна нація, одна держава, одна віра» чи «в незалежній державі — незалежна церква». Не лише православ'я, а й греко-католицизм, з огляду на закоріненість в українській історії та культурі, мали право називатися національними релігійними феноменами. Однак важливим явищем відповідної суспільно-політичної дискусії були не стільки об'єктивні процеси всередині церкви, скільки намагання влади використати їх на користь свого зміцнення. Ніхто, напевно, не заперечуватиме доречності одного з перших визначень феномену «національної церкви», запропонованого С. Здіорук, який відводив релігії важливу роль у процесі українського націє- і державотворення і доводив, що «етноконфесійна специфіка релігії стимулюється необхідністю потреб нації у власній релігійній структурі, суттєво допомагає самоусвідомленню нації як самоцінності й самодостатності, а відтак є могутнім чинником розбудови власної національної держави, як повноправного і рівноправного суб'єкта міжнародних відносин»⁹⁰. Водночас складно заперечити, що націєтворча риторика українських можновладців мало сполучалася з реальною практикою, а намагання підігнати життя під певні теоретичні викладки оберталися нагнітанням суспільної напруги.

Водночас не варто заперечувати того факту, що ідея «національної / державної церкви», якою вона постала на зламі 1990—2000-х років, та дискусія, яку вона спричинила, надали поштовху для кристалізації самоідентифікації не лише сучасних українських церков, а й суспільства загалом. Важливим наслідком цієї внутрішньої роботи стало усвідомлення у церковному й нецерковному середовищі факту інклюзивності поняття «національна церква» і того, що жодна з церков не може претендувати на виняткове право називатися «національною / державною», тож змушена вступати в діалог з не менш «національною» іншою церквою. Наважимось стверджувати, що саме це⁹¹ лягло в основи опорності україн-

⁸⁷ *Основи соціальної концепції Української Православної Церкви*. Київ, 2002.

⁸⁸ 2004 р. Українською Православною Церквою Київського Патріархату оприлюднена декларація «Про духовне відродження українського суспільства в умовах глобалізації світу». URL: http://gisu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uokrp_doc/34100/

⁸⁹ Декларація «Про духовне відродження українського суспільства в умовах глобалізації світу».

⁹⁰ Здіорук С.І. *Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття*. Київ, 2005. С. 81—82.

⁹¹ Попри наявність прикладів спроб іншування за релігійною ознакою. Див.: Кочан Н. Етноконфесійні стереотипи сучасної УГКЦ: РКЦ як «польська Церква» в Україні. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2006. Вип. 29. С. 300—328; Інтерв'ю глави УГКЦ кардинала Л. Гузара газеті «Високий замок». 2002. 15 берез.; «Церква як добра ма-

ського суспільства ідеології «*руського мира*» в подіях 2013—2014 рр. Водночас це засвідчило, що робота з наближення ідеологічних засад українства до загальноєвропейського контексту толерантності добігає свого кінця.

Слід зауважити, що виважена позиція провідних церков виступала потужним чинником гармонізації суспільних відносин. Відповіддю на радикалізацію ідей російського шовінізму стало синодальне рішення 2007 р., яке засудило навколоцерковні рухи, що сповідували проросійські радикальні, антиукраїнські ідеї, і оголосило їх поза церковним законом. Церковне керівництво заборонило членам церкви брати участь у рухах такого ґатунку, відмежувавшись від них⁹².

2008 р. УПЦ виступила з офіційною заявою з приводу роковин Голодомору 1932—1933 рр. в Україні, назвавши злочин комуністичного режиму геноцидом і висловивши занепокоєння з приводу можливої етнізації православ'я, і того, «що за певних обставин Православна Церква в Україні може бути фрагментована на підставі приналежності до тих чи інших національних груп: можуть постати Церква для жителів Сходу і Півдня, для жителів Заходу і навіть деяких етнічних анклавів, таких як румунський. Наше завдання зараз — не допустити такої фрагментації. Українська Православна Церква — це, мабуть, єдина Церква в Україні, яка стоїть вище за культурноцивілізаційні поділи, притаманні нашій країні»⁹³. Тим часом державна статистика України фіксувала надзвичайно розмаїтий спектр релігійних організацій, церков і конфесій, що представляли всі світові релігії, численні давні й новітні релігійні течії та рухи⁹⁴.

На 2000—2007 рр. припав четвертий, згідно з класифікацією А. Арістової⁹⁵, період релігійного будівництва в Україні, коли в основних своїх рисах усталилися й релігійна карта України, й обриси поліконфесійності, відбулася консервація міжрелігійних і міжцерковних конфліктів та перехід їх у латентну фазу⁹⁶. На думку експертів, у 2008—2010 рр. розпочався новий період у розвитку вітчизняної поліконфесійності, коли на тлі стабілізації релігійно-відновлювальних процесів

ти старається дати настільну книгу, яка повинна допомогти кожній людині досягнути святість». Інтерв'ю із с. А. Цюпою, головою Катехитичної комісії УГКЦ. *Патріархат*. 2011. № 5. С. 9.

⁹² Релігійний чинник у процесах нації- та державотворення... С. 85.

⁹³ Там само. С. 86—87.

⁹⁴ Див.: Бондарчук І. Релігія і церква в українському суспільстві: динаміка розвитку. *Юридичний журнал*. 2006. № 5. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2257>

⁹⁵ А. Арістова нараховує чотири періоди формування поліконфесійності в сучасній Україні: 1) 1988—1990 рр., коли почали усувати найбільші наслідки антирелігійної діяльності КПРС і було зроблено перші кроки до релігійної свободи; 2) 1991—1994 рр. — початок формування нової системи державно-церковних відносин і бурхливого зростання релігійних громад, т. зв. «вибух поліконфесійності»; 3) 1995—1999 рр. — суперечливий стан нормалізації внутрішнього життя релігійних організацій і остаточне визначення ліній міжконфесійних конфліктів; 4) 2000—2007 рр. — визначення в основних рисах релігійної карти України й обрисів поліконфесійності, консервація міжрелігійних і міжцерковних конфліктів, їх перехід у латентну фазу. Див.: Арістова А.В. *Релігійні конфлікти в сучасному світі: природа, вияви, шляхи врегулювання*. С. 203.

⁹⁶ Там само.

визначилися «точки росту» окремих релігій, зокрема, поширення харизматичних рухів і дисоціація мусульманського середовища. Отже, поліконфесійність в Україні не є сталим феноменом і продовжує динамічно змінюватися⁹⁷. Крім того, поліконфесійність — це не безпроблемне явище, оскільки вносить у релігійне середовище настрої змагальності та конкуренції⁹⁸.

Станом на 2009 р. в Україні існувало понад 120 релігійних течій, окремих церков і спільнот: християнських — 75, ісламських — чотири, іудейських — шість. Східне походження мали 16 течій, з етнічними релігіями були пов'язані чотири, українське неоязичництво репрезентувало сім течій (автохтонних і синкретичних). Загалом налічувалося 33 351 релігійна організація та 1833 таких, що офіційно не зареєструвалися (дані на кінець 2009 р.). Близько чверті всіх релігійних громад України (майже 9 тис.) становили протестантські громади. Найбільшу мережу громад мали Всеукраїнський Союз об'єднань християн-баптистів (2700), п'ятидесятники (2850), адвентисти (1100), Свідки Єгови (1040). Активно зростали неохристиянські течії Повного Євангелія (650), харизматичні організації (450), Церква Христа (115). Відносно стабільним лишалось коло східних релігійних течій (українські буддисти (58) та кришнаїти (48))⁹⁹.

Високу динаміку розвитку демонструвала мережа мусульманських інституцій: 1217 громад (3,5 % від загальної української мережі). Станом на 2011 р. мусульманські громади були відсутні тільки в шести областях України¹⁰⁰. Майже 60 % загальної кількості мусульман України становили кримські татари. Згідно з висновками М. Кирюшка, протягом 2000-х років на півострові існувала «гіпотетична можливість зростання впливу ісламського фундаменталізму в його радикальних проявах»¹⁰¹, в підоснові якої перебувала «боротьба етнічних еліт Криму»¹⁰². Ісламські організації створили в країні п'ять духовно-адміністративних центрів (ДУМК, ДУМУ, ДЦНМГ, Київський Муфтїят та Духовне управління мусульман Умма). Більшість серед мусульман України становили суніти і хабашіти, проте доволі активно заявляли про себе також шиїти, суфії, салафіти. На правах релігійної течії діяла релігійно-політична партія Хізб ут-Тахрір. Найбільше громад (965) мало Духовне управління мусульман Криму.

2007 р. в Україні діяла 271 іудейська релігійна громада (загалом іудейських організацій — 290), з них: 123 Об'єднання хасидів Хабад Любавич, 84 Об'єднання іудейських релігійних організацій, 51 прогресивного іудаїзму, 13 Всеукраїнського конгресу іудейських громад.

⁹⁷ Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення... С. 178.

⁹⁸ Там само. С. 175.

⁹⁹ Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. Інформаційні матеріали. URL: <http://www.gazumkov.org.ua>

¹⁰⁰ Релігійна мережа в Україні: стан і тенденції розвитку. *Національна безпека і оборона*. 2011. № 1—2. С. 32.

¹⁰¹ *Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу*. Київ, 2010. С. 383.

¹⁰² Кирюшко М. *Іслам в Криму: регіонально-національна самоідентифікація кримськотатарського народу*. Київ, 2005. С. 269.

Друге десятиріччя незалежності виявилось часом потужних структурних змін в етнонаціональній й етноконфесійній будові українського суспільства. З урахуванням тиску глобалізації, низки економічних та суспільно-політичних криз вони стали чи не найвагомим викликом процесу націєтворення. Це вимагало системних змін у масовій свідомості українців, а деінде спричиняло й неочікувані ексцеси у вигляді невластивих раніше Україні виявів расової та релігійної нетерпимості. За підрахунками І. Данової, 2005 р. було скоєно чотири напади з підозрою расового мотиву, 2006 р. — 11, 2007 р. — 63, 2008 р. — 70 нападів на іноземців. З метою запобігання цим явищам в Україні було створено Міжвідомчу робочу групу з питань протидії ксенофобії, міжетнічній та расовій нетерпимості¹⁰³.

Сучасні конфесії — недержавні організації, що постійно зростають. Станом на 1 січня 2013 р. в Україні було зареєстровано 37 тис. релігійних організацій, які представляли 55 віросповідних напрямів. Експерти зазначають, що вони чітко структуровані по вертикалі й горизонталі (85 центрів та 255 управлінь), територіально розгалужені, легалізовані, інтегровані в масовий інформаційний простір (понад 400 найменувань видань) та практикують притаманні лише їм методи прямого і потенційного впливу на суспільство. Релігійна мережа в Україні охоплює: 87 центрів релігійних об'єднань, 35 460 релігійних громад, 370 місій, 81 братство, 202 духовних навчальних заклади. Найчисельніше релігійне об'єднання — Українська православна церква (УПЦ) — мала 12 485 зареєстрованих громад, Українська Православна церква Київського патріархату — 4536 громад, Українська греко-католицька церква — 3734 громад, Українська автокефальна православна церква — 1205, Римо-Католицька церква — 919 громад¹⁰⁴.

Як зазначала Л. Нагорна, соціологи і конфліктологи з різною мірою драматизації вказують на кризу національної самоідентифікації населення України, слабкість колективного «я», на сегментованість соціуму, що знаходить своє відображення у відмінностях «культурних кодів», у відмінних версіях віртуального минулого, у різному баченні майбутніх перспектив¹⁰⁵.

У сфері етноконфесійних відносин це зауваження залишалось так само актуальним, незважаючи на інтеграційну риторичку низки церков і постійні пошуки об'єднавчих платформ. Отже, зовсім не випадково, хоч і абсолютно неочікувано для апологетів доктрини «*русского мира*», зокрема Патріарха Кирила, вона, замість очікуваного єднання, надала потужного імпульсу поглибленню церковного, а врешті й суспільного розколу. Сформульована в основних своїх рисах у листопаді 2009 р., доктрина спрямовувалася на відродження панславізму на нових ідеологічних засадах: «Вірю, — заявив Патріарх, — що тільки згуртований «*русский мир*» може стати сильним суб'єктом глобальної світової політики, сильніше за

¹⁰³ Жданова І. Культурне розмаїття: багатство чи небезпека? *Урядовий кур'єр*. 2009. 10 лют.

¹⁰⁴ Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин...

¹⁰⁵ Нагорна Л. Криза національної самоідентифікації як чинник конфліктогенності. *Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі*. Київ, 1999. С. 67—68.

всі політичні альянси». Ідейні засади «*русского мира*» охоплювали православ'я як цивілізаційний і ціннісний стрижень, російську мову як ядро «*русского мира*», усвідомлення спільного минулого та, що важливіше, — спільного майбутнього, задля перетворення «*русского мира*» на цивілізаційний суб'єкт глобалізованого світу, який успішно конкуруватиме з іншими цивілізаціями¹⁰⁶. Тези доктрини, не випадково оприлюднені Патріархом під час його першого візиту в Україну влітку 2009 р.¹⁰⁷, викликали бурхливу реакцію, що змусило Патріарха та його офіційних інтерпретаторів дещо переглянути риторичку. Роз'яснення про те, що доктрина є не політичною, а духовною і що вона не ставить за мету підірвати суверенітет народів «*русского мира*» та знищити їхні культурні особливості¹⁰⁸, не пройшли випробування на правдивість.

Пошук засад націєтворення в добу глобалізації: проблеми і суперечності. Тим часом, як традиційні соціальні інститути шукали нові форми діяльності й збереження свого впливу на суспільство, потужнішими інструментами його переобрамлення ставали принципово нові явища інформаційної епохи. Початок ХХІ ст. — це час технічної революції засобів масової комунікації, яка в рази підвищила інформаційне навантаження на суспільство. Якщо в 1990-х роках комп'ютери, факси й мобільні телефони були елітарною диковинкою, то на початок ХХІ ст. факси, електронна пошта, Інтернет посіли непорушні позиції в організаційній комунікації всіх галузей виробництва, гілках влади, суспільного й культурного життя. 2002 р. 80 % українців не вміли і ніколи не користувалися комп'ютером, постійно використовували його на роботі лише 4 %, 2010 р. таких лишилося 55 %, решта або постійно працювала з комп'ютером (15 %), або іноді його використовувала (30 %). 2002 р. Інтернетом користувалися лише 4,35 % населення, 2012 р. — 35,6 %¹⁰⁹. Технічна революція засобів масових комунікацій спричинила не тільки локальну, а й глобальну трансформацію соціокультурного простору, вивівши на якісно новий етап глобалізацію духовної сфери.

2011 р. Україна перебувала на 109 місці в рейтингу країн за рівнем використання Інтернету (33,7 % мешканців). По блогах *Яндекс*, *Фейсбук* та *Вконтакте*, у соціальних мережах було зареєстровано понад 30 млн українських акаунтів. Лідирував за кількістю облікових записів *Вконтакте* (близько 20 млн), друге міс-

¹⁰⁶ Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира. Див.: URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/1496028.html>; Соборное слово XV Всемирного русского народного собора. Див.: URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/1496028.html>

¹⁰⁷ «Задача России — не допустить раскола славянского мира». Российские парламентарии прокомментировали заявления Патриарха Кирилла на Украине. Див.: URL: <http://www.rusk.ru/newsdata.php?idar=731366>

¹⁰⁸ Визит Патриарха на Украину — не зарубежный визит. Див.: URL: <http://www.echo.msk.ru/programs/opponent/701282-echo/>

¹⁰⁹ Зміни у нашому житті за останні 20 років у цифрах. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2011/08/3/82853/>

це посідав *Однокласники* (6 млн), замикав трійку *Фейсбук* (2 млн)¹¹⁰. Наприкінці 2012 р. аудиторія *Вконтакте* вже становила 9,6 млн користувачів, *Фейсбук* — 5,2 млн, *Твіттер* — 1,6 млн¹¹¹. Трансформація політичного режиму й тиск на традиційні телевізійні ЗМІ з боку влади сприяли переорієнтації суспільно активної аудиторії на інтернет версії новинних каналів у соціальних мережах. Починаючи з 2012 р. відзначалася політизація дискурсів соціальних мереж. Так, у квітні 2012 р. до топ-10 рейтингових медіа (переважно політичних) у мережі *Фейсбук* увійшли «Українська правда» (31 тис. прихильників) і ТСН (21 тис.)¹¹². У жовтні в рейтингу опинилася інтернет версія політичного видання «Кореспондент» (58 тис. прихильників), кількість відвідувачів «Української правди» зростає до 39 тис., ТСН — до 27 тис.¹¹³ Стрімко зростає присутність політиків-користувачів у соціальних мережах.

Характерною ознакою стрімкого долучення України до інноваційних соціальних технологій став розвиток краудсорсингу (англ. *crowdsourcing*, *crowd* — «натовп» і *sourcing* — «використання ресурсів» — передача певних виробничих функцій невизначеному колу осіб на підставі публічної оферти, без укладання трудового договору). Краудсорсинг цікавий тим, що надає можливість реалізації мікросоціальної активності. Основою для об'єднання в мережах стають певні проблеми, наприклад: контроль якості доріг, контроль незаконних парковок¹¹⁴, протидія корупції, благодійність тощо. Українські неурядові організації, ініціативні групи почали освоювати можливості для фандрейзингу в соціальних мережах. Однією з найуспішніших подібних ініціатив стала мережева ініціатива «Таблеточки» — за два роки існування цієї неформальної ініціативи в мережі *Фейсбук* було зібрано 2,5 млн грн на медичні препарати для вразливих груп¹¹⁵.

Чимдалі активнішими ставали інтерактивні майданчики в соціальних мережах, які допомагали обмінюватися досвідом, інформацією, мобілізувати прихильників. Наприклад, мережа «Ми Європейці» налічувала понад 2 тис. симпатиків.

Можливості соціальних мереж творчо використовували митці, об'єднуючись в рамках нових громадських організацій та ініціатив (таких як Центр культурного менеджменту, «Демократія через культуру», Інститут соціокультурного менеджменту), що ставили за мету впровадження в Україні сучасних інноваційних підходів і практик культурної політики, розширення простору дії культури, модернізацію управління культурою, розвиток культурних індустрій. Зокрема,

¹¹⁰ *Інноваційна перспектива у стратегії національної консолідації в Україні...* С. 44.

¹¹¹ Дані щодо реальних користувачів за результатами дослідження *Gemius Audience* інтернет-аудиторії України за грудень 2012 р. URL: <http://www.audience.com.ua/pages/display/visitors>

¹¹² *Social media report Facebook pages*. URL: <http://www.socialbakers.com/blog/534-april-2012-social-media-report-facebook-pages-in-ukraine>

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ IT Expert: Вадим Т. Роговский о краудсорсинге в Украине. URL: <http://wannabiz.com.ua/news/80>

¹¹⁵ Див.: URL: <https://www.facebook.com/tabletochki?fref=ts>

проект «Українська мережа культури» був створений для налагодження комунікації та співпраці, обміну інформацією та досвідом¹¹⁶. Однією з таких програм у 2012 р. став «Динамічний музей» — спільний інформаційний проект «Історичної Правди» і Фонду Ріната Ахметова «Розвиток України»¹¹⁷.

У 2009—2013 рр. було здійснено низку проектів з модернізації та інтерактивізації бібліотечної справи. Одним з них став проект «Бібліоміст»¹¹⁸ (партнерська робота Ради міжнародних наукових досліджень та обмінів (*IREX*), Агентства США з міжнародного розвитку (*USAID*), Міністерства культури і туризму України та Української бібліотечної асоціації). У результаті реалізації проекту 1500 публічних бібліотек було обладнано технікою, щоб покращити доступ громадян до інформації, понад 1000 бібліотекарів пройшли перепідготовку в 25 нових тренувальних центрах по всій країні.

Вихід з затьожної соціально-економічної кризи створив сприятливіші, порівняно з 1990-ми роками, умови для розвитку мистецтва, як елітарного, так і передусім масового. Яскраві події відбувалися в українській музиці. Серед представницьких музичних форумів варто згадати Всеукраїнський рокпопфестиваль «Тарас Бульба» (відновлений у 2002 р. у м. Дубно Рівненської області), фестиваль-конкурс попроку «Гніздо» (2004—2009 рр. у Білій Церкві), фестивалі рокмузики «Рок-Екзистенція (1995—2005 рр., Київ), «Рок Січ» (Київ, з 2006 р.), Міжнародний музичний фестиваль «Таврійські ігри» (1992—2007 рр.) та незмінну «Червону руту», яка з 1989 р. є майданчиком для презентації досягнень музикантів найрізноманітніших жанрів. 2006 р. на Співочому полі у Києві стартував фолькфестиваль «Країна Мрій». Формат фестивалю (народні гуляння-ярмарок), на думку одного з його співзасновників О. Скрипки, підпорядкований ідеї збереження спадку української культури, популяризації фольккультури в модерному суспільстві. У позафестивальний час «Країна Мрій» проводить ряд культурних заходів в Україні, зокрема Фестиваль «Рок Січ», танцювальні вечірки в стилі «Етно-Диско», фестиваль Героїчної Пісні «Молода Гвардія», Вечір Українського Романсу, Парад вишиванок та традиційні вечорниці, а також здійснює видавничу діяльність. Незмінною популярністю протягом років користувався конкурс «Караоке на Майдані», що проводиться у форматі народного талант-шоу. Упродовж років від 2003 р. широкі кола поціновувачів збирав фестиваль *Jazz Koktebel* у Криму. Від 2013 р. у різних містах України відбувається Всеукраїнський фестиваль-конкурс інструментального, вокального, хореографічного, театрального мистецтва та театрів мод «Тріумф-Fest».

На початку століття на євразійському культурному просторі потужно заявили про себе українська естрадна та рокмузика. Перемога Руслани на конкурсі «Євробачення» (2004) та проведення «Євробачення-2005» у Києві стали помітними подіями європейського культурного життя. Пізніші за часом вдалі ви-

¹¹⁶ Див.: Українська мережа культури. URL: <http://ukrkult.net/uk/about/>

¹¹⁷ Див.: Інфодовідка. URL: <http://www.museums.org.ua/pages/information>

¹¹⁸ Див.: Бібліоміст. URL: <https://www.bibliomist.org/>

ступі на конкурсі Т. Кароль (2006 р., 7 місце), В. Сердючки (2007 р., 2 місце), А. Лорак (2008 р., 2 місце), М. Ньютон (2011 р., 4 місце), З. Огневич (2013 р., 3 місце) та перемога Джамали (2016) закріпили за Україною імідж країни, багатой на пісенні таланти. Далеко за межі України сягнула популярність гуртів «Океан Ельзи», «Табула Раса», «Воплі Відоплясова» та ін.

Давні традиції і високий професійний рівень підтримували академічні конкурси: Міжнародний конкурс юних піаністів В. Крайнева, який відбувається в Харкові, Міжнародний конкурс піаністів пам'яті Володимира Горовиця (м. Київ), Всеукраїнський конкурс молодих композиторів і виконавців «Жива музика» (м. Київ), Міжнародний конкурс вокалістів ім. І. Алчевського (м. Харків), Міжнародний конкурс балету ім. Сержа Лифаря, Національний конкурс диригентів ім. С. Турчака, конкурси хорових диригентів, конкурс хорових колективів ім. М. Леонтовича та багато ін. У 2006 р. відбувся Перший всеукраїнський конкурс молодих диригентів, присвячений 100-річчю від дня народження відомого диригента Н. Рахліна.

Чимало подій позначали розвиток образотворчого мистецтва, що перебувало під потужним впливом модерністської й постмодерністської естетики. Попри уславлений доробок української школи образотворчого мистецтва вона поступалася позиціями новим течіям. Навіть всесвітньо визнані майстри не зупинялися на напрацьованих техніках. Таким, зокрема, став проєкт В. Сидоренка «Жорна часу» на Венеційському бієнале 2005 р.

Українське мистецтво вступило в ХХІ ст. із значним доробком та величезним потенціалом, свідченням якого є побіжний перелік найгучніших імен. Олександр Ройтбурд, картини якого виставлялися у Музеї сучасного мистецтва у Нью-Йорку. Василь Цаголов творить, поєднуючи міфологію з масовою культурою, на основних принципах сучасного постмодернізму. Олександр Гнилицький представляв культуру України на Венеційському бієнале 2007 р. Спільну картину Юрія Сенченка й Арсена Савадова «Сум Клеопатри» вважають точкою відліку нового українського мистецтва. Арсен Савадов поєднує у своїх картинах постмодернізм із бароковою культурою. Славу митцю принесли провокативні картини «Донбас-шоколад» і «Книга мертвих». Непересічною манерою відрізняються роботи «Проєкт українських грошей. Роксолана», «TV + Реалізм», «Ю. Бе. Ка» Олега Тістола. Одним із найважливіших проєктів, у якому Тістол брав участь, вважається виставка 2014 р. «Я крапля в океані» віденського музею *Künstlerhaus*. Іллю Чічкана називають сучасним українським генієм мистецтва. Івана Марчука, який є автором пльонтизму, 2007 р. британці включили до списку «100 геніїв сучасності». Борис Михайлов — єдиний український митець, який виставлявся у нью-йоркському Музеї Метрополітен (2011). Живописець Тіберій Сільваші є найяскравішим представником українського *contemporary art* і вважається лідером школи українських абстракціоністів. Всесвітньої слави набули роботи Віктора Сидоренка — кандидата мистецтвознавства, професора Харківської державної академії дизайну і мистецтв, засновника Інституту проб-

лем сучасного мистецтва. Іван Семесюк — перший в Україні художник, який почав малювати у стилі «жлоб-арт», а згодом очолив союз вольних художників «Воля або смерть». Його роботи брали участь більше ніж у 80 виставках, зокрема у Франції, Норвегії, Польщі, Росії¹¹⁹.

Нарешті із затяжної кризи вийшов український кінематограф. Прикметно, що на створення вітчизняних кінокартин режисерів і сценаристів надихала історія України. Історична тематика була втілена у фільмі Юрія Ілленка «Молитва за гетьмана Мазепу», який вийшов на екрани кінотеатрів 2002 р. Цього ж року було завершено зйомки історичного фільму Володимира Савельєва за сценарієм Івана Драча «Таємниця Чингіз-хана». Список кінопортретів видатних постатей в українській історії продовжив фільм Миколи Мащенко «Богдан-Зіновій Хмельницький», який було показано на Міжнародному кінофестивалі «Кіно-Ялта — 2003». У травні 2004 р. відбулася прем'єра фільму «Мамаї» Олеся Саніна, над яким режисер працював понад 17 років.

Навіть за умов важкого становища в кіномистецтві не залишається поза увагою українських кіномитців проблема втрати духовних цінностей у сучасному суспільстві. Цю тематику показано у фільмі «Аве, Марія», знятому на Національній кіностудії імені О. Довженка, автор сценарію й режисер — Людмила Єфименко. Фільм розповідає, як криза духовності позначається на житті дітей. Етичну проблематику порушено також у фільмі «Мийники автомобілів» Володимира Тихого. 2006 р. відбулася прем'єра першого українського трилеру «Штольня» Любомира Кобильчука, а 2008 р. на екрани вийшов фільм «Ілюзія страху» Олександра Кірієнка, знятий за мотивами твору Олександра Турчинова.

Вдало розвивалися короткометражний і документальний формати. На Міжнародному кінофестивалі «Берлінале — 2000» у програмі «Панорама» з успіхом демонструвався фільм Кіри Муратової «Лист до Америки». На «Берлінале — 2001» молодий режисер Тарас Томенко отримав першу премію за короткометражний фільм «Тир». «Золоту пальмову гілку» на фестивалі у Каннах 2005 р. отримав молодий режисер Ігор Стрембицький за 10-хвилинний документальний фільм «Подорожні». 2007 р. на Міжнародному кінофестивалі у Роттердамі відбулася світова прем'єра фільму «Меніна» Ігора Подольчака. 2011 р. «Золотою пальмовою гілкою» Канського кінофестивалю була відзначена короткометражка «Крос» Марини Вроди. У конкурсній програмі «Тиждень критики» Канського кінофестивалю 2014 р. перший в світі знятий мовою жестів кримінально-драматичний повнометражний фільм Мирослава Слабошицького «Плем'я» отримав приз фонду Ган, приз Відкриття і Гран-прі. Згодом стрічка взяла участь у понад сотні кінофестивалів, де отримала більш як 40 нагород, зокрема Європейський кіноприз. Шевченківською премією 2002 р. було відзначено документальний фільм Аркадія Микульського і Леоніда Череватенка «Я камінь з Божої пращі».

¹¹⁹ ТОП-20 українських митців, яких знає весь світ. URL: <https://www.uapost.us/.../top20-ukrayinsjkyh-mytciv-yakyh-znae-v...>

Подолання бюджетної кризи відбувалося шляхом створення малобюджетних фільмів. Одним із вдалих прикладів став фільм Ігоря Парфьонова «Коли боги заснули» (своєрідна інтерпретація «Холстомера» Л. Толстого).

Першим повнометражним художнім фільмом українського виробництва, який потрапив у загальнонаціональний прокат, стала дебютна стрічка «Помаранчеве небо» режисера Олександра Кирієнка (музика гуртів «Океан Ельзи», «Тартак», «Luk»).

Великою популярністю у глядачів завжди користувався український анімаційний кінематограф. Однак складність і тривалість виробництва, перенасиченість кінематографічного простору анімаційними фільмами іноземного виробництва завели галузь у стан глибокої кризи. Упродовж цього часу у кінопрокат не вийшло, на жаль, жодної української картини, водночас на українських потужностях вироблялася низка мультфільмів для іноземних замовників. Це у свою чергу сприяло збереженню творчого потенціалу й навичок українських кінематографістів. Їхню високу мистецьку майстерність засвідчували перемоги на міжнародних конкурсах. На XXXI Міжнародному кінофестивалі «Молодість» було відзначено фільм «Світла особистість», автор сценарію й режисер Олег Педан (про історію кохання електролампочки й вимикача). Призом «Срібний ведмідь» на Берлінському фестивалі 2003 р. було нагороджено анімаційний фільм Степана Ковалю «Йшов трамвай № 9»¹²⁰. Класична пластилінова естетика фільму набула розвитку в таких проектах С. Ковалю: «Злидні» (2005), «Моя країна — Україна» (2010—2014), відеоокліпи на пісню «Щедрик» (2010).

2006 р. студію «Олівець» було знято перший український 3D-мультфільм «Микита Кожум'яка». Наприкінці 2010-х років з'явилася кілька студій, що заявили про своє бажання відроджувати і примножувати славу вітчизняного анімаційного кіно («Новаторфільм», «Борисфен-Лютес»). Від 2012 р. у тандемі зі «Студією Квартал-95» анімаційна студія «Анімаград» запустила телесеріал «Казкова Русь». Невдовзі з'явився другий резонансний мультсеріал «Наш футбол» на інтернет-порталі *BigMir.net* і розпочалися зйомки серіалу «Пригоди Котигорошка та його друзів»¹²¹. 2012 р. 26-серійний 3D-мультсеріал «Ескімоска», створений на Столичній Студії дитячих і юнацьких фільмів ім. О. Ханжонкова, вийшов на закордонний медіаринок — він був куплений телеканалами США, Канади, Індії та Китаю¹²².

Про поступове відродження потенціалу українського кінематографа свідчило розширення панорами фестивального життя. Серед найвагоміших форумів ігрового повнометражного кіно варто відзначити фестивалі «Стожари» (Київ, 1995—2005), «КіноЛев» (Львів, 2006—2012), «Кіно-Ялта» (Ялта, 2000—2008), Київський кінофестиваль (Київ, 2009—2011), «Корона Кар-

¹²⁰ *Мистецтво незалежної України...*

¹²¹ Українська анімація — чи повернеться колишня слава? *День*. 2013. 13 лип.

¹²² Колодко А. Українська мультиплікація як самобутній вид образотворчого мистецтва. *Народознавчі зошити*. 2014. № 5. С. 1027—1034.

пат» (Трускавець, з 2009 р.), Одеський міжнародний кінофестиваль (Одеса, з 2010 р.). Святами української та світової документалістики стали фестивалі *Docudays UA* (Київ, з 2003 р.), «86» (Славутич, з 2014 р.), «Контакт» (Київ, 2005—2007). Короткометражне кіно представлялося на фестивалях *Wiz-Art* (Львів, від 2008 р.) та Київському міжнародному фестивалі короткометражних фільмів (Київ, з 2012 р.). Доволі представницькою була афіша анімаційного, студентського, архівного кіно та відеоарту. Серед найпомітніших подій слід назвати «Німі ночі» (Одеса, з 2010 р.), *SpaceLiberty* (Львів, 2011—2012), «Кришталеві джерела» (Київ, 1991—2011), *Vau Fest* (Українка, 2011) та «Харківський бузок» (Харків, 2009).

І все ж на тлі змін на краще, що мали місце в етнокультурному просторі України упродовж другого десятиріччя незалежності, без перебільшення центральною проблемою залишався пошук ключових засад українського націєтворення, його інтелектуальне супроводження та мистецьке обрамлення.

ЄВРОМРІЯ
VS
«РУССКИЙ
МИР»:
УКРАЇНА
В ДОБУ
ГЕОПОЛІТИЧНИХ
ВИКЛИКІВ

РОЗДІЛ 11
Неоголошена війна:
джерело втрат і генератор
трансформацій

•

РОЗДІЛ 12
Півострів несвободи

•

РОЗДІЛ 13
Донбаська рана:
ОРДЛО

•

РОЗДІЛ 14
Націєтворення
в умовах гібридної війни:
виклики, втрати, здобутки

НЕОГОЛОШЕНА ВІЙНА: ДЖЕРЕЛО ВТРАТ І ГЕНЕРАТОР ТРАНСФОРМАЦІЙ

Гібридна війна — гібридна реальність. Втягнення України у хронічний воєнний конфлікт на східних рубежах боляче позначилось і продовжує позначатися на суспільно-політичному та соціально-економічному житті держави. Насамперед ідеться про непоправні людські втрати. Згідно з відомостями комісара ООН із прав людини, з середини квітня 2014 до 15 лютого 2015 р. (фаза активних військових дій) загинуло щонайменше 5665 осіб (враховуючи 298 осіб із малайзійського літака МН-17), 13 961 особу було поранено¹. Фахівці ООН припускали, що кількість жертв перевищувала 6 тис. За інформацією, оприлюдненою президентом П. Порошенком у січні 2016 р., з початку боїв на Донбасі загинуло 2269 українських військовослужбовців, із них — 21 особа у віці до 18 років і 650 осіб у віці 18—25 років². За даними головного військового прокурора А. Матіоса, у 2014—2016 рр. у зоні АТО немілітарні втрати військовослужбовців (хвороби, нещасні випадки, самогубства, недотримання правил безпеки і поводження зі зброєю тощо) склали 1294 особи³. Чималі втрати серед співробітників підрозділів внутрішніх справ озвучив голова МВС А. Аваков у квітні 2016 р.: 308 загиблих, 1228 поранених, 41 зниклий безвісти, 10 полонених⁴. Втрати СБУ (з травня 2014 до лютого 2016 р.) становили: 12 за-

¹ Report on the human rights situation in Ukraine. 1 December 2014 to 15 February 2015. *The Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights*. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/9thOHCHRreportUkraine.pdf>

² Порошенко озвучив втрати української армії за час війни на Донбасі. *Тиждень UA*. 2016. 29 січ. URL: <http://tyzhden.ua/News/157239>

³ Матіос озвучив кількість небойових втрат українських військових за час АТО. *Лівий берег*. 2016. 10 черв. URL: http://ukr.lb.ua/news/2016/06/10/337486_matios_ozvuchiv_kilkist_neboyovih.html

⁴ За час бойових дій на Донбасі в підрозділах МВС і Нацгвардії 308 воїнів загинуло, 1228 — поранено, — Аваков. *Цензор*. 2016. 18 квіт. URL: <http://ua.censor.net.ua/n384931>

гиблих і 92 поранені (травмовані) ⁵. Загалом втрати силовиків унаслідок воєнних дій на той час сягнули майже 10 тис. осіб ⁶. Попри офіційне перемир'я українські солдати продовжували гинути. Тільки за півроку 2016 р. бойові втрати ЗСУ, за даними міністра оборони С. Полторака, склали 623 військовослужбовці ⁷.

Станом на березень 2020 р. до «Книги пам'яті полеглих за Україну» внесено відомості про 4278 загиблих. 2014 р.: квітень — 6, травень — 71, червень — 141, липень — 329, серпень — 710, вересень — 192, жовтень — 114, листопад — 122, грудень — 70; 2015 р.: січень — 273, лютий — 295, березень — 55, квітень — 55, травень — 72, червень — 77, липень — 72, серпень — 83, вересень — 44, жовтень — 41, листопад — 57, грудень — 37; 2016 р.: січень — 66, лютий — 40, березень — 57, квітень — 66, травень — 56, червень — 56, липень — 66, серпень — 46, вересень — 39, жовтень — 42, листопад — 28, грудень — 40; 2017 р.: січень — 30, лютий — 32, березень — 54, квітень — 29, травень — 19, червень — 42, липень — 29, серпень — 24, вересень — 16, жовтень — 19, листопад — 22, грудень — 38; 2018 р.: січень — 23, лютий — 19, березень — 20, квітень — 17, травень — 20, червень — 21, липень — 16, серпень — 24, вересень — 17, жовтень — 19, листопад — 16, грудень — 12; 2019 р.: січень — 6, лютий — 12, березень — 17, квітень — 20, травень — 13, червень — 12, липень — 15, серпень — 16, вересень — 18, жовтень — 16, листопад — 12, грудень — 12; 2020 р.: січень — 16, лютий — 11, березень — 3 ⁸.

За підрахунками офісу верховного комісара ООН із прав людини, станом на 31 липня 2020 р. загальна кількість жертв ⁹, пов'язаних з конфліктом в Україні (з 14 квітня 2014 р.), становила 42—44 тис. осіб, зокрема: 13 100—13 300 убитих (не менше ніж 3367 цивільних осіб, серед них і 298 загиблих на борту рейсу МН-17 «Малайзійських авіаліній», близько 4150 українських військових і близько 5700 членів озброєних угруповань), 29 500—33 500 поранених (7—9 тис. цивільних осіб, 9,7—10,7 тис. українських військовослужбовців і 12,7—13,7 тис. членів збройних формувань) ¹⁰.

⁵ СБУ оприлюднила офіційну кількість своїх загиблих і поранених на Донбасі. *Новинарня*. 2016. 19 берез. URL: <https://novynarnia.com/2016/03/19/sbu-oprilyudnila-ofitsiyunkilkist-svoyih-zagiblih-i-poranenih-na-donbasi>

⁶ Заява Міністерства закордонних справ України щодо виконання Мінських домовленостей. *Сайт Міністерства закордонних справ України*. 2016. 29 лют. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/press-center/comments/5163-statement-of-the-ministry-of-foreign-affairs-of-ukraine-on-implementation-of-the-minsk-agreements>

⁷ «Через український східний кордон Росія перекидає найманців, постачає озброєння та військову техніку, боєприпаси», — Міністр оборони України. *Сайт Міністерства оборони України*. 2016. 15 черв. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2016/06/15/chez-ukrainskij-shidnij-kordon-rosiya-perekidaej-najmancziv-postachae-ozbroennya-ta-vijskovu-tehniku-boeprisasi-ministr-oboroni-ukraini->

⁸ Книга пам'яті полеглих за Україну. URL: <http://memorybook.org.ua/indexfile/months.htm>

⁹ Сюди ООН рахує загиблих і поранених.

¹⁰ В ООН повідомили про кількість жертв бойових дій на Донбасі. *Радіо Свобода*. 2020. 3 верес. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-oon-zhertvy-viynny-na-donbasi/30818348.html?fbclid=IwAR0XW48oVwAIL5lgr4VluyKp_SGLlfYpyga_jyswYFFH4KdcK0RZ7VARqNE

Військовий конфлікт на Донбасі спричинив масовий рух біженців, яких в офіційних документах називають вимушеними переселенцями. За даними Агентства ООН з питань переселенців (із посиланням на Міністерство соціальної політики України), станом на лютий 2015 р. (закінчення активної фази військового протистояння) в Україні налічувалося 980 тис. внутрішніх переселенців із Криму та Донбасу, близько 600 тис. осіб шукали притулку в Росії, Білорусі, Молдові, Польщі, Угорщині, Румунії¹¹. Офіційно підтверджені міграційні втрати Донбасу впродовж 2014 — дев'яти місяців 2015 рр. наближаються до 1,5 млн осіб. Ще кількості тисяч внутрішньо переміщених осіб (ВПО) були незареєстрованими. Такого масштабного вимушеного переміщення населення, за висновками експертів, Європа не знала з 1943 р.¹² Тим часом на мапі колись найщільніше заселеного регіону з'явилися знелюднілі села, зокрема Нікішине (Донецька область) та Первомайське (Луганська область). Селища Донбасу, що розташовані у так званій сірій зоні, функціонують в умовах фактичної ізоляції¹³.

Війна створила для України принципово новий формат існування. 2009 р. вона посідала 118-ту зі 163 позицій у міжнародному рейтингу найбезпечніших для життя країн (*Global Peace Index*), а 2014 р. була відкинута на 144-те місце, 2017-го та 2018 р. — знизилася свої рейтинги до 154-го і 152-го відповідно¹⁴.

Гібридна війна¹⁵ болше вдарила по економіці, поставивши крапку у палких дискусіях навколо тези «Донбас годує Україну». Внаслідок втрати контролю над окупованими територіями та руйнувань, спричинених війною, Україна вже впродовж перших двох років конфлікту не дорахувалася п'ятої частини ВВП. Пошкоджено цілісність економічного комплексу України, розірвано внутрішні ринки сировини та збуту, створено штучний надлишок незадіяної робочої сили. Війна — витратний вид діяльності. Вона щодня забирає колосальні ресурси, які могли б бути спрямовані на модернізацію української економіки та розв'язання низки соціальних проблем.

Що вже казати про економіку «народних республік», які втрачають не лише від виснажливого стану поміж активними воєнними діями та станом обложеної

¹¹ Ukraine internal displacement nears 1 million as fighting escalates in Donetsk region. *The UN Refugee Agency*. 6 February. 2015. URL: <https://www.unhcr.org/54d4a2889.html>

¹² *Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики*. Київ, 2015. С. 39. URL: <https://www.ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/10/Стратегія-Відновлення-Донбасу-16.10.pdf>

¹³ Водночас селища регіону становлять 1/4 від їхньої загальної чисельності в Україні (Там само. С. 42).

¹⁴ Global peace index. 2018. URL: <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2018/06/Global-Peace-Index-2018-2.pdf>; Злочинність в Україні: статистичні маніпуляції правоохоронців. Аналіз стану злочинності, її структури і динаміки на території країни за 2017 рік (у порівнянні зі статистичними даними за 2009, 2010, 2013—2016 роки). URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/zlochynnist-v-ukrayini-statystychni-manipulyatsiyi-pravoohorontsiv-analiz-stanu-zlochynnosti-yiyi-struktury-i-dynamiky-na-terytoriyi-krayiny-za-2017-rik-uporivnyanni-zi-statystychnymy-danymy-za-2009>

¹⁵ Загальнотеоретичні аспекти проблеми див.: Горбулін В.П., Власюк О.С., Кононенко С.В. *Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна*. Київ, 2015.

фортеці? Протягом 2014—2015 рр. окуповані райони стрімко перетворювалися на деіндустріалізовану «чорну діру», попри те, що на окупованих територіях залишилося 388 державних підприємств, 4,5 тис. об'єктів державної власності (об'єкти нерухомості) та понад 100 великих підприємств недержавної форми власності¹⁶. Низка підприємств, що і перед тим переживали не найкращі часи, в умовах безперервних обстрілів, перебоїв з водо- та електропостачанням зупинилися. Параліч банківської системи та невизначеність грошових відносин загальмували економіку загалом. У боротьбі за виживання підприємства масово різали на металобрухт, серед них, зокрема: «Вторчермет», Шахту «Марія-Глибока» (раніше — ім. Менжинського), депо вагонів у селищі Чорнухине (Луганська область) та ін. Занепад вугільної промисловості¹⁷ супроводжувався стрімким зростанням нелегального видобутку¹⁸ та контрабанди копалини, за рахунок чого виживало місцеве населення. Тим часом, як зазначають українські експерти, активно діє сирій ринок донбаського вугілля. Паливо, що постачається на терени України, зберігається на складах півночі Донеччини, у Дніпропетровській і Харківській областях.

Не будши певними у перспективах, російські власники місцевих підприємств вивезли більшість придатного устаткування так званими гумконвоями ще в 2014 — на початку 2015 р.¹⁹ Підприємства, що спроможні були приносити прибуток, здебільшого переходили до рук нових власників, однак налагодити їхню діяльність «герої Новоросії» були неспроможні. Густанаселені міські агломерації із понад трьома мільйонами мешканців, задіяними переважно на підприємствах важкої промисловості, занурилися у воронку економічної руйни, що невдовзі набула форми гуманітарної кризи. Розрив із сільськогосподарською округою, що також перебувала у глибокому занепаді, та руйнування транспортного сполучення протягом кількох місяців спричинили господарський колапс, а

¹⁶ Перелік об'єктів державної власності, матеріально-технічна база яких розташована на території проведення антитерористичної операції, що унеможливує здійснення ними їх основної діяльності. URL: <https://www.me.gov.ua/Files/GetFile?lang=uk-UA&fileId=6886f281-e282-4859-b58e-26df95525542>; Дещо про збитки від окупації Донбасу Росією. *UA Info*. 2018. 26 берез. URL: <https://uainfo.org/blognews/1522047525-deshcho-pro-zbitki-vid-okupatsiyidonbasu-rosieyu.html>

¹⁷ Тим часом ЗМІ окупованих територій регулярно розповідають про нарощування видобутку вугілля і навіть відкриття нових лав. 31 жовтня 2018 р., зокрема, повідомлялося, що нову лаву із запасами вугілля на півмільйона тонн із пластами метр завширшки відкрито на шахті ім. Засядька. Див.: Дмитро Донський. Уголь каменный или «ватный» — в «ДНР» заявляют о новых лавах. *Донбас. Реалії*. 2018. 2 листоп. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29579427.html>

¹⁸ Лідери шахтарських профспілок вважають, що упродовж січня-жовтня 2018 р. на шахтах і копанках окупованих районів загинули близько сотні шахтарів. Див.: Донський Д. На «кровавый» уголь копанок в ОРДЛО есть спрос в Европе — эксперты. *Донбас. Реалії*. 2018. 13 серп. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29430536.html>

¹⁹ В. Горбулін зазначає, що з Донецька вивезено завод хімічних виробів, «Топаз», що виробляв станції радіотехнічної розвідки «Кольчуга», з м. Рубіжне — один із трьох найпотужніших на пострадянських теренах завод «Заря», що виробляв балістичне тверде паливо (див.: Широкомасштабной войны с Россией не будет, — Владимир Горбулин. *Факты*. 2019. 17 янв.).

невдовзі — гуманітарну кризу. Єдиним джерелом виживання містян упродовж першого року конфлікту стала гуманітарна допомога, яку донбасівці отримували як з України, так і з Росії.

За сухими підрахунками економічних втрат іноді доволі важко досягнути ті зсуви, що відбулися в якості життя населення, передусім того, що стало безпосередньою жертвою сучасних засобів ведення артилерійської війни. На вересень 2014 р. у Донецькій області з 28 міст обласного підпорядкування (з населенням 3,67 млн осіб) і 18 районів (650 тис. осіб) були суттєво зруйнованими 21 місто (3,39 млн осіб) і 13 районів (520 тис. осіб). У Луганській області внаслідок бойових дій постраждали 14 міст обласного підпорядкування (1,6 млн осіб) і 8 районів (350 тис. осіб). До населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють (або здійснюють не в повному обсязі) свої повноваження²⁰, у Донецькій області віднесені 16 міст, зокрема 13 міст обласного значення, 14 селищ міського типу, 69 селищ і 188 сіл; у Луганській області — 14 міст, із них 11 міст обласного значення, 47 селищ, 36 селищ міського типу і 182 села²¹. На руїни перетворилися окремі райони Горлівки, Дебальцевого, передмістя Донецька. За інформацією Мінрегіонбуду України, станом на квітень 2015 р. внаслідок бойових дій у Донецькій і Луганській областях було зруйновано та пошкоджено 11 268 житлових будинків (9579 та 1689 відповідно), або 2 % житлового фонду вартістю 716,3 млн грн. Лише в Донецьку на жовтень 2015 р. пошкоджено і повністю знищено 1922 багатоквартирні житлові будинки, 5388 приватних житлових будинків, 64 об'єкти охорони здоров'я, 219 закладів освіти, 124 об'єкти тепlopостачання, 16 об'єктів водopостачання, 55 промислових об'єктів²². Загальнодоступні кадри, які зображують характер пошкоджень у районах, що стали об'єктом прицільного ураження, відображають страхітливую реальність знищених війною родинних вогнищ, життя з яких пішло назавжди.

У катастрофічній ситуації опинилися мешканці донецьких сіл, розташованих у зоні, прилеглої до лінії зіткнення, — поміж війною та миром. 60 % населення не мають доступу до послуг первинної медико-санітарної допомоги, а 85 % — до високоспеціалізованої медичної допомоги, оскільки в Луганській області зруйновано 19 споруд охорони здоров'я, в Донецькій — 41²³.

Міністерство економічного розвитку і торгівлі України підрахувало, що економічна активність на тимчасово не контрольованих Україною територіях у 2014 р. зменшилась у п'ятеро²⁴; без роботи лишилися сотні тисяч людей²⁵. Та

²⁰ Затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 07.11.2014 № 1058-р.

²¹ *Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат...* С. 41.

²² Там само. С. 43.

²³ Там само. С. 44.

²⁴ За матеріалами круглого столу «Економіка холодної війни. Ціна особливого статусу Донбасу для української економіки». *Інформаційна агенція ЛІГАБізнес Інформ*. 2014. 8 жовт.

²⁵ Гройсман В.Б. Першочергові завдання для вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб та відновлення Донбасу. URL: https://www.kmu.gov.ua/document/247598840/Donbas%20UKR_rew.ppt

це, так би мовити, узагальнені цифри. Показники промислового падіння по певних галузях вражали не меншою мірою. За підсумками 2014 р., промислове виробництво Донецької області зменшилося на 31,5 %, Луганської — на 42 %; у першому кварталі 2015 р. — на 52,5 та 88 % відповідно. Найменшою мірою падіння зачепило видобувну промисловість (13,7 % у 2014 р, 27,2 % — у першому кварталі 2015 р.); найбільшою — галузі, що залежали від коксівного вугілля. Вже в першому кварталі 2015 р. падіння в металургійній галузі становило 26 %, виробництва коксу та коксопродуктів — 51,9 %, постачання електроенергії, газу та води — 15,5 %, машинобудування — 25,1 %, хімічної промисловості — 22,6 %²⁶.

Значно приголомшливішою є динаміка конкретних підприємств, більшість з яких були містоутворювальними, тобто забезпечували роботою та засобами існування десятки тисяч осіб. Упродовж 2014 р. припинили роботу або працювали не на повну потужність Алчевський металургійний комбінат (13 % загального виробництва металургійної продукції), ПАТ «Донецький металопрокатний завод», ПАТ «Донецький електрометалургійний завод» (2 % загального виробництва металургійної продукції), ПАТ «Стахановський завод феросплавів» (20 % загального виробництва феросплавів), ПАТ «Авдіївський коксохімічний завод», ПАТ «Ясинівський коксохімічний завод» і ЗАТ «Горлівський коксохімічний завод», ПАТ «Концерн Стирол», ПАТ «Донецькгірмаш», ПАТ «Донецький енергозавод», ПАТ «Азовмаш», ПАТ «Стахановський вагонобудівний завод», ВАТ «Ясинуватський машзавод» та ін. Монопрофільні міста, що потрапили до зони активних обстрілів, завмерли. Закриття шахт у містах Торез, Селидове, Сніжне, Шахтарськ, Стаханов, Вугледар, Українськ, Вуглегірськ поставило їхнє населення на межу виживання. У Торезі, Стаханові, Шахтарську, Моспиному запустився процес деурбанізації. В умовах гострої соціально-економічної кризи перебували Авдіївка, Єнакієве, Алчевськ.

Події «*руської весни*» засвідчили, що промислова велич Донбасу виявилася напрочуд вразливою: руйнування одного підприємства спричиняло своєрідний ефект доміно, блокуючи цілі виробничі ланцюжки. Найменш захищеними у ситуації взаємних неплатежів, колапсу банківської системи та товарно-грошових відносин виявилися багатотисячні трудові колективи підприємств-монополістів, які невдовзі опинилися в епіцентрі рейдерської вакханалії. У неймовірно важких умовах, переховуючись тижнями у підвалах і льохах, населення виживало за рахунок пенсій і гуманітарної допомоги. «Республіки», що розбудовувалися у віртуальному просторі російських і «*рускомирських*» інформаційних ресурсів, трималися завдяки фінансовій підтримці Росії.

Підсумовуючи наслідки першого півріччя війни в українському Донбасі, газета «Бізнес» повідомляла, що було повністю або частково зруйновано 81 об'єкт транспортної інфраструктури, 51 промисловий об'єкт, 10 об'єктів енергетики, 165 об'єктів комерційної нерухомості, пошкоджено мости та шляхопроводи загальною довжиною 3 км, 1 тис. км автошляхів. Втрати робочих

²⁶ *Економіка окупованого Донбасу*. Київ, 2015. URL: <http://newukraineinstitute.org/new/531>

місць склали від 50 % для великих підприємств до 80—90 % — для малих і середніх підприємств регіону. І результати, за приблизними оцінками від 1,1 до 1,8 млн працездатних у Донецькій і Луганській областях частково або повністю залишилися без роботи та засобів до існування. У лютому 2015 р. чисельність штатних працівників підприємств (без урахування мікропідприємств) зменшилась на 952,2 тис. осіб ²⁷.

На початку весни сама лише «Укрзалізниця» оцінювала збитки залізничної інфраструктури 2014 р. в 1 млрд грн ²⁸. Повністю було зупинено роботу залізничних вузлів Микитівка, Попасна, Ясинувата, що означало зупинку відправлення вантажів із понад 50 основних вантажних станцій Донецької залізниці, зокрема Чаплинського залізничного напрямку (на нього припадало близько 70 % вантажних поїздів). Загальний пасажирообіг на Донецькій залізниці 2014 р. знизився на 31,2 %. За 10 місяців 2014 р. було зруйновано понад 1,5 тис. об'єктів транспортної інфраструктури, 740,3 км автомобільних доріг загального користування у Донецькій області та 820,7 км — у Луганській області, 33 мости і шляхопроводи ²⁹. Загальні експертні оцінки втрат від руйнування інфраструктури варіювалися у діапазоні від \$469 млн до 15 млрд ³⁰. Левову частину виробничих потужностей та інфраструктури районів, що перебували в епіцентрі активних воєнних дій, було втрачено безповоротно.

В умовах ізоляції впродовж найактивнішої фази воєнних дій зі щоденними обстрілами потужними системами залпового вогню понад три мільйони заручників Кремля фактично були прип'яті до техногенної бомби, яка загрожувала не лише Україні, а й Євразії загалом. Донбас, перенасичений потужними хімічними підприємствами, міг будь-якої хвилини вибухнути отруйною хмарою від прямого влучення снаряду чи то у «Стирол» ³¹, чи то в горлівську шахту «Олександр-Захід», що зберігала 50 тонн мононітрохлорбензолу, чи то в будь-який склад / полігон із високотоксичними речовинами, що були фактично в кожному промисловому населеному пункті. На початок активних воєнних дій таких потенційно небезпечних об'єктів тут було понад чотири тисячі ³². За оцінками українських експертів, на початок 2014 р. в Донецькій області було лише 10,16 тонн відходів

²⁷ Там само.

²⁸ Московчук Э., Дикаленко М. Боевые раны инфраструктуры. *Бизнес*. 2015. № 11. 16 берез. С. 34.

²⁹ *Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат...* С. 52.

³⁰ Наслідки війни: Чи перетворився Донбас на мертву економічну зону. URL: <https://www.link.ac/4XgB7>

³¹ Підприємство зупинене (переведене до Лозової) і вже не становить загрози. Для відновлення його роботи в Горлівці, за оцінкою експертів, знадобляться колосальні зусилля. Див.: Донський Д. Оккупированная ветка аммиакопровода в Горловке сейчас пуста и безопасна — директор «Укрхимтрансаммиака». *Донбас. Реалії*. 2018. 3 жовт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/29523625.html>

³² *Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання*. Київ, 2019. С. 63. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Donbas.pdf

пестицидів, у Луганській області — 11,23 тонн, а відходи, що утворилися внаслідок їхнього розкладу, кваліфікуються за I, II та III класами небезпеки³³.

Захоплення густонаселених міських агломерацій надало потужний важіль тиску на українську владу. З огляду на масштаб ймовірних втрат серед мирного населення під час наступальної операції в містах, де кожна багатоповерхівка могла перетворитися на колективну братську могилу, командування ЗСУ відмовилося від ідеї проведення повномасштабної наступальної військової операції. Проте це не дало змоги ефективно використовувати й інші інструменти тиску на сепаратистські анклав, зокрема економічну й транспортну блокади, що мали б наслідком гуманітарну кризу і, відповідно, звинувачення у геноциді власних громадян. Заручниками квазідержавних утворень стали близько 3,8 мільйона міських мешканців. Прикрившись ними, наче живим щитом, керівники та організатори «новоросійського проекту» перейшли на мову політичного та економічного шантажу, який не без успіху застосовують досі.

У тій ситуації навіть колишній безумовний господар Донецької області Р. Ахметов опинився в українській дратівливій становищі. У березні 2015 р. через загрозу дефолту ДТЕК запропонував кредиторам реструктурувати 80 % боргу. У квітні 2015 р. у «Метінвести» повідомили про технічний дефолт з оплати кредиту на загальну суму \$113 млн. Рейтингове агентство *Fitch* знизило довгострокові рейтинги ДТЕК до рівня «С» із «ССС». Водночас *Fitch* понизив довгостроковий рейтинг «Метінвесту» з рівня «ССС» до «RD» (обмежений дефолт). Ситуація стала, власне, віддзеркаленням економічного провалу, до якого український Донбас потрапив унаслідок розпалювання сценарію сепаратистського заколоту та перетворення його на збройний конфлікт. У другій половині 2014 р. зупинили потужності Єнакіївський і Макіївський металургійні заводи, Харцизький трубний завод, Авдіївський та Єнакіївський коксохімії та «Краснодонвугілля». Провідною причиною зупинки кластерів «Метінвесту» були порушення виробничого ланцюжка всередині групи внаслідок обстрілів. Згодом підприємства відновили роботу.

Великих втрат зазнав «Індустріальний союз Донбасу», один із засновників та керівників якого, С. Тарута, втратив свою частку бізнесу, що перейшов до власника, пов'язаного з «Внешнекономбанком» (входить до орбіти бізнес-впливу В. Путіна³⁴). Відразу після початку воєнних дій на Донбасі у травні 2014 р. було зупинено концерн «Стирол» (м. Горлівка) та Северодонецьке об'єднання «Азот» (*Group DF* Д. Фірташа). Від січня 2015 р. «Азот» випускав лише невеликі об'єми селітри.

³³ Микола Грищенко. «Донбас треба рятувати від перетворення на пустелю». Радник віцепрем'єр-міністра В. Вошецького з екологічних питань Ганна Свириденко — про екологічні наслідки війни на сході та чому українцям уже час сортувати сміття. *День*. 2015. 8 квіт. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/donbas-treba-ryatuvaty-vid-peretvorenniya-na-pustelyu>

³⁴ У Тарути відібрали ДМК? *Новини Дніпродзержинська Кстаті*+. 2014. 26 груд. URL: <https://kstaty.dp.ua/content/u-taruty-otobrali-dmk>; ІСД пояснив статус Тарути в корпорації. *Forbes Ukraine*. 2014. 4 берез. URL: <https://forbes.ua/news/1366564-isd-razuyasnil-status-taruty-v-korporacii>; Боярунець А. Перерозподіл власності в Україні: 2015 рік. *Політком*. 2015. 15 квіт. URL: <https://politcom.org.ua/?p=8883>

«Стахановський завод феросплавів», на якому виробляли понад половину феросиліцію в Україні, зупинився в серпні 2014 р. У жовтні 2014 р. він потрапив до списку 30 підприємств, що мали бути націоналізовані та утилізовані, а вже в січні 2015 р. самопроголошена влада «ЛНР» декларувала прагнення відновити роботу «Стахановського заводу феросплавів». Зрозуміло, вже не як активу групи «Приват».

До подій «*русской весны*» індустріальний Донбас був наче кровоносною системою переплетений автомобільними дорогами та залізницями, що забезпечували транспортування сировини та готової продукції, робочої сили та продуктів харчування, а через застосування систем залпового вогню регіон відкинутий до стану середини минулого сторіччя. Після руйнування Луганського та Донецького аеропортів і катастрофи малайзійського літака *Boeing-777*³⁵ схід України потрапив до аероізоляції та зник із карт повітряного простору як зона небезпечних польотів. Найближчі аеропорти працюють у Маріуполі, Запоріжжі, Дніпрі та Харкові; дістатися до них можна, перетнувши лінію розмежування через один з шести транспортних коридорів³⁶ (КПВВ «Лисичанськ», «Зайцеве», «Мар'їнка», «Новотроїцьке», «Інутове», «Майорське» та «Станиця Луганська»). Для перетину лінії розмежування слід мати паспорт і спеціальний дозвіл³⁷. Подолання транспортних коридорів — важка і тривала процедура (щоправда, вже не така небезпечна для життя, як у 2014 р., коли їх регулярно обстрілювали з боку «республік»). Велика Україна та окремі райони Донецької і Луганської областей (ОРДЛО) не сполучаються регулярними рейсами. Аби дістатися пункту призначення на теренах ОРДЛО, спочатку необхідно доїхати залізницею до Маріуполя, Покровська, Костянтинівки, Бахмута та Лисичанська, а вже звідти — електричками чи приватним транспортом до Авдіївки, Новгородського, Попасної, Щастя та Станиці Луганської. Вантажне залізничне сполучення через ці транспортні коридори з'єднує підприємства, виробничих і торговельних зв'язків з якими не можна розривати³⁸. Об'їзні шляхи перекриті силами ЗСУ. Основним видом пересування став приватний автотранспорт. Прямого авіа- та залізничного зв'язку немає також із Росією, до кордону з якою можна дістатися автобусом або приватним транспортом.

Нині під контролем самопроголошених адміністрацій «ЛНР» / «ДНР» перебуває близько третини території Донецької та Луганської областей — усього 3 % території України, однак применшувати деструктивні наслідки перетворення окупованих районів на театр активних воєнних дій не можна. Йдеться про Донецько-Макіївську, Горлівсько-Єнакіївську та Шахтарську агломерації із високою щільністю населення та концентрацією виробництва³⁹. На окупованій території

³⁵ Збитий 17 липня 2014 р. сепаратистами літак виконував рейс з Амстердама в Куала-Лумпур. 283 пасажери і 15 членів екіпажу, які перебували на борту, загинули.

³⁶ Особливий режим пропуску запроваджено від 11 січня 2015 р.

³⁷ Отримують після реєстрації на вебпорталі СБУ та заповнення відповідної заяви.

³⁸ *Донбас в огні. Путівник зоною конфлікту*. Львів, 2017. С. 51—52.

³⁹ На порівняно невеликій території до подій 2014 р. видобували майже половину українського вугілля. Найбільші шахти розташовані в Ровеньках, Свердловську та Краснодарі. За даними Міненергівугілля, в ОРДЛО використовують 85 шахт (57 % загальної кількості).

розташовані Зуївська ТЕС (ДТЕК) та Старобешівська ТЕС («Донбасенерго»). Через м. Новоазовськ «ДНР» має вихід до Азовського моря. Потрібно зауважити, що квазіреспубліки інституалізувалися саме в осерді важкої промисловості та вугледобування Донбасу. Тактичний розрахунок керівників сепаратистського сценарію, очевидно, полягав у застосуванні звичної карти енергетичного шантажу. Не випадково очільники «ЛНР» / «ДНР» упродовж 2014—2016 рр. багатократно тиражували думку про те, що Україна не проживе без вугілля, яке видобувають на місцевих шахтах, і буде змушена виконувати їхні вимоги. Втрата донбасівського коксівного вугілля, а ще більшою мірою — низки підприємств-партнерів, що були частиною виробничих ланцюгів, справді боляче вдарила по Україні. Та ситуація, всупереч очікуванням очільників «ЛНР» / «ДНР» та їхніх кураторів, призвела до зворотних наслідків, спричинивши докорінне переформатування господарських комплексів Луганської та Донецької областей, опосередковано впливаючи на народногосподарський організм України загалом. Принципова позиція низки політичних і громадських сил призвела до того, що Україна почала змінюватися, звикаючи жити без ОРДЛО. Навряд чи хтось наважиться стверджувати, що цей досвід був приемним, однак він був корисним і дав позитивні наслідки.

Сьогодні економічні відносини України та непідконтрольних територій по кількох невдалих спробах запровадження блокади чи часткової ізоляції певних підприємств набули гібридного вигляду. Власне, вони є віддзеркаленням спотворення економічних практик колись єдиного організму. Розділеними виявилися активи ДТЕК. На окупованій території працюють Зуївська ТЕС (Донецька область) та вугільні підприємства «Ровенькиантрацит» і «Свердловськантрацит» (Луганська область). На роботі першого негативно позначається рішення українського уряду про заборону держпідприємству «Енергоринок» розраховуватися за електроенергію, вироблену на підконтрольній бойовикам території (лютий 2015 р.). На господарську ефективність других впливає економічна блокада, що змушує постачати ТЕС у м. Щастя вугіллям, яке вивозять на територію Росії, де воно проходить митний і прикордонний контроль, а потім його завозять на контрольовану Україною територію Луганської області⁴⁰.

ті). На 60 шахтах видобували енергетичне вугілля (*Соціально-економічний розвиток регіонів України: Тенденції першої половини 2017 року*. Нац. ін-т стратегіч. дослідж. URL: www.niss.gov.ua/articles/2724). Нині 36 шахт зупинені, 70 перебувають у стадії ліквідації, отже, унаслідок дезінтеграції український Донбас як запорука енергетичної безпеки держави та цілісний комплекс зруйнований. Нині йдеться про натуралізацію, деградацію, криміналізацію його економічного простору, безперспективність модернізації у системі тих геополітичних координат, що вибудовані в рамках концепту створення «незалежних» республік. Болісне вмирання промислового велетня, локомотива новітньої модернізації Росії та України, яким він був у першій половині ХХ ст., за окреслених обставин є неминучим.

⁴⁰ Fitch знизив рейтинг Метінвесту. *Ліга.Бізнес*. 2015. 15 квіт. URL: <https://biz.liga.net/ekonomika/industriya/novosti/2986652-fitch-snizil-reyting-metinvesta.htm>; Промисловий потенціал Донбасу: що залишилося? *Сьогодні.ua*. 2015. 2 лют. URL: <https://ukr.segodnya.ua/economics/enews/promyshlennyu-potencial-donbassa-chto-ostalos-588474.html>

Україні вдалося відстояти місто Маріуполь на півдні та Краматорсько-Слов'янську агломерацію на півночі Донецької області⁴¹. Вони перетворилися на нові точки економічного зростання підконтрольної Україні частини Донецької області. За останні роки Маріуполь, що раніше перебував у затінку Донецька, став потужним промисловим, торговельним і культурним центром, що претендує на роль нового регіонального лідера. Азовсталь і ММК ім. Ілліча виробляють близько 70 % продукції чорної металургії Донецької області. Північна частина Луганщини, яку контролює Україна, є сільськогосподарською за основним напрямом своєї діяльності. Серед промислових підприємств області найбільшими є ЗАТ «Северодонецьке об'єднання «Азот»», Лисичанський нафтопереробний завод (не працює) та Луганська ТЕС.

Набагато страшнішими за економічні втрати є катастрофічне погіршення якості соціального середовища та якості життя загалом. І до подій 2014 р. Донбас був зоною екологічного лиха та за багатьма показниками належав до найскладніших для життя територій. По шести роках силового просування ідеологем «*русского мира*» варто казати про подальше зниження життєвих стандартів. Українці погіршилися водопостачання регіону, що і раніше потерпав від нестачі питної води. Форми лиха набуло затоплення шахт. За даними антикризового штабу ДТЕК, затоплені та вже не зможуть відновити роботу дев'ять шахт. Згідно з інформацією РНБО, ще 10 шахт затоплюються. Це означає критичне погіршення екологічної ситуації, бо підземні води, розчиняючи солі, які перебувають у виробках, розносять їх водоносними шарами, забруднюючи колодязі, водойми та річки. Під постійною загрозою отруєння перебувають Сіверський Донець, що є найбільшою водопостачальною артерією регіону, та малі річки Приазов'я⁴². Підвищення рівня підземних вод до рівня ґрунтових загрожує отруєнням питної води. Екологічні проблеми посилюються тим, що на Донбасі розташовано близько 300 накопичувачів шахтних вод і 1185 териконів, зокрема понад 300 з них постійно палають. Найбільше із часів Другої світової війни загострилася проблема ерозії та просідання ґрунтів. Унаслідок підтоплення шахт територія Донецька просіла у середньому на 25 см, подекуди — від 53 до 92 см⁴³. Земля активно «рухається» над усіма колишніми виробітками, руйнуючи водночас наземні будівлі.

Через стихійні захоронення без дотримання санітарно-гігієнічних вимог у разі підвищилися бактеріологічні загрози. Укупі із постійною загрозою отруєння хімічними речовинами вони зробили постраждалі райони місцем, небезпечним

⁴¹ У червні-жовтні 2014 р. у Маріуполі перебували органи влади Донецької області, згодом передислоковані до Краматорська. Адміністративним центром Луганської області від вересня 2014 р. є Северодонецьк.

⁴² Донський Д. Воды из неподконтрольных шахт отравят все Азовское море, пострадает и Россия. *Донбас. Реалії*. 2018. 5 черв. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/29273505.html>

⁴³ Арсен Аваков. Mayday! Донбас: загроза екологічної катастрофи у центрі Європи. *Дзеркало тижня*. 2018. 1 верес. URL: https://dt.ua/article/print/internal/mayday-donbas-zagroza-ekologichnoyi-katastrofi-u-centri-yevropi-287127_.html

для проживання. Ситуація ще більше ускладнюється внаслідок руйнування екосистем на території щонайменше у 530 тис. га. Йдеться, зокрема, про 18 природних заповідників загальною площею 80 тис. га. Від численних пожеж на території, прилеглої до зони бойових дій, постраждало 150 тис. га лісів, які є основою сталості сільськогосподарського сектору в українському степу і «легенями» Донбасу⁴⁴.

«Русский мир» приніс у Донбас нову проблему: нині щедрі донбаські чорноземи, що містять чи не всю таблицю Менделєєва, до краю нашпиговані продуктами розкладу артилерійських снарядів, снарядами, що не вибухнули, та мінами. За оцінками Міноборони України, з початку російської агресії на Донбасі від вибухів мін постраждали 1032 військовослужбовці, 228 із них загинули. Від вибухонебезпечних приладів на підконтрольній Україні території Донбасу загинули щонайменше 269 цивільних осіб, а 564 особи отримали поранення⁴⁵. За підрахунками британсько-американської благодійної організації *The Halo Trust*, щомісяця підриваються близько 40 мешканців регіону⁴⁶. Потенційно небезпечними з українського боку лінії розмежування нині вважають 7 тис. км² і ще до 10 тис. км² у так званій сірій зоні. Генсек ООН із гуманітарних питань У. Мюллер, підсумовуючи суху статистику, зазначив, що «Східна Україна... швидко перетворюється на один із найзамінованиших регіонів у світі, і якщо цю проблему не вирішити, це зупинить її розвиток на багато років»⁴⁷. За приблизними підрахунками, ідеться про вилучення із господарського використання близько 17 тис. км² території. А це дорівнює половині території Бельгії! До того ж кожен рік саперних робіт коштуватиме \$50—70 млн⁴⁸.

На додаток варто згадати, що протягом 2014—2015 рр. у Донецькій області було пошкоджено та зруйновано понад 10 тис. громадських об'єктів, зокрема 176 шкіл, 86 дитячих садків, 28 професійно-технічних, 19 закладів вищої освіти та 26 об'єктів фізкультури і спорту. В Луганській області зруйновано і пошкоджено 40 дошкільних і загальноосвітніх закладів. Зменшення контингенту навчальних закладів у середньому становило від 50 до 100 %, залежно від рівня і типу закладу⁴⁹.

⁴⁴ Екологічні наслідки воєнних дій на Сході України. *Всеукраїнська екологічна ліга*. URL: <https://www.ecoleague.net/pro-vel/tematychninapriamy-diialnosti/vplyv-voiennykh-dii-na-dovkillia>

⁴⁵ В Минобороны рассказали, сколько мирных жителей подорвались на минах на Донбассе. *Сегодня*. 2019. 3 апр. URL: <https://www.segodnya.ua/regions/donetsk/v-minoborone-rasskazali-skolkko-mirnyh-zhiteley-podogvalos-na-minah-na-donbasse-1247194.html>

⁴⁶ Заминований Донбас. Кількість жертв продовжує зростати. *DW*. 2017. 8 листоп. URL: <https://www.dw.com/uk/замінований-донбас-кількістьжертв-продовжує-зростати/a-41279788>

⁴⁷ В ООН заявили, что Восточная Украина становится «одним из самых заминированных регионов в мире». *Комсомольская правда в Украине*. 2017. 25 окт. URL: <https://kp.ua/incidents/590271-v-oon-zaiavlyu-chto-vostochnaia-ukrayna-stanovytsia-odnym-yz-samykh-zamynirovannykh-rehyonov-v-myre>

⁴⁸ На гуманитарное разминирование Донбасса теперь дадут международные деньги. *Донбас. Реалії*. 2018. 7 листоп. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29587985.html>

⁴⁹ В Донецкой области более 10 тысяч объектов повреждены или разрушены. *Ура-Информ*. 2015. 24 февр. URL: <http://ura-inform.com/ru/society/2015/02/24/v-donetskoj-oblasti-bolee-10-tysjach-obektov-povrezhdenyli-razrusheny>

З огляду на велику кількість проблем, що поставали перед українською владою, у вересні 2014 р. було ухвалено рішення про створення Державного агентства з питань відбудови Донбасу. Під час переформатування уряду у квітні 2016 р. організовано Міністерство з питань тимчасово окупованих територій і внутрішньо переміщених осіб (нині — Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України), яке замінило два відомства: Державну службу з питань Автономної Республіки Крим та міста Севастополя й Державне агентство з питань відбудови Донбасу. Інституція, що на момент створення складалася з трьох посадових осіб і мала 105 млн гривень фінансування на 2016 р.⁵⁰, нині складається з кількох управлінь і відділів⁵¹, які опікуються широким колом питань з подолання наслідків конфлікту, захисту та допомоги постраждалим верствам населення, зокрема політв'язням та їхнім сім'ям, сприяння реінтеграції, розмінування територій, вступу молоді до українських вишів, а також пошуком іноземних донорів для фінансування проєктів із відновлення територій та надання соціальної допомоги⁵².

Окуповані території: гіркий досвід існування «сірих зон». Проголошувани на початку «русской весни» обіцянки виявилися облудними, наслідки сепаратистської афери більш ніж сумні. Старий промисловий регіон, показна велич якого підживлявалася колосальними державними дотаціями, переживає найдраматичніший етап своєї новітньої історії. ОРДЛО перетворилися на зону економічного занепаду, соціальної депресії та техногенної небезпеки, що негативно позначатиметься не лише на фізичному та психологічному здоров'ї регіональної спільноти, а й далеко за межами окупованих територій. Заморожування конфлікту за абхазьким, осетинським, боснійським чи придністровським сценарієм, про що повсякчас сперечаються російські та міжнародні експерти й середовище соціальних мереж, видається неможливим з огляду на виробничу специфіку Донбасу. Аграризація регіону з 3,8 млн міського населення дорівнюватиме гуманітарній катастрофі. Вже нині рівень життя пересічного мешканця катастрофічно «просів», не витримуючи порівняння навіть із Придністров'ям та Південною Осетією⁵³. На початок 2019 р. типова заробітна плата у «ДНР» становила близько

⁵⁰ Питання діяльності Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб. *Урядовий портал*. 20 квіт. 2016. URL: <https://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248982208>

⁵¹ З питань східних регіонів, питань внутрішньо переміщених осіб та гуманітарного співробітництва, питань Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, адміністративно-організаційної діяльності, з питань конфліктного та постконфліктного врегулювання, питань осіб, позбавлених особистої свободи, та ін.

⁵² Звіт про діяльність Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України у 2018 році. *Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України*. 2019. 17 січ. URL: <https://mtot.gov.ua/ua/zviti-ministerstva>

⁵³ Рівень зарплат на теренах ОРДЛО є найнижчим серед невизнаних територій, створених за участі РФ. Зокрема, у невизнаній «Республіці Абхазія» середня заробітна плата в 2017 р. становила 10,3 тис. руб., у «Республіці Південна Осетія» — 12,3 тис. руб. у 2016 р., «При-

11,5 тис. руб. (удвічі менше, ніж у Ростовській області (близько 22 тис. руб.) та на підконтрольній Україні частині території Донецької області (23,2 тис. руб.). За незмінно високого безробіття сайти працевлаштування ОРДЛО не пропонують зарплати вище 8 тис. руб. Заробітна плата лікаря і шкільного вчителя у 2018р. у «ДНР» становила 6 тис. руб., у сфері послуг — до 7,5 тис. руб. Середня заробітна плата в «ЛНР» становить 8,7 тис. руб.⁵⁴ Не секрет, що значна частина населення виживає завдяки тому, що близько його третини отримують пенсії і в квазіреспубліках, і в Україні. Це, однак, жодною мірою не вирішує перспективних проблем молодого покоління, яке змушене чи то поповнювати ряди військових угруповань (де середня зарплата становить близько 7—8 тис. грн⁵⁵), чи то мігрувати в пошуках роботи.

Тож єдиним виходом на певному етапі може стати лише масова міграція, однак ані Україна, ані Росія за сьогоденної динаміки не спроможні в короткий строк прийняти та соціалізувати таку кількість переселенців.

Експерт аналітичного центру *Atlantic Council* А. Ослунд вважає, що прямі економічні втрати України від російської агресії становлять близько \$100 млрд. Із них приблизно 27 млрд втрачено у Криму. Це, зокрема, нафтогазові поклади (їхні запаси оцінюють у \$30—40 млрд⁵⁶), втрата яких унеможливила досягнення енергетичної незалежності від Росії за рахунок власних ресурсів. Інфраструктурні втрати вимірюються 645 км залізничного полотна, 6265 км автодоріг, п'ятьма морськими торговельними портами (Феодосійський, Севастопольський, Євпаторійський, Ялтинський і Керченський)⁵⁷, а з ними близько 10 % загального об-

дністровській Молдавській Республіці» — 19,5 тис. руб. у 2018 р. (див.: *Війна на Донбасі...* С. 45—46). І це при тому, що переважна більшість зайнятих працює на промислових підприємствах і шахтах, де зарплати є одними з найвищих по Україні.

⁵⁴ *Війна на Донбасі...* С. 46.

⁵⁵ Там само. С. 10.

⁵⁶ *Донбас і Крим: ціна повернення* / За заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ, 2015. С. 210.

⁵⁷ Від липня 2014 р. уряд України офіційно припинив функціонування портів півострова, гавані Криму закриті для міжнародного судноплавства. Міністерство інфраструктури своїм наказом № 255 закрило усі кримські порти в червні 2014 р. Тим часом, за інформацією «Держгідрографії», Росія, усупереч нормам міжнародного права, створює та реалізує електронні навігаційні карти для акваторій, прилеглих до анексованого Криму. Ситуація в чорноморській акваторії з огляду на міжнародні практики залишається неврегульованою: Україна офіційно зняла з себе відповідальність за безпеку судноплавства біля берегів Криму, а Росія не змогла взяти її на себе через позицію ІМО (див.: «Тільки божевільний пошле судно до кримського порту»: морський режимний район навколо півострова. *Крим. Реалії*. 2019. 18 серп. URL: <https://ua.krymr.com/a/morskyi-razhymnyi-raion-krym-krymskyi-port/30115592.html>).

Нині легальне судноплавство майже припинилося, виняток становлять турецькі малотоннажні судна та російські. Загалом, за підрахунками Міністерства з питань тимчасово окупованих територій і внутрішньо переміщених осіб, лише в 2018 р. збитки кримських і російських чорноморських портів унаслідок накладення санкцій склали майже 12 млн доларів. Уперше за період 2015—2018 рр. стала неприбутковою Адміністрація морських портів Чорного моря, а її збитки 2018 р. становили понад 760 млн руб. (Чорноморські порти Росії та окупованого Кри-

сягу перевалки вантажів, 3—5 % загального обсягу залізничних вантажних перевезень. Разом із Керченським і Севастопольським рибними портами Україна не дорахувалася 70 % попереднього вилову риби⁵⁸. Втрачено виробничі потужності Керченського суднобудівного заводу «Залив»⁵⁹, Феодосійської суднобудівної компанії «Море», Севастопольського морського заводу ім. С. Орджонікідзе, суднобудівного-судноремонтного заводу «Фрегат», заводу «Фіолент». Україна стала неспроможною виконувати зобов'язання перед МАГАТЕ відповідно до угоди про нерозповсюдження ядерної зброї через втрату контролю над ядерними матеріалами та установками, розташованими на території Севастопольського національного університету ядерної енергії та промисловості й у Кримській державній інспекції з ядерної та радіаційної безпеки⁶⁰.

Російська окупаційна адміністрація фактично привласнила \$1,8 млрд банківських активів (1022 відділення українських банків, 11 філій, 53 представництва та два кримські банки), а разом із ними — кредитні зобов'язання на 16 млрд грн. За підрахунками НСІД, серед втрат України — 517 км пляжів, 14 родовищ лікувальних грязей, понад 100 джерел мінеральних вод, 154 об'єкти природно-заповідного фонду загальною площею 146,2 тис. га, зокрема шість державних заповідників, 29 заказників, 100 атрактивних природних об'єктів, 69 пам'яток природи, 160 печер тощо. Загалом — санаторно-курортний комплекс Криму, а це понад 600 санаторно-курортних та оздоровчих закладів, що були основою курортної галузі півострова⁶¹. Значна частина підприємств півострова набула нових господарів.

За сім десятиліть, що минули з часу ухвалення Атлантичної хартії, Україна стала першою жертвою цинічної анексії частини території та подальшого, хоч і не повною мірою реалізованого сценарію деконструкції. В анексованому Криму та на теренах ОРДЛО створені плацдарми, що будь-якої миті можуть бути активізовані з метою реалізації стратегії руйнування України.

За даними МВС, станом на червень 2018 р. в ОРДЛО під виглядом воєнізованих формувань «ДНР» і «ЛНР» (так званого Донецького і Луганського другого військового корпусу) дислокувалася 8-ма армія Південного військового округу РФ, що складається з кадрових військовослужбовців РФ, найманців і частини місцевого населення. Особовий склад цих сил на окупованій території становить 35 тис. осіб. На їхньому озброєнні перебуває 478 танків, 848 бронемашин, 750 артилерійських систем і мінометів, 208 реактивних систем залпового вогню, 363 протитанкових засоби, 419 засобів протиповітряної оборони. Кількість тан-

му зазнали збитків на суму майже \$12 млн через санкції — Мін ТОТ. *НВ*. 2019. 23 трав. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/chornomorski-porti-rosiji-ta-okupovanogo-krimu-zaznali-zbitkiv-na-sumu-mayzhe-12-mln-cherez-sankciji-mintot-50023017.html>).

⁵⁸ *Донбас і Крим: ціна повернення*. С. 206.

⁵⁹ Підприємство захоплено воєнізованим угрупованням уже в серпні 2014 р.

⁶⁰ Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2014 році. *Державна служба України з надзвичайних ситуацій*. URL: http://www.mns.gov.ua/files/prognoz/report/2014/ND_2014.pdf

⁶¹ *Донбас і Крим: ціна повернення*. С. 207.

ків армії «ЛНР» / «ДНР» набагато перевищує показники Великої Британії⁶². За даними Єгора Фірсова, наприкінці листопада 2017 р. на руках членів озброєних угруповань перебувало близько мільйона одиниць вогнепальної зброї⁶³.

Крим перетворено на плацдарм російської військової потуги в чорноморській акваторії. Російська влада, не шкодуючи коштів, розбудовує автономне військове угруповання з ударною компонентою. Зокрема, сформовано десантно-штурмовий полк, збільшено чисельність підрозділів морської піхоти, Чорноморський флот поповнено новими кораблями, відновлено потужності для зберігання ядерного озброєння⁶⁴. На півострів переведено літаки стратегічної авіації, а також розроблено плани розміщення оперативно-тактичних ракетних комплексів «Іскандер-М» та «Іскандер-К»⁶⁵. Начебто через загострення ситуації після нападу прикордонного корабля РФ на український військовий буксир «Яни Капу», захоплення катерів «Бердянськ» і «Нікополь» та 24 українських моряків у Керченській протоці⁶⁶ кримське військове угруповання отримало зенітно-ракетний дивізіон С-400 «Тріумф», що тільки-но був протестований на Державному центральному міжвидовому полігоні в Архангельській області. Зміцнення кримського угруповання технікою, призначеною для ураження найсучасніших засобів повітряного нападу, зокрема стратегічних бомбардувальників, балістичних і крилатих ракет на висоті до 30 км та наземних цілей на відстані 400 км, вкотре засвідчили серйозність намірів Кремля поставити чорноморську та азовську акваторії під свій цілковитий контроль⁶⁷.

Відповідно до початкових планів, чисельність угруповання мала зрости з 24 тис. військовослужбовців у 2014 р. до 43 тис. 2017 р. Звичайною справою стали регулярні військові й «антитерористичні» навчання, які відбувалися з використанням цивільної інфраструктури у міській смузі, природоохоронних і заповідних зонах. Відомостей про них, знімків та відео задосить у соціальних мережах. Одне з них відбулося наприкінці серпня 2019 р. Масову висадку тактичного десанту відпрацьовували понад 8 тис. військовослужбовців на 2,5 тис. одиницях військової

⁶² Стратегія відновлення цілісності України і деокупації Донбасу. «Механізм малих кроків». *Цензор.НЕТ*. 2018. 16 черв. URL: https://censor.net.ua/blogs/3071084/strategya_vdnovlennya_tslsnost_ukrani_deokupats_donbasumehanizm_malih_krokv; 70 % так званих гуманітарних вантажів із Росії становлять засоби ведення війни (Широкомасштабної війни с Росією не буде, — Владимир Горбулин. *Факты*. 2019. 17 янв.).

⁶³ Див.: Княжанський В. Яким буде мирний Донбас. *День*. 2017. 27 листопада. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ekonomika/yakym-bude-myrnyu-donbas>

⁶⁴ Докладніше про військово-технічну активність Росії у Криму див.: *Донбас і Крим: ціна повернення*. С. 65—69.

⁶⁵ Александр Виноградов. Der Tagesspiegel: «Мост в Крым как итоговая черта под аннексией». *Крим. Реалії*. 2018. 27 черв. URL: <https://ru.krymr.com/a/29323238.htm>

⁶⁶ Заява МЗС щодо збройної провокації Росії у Чорному та Азовському морях. *МЗС України*. 2018. 25 листоп. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/68875-zajava-mzshhodo-zbrojnoji-provokaciji-rosiji-u-chornomu-ta-azovsykomu-mori>

⁶⁷ РФ стягує до Керчі комплекси «Бал» і спрямує нові «Тріумфи» у Крим. *Українська правда*. 2018. 28 листоп. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/11/28/7199550>

техніки, зокрема 30 літаках і 60 гелікоптерах⁶⁸. Чергова масштабна демонстрація сили — вчення «Кавказ 2020» — була запланована на вересень⁶⁹.

Як зазначав екскомандувач Військово-морських сил України, голова Асоціації ветеранів ВМС України Сергій Гайдук, у Криму сформоване ударне угруповання, спроможне протистояти зміцненню НАТО в регіоні⁷⁰. Влітку 2019 р. угруповання російської армії в Криму нараховувало близько 30 тис. військовослужбовців, станом на середину липня 2020 р. йшлося вже про 32,5 тис. військовослужбовців, на озброєнні яких перебуває 200 бронемашин, 31 танк, 100 артилерійських систем, 34 гелікоптери, 63 літаки, 884 одиниці військової техніки⁷¹. За словами представника розвідки США, у найближчі чотири роки Москва планує направити на півострів ще 13 тис. військових. З урахуванням того, що там базується 81 російський військовий гелікоптер і літак, «радіус бойової дії охоплює всю Україну і по той бік Чорного моря. Це значно збільшує можливості нанесення удару, зокрема потенційного ураження Близького Сходу». Проте нарощування військової потуги не припиняється. Чорноморський флот РФ нещодавно перемістив до Криму 10 військових кораблів, із яких можливий запуск крилатих ракет «Калібр», дальність ураження яких сягає 1500 миль. Водночас у Росії тривають розробки поліпшеної версії «Калібру» з бойовим радіусом 2800 миль. Представник розвідки США заявив, що «Калібри» дадуть змогу флоту «завдавати удари по цілях за межами Чорного моря, зокрема у Південній Європі й Сирії, навіть не покидаючи Севастополя»⁷². А це відкріє нові горизонти просування «*русского мира*».

Мілітаристська риторика панівного класу Росії вкупі з послідовною мілітаризацією територій України, що перебувають під її прямим чи опосередкованим контролем, не залишають сумнівів у тому, що експансіоністської стратегії не відкинуто, а лише пригальмовано. Коментуючи події «*русской весны*» в інтерв'ю кі-

⁶⁸ Росія почала відпрацьовувати масову висадку тактичного десанту в окупованому Криму. *НВ*. 2019. 30 серп. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/okupanti-v-krimu-pochaliv-pracovuvati-visadku-taktichnogo-desantu-50040128.html>

⁶⁹ Військові навчання в Росії: експерт розповів, чим може відповісти Україна. *Україна 24*. 2020. 5 лип. URL: <https://ukraina24.segodnya.ua/ua/obshchestvo-news/2701-voennye-ucheniya-v-rossii-ekspert-rasskazal-chem-mozhet-otvetit-ukraina>; РФ проведе масштабні навчання, Україна відповість симетрично — Міноборони. *Українська правда*. 2020. 17 лип. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/07/17/7259695/>; Навчання «Кавказ-2020» підвищують загрозу поновлення Росією бойових дій — розвідка. *Українформ*. 2020. 17 серп. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3052065-navcanna-kavkaz2020-pidvisuut-zagrozu-ponovlennna-rosie-u-bojovih-dij-rozvidka.html>

⁷⁰ Павло Новиков. Ударне угруповання Росії: навіщо Крим перетворюють на військову базу. *Крим. Реалії*. 2018. 7 трав. URL: <https://ua.krymr.com/a/29213628.html>

⁷¹ У ЗСУ розповіли, з чого складається угруповання російської армії в окупованому Криму. *УНІАН*. 2020. 10 лип. URL: <https://www.unian.ua/war/rosiyski-viyska-v-krimu-chiselnist-armiji-rf-ta-z-chogo-skladayetsya-ugrupovannya-novini-donbasu-11069273.html>

⁷² Супутникові знімки показали масштаби нарощування Росією військової потужності в Криму. *НВ*. 2019. 12 черв. URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/suputnikoviv-znimki-pokazali-masshtabi-naroshchuvannya-rosiyeu-viyskovoji-potuzhnosti-v-krimu-50026761.html>

норежисеру А. Кондрашову у фільмі, показаному телеканалом Росія-1 15 березня 2015 р., В. Путін не без задоволення заявив: «Що стосується наших сил ядерного стримування, то ми готові були привести їх до стану цілковитої бойової готовності. Ми готові були це зробити. Адаже я розмовляв з колегами (керівниками країн Заходу. — *Авт.*) і говорив їм, що це (Крим. — *Авт.*) — наша історична територія, там проживають російські люди, вони опинилися в небезпеці, ми не можемо їх кинути»⁷³. Відтоді Кремль суттєво зміцнив свої «переговорні позиції», отже Україна, аби вижити, має неухильно зміцнювати свій оборонний потенціал.

Області України, що безпосередньо межують з РФ, Кримом та ОРДЛО, фактично існують в умовах невідвортної загрози військового вторгнення. Найбільший вибухонебезпечний майданчик сформовано на теренах так званих Л/ДНР. За даними командувача Об'єднаними силами Сергія Наєва, у травні 2019 р. чисельність 1-го та 2-го армійських корпусів, розміщених в ОРДЛО, сягала 35 тис. осіб⁷⁴. За висновками експертів НІСД, «російське окупаційне угруповання на Донбасі перебуває під оперативним управлінням штабу 8-ої загальновійськової армії Південного військового округу ЗС РФ. Безпосередньо штаб керує окупаційними силами через 11-те Управління територіальних військ. Окупаційні сили складаються з двох основних частин: оперативно-тактичного командування «Донецьк»⁷⁵ та 2-го армійського корпусу. За необхідності координацію дій цих формувань беруть на себе безпосередньо органи управління ГШ ЗС РФ». «2-й армійський корпус так званої Народної міліції ЛНР має до 12,5 тис. особового складу, до 125—130 танків, 360—365 броньованих машин, 110—120 артилерійських установок калібром понад 100 мм, 55—60 установок реактивних систем залпового вогню»⁷⁶. Чисельний військовий контингент, керований російськими військовими та «радниками» й укомплектований краще за низку армій країн світу, докорінним чином змінив логіку існування окупованих територій. ОРДЛО, що позиціонувалося проросійськими політтехнологами як квінтесенція культового Донбасу, неухильно перетворюється на його стереотипну протилежність, деградує економічно і соціально. Вирішальним аргументом на користь збереження ситуації в стані «таїючого» конфлікту є майже 100-тисячне угруповання ЗС РФ,

⁷³ *Факты и комментарии* (Київ). 2015. 17 марта.

⁷⁴ Наєв назвав чисельність окупаційного контингенту РФ у Криму і Донбасі. *ZN.UA*. 2019. 13 трав. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/nayev-nazvav-chiselnist-okupacijnogo-kontingentu-rf-u-krimu-i-donbasi-311074.html>; Безпосередньо на військову акцію щодо звільнення окупованої території піде мало часу — менше доби. *ТСН*. 2019. 12 трав. URL: <https://tsn.ua/ato/navoyennu-diyu-pide-menshe-dobi-a-golovne-zakripitis-na-kordoni-1343679.html>

⁷⁵ Налічує 15,5—16 тис. бійців, 210—214 танків, 580—585 броньованих машин, 68—70 установок реактивних систем залпового вогню, 230 артилерійських систем калібром понад 100 мм, не менше 36 установок протиповітряної оборони, 30—32 переносних зенітних ракетних комплекси. Крім того, ідеться про шість (за іншими джерелами 8—10) 152-мм артилерійських систем типу «Гіацинт-Б» та шість одиниць 300-мм реактивних систем залпового вогню БМ-30 «Смерч». Див.: *Війна на Донбасі...* С. 37—38.

⁷⁶ Там само. С. 39.

розгорнуте на південно-західному стратегічному напрямку уздовж російсько-українського кордону, та група військ, дислокована на Кримському півострові.

Один із найрозвинутіших промислових регіонів України, в якому створювалася п'ята частина ВВП країни, виявився надзвичайно вразливим. Власне, не випадково його обрали кремлівські політтехнологи як слабку ланку. Задум полягав у тому, аби відрізвавши Донбас, перетворити Україну з країни з розвинутою, хоч і технічно застарілою промисловістю, на країну третього світу — цілком залежну від провідних регіональних гравців. Високий рівень концентрації промислового виробництва (зокрема у таких сферах: виробництво та постачання електроенергії, газу, пари — 20,8 % загальноукраїнського показника у 2013 р.; виробництво металу та виробів з нього — 43,8 %; видобувної промисловості — 32,4 %; хімічної промисловості — 28,8 %; машинобудування — 22,8 %) ⁷⁷ міг би бути підосновою умовиводів про те, що виведення економіки Донбасу з підпорядкування Києву спроможне завдати нищівного удару не лише по економіці України, а й по її економічному суверенітету. Такі висновки, на щастя, були спростовані подіями 2014—2018 рр., адже не врахували рівня залежності економіки Донбасу від решти народногосподарського комплексу України. Згідно із розрахунками експертів, регіон був лідером зі споживання енергоресурсів. Виробляючи близько 16 % валового доданого продукту України, регіональна економіка споживала понад 25 % енергоресурсів ⁷⁸.

По семи роках український народногосподарський комплекс адаптувався до ситуації, що склалася ⁷⁹. Завдання реструктуризації економіки України, яке постало перед нею в контексті трансформаційного періоду, конфліктом на сході України було переведене у площину невідкладного. Тим часом відірвані від України райони Донбасу — наче відрізана рука. І не лише тому, що металургійна галузь регіону «зав'язана» на криворізьку руду та електроенергію, яка виробляється поза його межами, а інфраструктура регіону, зокрема автомобільні дороги та залізниця, «заточені» на транзит сировини, енергоносіїв та промислової продукції. Даючи вагому частку валютних надходжень, промисловий сектор регіону водночас був надто залежним від дотацій центру. Саме тому навіть у попередній конфігурації економіка Донбасу, попри настійливі зойки певних політичних сил про те, що він «годує Україну», потребувала України не меншою мірою, ніж Україна — Донбасу. Донбас, який перед тим десятиріччями начебто годував спочатку СРСР, згодом Україну, опинився в становищі бідняка, межею бажань якого став продуктивний набір із кількома кілограмами крупи, бляшанкою консервів, пачкою макаронів, чаю та цукру. Принизливе становище колишньої «Всесоюзної Кочегарки» є наслідком безвідповідальності місцевих псевдоеліт, непомірних амбіцій і гегемонізму керівних кіл Росії та наївності і довірливості місцевого

⁷⁷ Визначальні чинники та можливі сценарії розвитку постконфліктної ситуації на сході України. Аналітична доповідь. URL: <http://newukraineinstitute.org/new/431>

⁷⁸ *Війна на Донбасі...*

⁷⁹ Соціально-економічний розвиток регіонів України...

населення, що не спроміглося вчасно відрізнити правду від брехні. Останні шість років довели, що Донбас «годував» не Україну, а вузьке коло осіб, що зробили його своєю вотчиною. Як ще один дотаційний регіон Донбас Росії не потрібен: це навантаження на її економіку може стати критичним.

Натомість Україна та Донбас становлять економічну цілісність, і лише єдиний народногосподарський комплекс, врешті модернізований відповідно до світових трендів, спроможний стати економічною основою модерного українського проекту. Ця цілісність, що історично сформувалась упродовж ХІХ—ХХ ст., є джерелом сили державного й етнокультурного організму, запорукою його конкурентоспроможності, сталості та потенціалу розвитку. В іншому контексті окуповані райони Донбасу та анексований Крим приречені на існування на периферії неоевразійського простору. Власне, у цьому і полягає стратегічне завдання путінської Росії. Кремль досяг не так інтеграції «ЛНР» / «ДНР» у Росію, як відрубності їх від України та цивілізованого світу. Проте і такий напіврезультат шкодить інтеграції українського модерного проекту, хоч і не спроможний по суті виступити «скрепою» російського, спричиняючи його архаїзацію і відкидання в історичному часі. Оманливість сьогоденної «скрепної» ілюзії дорого коштуватиме, на жаль, не лише Росії.

«ЛНР» / «ДНР» задумувалися певними рушійними силами «русской весны» як альтернативний політичний проєкт і альтернативна історична реальність. Роки «русскомирського» експерименту на окупованих теренах засвідчили його утопічність і невідповідність настроям місцевих мешканців. Немає секрету в тому, що «ЛНР» / «ДНР» існують виключно завдяки «діяльній участі» Росії⁸⁰. Це, зокрема, понад 30 тисяч добре озброєних і навчених російських військових, а також постійні гумконвої, що на 70 % складаються із засобів ведення війни⁸¹.

Вплив війни на суспільство є колосальним і не лише руйнівним. Як засвідчують щорічні соціологічні моніторинги⁸², за п'ять років індекс аномічної деморалізації знизився на бал, в 2,5 раза зросла чисельність тих, хто вважає, що спроможні протистояти зловживанням влади; зміцнилися горизонтальні зв'язки і групи взаємодії, українці навчилися діяти методом самоорганізації (за словами Є. Головахи, «суспільство здатне протистояти порушенням прав не методами охлократії, не методами одноразових майданів. Воно вірить і може чинити системний опір, який,

⁸⁰ Найбільшу з відкритих інформаційних баз, в якій зібрано та систематизовано факти російської військової агресії проти України, створила міжнародна спільнота *InformNapalm* (див.: URL: <https://informnapalm.org>).

⁸¹ Владимир Горбулин. Широкомасштабной войны с Россией не будет. *Факты*. 2019. 17 янв.

⁸² Див.: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 3 (17). Київ, 2016 (розділи 1, 2 і 3); Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 2 (16). Київ, 2015 (додаток: таблиці моніторингового опитування «Українське суспільство-2015»); Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 1 (15). Т. 1. Київ, 2014 (додаток: таблиці моніторингового опитування. Опитування «Українське суспільство-2014»). *Сайт Інституту соціології НАН України*. URL: <http://i-soc.com.ua/ua/edition/ukrainske-suspilstvo/issues>

до речі, більш конструктивний»⁸³). Організаційно — це інший вимір розвитку горизонтальних зв'язків, що засвідчує: Україна впритул підійшла до вирішення завдання руйнування патерналістської моделі відносин влади і суспільства⁸⁴.

Загалом позитивними можна вважати зміни в геополітичному самоусвідомленні пересічних українців. Якщо 2012 р. до союзу з Росією та Білоруссю позитивно ставилися 54 %, а проти нього було 22 %, то 2018 р. проти — 56 %, за — 25 % мешканців України. Якщо ставлення до вступу в НАТО було абсолютно непопулярним, навіть на Галичині (загалом за — 15 %, проти — 54 %), то нині, за підрахунками соціологів, референдум щодо вступу до НАТО дав би ствердну відповідь більшості⁸⁵. Констатуючи позитивні зрушення, варто наголосити, що негативну мобілізацію під впливом воєнних загроз державному суверенітету не можна перетворювати на системотвірний чинник внутрішньої політики.

На жаль, давно назрілі зміни відбуваються під впливом війни, що набула зтяжної форми і вже характеризується ознаками соціальної втоми. Найважчий тягар війни несуть на своїх плечах ветерани та всі ті, хто за службовим або професійним обов'язком має справу з війною. Їхня чисельність пропорційно зростає. За даними Комітету Верховної Ради у справах ветеранів, учасників бойових дій, учасників АТО та людей з інвалідністю, на 2 квітня 2018 р. учасниками АТО були 329,5 тис. осіб, середній рік ветеранів становив 35 років. Понад тисяча учасників покінчили життя самогубством, серед них переважають хлопці 1995—1998 рр. народження⁸⁶. У вересні 2019 р. статус учасника бойових дій мали вже близько 370 тис. осіб, інвалідами стали майже 11 тис. ветеранів⁸⁷. Тож і державі, і суспільству ще доведеться розробити і запровадити ефективні програми нівелювання згубних психологічних впливів війни.

Варто пам'ятати, що протистояння українського та російського політичних і соціокультурних проектів не завершиться після припинення гарячої фази збройного

⁸³ Головаха Євген. Українці вирости, погладшали, менше палять і не багато п'ють. *Укрінформ*. 2018. 12 груд. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2605195-evgen-golovaha-zastupnik-direktora-institutu-sociologii-nan-ukraini.html?fbclid=iwar0ppa3wvuw3pu5ohopcfsziilg105g4mcalli9y6yuaed7uz1kh1iczjpk>

⁸⁴ Досі половина суспільства вважає, що влада має вирішувати всі проблеми.

⁸⁵ Головаха Євген. Українці вирости...

⁸⁶ Понад тисяча учасників АТО покінчили життя самогубством. *УНІАН*. 2018. 24 квітня. URL: https://www.unian.ua/war/10092815-ponad-tisyacha-uchasnikiv-ato-pokinchili-zhittya-samogubstvom.html?utm_source=unian&utm_medium=related_news&utm_campaign=related_news_in_post&fbclid=iwAR1WuVBZ8kHKxHZLAI-M4dszymr7UjyFPadkcHVtWxX3yWwhZwbZECLX_o

⁸⁷ У Мінветеранів порахували кількість учасників бойових дій. *Слово і діло*. 2019. 18 верес. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/09/18/novyna/suspilstvo/minveteraniv-poraxuvaly-kilkist-uchasnykiv-bojovux-dij>; Рекордсменка за кількістю УБД — Дніпропетровщина, а серед відомств — Міністерство оборони. *Армія Інформ*. 2019. 25 лип. URL: <https://armyinform.com.ua/2019/07/rekordsmenka-za-kilkisty-ubd-dnipropetrovshhyna-a-sered-vidomstv-ministerstvo-oborony/>; В Україні на обліку майже 370 тисяч учасників бойових дій. *Укрінформ*. 2020. 17 серп. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2782328-v-ukraini-majze-370-tisac-ucasnikiv-bojovih-dij.html>

конфлікту. У цьому полягає докорінна відмінність конфлікту на Донбасі від, скажімо, Косова та решти конфліктів, що спалахнули на межі тисячоліть у Європі⁸⁸. Певні паралелі можна провести лише із ситуаціями навколо Придністров'я та Абхазії, однак обидві виникли за безпосередньої участі Росії та є проекцією стратегії розширення «руського мира». За підрахунками О. Панфілова, на утримання російських військових баз в Абхазії, Вірменії, Білорусі, Казахстані⁸⁹, Киргизстані, Придністров'ї⁹⁰, Таджикистані та Південній Осетії 2018 р. було виділено близько 19 трлн руб.⁹¹

Донбаська криза є якісно новим наслідком експансіонізму Росії, розвивається на притаманному лише Донбасу соціально-економічному та етнокультурному ґрунті, отже вимагає розробки принципово нових інструментів вирішення. Легко важити розв'язанням фундаментальних проблем соціально-економічного та етнокультурного розвитку регіону, як це робили упродовж років незалежності, означає заганяти їх у глухий кут, формуючи ще більший і руйнівніший за своїми наслідками вибух у середньостроковій перспективі. Донбас потребує потужної системної гуманізації, що допоможе регіону вийти зі стану хронічної соціокультурної кризи, спричиненої деіндустріалізацією та сімома роками «гібридної війни».

Сім років поспіль колишні «дві України» існують у режимі «Україна *vs* ОРДЛО». Поміж ними — «сіра зона», де немає української (як і будь-якої іншої) влади, отже, немає медобслуговування, освіти, елементарного захисту, тобто повноцінного, напоеного справжніми барвами і пахощами життя. Є лише постійне очікування смерті або якогось іншого кінця. Нині ОРДЛО та «сіра зона» — це своєрідний геополітичний Чорнобиль, рукотворно вибудований на угоду чужим інтересам в індустріальному серці України. Ця кровоточива рана, на жаль, є не єдиною проблемою України сьогодні, утім, вона є найкритичнішою. Не меншою проблемою досі є те, що у суспільстві немає консенсусу щодо ставлення до цієї рани. Після доленосних випробувань на вищих державних щаблях лишається чимало тих, хто по-дитячому розмірковує, що вона загоїться, варто лише припинити стріляти.

Один з імовірних сценаріїв розвитку ситуації, що його озвучили 2015 р. В. Горбулін, О. Власюк і С. Кононенко («Спровоковані й роздмухані Росією на пострадянському просторі конфліктні ситуації перетворюються на один вузол кри-

⁸⁸ Вважаємо цілком слушним висновок про те, що «ані етнічний, ані мовний, ані релігійний фактори суттєво не вирізняють Донецьку чи Луганську області на фоні країни загалом. Різкої політичної диференціації суспільства на підставі культурних ознак в Україні немає. Навпаки, відчувається тенденція взаємної асиміляції та зберігається можливість вільного вибору особою своєї етнічної, мовної та релігійної ідентичності. Отже, війна на Донбасі не є внутрішнім етнополітичним або ж релігійним конфліктом, на зразок тих, що були в Ольстері, Карабаху або в Боснії» (*Донбас в огні. Путівник зоною конфлікту*. С. 24—25).

⁸⁹ Це єдина країна, яка отримує плату — близько \$200 млн на рік — за використання своєї території як полігонів.

⁹⁰ Оперативна група у Придністров'ї налічує близько тисячі осіб. Тут розташований один із найбільших у Європі складів військової техніки та зброї, зокрема понад сотня танків, більше ніж 200 ракетно-зенітних комплексів, «Гради», майже 35 тис. автомобілів та ін.

⁹¹ Олег Панфілов. Скільки стоить «любовь» к России? *НВ*. 2018. 24 сент. URL: <https://nv.ua/opinion/skolko-stoit-ljubov-k-rossii-2496098.html>

вавих суперечностей і збройних протистоянь, що охоплюють євразійські й східно-європейські геополітичні сфери. Подібна зона конфліктогенності має всі шанси поєднатися з близькосхідною у ще більший конфліктний осередок. Ісламський фундаменталізм і тероризм може стати тією ланкою, що небезпечно поєднає палаючий пострадянський простір із палаючим Близьким Сходом через Кавказ і Причорномор'я»⁹², досі не втратив актуальності. Слід додати, що доктринальні засади «*русского мира*» не заперечують імовірності підривної діяльності на два фронти та одночасної участі у двох ворожих блоках (західному — антимусульманському та мусульманському фундаменталістському — антизахідному) з метою послаблення обох геополітичних акторів та підвищення в такий спосіб власне Росії. Втілення такого сценарію суттєво підважено лише семирічним опором України, що загальмувала розповзання «*русского мира*» ціною майже щоденних втрат.

Досі непевними залишаються сценарії повернення Донбасу та Криму. Як за свідчила хвиля обурення через актуалізацію так званої «формули Штайнмаєра», не лише українське суспільство не вдасться змусити «проковтнути» імітаційне замирення. До реального забезпечення умов «формули» не готова Європа, як єдиний реальний колективний гарант руху України до миру. І тим більше — не готовий Кремль, що використовував її як відворотний маневр і привід для чергових інсинуацій. На момент «формулювання» пропозиція Ф.-В. Штайнмаєра, можливо, і мала сенс, однак з того часу не лише багато води сплило: докорінним чином змінилася ситуація в Україні та на окупованих територіях.

За різними оцінками, на теренах ОРДЛО сконцентровано близько мільйона одиниць зброї, тобто по одному стволу на кожні чотири мешканці разом із бойовиками. Близько половини пересічних жителів — пенсіонери і діти. Чи потрібно казати, чого у такій ситуації варті не лише пропозиції Штайнмаєра, а й заклики «ура-патріотів» підняти повстання в тилу ворога і вигнати окупантів?

Від 2014 р. питання реінтеграції окупованих районів Донбасу та анексованого Криму є предметом україно-ємоційної суспільної дискусії, до якої не долучився хіба що ледачий. Це й не дивно: на ньому нагрівали руки, підіймали й втрачали рейтинги всі політики та публічні особи. За всієї емоційності, панікерства й надмірної драматизації, не відмовиш у доречності зауваженню Валерія Пекара, що за будь-якого сценарію повернення Донбасу «Україна постає перед двома гігантськими проблемами: відновлення Донбасу та національне примирення»⁹³. Тож вирішення питання стане тестом на рівень мудрості й відповідальності. Громадянської — мешканців України. І державницької — держави Україна.

Такі рішення не бувають простими. Вони стають *принципово можливими* і *можливо простішими*, якщо громадяни і держава не ставляться до своїх регіонів і громадян як до баласту, що його треба скинути за першої ж загрози. Саме це і є тестом на цивілізаційну зрілість. Чи можна, приміром, уявити, що США ладні

⁹² Горбулін В.П., Власюк О.С., Кононенко С.В. С. 78.

⁹³ Валерій Пекар. Донбас, ласкаво просимо додому. *LIVEJOURNAL*. 2017. 20 листопада. URL: <https://9news.livejournal.com/21570405.html>

будуть поступитися частиною своєї території та громадян, які на ній проживають, на користь Мексики чи Канади? За нинішньої геополітичної конфігурації такий сценарій є фантастичним. Тож Україна мала б працювати над тим, аби в майбутньому такого роду бажання не народжувалися у її сусідів.

Доволі часто розмірковування вітчизняних експертів перегукуються з ходом думок російських колег. «Україна бореться не лише за Донбас, а й за остаточне утвердження в Приазов'ї та Причорномор'ї, які є важливою ланкою цього більш широкого геополітичного масиву, який включає також і прикаспійські терени»⁹⁴. Розпочинаючи аналіз російсько-українського геополітичного суперництва з Дикого поля, Війська Запорозького, ба глибше — часів прокладення «Шовкового шляху», коли для того, аби дістатися з Європи до Китаю треба було витратити від кількох місяців до кількох років, часом забувають, що нині концептуальні схеми класичної геополітики вже не є безсумнівними. Історичний бекграунд важливий для розуміння витоків формування сучасних проблем, однак не є безпосереднім генератором сучасних негараздів. Власне, їх генерує архаїчність мислення, притаманна керівним колам Росії. Саме її потрібно враховувати.

Дехто з українських можновладців усе ще перебуває в полоні ілюзій, вважаючи, що неоевразійська геополітична платформа надасть їм гарантії недоторканості влади та статків, незаконно отриманих упродовж трансформаційного переходу. Практика «*русского мира*» в Криму й на Донбасі засвідчує, що їхні надії є самонавіюванням, смертоносною ілюзією. Не менш смертоносними є й ілюзії ліворадикальних сил, що вбачають у фрагментації або деконструкції України шанс для комуністичного реваншу. Досвід втілення російської стратегії щодо України в Криму та ОРДЛО показує: російська експансія означає повну заміну псевдоеліт (аж до їхнього фізичного знищення), неодноразовий переділ власності, що супроводжується колосальними моральними і фізичними збитками, і що надважливо — архаїзацію суспільно-політичного та етнокультурного життя, зведення його до певного набору імітаційних сурогатів, повну втрату історичної перспективи держави-гібрида та його населення. Це гірка і страшна правда. Її усвідомлення має стати основою морального і ціннісного вибору, що спроможний вберегти Україну від перетворення на територію чергової геополітичної катастрофи.

Усі війни закінчуються миром. Рано чи пізно мир прийде й на український Донбас. Проте мир не має прийти через капітуляцію України перед «*руським миром*». Бо в геополітичній ситуації, що складеться після цього, йтиметься не лише про те, кому формально належатиме ця пошматована війною земля, а про те, яким стане замирений світ, які цінності лежатимуть у його основі. Чи буде це світ для людини, чи, навпаки, для нового Голема безжальної державної машини, здатної перемолоти будь-який людський матеріал на порошок.

⁹⁴ Горбулін В.П., Власюк О.С., Кононенко С.В. С. 23.

ПІВОСТРІВ НЕСВОБОДИ

Суспільно-політична ситуація в Криму. Життя покаже, скільки часу історія відведе на існування евфемізму «*крымская / русская весна*». Тим, хто його вигадав на сконі зими 2013—2014 рр., він певне видавався надзвичайно вдалим. Примарна романтична словоформа, покликана пробуджувати найтепліші згадки про ранню, запашну і серпанкову весну, що приходить у кримський степ, передгір'я та південнобережжя набагато раніше за материкову Україну, відразу розколола суспільство. Відтоді замість алузій до раннього квіту та буяння природи, що пробуджується до життя, словосполучення викликає геть не принадні асоціації. Невідомі особи у камуфляжі, групи казаків у характерних одностроях, яких раніше не бачили на півострові, та міліцейські наряди, що не помічали очевидного: у Криму відбувається щось зловісне. Врешті «зелені чоловічки», які блокували найважливіші державні установи та українські військові частини, стали ознакою того, що життя Криму і кримчан змінюється докорінним чином, а за поетичною назвою «*крымская весна*» приховується анексія, цинічне пограбування колишнього геополітичного союзника — у час, коли Україна не спроможна була жодним чином відповісти на свавілля. Для українського Криму та українських громадян «*крымская / русская весна*» стала початком геополітичної «зими», що несла смерть і руйнування.

Восени 2015 р. директор кримського філіалу Інституту країн СНД (установи, що відіграла значну роль у поширенні ідеології «*русского мира*»), член Громадської палати РК Андрій Нікіфоров, коментуючи півторарічний досвід існування Криму в Росії, пишномовно розмірковував: «Крим нині стоїть на роздоріжжі: або наше співтовариство знайде нову, величну мету, заради якої варто буде жити й боротися, або без цієї вели-

кої мети ми прискорено перетворюватимемося на нудну, пересічну провінцію. В чому б могла полягати нова історична місія республіки? На мій погляд, на трьох різних рівнях Крим спроможний відігравати (і почасти вже відіграє) роль свого роду регіону — Че Гевари. В світовому масштабі ми продемонстрували, що регіон здатний реалізувати свою мрію, відновити те, що я називаю “геополітична справедливість”. Крім того, ми є збудниками спокою на всьому пострадянському просторі, новою, народною моделлю його реінтеграції. До речі, саме тому навіть найближчі союзники Росії — лідери Білорусі та Казахстану — так насторожено без захвату сприйняли кримський прецедент. Адже якщо реінтегруються не еліти, а народи, навіщо нам потрібні всі ці товариші — Лукашенко та Назарбаєви з їхніми капризами та не завжди здоровими амбіціями?». Наголошуючи на прикладі «кримської весни», аналітик фантазував: «Крим може стати моделлю, певним зразковим регіоном Російської Федерації. Моделлю, котра згодом буде тиражуватися по всій території нашої країни. Це амбіційне завдання, але воно може зацікавити не лише кримську політичну еліту та залучити не лише кримські ресурси. Це завдання федерального рівня. До слова, Кремль уже визначив масштаби проекту і параметри власної участі в ньому. І те й інше, за нашими мірками, грандіозно. Але без нас найбільш грандіозні задуми, найщедріші інвестиції результату не дадуть. До того ж хіба не за це ми боролися? Адже боротьба йшла за те, щоб жити з Росією одним життям, одними радощами і вирішувати спільні проблеми. Радощі спільні вже пережили. Настав час і за вирішення спільних проблем взятися»¹.

Прикметний зразок пропагандистської риторики власне унаочнив обшир ілюзії низки політичних активістів та «експертів», що не знаходили собі місця в незалежній Україні, а згодом виявилися так само чужими в Росії². Політичні ілюзії низки промоутерів і симпатиків «кримської весни», як уже було в його історії, почали незабаром розвіюватися.

Найшвидше відбулася адміністративна інтеграція півострова. 28 липня 2016 р. Кримський федеральний округ було скасовано, його передали до Південного федерального округу з центром у Ростові-на-Дону. Рішення мало формальні підстави, адже округ був найменшим серед наявних, однак це означало не тільки зведення Криму до рівня пересічної російської глибинки (про що так переймався А. Нікіфоров), а й потужний удар по амбіціях сил, які стали у керма кримського пароплаву навесні 2014 р. Передусім вони були пригальмовані на рівні законодавчих

¹ Андрей Никифоров: Крым разрядился... *Милли Фирка*. 2015. 1 нояб. URL: <http://milli-firka.org/> андрей-никифоров-крым-разрядился/

² Промовистим у цьому сенсі є коментар П. Казаріна щодо діяльності та позиції самого А. Нікіфорова: «Для таких, як він, головна проблема Януковича полягала в тому, що він був недостатньою мірою Путіним. А недолік Радянського Союзу — в тому, що він не до кінця русифікував українців. Вони всі були на війні ще тоді, коли Росія її офіційно не розв'язала. А потім сталася анексія, і вони стали ще завзятіше боронити символ віри. І нині вже головний закид Путіну з їхнього боку — це те, що він недостатньою мірою Путін. І те, що ще не поділяє танковими клинами сусідню країну на зони окупації» (Казарин П. Крым и его проигравшие победители. *НВ*. 2018. 7 дек. URL: <https://nv.ua/opinion/krym-i-cho-proihravshie-pobediteli-2512013.html>).

ініціатив. Претендуючи на особливий статус у Російській Федерації (як-от Чечня і Татарстан), місцевий політикум запропонував поправки до майже 50 федеральних законів. Натомість Державна Дума ініціювала закон про особливий економічний режим для півострова, що передбачав розширення повноважень Криму в напрямі самостійного пошуку інвестицій, а не використання державних субсидій. По багатьох гучних заявах сподівання на потужні інвестиційні вливання розвіялися. В умовах руйнівної дії міжнародних санкцій на російську економіку та вичерпання державних резервів Кремль перейшов до суворої економії, насамперед у соціальній сфері. Напрямок неочікуваних кримчанами змін у ставленні до сакрального півострова сформулював Д. Медведев під час перебування у Феодосії, і ця фраза невдовзі стала головним мемом 2016 р.: «Грошей немає, але ви тримайтеся»³.

Чимдалі навіть у середовищі палких прибічників міжнародного злочину, упакованого в обгортку рятувальної операції та «добровільного масового волевиявлення кримчан», поширювався песимізм. Обіцянки, якими годували кримчан навесні 2014 р., і реалії життя російської глибинки виявилися незіставними. Екзальтований умоглядною нацистською загрозою з боку Києва кримський соціум опинився у задзеркаллі, де слова про міжнаціональний мир і злагоду цілком органічно сполучаються зі щоденними практиками державної асиміляції, а антикорупційна риторика — із безсоромним розкраданням бюджетних коштів і неприхованими зловживаннями владою.

Та й чи можна було очікувати іншого від сил, які стали при владі на гребні антидержавного збурення, спираючись на багнети російських силовиків? Розумування «експертів» щодо великої місії Криму в доленосній перебудові світу було не чим іншим, як доброю міною при поганій грі. Не Крим був стандартом змін майбутнього, це Росія вкотре виступала шаблоном його стандартизації. Так звані герої кримської весни були міжнародними злочинцями, а політологічна обслуга — лише співцями злочину, що намагалися надати йому іншого значення. Тож і владу свою вони боронили відповідними методами.

У листопаді 2014 р. міжнародна правозахисна організація *Human Rights Watch* у звіті «Ураження в правах: порушення у Криму» звертала увагу на загрозливі масштаби практики викрадання людей «кримською самообороною», яка від перших акордів «русской весны» дублювала і прикривала дії російських військових із захоплення півострова, а згодом стала опорою затвердження влади С. Аксьонова на місцях⁴. Заблокувавши активність громадських активістів і

³ Дослівно: «Знайдемо гроші, зробимо індексацію. Ви тримайтеся тут, вам усім усього найкращого, гарного настрою і здоров'я» (див.: Неделя в экономике. «Денег нет, но вы держитесь» — эта фраза уже вошла в историю. *Независимая газета*. 2016. 29 мая). Врешті заслужені кримські пенсіонери, прибічники КПРФ, попри всі перепони почали виходити на акції з транспарантами «Уряд Медведева — вороги народу» (У Сімферополі мітингували проти пенсійної реформи. *Крим. Реалії*. 2018. 7 лип. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/29348649.html>).

⁴ Rights in Retreats. Abuses in Crimea. *Human Rights Watch*. 2014. 17.11. URL: <http://www.hrw.org/ru/node/130593>

журналістів⁵, новопостала влада упродовж квітня 2014 р. деморалізувала проукраїнськи налаштованих громадян. Непоодинокі ексцеси в місцях дислокації українських військових⁶ та блокування українських військових частин справляли гнітюче враження на мирне населення. Деморалізація особового складу ЗСУ та населення, що їх підтримувало, значно спростила завдання російських диверсантів і колаборантів. Врешті всі свої сили вони спрямували на забезпечення відповідного інформаційного супроводження переможної ходи «*русского мира*» в Криму та знищення осередків потенційного українського спротиву. Пік протиправних дій, спрямованих проти особистостей і громадських організацій, які опиралися анексії, припав на лютий-квітень 2014 р. Навесні та влітку 2014 р. з огляду на пряму загрозу життю АРК змушені були залишити деякі громадські діячі та активісти, а невдовзі — і журналісти. Унаслідок загрози життю і здоров'ю з півострова виїхали особи, з якими в масовій свідомості тісно асоціювалися українізація та українськість. У квітні 2014 р. через погрози ФСБ карним переслідуванням за фактом терористичної діяльності Крим змушений був залишити глава греко-католицької общини Ялти⁷. 10 квітня 2014 р. написала заяву про звільнення і невдовзі виїхала з Криму директор сімферопольської української гімназії Наталя Руденко, а за кілька тижнів в Україні вперше з часів розвалу СРСР як масове явище з'явилися політичні біженці.

Громадська ініціатива «Крим SOS» станом на 2018 р. зафіксувала на анексованому півострові 422 випадки порушення прав людини, з них: 213 випадків етнорелігійної дискримінації, 135 — незаконних затримань / арештів, 106 випадків тиску на ЗМІ, 85 обшуків і рейдів, 41 викрадення, 26 випадків катувань, 24 адміністративних арештів і штрафів, 21 випадок заборони мирних зібрань, 17 — незаконного карного переслідування, 12 — заборони на в'їзд / виїзд із Криму та депортації, шість випадків умисного вбивства. Чотири смерті, 16 політ'язнів, 286 затримань, 340 допитів, 62 обшуки, 46 арештів і 104 штрафи — такими виявилися наслідки для кримчан, нелояльних до окупаційної влади.

Прикриваючись риторикою про боротьбу з екстремізмом, органи так званої держбезпеки, доукомплектовані росіянами, розгорнули масований наступ на права людини. Об'єктом переслідування стали особи та групи, які не визнавали анексії Криму та результатів нелегітимного «референдуму». Переслідуючи та

⁵ Юрій Луканов: «У Криму практично все придушили». *Крим. Реалії*. 2018. 30 трав. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29259269.html>. Про масове порушення свободи слова в окупованому Криму див.: Луканов Ю. *Пресувальна машина: як Росія знищувала свободу слова в Криму*. Київ, 2018 (англ. мовою — *The Press: how Russia destroyed freedom of media in Crimea*).

⁶ 6 квітня 2014 р. в гуртожитку військовослужбовців, які очікували на відправку до материкової України, молодший сержант російських ЗС Євген Зайцев убив начальника оперативного відділення штабу 10-ї Сакської окремої морської авіаційної бригади (в/ч А1100) ВМС ЗСУ майора Станіслава Карачевського. За словами очевидців події, у гуртожитку було чуто вибухи та постріли (*Крим SOS*. URL: <http://crimeamap.krymsos.com/ru/stories.html>).

⁷ Там само.

ув'язнюючи опонентів ідеї «Крим#наш», російська влада зачищала майданчик імовірного культивування протестних та антиросійських сил. У цій своїй непримирній позиції вона була набагато послідовнішою за владу українську, яку так довго критикували за «пригнічення» росіян. Один із перших показових процесів відбувся 12 грудня 2014 р. На ньому Геннадій Афанасьєв⁸ був засуджений до семи років колонії суворого режиму «за участь у терористичному угрупованні» (так звана справа «терористів групи Сенцова»). Шиту білими нитками справу⁹ сфабрикували проти колишніх співробітників кримського аналітичного центру «Номос»¹⁰ і журналу «Чорноморська безпека» Дмитра Штиблікова і Олексія Бессарабова. Разом із Володимиром Дудкою їх затримали у Севастополі влітку 2014 р. За звинуваченням у підготовці диверсій на замовлення української розвідки Д. Штибліков був засуджений до п'яти років колонії суворого режиму та штрафу в 200 тис. рублів. О. Бессарабов і В. Дудка 4 квітня 2019 р. засуджені Севастопольським міським судом до 14 років ув'язнення й доправлені в СІЗО «Матроська тиша»¹¹. Про те, які інструменти застосовували на етапі «слідства», розповів фігурант справи Євген Панов, який зробив заяву про застосування до нього тортур. У 2016—2018 рр. за підозрою у роботі на українську розвідку та підготовку диверсій у Криму було заарештовано близько десятка осіб. Власне, справа про чергового «українського диверсанта» з'являлася щоразу, коли суспільну думку треба було мобілізувати навколо потрібного владі політичного порядку денного.

Півострів, який у промовах офіційних осіб протиставляється «нацистській Україні», загрузлий у політичних чварах і безладі, як майданчик політичної стабільності й злагоди, давно звик до обшуків і арештів за надуманими політичними звинуваченнями. Саме вони і стали найдієвішим інструментом досягнення умоглядної «злагоди», що водночас покликана унаочнювати бурхливу діяльність численної армії правоохоронців, які наводнили «півострів щастя», бо інших інструментів утримання анексованої території та тримання в покорі місцевого на-

⁸ Згодом його вдалося обміняти на фігурантів справи про сепаратизм О. Гліщинську та В. Діденка.

⁹ Справа так званих українських диверсантів («Диверсійно-терористична група головного управління розвідки Міністерства оборони України»), за якою проходять колишні військовослужбовці, на момент арешту — підприємці: Володимир Дудка, Гліб Шаблій, Олексій Стогній, Дмитро Штибліков, Олексій Бессарабов, Євген Панов, Андрій Захтей (див.: *Крим SOS*. URL: <http://crimeamap.krymsos.com/ru/stories.html>).

¹⁰ Неурядова організація, що спеціалізувалася на дослідженнях у сфері міжнародних відносин, національної безпеки та євроатлантичної інтеграції в Чорноморсько-Каспійському регіоні.

¹¹ Іван Путілов. «Справа кримських експертів»: що відбувається з «диверсантами» Штибліковим, Бессарабовим та Дудкою. *Крим. Реалії*. 2018. 9 черв.

15 жовтня 2019 р. Верховний суд Росії відхилив скаргу захисту, затвердивши вирок. Водночас адвокати працюють над оскарженням його рішення в касаційному порядку (див.: Засуджені у «справі українських диверсантів» Дудка і Бессарабов оскаржують вирок — адвокат. *Радіо. Свобода*. 2019. 15 жовт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-dudka-bessarabov-sud-vyrok-oskarzhennia/30217876.html>).

селення, не звиклого за українських часів до абсолютного суспільно-політичного «штилю» і одноманітності, Росія не практикує.

Уже на першому році «повернення до рідної гавані» у Криму утворилася й відтоді збільшується група політичних в'язнів, справи яких тягнуться роками, тим часом як бранці потерпають від знущань у СІЗО. Звичними стали викрадення та застосування тортур (наприклад історія Рената Параламова), протидія журналістській діяльності, арешти правозахисників, застосування «каральної» психіатрії. Упродовж років не розслідуються справи зниклих безвісти навесні-влітку 2014 р. Процедурні питання використовуються для того, аби тримати родичів зниклих у виснажливій емоційній напрузі та унеможливити позовання до європейських інстанцій. Правозахисники зазначали, що жодна зі справ про резонансні викрадення, де немає побутового сліду, зокрема й Решата Аметова¹², не була розслідувана, винні не покарані¹³.

Станом на жовтень 2018 р. абсолютне лідерство з порушення прав людини утримувала адміністративна столиця Криму — м. Сімферополь (205 випадків). 31 випадок зафіксовано у Севастополі, 26 — в Армянську, 15 — в Ялті, 11 — у Бахчисараї, дев'ять — у Керчі, сім — у Джанкої, шість — у Білогорську, по чотири — у Советському, Красноперекоську та Серебрянці, по три — у Леніному та Саках, по два — у Грушеві, Новофедорівці, Красногвардійському, Феодосії, Чорноморському, Щebetовці, Євпаторії, Воїнці, Піонерському та Старому Криму. У 29 населених пунктах сталися одиничні випадки¹⁴.

Правозахисники констатують, що абсолютну більшість тих, хто постраждав унаслідок порушення прав людини, становлять кримські татари. Відомості, розміщені на сайті «Крим SOS», подають як розлогий соціальний зріз (фермер Мустафа Мустафаєв, активісти кримськотатарського національного руху Бекір Дегерменджи, Асан Чапух і Кязим Аметов, голова меджлісу Первомайського району Енвер Алядінов, журналісти та колишні українські військовослужбовці тощо), так і діапазон звинувачень (розповсюдження наркотиків, екстремізм, зазіхання на територіальну цілісність, здирництво, здійснене групою осіб, шпіонаж, диверсійна діяльність).

Реагуючи на відверто тенденційну діяльність кримської поліції та ФСБ, 14 жовтня 2017 р. понад 100 осіб вийшли на одиночні пікети з плакатами «Кримські татари не терористи», «Зупиніть безчинства силовиків у Криму», «Свободу політв'язням». 34 протестувальники було затримано. Завдяки одностайній

¹² На початку вересня 2019 р. прокуратура АРК повідомила про розкриття справи Р. Аметова та оголосила підозрюваних у його вбивстві членів кримської самооборони у міжнародний розшук (Прокуратура АРК раскрыла похищение крымскотатарского активиста Рената Аметова. *QHA media*. 2019. 10 сент. URL: <https://qha.com.ua/novosti/prokuratura-ark-raskryla-pohishhenie-krumskotatarskogo-aktivista-reshata-ametova-podozrevaemye-obyavleny-v-mezhdunarodnyj-rozysk>).

¹³ Див.: «Жодне резонансне викрадення в Криму не розслідується» — Еміль Курбедінов. *Крим. Реалії*. 2018. 30 трав. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29259339.html>

¹⁴ Права человека в Крыму. Назад на три столетия. URL: <http://crimeamap.krymsos.com/ru/map.html>

позиції кримськотатарської громади, вагомо підкріпленій злагодженою роботою правозахисників і міжнародним резонансом, градус негативізму та дискримінації з боку силових структур вдалося дещо знизити, однак про нормалізацію ситуації не йдеться. Універсальне звинувачення в екстремізмі є платформою перманентних репресивних дій проти громади та її лідерів, спрямованих на каналізацію протестного потенціалу.

Кримські татари, які вже не перше сторіччя є універсальним «Іншим» для росіян у Криму і які навесні 2014 р. знову засвідчили свою принципову позицію у зіткненні під Кримським парламентом, цілком прогнозовано стали першочерговим об'єктом відточування колонізаційних практик сьогодення. Порівняно з попередніми епохами, вони не змінилися у своїй суті, набувши нового звучання. Окупаційна влада маніпулює громадською думкою та знеособлює протестний рух, створюючи фіктивні громадські організації та заборонивши Меджліс кримськотатарського народу, нав'язує нікому не відомих осіб як уособлення громадської думки та ізолює визнаних громадських авторитетів, пропагуючи фальшиві суспільні настрої у ЗМІ та виштовхуючи з Криму телеканал *АТР*, унеможлиблює навчання кримськотатарською мовою й безсоромно нав'язує російську мову та імперський історичний дискурс, — власне, не вигадувала нічого нового: вона діє як справжня правонаступниця СРСР, тими самим інструментами, однією рукою даючи — іншою забираючи.

2018 р. серед 75 депутатів так званого Кримського парламенту лише троє були кримськими татарами. Це не заважало створювати картинку прихильного ставлення «*русского мира*» до кримськотатарської спільноти та уславлювати її осяйні перспективи у євразійському цивілізаційному майбутньому. Певне, так мають виглядати неодноразово озвучені заступником голови парламенту Криму Ремзі Ільясовим повідомлення про можливість запровадження квотного принципу формування органів влади в Криму¹⁵. Підносячи це чи не як ознаку особливої уваги до кримських татар, російські ЗМІ та політики умовчують, що система національних квот у російському законодавстві не закріплена, хоч і поширена в деяких суб'єктах Російської Федерації (Дагестан, Карачаєво-Черкесія, Кабардино-Балкарія). Застосування її є вимушеним кроком для підтримання консенсусу в регіонах із найменш усталеними традиціями демократії та хитким балансом міжетнічного порозуміння. У Криму, з його бурхливою політичною історією, постановка питання є оманливим маневром. Як зазначає Юлія Тищенко, «в Міжнародному суді ООН у Гаазі розглядається низка положень, пов'язаних із порушенням Росією статті про протидію дискримінації, і є невідкладні заходи, зокрема щодо питань представництва організації кримських татар — того ж Меджлісу»¹⁶, однак окупаційна адміністрація намагається зробити вигляд, що проблем із цим у Криму немає. Варто не забувати, що тимчасові поступки кримським татарам ніколи не

¹⁵ Сергій Громенко. Політика загравання: навіщо кримським татарам квоти в російських органах влади. *Крим. Реалії*. 2018. 13 лип. URL: <https://ua.krymr.com/a/29361247.html>

¹⁶ Там само.

мали на меті реальної гармонізації міжнаціональних відносин у регіоні, а лише слугували підвищенню запасу міцності владної конструкції.

Не менш прогнозованими видаються намагання використати кримсько-татарську громаду на зовнішньополітичному рівні з метою популяризації ідей «*русского мира*». У січні 2018 р. заступник голови уряду Криму, постійний представник Криму при президентові Росії Георгій Мурадов анонсував проведення в Анкарі російських «днів кримськотатарської культури»¹⁷. У квітні 2018 р. на круглому столі «Нові можливості кримськотатарської молоді в російському Криму» в Москві він не лише вкотре озвучив прагнення просувати цінності «*русского мира*» в Анкарі, а й вивів концепт «співвітчизників за кордоном» на якісно новий рівень, заговоривши про існування «кримськотатарських зарубіжних співвітчизників», до яких власне і зарахував усі татарські субетноси. Вершиною розумувань кремлівського призначенця стала думка про те, що після «возз'єднання» Криму з Росією усі гілки татарського народу — казанська, сибірська та кримська — возз'єдналися на одній території¹⁸.

Звісно, прагненням використати «мусульманську карту» в республіці зумовлюється й проект створення мусульманського університету, який Георгій Мурадов озвучив на відкритті форуму «Журналісти мусульманських країн за партнерство цивілізацій»¹⁹. Згодом про те саме казав і депутат Держдуми Руслан Бальбек, зазначивши, що заклад відкриється до кінця 2020 р. і буде міжнародним²⁰. З огляду на останнє зауваження можна припустити, що його використовуватимуть для підготовки «фахівців» і «радників» для роботи в мусульманському світі загалом та на Близькому Сході зокрема.

Слушним є зауваження Сергія Стельмаха про те, що поточна політика Кремля щодо мусульманських країн все більше нагадує пародію на радянську дипломатію²¹. Маніпулювання арабо-ізраїльським протистоянням і цивілізаційним конфліктом між Сходом і Заходом, увиразнене майже у сторічній історії безпосередньої присутності Росії на Близькому Сході, підтримка так званих прогресивних арабських режимів (зокрема сирійського диктатора Башара Асада) й терористичних угруповань так званого визвольного руху унаочнюють їхню подібність. Реанімація нафталінових радянських пропагандистських кліше, намагання створити віртуальну картинку осяйних перспектив кримськотатарського народу та його культури в «*русском мире*» є новим прочитанням апаратної сталінської коренізації, що намагалася використати «кримськотатарську карту» для позиціону-

¹⁷ Степан Остинов. В Турции весной пройдут дни крымско-татарской культуры. *Комсомольская правда*. 2018. 12 янв.

¹⁸ Рудольф Медведь. Новый винахід Кремля: «кримськотатарські співвітчизники». *Крим. Реалії*. 2018. 20 трав. URL: <https://ua.krym.com/a/29238581.html>

¹⁹ Сергій Стельмах. Мусульманський університет у Криму: «хитрий план» Кремля? *Крим. Реалії*. 2018. 29 квіт. URL: <https://ua.krym.com/a/29198767.html>

²⁰ За 2 года в Крыму откроют мусульманский университет. *Ворота@Крыма*. 2018. 23 апр. URL: <http://jankoy.org.ua/za-2-goda-v-krymu-otkroyut-musulmanskij-universitet>

²¹ Сергій Стельмах. Мусульманський університет...

вання Росії як захисниці пригноблених мусульманських народів. Це не заважає «захисниці» гноблених деінде мусульман тримати на короткому повідку власні мусульманські громади, за винятком хіба що чеченського анклаву. 2016 р. так званий Верховний суд Криму та Верховний суд РФ заборонили представницький орган кримських татар²², визнавши його екстремістською організацією, що зазіхає на територіальну цілісність Росії²³.

Не останню роль у загостренні кримськотатарського питання відіграло відкрите переслідування громади, яка в подіях «кримської весни» виявила свою проукраїнську позицію. Потужним конфліктогенним чинником стала традиційна для путінської Росії напруга навколо мусульманського питання, що на хвилі імперської ейфорії перетворилося на вагомий суспільний подразник. Вибравши силовий сценарій інтеграції кримських татар, Кремль не зважив на травматичний досвід громади й усталені традиції етнозбереження. Усе це дається взнаки як на індивідуальному, так і на колективному рівні. Безпосередніми наслідками реваншистських настроїв, що запанували у Криму після «кримської весни», стали дискримінація за національною ознакою та заборона масових акцій до 70-ї річниці депортації кримськотатарського народу. Меджліс виступив із відозвою про невизнання російської влади у Криму. Розпочалися гоніння на лідерів кримськотатарського руху. Рефату Чубарову і Мустафі Джемілеву заборонили в'їзд до Криму й оголосили агентами турецьких спецслужб. 13 квітня 2014 р. псевдопрокурор Криму Наталя Поклонська ухвалила рішення про призупинення діяльності Меджлісу²⁴.

Натомість російська влада промтувала альтернативну організацію «Къырым», яку створив у жовтні 2014 р. Ремзі Ільясов, колишній член Меджлісу, призначений віцепрем'єром парламенту Криму²⁵. У липні 2015 р. у скликаній за його ініціативою конференції «Къырым» взяли участь лише два десятки членів Курултаю, а наприкінці 2015 р. ЗМІ повідомляли про проведення вже другого «з'їзду», де представник президента РФ у Криму Олег Белавенцев наголошував, що саме «Къырым», а не Меджліс є виразником волі кримськотатарського народу. Зацитувавши висловлювання столітньої давнини про те, що тюрки-мусульмани мають набагато більше шансів зберегти і розвинути свій національний вигляд у складі Росії (автор — Ісмаїл Гаспринський), представник президента назвав Мустафу Джемілеву, Рефата Чубарова та Ленура Іслямова злочинцями й терористами, наполягаючи, що «в Росії забезпечені рівні умови для всіх громадян незалежно від національності і віросповідання. Крим-

²² У квітні 2017 р. Міжнародний суд ООН у рамках проміжного рішення за українським позовом зобов'язав Росію скасувати обмеження щодо діяльності Меджлісу.

²³ Сергій Мокрушин. Меджліс під заборонаю: чому Росія не виконує рішення Міжнародного суду ООН. *Крим. Реалії*. 2018. 29 квіт. URL: <https://ua.krymr.com/a/29197937.html>

²⁴ Поклонська призупинила діяльність Меджлісу в Криму. *Українська правда*. 2016. 3 квіт. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/04/13/7105403>

²⁵ Провластные крымские татары создают общественное движение «Къырым». *Крым. Реалии*. 2014. 20 окт. URL: <http://ru.krymr.com/content/article/26646156.html>

ськотатарська молодь повинна знати про перспективи, що перед нею відкриває велика країна. Особливу увагу слід приділяти і ветеранам, учасникам Великої Вітчизняної війни. Їх чимало серед кримських татар»²⁶. Такі банальні висловлювання російські адміністратори проголошують на всіх заходах, незалежно від етнічної специфіки чи нагоди. Загалом з'їзд живив асоціації з радянськими номенклатурними заходами, що мали завчасно підготовлений сценарій, визначені цілі та обов'язкові для ухвалення рішення. І чекістські маніпулятивні практики підміни громадської думки ідеологічно вивіреними ухвалами псевдогромадських організацій та їхніх зборів, і тональність їхніх ухвал не лишають сумнівів: Крим повертається до формату масштабної імітації громадського життя за радянськими лекалами.

«Одноголосно ухвалена резолюція», у якій «уперше від імені кримськотатарського народу дано громадянську оцінку подій, що сталися останнім часом», рясніє промовистими і характерними словарними конструкціями радянської «дерев'яної мови»: «Ми соромимося Джемілева, Чубарова, Іслямова, які запламували честь нашого мудрого, терплячого народу-творця. Ці люди — негідники, мерзотники і боягузи, а їхні оборудки (в оригіналі — “делишки”. — *Авт.*) залишаться в історії за мірою підлості і шкоди поза національним зв'язком». Типовими були й «раритетні» за формулюваннями та перебігом думки настанови: доручити Р. Ільясову виступити в Держраді РК із законодавчою ініціативою про визнання блокади геноцидом стосовно народів Криму; підтримати ініціативи форуму кримськотатарської молоді про створення «народного трибуналу» над організаторами продовольчої та енергетичної блокад; засудити «спроби втягнути кримськотатарський народ у війну» і проголосити тих, хто «замахнувся на мирне життя, терористами, що стали в один ряд з бандугрупованнями». Висловивши цілковиту підтримку позиції Росії та особисто президенту В. Путіну стосовно інциденту зі збиттям російського Су-24 турецькими ПВО, делегати засудили «антиросійську шалену (в оригіналі — “оголтелую”. — *Авт.*) агресивну політику турецької влади», зазначивши водночас, що дружній турецький народ не є відповідальним за її провокації. Не менш «мудрою» була порада турецькій владі віддати перевагу інтересам свого народу та знайти шляхи врегулювання ситуації. Певне, під інтересами турецького народу розумілося вільне користування турецьким повітряним простором російськими військовими літаками.

Принизливі демонстрації вірнопідданства окупаційній владі, щоправда, не допомогли Р. Ільясову. Після масового ігнорування кримськими татарами виборів було визнано, що він не забезпечив підтримки з боку громади, тож у липні 2018 р. Р. Ільясов поступився своїм місцем Едіпу Гафарову, а в жовтні 2018 р. пішов із посади голови руху «Къырым». Логічним продовженням політично-

²⁶ Ремзи Ильясов: «Если мы не научимся управлять нашими желаниями, не избежим катастрофы». *Крымские известия*. 2015. 22 дек. URL: <http://new.crimiz.ru/rubriki/103-partii-i-obshchestvennye-organizatsii/263-remzi-ilyasov-esli-my-ne-nauchimsya-upravlyat-nashimi-zhelaniyami-ne-izbezhim-katastrofy>

го дрейфу руху стало звернення делегатів уже п'ятого з'їзду 20 квітня 2019 р. до В. Путіна з проханням про вступ до партії «*Единая Россия*»²⁷ та до С. Аксёнова з пропозицією встановити пам'ятник «Присяга на вірність кримських татар Російській імперії», покликаний унаочнити: «той цивілізаційний вибір на користь Росії, що був зроблений кримськими татарами в 1783 році, і референдум 2014 року був лише підтвердженням тому»²⁸.

Підсумовуючи результати виборчої кампанії за списками «*Единой России*», депутат Держдуми Руслан Бальбек на своїй сторінці у Фейсбук прозвітував про отримання 250 мандатів на місцевих виборах²⁹. Результат, який він вважає чи не проривом, насправді у п'ять разів менше за кількість татар, обраних в АРК у 2010 р. Як зазначають кримськотатарські активісти, 2012 р. кримськотатарська громада провела депутатами різних рівнів 2400 осіб. На той час кримськими татарами були дев'ятеро депутатів з 22, а нині — три³⁰. Намагаючись «приручити» ту частину кримськотатарської спільноти, яка згодна співпрацювати, окупаційна адміністрація водночас не припиняє тиску на тих, хто налаштований інакше. Для цього не гребують фабрикуванням замовних справ і політичним переслідуванням. За підозрою у зв'язках із забороненою в РФ «Хізб ут-Тахрір» у 2016 р. тричі зазнав обшуків Сейран Салієв. 11 лютого 2016 р. в рамках переслідування організації були проведені обшуки в помешканнях 12 кримських татар, четверо з яких було затримано. 13 травня 2016 р. надвечір стався обшук у мечеті с. Вишенне, 6 вересня 2016 р. було здійснено вже третій обшук у мечеті м. Сімферополь (а компроментувальні матеріали — книги «Три основи» Мухаммада Абдель-Ваххаба — підкинули поблизу громадської вбиральні, що абсолютно неприпустимо з огляду на релігійні приписи)³¹. 12 жовтня 2016 р. за справою «Хізб ут-Тахрір» були заарештовані п'ять мешканців Сімферополя.

Діяльність «Таблігі Джамаат» було заборонено як екстремістську рішенням Верховного суду РФ 7 травня 2009 р. Це рішення широко застосовують нині проти кримських татар. Арешти за підозрою у належності до організації здійснювали в Криму неодноразово (зокрема, у листопаді 2017 р. були затримані С. Мустафаєв, Т. Абдурахманов, Р. Сулейманов, А. Кубедінов). 27 березня 2019 р. за результатами чергових обшуків було заарештовано 20 активістів, переважно тих, хто підтримував бранців режиму у судах та учасників одиночних пікетів, частину

²⁷ Межрегиональное общественное движение «Къырым» провело свою отчетную конференцию. *Millet Channel*. 2019. 20 апр. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=nfkH911UieA>

²⁸ Павел Кривошеев. «Присягнули кормушке». Крымскотатарские активисты — об инициативе движения «Къырым». *Крым. Реалии*. 2019. 22 апр. URL: <https://ru.krymr.com/a/krymskotatarskie-aktivisty-ob-iniciative-dvizheniya-kyrym/29895998.html>

²⁹ «Погнались за властью — лишились остатков свободы». Новые крымские депутаты и движение «Къырым». *Новости Крыма сегодня*. 2019. 30 сент. URL: <http://crimea-news.info/pognalis-za-vlastu-lishilis-ostatkov-svobody-novye-krymskie-deputaty-i-dvijenie-kyrym-2>

³⁰ Питома частка кримських татар у місті сягає 36 %.

³¹ *Крим SOS*.

яких тримали в СІЗО до 15 травня³². Власне, арешти у середовищі кримських татар під приводом боротьби з екстремізмом стали нормою життя.

З огляду на ситуацію кримськотатарські лідери дотримуються зваженої позиції, роблячи ставку на ненасильницький спротив³³. Виступаючи з лекцією у Стенфордському університеті (Каліфорнія, США), М. Джемілев зазначив, що «за радянських часів була поширена така практика викрадення людей. До того ж, у минулому існували хоч якісь протоколи і правила проведення обшуків. Зараз же всі оперативні заходи проводяться з максимальною жорстокістю і навмисним приниженням людей, наче силовики провокують своїх жертв на різкі дії, щоб потім збільшити їм покарання». Кримськотатарський лідер повідомив, що за інакодумцями, передусім за кримськими татарами, ведеться тотальне стеження, людей залякують і карають навіть за пости та «лайки» у соціальних мережах. Кількість офіцерів ФСБ, що припадає на душу населення, в Криму в 10—15 разів перевищує середньостатистичні показники³⁴.

Порушення міжнародного права на території Криму є тотальним і кричущим. Чинна влада хизується з того, демонструючи рівень зневаги до світових правил співжиття, вважаючи їх необов'язковими для себе. Серед низки демонстраційних заходів варто згадати заборонений міжнародним правом призов мешканців окупованих територій до збройних сил країни-окупанта. За даними правозахисників, від весни 2015 р. понад 12 тис. жителів Криму призвали до лав Збройних сил Росії³⁵. Загалом у Криму за час анексії відбулося вже десять призовних кампаній³⁶. Українські правозахисники говорять про як мінімум 35 кримінальних проваджень щодо жителів Криму за ухилення від служби в російській армії. 17 жовтня 2018 р. прокуратура АРК надіслала до Міжнародного кримінального суду в Гаазі інформаційне повідомлення з доказами незаконного примусу кримчан до служби в російській армії, а також «націоналізації» майна на півострові та переміщення ув'язнених із Криму на територію сусідньої Росії.

³² Віталій Портников. «Росія відпрацьовує методики можливої депортації кримських татар» — Щекун. *Крим. Реалії*. 2019. 28 берез. URL: <https://ua.krymr.com/a/rosiia-vidpratsiovuie-metodyky-mozhkyvoi-deportatsii-krymskykh-tatar/29848288.html>

³³ Джемілев: збройний опір — не мета національного батальйону на адмінкордоні з Кримом. *Крим. Реалії*. 2016. 29 квіт. URL: <http://ua.krymr.com/content/news/27658173.html>

³⁴ Мустафа Джемілев: «Без повернення Криму світопорядок під загрозою». *Крим. Реалії*. 2018. 1 черв. URL: <https://ua.krymr.com/a/29265264.html>

³⁵ Ухилення від строкової служби в Росії карається за законом. Ухильника можуть зобов'язати сплатити штраф, призначити примусові роботи або посадити за ґрати.

³⁶ Призовна кампанія РФ в окупованому Криму — системний військовий злочин. *Кримськотатарський ресурсний центр*. 2020. 7 квіт. URL: <https://ctrcenter.org/uk/news/4097-prizovna-kampaniya-rf-v-okupovanomu-krimu-sistemnij-voyennij-zlochyn>; Росія не має права проводити «привоз» в окупованому Криму. *Українформ*. 2020. 22 трав. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3031206-rosia-ne-mae-prava-provoditi-prizov-v-okupovanomu-krimu-es.html>; Окупанти ігнорують міжнародне право, призиваючи кримчан до армії РФ — правозахисники. *УНІАН*. 2020. 14 лип. URL: <https://www.unian.ua/politics/krim-prizov-do-armiji-v-krimu-vidpovid-pravozahisnikiv-novini-ukrajina-11074445.html>

Повідомлення склали спільно з правозахисниками Кримської правозахисної групи, Регіонального центру прав людини та Української Гельсінської спілки з прав людини³⁷. Досвід таких позовів засвідчує, що шлях із захисту своїх прав не буває простим. Приміром, стадія попереднього вивчення позову Грузії щодо агресії Росії 2008 р. тривала сім років. Тож вихід на ухвалення рішення стосовно розслідування в Україні потребуватиме тривалих і узгоджених дій українських правозахисників і уповноважених державних органів.

Проте змальована ситуація зачіпає не лише інтереси кримських татар. На «врятованому від українських нацистів» півострові підставою для кримінального переслідування може стати банальне висловлення проукраїнської позиції у соціальних мережах³⁸. Така доля спіткала севастопольця Ігоря Мовенка³⁹ та феодосійця Сулеймана Кадирова. Відстеженням і нейтралізацією потенційно небезпечних для російської окупаційної влади проявів опікується створене 2008 р. Головне управління з протидії екстремізму Міністерства внутрішніх справ РФ («Центр “Э”»). У Криму відродилися такі явища, як політичні в'язні та дисидентство. Найвідомішими серед кількох десятків політичних бранців Кремля стали Володимир Балух і Олег Сенцов, однак справа кожного з них є свідченням державного свавілля та необмежених ресурсів індивідуального опору, що живляться гідністю.

Окупаційна адміністрація швидко дала зрозуміти місцевим мешканцям, що «повернення до рідної гавані» дорівнює згортанню низки громадянських свобод та ініціатив, які за часів України вважалися чимось звичним. Ілюстрацій цієї тези в соціальних мережах — безліч. 4 червня 2016 р. було розігнано збори місцевих жителів, які протестували проти забудови міської набережної в Алушті. Організатор зборів депутат Павло Степанченко (відіграв активну роль у подіях «кримської весни») був побитий поліцейськими під час затримання й отримав звинувачення в організації незаконних зібрань та протидії поліції. Згодом навіть одиничні пікети стали тут винятковим явищем прояву громадянської активності.

З адміністративного та політичного погляду Крим перетворився на органічну частину РФ з усіма її родовими вадами. Кооптація місцевих політичних та управлінських еліт відбувалася природним шляхом, що унаочнило їхню глибоку інтегрованість у російське політичне поле задовго до подій «кримської весни». Виданий Кремлем карт-бланш вони використали сповна, зокрема й для особистого збагачення. Утім, утвердивши свої позиції, Москва перейшла до типової практики вгамування низової ланки. Як інструмент ручного керування соціальною напрутою, згенерованою недовірою до чиновництва, використовують апаратну кампанію

³⁷ «Призов кримчан до армії Росії — воєнний злочин» — прокурор. *Крим. Реалії*. 2018. 29 жовт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/pryzov-krumchan-do-armiji-rosiji-v%D0%BEjennuj-zlochyn-prokuror/29569752.html>

³⁸ За частиною 2 ст. 280 Карного кодексу РФ, за публічні заклики до екстремістської діяльності передбачено позбавлення волі строком до 5 років (*Крим SOS*).

³⁹ *Крим SOS*.

«боротьби з корупцією»⁴⁰. Навесні 2018 р. було заарештовано зятя С. Аксьонова, колишнього мера Ялти Сергія Ростенка⁴¹. За хабар в особливо великому розмірі на 11,5 років колонії суворого режиму засуджений колишній «віцепрем'єр» Криму Олег Казурін. Указами президента Росії були звільнені соратники С. Аксьонова в подіях «кримської весни» голова російського управління МНС Сергій Шахов і керівник МВС Росії у Криму Сергій Абісов. Невдовзі у російських ЗМІ з'явилися публікації про кримінальне минуле й самого С. Аксьонова⁴², що, як припускали, свідчило про намагання розхитати владну вертикаль у Криму, яку С. Аксьонов розбудував за принципом «сімейності»⁴³. Централізм Кремля пояснювався просто.

По трьох роках «русской весны» ейфорія на вищих щаблях влади почала вщухати, що й було зрозумілим: регіон виявився занадто витратним і не лише в безпосередньому фінансовому вираженні вартості його утримання, а й у іміджевому обчисленні. Чи не тому у зверненні В. Путіна до Федеральних зборів 1 березня 2018 р. тема Криму фігурувала вже не як сакральна, а лише в контексті проблем ремонту доріг і розвитку транспортної інфраструктури. Як помітили майже всі експерти, «кримська частина» виступу президента втиснулася в хвилину часу, натомість ішлося про претензії Росії на світове лідерство та найновіші озброєння, покликані «підкріпити» гегемоністські нахили господаря Кремля⁴⁴.

Чергові президентські вибори не випадково були перенесені на 18 березня — дату підписання договору про прийняття Республіки Крим до складу Росії, що символізує найвидатніше «досягнення»⁴⁵ В. Путіна. Політтехнологи культивували думку про те, що вибори 2018 р. стануть «другим референдумом», який засвідчить цивілізаційний вибір кримських мешканців на користь Росії та «русского мира». Явка на вибори, попри масовий бойкот кримських татар, виявилася чи не найвищою в Росії, поступившись хіба що Чечні⁴⁶. Вона сягнула 75 % (у середньому по Росії 67 %), понад 90 % виборців віддали свої голоси за Володимира Путіна, що не стало несподіванкою для Севастополя, який був абсолютним рекордсменом за

⁴⁰ Вікторія Веселова. Скандал в Євпаторії: сотрудники ФСБ пришли за мэром Филоновым. *Крим. Реалії*. 2019. 16 апр. URL: <https://ru.krymr.com/a/skandal-v-epatorii-fsb-protiv-andreya-filonova/29859281.html>. Затримання А. Філонова не стало подією для кримської публіки, звиклої до зловживань посадовців. Незадовго перед тим також за звинуваченням у хабарництві було заарештовано так званого віцепрем'єра Криму Віталія Нахлупіна.

⁴¹ Звинувачувався у зловживаннях із землями санаторію «Алупка».

⁴² Ішлося про участь у злочинному угрупованні Криму, яке мало назву «Греки» (див.: Вікторія Веселова. «Бунт» Аксенова: чому кримські чиновники пішли проти Слідкома Росії. *Крим. Реалії*. 2018. 1 черв. URL: <https://ua.krymr.com/a/29251079.html>).

⁴³ Євгенія Горюнова. Політичне піке Сергія Аксенова. *Крим. Реалії*. 2018. 3 лип. URL: <https://ua.krymr.com/a/29334619.html>

⁴⁴ Сергій Стельмах. Що Путін пообіцяв кримчанам? *Крим. Реалії*. 2018. 4 берез. URL: <https://ua.krymr.com/a/29077702.html>

⁴⁵ ««Кримнаш» уже не мобілізує росіян» — Костянтин Еггерт. *Крим. Реалії*. 2018. 9 берез. URL: <https://ua.krymr.com/a/29088987.html>

⁴⁶ Бабін: вибори в Криму — шоу, кримчани — статисти. *Крим. Реалії*. 2018. 7 лют. URL: <https://ua.krymr.com/a/29025793.html>

кількістю штабів на його підтримку (19). Влада Криму відзвітувала про 43 спостерігачів із 20 країн, які фактично прибули, аби засвідчити: Крим є російським⁴⁷.

На етапі підготовки до чергових виборів тертя між верхівкою регіону та Кремлем відійшли на другий план. 12 серпня 2019 р. відбулася робоча зустріч С. Аксьонова з В. Путіним, який зазначив, що очільник Криму працює ефективно (це, буцімто, підтверджувало соціологічне опитування, проведене напередодні парламентських виборів). Згідно з ним, рівень підтримки С. Аксьонова кримчанами зріс із 64 % у грудні 2018 р. до 73 % у серпні 2019 р.⁴⁸ Дарма, що результати «замірів» рівня соціальної напруги у РФ, які виносять у суспільний простір, є не так віддзеркаленням реального стану речей, як індикатором ставлення до них влади. Було зрозуміло, що навіть після потужної кампанії, що поставила під сумнів порядність С. Аксьонова, його позиції залишаються міцними, і Кремль не розглядає альтернативних кандидатур. Тож лідер РФ продемонстрував, що С. Аксьонов є тим, хто має забезпечити абсолютну лояльність напередодні єдиного дня голосування на виборах депутатів кримського парламенту та місцевих рад 8 вересня 2019 р. Що, власне, і було зроблено.

Як і всюди у стратегічних місцях, через велику кількість начебто бракованих підписних листів до участі у виборах до Законодавчих зборів у Севастополі не були допущені опозиційні та незалежні кандидати. Навіть кремлівські симпатикаи зауважували, що місцева влада, як ніколи перед тим, формується виключно з центру. Так, 2016 р., ще на хвилі ейфорії «кримської весни», з 12 членів місцевої севастопольської влади 11 були відрядженими управляти новонабутих «містом російської слави». Збереження одного місця у керівництві містом за місцевим мешканцем демонструвало рівень довіри Москви. Нині, як зазначає Антон Меснянко, у Севастополі «губернатора... фактично спускають “згори” і можуть звільнити будь-якої миті... вибори до міського представницького органу стали повністю фейковими»⁴⁹.

Отже, перебіг останніх виборів у РК засвідчив, що з політичного погляду Крим цілковито інтегрований до суспільно-політичного простору путінської Росії. Інша річ, що простір цей імітує відповідність не лише світовим стандартам публічності влади та дотримання прав і свобод, а й власній Конституції.

Готуючись до виборів, кримські «єдинороси» представили нову передвиборчу програму з поетичною назвою «Від кримської весни до кримської мрії». Документа у відкритому доступі немає, однак з переліченого С. Аксьоновим випливає, що «кримська мрія» вимірюється банальними побутовими гараздами⁵⁰.

⁴⁷ Євгенія Горюнова. Кримський присмак нелегітимності. *Крим. Реалії*. 2018. 23 берез. URL: <https://ua.krymr.com/a/29120168.html>

⁴⁸ «Спостерігаю глибоке розчарування кримчан». Активісти — про результати опитування ВЦВГД. *Крим. Реалії*. 2019. 7 верес. URL: <https://ua.krymr.com/a/krymski-aktivisty-pro-reitynh-aksenova/30151397.html>

⁴⁹ Антон Меснянко. Севастополь: вибори без вибора. *Крим. Реалії*. 2019. 8 сент. URL: <https://ru.krymr.com/a/sevastopol-vybory-bez-vybora/30152758.html>

⁵⁰ Перший — Аксенов, другий — Константинов: з ким йдуть на вибори кримські «єдинороси». *Крим. Реалії*. 2019. 18 черв. URL: <https://ua.krymr.com/a/krym-aksenov-konstantynov-yedynorosy-krymski-vybory/30005545.html>

Програма «Міст у новий Крим», з якою кримські «єдинороси» йшли на вибори-2014, передбачала розвиток транспортних комунікацій, створення «транзитної території міжнародного значення», забезпечення стабільного водопостачання, зростання промислового та аграрного виробництва, досягнення енергонезалежності, якісну медицину, розвиток курортів і надання їм статусу і перетворення Криму на всеросійську оздоровницю, розвиток освіти й створення на півострові науково-освітнього центру федерального та міжнародного значення, зміцнення міжнаціональної злагоди. Володимир Константинов стверджує, що її виконали й «навіть перевиконали»⁵¹. Що ж, безсоромна брехня є органічною ознакою тих сил, що осіддали хвилю «кримської весни».

За офіційними даними, у Криму та м. Севастополі станом на 1 січня 2019 р. зареєстровано 3126 громадських і релігійних організацій, переважна більшість яких є кримськими представництвами загальноросійських неурядових організацій. Проте суспільно-політичний простір Криму фактично монополізований партією «Единая Россия». Решта політичних сил є бутафорською опозицією, яка забезпечує видимість повноцінного політичного процесу. Кримські комуністи під керівництвом Леоніда Грача, як і роками перед тим, вирішують завдання каналізації протестного потенціалу старшого покоління на ідеологічно зрозумілих для них засадах. Фактична політична монополія партії влади на тлі перемоги загальноросійського авторитарного тренду унаочнює: Крим, що став півостровом несвободи, справді органічно вписався у «рідну гавань».

Меті притлумлення апетитів «героїв кримської весни» підпорядковані кроки з централізації управління. 15 липня 2015 р. було розформовано Міністерство у справах Криму, начебто через те, що завдання інтеграції півострова до складу Російської Федерації виконані. Його функції передані Міністерству з економічного розвитку РФ (натомість у структурі російського уряду продовжують роботу міністерства у справах Північного Кавказу та Далекого Сходу). По суті, Міністерство у справах Криму існувало формально, не будучи розпорядником бюджетних коштів, призначених для півострова. Кошти «на Крим» були розпорошені по низці міністерств і відомств. Амбітну федеральну цільову програму «Соціально-економічний розвиток республіки Крим і м. Севастополя до 2020 р.», що проголосила масштабну модернізацію півострова «після української руїни», фактично було провалено⁵². Пізніше уряд Росії продовжив федеральну цільову програму розвитку для окупованого Криму до 2022 р. і збільшив її фінансування на 40 млрд рублів (близько \$580 млн). У новій редакції програми зазначено, що вона реалізуватиметься в три етапи: 2015—2017, 2018—2020 і 2021—2022 рр. Загальний обсяг фінансових вливань заплановано на рівні 877,8 млрд рублів. На своїй сторінці у Фейсбук С. Аксьонов патетично зауважив, що «республіці потрібне повне оновлення інфраструктури практично в усіх сферах. Інфраструктурна революція,

⁵¹ Там само.

⁵² Головка В. Анексія Криму. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. Київ, 2016. С. 629.

що почалася після “возз’єднання” з Росією, — це головна умова перетворення Криму на самодостатній, квітучий “регіон нашої країни”». Серед об’єктів Севастополя, що мають забезпечити «інфраструктурну революцію», названі восьмий етап траси «Таврида», парк із меморіальним комплексом «Захисникам Севастополя 1941—1942 рр.», критий каток зі штучним льодом, амбулаторно-поліклінічний заклад на 320 відвідувань за зміну, а також амбулаторії, дитячі садки, школи, культурно-дозвільні центри, клуби й Театр юного глядача⁵³. Отже, системна проблема Криму полягає не так у тому, що гроші «освоюються» неефективно, як у тому, що вони банально розкрадаються під супровід високих слів.

Економічна динаміка анексованого Криму. Економічне пограбування держави Україна та приватних підприємців започаткувало болісний процес економічної трансформації економіки півострова. Передусім постала проблема реєстрації підприємств й оподаткування. Через це були змушені припинити свою діяльність у Криму підприємства «Метінвесту», установи фінансового сектору ПУМБ (банк «Ренесанс Кредит» і страхова компанія «АСКА»), групи «Приват» та ін. Можливістю перереєструвати свій бізнес на території будь-якої області чи м. Києва і сплачувати податки відповідно до законодавства України скористалися 1956 платників податків (829 юридичних осіб і 1127 фізичних осіб-підприємців)⁵⁴. За прикладом «Кримського Титану» частина підприємств перереєструвалися на материковій Україні. Утім, загальна атмосфера економічної діяльності, яку з перших кроків насаждала самопроголошена влада, не сприяла стабілізації.

Чи не основним наслідком переформатування економіки Криму стало домінування державного сектору, куди відбувся масштабний відплив трудових ресурсів після масового згортання приватного бізнесу. Як зазначав ексміністр курортів і туризму АРК Олександр Лієв, до анексії близько 80—90 тис. осіб, тобто до третини всіх працівників на півострові, були задіяні в малому бізнесі. Вже на початок 2015 р. мережа підприємств малого і середнього бізнесу скоротилася порівняно з 2013 р. у 5,6 раза⁵⁵. Левову частку їх склали ті, що обслуговували відпочивальників. Якщо до анексії частка малого бізнесу у виробництві товарів і послуг становила 22,2 %, а його оборот дорівнював 14,3 млрд грн (\$1,78 млрд за курсом на 1 січня 2012 р.), то за перше півріччя 2016 р. він склав 25,8 млрд руб. (менше ніж \$500 млн)⁵⁶.

Як і в попередні історичні епохи, захоплення Криму виявилось для Росії витратним заходом із низкою ризиків, які ані кремлівські аналітики, ані пересічні «кримнашисти» передбачити не змогли. Імперська ейфорія, як вкотре довела історія, не спроможна компенсувати згубний вплив порушення усталених со-

⁵³ Сергій Громенко. «Гроші з неба»: навіщо Росія виділяє 40 мільярдів для Криму. *Крим. Реалії*. 2018. 12 верес. URL: <https://ua.krymr.com/a/hroshi-z-neba-rosia-krym/29486439.html>

⁵⁴ *Донбас і Крим: ціна повернення* / За заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ, 2015. С. 214.

⁵⁵ Там само. С. 223.

⁵⁶ Олександр Лієв. Крим в окупації. Чотири роки по тому. *НВ*. 2018. 22 лют. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/krim-v-okupatsiji-chotiri-roki-po-tomu-2453286.html>

ціально-економічних зв'язків і руйнування ефективних господарських комплексів. За три роки з бюджету РФ було виділено Криму 1,5 трлн руб. (близько €8 млрд)⁵⁷. Бюджет на 65 % складався із дотацій, які щорічно становлять близько €1 млрд, через ембарго кожен росіянин втрачає 4,4 тис. руб. на рік⁵⁸. Унаслідок запровадження санкцій інвестиції в російську економіку скоротилися з 70 до \$10 млрд на рік⁵⁹. Проте рівень підтримки анексії в Росії тримається на вищих позначках. За результатами опитування, проведеного Всеросійським центром вивчення громадської думки, в 2017 р. 78 % росіян вважали її корисною для Росії, 89 % — корисною для самого Криму, лише 13 % — схильні вважати її порушенням міжнародного права, що нашкодило країні⁶⁰.

«Кримська весна» розгорталася під гаслами зростання регіональної економіки, залучення масштабних інвестицій, приходу великих російських компаній, припливу десятків мільйонів російських туристів щорічно, створення нових робочих місць і зростання заробітних плат до московського рівня. Виступаючи перед депутатами Держдуми, прем'єр-міністр Д. Медведєв назвав анексію Криму одним із найважливіших досягнень держави. «Це були шість років підкорення нових вершин... Упродовж цих шести років Крим і Севастополь повернулися додому. Ця подія, поза сумнівом, змінила країну. Змінила світ і відкрила нову главу в історії сучасної Росії. Ця глава розпочалася з відновлення справедливості і великої та напруженої роботи. І наша країна писала цю главу з величезною гордістю і гідністю. Буквально за один рік Крим став нашим не лише на політичній карті, а й в економічній, інфраструктурній і соціальній системі країни. Роман-Кош, Ай-Петрі, Аю-Даг знову стали вершинами Росії»⁶¹. Зміст економічної діяльності уряду в Криму було охарактеризовано словами «буквально весь півострів було «поставлено на капремонт»»⁶².

Кримські ЗМІ повідомляли, що 2018 р. обсяги фінансування сягали 160 млрд руб., збільшення було заплановане на 2019—2020 рр.⁶³ Ішлося про здійснення згаданої вище федеральної цільової програми соціально-економічного розвитку, роз-

⁵⁷ Це в півтора раза більше за валовий продукт півострова в 2015 р.

⁵⁸ Три роки після анексії Криму: висока ціна для Росії — Die presse. УНІАН. 2017. 22 берез. URL: <https://tsn.ua/groshi/tri-roki-pislya-aneksiyi-krimu-visoka-cina-dlya-rosiyi-die-presse-900415.html>

⁵⁹ Павло Казарін: Підсумки санкцій. *Крим. Реалії*. 2017. 13 жовт. URL: <https://ua.krymr.com/a/28791577.html>

⁶⁰ Три роки після анексії Криму...

⁶¹ «Это были шесть лет покорения вершин»: Медведев подвел итоги работы правительства. Премьер отчитался перед Госдумой. Главные заявления. *Ведомости*. 2018. 11 апр. URL: <https://www.vedomosti.ru/economics/articles/2018/04/11/766339-glavnie-zayavleniya-dmitriya-medvedeva>

⁶² Медведев рассказал об успехах в развитии экономики Крыма. *Парламентская газета*. 2018. 11 апр. URL: <https://www.pnp.ru/economics/medvedev-rasskazal-ob-uspekhhakh-v-razviti-ekonomiki-kryma.html>

⁶³ Гроші з неба: навіщо Росія збільшує фінансування Криму. *Крим. Реалії*. 2017. 5 жовт. URL: <https://ua.krymr.com/a/28775520.html>

рахованої до 2020 р., яка передбачала модернізацію більше 650 інфраструктурних об'єктів загальною вартістю понад 800 млрд руб.⁶⁴. Її складовими є траса «Таврида»⁶⁵, дві ТЕС, що мають забезпечити енергетичну незалежність від України, та освоєння шельфу Чорного моря⁶⁶. Четвертий гучно анонсований напрям — Крим мав стати туристичною альтернативою Туреччині.

Ще 2014 р. кримські посадовці поставили завдання досягти 10-мільйонного потоку туристів до 2019 р. Натомість довколишня реальність змушує навіть найвідданіших адептів «Кримнашу» визнавати, що справжня кількість туристів щорічно коливається біля позначки 3 млн осіб⁶⁷. Серед них переважають службовці та пільговики. Оскільки вони не витрачаються ані на харчування, ані на розваги та сувеніри, надходження від них до кримського бюджету та підприємців мінімальні. На західному узбережжі Криму, де традиційно відпочивали передусім пільговики, стан справ просто катастрофічний. У розпал «контрольного» сезону 2019 р. С. Аксьонов заявив про очікувані рекордні 7,1 млн відпочивальників, однак дані української прикордонної служби, доступні відомості про навантаження сполучення з півостровом через Керченський міст і звітність авіакомпаній, що скоротили плани за рейсами на півострів, не підтверджували рапорти кримського очільника. Новий аеропорт пропонував квитки лише на внутрішні російські рейси. У червні 2019 р. стало неможливим бронювання квитків до Криму через світові платформи, що є наслідком поширення санкцій. Сезон-2019, згідно з низкою повідомлень, виявився провальним. Біді не зарадив запуск Керченського мосту, бо проблема була не у відсутності наземного сполучення, а у вартості та якості відпочинку в Криму. Про неконкурентність кримського відпочинку свідчило, зокрема, і відстрочення запровадження курортного збору в Криму на

⁶⁴ Ялтинський форум дає старт новим проектам кримської економіки. *iz.ru*. 2018. 20 апр. URL: <https://iz.ru/734752/2018-04-20/ialtinskii-forum-dast-start-novym-proektam-krimskoi-ekonomiki>

⁶⁵ Траса «Таврида», що з'єднає Керч і Севастополь, нічого не щадить на своєму шляху, утворюючи мертві кар'єри, руйнуючи історичні і природні пам'ятки, а то й цілі екологічні комплекси. Зокрема, майже знищено стародавні малюнки, виявлені на стінах зруйнованого склепу «Госпітальний» у Керчі (див.: Назар Ситник, Інна Аннітова. Жертви на вівтарі «Тавриди»: що знищує нова траса в Криму. *Крим. Реалії*. 2018. 19 лют. URL: <https://ua.krymr.com/a/29047911.html>).

⁶⁶ Попри очікування, що за здійснення останнього візьметься «Газпром», розвідувальні роботи розпочала «Роснефть». Однак і вона на початку березня 2019 р. змушена була заморозити проект через запровадження технологічних санкцій.

⁶⁷ За підрахунками на кінець серпня 2015 р., кримські туристичні об'єкти прийняли 3,4 млн відпочивальників (див.: По офіційним даним, Крим посетили 3,4 млн туристів. *Кримська служба новостей*. URL: <http://news.allcrimea.net/news/2015/9/13/po-ofitsialnym-dannym-krum-posetili-34-mlnturistov-44924>). Тим часом щороку кримська влада в особі С. Аксьонова звітує про невинне зростання туристичних потоків (Максим Кошелев. 10 млн туристів у Криму: утопія чи реальність. *Крим. Реалії*. 2016. 17 груд. URL: <https://ua.krymr.com/a/28181743.html>). Згідно з даними експерта курортів і туризму АРК Олександра Лієва, у Криму відпочивають не більше як 1,5 млн туристів (див.: Олександр Лієв. Крим в окупації...).

травень 2021 р.⁶⁸ Крім Ялти та Судака, курортна галузь у містах й містечках півострова перебувала у стрімкому піке.

Вочевидь кримчани підрізали сук, на якому сиділи. Порожніми пляжами вони завдячували не лише чимраз більшій дорожнечі на тлі занепадання курортної інфраструктури, а й зіпсованому російськими ЗМІ іміджеві півострова. Проблеми не зарадили навіть спроби провального ребрендингу 2016 р.⁶⁹. У цьому сенсі ситуація в Криму не відрізняється від Абхазії, на туристичну галузь якої також покладали великі надії. У результаті, перспективи розвитку туристичної галузі невизнаної республіки і аеропорту, що 2006 р. був вилучений Міжнародною організацією цивільної авіації *ICAO* з документації, виявилися цілковито ілюзорними. Сподівання Кремля та підконтрольних йому адміністрацій на те, що турист, шукаючи місце відпочинку, зробить свій вибір на користь застарілих радянських туристичних об'єктів, розташованих у сірій геополітичній зоні, яка впродовж років балансує поміж миром і війною, виявилися мареннями хворого розуму⁷⁰. Ті самі тенденції, на жаль, притаманні сьогодні і Криму. Як зауважував О. Лієв, «з'явилася ще одна причина не їхати до Криму, про яку раніше ми і подумати не могли. Це страх. Пропагандистська машина зіграла злий жарт: росіянам розповідали страшилки про “Україну-ворога”, а вийшли страшилки про небезпечний Крим. Байки про українських терористів на півострові, диверсійні групи, постійну загрозу для гостей і жителів півострова остаточно зіпсували імідж туристичного регіону»⁷¹.

Пафосно декларувалися наміри створення у Криму власної «Кремнієвої долини», під яку місцева влада начебто була згодна виділити землі під Сімферополем. Згодом масову думку перекинули на ідею створення технологічного кластеру на базі «Кримського федерального університету», однак так само безрезультатно. Без наслідків лишилися і решта озвучених на різних рівнях проєктів: перетворення Криму на російський «Лас-Вегас», або цілорічний оздоровчий комплекс, або гірськолижний курорт.

Офіційні джерела твердять про поступальний розвиток кримської економіки у складі РФ. Зокрема, навесні 2018 р. С. Аксьонов зазначав, що найкращий показник бюджету Криму в складі України дорівнював 22 млрд руб., а 2018 р. його бюджет без федеральної підтримки, що перевищує бюджет Криму в рази, становити-

⁶⁸ Стягнення збору в Криму мало розпочатися вже з 1 травня 2019 р. і становити 10 рублів на добу з відпочивальника (див.: Окупанти перенесли введення курортного збору в Криму. *НВ*. 2019. 8 квіт. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/consmarket/okupanti-perenesli-vvedennya-kurortnogo-zboru-v-krimu-50015422.html>).

⁶⁹ Олександр Лієв. Відданість відданих. Криму придумали новий логотип. *НВ*. 2016. 21 груд. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/viddannist-viddanih-krimu-pridumali-novij-logotip-338763.html>

⁷⁰ Що буде з Кримом? Подивіться на Абхазію. *НВ*. 2019. 6 серп. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/shcho-bude-z-krimom-podivitsya-na-abhaziyu-novini-rosiji-50036046.html>

⁷¹ Олександр Лієв. Зона відпочинку суворого режиму. *НВ*. 2017. 25 серп. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/zona-vidpochinku-suvorogo-rezhimu-1698856.html>

ме близько 53 млрд руб.⁷². Слова очільника Криму, як зазвичай, дуже прикрашали дійсність. Бездефіцитним був кримський бюджет лише в 2015 р. Однак тоді 76 % його надходжень покрили безкоштовні трансферти з російського бюджету, причому показники бюджетних витрат у Криму неодноразово збільшували. До кінця 2015 р. вони вже становили 117,5 млрд руб. за доходів 103,5 млрд руб. 2016 р. догації урізали, 64 % місцевого бюджету покрили за рахунок трансфертів із Москви. 2017 р. кримський бюджет на 76 % наповнювався за рахунок надходжень із російського бюджету, такий самий рівень дотування передбачено до 2020 р. включно. Тож про самокупність Криму не йдеться: чимдалі більше півострів залежатиме від Кремля⁷³, та, власне, місцевих управлінців це цілком влаштовує.

За повідомленнями Кримстату, індекс промислового виробництва в Криму за 11 місяців 2016 р. сягнув 107 % аналогічного періоду попереднього року. Лівову частку зростання забезпечило виробництво і розподіл газу, електрики та води (170 % попереднього року), щебню (на 40 % більше), граніту і каменю (на 72,6 % більше), вапняку (на 83 % більше) порівняно з 2015 р. На 35 % зросло виробництво металопластикових вікон, на 42 % — бетону, на 226 % — будівельного розчину. Тим часом виробництво електрообладнання скоротилося на 24,4 %, мінеральної продукції — на 33 %. Стрімко падали обсяги реалізованої промислової продукції. Зокрема, 2013 р. в АР Крим було реалізовано промислової продукції і послуг на суму в \$3,3 млрд, натомість за підсумками 11 місяців 2016 р. — лише на \$160 млн (у 20,6 раза менше).

Брак дніпровської води⁷⁴ негативно вплинув на сільськогосподарський сектор. Порівняно з доокупаційним періодом, картоплі зібрали менше на 36 %, овочів — майже на 50 %. Збитки кримських фермерів унаслідок занепаду зрошувального сільського господарства 2018 р. склали близько \$16 млн⁷⁵. Вимушено ліквідовані 30 тис. га рисових полів, на 70 % зменшилося виробництво сої⁷⁶. Поголов'я великої рогатої худоби скоротилося з 158,2 тис. голів у 2013 р. до 114,7 тис. 2016 р. (на 28 %), корів — із 69,8 до 62 тис. голів (на 12 %), свиней — з 164,1 до 152,1 тис. голів (на 8 %), овець і кіз — з 282 до 227,6 тис. голів (на 20 %). Виробництво м'яса великої рогатої худоби склало лише 16 % рівня 2015 р., птиці — 86,4 %. Зростання пропозиції свинини (на 10,7 %) зумовлювалося передусім запровадженням карантину через африканську чуму свиней.

⁷² Ялтинский форум даст старт новым проектам крымской экономики...

⁷³ Вікторія Веселова. Бюджетне «диво» в Криму: суми vs обіцянки чиновників. *Крим. Реалії*. 2017. 28 груд. URL: <https://ua.krymr.com/a/28943834.html>

⁷⁴ Про проблеми водопостачання Криму див.: Давид Аксельрод. Воды нет, но вы держитесь: севастопольское озеро преткновения. *Крим. Реалії*. 2018. 24 черв. URL: <https://ru.krymr.com/a/29315394.html>; Сільське господарство окупованого Криму опинилося в критичному стані. *Українська правда*. 2018. 7 трав. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/05/7/7179690>

⁷⁵ Дати Криму дніпровську воду — питання трьох днів. *Крим. Реалії*. 2018. 7 лип. URL: <https://ua.krymr.com/a/29348795.html>

⁷⁶ Олександр Лієв. Крим в окупації...

Міжнародні санкції підкосили виноробну галузь, оскільки розкручені кримські бренди «Массандра», «Магарач», «Новий Свет», що перейшли у власність російських бізнесменів, потрапили під санкції і не можуть легально реалізовувати свою продукцію на світовому ринку.

Ще приголомшливішим виявився промисловий обвал: машинобудування впало на 71 %, виробництво обладнання — 52 %, меблів — 36 %, металоконструкцій — на 28 %. «Прибутковість» колись потужних підприємств становила кілька десятків тисяч рублів. На 60 % збитковими були підприємства Судака та Нижньогорського району, 67 % — Ленінського району, 75 % — Роздольненського району. В Армянську рівень збитковості підприємств склав 100 %⁷⁷. За 11 місяців 2016 р. вантажообіг склав 99,3 млн тонно-кілометрів, тоді як 2013 р. — понад 1,1 млрд тонно-кілометрів, що означає падіння в 11 разів. Пасажирообіг автобусів 2013 р. склав 2,5 млрд пасажиро-кілометрів, у 2016 — лише 2,17 млн.

Наймасштабніший рівень падіння зафіксовано у зовнішній торгівлі півострова. За підсумками січня-листопада 2016 р., зовнішньоторговельний оборот Криму склав \$65,8 млн, що більш як утричі нижчий за показники 2015 р. (\$216,7 млн). Кримський експорт скоротився приблизно в 28 разів, імпорт — у 35 разів, що пояснювалося насамперед переорієнтацією товаропотоків. Однак не менш разливими є зміни динаміки інвестування, без якої потужний розвиток у сучасному світі немислимий. За 9 місяців 2016 р. інвестиції в основний капітал склали 18,8 млрд руб. (\$312 млн). Для порівняння: 2013 р. обсяг прямих іноземних інвестицій у кримську економіку становив \$1,6 млрд⁷⁸.

За повідомленнями так званого Міністерства інформації Криму, 2017 р. 43 % великих і середніх кримських підприємств працювали зі збитками. Сумну першість тримали готельний бізнес і громадське харчування (майже чверть від загальної кількості), у промисловості на транспорті й сфері зберігання — 21 і 16 % відповідно. Загальна сума збитків кримського бізнесу за першу половину 2017 р. склала 4,5 млрд руб. За рівнем економічного розвитку Крим опинився на 36-му місці з 92-х⁷⁹ у РФ, і це за найвищого рівня фінансування з бюджету!

Зрозуміло, що тотальний занепад кримської економіки спричинений невизнаним геополітичним статусом півострова. На засіданні Ради Торговельно-промислової палати РФ з питань економічного розвитку Республіки Крим та м. Севастополь її президент Володимир Дмитрієв зауважив, що для кримської продукції зовнішній ринок закритий, поважна частина економіки перебуває в тіньовому секторі⁸⁰. Вагому роль в економіці відіграють спекулянти і перекупники, натомість майже не працює фінансово-кредитна система, кредитні ресурси

⁷⁷ Евгения Горюнова. Деградация крымской экономики. *Крим. Реалії*. 2018. 12 черв. URL: <https://ru.krymr.com/a/29287393.html>

⁷⁸ Олена Сергеева. Економіка Криму: впевнене падіння. *Крим. Реалії*. 2017. 6 січ.

⁷⁹ Сіра зона для бізнесу: чому кримські підприємства працюють у збиток? *Крим. Реалії*. 4 верес. URL: <https://ua.krymr.com/a/28716169.html>

⁸⁰ Згідно з даними Росстату, частка неформального сектору, типового для РФ, становить 22,34 %, у Криму — 37 %, Севастополі — 28,4 %.

обмежені, а ставки за ними — завищені⁸¹, рівень життя у Криму нижчий за середньоросійський, інфраструктура та обладнання сильно зношені, інвестиції до основного капіталу на понад 40 % складаються з бюджетних надходжень. Вихід, на думку підприємця, полягав у розширенні вільної економічної зони на терени усього півострова⁸². Стимулом активізації господарської діяльності в Криму все частіше називають створення базового турпродукту для цілорічного відпочинку малозабезпечених верств населення з відповідним розвитком придорожньої інфраструктури (кемпінгів, кафе, автомийок тощо)⁸³.

Ці пропозиції в загальних рисах були адресовані В. Путіну напередодні чергового економічного форуму. IV Ялтинський міжнародний економічний форум⁸⁴ «Майбутнє Росії», мета якого, за словами В. Путіна, полягала в тому, щоб «інвестори побачили потенціал Півдня Росії»⁸⁵, відбувся 19—21 квітня 2018 р. У рамках форуму, як зазначав С. Аксьонов, було анонсовано підписання 70 угод на загальну суму 162 млрд руб., хоча жодних згадок про їхній реальний зміст у відкритих джерелах знайти неможливо⁸⁶. Розрив між щораз більшою кількістю учасників форуму та обсягами залучених на його полях інвестицій засвідчують стагнацію проекту і його формально-пропагандистський характер. Не став винятком V Ялтинський міжнародний економічний форум, що відбувся 18—20 квітня 2019 р. під пафосною темою: «*Мир. Россия. Крым. Новая мировая реальность*», однак геть іншою була програма заходів, що зосередилися переважно на проблемах розвитку дрібного та середнього бізнесу й туристичної галузі⁸⁷. Натомість лунало вдосталь заяв про руйнівні наслідки санкцій для економік країн Євросоюзу. Співголова «Ділової Росії» і так званого оргкомітету V Ялтинського

⁸¹ 20 % річних.

⁸² 37 % економіки Крима знаходиться в тени. *Примечания*. 2018. 10 апр. URL: <http://primemehaniya.ru/home/news/aprel-2018/37-ekonomiki-kryma-nahoditsya-v-teni>

⁸³ Там само.

⁸⁴ Ялтинський міжнародний економічний форум (ЯМЕФ) — один із наймасштабніших заходів, що відбуваються в Росії на регулярній основі (Петербурзький міжнародний економічний форум, Східний економічний форум та Інвестиційний форум «Сочі»). Проводять щорічно в Ялті з 2015 р. Тоді в ньому взяли участь 600 представників, 2016 р. — 1100 із 26 країн світу. Згідно з концепцією, його завданням є залучення інвестицій до вільної економічної зони в Криму. Організаторами є Фонд «Ялтинський міжнародний економічний форум», так звана Рада міністрів Республіки Крим та Адміністрація президента РФ. За підсумками I Ялтинського економічного форуму було озвучено залучення інвестицій у сумі 500 млн дол., II — 70 млрд руб., III — 100 млрд руб., IV — 162 млрд руб. Під час ЯМЕФ-2017 було створено Міжнародний клуб друзів Криму, що мав просувати ідею «російського Криму» на міжнародній арені.

⁸⁵ Ялтинский форум даст старт новым проектам крымской экономики. *iz.ru*. 2018. 20 апр. URL: <https://iz.ru/734752/2018-04-20/ialtinskii-forum-dast-start-novym-proektam-krymskoj-ekonomiki>

⁸⁶ Игорь Воротников. Ялтинский экономический форум: заявленный — море, инвестиций — ноль. *Крим. Реалії*. 2018. 23 квіт.

⁸⁷ V юбилейный Ялтинский международный экономический форум. Мир. Россия. Крым. Новая мировая реальность. 17—20 апреля 2019. URL: <https://yalta-forum.com/upload/prog.pdf?2>

міжнародного економічного форуму А. Назаров заявив, що країни Євросоюзу за час дії антиросійських санкцій зазнали збитків на понад €100 млрд. Не менш категоричною була заява так званого глави «ДНР» Д. Пушиліна про те, що самопроголошеній республіці варто звертатися до суду з позовом про «завдані Україною» збитки після закінчення бойових дій⁸⁸. Тоді як на майданчиках форуму йшлося про «прорив міжнародної блокади» Криму, насправді півострів дедалі щільніше «герметизується».

З огляду на результати російського господарювання варто констатувати: колосальним гальмом економічного розвитку регіону стали складнощі з безготівковим обігом і фактичне вилучення території Криму зі всесвітньої фінансової системи. 15 серпня 2018 р. про припинення обслуговування на півострові карток *Visa* й *Master* заявив Генбанк Росії, що залишило можливості обслуговування лише через внутрішні системи, зокрема систему «Мир». Що ж до відпочивальників з будь-яких інших територій та країн, вони можуть покладатися лише на готівкові кошти.

Для більшості банків, зокрема російських державних гігантів, відкрита діяльність на півострові стала проблемною. Нині його обслуговують лише кілька дрібних фінансових установ⁸⁹.

Фінансовий аналітик Олексій Куш прогнозує несприятливу перспективу Криму з огляду на його фактичну фінансову ізоляцію: «Сьогодні Північний Кіпр — це Крим через 15 років. Там будуть створені місцеві банківські, логістичні структури, транспортні, структури зв'язку. Вони будуть повністю заблоковані в цивілізованому світі, але вони зможуть через спеціально створені перехідники взаємодіяти з визнаними системами РФ (банківською, транспортною, мобільною). Усе це дуже ускладнюватиме транзакції, всі дії, підвищувати вартість послуги. Але це функціонуватиме в такому локальному просторі»⁹⁰. Та навряд чи це турбує в Криму переважну більшість путінського електорату похилого віку. Для них і одна з наймобільніших у світі українська банківська система з її онлайн-новими сервісами, і кострубата кримська однаково незрозумілі й чужорідні. На жаль, для економіки Криму це означає безальтернативну деградацію.

Такі найсуперечливіші прогнози стосуються і наслідків налагодження залізничного сполучення через Керченський міст. Згідно із заявою директора «Кримської залізниці» Олексія Гладиліна, через нього курсуватимуть пасажирські поїзди з 11 міст Росії: Москви, Санкт-Петербурга, Мурманська, Єкатеринбурга, Казані, Ростова-на-Дону, Воркути, Архангельська, Челябінська, Пермі та Новосибірська. Протягом першого року експлуатації надії покладають на шести-

⁸⁸ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/6357683>

⁸⁹ Запал згас. Крим поглинули загальноросійська корупція та несвобода — *The Economist*. *НВ*. 2019. 13 черв. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/zapal-zgas-krim-poglinuli-zagalnorosiyaska-korupciya-ta-nesvoboda-the-economist-50026829.html>

⁹⁰ Дмитро Донський. Крым отрезали от финсистем Visa и Master, у Донецка уже есть опыт блокады. *Донбасс. Реалии*. 2018. 20 авг. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29443875.html>

мільйонний пасажирообіг⁹¹. Натомість не йдеться про підготовку внутрішньої залізничної інфраструктури для таких навантажень, однак мережа, що діяла до 2014 р. і нині деградує, розбудовувалася геть за іншим принципом. Вона була підпорядкована меті перевезення пасажирів і вантажів із материкової України, тобто за меридіальним принципом, а не зі сходу на захід, як заплановано після побудови мосту. Кілька електричок (Сімферополь — Армянськ і Армянськ — Керч) — це нині все, що лишилося від колись перевантаженої залізничної інфраструктури Південноукраїнської залізниці. Залізничні вокзали заростають травою.

15 травня 2018 р. Володимир Путін на «КамАЗі» урочисто відкрив 19-кілометровий Керченський міст, будівництво якого, патетично поіменоване російськими масмедіа «будовою сторіччя», упродовж трьох років перебувало в епіцентрі доволі емоційної суспільної дискусії як в Україні, так і в світі⁹². За офіційними даними, споруда обійшлася у 228 млрд руб., що їх виділяли в рамках цільової федеральної програми «Соціально-економічний розвиток Республіки Крим і міста Севастополь до 2020 року». Міст став найдорожчою серед подібних споруд у Європі та увійшов до п'ятірки найдорожчих мостів світу (трійка лідерів — Бей-Бридж у Каліфорнії, шляхопровід через затоку Цзяочжоу в Китаї та міст Великий Бельт у Данії).

Керченський міст є передусім політичним проектом: новобудова покликана не так підвищити економічні перспективи Криму, як засвідчити світу: «Крим#наш». Саме тому Дмитро Песков цілком відверто зауважив: «Це ті труднощі, та ціна, яку повинні заплатити справді всі... Висока ціна? Я скажу так: це по силах Росії і не виходить за межі її можливостей»⁹³. Це, безумовно, має сенс, оскільки інформаційний фон, що супроводжує «будову сторіччя», давно і безповоротно подолав межі формату економічної доцільності. Саме з відкриттям Керченського мосту в масовому офіційному дискурсі пов'язують надії на покращення економічної ситуації в регіоні впродовж року. Не випадково російські експерти, зокрема Андрій Лебедев, називали його не інакше як «трампліном, що дасть змогу вирішити низку економічних показників Криму та вивести його на вищий рівень»⁹⁴.

Тим часом пов'язувати перспективи розвитку Криму лише із запуском мосту було би вкрай наївно. Навіть з урахуванням сприятливої світової кон'юнктури цін на нафту це може спрацювати лише в довгостроковій перспективі, до того ж — за умови багатомільярдних вкладень у системну структурну модернізацію Криму та висхідного зростання економіки Росії, що забезпечила б приплив ту-

⁹¹ Олександр Голубов. Відпустка для бідного туриста: хто поїде до окупованого Криму поїздом із Росії. *Крим. Реалії*. 2018. 19 серп. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29443875.html>

⁹² Алена Анисимова. Пять экономических последствий открытия Крымского моста — от дешевых продуктов до инвесторов. *3600*. 2018. 16 мая. URL: <https://360tv.ru/news/tekst/krymskij-most-economic/>

⁹³ Три роки після анексії Криму: висока ціна для Росії — *Die presse. УНІАН*. 2017. 2 берез. URL: <https://tsn.ua/groshi/tri-roki-pislya-aneksiyi-krimu-visoka-cina-dlya-rosiyi-die-presse-900415.html>

⁹⁴ Алена Анисимова. Пять экономических последствий...

ристів. Лише за таких обставин йшлося б про окупність проєкту та його прибутковість. Однак від початку ця іміджева акція була заходом, приреченим на фінансові збитки⁹⁵. Не випадково американські експерти характеризували російську «будівлю сторіччя» таким чином: «Керченський міст — символічний для Володимира Путіна проєкт, що вкупі з успішним проведенням чемпіонату світу з футболу допоможе йому підтримати свою популярність у країні, принаймні в озорому майбутньому. Голосний запуск споруди сумнівної економічної цінності підкреслив проблеми Росії Володимира Путіна». Покликаний продемонструвати владу над Україною, «міст є не лише спробою зміцнити незаконне захоплення і окупацію Криму, він також створює перепони судноплавству, обмежуючи розміри судів⁹⁶, що проходять Керченською протокою шляхом до українських територіальних вод до Азовського моря»⁹⁷, — заявив держсекретар США Майк Помпео. Мають рацію експерти, які охрестили Керченський міст «метафорою путінської епохи». Не менш доречно інша метафора — «міст у нікуди»⁹⁸, утім, вона доволі близько віддзеркалює не лише перспективи Керченського мосту, а й самого Криму в подальшому.

Проблеми економічного розвитку півострова у складі РФ не є предметом офіційного дискурсу. Влада РФ і кримські чиновники воліють «не помічати» негаразди регіонального розвитку, списуючи їх на «важкий спадок» українського панування чи зловмисні підступи «західних лаштунків». Тим часом 2015 р. рівень інфляції в Криму виявився найвищим у Росії — 26 %. Маніпулювання економічними показниками та поступове «підтягування» бюджетників і пенсіонерів (а вони в Криму становлять велику частину населення) до російських соціальних стандартів дало змогу створити картинку примарного добробуту, проте водночас зростали й реальні витрати. Саме це стало основою масового незадоволення кримчан⁹⁹. Причина «прозоріння» місцевих мешканців¹⁰⁰ — безліч

⁹⁵ Евгения Горюнова. Деградація кримської економіки...

⁹⁶ Про загрозу, яку він становить для економіки України загалом, для Маріупольського порту зокрема, див.: Павло Новиков. Пастка для кораблів: що втрачає Україна через Керченський міст. *Крим. Реалії*. 2018. 7 лют. URL: <https://ua.krymr.com/a/29025026.html>; Стало известно, как мост Путина в Крым навредил экономике Украины. *Апостроф*. 2018. 13 янв. URL: <https://apostrophe.ua/news/economy/2018-01-13/stalo-izvestno-kak-most-putina-v-kryim-navredil-ekonomike-ukrainyi-/118445>

⁹⁷ Юрий Жигалкин. «Метафора путинской эпохи». Эксперты США — об открытии Керченского моста. *Крим. Реалії*. 2018. 16 трав. URL: <https://ru.krymr.com/a/29230299.html>

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ У Криму неправильно порахували зростання економіки за три роки — російський економіст. *Крим. Реалії*. 2017. 1 серп. URL: <https://ua.krymr.com/a/news/28652819.html>

¹⁰⁰ Певні позитиви від анексії мають хіба що Севастопольці. Після анексії Севастополь отримав статус міста федерального значення з окремими від решти півострова органами влади, бюджетом і федеральними дотаціями. За майже зіставної середньої зарплати (в Криму — 25,8 тис. руб., у Севастополі — 25,5 тис.) пенсія у севастопольців на 1—1,5 тис. руб. вища за загальнокримський показник. Низка товарів у Севастополі дешевші, ніж у середньому по Криму. Сукупна різниця у вартості мінімального набору продуктів у Севастополі й зага-

проблем, які спричинило відокремлення Криму від загальноукраїнського народногосподарського комплексу. Не менше дискомфорту створювали відмінності в принципах господарювання та підприємницької діяльності в країні, частиною якої зголосилися стати кримчани. На жаль, переважна їхня більшість геть не усвідомлювала наслідків своїх дій, беручи участь у так званому референдумі. Не більше розуміння було й у середовищі росіян, які святкували «повернення Криму» як національне свято. Вже на першому році володіння омріяним кримським раєм гостро постала проблема ціни питання і здатності економіки Росії «перетравити кримську авантюру»¹⁰¹.

Сили, які прийшли до влади на хвилі «кримської весни», скористалися ситуацією у власних інтересах. Під виглядом «націоналізації» команда С. Аксьонова взяла курс на переділ власності. У перерозподілі захопленого українського майна брали участь і московські призначенці, які потіснили «героїв кримської весни» з провідних позицій. Відмінності у правових системах України і Росії, треба зазначити, зіграли на руку вакханалії новітнього пограбування. Власне, у черговій своїй версії втілилася грабіжницька практика імперського чиновництва, яку понад сотню років назад описав Є. Марков.

26 березня 2014 р. кримський парламент висловився за «націоналізацію» 131 підприємства агропромислового комплексу. На початку лютого 2017 р. влада ліквідувала Національний науково-дослідний інститут винограду й вина «Магарач», передавши його власність у федеральне підпорядкування. Та сама доля спіткала Науково-дослідний інститут сільського господарства Криму. Землю та обладнання Аграрної компанії «Магарач» продали компанії з Татарстану¹⁰². Отримав статус державного унітарного підприємства й перейшов у власність так званого Міністерства агрополітики Криму завод «Новий Світ». У липні 2014 р. Європейський Союз вніс «Новий Світ»¹⁰³, що випускав близько мільйона пляшок на рік (тоді як його потужності розраховані на понад 2 млн пляшок), до санкційного списку. На модернізацію підприємства, як з'ясувалося, бракує 1,2 млрд руб., через що підприємство виставили на продаж. Початкова ціна «Нового Світу», заснованого 1878 р. князем Л. Голіциним, складала майже 1,5 млрд руб.¹⁰⁴.

лом у Криму становить майже 450 руб. (Вікторія Веселова. Севастополь vs Крим: де живеться краще? *Крим. Реалії*. 2017. 22 лют. URL: <https://ua.krymr.com/a/28324538.html>).

¹⁰¹ Самар Валентина. Как они обустривают Крым. *ZN,UA*. 2014. 25 апр. URL: <http://gazeta.zn.ua/internal/kak-oni-obustrivayut-krym-.html>; Економіка Криму. Road to Hell? *FN. Новини*. 2017. 30 черв. URL: <https://news.finance.ua/ua/news/-/405420/ekonomika-krymu-road-to-hell>

¹⁰² В Криму ліквідували Інститут «Магарач», а его имущество отдали Москве. URL: <http://podpricelom.com.ua/read/politics/v-krymu-lykvydyrovaly-magarach-ego-ymushhestvo-otdaly-moskve.html>

¹⁰³ Під цим брендом на материковій частині України випуск шампанських вин налагоджено у Харкові.

¹⁰⁴ Торги за «Новий Світ»: кому дістанеться «націоналізований» винзавод. *Крим. Реалії*. 2017. 30 листоп. URL: <https://ua.krymr.com/a/28888825.html>

За підрахунками В. Головка, до проскрипційного переліку увійшли 480 об'єктів (із них 250 перебували у приватній власності)¹⁰⁵. У першу чергу націоналізації потрапило майно української держави — оборонні підприємства, порти, енергокомпанії тощо. Фактично пограбували 87 активів групи «Приват», вагомих майнових втрат зазнав С. Тарута, який очолював Донецьку ОДА у найскладніший період «східної весни». Націоналізовано було також підконтрольні Р. Ахметову «ДТЕК Крим» і кримську філію «Укртелекому», суднобудівний завод «Залив» К. Жеваго та ін. За кілька годин до закінчення терміну, відведеного на націоналізацію, до переліку додали «Севастопольський морський завод», підконтрольний комерційним структурам П. Порошенка. Відвертим рейдерством стала націоналізація ринків «Кримспоживспілки». Під переділ власності потрапили й об'єкти, пов'язані з російським капіталом, зокрема кримська інфраструктура «Київстар» та «Ялтинська кіностудія». На фактичний хабар перетворилася націоналізація з подальшим переданням структурам Управління справами Президента РФ всесвітньо відомої виноробної української державної компанії «Масандра». До Управління перейшли державні дачі, санаторії, дитячі табори й заповідники¹⁰⁶. Поза гучним і доволі емоційно обговорюваним у соціальних мережах перерозподілом власності залишилася лише майно родини В. Януковича та впливових регіоналів. Формально 1 березня 2015 р. націоналізацію було завершено, проте на рівні життя пересічних кримчан масштабний переділ власності не позначився. Упродовж першого року окупації покращення відчували близько 40 % дорослих кримчан — передусім бюджетники й пенсіонери. Від 2015 р. відбулися суттєві зміни: ціни на споживчі ціни виросли до рівня московських, у практику увійшли тотальні скорочення, робочі навантаження зросли в рази, фактично зруйнованою виявилася медична система півострова, на 8-тисячну рубльову пенсію стало неможливо прожити. Не спрадилися й сподівання кримчан на масштабні інвестиції з боку російської держави. Точніше, вони були масштабними, але левову частку їх «з'їв» Керченський міст. Натомість «ціна Криму» для російської економіки невпинно зростала. «За чотири роки федеральні субсидії та субвенції республіці Крим, окрім ФЦП, склали приблизно 300 мільярдів рублів. Ці рекордні за російськими мірками суми розчиняються в кримінальних справах...», — зазначає з цього приводу колишній голова Корпорації розвитку Севастополя Олег Ніколаєв¹⁰⁷.

Провал «проекту Новоросія» в разі підвищив вартість кримської авантюри. Забезпечення елементарних потреб виробничого та побутового життя Криму вимагало колосальних зусиль. На користь Криму упродовж 2014 р. було згорнуто або скорочено фінансування низки федеральних програм: 31,5 млрд руб. (близько \$870 млн) на розвиток портів Азово-Чорноморського басейну було переадресо-

¹⁰⁵ Головка В. С. 626.

¹⁰⁶ Марьин С. Все, что найдито: история национализации украинских предприятий в Крыму. *Форбс-Украина*. 2015. № 11. URL: <http://forbes.net.ua/magazine/forbes/1405157-vsechto-nazhito-istoriya-nacionalizacii-ukrainskih-predpriyatij-v-krymu>

¹⁰⁷ Євгенія Горюнова. Політичне піке Сергія Аксенова...

совано з проєкту Мурманського транспортного вузла; у березні 2014 р. до Криму було перекинуто кошти пенсійного фонду в розмірі 243 млрд руб. (близько \$7 млрд); приблизно 71 млрд руб. інвестицій планували відшукати на вирішення проблеми енергозалежності Криму від України (зауважимо, за початковим планом передбачалося будівництво ТЕС сумарною потужністю до 800 МВт і двох високовольтних ліній електропередавання від Анапи до Феодосії). Не менш провальними виявилися і озвучені в 2014 р. проєкти вирішення проблеми водопостачання. 2016 р. загальноросійська ейфорія від приєднання Криму змінилася погано маскованим роздратуванням росіян і кримчан.

До колапсу доведено галузь охорони здоров'я. Сталу негативну динаміку демонструють курортна промисловість, готельний бізнес. У стані облоги триває життя Гурзуфської громади, заблокованої «Артеком». Тут здійснюється планове витискання місцевих мешканців¹⁰⁸. В умовах перманентних комунальних проблем триває життя Алушти, Ялти, Феодосії, Керчі¹⁰⁹. Мешканці Армянська повсякчас очікують на катастрофу після чергового отруйного викиду з «Кримського титану», що трапляються внаслідок порушення технологічних циклів через дефіцит води. Більшість містян ладні виїхати назавжди, однак залишаються без житла, котре тут стало неліквідним, тож змушені жити на порохівій бочці. Щоденне повільне отруєння себе і дітей — такими, на жаль, є їхні перспективи¹¹⁰.

Тим часом всесвітньовідомі рекреаційні комплекси масово змінюють господарів. Зокрема, щасливим власником акцій санаторіїв «Місхор», «Дюльбер» та «Ай-Петрі», кожен з яких за України оцінювали без урахування історичної і культурної цінності щонайменше у \$24 млн¹¹¹, згідно з повідомленнями кримської преси, став генерал-полковник Володимир Зарицький — колишній командувач Ракетних військ та артилерії, президент офіцерського фонду¹¹². Аукціон із продажу санаторію «Лівадія» обурило не тільки українців, а й російські ЗМІ, які, як ві-

¹⁰⁸ Див.: «Артек» поссорился с жителями Гурзуфа: подробности конфликта. *Наши Крым*. Новости. URL: ncrim.ru/.../29-06-2016-artek-predlozil-jitelyam-gurzufa-sehat-s-ih-zemli-29-iyunya-...; Конфликт гурзуфцев с новым руководством «Артека» оценили в 5,7 баллов. URL: <https://ok.ru/gurovskiek/topic/65677539560334>; Земля раздора: жители Гурзуфа против «Артека»? URL: rus.europe.newsru.ua/article/19385256 та ін.

¹⁰⁹ Керч «на олівці»: владі міста дали два тижні. *Крим. Реалії*. 2019. 16 трав. URL: <https://ua.krymr.com/a/kerch-na-olivtsi-administeror-serhii-aksenov/29945981.html>

¹¹⁰ Олександр Янковський. «99 % жителів Армянська із задоволенням би поїхали»: нові забруднення повітря на півночі Криму. *Крим. Реалії*. 2019. 1 верес. URL: <https://ua.krymr.com/a/novi-zabrudnennia-povitria-na-pivnochi-krymu/30140698.html>

¹¹¹ Для порівняння: у 2017 р. найдорожчу елітну квартиру на набережній продавали за 137 млн рублів. Санаторій «Ай-Петрі», розташований на 5,7 га землі, оцінили в 416 млн, водночас сотка землі в цьому регіоні коштує 750 тис. рублів. Та охочих придбати три об'єкти елітної нерухомості за ціною одного виявилось лише двоє (див.: Ігорь Воронников. Элитные здравницы со скидкой для Ротенберга. *Крим. Реалії*. 2018. 7 лип. URL: <https://ru.krymr.com/a/29348598.html>).

¹¹² Татьяна Курманова. «Раздача бонусов»: кому и за сколько продали крымские санатории. *Крим. Реалії*. 2018. 5 лип. URL: <https://ru.krymr.com/a/29340640.html>

домо, до критики не привчені. Санаторій вважався одним із флагманів радянської кардіології, частина його приміщень розташована в будівлях Лівадійського палацу. «Лівадію» купив відомий російський олігарх Костянтин Малофєєв усього за 509 млн руб. (\$7,6 млн). У липні 2019 р. було продано три санаторії: «Місхор» за 380,2 млн руб., «Ай-Петрі» за 416,4 млн руб., «Дюльбер» за 702,7 млн руб. Покупцем стала приватна фірма ТОВ «Керуюча компанія інфраструктурних проєктів», засновником якої є згаданий В. Зарицький. Він також отримав 30 га санаторію «Перлина» поруч із Ластівчиним гніздом, де заплановано будівництво вілледжу. Олександр Лієв зауважує, що сам В. Зарицький, очевидно, жодного стосунку до санаторіїв не матиме. Насправді українські туроб'єкти опиняться в руках братів Ротенбергів, про що свідчать дані журналістських розслідувань¹¹³. Таку тенденцію експерти та аналітики оцінюють як своєрідне «роздавання бонусів» особам і групам осіб, безпосередньо причетним до анексії Криму.

Помітні зміни відбулися в етносоціальній структурі населення півострова. Нині так звані *понаехавшиє* перетворилися на привілейовану верству населення, яка обіймає впливові посади, отримує підвищені зарплати та пенсії, пільгове житло, позачергові місця в школах і дитячих садках¹¹⁴. «Зміцнення» місцевих правоохоронних органів та органів державної безпеки кадрами з Росії відбулося вже впродовж 2014 р. Місцева ФСБ комплектувалася майже виключно за рахунок російських кадрів, що було цілком логічним: саме вона стала потужним інструментом тиску на управлінців та місцеву громаду¹¹⁵. Мігранти з Росії, як і в часи першої російської анексії та після депортації кримських татар ставали соціальним тараном, за допомогою якого Росія намагається зробити анексію незворотною. Кримчани обурюються з цього приводу в соціальних мережах, проте витіснення їх за межі півострова лише пришвидшується, адже невирішеність низки проблем соціально-економічного простору не залишає їм тут місця. За висновками С. Стельмаха, «в “російському” Криму цілеспрямовано насаджується “працююча бідність”. Левова частка грошей витрачається на їжу, одяг і дах над головою. Навіть прибічники анексії визнають, що з приходом Росії кримчани не стали багатшими. Хіба що отримали можливість придбати автомобілі за внутрішньоросійськими цінами»¹¹⁶. За таких обставин їм не лишається нічого іншого, як заднім числом підраховувати збитки та шукати винних, де завгодно — лише не у власних неправильних рішеннях. Проте коротка пам'ять властива не лише обивателям, вона активно запроваджується на всіх рівнях суспільного дискурсу.

Стратегічна мета Кремля полягає у трансформуванні Криму на військову базу

¹¹³ Олександр Лієв. Окупований Крим. Підсумки п'ятого турсезону. *НВ*. 2018. 27 груд. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/okupovaniy-krim-pidsumki-pjatoho-tursezonu-2514537.html>

¹¹⁴ Черга до дитячих садочків складає 60 тис., забезпеченість місцями в дошкільних закладах становить 50 % від потреб, кількість лікарень зменшилася на 7 %.

¹¹⁵ Покушение на Крым. *Новая газета*. 2016. 24 апр. URL: <http://www.novayagazeta.ru/inquests/72830.html>

¹¹⁶ Сергей Стельмах. Мифический «рост доходов» крымчан. *Крим. Реалії*. 2018. 2 квіт. URL: <https://ru.krymr.com/a/29140177.html>

із вкрапленнями рекреаційних об'єктів VIP-класу. Для їхнього обслуговування, за підрахунками експертів, достатньо від половини до мільйона «*гражданских*», бажано — особисто відданих і залежних від режиму. За даними Федеральної служби державної статистики РФ, у 2014-му, 2015-му і за перші 11 місяців 2016 р. на півострові офіційно зареєструвалися близько 130 тис. нових «кримчан», з них близько 54 тис. обрали місцем проживання Севастополь. Нові колоністи — громадяни РФ і країн СНД. Поважну частку новоприбулих становлять чиновники РФ, для яких існують програми компенсації оплати житла¹¹⁷.

Керівниця Кримстату Ольга Балдіна на прес-конференції в МІА «*Россия сегодня*» у березні 2019 р. повідомила, що за п'ять років під російським контролем населення півострова виросло на понад 70 тис. осіб, переважно завдяки міграції¹¹⁸. Коментуючи відомості про масові переселення до Криму, лідери кримсько-татарського руху називають цифри, що набагато перевищують офіційну російську статистику, і відзначають загрозу новочасної русифікації регіону. Нині навряд чи варто називати це фактом, що відбувся, однак, зважаючи на історично притаманний російському чиновництву потяг до закріплення в Криму назавжди, можна спрогнозувати, що чиновницька і військова колонізація півострова мають шанс стати вагомим чинником його подальшої історії, а самі новітні мігранти — впливовим електоральним сектором геополітичного проекту під назвою «Крим#наш».

Тим часом спостерігаються проблеми з природними демографічними процесами. За матеріалами доповіді «Соціально-економічне становище Криму в січні-травні 2019 року», опублікованої на сайті російської адміністрації Сімферополя, за січень-квітень 2019 р. на півострові народилося 6019 осіб, померла 9601 людина. Природний спад населення за той самий період, порівняно з аналогічним періодом минулого року, збільшився на 20,2 %. Станом на 1 травня в Криму проживали 1 910 400 осіб¹¹⁹. Даються взнаки як природні процеси в середовищі кримських пенсіонерів, так і занепад системи охорони здоров'я та вплив активного населення внаслідок погіршення умов життя і перспектив реалізації. Про це, однак, найменшою мірою турбується кримська влада.

На формування відповідного інформаційного поля зорієнтована потужна машина російської пропаганди. Як зауважив С. Стельмах, «в російському інформаційному просторі існують два “Крими”. Перший — реальний півострів, який кримчани споглядають зсередини. Інший — певний віртуальний “Крим”, який показують мешканцям сусідньої Росії по федеральних телеканалах. Віртуальний

¹¹⁷ Тищенко Ю. Трансформації соціальних ідентичностей на тимчасово окупованих територіях (АР Крим, ОРДЛО). Напрями, тенденції політики ідентичності з боку РФ, порушення прав людини. Нац. ін-т стратегіч. дослід. 2019. 15 трав. URL: <https://www.niss.gov.ua/doslidzhennya/analitichni-materiali/gromadyanske-suspilstvo/transformacii-socialnikh-identichnostey>

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ «Депресивний за всіма параметрами»: Крим втрачає людей. *Крим. Реалії*. 2019. 9 лип. URL: <https://ua.krymr.com/a/krym-vtrachae-ludey/30046210.html>

“Крим” виглядає набагато привабливішим за справжній»¹²⁰. Соціальні мережі надають невичерпний матеріал для дослідження цієї характерної для путінської Росії соціальної «шизофренії». На завершення слід додати, що все це відбувається із порушенням норм міжнародного права, яке забороняє окупантам змінювати склад населення окупованих територій і милітаризувати їх.

Крим на периферії «русского мира». Не менш руйнівними є російські етнокультурні практики в Криму. Фактично створюються умови, що унеможливають етнокультурний поступ кримських татар і українців.

1 вересня 2014 р. кримські школи перейшли на освітні стандарти РФ, зокрема дванадцятибальна система оцінювання замінена на п'ятибальну, українські підручники та навчальні посібники вилучено з обігу. Постановою самопроголошеної Ради Міністрів РК 30 грудня 2014 р. затверджено Державну Програму розвитку освіти і науки в Республіці Крим на 2015—2017 рр. У жодному розділі цієї Програми не йшлося про забезпечення доступу до навчання рідною мовою або хоча б про реалізацію права вивчення рідної мови. Відповідна статистика відсутня¹²¹.

На час анексії в Криму існувало сім шкіл з українською мовою навчання, в 165 школах навчання відбувалося українською та російською мовами. Діяла одна школа, в якій навчання велося українською та кримськотатарською мовами. У 333 школах навчання здійснювалося виключно російською мовою. Питома частка тих, хто навчався українською, становила лише 8,2 %¹²².

Згідно з моніторингом Кримської правозахисної групи, у Криму не лишилося жодної школи, де викладають українською мовою¹²³. Вже на 2015 р. кількість класів з українською мовою навчання скоротилася у 34 рази. Після анексії Криму у 2014/2015 навчальному році чисельність учнів зменшилася до 2154, у 2015/2016 — до 949¹²⁴, у 2016/2017 — до 371 (для порівняння: в 2013/2014 навчальному році українською мовою навчалися 12 694 особи). За період з 2013 до 2017 р. кількість українських шкіл зменшилася з семи до однієї, а кількість українських класів — з 875 до 28. У вересні 2014 р. було закрито факультет української філології та українознавства в Таврійському національному університеті ім. В. Вернадського, більшість його педагогічного колективу звільнено. Кафедри української філології, культури української мови, теорії та історії української

¹²⁰ Сергей Стельмах. Российский «капремонт» Крыма. *Крим. Реалії*. 2018. 13 квіт. URL: <https://ru.krymr.com/a/29161456.html>

¹²¹ «Анексована» освіта в тимчасово окупованому Криму. Моніторинговий звіт / Укр. незалеж. центр політ. дослідж. За заг. ред. Ю. Тищенко, О. Смірнова. Київ: Агентство «Україна», 2015. С. 4—5.

¹²² Там само. С. 10.

¹²³ Українських шкіл у Криму більше немає — моніторинг правозахисників. *QHA media*. 2019. 26 берез. URL: <https://qha.com.ua/uk/novosti-uk/ukrayinskyh-shkil-u-krymu-bilshenemaє-monitoring-pravozahysnykiv>

¹²⁴ Із цього питання див. висновки Моніторингової місії ООН з прав людини: Report on the human rights situation in Ukraine 16 August to 15 November 2015. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/12thOHCHRreportUkraine.pdf>

мови було об'єднано. До кінця 2014 р. українську мову як мову викладання з вищої освіти в Криму було вилучено.

Фронтальне згортання освіти українською мовою супроводжувалося розмірковуваннями так званої міністра освіти, науки і молоді Криму Наталі Гончарової: «У Криму багато представників цього народу. Просто зараз такий період. Він мине. І у школі українську як мову навчання не треба нав'язувати, щоб не отримувати зворотне. Не можна асоціювати мову з політикою, але й ламати усталений стереотип поведінки на піку напруженості, коли Крим має багато неприємностей від представників сусідньої держави, не треба»¹²⁵. Можна сповна оцінити цинізм окупаційної адміністрації, яка, відхопивши шмат території сусідньої держави, бідається з неприємностей, які та їй нібито спричиняє. Однак ситуація з перспективами українців Криму як етнокультурної спільноти в РФ не є винятковою. Обмеження доступу українців Росії до освіти рідною мовою та згортання мережі національно-культурних товариств і громадських організацій українців, що фактично призвело до ліквідації національно-культурної автономії українців, визнання Генеральною прокуратурою Росії небажаною діяльності Світового конгресу українців, посилення контролю за фінансуванням ЗМІ та культурних організацій з-за кордону, що наражає національні організації на небезпеку звинувачень у створенні «п'ятої колони» та втручанні у внутрішні справи вкупі з повсякчасними звинуваченнями у нацизмі, — усе це катастрофічно звужує рівень очікувань щодо майбутнього українців у РФ. Вирішення питання вивчення української та решти національних мов віддане на відкуп місцевих і шкільних адміністрацій, які, прикриваючись положенням про обов'язковість заяви батьків, фактично звели на нівець і без того непоказні результати українізації в Криму. Адміністративними засобами та нехитрими маніпуляціями із масовою свідомістю українська мова, що за буквою закону є третьою офіційною мовою (разом із російською та кримсько-татарською), витіснена на маргінес суспільного та культурного життя півострова.

25 березня 2016 р. припинила виходити єдина україномовна громадсько-політична літературна газета «Кримська світлиця», редакція через неможливість гарантувати безпеку співробітникам перемістилася до Києва¹²⁶. Не лише ліквідація україномовного шкільництва на півострові, а й закриття у грудні 2015 р. сімферо-

¹²⁵ Цит. за: Максим Немирич. Українська культура в Криму: похорон живцем. *Крым. Реалии*. 2016. 18 февр. URL: <https://ua.krymr.com/a/27494444.html>

¹²⁶ Із території материка нині відбувається мовлення на півострів українськими масмедіа. Зокрема, кримська команда «Радіо Свобода» підтримує діяльність трьох інформаційних сайтів: російською (*Крым. Реалии*, <http://ru.krymr.com>), українською (*Крым. Реалії*, <http://ua.krymr.com>) і кримськотатарською мовами (*Qırım. Aqiqat*, <http://ktat.krymr.com>), готує дві щотижневі телевізійні програми з унікальним кримським контентом — «Крим. Реалії» на загальнонаціональному каналі новин «24» і «*Крым. Настоящий*» на міжнародному телеканалі «*Настоящее время*». У вересні 2015 р. кримська команда спільно з Українським радіо запустила «Радіо Крим. Реалії», що транслює свої передачі на Крим, південний схід України і передгірні райони Північного Кавказу, а з вересня 2017 р. — цілодобовий канал «Радіо Крим. Реалії» на частоті 105,9 FM.

польської дитячо-юнацької театральної студії «Світанок»¹²⁷, що існувала понад двадцять років, єдиної 10—15-хвилинної двотижневої телесерії «Рідна хата» (17 серпня 2015 р.)¹²⁸, перетворення українського театру на музичний тощо засвідчують облудність пропагандистських кліше про незмінну дружбу народів.

Останні традиційно сполучаються із асиметричними діями кримської влади, покликаними замилити масоване порушення прав етнічних меншин в умовах окупації. Задля цього влада створює фейкові «національні організації», що не лише імітують національно-культурне життя в Криму, а й опікуються «проблемами» українців в Україні. «Провів робочу зустріч із головою РНКА “Білоруси Криму” Романом Чергінцом та головою Української громади Криму Анастасією Гридчиною, під час якої обговорили проекти національних громад республіки, — повідомив поміж іншим С. Аксьонов. — Так, наприклад, на території Криму почав свою роботу україномовний інформаційний портал, що дозволить українцям отримувати правдиву інформацію рідною мовою, незалежно від того, на території якої держави вони проживають. До того ж, обговорили створення правозахисного центру, метою якого буде надання допомоги громадянам України, постраждалим від свавілля київського режиму»¹²⁹.

Інструментом забезпечення уможливленої масової підтримки населенням гасел «кримської весни» та анексії стала монополізація інформаційного простору півострова. Спогади кримських журналістів, які були свідками тогочасних подій, зібрано у книзі Ю. Луканова¹³⁰. Нема потреби переповідати різні приклади наруги над свободою слова в Криму, варто лише нагадати, що до окупації інформаційна інфраструктура півострова була досить розгалуженою. На квітень 2013 р. на півострові було зареєстровано 2662 видання. За звітом Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, в АРК станом на вересень 2013 р. діяли 83 телерадіоорганізації, ліцензовано — 141. Найбільшими серед них були Державна телерадіомовна компанія «Крим», «Чорноморська телерадіокомпанія», «Телевізійна компанія “Атлант-СВ”», «Телерадіокомпанія ІТВ» та «Медіагрупа “ФМ”». Більшість передавачів розташовувалося у Сімферополі, Ялті та Алушті.

Задля нейтралізації ЗМІ використовували розлогий інструментарій, зокрема моральний тиск, погрози, напади¹³¹ на журналістів, арешти, кібератаки, адміністративні переслідування та заборону діяльності під приводом боротьби з екстремізмом. 28 лютого 2014 р. озброєні люди в камуфляжі взяли під контроль те-

¹²⁷ Придушити все українське? У Криму закрилася дитяча театральна студія. *Крим. Реалії*. 2015. 30 груд. URL: <https://ua.krymr.com/a/27457300.html>

¹²⁸ Максим Немирич. Українська культура в Криму...

¹²⁹ «Показуха для всього світу» — активісти про ідею «правозахисного центру» в Криму. *Крим. Реалії*. 2019. 18 черв. URL: <https://ua.krymr.com/a/aktivisty-pro-ideiu-pravozakhysnoho-tsentr-u-v-krimu/30007163.html>

¹³⁰ Луканов Ю. Пресувальна машина...

¹³¹ Лише за перші три місяці «кримської весни» було зареєстровано понад 100 нападів на журналістів (див.: Звіт Місії з оцінки стану справ із дотриманням прав людини в Криму (6—18 липня 2015 року). URL: <http://www.osce.org/uk/odihr/180606?download=true>).

риторію Кримської державної телерадіокомпанії. 9 березня 2014 р. всі українські телеканали в аналоговому мовленні було вимкнено¹³², єдиним джерелом інформації для мешканців півострова стали російські телеканали¹³³. Власне, захоплення Криму відбулося у «найкращих» традиціях більшовицького перевороту, де ізоляція та запровадження владної інформаційної монополії відіграло провідну роль.

3 березня 2014 р. держпідприємство «Радіотелевізійний передавальний центр АР Крим» припинило трансляцію Чорноморської телерадіокомпанії. Телекомпанія «Чорноморка», що мала двадцятирічний досвід діяльності й попри свою явну проукраїнську позицію — широку аудиторію, стала першою жертвою інформаційної політики нової влади. Тоді ж сайт Чорноморської телерадіокомпанії зазнав потужних *DDoS*-атак. 4 березня телерадіокомпанії припинили подавати світло. Тринадцять передавачів, що були власністю компанії, було захоплено, на її частотах включили телеканал «*Россия 24*». Після відключення від кабельних мереж мовлення Чорноморської ТРК залишилося доступним лише в мережі Інтернет на сайті ЧТРК, а також через супутниковий сигнал.

Жодних шансів влада не лишила телеканалу *ATR*. 16 травня 2014 р. так звана Генеральна прокуратура Криму направила *ATR* офіційний лист-застереження через висвітленням ним несанкціонованого зібрання кримських татар 3 травня 2014 р. на пропускному пункті «Армянськ». У листі прокуратура застерігала телеканал *ATR* від поширення інформації, яка може містити «підбурювання до етнічної чи іншої ненависті» або «ознаки екстремізму» (зокрема, йшлося про заяву лідера кримськотатарського народу Мустафи Джемілева), зазначивши, що «федеральний закон забороняє організаціям ЗМІ поширювати екстремістські матеріали або брати участь в екстремістській діяльності»¹³⁴. Епопея з перереєстрацією завершилася витисненням *ATR* із Криму. Як засвідчують матеріали дослідження Інституту масової інформації, «вже на початку другого півріччя 2014 року можна було говорити про те, що інформаційний простір Криму зазнав докорінних змін, фактично припинивши своє існування як незалежне інформаційне середовище»¹³⁵.

Перереєстрація місцевих засобів масової комунікації за російським законодавством, що розпочалася восени 2014 р., надала інструменти згортання діяльності нелояльних новій владі ЗМІ. На квітень 2015 р. на півострові було зареєстровано 232 ЗМК (вісім мережевих видань, 19 телеканалів, 42 радіоканали, 163 друковані видання та інформаційні агентства). Із 232 ЗМК 207 раніше були оформлені за українським законодавством. Не вдалося перереєструватися телеканалам *ATR* і *Lale*, радіостанції *Mejdan* і «Лідер», кримському інформа-

¹³² Певний час їх ще можна було приймати через кабельні мережі.

¹³³ Россия вторгается в Крым. URL: <http://politika.eizvestia.com/full/324-rossiya-vtorgaetsya-v-krum-foto>; Что сейчас происходит в Крыму: новые захваты, баррикады и автоматчики на Ай-Петри. URL: <http://www.segodnya.ua/politics/pnews/chto-seychas-proishodit-krumu-novye-zahvaty-barrikady-iavtomatchiki-na-ay-petri-502147.html>

¹³⁴ Звіт Місії з оцінки стану справ із дотриманням прав людини в Криму (6—18 липня 2015 року). URL: <https://www.osce.org/uk/odihhr/180606?download=true>

¹³⁵ Хроніка свободи слова 2014. URL: http://imi.org.ua/docs/Hronika_2014_A4_11-print.pdf

ційному агентству *QNA*, інтернет-сайту «15 хвилин» та газеті «Авдет». Проросійською альтернативою *ATR* став кримськотатарський канал «Миллет»¹³⁶. У результаті зачистки та стерилізації інформаційного простору Криму півострів масово залишили журналісти та блогери.

У змальованій ситуації 7 травня 2015 р. п'ятеро активістів-відчайдухів зазнавали Український культурний центр у Криму. Він замислювався як відкритий простір для спілкування та обміну інформацією, мовний клуб і курси вивчення української мови, клуб українського кіно, простір для проведення тематичних заходів, лекцій з української історії, літератури та культури, бібліотека української літератури. 2017 р. накладом 500 примірників Український культурний центр видавав єдине україномовне видання півострова «Кримський терен», що розповсюджувалося з рук у руки. Невдовзі після обшуків і допитів у Центрі з протидії екстремізму МВС РФ¹³⁷ майже всі його співробітники змушені були залишити півострів. Перше адміністративне впровадження проти Центру було відкрите відразу після проведення Дня пам'яті Т. Шевченка 9 березня 2015 р. «за порушення порядку проведення мітингу», де були українські прапори, на одному з яких було написано «Крим — це Україна»¹³⁸.

Треба визнати, що Росія, на відміну від України, поквапилась із форматуванням етнокультурного простору регіону відповідно до інтересів влади і не цурається жодних інструментів. Наслідки не забарилися. «Мова вмирає, — говорить один з українських активістів. — Є п'яти- і шестирічні діти, для яких українська мова така ж чужа, як англійська»¹³⁹. Не варто драматизувати ситуацію, українська мова пережила й гірші випробування, однак висновки з неї слід зробити належні. Тим більше, що не меншою мірою вона стосується і кримських татар. Подібно до українців, вони стикаються не лише з етнокультурною дискримінацією та апаратною русифікацією, а й подальшою свідомою фальсифікацією історичного шляху, яскравим зразком чого став новий підручник «*История Крыма. 10 класс*» (Москва, 2018)¹⁴⁰. Концепт Другої світової війни, викладений у підручнику, власне, є калькою російського концепту (того, що набув смислового завершення після подій 2014 р. і перетворився на одну з центральних «скреп» путінського «*русско-*

¹³⁶ Прокремлівський кримськотатарський канал відкриє студію у Москві. URL: <http://www.telekritika.ua/rinok/2015-09-03/110775>

¹³⁷ Наталя Кокоріна. Чому в окупованому Криму тиснуть на Український культурний центр. *hromadske*. 2018. 29 серп. URL: <https://hromadske.ua/posts/ukrainskii-kulturnii-centr-u-krimu>

¹³⁸ У сотрудников Украинского культурного центра в Крыму проходят обыски. В Российском центре науки и культуры отмечают день рождения Деда Мороза. *the Babel*. URL: <https://thebabel.net/texts/22407-u-aktivistov-ukrainskogo-kulturnogo-centra-v-krymu-prohodyat-obyski-v-rossiyskom-centre-nauki-i-kultury-otmechayut-den-rozhdeniya-deda-moroza>

¹³⁹ Запал згас. Крим поглинули загальноросійська корупція...

¹⁴⁰ «Просто мутит от лицемерия и беспардонности» — из крымских сетей. *Крым. Реалии*. 2019. 18 февр. URL: https://ru.krymr.com/a/prosto-mutit-ot-licemeriya-i-besparдонnosti-iz-krymskih-setey/29777236.html?fbclid=IwAR3-FJpX5i6I5VyEzC1XwoOyqnQeb6Rta_Yku6iJg5TDRTvZ9IEG9A4WUGs

го мира») і продовжує лінію підживлювання / провокування етнонаціональної конфронтації в Криму, яку довгий час використовують для дезорієнтації місцевої спільноти, знято відтворюючи історичні міфи тоталітарної доби ¹⁴¹.

Цілоком у радянських чекістських традиціях у школах проводять «виховні» бесіди. Зокрема, 27 травня 2016 р. у школі № 15 с. Близьке співробітники ФСБ провели бесіди з хлопцями 9-го кримськотатарського класу, яких у присутності батьків питали, чи одягали вони «георгіївські стрічки» на святкуванні 9 травня ¹⁴². Соціальні мережі волають про політизацію та мілітаризацію освітньої справи. Не лише «Юнармія», а й регулярні костюмовані флешмоби за участю дітей в одностроях, стилізованих під військову форму часів Другої світової війни, стали звичною окрасою «виховного процесу». Кожен шостий школяр Севастополя є юнармійцем, що є найвищим показником у Росії ¹⁴³.

Наслідуючи традиції радянської пропаганди, органи самопроголошеної влади, керовані російськими кураторами, періодично влаштовують акції, покликані створювати картинку рівних прав етнічних громад. Вони сполучаються із відвертою українофобією місцевих ЗМІ та репресивними акціями органів безпеки. Громадян, які виявляють проукраїнську активність у той чи інший спосіб, переслідують адміністративні органи, навколо них створюється атмосфера суспільного засудження і тиску. За зразком радянських спецслужб силові структури Криму, а фактично — ФСБ, аби залякати і деморалізувати українських активістів, сфабрикували кілька показових процесів проти найпомітніших постатей українців, зокрема режисера Олега Сенцова і фермера Володимира Балуха. З 2015 р. офіційно заборонено проводити заходи зі вшанування Т. Шевченка. На протипагу створюється ілюзія можливості самореалізації українців на теренах РФ. Найцинічнішою акцією можна вважати З'їзд українських діаспор у Криму, що відбувся 9 жовтня 2017 р. за участі 10—15 осіб, абсолютно не відомих широкому загалу.

Проукраїнська діяльність і проукраїнські симпатії у Криму та на тимчасово окупованих територіях на сьогодні не можуть виявлятися в жодних інших формах, аніж підпільна і правозахисна діяльність. Умов для адекватного культурного життя етнічних українців немає, ба більше — виявлення проукраїнської позиції загрожує життю та здоров'ю. Лейтмотивом сурогату культурної політики самопроголошених органів влади є зміцнення засад «*руського мира*», затвердження у масовій свідомості думки про те, що українці є частиною російського народу. Цю думку з усією відвертістю вкотре проголосив президент РФ В. Путін на традиційній пресконференції 14 грудня 2017 р. Свою позицію очільник Росії послідовно демонстрував під час багаторазових офіційних поїздок до Криму, зокрема й під час відкриття пам'ятника Олександрю III в парку Лівадійського палацу в листопаді 2017 р.

¹⁴¹ Школьников в Крыму учат, что крымские татары — предатели (Фото). *АТР*. 2019. 12 февр. URL: <http://atr.ua/news/183045-skolnikov-v-krymu-ucat-cto-krymskie-tatary-predateli-foto?fbclid=IwAR3YRnjJYQO44mky0mYxaMaEqL1mv0UMP8egrXNWDj1FozlGzfBgB7d5SBg>

¹⁴² *Крим SOS*. URL: <http://crimeamap.krymsos.com/ru/stories.html>

¹⁴³ Тищенко Ю. Трансформації соціальних ідентичностей...

Інтегральною частиною уніфікаційних практик «*русского мира*» є витіснення решти конфесій із відкритим владним протегуванням РПЦ. Спираючись на адміністративний ресурс, «оборонці православної віри» у Криму позбавляються конкурентів у впливі на паству. В лютому 2019 р. Кримська єпархія Православної церкви України (УПЦ Київського патріархату) отримала припис звільнити приміщення кафедрального собору святих Володимира та Ольги в Сімферополі¹⁴⁴. Формальним приводом стала відмова єпархії зареєструватися за російським законодавством. Власне, священники УПЦ втрапили в правову колізію: ані зареєструватися за російським законодавством, не порушивши законодавства України, ані вивезти майно за межі Криму (оскільки це заборонено законом), ані віднайти альтернативний алгоритм дій у такій ситуації не можна. Від 2015 р. єпархія перебуває у судовій тяжбі з приводу відібраних церков у Севастополі та селі Перевальне¹⁴⁵. «Стерто все, що залишилося від України», — нарікає архієпископ Климент, голова Православної церкви України в Криму. До анексії у церкви було 49 локацій, зокрема 25 парафій і майже 20 священників. Нині лишилося дев'ять таких місць і чотири священники¹⁴⁶.

Аналогічні дії стосовно кримських мусульман стали причиною того, що Росія опинилася в неприглядній компанії Ірану, Пакистану та Китаю, тобто країн, де відбуваються наймасштабніші переслідування за релігійними переконаннями, у Звіті про свободу віросповідання за кордоном, озвученому держсекретарем США Майком Помпео 21 червня 2019 р.¹⁴⁷

Отже, офіційна стратегія Кремля у сфері вирішення українського та кримськотатарського питань, задоволення культурних і громадянських прав етнічних меншин цілковито корелює зі стратегією гібридної війни, спрямованої на підрив міжнародного іміджу України, дестабілізацію внутрішньополітичної ситуації, перспективну асиміляцію та деморалізацію української нації, поглинання України та українців російською неоімперією. Як антитеза українському та кримськотатарському питанням безроздільно панує імперський дискурс, запроваджуваний в освітній та культурній царині. Влада встановила 15 монументів і пам'ятних знаків, зокрема пам'ятник актору Михайлу Пуговкіну, погруддя космонавта Юрія Гагаріна та вченого-конструктора Сергія Корольова, меморіальну дошку на честь Йосипа Сталіна та сакраментальну скульптурну групу «ввічливих людей». На вході до Лівадійського палацу 2015 р. постало погруддя останнього російського імператора Миколи II, яке згодом «замироточило» у присутності псевдопрокурора і депутата Держдуми Н. Поклонської. Наприкінці 2017 р. там же звели монумент «царю-миротворцю»

¹⁴⁴ Крим: церковь под угрозой ликвидации. *Крым. Реалии*. 2019. 13 февр. URL: <https://ru.krymr.com/a/krym-tserkov-pod-ugrozoy-likvidatsyi/29767623.html?fbclid=IwAR2VqGwkMWIdENLpDfGNb15ryjlQk0GcX46z3DCRi1aaB8CC7LcUpSMIocE>

¹⁴⁵ Землю ПЦУ в Сімферополі віддали Римо-Католицькій церкві — архієпископ Климент. *НВ*. 2019. 19 серп. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/arhiyepiskop-kliment-prosu-v-krimu-zemlyu-pravoslavnoji-cerkvi-peredali-katolikam-novini-ukrajini-50038218.html>

¹⁴⁶ Запал згас. Крим поглинули загальноросійська корупція...

¹⁴⁷ 2018 Report on International Religious Freedom. URL: <https://www.state.gov/reports/2018-report-on-international-religious-freedom>

Олександрю III, у відкритті якого В. Путін узяв особисту участь¹⁴⁸. 19 серпня 2016 р. в Сімферополі встановили 10-метровий пам'ятник Катерині II¹⁴⁹. Відкриваючи монумент, С. Аксьонов порівняв чинного президента Росії з імператрицею і висловив думку, що монумент стане символом того, що Крим ніколи не повернеться до складу України. Централізоване створення такого роду «місць пам'яті» (серед яких варто згадати і пам'ятник «ввічливим людям» у Бахчисараї) власне є не чим іншим, як імплантацією імперського міфу у просторовий контекст. За його допомогою намагаються «перепрошити» новітню історичну пам'ять кримської регіональної спільноти та змінити властивий їй пантеон героїв. Влада РФ не збирається звертати з цього шляху. Група російських депутатів на чолі зі спікером Ради Федерації Валентиною Матвієнко внесла на розгляд Державної Думи законопроект про визнання 19 квітня 2018 р. пам'ятною датою на честь завоювання Криму в 1783 р., від 3 серпня 2018 р. згідно з федеральним законом визнано офіційне свято — «День прийняття Криму, Тамані та Кубані до складу Російської імперії».

Найпомпезніше протягом останніх років у Криму святкують «День Росії». Після 2014 р. нового символізму набули святкування визволення Криму від німецько-фашистських загарбників, що традиційно відбувалися у квітні-травні. Дискурс «визначної перемоги», «тріумфу радянських військ», зрештою, «третього сталінського удару», непереможності Червоної армії в новому історичному контексті вживлюється у масову свідомість, як і в повоєнний час, виконуючи роль системотвірного історичного міфу¹⁵⁰. 2017 р. глава російського парламенту Криму Володимир Константинов заговорив про друге дихання для Першотравня¹⁵¹, тож чимдалі більше своєрідний сурогат імперсько-радянської риторики та масової культури стає умоглядним культурним тлом існування кримської спільноти.

Варто не забувати, що загальна деградація етнокультурних практик за радянськими зразками сполучається з цинічною брехнею на всіх рівнях життя суспільства і держави. По суті, кримська спільнота потрапила в капкан «*русского мира*», де подвійні стандарти і безпринципність є нормою повсякденного і державного життя. Це капкан, з якого немає виходу, бо добровільного виходу федеральних суб'єктів зі складу РФ законодавством не передбачено.

¹⁴⁸ Сергій Променко. Історія з імперського листа: нові кримські пам'ятники як частина російської політики колонізації. *Крим. Реалії*. 2018. 1 січ. URL: <https://ua.krymr.com/a/28949952.html>

¹⁴⁹ Історик: Росія намагається «пометити територію» в Криму. *Крим. Реалії*. 2016. 22 авт. URL: ru.krymr.com/a/27938038.html

¹⁵⁰ Сергій Грабовський. Битва за Крим: двобій тоталітарних систем і «свято зі сльозами на очах». *Крим. Реалії*. 2018. 9 трав. URL: <https://ua.krymr.com/a/29217514.html>

¹⁵¹ Сергій Мокрушин. «Крим котиться в пізній СРСР»: Першотравень на анексованому півострові. *Крим. Реалії*. 2018. 1 трав. URL: <https://ua.krymr.com/a/29202875.html>

ДОНБАСЬКА РАНА:
ОРДЛО

Від 22 вересня 2014 р. сотисячник Северодонецьк — друге за розмірами місто Луганської області — є її обласним центром. Сталося це вже після його звільнення 22 липня 2014 р. від сумновідомого угруповання «Призрак», керованого Олексієм Мозговим. Угруповання залишило місто вночі, віддавши майже без боїв. Вони розуміли, що обстрілювати населений пункт, де розташовані «Северодонецьке об'єднання Азот» і «Северодонецький ОРГХІМ», небезпечно — буде отруєно половину Луганщини¹. Відтоді за рахунок біженців із теренів ОРДЛО місто збільшилося майже на 20 тис. нових мешканців. Про війну нагадують характерні пошкодження, куточок пам'яті полковника Олександра Радієвського, який загинув під час штурму Лисичанська², розвішані в людних місцях попередження про мінну загрозу. Мало хто згадає, що 28 листопада 2004 р. у місті відбувся з'їзд депутатів і державних службовців від областей, де більшість на виборах президента здобув В. Янукович, а також Чернігівської, Сумської, Полтавської і Житомирської областей України, де переміг його противник. Респектабельні представники політичного та підприємницького класу держави зібралися, аби виробити ставлення до політичної поразки В. Януковича і накреслити подальший план дій. На з'їзді з виразно проросійською орієнтацією пролунала думка про федералізацію України. Цим аргументом прибічники тодішнього прем'єр-міністра ладні були скористатися, аби зробити його президентом усупереч результатам виборів.

¹ Яна Мостова. Як звільняли Северодонецьк і Лисичанськ: зворушливі історії від українських бійців і мешканців. Український інститут національної пам'яті. 2019. 18 лип. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/yak-zvilnyaly-syevyverodoneck-i-lysyhansk-zvorushlyvi-istoriyi-vid-ukrayinskyh-biyziv-i-meshkanciv>

² Яна Мостова. Северодонецьк: Як батьківщина сепаратизму стала серцем української Луганщини. *депоДонбасс*. 2015. 6 квіт. URL: <https://dn.depo.ua/rus/severodonetsk/severodonetsk-iz-batkivshchini-separatizmu-do-sertsa-ukrayinskoyi-06042015050000>

Тодішній очільник Донецької області Б. Колесніков закликав до створення незалежної держави зі столицею у Харкові³. Йшлося про Південно-Східну Українську Автономну Республіку, яку журналісти охрестили аббревіатурою «ПіСУАР». Не менш загрозливо лунала промова глави Харківської облдержадміністрації Євгена Кушнарьова: «Протягом тижня ми бачили, як відбувався добре організований і добре профінансований державний переворот. Винні не люди, а та страшна рука, яка вивела їх на вулиці й надалі маніпулює натовпом... гарячим головам під помаранчевими знаменами хочу нагадати шкільний курс географії. Від Харкова до Києва — 480 км. А до кордону з Росією — 40 км. Ми ніколи не дозволимо Галичині вчити нас, як жити»⁴. У разі скасування Верховним Судом рішення ЦВК про визнання В. Януковича Президентом України не визнавати рішення і готуватися до проведення референдуму щодо створення республіки «під» президента В. Януковича закликала Раїса Богатирьова. Утім, обмежившись попередженням та емоційною підтримкою В. Януковича, зібрання не ухвалило жодних документів, що могли б стати формальним приводом до запуску сепаратистського сценарію.

Невдовзі Донецька обласна рада ухвалила рішення про призначення референдуму щодо автономії Донецької області. Надзвичайна сесія Харківської обласної ради вирішила припинити відрахування коштів до державного бюджету, розпочати формування добровільних народних дружин і припинити трансляцію телеканалів «Ера», «П'ятий канал» і «Сьомий канал». Вагомим було також ініціювання обговорення з Верховною Радою Автономної Республіки Крим, Донецькою, Дніпропетровською, Запорізькою, Луганською, Одеською, Херсонською, Миколаївською обласними радами, Севастопольською міською радою питання щодо створення на базі цих регіонів Східно-Південної Автономної Республіки⁵. Не маючи підтримки на вищому політичному рівні та з боку силових структур, ініціатори так званої федералізації дали задній хід. Пізно ввечері 29 листопада оприлюднили заяву Є. Кушнарьова, де він жалкував з приводу емоційності виступу в Северодонецьку. Рішення Харківської ради від 26 листопада було скасовано⁶.

Другий з'їзд у Львовому палаці відбувся 1 березня 2008 р. вже як звичний інструмент політичного тиску на Київ, хоч і був набагато поміркованішим за риторикою⁷.

У політичному просторі України обидва з'їзди, ініційовані Партією регіонів, не мали наслідків, бо ініціатори, натискаючи на больові точки опонентів, лише виторговували належні бонуси; опоненти ж не вжили дієвих заходів і не зробили належних висновків, бо сприймали їх лише як частину політичної гри. З'їзди між тим мали наслідком інше: вони дали готові до ужитку сценарії, формати, ри-

³ Денис Казанський. Северодонецькі роковини. *Тиждень. ua*. 2014. 28 листоп. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/123996>

⁴ Там само.

⁵ «Оранжевая» революция: версии, хроника, документи. Київ: Optima, 2005. С. 296—297.

⁶ Там само. С. 386.

⁷ Найєм Мустафа. «Несепаратистський» з'їзд. *Українська правда*. 2008. 3 берез. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2008/03/3/3385830>

торику й смислові акценти, які спрацювали за кілька років. Іншими виявилися лише виконавці — ті люди, на плечі яких перестрашені згадками про кримінальне провадження 2004 р. керівники та спонсори чергової сепаратистської авантюри переклали «почесну» місію стати обличчями деконструкції України. Замість респектабельних держслужбовців, політиків і підприємців ними стали маргінальні верстви та особистості, за спинами яких стояли російські спецслужби та військові.

На перших акордах «*русской весны*» на Донбасі риторика й цілі, які нібито ставила перед собою місцева політична самодіяльність, мало відрізнялися від тих, що неодноразово проговорювалися «ображеними» «помаранчевим засиллям» політичними силами. Насильницька українізація, брак належної поваги до російської мови, надмірна централізація, «Донбас годує Україну», входження України до Митного союзу тощо були давно на слуху і не викликали особливих емоцій як звичний атрибут умоглядної боротьби «двох Україн», що упродовж десятиліть точилася під парламентським куполом. Значною мірою вони сприймалися як штучний антураж добре знайомої політичної гри, в якій йшлося не про справжній поділ України, а про політичний торг. Ситуація докорінним чином змінилася після втечі В. Януковича.

Міста й містечка, які протягом останнього десятиріччя невпинно сповзали у прірву соціально-економічної деградації, стали легкою здобиччю провокаторів і диверсантів, які рушили «підпалювати» український Донбас⁸. Виснажені багаторічною боротьбою за існування, їхні мешканці піддалися на обіцянки ситого й заможного життя в Росії. Чим більше російських прапорів майоріло на імпровізованих мітингах, тим радикальніші вимоги висувалися: «Ми взяли зброю, аби боротися за Новоросію — свою нову справедливу національну Державу, де не буде ні партійних диктатур, ні панівних злодійських “еліт”, ні всевладних олігархів... не буде корумпованих чиновників, які гноблять пересічних громадян...»⁹. Хвиля анархії у монопрофільних містах підіймалася під гаслами розбудови справедливої держави та її возз'єднання з Росією. Невдовзі глашатаї нового порядку з-поміж переконаних противників української державності (як-от А. Пургін) чи послідовників О. Дугіна, що проходили вишкіл у спеціальних таборах (П. Губарев), знайшли свою аудиторію і в обласних центрах.

«Підсвічені потужною медіапідтримкою з Росії, ці раніше нікому не відомі люди (які, щоправда, мали в самому Донбасі певну екстремістську репутацію), перетворилися на рушійну силу “*русской весны*”, яка на момент старту була не лише рухом за відокремлення від України, а й активно експлуатувала обурення

⁸ Про регулярні та нерегулярні сили, за допомогою яких спочатку дестабілізували, а невдовзі — окупували частину Донбасу, див. змістовну доповідь: Василенко В., Кабакаєв С., Алексеєва О., Морозов Ф. *Збройна агресія Російської Федерації проти України. Участь Збройних сил Російської Федерації в бойових діях на територіях Донецької та Луганської областей у період із березня 2014 р. до лютого 2015 р.* Київ, 2020. URL: <https://ca-scu.org/vikrittuyafaktiv-rosiyskoi-agresii-proti-ukraini>

⁹ За что сражается ополчение. *Международное общественное движение За веру православную.* URL: https://www.za-veru.ru/actual_info/15/6634

всемогутньою Партією регіонів та її бонзами, що накопичувалося роками»¹⁰. Саме з російських телеканалів вони стали відомими широкому загалу як «справжні виразники» суспільних настроїв Донбасу. У той час, як Р. Ахметов розгублено питав: «Хто ці люди?», інструментами інформаційного маніпулювання вони робилися чи не володарями думок.

Обласні адміністрації та ради, що контролювалися переважно креатурою регіоналів, із легкої руки російських телеведучих перетворилися на об'єкт нестримної критики й атак «активістів», які в алогічний спосіб штурмували органи влади, що були безпосередньою опорою В. Януковича, і «обирали» альтернативних «губернаторів» і «президентів». Зважаючи на публічну риторику очільників сусідньої держави, не було сумнівів, що Росія не залишить «народ Донбасу» наодинці з «київською хунтою» та захистить його російськомовних мешканців, як у Криму. Звичну для спецслужб тактику «розгойдування» легковірні донбасівці сприйняли за чисту монету. Вони сподівалися, долучившись до Росії, одним махом розв'язати ті проблеми, що не вирішувалися десятиліттями. Тоді вони не зважали на перестороги поміркованих місцевих мешканців і українських та російських політиків. Як зазначав автор із ніком «Ів. Ан. Ти. Сталкер», одна справа — жити в Росії, і геть інша — у Придністров'ї. Якби від самого початку людям пообіцяли нове Придністров'я, навряд чи хтось сприйняв би цю ідею всерйоз. Щоб вивести людей на вулиці, потрібні були російські прапори, а не прапори «Донецької республіки». Але обіцяні Губаревим «ввічливі люди» на Донбасі так і не з'явилися. Замість них з'явилися нечемні «ополченці... Замість російських пенсій “як у Криму” тамтешні мешканці не отримали ніяких зовсім. А замість трикологів на мітингах у якийсь момент замайоріли якісь незрозумілі полотнища, що символізують прапори не бачених раніше республік. Людьми підсунули зовсім не той товар, який вони обирали»¹¹.

Риторика російського лідера фатального 2014 р. була найтіснішим чином прив'язана до геополітичної кон'юнктури: на етапі кримської операції він робив недвозначні аванси Донбасу, активізуючи проект «Новоросії», підштовхував донбасівців до відокремлення від України, а втягнувшись у неоголошену війну, «годував» порожніми обіцянками. Після краху проекту «Новоросія», посилення санкцій і підписання «Мінська-2» питання приєднання «ЛНР» / «ДНР» до Росії або легального введення російських військ на його терени втратили актуальність. Реакція світової громадськості змушувала добирати слова, маніпулюючи миротворчою риторикою. Виступаючи на святкуванні першої річниці анексії Криму, В. Путін говорив: «Ідеться не просто про територію, якої у нас вдосталь. Ідеться про історичні витоки, про витоки нашої духовності й державності. Ідеться про те, що робить нас єдиним народом і єдиною згуртованою нацією. Ми завжди в Росії вважали, що росіяни та українці — це один народ. Я так думаю і за-

¹⁰ Скоркин К. Элиты и контрэлиты Донбасса. Как сформировалось руководство ДНР-ЛНР. *Московский центр Карнеги*. 2018. 19 янв. URL: <https://carnegie.ru/commentary/75294>

¹¹ Ів. Ан. Ти. Сталкер. Почути Донбас. *Економічний вісник Донбасу*. 2015. № 1 (39). С. 180.

раз. Авжеж, крайній націоналізм завжди шкідливий і небезпечний. Я певний, що український народ ще об'єктивно і гідно оцінить діяльність тих, хто довів країну до такого стану, в якому вона перебуває сьогодні. Ми, зі свого боку, будемо робити все, що від нас залежить, аби Україна пройшла цей складний період свого розвитку якнайшвидше, все для того, аби відновити нормальні міждержавні зв'язки»¹².

Не складно уявити, як сприймали такі заяви російського лідера ті, хто рік життя витратив на затвердження «*русского мира*» на Донбасі. Аби підтримати бойовий запал безпосередніх виконавців геополітичної волі Кремля, їм чи не щодня згодовували нові й нові смисли¹³. Проте вже восени 2015 р. в таборі активістів сепаратистського дійства відчувалося роздратування і зневіра. Справджувалися слова В. Новодворської про те, що «пси війни» будуть полишені кремлівськими кураторами, як тільки стануть непотрібними, що вони виконують задум В. Путіна «не дати Україні прожити жодного спокійного дня», аби загальмувати зміни в країні на краще, і є лише гарматним м'ясом¹⁴.

Дедал відвертішими й цинічнішими ставали й смислотворці «*русского мира*». Так, киянин за народженням політолог Ростислав Іщенко стратегію «*русского мира*» стосовно Донбасу виклав таким чином: на Донбасі добудовують централизовану вертикаль управління, яка зробила його таким само «нашим», як Крим, Калінінград і Курили; усе на Донбасі залежить не від місцевих, а від російських державних інтересів; перемогу у війні спроможні отримати не «відпускники» та «ополчення», а лише Російська армія та військово-морський флот; Центру не потрібні ані «буйні», ані «ідеологи» (це був камінь у бік відстороненого А. Пургіна), а лише віддані виконавці; «їхніх ідейних здібностей має вистачати рівно на те, аби розуміти інтереси Росії вище за інтереси їхніх регіональних запитів, приватних лавочок, особистих думок»; державотворчим упродовж століть є триєдиний російський народ (у складі великоросів, малоросів і білоросів); попри успіхи незалежних України та Білорусі в розбудові модерних націй, частина малоросів і білоросів не бажає ставати литвинами та українцями; разом із великоросами, що мешкають на їхніх теренах, вони є базою «*русского мира*»; відповідно до демографічних тенденцій, у Росії за кілька десятиріч великороси можуть перетворитися на етнічну меншість; російський народ є арбітром миру і злагоди в РФ, а досвід Чечні (де частка росіян упала до 2 %), Інгушетії (1 %) та Дагестану (4 %) свідчить про те, що критичне зниження частки росіян у національних утвореннях спричиняє реновацію та відродження міжплемінних і родових конфліктів; зменшення кількості росіян приведе до краху РФ та братовбивчих воєн. Саме тому приєднання Криму, України та Білорусі є запорукою недопущення цього. Із Кримом Росія

¹² Путин: русские и украинцы — один народ. Концерт в честь годовщины присоединения Крыма. Телеканал *Дождь*. 2015. 18 марта. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=FmidOeyX6Go>

¹³ Див.: Крах проекта «Украина — не Россия». *РУАН*. 2015. 11 марта. URL: <http://новости-украины.ru-an.info/новости/крах-проекта-украина-не-россия>

¹⁴ Пророчество Новодворской жителям Донбасса. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=KF0xS0BQqD8>

набула 1,9 млн населення, мільйон біженців із Донбасу та України, тобто за рік — майже 2,5 млн. На думку Р. Іщенка, за рахунок погіршення економічної ситуації та підсилення нацистського терору в Україні можна сміливо очікувати ще як мінімум на мільйон мігрантів. Завершувалися розмірковування словами: «Проте набагато вигідніше приймати російське населення разом із територіями»¹⁵.

Порядок денний «*русского мира*», який активно імплементувався у свідомість донбасівців через усі доступні пропагандистські інструменти у першій половині 2014 р.¹⁶, вже наприкінці року почав стрімко втрачати актуальність, а з середини 2015 р. поволі відсувався на маргінес суспільного простору. На перешкоді загального захоплення ідеєю стояли як особливості ментальності регіональної спільноти, де були перемішані представники понад 130 етнічних груп, так і її невідповідність установкам провідних акторів сепаратистського сценарію. Концептуально «*русский мир*» був геть чужим світоглядом осіб, що волею долі опинилися на вищих щаблях управління квазіутворень і були зорієнтовані на ефективний перерозподіл сфер впливу та матеріальних цінностей. Вони переймалися передусім вирішенням особистих проблем, не гребуючи жодними методами. Ідеологія, будь-яка, була у їхньому словнику лише тією мірою, щоб вона давала змогу керувати масами. Чимдалі й Кремль, якому все складніше було згодовувати міжнародному співтовариству концепт громадянської війни на Донбасі, змушений був дистанціюватися від риторики ідеологів «*русского мира*». Попри оманливість і пафос місцевих «*русскомирцев*», їхні невелелюдні «публічні заходи» засвідчували: концепт на Донбасі залишається справою вузького клубу «за інтересами», жодної вагомості підтримки з боку населення він не має. Цей штучний ідеологічний продукт чужий людині Донбасу і відтворюється переважно у віртуальній площині телеканалів і специфічних інформаційних ресурсів, що живуть за своїми, лише їм притаманними законами.

Тим часом активісти руху та ідеологи по двох роках авантюри почали «прозрівати»: влада в анклавів розбудовувалася геть не на засадах народної революційної демократії, як вони собі бачили; Росія два роки годувала порожніми обіцянками; перші особи «республік» і за зовнішнім виглядом, і за поведінкою ставали схожими на диктаторів; активних учасників бойових дій, як і передбачала В. Новодворська, «утилізували» одного за одним; життя «народних республік» розбудовувалося за російським зразком з усіма його родовими вадами та ще й із мілітарним лиском невизнаних анклавів, а мрія, заради якої вони відправилися на Донбас, — страшна і кривава — так і лишалася мрією.

Навесні 2016 р. сподівання на входження до Росії розвіялися. На офіційних заходах російські триколори майже не виділялися на тлі атрибутики «народних республік». Невдоволення почали висловлювати російські бойовики, які, хто на платній, а хто й на добровільній основі (з ідейних переконань), «боролися» за

¹⁵ Іщенко Р. Интеграция Донбасса и русификация России. *Русская Весна*. 2015. 14 сент. URL: http://inforolk.ru/1/W/recent_opinions/1442221014

¹⁶ 15 червня 2014 р. в Донецьку розпочав роботу методологічно-теоретичний центр, що мав опікуватися розробкою стратегії «державотворення» в республіках.

створення Новоросії. Частина з них проєкт «Новоросія» трактували геть інакше, аніж російська влада: як початок відродження нової справедливої Росії, хоч і не в межах РФ, оскільки там на перешкоді цьому стояв путінський режим, та все ж, як вони вважали, — в ареалі розселення росіян. Зокрема, «колишній депутат парламенту Новоросії», ополченець і лідер громадської організації «Юго-восточная инициатива» Євген Тинянський зауважував, що в антитезу створеного для російського телеглядача образу Донбасу, який процвітає у «ДНР», керівництво якої піднімає економіку, відбудовує регіон і проводить розважальні заходи, насправді «Донбас потопає в злиднях, крові та самодурстві нинішнього бомонду. Донбас намагаються зламати через коліно. Тому в ЗМІ є Сирія та її братський народ (рейтинги потрібні), але немає Новоросії»¹⁷.

У середині квітня 2016 р. масмедіа «ЛНР» / «ДНР» повідомили, що республіки відкинули ідею об'єднання в Новоросію. Стало зрозуміло, що куратори процесу поставили «броненосець консервативної революції» на запасний шлях. Мешканці «незалежних» від України недодержав, які не визнала навіть Росія, що збурила їх на відокремлення, опинилися у глухому куті — політичному, економічному, ідеологічному. Переведення збройного протистояння у хронічну затяжну форму позначилося на них суперечливим чином: кривавих обстрілів із фатальними наслідками поменшало, але перспектива не прояснилася.

Подібно до більшовиків умоглядні лідери квазіутворень поставили завдання розбудови власних держав, не зважаючи на «світові лаштунки» і майже без надій на входження до Росії. «Народні республіки» розбудовувалися за радянськими зразками з виразним мілітарним присмаком. Цензура ЗМІ, політична монополія лялькових громадських рухів, керованих безпосередньо ватажками збройних угруповань¹⁸, до яких на добровільно-примусових засадах вступали бюджетники, заборона будь-яких акцій протесту вкупі з воєнним станом та комедантською годиною і безперервна ідеологічна обробка населення торували шлях «ЛНР» / «ДНР» у «світле минуле». Зірки «Героїв Новоросії» на подібних до радянських кітелях, сакраментальні піонерські галстуки та пілоти на дітях у почесних караулах, специфічне оформлення святкувань і суспільних заходів — зовнішній бік відтворення квазідержав мав зміцнювати асоціативний ряд «республік» саме як «народних». Натомість лідери утворень, що роз'їжджали в дорогих іноземних позашляховиках, гуляли на широку ногу в ресторанах, де витрачали за раз середню місячну зарплату пересічного обивателя, чимдалі виразніше унаочнювали колосальну дистанцію у рівні життя «народних» керівників та власне народу. Квазідержави стали гіркою ілюстрацією того, у що трансфор-

¹⁷ Новоросия исчезла с экранов. *Газета. ru*. 2016. 13 апр. URL: http://www.gazeta.ru/politics/2016/04/12_a_8173991.shtml

¹⁸ Офіційними громадськими рухами «ДНР» є «Донецька Республіка» та «Вільний Донбас», що виступають у тандемі, імітуючи партію влади та опозицію. На теренах «ЛНР» ситуація така сама: за браком політичних партій завдання імітації політичного життя виконують суспільні організації «Мир Луганщині» та «Луганський економічний союз».

мується суспільно-політичний простір та всі пов'язані із цим сфери життя, коли маргінальні ідеології зі зброєю в руках вириваються зі своїх природних лакун. Найстрашніше — коли вони стають основою державотворення.

Давалося взнаки катастрофічне просідання інтелектуального та фахового рівнів публічних осіб і управлінців імітаційних державностей. Діяльність очільника «ДНР» О. Захарченка доволі часто підтверджувала вислів про те, що історія повторюється двічі: спершу у вигляді трагедії, вдруге — як фарс. Чого варті були лише численні заяви про наступи на Берлін, Київ і Маріуполь, «прямі лінії» з харків'янами, проголошення утворення Малоросії тощо.

Здавалося, що терени «ДНР» перетворилися на експериментальний майданчик для втілення низки взаємозаперечних ідеологічних проєктів (лівого та праворадикального напрямів)¹⁹ чи втілення мрій чиєїсь схибленої уяви: одними з перших тут з'явилися «НКВД» і «МГБ», у грудні 2015 р. з помпою було представлено дитячу суспільну організацію «Захаровцы», в органах державної влади та на підприємствах О. Захарченко запропонував запровадити посаду політруків, відрядивши на них комісованих учасників бойових дій²⁰. Яскрава радянська естетика у «ДНР», нуворишівська естетика в «ЛНР» (із незмінними шкіряними кріслами і куртками), що врешті трансформувалися в образи пересічних російських функціонерів губернського рівня²¹, та радянсько-імперська — у Криму, віддзеркалювали дрейф нібито «*русскомирских*» територій радянсько-імперською колією²². Новостворюваний пантеон героїв «*русской весны*»²³, опрацювання «державних історій» «ЛНР» / «ДНР», відновлення радянської сітки офіційних свят, переписування освітніх курсів історії, пропагандистське оброблення населення у «кращих» традиціях радянських часів укупі з нагнітанням страху перед очікуваним з дня на день наступом ЗСУ, — усе це працювало на задалегідь визначений результат.

¹⁹ Так було принаймні до усунення від участі у житті квазідержави її найактивніших творців — Павла Губарева та Андрія Пургіна. Перший, захопившись «прихвизацією» чужого майна, врешті перейшов на ідеологічний фронт у «*русскомирских*» інформаційних ресурсах. Другий, після арешту і допитів у міністерстві державної безпеки (МДБ) «ДНР», також повернувся до звичної за українського громадянства «ідеологічної діяльності». По п'яти роках «*русскомирской*» авантюри обидва опинилися на маргінесі суспільного життя, відсторонені більш звичними оку пересічного російського обивателя ефективними «державними менеджерами».

²⁰ Резникова Л. Вперед, в прошлое! С.С.С.Р., «захаровцы» и политруки в ДНР. *Антифашист*. 2016. 24 марта. URL: <http://antifashist.com/item/vperyod-v-proshloe-sssr-zaharovcy-i-politruki-v-dnr.html>

²¹ Див. еволюцію іміджу перших осіб псевдореспублік А. Пургіна, І. Плотницького, О. Захарченка, Д. Пушилїна та Л. Пасічника.

²² Виразні альянзи з життям умовної метрополії «*русского мира*» РФ викликали такі інформприводи місцевих ЗМІ, як «прямі лінії» О. Захарченка та Д. Пушилїна, тестування Л. Пасічником відремонтованої дороги за кермом КамАЗа «за образом і подобою» В. Пушїна на відкритті Керченського мосту.

²³ Наприкінці березня сайт «Новороссия» повідомив про відлиття пам'ятника командири «Призрака» Олексію Мозговому. Поширене в Україні гасло «Герої не вмирають» було транспоновано на місцевий ґрунт, зокрема щодо Мотороли (А. Павлова) та Гіві (М. Толстих).

Симптоматичною ознакою унормування внутрішньополітичного середовища стала його монополізація. Врешті, вже 2015 р. низка рушійних сил «*русской весны*», зокрема «Патріотичні сили Донбасу» Олександра Ходаковського, перейшли в опозицію до О. Захарченка, а згодом — на напівлегальне становище. У відкриту опозицію²⁴ невдовзі після свого відсторонення від влади на початку вересня 2015 р. перейшов експертний заступник голови Ради Міністрів «ДНР» Андрій Пургін²⁵. Він²⁶ і його соратники педалювали тему Новоросії й після того, як у Кремлі втратили до неї інтерес. 2015 р. «воєнний комунізм» на території так званої ДНР закінчився, А. Пургіна (звинуваченого у зв'язках із таємничими пітерськими олігархами) разом із прибічниками усунули від влади й ухвалення рішень.

Результати державного будівництва по-ДНРівському А. Пургін у властивій манері описав так: «Побудова нинішніх державних інституцій в ДНР нагадує пізню КПРС з елементами Партії регіонів. Проте... Партія регіонів тихо курить у кутку від заздрості. Створена нині система управління стає копією грузинських органів влади та владної вертикалі Саудівської Аравії. Тобто відбулася сегрегація на народ і держслужбовців, які є окремим класом... вона штучно виникла, штучно розвивається і просувається окремо від бажань та настроїв людей... дезорієнтація, втрата душ людей відбувається саме через те, що держслужбовці, панівний клас, трансформувалися в окрему касту... сама структура не змінилася, тому що ми не ухвалюємо політичні закони, не ухвалюємо закони, що змінюють саму сутність влади, економіки, моделі управління. Все це лишається тим самим, в рамках все тієї ж парадигми»²⁷.

Вибудована в окупованих районах вертикаль влади має багато спільного з російською як структурно і стилістично, так і за логікою та змістом діяльності. Переважна більшість так званих підзаконних актів, «положень», що регулюють діяльність «органів влади і управління», скальковані з російських відповідників. Стилестична подібність зовнішніх ознак влади та смислів, які вона транспонує в масову свідомість, у РФ та ОРДЛО також є очевидною. Еклектичне ситуативне поєднання і варіювання показної демократичності публічних осіб квазідержавних утворень (зокрема перетворення їх на попмедійних персон) і цілковитої централізації реальної влади (із тенденцією вирішальної ваги силових структур

²⁴ Упродовж 2016 р. під час низки конференцій і політичних перемовин опікувався створенням нового руху «Юг России».

²⁵ Див.: Якубова Л. *Євразійський розлам. Україна в добу гібридних викликів*. Київ, 2020. С. 266—324.

²⁶ Згідно з численними пізнішими публікаціями, А. Пургін разом з Олександром Цурканом (один із засновників створеної ще 2005 р. і забороненої 2007 р. громадської організації «Донецька республіка») були прибічниками проекту створення незалежної від України антиолігархічної Новоросії.

²⁷ Пургін А. Фрагментация Украины — дело ближайшего будущего. *Антифашист*. 2015. 11 дек. URL: <http://antifashist.com/item/andrej-purgin-fragmentaciya-ukrainy-delo-blizhajshego-budushhego.html>

та органів держбезпеки) також скальковане з Росії. Отже, можна казати про екстраполяцію «феномену Путіна» на терени ОРДЛО²⁸.

Як засвідчує практика останніх років, пошук кандидатур, спроможних ефективно виконувати роль місцевих «народних лідерів», не припиняється, однак він не є результативним. «Ефективні менеджери» в обох квазіреспубліках замінили «польових командирів», що унаочнює потяг до «заморожування» конфлікту на Донбасі за придністровським сценарієм. Транзит цей, варто наголосити, виснаженою війною регіональною спільнотою ані усвідомлений, ані відрефлексований. Та, власне, російські куратори квазіреспублік не відводять місцевому населенню жодної ролі, окрім статиста російської геополітики. Основу публічної рефлексії окупованих територій на поточному політичному порядку денному формує офіційний дискурс Кремля. Місцеві публічні особи лише коментують (навіть не інтерпретують) події життя, будучи інтелектуальним реципієнтом кремлівських ЗМІ.

Під гомін повідомлень місцевих і «*рускомирських*» ЗМІ про причетність українських і американських ЗМІ до ліквідації О. Захарченка за обкатаним у «ЛНР» сценарієм у Донецьку відбулася ротація на верхівці влади. Постраждалий під час вибуху так званий виконувач обов'язків заступника голови Ради міністрів ДНР Олександр Тимофеев був звільнений з усіх посад, звинувачений у привласненні 850 млн руб. і невдовзі виїхав до Росії. Разом із ним терени «ДНР» залишив іміджмейкер О. Захарченка й ідеолог «Новоросії» Олександр Казаков. На імітаційних «виборах», призначених 11 листопада 2018 р., під розлогі розмови про важливість дотримання конституційних норм, новим головою «ДНР» цілком передбачувано став Денис Пушилін²⁹, отримавши на «виборах» майже 61 % голосів. Невдовзі відбулися зміни на всіх рівнях виконавчої гілки влади³⁰, а за півроку рейтинг влади та нового очільника вже не перевищував 20 %. Накопичення проблем у базових сферах відтворення суспільства, масове безробіття та масова ж бідність і, відповідно, брак життєвих перспектив звично заштовхували в інформаційний андеграунд.

²⁸ Найочевиднішим його втіленням варто вважати «розкрутку» наступника І. Плотницького Леоніда Пасічника, котрий, за влучним спостереженням луганського блогера Ольги Кучер, з певного часу «займає собою увесь простір та увесь ефірний час єдиного місцевого телеканалу. Кожен випуск новин його ім'я згадується частіше за слово “республіка”, і кількість цих згадувань можна розділити на два типи: прямі розповіді про нинішнього “голову” і непрямі — ніби поміж іншим. Прямо говорять про те, в яких благих справах Пасічник брав участь. Наприклад, саджав за штурвалом комбайну картопляні поля, інспектував вирощування осетрових, підіймав надої чи яйценосність курок, а ще допомагав шахтарям і керував вантажівкою, відкриваючи рух на знову відкритому мосту» (Кто повышает яйцепроводительность кур в ОРДЛО? (пресса о Донбассе). *Донбас. Реалії*. 2018. 3 листоп. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/29579519.html>).

²⁹ Цікаво, що підготовка масової думки до того, що Д. Пушилін стане новим головою «ДНР», розпочалася за два місяці до смерті О. Захарченка.

³⁰ Див.: Новим главою ДНР стане Денис Пушилин, в Донбассе грядут большие перемены. *РухАН*. 2018. 7 июня. URL: <http://новости-днр.ru-an.info/новости/новым-главой-днр-станет-денис-пушилин-в-донбассе-грядут-большие-перемены>

Дедалі очевидніше перекроювання інформаційного простору та естетики ОРДЛО за російськими стандартами нині є певною мірою запереченням сти- хії першого етапу «русской весны» з непередбачуваною та неконтрольованою самодіяльністю низки анархічних / асоціальних груп та аматорів. На прикладі А. Пургіна чи не найвиразніше простежується авторитарна потуга Кремля, що «відкрив» донбаську «скриньку Пандори» на певний час із певною метою.

На кінець 2016 р. усі безпосередні учасники та заручники «рускомирського» експерименту на Донбасі вже не розуміли, що відбувалося. Аналіз довколишньої ре- альності явно зумовлювався напрямом політичних уподобань. Один з активних до- писувачів «рускомирського» інформаційного ресурсу Андрій Смирнов подавав таке бачення ситуації: «Повстання на Донбасі не було російською ірредентою — оскіль- ки росіяни на Україні не оформили перед тим жодного значущого руху. Та й не міг багатонаціональний Донбас (де лише при Союзі мирно уживалися представники 110 національностей) стати “російським П’ємонт”. Не було воно і соціалістич- ною революцією, попри те, що ліві гасла мали і мають там значну популярність. Од- нак ані яскравих лідерів, ані чітко сформульованих гасел і програми дій повстання не породило. Помилкою було б називати повстання і суто внутрішньоукраїнським громадянським конфліктом. Оскільки більша частина повсталих жодною мірою не бажала і не бажає себе асоціювати з державою Україна в її нинішній формі. Це не стосується самого поняття “Україна” як певного історико-географічного топоніма. Однак держава зі столицею в Києві для більшості повсталих є нині чужою і ворожою організацією. Ідеї місцевого сепаратизму також непереконливі для основної маси проросійських українців. Місцевий суверенітет, за своєю суттю, нічим не відрізня- ється від української самостійності, такої набридлої в минулі роки. *Можна конста- тувати, що саме повстання було своєю протилежністю, а саме чимось на кшталт масового виявлення покори щодо Москви і сакрального образу Росії в надії отримати підтримку своїх сподівань і устремлень. “Прийдіть і володійте нами” — саме цю осно- вну думку можна чути досі, навіть з вуст опальних лідерів Донбасу* (курсив мій. — Авт.). Бунт у ЛДНР проти Росії теоретично можливий, але після того, як будуть ви- черпані всі надії на покровительство і захист Росії, і він може стати першою іскрою загальноросійського повстання проти влади»³¹. Під такі недолугі розмірковування захоплена озброєними угрупованнями територія сповзала у безодню економічної, соціальної та гуманітарної деградації. Та й чи був інший сценарій розвитку подій у суспільстві, з-під якого вибили всі стимули позитивних змін?

Катастрофічне погіршення умов господарювання та підприємницької актив- ності спричинило масовий вихід середнього й частини великого бізнесу. Упродовж 2016—2017 рр. близько двох тисяч компаній виїхали з окупованих територій³²,

³¹ Смирнов А. Восстание на Донбассе, что это было? *Новороссия*. 2016. 30 мая. URL: <https://novorus.info/news/analytics/47770-vosstanie-na-donbasse-chto-eto-bylo.html>

³² Шевченко О. Заходи по відновленню територій Донбасу, постраждалих внаслідок бо- йових дій. Аналітична записка. Нац. ін-т стратегіч. дослідж. URL: <https://old2.niss.gov.ua/articles/3020>

залишивши напівмертвими десятки колись потужних промислових велетнів. З усією гостротою постала проблема масового безробіття. Фактична кількість тих, хто має роботу в «ДНР», 2017 р. становила 351,5 тис. (загалом працездатних було 590 тис.). Отже, безробітними на той час були майже 60 % працездатних. За оцінками ООН, 2019 р. близько 50 % працездатних жителів окупованих районів Донбасу не мали роботи³³.

Розбалансування і дезорганізація народногосподарського комплексу Донбасу стали для окупованих районів справжньою катастрофою. Повідомлення «республіканських» ЗМІ про бурхливе промислове відродження виявлялися інформаційними фейками. Фінансова ізоляція, критичне зменшення площ оброблюваних сільськогосподарських угідь³⁴ та війна знищують економічну основу існування територій. Дефіцит торговельного балансу 2016 р. сягнув майже \$1 млрд. За оцінками експертів, експортний потенціал не перевищуватиме \$1,5 млрд, що становить лише 8 % показників довоєнного часу³⁵.

Заявлене на початковому етапі «русской весны» і неодноразово повторюване згодом гасло про подолання всевладдя олігархів і розбудову суспільства справедливості не мало жодних вартих уваги результатів. Хіба якщо такими вважати хвилю мародерства та рейдерства, яка захлеснула райони активної дії озброєних угруповань навесні та влітку 2014 р. Одіозними, випадками розправ сепаратистських бандугруповань із місцевими підприємцями та «авторитетами» рясніли ЗМІ. Писав про них Д. Казанський у книзі-розслідуванні «Чорна лихоманка: нелегальний видобуток вугілля на Донбасі». Так, відомого підприємця А. Цокадзе сепаратисти вбили 2 червня 2014 р. Р. Оніщенко, після захоплення його копанок «повстанцями», очолив добровольчий батальйон «Шахтарськ», згодом був інтегрований до структури МВС³⁶. Депутат Донецької облради від Тореза В. Кропачов, який був «неофіційним хазяїном міста» і отримав пропозицію стати «народним мером»³⁷, виступив проти сепаратистського референдуму³⁸. У відповідь сепаратисти спалили офіс головної компанії В. Кропачова та офіс очолюваної ним Торезької міської організації Партії регіонів. Власність «націоналізували».

³³ Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. *Національна безпека і оборона*. 2019. № 1—2 (177—178). С. 46.

³⁴ Щорічна потреба ОРДЛО в зернових становить близько 3,2 млн тонн, а збори коливаються біля позначки 300 тис. тонн (Війна на Донбасі... С. 45).

³⁵ Там само. С. 45.

³⁶ Казанський Д. *Чорна лихоманка: нелегальний видобуток вугілля на Донбасі*. Київ, 2014. С. 158—160. Підрозділ брав участь у боях під Донецьком та Іловайськом. У жовтні 2014 р. розформований згідно з наказом голови МВС А. Авакова за випадки мародерства.

³⁷ Віталій Кропачев: «Первое, что пришло в голову, когда увидел Губарева: неужели более презентабельного персонажа не нашлось?». *Факты и комментарии*. 2015. 14 июля. URL: <https://fakty.ua/202724-vitalij-kropachev-pervoe-chto-prishlo-v-golovu-kogda-uidel-gubareva-neuzheli-bolee-prezentabelnogo-personazha-ne-nashlos>

³⁸ Див: Казанський Д. *Чорна лихоманка...* С. 158—161.

Самопроголошені органи влади та управління виявилися не спроможними «запустити» виробничі механізми Донбасу. І проблема полягала не в їхній управлінській некомпетентності (хоча «просідання» рівня так званих еліт було помітним навіть пересічним трударям) чи залежності від відмашки кремлівських кураторів, а передусім у тому, що економічний комплекс Донбасу є надскладною багаторівневою поліфункціональною системою, що вимагає не лише потужного менеджменту, а й колосальних фінансових вливань. Саме тому тут і зросли найбагатші олігархічні клани України. Прибічники «соціальної держави» з їхніми ідеалістичними уявленнями вибили економічний ґрунт з-під ніг ОРДЛО.

«Молоді республіки» були проголошені мультивалютними зонами. Однак упродовж 2014—2015 рр. роль реальної валюти відіграла соціальна карта, яку отримували працівники підприємств і ті, хто на добровільних засадах відпрацював певний час на потреби так званих республік. Стандартний місячний набір складався з кілограма рису та цукру, півкілограма гречки, пачки макаронів, пляшки олії, двох банок тушонки, двох банок скумбрії, 50 грамів чорного чаю³⁹. У річницю «*русской весны*» 2015 р. керівництво «ДНР» почало виплачувати пенсії в російських рублях, причому спершу зазначалося, що відбувалося це не за рахунок РФ, а з місцевих податків. Розмір пенсій вираховували відповідно до розміру пенсій, отримуваних в Україні, за курсом гривні до рубля 1:2. Загальна сума пенсійних виплат у березні 2015 р. мала скласти близько 1,9 млрд руб. (\$30 млн), яких у бюджеті та пенсійному фонді, звісно, не було. «ДНР» оголосила російський рубль офіційною грошовою одиницею у вересні 2015 р., а «ДНР» — у жовтні 2015 р. Запровадження російського рубля на окупованих територіях багатьом тоді здавалося провісником близького входження до складу Росії⁴⁰.

Знищення української банківської системи місцеві мешканці спершу сприймали як звільнення з кредитного ярма. Однак воно, завдавши втрат Україні⁴¹, боляче вдарило й по них самих. Досі повноцінної банківської системи на теренах ОРДЛО не існує, бо створити її в умовах міжнародної фінансової ізоляції неможливо. У грудні 2014 р. було створено «Розрахунково-касовий центр ЛНР» для «формування доходної частини бюджету», відкриття рахунків бюджетним підприємствам, установам, організаціям⁴². «Центральний банк ДНР», створе-

³⁹ Ганжа Л. Між захисниками і визволителями. *Українська правда*. 2015. 1 квіт. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2015/04/1/7063373/>

⁴⁰ *Економіка окупованого Донбасу*. Київ, 2015. URL: <https://newukraineinstitute.org/new/531>

⁴¹ На кінець березня 2014 р. балансова вартість заборгованості клієнтів Луганської та Донецької областей по кредитах становила 70 млрд грн. Станом на вересень 2016 р. понад 70 % кредитів клієнтів із тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях не обслуговувалися (див.: Непідйомний тягар: як банки домагаються погашення за кредитами в Криму та зоні АТО. *Finance.ua*. 2016. 29 верес. URL: <https://news.finance.ua/ua/news/-/383257/непідйомнуй-туагар-уак-банкы-домагауtсуа-погашеннуа-за-кредытаму-в-кргуми-та-зопи-ато>). Орієнтовні втрати українських банків склали близько 50 млрд грн, що призвело до масштабної банківської кризи.

⁴² У березні 2015 р. було перейменовано на «Державний банк ЛНР».

ний у жовтні 2014 р., з весни 2015 р. почав відкривати рахунки для фізичних і юридичних осіб.

Для вирішення проблем спрямування грошових потоків на початку 2017 р. «державні банки» «республік» було під'єднано до міжнародних розрахунків із РФ через банк-кореспондент — «Міжнародний розрахунковий банк» (м. Цхинвалі, Південна Осетія)⁴³. За повідомленнями місцевих ЗМІ, від 2017 р. банки розпочали кредитування «підприємств». Запровадження офшорних схем дещо полегшило й убезпечило рух обігових коштів, однак воно не спроможне по суті вирішити проблему забезпечення фінансової основи існування самопроголошених республік, а тим паче — інвестицій у відродження промислового сектору. «Південноосетинська шпарина» наразі лишається єдиною можливістю підтримувати підприємства на плаву. За відомостями російського інтернет-видання «Медуза», упродовж останніх двох років у Південній Осетії зареєструвалися понад двісті компаній з ОРДЛО⁴⁴.

Наприкінці січня 2018 р. Центральний республіканський банк «ДНР» зареєстрував першу платіжну систему «Спрут», оператором якої є фінансова компанія «Рост»⁴⁵. На час актуалізації інформації за допомогою сервісу можна було сплатити за послуги мобільного оператора «Фенікс», який монополізував ринок послуг мобільного зв'язку на окупованих теренах, Інтернет і телебачення.

Економіка ОРДЛО не спроможна забезпечувати елементарні потреби населення, вартість життя зростає, не відповідаючи рівню зарплат і пенсій пересічних громадян «республік». Місцеві засоби інформації не приховували, що 60 % за-секреченого бюджету «ДНР» 2015 р. надав Кремль. Фактичні обсяги «підтримки» 2016 р., за експертними оцінками, становили \$1—2 млрд на рік⁴⁶. В одному з останніх інтерв'ю О. Захарченко, не криючись, зазначав: «Пенсії, як і грошове забезпечення військовослужбовцям, співробітникам правоохоронних органів, виплачуються з бюджету ДНР. Гуманітарна допомога, яку надає Росія, величезна. Вона охоплює і поставки промислового обладнання, запчастин для електростанцій, для заводів, будівельні матеріали. І ті добровольці, котрі сюди приїжджають, — це також колосальна допомога. Це братський народ, який приїздить сюди не за наказом російського президента чи Міністерства оборони»⁴⁷.

⁴³ Війна на Донбасі... С. 47.

⁴⁴ Пресса о Донбассе: Бездомные люди и животные — продукт «русского мира». *Донбас. Реаліі*. 2018. 16 серп. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/29437444.html>. З огляду на те, що Південна Осетія визнала «ДНР» ще у квітні 2015 р., результати реабілітації економічного простору окупованих територій можна вважати більше ніж скромними.

⁴⁵ Центральний Республіканський Банк ДНР. URL: <https://crb-dnr.ru/news/v-respublike-zaregistrovana-pervaya-platezhnaya-sistema.html>

⁴⁶ Москва потратила \$2 млрд на террористов в Донбассе в 2016-м году. *Liga.Net*. 2017. 11 трав. URL: https://news.liga.net/news/politics/14748204-moskva_potratila_2_mlrn_na_terroristov_v_donbasse_v_2016_m_godu.htm; Russia and the Separatists in Eastern Ukraine. *Crisis Group*. 2016. 5 Febr. URL: https://www.crisisgroup.org/file/194/download?token=No_5C5Ti

⁴⁷ У ДНР хватит сил выдержать любой удар. *Новости Русского Мира*. URL: <http://webnovosti.info/новости/александр-захарченко-о-сегодняшней-обстановке-в-днр-целях-и-перспективах-республики/>

Грабунок і війна перетворилися на основну галузь економіки «ЛНР» / «ДНР». Це — єдиний сектор «республіканських» економік, що забезпечує високі статки залученим у нього і постійний переділ власності, нагромадженої в решті секторів⁴⁸. На жаль, втілюється песимістичний сценарій, про який ми писали 2015 р.⁴⁹

Під контролем бойовиків перебуває щонайменше 17 об'єктів оборонно-промислового комплексу України. На патронному заводі в Луганську виробляють стрілецькі набойки, а в Донецьку на заводі хімічних виробів — вибухівку⁵⁰. Про створення власного «оборонно-промислового комплексу» самопроголошена влада заявила ще у 2015 р. На кількох виставках у переддень святкувань «Дня Перемоги» 2018 р.⁵¹ презентували розробки місцевих умільців що виявилися кустарною переробкою кількох російських та українських прототипів і покликані створювати інформаційний фон умоглядного промислового піднесення «республік».

На початку вересня 2018 р. на хвилі припущень про майбутнє ОРДЛО з огляду на загибель О. Захарченка місцеві ЗМІ намагалися створити позитивний порядок денний повідомленнями про «непомічену революцію». Ішлося про те, що «ЛНР» / «ДНР» за допомогою РФ запускають гірничо-металургійні підприємства, вибудовуючи між ними виробничу кооперацію, отже — створюють автономний від України промисловий комплекс, до якого входитимуть ПрАТ «Донецьксталь — металургійний завод» (ДМЗ), ПАТ «Донецький металургійний завод», ПАТ «Єнакіївський металургійний завод» (ЄМЗ) та його філія ПАТ «Макіївський металургійний завод» (ММЗ), «Харцизький трубний завод» та ПАТ «Алчевський металургійний комбінат» (АМК), що керувати-

⁴⁸ За інформацією радника міністра внутрішніх справ С. Речинського, влітку 2014 р. бойовики отримували 300 доларів на добу. У липні 2014 р. *Forbes* і журнал «Новое время» оцінювали витрати на бойовиків у 3 млн дол. на день. Портал *daily.com.ua* з посиланням на ТСН наприкінці 2014 р. оцінював вартість проекту «Новоросія» на рівні 20 млн дол. на день (див.: У СБУ розповіли, як Янукович фінансує бойовиків Донбасу. URL: <http://osp-ua.info/politicas/44436-u-sbu-rozprovili-jak-janukovich-finansuye-boyovikiv-donbasu.html>; Підгайна Є. Ціна війни: у що обходиться утримання сепаратистів. *Forbes Ukraine*. 2014. 8 черв. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3375373-tsina-viiny-skilky-koshhtuie-utrymannia-;> Сич В. Таємна армія Володимира Путіна. *Новое время*. 2014. 25 лип. URL: <http://nv.ua/opinion/sych/Taunaya-armiya-Vladimira-Putina-1486.html>; Сутки утримання бойовиків коштують Путіну 20 мільйонів доларів. *Daily.com.ua*. 2014. 18 листопа. URL: <http://daily.com.ua/world/18-11-2014199839>).

⁴⁹ Див.: Кульчицький С., Якубова Л. *Донецьчина і Луганщина у XVII—XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у соціально-економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі*. Київ, 2015.

⁵⁰ Пагулич Р., Головін Є. Як працюють захоплені військові заводи під контролем угруповань «ЛНР» та «ДНР»? *Донбас. Реалії*. 2018. 8 жовт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29530434.html>

⁵¹ В ДНР прошла выставка ВПК: Донбасс умеет не только воевать, но и делать оружие. *РуАН*. 2018. 11 мая. URL: <http://новости-днр.ru-an.info/новости/в-днр-прошла-выставка-впк-донбасс-умеет-не-только-воевать-но-и-делать-оружие>

муться південноосетинським ЗАТ «*Внешторгсервис*»⁵². Залізорудну сировину планували постачати через російську Державну агенцію «*Росрезерв*», що виступила посередником між виробниками та «*Внешторгсервисом*», а збували — через російську компанію «*Газ-Альянс*». Водночас з'ясувалося, що підприємства працюють лише на 30—50 % потужностей, однак загального запалу «революціонерів» це не применшувало. З політичного погляду активізація гасел близького прориву в добу благоденства пояснювалася банально: в очах місцевих «виборців» зрощували привабливий образ новонадісланого «глави ДНР» Д. Пушиліна, з яким той прорив безпосередньо й пов'язувався.

Тотальне переформатування публічного політичного простору квазіреспубліки відбувалося під гасла про перетворення «ЛНР» / «ДНР» на складову частину Митного союзу і Росії⁵³. Насправді ж ішлося про подальше збагачення осіб, які керують економічними процесами в ОРДЛО, не випускаючи зброї з рук. І російські, і місцеві впливові угруповання повністю використовують можливості (зокрема контрабанду сировини, зброї та наркотичних речовин), які надають «сірі» неправові зони, для отримання надприбутків.

Наче насміхаючись над заручниками окупованих територій, на початку січня 2018 р. «Народна Рада ДНР» ухвалила закон про «Заборону окремим категоріям осіб мати нерухомість за межами території ДНР, відкривати і мати рахунки (вклади), зберігати готівку і цінності в іноземних банках, розміщених за межами території республіки і володіти і (чи) користуватися іноземними фінансовими інструментами»⁵⁴. Отже, профанація економічного простору та його економічна деградація залишається провідним трендом окупованих територій.

«*Русская весна*» на Донбасі розгорталася під гасла входження до Митного союзу і набуття майже 150-мільйонного російського ринку збуту. По шести роках наслідки чи не найлаконічніше окреслив Д. Казанський: «Навесні 2014-го

⁵² В ДНР и ЛНР металлургия возобновила работу без Украины. *РухАН*. 2018. 3 сент. URL: <http://новости-новороссии.ru-an.info/новости/в-днр-и-лнр-металлургия-возобновила-работу-без-украины>

⁵³ Донський Д. «Станем частью России» — это пытаются «продать» у себя людям боевики «ЛДНР» перед «выборами». *Донбас. Реалії*. 2018. 9 жовт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29534265.html>

⁵⁴ В ДНР запретили чиновникам иметь денежные счета и недвижимость за границей. *РухАН*. 2018. 3 янв. URL: <http://новости-днр.ru-an.info/новости/в-днр-запретили-чиновникам-иметь-денежные-счета-и-недвижимость-за-границей>. Справжню ціну ухвали проілюструвало повідомлення про те, що колишній «ополченець» самопроголошеної ДНР Дмитро Хавченко викупує найбільшу криптовалютну біржу в Росії — *Wex* (біржа стала правонаступницею майданчика *ВТС-е*, закритого після затримання на вимогу США в Греції одного з керівників, Олександра Вінника), добовий оборот якої сягає 20 млн дол., і налаштований перетворити її на «потужний і патріотичний проект». За словами щасливого майбутнього власника сайту, після купівлі команда проекту мала передислокуватися до Криму, а переєструватися на теренах ОРДЛО (див.: Крупнейший российский обменник биткоинов выкупает бывший ополченец ДНР. *РухАН*. 2018. 5 юля. URL: <http://новости-днр.ru-an.info/новости/крупнейший-российский-обменник-биткоинов-выкупает-бывший-ополченец-днр>).

лідери сепаратистів виводили своїх прихильників на мітинги, переконуючи їх, що українська продукція не потрібна Європі, зате її охоче купуватиме братня РФ. І ось, коли бойовики домоглися бажаного й замінили українські прапори в ОРДЛО на російські, раптом з'ясувалося, що ніяка Росія допомагати не збирається. Продукція “народних республік” там не дуже-то й потрібна. Активно йдуть через російський кордон хіба що вугілля та метал, тобто дешева сировина, яку росіяни купують за заниженими цінами. А ось готова продукція з Донбасу їм не потрібна»⁵⁵.

Переважає більшість мешканців геополітичної сірої зони, штучно створеної на теренах України, давно це розуміють і самі, однак не можуть нічого змінити у кремлівському сценарії, що відвів їм роль буферної зони поміж українським світом і «*русским миром*».

Етнокультурна та суспільно-політична ситуація. Тоді як ОРДЛО невпинно сповзає у воронку економічної деградації, нарощуються темпи культурної інтеграції у російськомовний простір, бо культурна інтеграція залишається упродовж років сталою компонентою політичного порядку денного. Зокрема, Ігор Плотницький у вересні 2017 р. під час засідання Інтеграційного комітету «Росія — Донбас» вкотре проголошував: «Київський режим тягне Україну в НАТО, а народні республіки Донбасу йдуть у *Русский мир* (так у джерелі. — *Авт.*), закладаючи основи творення і процвітання». Не менш промовистою була його характеристика сутності патріотизму, який, на його погляд, полягав «в об'єднанні зусиль і здібностей заради творчих справ на благо великої і малої Батьківщини... навігатором загального руху є історія, традиція і духовність *Русского мира*, оскільки це неодмінні умови успіху. Якщо історія *Русского мира* — переможна, традиції — будівничі, а духовні устремління високі й чисті — такими ж стануть для Донбасу сучасність і будучина». Російська мова, за словами лідера «ЛНР» (за походженням — етнічного українця) є найкращим «тренером інтелекту, могутнім прискорювачем розумового розвитку дітей, золотим ключем до скарбниці культури і науки». Заявивши, що мешканці Донбасу ділом довели, що достойні бути громадянами Росії, І. Плотницький врешті виголосив: «Росія знову стане єдиною в усіх сенсах. Російські землі і російські люди — возз'єднуються! *Русский мир*, як і російська душа, будуть безкінечні! Це і є головна мета, головний напрям патріотизму»⁵⁶.

Перетворення регіональної ідентичності на державну стала чи не провідним завданням пропагандистської машини, що імплантована в ЗМІ та освітню сферу. На це працює, зокрема, новий освітньо-виховний курс — «уроки грома-

⁵⁵ Казанський Денис. ОРДЛО: Росія не допомогла. *Тиждень.іа*. 2019. 18 лют. URL: <https://tyzhden.ua/Economics/226605>

⁵⁶ Российские земли и русские люди — воссоединятся! — Плотницький обозначил цели луганского патриотизма. *Новороссиа*. 2017. 24 сент. URL: <http://rusmir.su/novorossiya/98195-rossiyskie-zemli-i-russkie-lyudi-vossoedinyatsya-plotnickiy-oboznachil-celi-luganskogo-patriotizma.html>

дянськості Донбасу»⁵⁷. Процес, однак, є внутрішньо суперечливим, оскільки дискурсивна розбудова нової масової свідомості не має входити у суперечність із повзучою інтеграцією регіону в «*русскомирський*» ціннісний контекст, що розглядається як перший крок на шляху анексії окупованих територій Кремлем. Зрозуміло, що дискурсивна розбудова таких конструктів масової свідомості можлива лише на довготривалих хронологічних відтинках, а про експерименти з утворенням своєрідних «перехідних» / гібридних моделей у нормі не повинно йтися, проте історія СРСР та РФ засвідчує, що це ніколи не зупиняло владу, яка думає про вирішення поточних політичних завдань, не зважаючи на перспективні негативні наслідки і гуманітарні втрати.

Інформаційну сферу ОРДЛО відкрито контролюють російські куратори, зокрема Інтеграційний комітет «Росія — Донбас» (очолює депутат Держдуми РФ А. Козенко). Формально мета інституції полягає у зміцненні системних зв'язків між Росією та окупованими територіями в усіх сферах життєдіяльності. Інструментами інтеграції є регулярні контакти чиновників, освітян і громадських діячів, що їх організовує комітет, — «інтеграційні заходи»⁵⁸. Одним із таких став «міжнародний» форум «*Русский мир и Донбасс: от сотрудничества к интеграции образования, науки, инноваций и культуры*» (23 жовтня 2018 р., Донецьк). Захід за участю близько півтисячі осіб, зовні оформлений за традиційними російськими зразками, організували Донецький національний університет, Міністерство освіти і науки «ДНР», «*Русский центр ДНР*» за підтримки фонду «*Русский мир*». Високими гостями події цілком передбачено стали т. в. о. глави «ДНР» Д. Пушилін, в. о. глави «ЛНР» Л. Пасічник, депутат Державної Думи РФ, координатор Інтеграційного комітету «Росія — Донбас» А. Козенко, а безпосередніми учасниками — представники освітніх і культурних закладів «ЛНР»/«ДНР», РФ і Південної Осетії. Участь останніх забезпечувала зібранню високоповажний статус міжнародного.

Визначаючи мету форуму, Д. Пушилін заявив: «Сьогоднішній форум присвячений інтеграції Донбасу, нашої республіки в поле Російської Федерації. Для більшості нашої держави — це головна політична тема сьогодні. В 2014 р. ми всі, жителі Донбасу, зокрема й мешканці територій, підконтрольних Україні, вишли на референдум за проголошення Донецької народної республіки, за сво-

⁵⁷ Уроки гражданственности Донбасса. Программа образовательно-воспитательно-го курса. Сайт «Миносвіти ДНР». URL: <https://drive.google.com/file/d/0B7rKeEaOb4KoR3dMONh3X2twMWs/view>

⁵⁸ Зокрема, підписання 13 угод про співпрацю між містами та районами ОРДЛО, РФ і Південної Осетії (У кожного населеного пункта Донбасса должен появиться «брат» в России. *Парламентская газета*. 23.01.2018. URL: https://www.pnp.ru/social/u-kazhdogo-naselyonnogo-punkta-donbassa-dolzhen-poyavitsya-brat-v-rossii.html?utm_source=pnp.ru&utm_medium=block&utm_content=164821&utm_campaign=also_block; Русский центр и Общественная палата ХМАО подписали соглашение о социально-культурном сотрудничестве. *Донецкое агентство новостей*. 2017. 26 дек. URL: <http://dan-news.info/politics/russkij-centr-i-obshhestvennaya-palata-xmao-podpisali-soglasenie-o-socialno-kulturnom-sotrudnichestve.html>).

боду, незалежність і право на самовизначення. Але всі розуміли — ми встали за *Русский мир*, який у нас намагалися забрати фашисти, які прийшли до влади у Києві. Ми боролися і продовжуємо боротися за право говорити російською мовою, за нашу історію, за нашу культуру. Ми боремося за те, аби зберегти пам'ять про наших пращурів, щоби ніколи не були забуті подвиги наших героїв. Ми встали за те, щоби лишитися частиною великого багатонаціонального дому — частиною *Русского мира!*». Довільний набір логічно мало пов'язаних і стилістично не узгоджених розумувань вінчала фраза: «Я певний, що сьогоднішній захід зміцнить нашу єдність, наш історичний, культурний, економічний зв'язок. Росія і Донбас будуть єдині!». Обіцянка-цяцянка, що суттєво набридла мешканцям «ЛНР» / «ДНР» за останні роки фактично лишається чи не магічною кодовою словоформою, що надає змісту існуванню «народних республік».

Про незмінність обраного 2014 р. курсу говорив і наступник І. Плотницького Л. Пасічник. Не менш відверті вислови видавали місію представника Держдуми Андрія Козенка: «Скоро виповниться п'ять років, як Донбас зі зброєю в руках змушений боронити своє право на державність і самовизначення. Нині Україна сама себе заганяє в глухий кут, влаштовуючи блокаду і травлю жителів Донбасу. А це означає, що у нас із вами (наголошував громадянин іншої країни. — *Авт.*) немає іншого шляху, як об'єднати свої зусилля з інтеграції Донбасу зі своїми однодумцями, зі своєю великою Батьківщиною. І ця інтеграція неминує. В єдності — наша сила!»⁵⁹.

Відкритим знуцанням були назви дискусійних панелей зібрання: «Перспективи іновативного соціально-економічного розвитку Донбасу на шляху інтеграції з Росією», «Перспективи інтеграції Донбасу в науково-освітній простір Росії», «Зберегти і примножити культурно-історичний спадок *Русского мира* на Донбасі». Тим часом «дерев'яна мова» формальних очільників «ЛНР» / «ДНР»⁶⁰ та їхніх кремлівських кураторів свідчила не про обіцяний культурний прорив, а про глибину ментальної й ціннісної прірви, до якої потрапила місцева спільнота.

Не менш красномовно її увиразнює рівень суспільної дискусії, який демонструють так звані органи влади та управління квазідержав, публічні особи, ЗМІ та інформаційні ресурси. «ЛНР» / «ДНР» стали майданчиком суспільно-політичної самодіяльності неймовірної кількості дилетантів усіх мастей. Для політтехнологів і політконсультантів політиків другого й третього штибу (зокрема Олександра Чаленка та Володимира Корнілова⁶¹) «*русская весна*» стала справжнім зоряним часом. Упродовж півтора року трагічних подій, нахлинувши з Росії

⁵⁹ «Мы встали за Русский мир». *Русский мир. Информационный портал фонда «Русский мир»*. 2018. 14 окт. URL: <https://russkiymir.ru/publications/247747>

⁶⁰ Див.: Ежегодное послание Главы Донецкой Народной Республики Народному Совету. *Сайт Александра Захарченко Главы Донецкой Народной Республики, Председателя Совета Министров*. URL: <http://av-zakharchenko.su/inner-article/zayavleniya/ezhegodnoe-poslanie-glavy-donetskoj-narodnoj-respubliki>.

⁶¹ Працювали свого часу на колишнього генпрокурора України Геннадія Васильєва та його партію «Держава».

та України, ба навіть закордоння, вони намагалися кожен на своїй ділянці втілювати найрадикальніші ідеї і формати соціальних проєктів. Після вимушеного виїзду проукраїнськи налаштованої частини управлінської, освітянської, наукової та мистецької еліт вони зробили блискавичну кар'єру, досягнувши рівня, недоступного для них у жодному іншому місці. Наслідком проведеної у воєнних умовах ротації еліт і контреліт стало катастрофічне зниження загального рівня професіоналізму, панування банальної некомпетентності. Нині, як і протягом 1920—1930-х рр., войовничо налаштована посередність не лише є соціальною основою втіленого Росією в ОРДЛО сепаратистського сценарію, а й очолює його на всіх щаблях квазідержавної вертикалі та культурно-пропагандистської мережі. Саме вона забезпечує його інформаційне та смислове відтворення. Дрімуче невігластво трансформується в інтелектуальний стандарт. Деінтелектуалізація суспільного простору компенсується культовими практиками (покладання квітів, хвилини мовчання, «місця пам'яті», викривлені комеморативні практики), які «зациклюють» минуле із сучасністю, надаючи беззмистовному схибленому сьогоденню сенс⁶².

Специфічний лексичний арсенал відмаркував ментальну мапу «народних республік» на масмедійних теренах. Слова-новотвори на кшталт «щевенмерлики», «еврохунта», «укронацисти», «протоукри», «руинци», «бандерлоги», «свідомити» задають новий рівень іншування. Театральність масових заходів, більшовицько-матроська бравада керівників «народних республік», специфічні вислови, орієнтовані на «народ», фамільярно-менторське подання думок і смислових посилів із боку місцевих і заїжджих «експертів» на всіх щаблях масового дискурсу, дзеркальне висвітлення інформації щодо ситуації в Україні унаочнили перехід колишньої війни пам'ятей у сферу політичної практики. Вона цинічно експлуатує щемливі ноти регіональної свідомості та укорінений тут колективізм. Невибагливі загравання з місцевими мешканцями та спекуляція їхніми наївними уявленнями про світ зробилися універсальним інструментом маніпуляцій соціумом, якому вкотре в історії сгодовували ідею «світлого майбутнього для народу».

Реальність, як водиться, була далекою від пропагандистських кліше. Шал подій, що охопив окуповані терени Донбасу, — від публічних шмагань козичинських казаків до «стовпів ганьби» — унаочнював хаос всюдозволеності й аморальності, здійснений гаслами «русской весны». Реальність 2014—2016 рр. не можна зводити до самого лише неоевразійства. На порівняно невеликій території унаочнився величезний спектр політичних рухів та ідеологій: від російського імперіалізму до крайніх лівих і правих, як у будь-якому потужному соціальному катаклізмі. Вибух, роздмуханий російським телебаченням, задумувався російськими курато-

⁶² Для ілюстрації тези пропонуємо висловлювання О. Захарченка на святкуванні так званого Дня Республіки у «ЛНР»: «Ми всьому світу показуємо, що Донецьк і Луганськ — це одна й та сама територія, одна й та сама країна — це Донбас. Донбас ніколи не був розділеним, а дві Республіки — це насправді два братські народи» (див.: Александр Захарченко рассказал об объединении ДНР и ЛНР. *Информационный Центр*. 2018. 13 мая. URL: <https://infocenter-odessa.com/index.php?newsid=52018>).

рами як керований, однак невдовзі вийшов з-під контролю. Намагаючись відновити його, російські спецструктури провели зачистку лав провідних діячів (Павла Дрьомова (Батя)⁶³, Олександра Бєднова (Бетмен), Романа Возніка (Циган), Олексія Мозгового, Едуарда Гілазова (Рязань), Євгена Кононова (Кіт), Армена Багіряна (Баггі), Арсена Павлова (Моторола), Михаїла Толстих (Гіві) та ін.⁶⁴); відсторонили і повернули до Росії найбільш «розкручених» і впізнаваних діячів «*русской весны*» (Володимира Тимофєєва (сумно відомий у Стаханові як «Бабай») й Миколу Козіцина); здійснили серію кадрових рокирувань (зокрема, зміщення і переслідування Андрія Пургіна); ліквідували найнекерованіші бандформування (наприклад, підрозділ «Троя», звинувачений так званою Генпрокуратурою республік у тяжких злочинах⁶⁵, щоправда, без жодних правових наслідків) і, врешті, на кінець 2016 р. цілком опанували політичну стихію самопроголошених республік. Маріонеткові «керівники» «ЛНР» / «ДНР», які після перевороту та відсторонення І. Плотницького⁶⁶ воліють діяти як віддані сатрапи, розтягую-

⁶³ Максим Равреба: Советское сердце Павла Дремова. *Комитет спасения Украины*. 2015. 12 дек. URL: <http://antifashist.online/item/maksim-ravreba-sovetskoe-serdce-pavla-dremova.html>

⁶⁴ Хроника пикирующей Новороссии: Ликвидированные герои «Русской весны». *XK-TRUE/INFO*. 2016. 18 окт. URL: <https://x-true.info/45573-hronika-pikiruyuschey-novorossii-likvidirovannye-geroi-russkoy-vesny.html>

⁶⁵ Це стало приводом для зміцнення так званих силових структур «ЛНР» / «ДНР». Топові статті в цей час вийшли під заголовками на кшталт «Новороссию спасет сталинизм?», які пропагували традиції 1937 р. (див.: Новороссию спасет сталинизм? *Свободная Пресса*. 2017. 12 февр. URL: <https://svpressa.ru/blogs/article/166167>).

⁶⁶ Переворот у Луганську став логічним завершенням тривалої епопеї «розгону» ідеї про злиття «ЛНР» і «ДНР». Врешті спроба об'єднати те, що не об'єднується, завершилася зміною головних шахових фігур. «Донецькі», як засвідчують джерела, допомогли змістити І. Плотницького. У повідомленнях місцевих ЗМІ, що висвітаювали подію по гарячих слідах, тиражувалася заява Л. Пасічника про добровільний відхід «героя «русской весны»» від справ: нібито «далися взнаки численні бойові поранення, наслідки контузії» (Луганск контролюють Ігорь Корнет и «вежливые люди» из ДНР. *РуАН*. 2017. 23 нояб. URL: <http://новости-луганска.ru-an.info/новости/луганск-контролируют-игорь-корнет-и-вежливые-люди-из-днр/>); Переворот в Луганске: Верховный заставит помириться Плотницкого и Корнета? *РуАН*. 2017. 24 нояб. URL: [http://новости-луганска.ru-an.info/новости/переворот-в-луганске-верховный-заставит-помириться-плотницкого-и-корнета](http://новости-луганска.ru-an.info/новости/переворот-в-луганске-верховный-заставит-помириться-плотницкого-и-корнета;); Переворот в Луганске. Последствия: что будут делать с людьми Плотницкого? *РуАН*. 2017. 25 нояб. URL: <http://новости-луганска.ru-an.info/новости/переворот-в-луганске-последствия-что-будут-делать-с-людьми-плотницкого>). Та уникнути бурхливого обговорення перевороту не вдалося. Єдина знята з посади не шляхом фізичного усунення культова персона «*русской весны*» на Донбасі мала не найкращі відгуки навіть у «*русскомирских*» ресурсах. Зокрема, РУАН про переворот у Луганську писала так: «Нещодавно у ЗМІ з'явилася несподівана інформація, що екс-голова Луганської народної республіки (ЛНР) Ігор Плотницький нині перебуває в СІЗО № 1 Санкт-Петербурга, який широко відомий як «*Кресты*». Ні, в певному сенсі ця інформація є цілком очікуваною багатьма людьми. І в ЛНР, і в ДНР, і в Росії. Ігор Плотницький скоїв стільки веселих і не дуже справ, які мало стикуються з мораллю і карним кодексом, що давно вже стоїть на п'єдесталі народної любові разом із ВСУ і Петром Порошенком. На рахунок екс-голови ЛНР катування, вбивства, віджими бізнесів, розкрадання бюджетів, ліквідації народ-

чи рештки матеріального потенціалу контрольованих територій, є вже «третьою зміною» «смотрящих» за просуванням «*русского мира*» на сході України.

Зміни медійного образу «*русской весны*» на Донбасі відповідно до поточної ситуації, завдань мобілізації населення та каналізації енергії соціального невдоволення стали звичною справою. Російські ЗМІ повною мірою використали технології Глеба Павловського для творення «героїв нової доби». Розкрутивши нікому не відомих Гіві й Моторолу, перетворивши їх на топмедіаперсон, а згодом зібравши всі належні дивіденди з їхньої загибелі та похорону, вони показали, що віртуальний простір має надзвичайну владу над сучасною людиною.

Усупереч твердженням «*русскомирских*» сайтів, не ідеологія «*русского мира*», а повалення всевладності олігархату було найпопулярнішим гаслом весни 2014 р. у робітничому Донбасі. Не умоглядна російськість Донбасу, а крайній рівень розчарування корумпованою владою регіоналів з боку населення, загнаного у стан безвиході та хронічної депресії, став причиною соціально збурення. Подібно до карельської Кондопоги, архаїчні середовища депресивних містечок Східного Донбасу стали живильним ґрунтом поширення панічних настроїв, які плекало російське телебачення, а згодом — і масових заворушень. Апологетика «*русского мира*» й цинічне втручання Росії у внутрішні справи України, заохочувальний приклад кримської спецоперації, діяльність диверсійних груп та емісарів дали змогу «розкачати» Донбас, проте і тоді місцеві виступали не так за «*русский мир*», як проти ярма регіоналів. Спроба ця була цілком наївною, як і фатальною за наслідками.

Цинічне маніпулювання страхами, упередженнями та стереотипами, а врешті — і банальним незнанням перетворилося на універсальний інструмент ментального поневолення місцевої спільноти. «*Русскомирские*» пропагандисти піднесли новомову на якісно новий рівень. Аби його оцінити, варто звернутися хоча б до ресурсу «*Новороссиа*»⁶⁷ — цілком сучасного інформаційного пор-

них командирів, формування ОЗУ (рос. ОПГ. — *Авт.*)». (Ігорь Плотницький: путешествие от «Матросской тишины» до «Крестов». *РуАН*. 2018. 28 февр. URL: <http://новости-лнр.ru-an.info/новости/игорь-плотницкий-путешествие-от-матросской-тишины-до-крестов>). Показово, що довгий перелік звинувачень, що висувалися І. Плотницькому та його оточенню, вінчали закиди в проукраїнському заколоті, які кваліфікувалися як «держзрада». Зрештою, процес спрямували за відкритим сценарієм: «луганський народ» одностайно «обрав» нового очільника, перетворивши попереднього «лідера» на персону нон грата.

Цікаво, що звичайні мешканці псевдореспублік виявили непересічний рівень політологічного аналізу «незрозумілої» офіційним «експертам» кількамісячної мишачої колотнечі навколо створення «Новоросії». Дехто Григорій із Луганська підсумував її виразними словами: «Ніхто не дасть нашим керівникам, навіть якщо б вони хотіли, цього зробити. Оскільки об'єднання республік означатиме вихід з формату Мінських домовленостей, а отже, у Києва з'явиться аргумент на користь відновлення війни будь-якого моменту» (Луганск контролюють Ігорь Корнет...). Прості обивателі здогадливіші за «аналітиків» не випадково, адже другі структурують інформаційний простір відповідно до поставлених роботодавцями завдань, а перші натомість розмірковують над своїми життєвими перспективами.

⁶⁷ Новороссиа (<https://novorossia.su>). Не меншої уваги та вивчення заслугоує низка інформаційних сайтів, що просувають ідеологію «*русского мира*», зокрема: *Колокол Рос-*

талу, що вписує «ЛНР» / «ДНР» у світовий інформаційний потік і має всі стандартні, звичні обивателю рубрики: «Россия — Родина моя!», «В мире», «Наука», «Человек», «Вокруг нас», «Новороссия / Статьи и мнения», «Вне политики», «Юмор», «Фильмы» та ін. Портал широко застосовує типовий в умовах війни прийом перемикування уваги й абсолютно не переймається взаємо-заперечним характером розміщеної в один і той самий день інформації. Родовою ознакою подібних інформаційних каналів є войовничий мілітаризм. Нескінченні зведення з місць військових дій, заклики наступати на Маріуполь, Харків, Київ, Херсон, Одесу, Львів, врешті й Берлін, абсолютно безневинним чином сусідують із замітками-зойками про обстріли / порушення мінського формату «каральними загонами хунти». Сім років населення окупованих територій живе в очікуванні близької «гарячої фази війни», масштабного наступу, прориву, поголовного знищення, адже тримання цього «живого щита» у стані тотального страху та зневіри і є завданням бійців інформаційної війни.

Систематичне проговорювання теми звірств ЗСУ, які нібито пов'язані з тим, що «бандерівцям / западенцям» органічно притаманна жорстокість, підпорядковане тій самій меті: іншуванню і закріпленню у масовій свідомості образу ворога з виразним національним обличчям. Ворог постає в низці іпостасей від звичних бандерівців і «правосеків» до відразливих кровожерливих найманців із низки країн світу. Приміром, наприкінці травня 2016 р. «Новороссия» повідомила про стягування під Луганськ турецьких бойовиків з екстремістської організації «Сірі вовки», кримськотатарського батальйону «Крим» та іноземних снайперів із Польщі та країн Балтії, водночас ультраправі найманці, які воювали на боці «народних республік», зображувалися як «добровольці». Не інакше як «братньою допомогою» називалася й участь у конфлікті російських найманців⁶⁸. Тривіально використовується глосарій і термінологія радянських часів (як приклад можна навести статті під заголовками «Новости от Ватника: памяти защитников Савур-могилы» і «Донецкие юристы готовят "Второй Нюрнберг"»).

Ідеться по суті про якісно нову версію пропаганди, що повноцінно замінює реальність. Про механізм її дії чи не найзмістовніше висловила Ксенія Кирилова: «Найстрашнішим у путінській пропаганді є те, мабуть, що... пропаганда дає обивателю цілий спектр емоцій і станів — від жаху і паніки до відчуття переваги над усім світом, від нищості до катарсису, від крайнього егоїзму до фанатичної жертвовності. І всі ці стани перетинаються, змінюються один на інший залежно від того, як людині вигідно себе відчувати на даний момент, виправдовують і раціоналізують один одного. При цьому вони супроводжуються такими сильними

сии (<http://kolokolrussia.ru/category/russkiy-mir/>), Новороссия (<http://novorus.info/news/rusmir/>), Русское Агентство Новостей (<https://новости.ru-an.info/русский-мир/>), Русский мир. Украина (<http://russmir.info/pol/6885-kakaya-ideologiya-nuzhna-dnr-i-kak-ee-realizovat.html>) та ін.

⁶⁸ Назаров О. Новороссии нужны добровольцы. *Сегодня.Ру*. 2016. 9 нояб. URL: <http://www.segodnia.ru/content/181412>

образами і емоціями, що навряд чи в світі може знайтися наркотик, здатний викликати такий самий ефект. До того ж ефект цей впливає на всіх. Наприклад, навіть у США, де існують вільні ЗМІ, відкритий доступ до будь-якої альтернативної інформації і немає репресій, існує доволі велика група людей (не емігрантів), які готові вірити в яскраву ілюзорну реальність усупереч тим фактам і точно так само, як у Росії, виправдовувати будь-яке зло і брехню. Пропаганда ХХ сторіччя довела, що гра на образах і почуттях є ефективнішою за будь-яку ідеологію, що контроль емоцій набагато надійніший за контроль мислення»⁶⁹.

Велику роль у цьому відіграли епігони «великого і могутнього російського язика» — ціла когорта російських письменників, публіцистів і блогерів (О. Проханов, П. Бесєдін, А. Рудальов, П. Раства та ін.), які є рушійною силою «російської весни». Олександр Проханов по гарячих слідах виступив зі скороспілими романами «Крим» та «Убийство городов»⁷⁰. Творчу кризу замальовками з форпосту «російського миру» долав Захар Прилепін⁷¹. Бестселером стала книга П. Бесєдіна «Дневник російської українка. Євромайдан, Кримська весна, донбаська бойня» (Санкт-Петербург, 2015). На початку 2017 р. світ побачила книга Геннадія Дубового «Рыцари Новороссии. Хроники Корреспондента легендарного Моторолы» (Москва, 2017). Яскравим прикладом стала книжка донецького публіциста Олега Ізмайлова «Донбасс для «чайников». Не Украина и не Русь, боюсь, Донбасс, тебя, боюсь!»⁷², що демонструє різку банальність трактувань регіональної історії, приправлену «для смаку» деінде стилізованою пафосною / «російською» (такі собі «подражания» О. Проханову), деінде — жаргонною лексикою, що не має нічого спільного з реальною мовою донеччан. Не криючись, автор зауважує, що навряд чи може «претендувати на глибокий і професійний розгляд тих чи тих проблем краю»⁷³, а втім, це не стало перепорою для творення літературних «скреп» для «чайників». Наче знущаючись зі здорового глузду, не маючи фахової історичної, культурологічної освіти, «літописець» «російської весни» створив непересічну суміш стилізації і несмаку, фальсифікації, помноженої на банальне невігластво, творячи дивний світ «донбаських новоросів», у якому неможливе є можливим. Центральною думкою книжки є ілюстрація різними засобами тези Ігоря Галкіна (поета і філософа, за визначенням автора, «одного з найхаризматичніших донецьких культуртрегерів») про те, що Донбас був окупований Україною, отже, саме це зумовлює і освячує спротив місцевого населення — інтегральної частини «російського миру».

⁶⁹ Кириллова К. Пропаганда как наркотик. *Радио Свобода*. 2018. 25 марта. URL: <https://www.svoboda.org/a/29121097.html>

⁷⁰ Якубова Л. *Євразійський розлам...* С. 266—324.

⁷¹ Прилепін З. Письма из Донбасса: Батя. *RT*. 2016. 28 июля. URL: <https://russian.rt.com/article/314255-batya>

⁷² Звіт про презентацію див.: Донбасс для «чайников». *Мармазов.ру*. 2017. 14 нояб. URL: <http://marmazov.ru/5381-donbass-dlya-chajnikov-2>

⁷³ Измайлов О. Донбасс для «чайников». Не Украина и не Русь, боюсь, Донбасс, тебя, боюсь! URL: <https://mybook.ru/author/oleg-izmajlov/donbass-dlya-chajnikov-neukrainainerus-bojus-donb>

Аналогічні за якістю та змістом творіння представників наукової, творчої та мистецької «еліти ЛНР / ДНР» справляють гнітюче враження та є не чим іншим, як перекладенням на місцевий контекст «*рускомирського*» міфу. Витворений колективними зусиллями паноптикум можна порівнювати хіба що з реальністю часів так званої більшовицької культурної революції із притаманними їй нівелюванням та дискредитацією, здавалося, вічних універсальних цінностей, традицій, доміант, стандартів. У сучасному варіанті, у цілком протиприродний спосіб у «ЛНР / ДНРівській» реальності змішуються начебто непок'єднані речі: правічна донбаська волелюбність і глибинна імперськість, більшовизм і сакралізація царської влади, ненависть до олігархів і патримоніальна залежність від соціальних пілг і гуманітарки, яку ті самі олігархи роздають. Варто зауважити, що в «новоросійському» / «*рускомирском*» міфі, адаптованому для Донбасу, все менше місця лишається для міфу шахтарського, що «посунутий» зі своїх доміантних позицій міфом про «*героев русской весны*». Тенденція ця лише набирає обертів. «*Русскомирский*» експеримент в ОРДЛО триває. Але вже сьогодні з певністю можна сказати, що культурні втрати місцевої спільноти внаслідок нього будуть болісними.

Широким експериментальним полем стала освітня царина. Керівники та управлінци квазідержав не приховують, що вважають освіту інструментом виховання свідомих громадян «ЛНР» / «ДНР», здатних воювати та вмирати за них. Отже, молоде покоління донбасівців⁷⁴ уже сім років живе не лише в умовах постійної загрози життю, а й в епіцентрі масштабного психологічного експерименту.

Дезінтеграція єдиного освітнього простору України стала наслідком і підосновою виведення назовні проблем кризи ідентичності. В умовах реалізації сепаратистського сценарію під гаслами відновлення історичної справедливості, повернення у світле радянське минуле та лоно «*руського мира*» саме культосвітня галузь виявилася полем гострого ціннісного протистояння, що віддзеркалювало на рівні суспільної надбудови геополітичний конфлікт, стараннями Кремля виведений із латентного стану у відкриту гостру форму. Розкол у середовищі працівників освіти та культури вилився у свідому чи вимушену колаборацію науково-педагогічних кадрів, виникнення паралельних закладів вищої освіти (захоплених і переміщених⁷⁵) і, відповідно, систем освіти. Повна фінансова залежність осві-

⁷⁴ За приблизними підрахунками, на окупованих територіях Донбасу 2016 р. проживало в чотири рази більше дітей, аніж виїхало на контрольовану територію (Грідіна І. Освітня фронт війни на сході України. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2016. Вип. 16. С. 200). За даними Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), на початку 2017 р. близько мільйона дітей на сході України потребували гуманітарної допомоги, близько 200 тис. мешкали у тридцятикілометровій смузі зіткнення, з них близько 19 тис. — в умовах постійної небезпеки детонування мін і вибухових пристроїв (*Донбас в огні. Путівник зоною конфлікту*. Львів, 2017. С. 45).

⁷⁵ Аби порівняти концепції та зміст діяльності Донецького національного університету ім. В. Стуса у Вінниці та його альтер-его в окупованому Донецьку, варто переглянути офіцій-

тян на окупованих територіях, терор і монополізація інформаційного простору зумовили антиукраїнський дрейф освітніх установ та їхнє перетворення на копію пропагандистської машини. Не лише мілітаризація естетики виховних заходів / святкувань у дитсадках та школах, а й зміст навчальних посібників і підручників, повернення політінформацій, розбудова мережі дитячих парамілітарних організацій, упровадження російських освітніх стандартів і програм, системи атестації освітян та їхня ізоляція в «*русскомирском*» інтелектуальному просторі засвідчили: куратори «ЛНР / ДНРівських» анклавів, попри неможливість повторення «кримського бліцкригу», працюють на стратегію включення ОРДЛО до складу РФ. Ставка на молоде покоління є чи не однією з найбільших, проте освітні стандарти стало знижуються.

У 2015—2016 рр. аби стати студентом, достатньо було просто подати документи ⁷⁶. Переконалим аргументом на користь здобуття вищої освіти на теренах ОРДЛО стали обіцянки отримання дипломів російського зразка. За підрахунками І. Грідіної, тогочасні набори до закладів вищої освіти у вісім разів перевищували реальні потреби у кадрах. З урахуванням того, що дипломи місцевих закладів освіти мають мінімальні можливості застосування унаслідок невизнання самопроголошених республік, зрозуміло — щорічні набори студентів у ОРДЛО вирішують завдання утилізації енергії молодого покоління, але не є інвестицією у його майбутнє. «Російська влада витрачає величезні гроші задля створення чергового симулякра на окупованих територіях, адже молодь отримує заздалегідь не потрібну освіту, прирікаючи себе до статусу заручників ОРДЛО» ⁷⁷, — цілком умотивовано підсумовує І. Грідіна.

Логічним завершенням процесу стала відмова від Болонської системи. Приголомшливий поворот ОРДЛО «назад у світле минуле» так званий міністр освіти «ДНР» Лариса Полякова підсумувала словами: «Ми відійшли від “Болонської системи”. ...ДНР перейшла на п’ятибальну систему, ми повернули перевідні екзамени у школі, починаючи з шостого класу, і намагаємося максимально піти від тестової форми освіти. На даний момент Республіка бере все найкраще від Радянської системи освіти» ⁷⁸.

ні сайти установ (див.: Донецький національний університет ім. Василя Стуса (м. Вінниця) (<https://www.donpu.edu.ua/uk>); Донецкий национальный университет (г. Донецк) (<http://donpu.ru/>). Про умови та особливості переміщених навчальних закладів див.: Додонова В.І., Дононов Р.О. Про проблеми переміщених ВНЗ. *Монологи про Донбас. Вибрані праці з проблематики східноукраїнського конфлікту*. Київ, 2018. С. 211—221).

⁷⁶ На засіданні колегії МОН ДНР обговорили прошедшую вступительную кампанию и другие актуальные вопросы. URL: <http://mondnr.ru/?p=37136>; На засіданні Колегії МОН ДНР подвели итоги вступительной кампании. URL: <http://mondnr.ru/news/item/769-na-zasedanii-kollegii-mon-dnr-podveli-itogi-vstupitelnoj-kampanii>

⁷⁷ Грідіна І. С. 202.

⁷⁸ В ДНР перешли на советскую систему образования, отказавшись от деградирующей «Болонской». *РухАн*. 2017. 31 окт. URL: <http://новости-днр.ru-an.info/новости/в-днр-перешли-на-советскую-систему-образования-отказавшись-от-деградирующей-болонской>

На симулякри перемінилася й низка профільних та атестаційних закладів: 2015 р. з'явилася «Вища атестаційна комісія» при «МОН» «ДНР», а на початку 2016 р. на теренах ОРДЛО діяла вже 21 спецрада із захисту дисертацій за 39 спеціальностями⁷⁹. Реальну цінність дипломів, що в них захищають, унаочнює той факт, що переважна більшість науковців не лише ОРДЛО, а й анексованого Криму, воліють захищатися у російських вишах і наукових установах, отримуючи документи міжнародного зразка.

На суцільну пропаганду з незмінною атрибутикою самопроголошених республік, «георгіївськими стрічками», камуфляжем, атрибутикою «захарівців» (неабияк подібних до піонерів) перетворилася робота з учнівською молоддю та дітьми. У громадському та інформаційному просторі фото і банери з дітьми, які оточують лідерів самопроголошених республік, поширені не менше, ніж у сталінському СРСР. Експлуатація традиційних радянських пропагандистських кліше не вирізняється креативністю і покликана створювати ілюзію: «ЛНР / ДНР — це проект, спрямований у майбутнє»⁸⁰. Ефективність практик маніпулювання масовою свідомістю на теренах ОРДЛО мало не перевищує російські прототипи. Не останньою чергою це забезпечує інформаційна монополія, що розпочалася з ударного знаряддя «русской весны» — телебачення⁸¹.

2014 р. було створено «Міністерство інформаційної політики ДНР» і «Міністерство зв'язку та масових комунікацій ЛНР», що підпорядкували собі місцеві телеканали (Перший республіканський, Юніон, 6ТВ (Горлівка ТБ), ТБ Сфера, Шахтарська студія телебачення, ТТТ (м. Торез), Авеста (м. Кальміуське), Оплот ТВ⁸²), радіо (Радіо Комета «Ю», Радіо ТБ, Радіо Республіка) та газети («Голос Республіки», «Батьківщина», «Донецький час», «Донецьк вечірній»), що діють у «ДНР». Медіасистема «ЛНР» є набагато скромнішою: телеканал Луганськ 24, радіостанції Своє радіо (замість обласного державного Пульс ФМ), Радіо Республіка (виходить в ефір на частоті Європи плюс) і Радіо Перемога (на частотах *Kiss FM*) і низка газет, найбільшими з яких є «Республіка» (колишні «Вісті Луганщини») та «XXI століття». Місцеві газети⁸³, що переважно розповсюджуються безкоштовно, фінансуються в рамках «Програми підтримки державних друкованих засобів масової інформації», схваленої «Радою міністрів ЛНР». За даними групи «Інформаційний спротив», фінансування друкованих ЗМІ для потреб «ЛНР» 2016 р. становило не менше ніж 16 млн руб. (близько

⁷⁹ Інформація ВАК при МОН ДНР. URL: <http://vak.mondnr.ru>

⁸⁰ Одним із найпоширеніших гасел білбордів став слоган «ДНР: все тільки починається!».

⁸¹ За результатами опитування Інституту масової інформації, 87 % населення Донецької та 92 % Луганської областей (зокрема непідконтрольні території) отримують інформацію з телебачення (див.: Дослідження медіаситуації в південних і східних областях України 2017. *Інститут масової інформації*. URL: <http://imi.org.ua/monitorings/doslidzhennya-media-sytuatsiji-v-pivdennyh-i-shidnyh-oblastyah-ukrajiny-2017>

⁸² СМІ ДНР. *Сайт «ДНР»*. URL: <https://dnr-online.ru/sredstva-massovoi-informatsii-dnr>

⁸³ Змістовний аналіз місцевої преси див.: Додонова В.І., Дононов Р.О. Про що пишуть республіканські газети. *Монологи про Донбас...* С. 244—264.

6 млн грн)⁸⁴. Поточна інформація та ключові повідомлення самопроголошених органів влади оприлюднюються на цілком сучасних інформаційних ресурсах⁸⁵. Водночас російська інформаційна сфера виступає матрицею розбудови інформаційного простору ОРДЛО і має ту саму мету — монополізацію сфери інформування населення та штучне спрямування масової думки.

Пропагандистськими засобами в ОРДЛО вибудували таке собі Задзеркалля, де ті самі назви, що побутують в Україні, набувають альтернативного значення, прикриваючи собою фантомні явища. Сміслова реальність «ЛНР» / «ДНР» від початку вибудовувалася як контрверсійна до України. Саме тому, скажімо, гасло «Герої не вмирають!» (російською мовою «*Герои не умирают!*») красувалося на поминальних банерах Мотороли, Гіві та решти культових постатей «*русской весны*». Цікаво, що в цій альтернативній реальності, вибудовуваній від протилежного, Велика Україна, її інститути та інституції також виступали матрицею, зразком, лекалом. Відтворення всіх «обов'язкових» для нормальної країни формальних інституцій «за образом і подобою» України та Росії призвело до постання симулякру, в якому в химерний спосіб поєднуються Мала Академія наук і МГБ, підвали НКВС та православні олімпіади, договори про співпрацю «міст-побратимів» і токсична антизахідна риторика. Усе це дає підстави вітчизняним дослідникам проводити паралелі між культосвітніми практиками Третього рейху та кураторів «*русскомирского*» дійства в ОРДЛО⁸⁶. Проте окупаційні практики універсальні, як і незнищенне прагнення простих людей просто жити і відтворювати життя у звичних формах.

Трансформація культосвітнього середовища ОРДЛО триває, а його беззастережна зорієнтованість на стандарти «*русского мира*» змушує говорити про несприятливі прогнози для українського проекту на окупованих теренах. Метафора Івана Дзюби «Донецька рана України» нині актуальна як ніколи. Історія України як предмет зникла з навчальних планів усіх освітніх закладів ще 2014 р., натомість викладають «*Историю Отечества*», що є інтерпретацією історії Донбасу в загальноросійському контексті. ЗНО замінили на шкільні іспити, за результатами яких зараховують до закладів вищої освіти⁸⁷. У разі скоротилося викладання української мови, попри те, офіційні особи республік повсякчас заявляли про її гарантований конституцією статус. У липні 2016 р. так званий

⁸⁴ Вячеслав Гусаров. Схемы и технологии информационных «атак» «ЛНР». *Укринформ*. 2016 р. 6 лип. URL: https://www.ukrinform.ru/rubric-other_news/2045466-shemy-itehnologii-informacionnyh-atak-lnr.html

⁸⁵ У «ЛНР» це, зокрема, сайт «глави ЛНР» А. Пасічника, «ради міністрів» і «міністерств», сайт «народної ради». Угруповання «ЛНР» також контролює «Луганський інформаційний центр» (ЛІЦ), «Молодіжне інформаційне агентство “Исток”» (МІА «Исток»), «ЛНР сьогодні». У «ДНР» — сайт «ДНР», сайт «Ради міністрів» і окремих «міністерств», сайт «Народної ради», сайт «глави республіки». Крім того, адміністрація бойовиків контролює «Донецьке агентство новин» (ДАН) тощо.

⁸⁶ Грідіна І. С. 201—202.

⁸⁷ Ильяшевич А. Жизнь в ДНР: Между миром и войной. *Русская Правда*. 2016. 6 нояб. URL: <http://ruspravda.info/ZHizn-v-DNR-Mezhdu-mirom-i-voynoy-24284.html>

міністр освіти «ДНР» Л. Полякова повідомляла: «Нині ми робимо пріоритетними два напрями: філологічну та воєнно-патріотичну освіту... Заплановано дії, заходи на всіх освітніх рівнях з метою розвитку громадянськості, патріотизму, вірності обов'язку, Вітчизні...»⁸⁸. Про справжні, а не декларативні мовні практики на теренах «ЛНР» / «ДНР» у вересні 2017 р. вичерпно написав блогер, відомий під ніком «Фашик Донецький». Попри те, що у статті 10 так званої Конституції «ДНР» зазначено, що українська мова є другою державною, аби отримати том «Кобзаря» у публічній бібліотеці, потрібно написати заяву на ім'я директора бібліотеки, зазначити мету використання книги і чекати на відповідь⁸⁹.

На звичну банальну практику, що просякає наскрізь освітню і виховну діяльність відповідних структур самопроголошених республік, перетворилася політична інструменталізація історії та православної віри. Не менш звичними стали анекдотичні прояви недовгої діяльності пропагандистів. На початку лютого 2019 р. команда Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка (!) посіла перше місце на Міжнародному турнірі міжвузівської олімпіади з духовно-моральної культури на тему «Служіння ближньому як норма життя», що відбулася в Московському психолого-педагогічному університеті⁹⁰. Як переможниця, луганська команда отримала усне запрошення на олімпіаду, що відбудеться наступного року на батьківщині княгині Ольги у Пскові й буде присвячена цій «передвісниці християнства на Русі»⁹¹.

Показовою стала ще одна резонансна подія культурного життя ОРДЛО. Наприкінці 2016 р. Фонд «Русский мир» надав грантову підтримку проекту «Донецький региолект». Пріоритетність проекту засвідчила його перемога у конкурсі серед півтисячі конкурентів. Група філологів Донецького національного університету, очолювана В'ячеславом Теркуловим, анонсувала початок роботи над збиранням і систематизацією місцевого лексичного матеріалу, а також намір створити на його основі словник донецького региолекту та методичні матеріали для його вивчення. Понад два роки «відмивання» грантових грошей мають наслідком видання «Донецький региолект» (Донецьк, 2018) із грифами Фонду «Русский мир» і Державної освітньої установи вищої професійної освіти «Донецький національний університет». Як зазначив декан історичного факультету ДНУ ім. В. Стуса Юрій Теміров, «більше половини “автентичної” донбаської лексики — це типо-

⁸⁸ В республіке український язык изучается наравне с русским — министр образования. URL: <http://dnr-online.ru/news/v-respublike-ukrainskij-yazyk-izuchaetsya-naravne-s-russkim-ministr-obrazovaniya>

⁸⁹ «И Путин тоже этого сделать не сможет: Знаете, почему вата так неистово боится Украинского языка и книги? — Фашик Донецький. *Патріоти України*. 2017. 2 квіт. URL: <http://patrioty.org.ua/blogs/y-putyn-tozhe-toho-sdelat-ne-smozhet-znaete-pochemu-vata-tak-neystovo-boytsia-ukraynskoho-iazka-y-knyhy--fashyk-donetskyi-165225.html>

⁹⁰ Юные луганчане победили в олимпиаде по духовно-нравственной культуре в Москве. *CXID.info*. 2019. 1 лют. URL: https://cxid.info/143726_yunye-luganchane-pobedili-v-olimpiade-po-duhovnonravstvennoi-kulture-v-moskve.html

⁹¹ Там само.

вий суржик Центральної України»⁹². Тішить, що гроші одіозного фонду прислужилися на користь доведення цього незаперечного наукового факту. Сумно, що під егідою в минулому державного університету в масову свідомість мешканців окупованих територій і молодого покоління впроваджують думки про існування чи не автентичного народу «ЛНР» / «ДНР», зі своєю історією, мовою, ментальністю, проте нічого принципово нового в політиці етнокультурної переорієнтації немає. Самопроголошена влада самопроголошених анклавів послуговується давно апробованими схемами радянських часів, єдиним завданням яких є створення ізольованих в ідеологічному сенсі систем і забезпечення їхньої автономності в світовому / українському інформаційному просторі. На жаль, ці архаїчні експерименти з масовою свідомістю матимуть сумні наслідки.

Як засвідчує радянський досвід, мілітаризація освіти справді є потужним чинником ментального кодування молодого покоління, він же доводить згубні наслідки її застосування. Тож вкрай небезпечною є нав'язлива мілітаризація освіти ОРДЛО, що камуфлюється під виховання патріотизму. Системотвірним міфом свідомості анексованих територій є ребрендований міф Великої Вітчизняної війни. Цікава розвідка Дмитра Титаренка, що стосується інструменталізації політики пам'яті на теренах «ДНР»⁹³, засвідчує вправність політтехнологів квазідержавного утворення, які спромоглися використати повною мірою міф Великої Вітчизняної війни задля легітимізації «народної республіки», мобілізації населення навколо завдань «обложеної фортеці». Перше ж святкування 9 травня 2014 р., де георгіївська стрічка виступала як ідентифікатор «свій / чужий» та антифашистською / антикиївською риторикою, проведене у переддень так званого референдуму 11 травня, відіграло потужну роль у налаштуванні масових настроїв на користь відділення від України. Згодом День Перемоги, в якому офіційні особи квазідержави демонстрували підкреслену шанобливість до ветеранів, став ключовим елементом офіційного ідеологічного концепту, що зв'язав у єдине смислове ціле Велику Вітчизняну війну і так звану війну за визволення Донбасу від «фашистської київської хунти». Потужний стереотипний потенціал політтехнології був підкріплений календарно: так званий День республіки, що святкують 11 травня, був «підв'язаний» під 9 травня, тож у нехитрий спосіб у обивательській свідомості друга дата підтягнулася під традиційну і нею стереотипізувалася на рівні звички.

2015 рік у «ДНР» пройшов під егідою святкування 70-річчя Перемоги над нацизмом, що зумовило проведення досить широкого комплексу виховних,

⁹² Демешук А. Проект «донецька мова»: спроби формування штучної ідентичності за російські гроші. *Укрінформ*. 2019. 28 березня. URL: https://www.ukrinform.ua/rubricato/2669366-proekt-donecka-mova-sprobi-formuvanna-stucnoi-identichnosti-za-rosijski-grosi.html?fbclid=IwAR0FBHxrl5T8sjrhyOWsqsk8C_HopSo_xt6hByq1bga74eRp7IKRecf6GnM

⁹³ Титаренко Д. «Враг вновь вступил на нашу землю...»: Велика Вітчизняна. II Світова війна в політиці пам'яті на території самопроголошеної ДНР (2014—2016 рр.). Частина 2. *Historians*. 2018. 1 безез. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyatvazhki-pitannya/2411-dmitro-titarenko-vrag-vnov-vstupil-na-nashu-zemlyu-velika-vitchiznyana-ii-svitova-vijna-v-polititsi-pam-yati-na-teritoriji-samoproholoshenoji-dnr-2014-2016-rr-chastina-2>

військово-патріотичних заходів, різноманітних конкурсів, виставок, концертів, присвячених подіям 1941—1945 рр. Кращої платформи для легітимації режиму в масовій свідомості годі було й шукати⁹⁴. Встановлення нових пам'ятних днів, зокрема Дня Білих журавлів, уперше відзначеного 25 жовтня 2014 р., та запровадженого 6 грудня 2014 р. Дня Георгіївської стрічки⁹⁵ зміцнило результат⁹⁶. Водночас святкування офіційних свят РФ, зокрема «Дня Росії», покликане закріпити хіба що не на рівні рефлексів ключові тези «День Росії — і наше з вами свято, тому що це символ об'єднання народів» та «У нас одна Родина — Росія»⁹⁷.

Підіб'ємо основні підсумки. Як зазначала у 2016 р. Віра Додонова, на донбаському експериментальному майданчику «сформовано та досить ефективно функціонують органи управління в “республіках”. Підтримуються зовнішні форми життєдіяльності: підтримується чистота й порядок міст, відремонтовано дороги, налагоджена робота поліції, податківців, комунальних служб. У соціальній сфері виплата пенсій, зарплат і соцдопомоги здійснюється без відчутних затримок. Силовики, бюджетники і управлінці почуваються досить комфортно. Повертається дрібний бізнес, відкриваються магазини і кафе. Особливим предметом гордості молодореспубліканців є низькі тарифи на комунальні послуги та демонстративне подолання корупції. Харчування в дитячих садках і школах покращилося». Не менш точно підмічено й першопричину потужної соціальної чутливості «младореспубліканців»: «Правляча верхівка усіма силами намагається не дратувати населення, яке живе на цій території»⁹⁸.

Отже, спрацьовує банальний тактичний розрахунок: температура кипіння в «донбаському казані» не повинна сягати критичної позначки. Нічого нового: соціальні практики, що добре зарекомендували себе в радянські часи. Безкоштовне харчування у садочках і школах, майже безкоштовні послуги ЖКГ саме й становлять квінтесенцію радянського ресентименту донбасівців похилого віку. Тепер вони отримали те, що хотіли. На жаль, як і в радянські часи, вони не розуміють, яким чином усе це працює. Поки що за це платить Росія. Самостійно ж така система відтворюватися на належному рівні неспроможна. Саме це, а не глу-

⁹⁴ Аби оцінити рівень маніпуляції стереотипними масовими уявленнями населення з метою легітимації самопроголошеної влади, радимо ознайомитися з публікацією «“Батьківщина-Мати” покликала. Як працює візуальна пропаганда на окупованому Донбасі». *Свої. city*. 2019. 10 черв. URL: <https://svoi.city/read/history/34181/batkivschina-mati-poklikala-yak-pracuye-vizualna-propaganda-na-okupovanomu-donbasi>

⁹⁵ Йому відведена роль «одного із найшанованіших свят ДНР», оскільки «Георгіївська стрічка є сакральним символом, який відрізняє нас від фашистської київської хунти».

⁹⁶ В Донецке создали Георгиевскую ленту длиной более 200 метров. URL: <https://m.ok.ru/video/285210511872>; На Саур-Могиле была развернута самая большая в мире Георгиевская лента. *DNRonline.su*. 2021. 8 мая. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=3SQj-LQiq0M>

⁹⁷ Див.: Зачем Москве праздновать День России в украинском Донецке. *Донбас. Реалії*. 2018. 12 черв. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29287291.html>; В Донецке тысячи жителей ДНР отметили День России. *РухАН*. 2018. 12 июня. URL: <http://новости-донецка.ru-an.info/новости/в-донецке-тысячи-жителей-днр-отметили-день-россии>

⁹⁸ Додонова В.І., Дононов Р.О. С. 240—241.

пота М. Горбачова, стало причиною розвалу Радянського Союзу, така сама доля спіткає і псевдореспубліки.

Жодних соціальних завдань бунт на Донбасі не вирішив: кілька олігархів-вигнанців справді пішли з Донбасу, однак їхні місця посіла цинічна і безпринципна креатура Кремля. Що ж до актуальних навесні 2014 р. проблем досягнення соціальної справедливості, розв'язання проблем монопрофільних міст, занепаду важкої промисловості, закритих соціальних ліфтів, корумпованості влади та безперспективності реалізації у широких мас робітничого люду — вони не просто не вирішені, вони виведені на новий абсолютно цинічний рівень: в умовах надзвичайної ситуації робітництво окупованих територій Донбасу існує «на правах» фактичних рабів, які виживають за рахунок продуктових пайків і українських пенсій.

На окупованих теренах відбувається стрімка соціальна архаїзація. Фрикоподібна суміш феодалізму та дикого капіталізму, комуністичної і православної риторики, «*рускомирской*» і кримінальної естетики визначає сучасне обличчя «народних республік». Ситуація тим більше ускладнюється, що переважна більшість місцевих мешканців, зокрема пенсіонерів⁹⁹, не пов'язаних безпосередньо із владою, змушена жити відразу в «двох світах» — для укладання шлюбу, договорів купівлі-продажу, реєстрації новонароджених, отримання паспорта громадянина України (зокрема вклеювання нової фотографії), отримання пенсій вони змушені повсякчас перетинати лінію розмежування — тобто жити одразу в двох взаємозаперечних інформаційних системах. Фактично, місцеві ЗМІ не роблять із цього таємниці¹⁰⁰.

Лояльність місцевого населення забезпечується терором, залякуванням, пропагандистським та інформаційним обробленням, створенням системи цілковитої економічної залежності, інформаційного вакууму та самоізоляції. Політтехнології більшовиків (безпринципний, безмежний популізм, гіперболізація недоліків політичних супротивників, політичний шантаж і дискредитація альтернативних ідеологій, безвідповідальне маніпулювання масовою свідомістю, граничне загострення соціальних суперечностей) влада квазідержав залюбки використовує зовсім не випадково: саме вони підтримують «температуру кипіння» у громадах окупованих районів, фактично позбавлених права впливати на своє сьогодні і майбуття.

Серед найпоширеніших у публічному просторі квазідержавних утворень інтерпретацій подій 2014—2019 рр. превалюють вибудовані у філософській матриці «*руського мира*». Альтернативних версій у легальному суспільному дискурсі «ЛНР» / «ДНР» немає. У семантичному ряді як офіційного, так і популярного дискурсу системотвірними виступають поняття «бандерівський заколот в Києві», «братня підтримка Росії», «окупація української армії», «терористи “Пра-

⁹⁹ Станом на кінець жовтня 2018 р. в ОРДЛО налічувалося близько 700 тис. пенсіонерів, які з різних причин не могли отримувати належні їм гроші внаслідок немобільності (Анастасія Москвичова. Чотири проблеми переселенців на п'ятому році війни на Донбасі. *Донбас. Реалії*. 2018. 30 жовт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/chotyry-problemy-pereselentsiv-na-pjatomu-rotsi-vijny/29573337.html>).

¹⁰⁰ Филин О. Как живет Донецк сегодня. *РуАН*. 2017. 13 дек. URL: <http://новости-донецка.ru-an.info/новости/жизнь-в-донецке-после-начала-карательной-операции-и-блокады>

вого сектору”», «нацистська жидівська київська хунта», «укропи», «хохлопитеки», «кровожерлива київська влада», «Євраїна» тощо, а у мисленневому просторі — конструкт глобальної змови Заходу проти Росії та росіян. За окреслених обставин Київ і розбудова українського модерного проекту ідентифікуються не просто як «Інший», а як «Чужий» / «Ворожий», що винен в усіх негараздах і відповідальний за горе і страждання мешканців самопроголошених республік. Інформаційна ізоляція та самоусунення від осмислення подій «*русской весны*» в інших смислових парадигмах, безумовно, чимдалі більше ускладнюватимуть реінтеграцію тимчасово окупованих територій.

Органічною складовою цієї альтернативної інформаційної реальності став міф про сепаратизм Донбасу. Чи був він справжнім? Це питання лишається відкритим навіть для промоутерів «*русской весны*». Їхні обмовки, як-то кажуть, за З. Фрейдом, не дають змоги спрощувати ситуацію. Приміром, в авторській програмі Захара Прилепіна та Олександра Казакова «Донецький Формат» А. Бабицький патетично розмірковував: «Я по-справжньому вражений тим, що самосвідомість мешканців Донбасу допомогла їм подолати характерні для сепаратистських територій болячки в немислимо стислі строки. Я займався Південною Осетією, Абхазією, працював у Чечні і знаю, що таке сепаратизм — це сила, котра руйнує всі традиційні системи управління, і після цього на їхньому місці довго нічого не з'являється... Я був у багатьох з них, є райони, куди не заглянеш, а тут рівномірний і ретельно підтримуваний рівень безпеки по всьому місту, чи то віддалені райони, чи центр. Цього не було ні в Абхазії, ні в Сухумі, ні в Цхінвалі, а про Чечню і казати не буду, — це був попросту провал в інфернальну безодню. Там 10—15 років не могли навести лад, ополченці продовжували вбивати один одного після припинення бойових дій, відбирати один у одного власність, всі ці розбірки тривали роками. А тут вдалося добитися порядку всього за два роки»¹⁰¹.

Зауваження заїжджого працівника російської фабрики постправди справді певною мірою є доречними, однак причини гідної подиву «організованості донбасівців» варто шукати в іншій площині. Найочевидніша відповідь така: сепаратизм Донбасу як багаторівневе соціально-економічне та суспільно-політичне явище існував лише в паралельній реальності, створеній кремлівськими пропагандистами; що ж до сепаратистського сценарію, то його розіграли кремлівські масмедіа, і, розігнавши до найвищого рівня емоційного напруження, перетворили на прикриття російського втручання (а невдовзі і прямої агресії) у внутрішні справи України. До мрій і сподівань українського Донбасу ця інформаційна феєрія мала доволі дотичний стосунок. Саме тому «ЛНР / ДНРівські» анклавні відчувають брак у лавах «захисників» «народних республік». Саме тому вони затіяли занадто витратний, як для гібридних економік, загальний перепис населення. Ляльководи місцевих керівників хочуть напевне розуміти, з яким демогра-

¹⁰¹ По Донецьку сьогодні гулять безопаснее, чем по многим столицам Европы. *РуАН*. 2017. 2 окт. URL: <http://новости-донецка.ru-an.info/по-донецку-сегодня-гулять-безопаснее-чем-по-многим-столицам-европы>

фічним ресурсом мають справу, їм стає зрозумілим, що квазідержавні утворення виявилися «народними республіками» без «народу», ладного віддавати за них життя. Геополітична мильна бульбашка того насправді не варта.

Етнокультурний поступ так званого народу Донбасу (семантичний новотвір вочевидь вигадали, аби надати сепаратистському сценарію вигляду визвольної війни) загальмовано. Серед умоглядних здобутків «російськомовних республік» варто назвати вилучення української мови, історії України та української національної свідомості з культосвітнього простору та суспільно-політичного дискурсу. Серед втрат — відокремленість від світового культурного процесу, самоізоляція та неможливість реалізації деінде, аніж в ОРДЛО. Запровадження у РФ суворіших правил для мігрантів з України¹⁰² та ОРДЛО, поширення їхньої дії на терени Криму розставило правдиві акценти в ситуації. Рівень небезпек, що чатують на еліти, підприємців та навіть звичайних обивателів «ЛНР» / «ДНР», можна порівняти з рівнями небезпек у будь-якій гарячій точці світу. Відчуттю приреченості й безвиході не спроможні зарадити ані вичищені вулиці центру Донецька, ані концерти заїжджих російських зірок, ані пафосні «державні свята». Вбивство посеред Донецька О. Захарченка¹⁰³ засвідчило реальну цінність, точніше, тотальне нівелювання цінності людського життя. На жаль, із цілком виразним або латентним усвідомленням цього простого факту змушені жити понад три мільйони заручників «ЛНР / ДНРівських» анклавів. Фізичне знищення найпомітнішої фігури з когорти розкручених російськими ЗМІ «героїв *русской весны*» на Донбасі засвідчило не так кінець «епохи Суркова»¹⁰⁴, як взяття «ЛНР / ДНРівського» сценарію під цілковитий контроль

¹⁰² Новые законы для мигрантов в 2016 г. *Вестник мигранта*. URL: <https://migrant.lameroid.ru/2015/12/new-law-4-migrants-2016.html>

¹⁰³ По двох тижнях після події спецструктури «ДНР» оприлюднили інформацію, згідно з якою вбивцю О. Захарченка оголосили колишнього співробітника управління СБУ в Донецькій області Володимира Болтенка, який нібито здався властям і повідомив про підготовку диверсій у самопроголошеній республіці. Замітки з промовистими заголовками «Каратель СБУ сдался властям ДНР и рассказал о подготовке диверсий», «ДНР: к убийству Александра Захарченко причастны западные спецслужбы» поклали відповідальність за смерть голови «ДНР» на Україну. Доволі симптоматичною була й мова дописів, що дивним чином нагадувала протоколи НКВС: «Александр Погорелов, 40 лет, уроженец Донецка. Позывной после вербовки СБУ — Легионер. Был завербован неким Сергеем в Киеве еще в 2014 году. Как удалось установить, вербовщиком был Сергей Моторин, сотрудник 5-го управления Департамента контрразведки СБУ. В 2016-м агента вызвали на обучение. “На этом полигоне я проходил минно-взрывную подготовку, медицинскую подготовку, учился собирать-разбирать”, — рассказывает Погорелов. Потом был еще один вызов в Киев, где Легионеру поставил новую задачу начальник 5-го управления Роман Червинский. “Именно вот этот Роман представился сотрудником 5-го управления ДКР СБУ и сказал, что сейчас приоритетная задача — ликвидация главы республики Александра Захарченко”» (див.: Задержанный за убийство Захарченко террорист сдал своих кураторов из Киева и США. *РуАН*. 2018. 17 сент. URL: <http://новости-днр.ru-an.info/новости/задержанный-за-убийство-захарченко-террорист-сдал-своих-кураторов-из-киева-и-сша>).

¹⁰⁴ Все «герои» «русской весны» убиты. Теперь ФСБшники возьмутся друг за друга. *Деловая столица*. 2018. 31 авг. URL: <https://www.dsnews.ua/politics/vse-geroi-russkoy-vesny-ubity-teper-fsbshniki-vozmutsya-31082018193900>

спецорганів РФ. Нині тут не залишилося місця для «самодіяльності» ані «героїв *русской весны*», ані для пересічних обивателів. У цьому і проявляється глибинна суть «*русского мира*»: в ньому є лише один центр влади — Кремль, для якого народ — не носій владного суверенітету, а демографічний ресурс задоволення потреб можливо-владців і водночас — видатковий матеріал геополітичних авантур.

Росія прагне заморожування конфлікту на Донбасі за сценарієм Придністров'я. Надавши в лютому 2018 р. юридичний статус «паспортам» і «документам» з ОРДЛО на території Росії, В. Путін розвіяв останні сумніви у цьому, вважає Л. Кучма¹⁰⁵. Із започаткуванням видачі російських паспортів у травні 2019 р. розставлено всі крапки над «і». Тоді ж російсько-український кордон нарешті набув вигляду міждержавного, а не формального, яким він був до подій 2014 р. Масштабні роботи з облаштування здійснила російська прикордонна служба. Як засвідчують дані офіційного сайта Єдиної інформаційної системи у сфері закупівель Росії, майже 9 млн руб. російські прикордонники витратили на постачання специфічного обладнання й робіт: як-от монтаж щогли баштового типу, технічне обслуговування автономних постів спостереження різних типів («Зверобой», «Рубін-О», «Гренадер» тощо), закупівлю труб для опор під колючий дріт¹⁰⁶. Наприкінці серпня, після вбивства О. Захарченка, коли його однокумці намагалися виїхати за межі «народної республіки» та були завернуті російськими прикордонниками, стало зрозуміло, навіщо Росія відгородилася від контрольованих нею ж ОРДЛО, чим показала їхнє місце не лише псевдоелітам ОРДЛО, а й пересічним мешканцям.

¹⁰⁵ Путін прийняв остаточне рішення по Донбасу: Кучма розповів про жадливий план, який починає реалізовувати Росія. *Мережа новин*. URL: <http://merzha.co/putin-pryinyav-ostatochne-rishennyu-po-donbasu-kuchma-rozpoviv-pro-zhahlyvyj-plan-yakyj-pochynaye-realizovuvaty-rosiya>

¹⁰⁶ Белокобильський О. Для чого Росія укріплює кордон із окупованою частиною Донбасу? *Радіо Свобода*. 2018. 28 трав. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29255383.html>

НАЦІЄТВОРЕННЯ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ: ВИКЛИКИ, ВТРАТИ, ЗДОБУТКИ

«Дві України» на межі існування. З легкої руки С. Гантінгтона ось уже понад два десятиріччя в суспільно-політичному, науковому та культурному дискурсі не припиняються дискусії навколо «двох Україн» та перспектив творення єдиної української нації. Гантінгтонові прогнози свого часу були такими: «Україна залишиться об'єднаною, залишиться поділеною, залишиться незалежною і загалом — тісно кооперованою з Росією»¹. З моменту їх оприлюднення минуло чимало часу, однак лише події 2014 р. суттєво підважили їхню справедливість. Утім, наприкінці ХХ ст. їх радо підхопили не лише західні советологи, які нашвидкуруч перекваліфіковувалися на українознавців, а й вітчизняні суспільствознавці, які шаленіли під інформаційною й методологічною навалою західного постмодернізму, однак і підстави для такого роду припущень та висновків у тільки-но посталій країні були. Як зауважувала Антоніна Колодій, «Україна — велика країна, територіальні частини якої мають неоднакову історичну спадщину, етнічні та етнографічні особливості, різняться культурними та політичними вподобаннями. Доки йдеться про побутову культуру — особливості кухні і народної вишивки, пісень, облаштування житла — культурний регіоналізм сприймається як багатство країни, яким варто пишатися. Коли ж мова заходить про відмінності в соціетальній культурі (соціальних і політичних цінностях, нормах і формах поведінки, мові, якою послуговуються в публічній діяльності, змісті освіти, особливо історичної, маскультури тощо), — виникають побоювання можливого роз'єднання, навіть розпаду країни»².

¹ Huntington S.P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon and Schuster (A touchstone book), 1997. P. 168.

² Колодій Антоніна. *Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості*. URL: http://political-studies.com/wp-content/.../03/Agora3_Kolodii.pdf

Практика доводить, і в цьому ми абсолютно згодні із А. Колодій, що лише умоглядний поділ України на 11—12 регіонів³ відповідає реально наявним поміж їх населенням етнокультурним, ментальним, соціокультурним особливостям і, відповідно, політичним пріоритетам. Такий поділ загалом враховує складну історичну динаміку заселення, складання народногосподарського комплексу, формування політичної та етнонаціональної культури співжиття. Попри це, упродовж останніх десятиліть усе розмаїття суспільного організму країни було зведене до дихотомічного протистояння «двох Україн» — Західної та Східної. Решта регіональних складових держави й нації, здивовано слідкуючи за їх умоглядним протистоянням, мали вирішувати, чию матрицю наслідувати і чийм культурним кодом послуговуватися. Так, начебто, своїх кодів і традицій вони не мали. В епіцентрі уявного протистояння перебували промовці цих «двох Україн»⁴ (у народі їх охрестили «говорящими головами»). Решта регіонів, не маючи харизматичних представників в українському політикумі, лишилися на маргінесі емоційної дискусії.

Тим часом реальна етнокультурна ситуація була набагато складнішою і суперечливішою за позірну схему. Багаторічні дослідження засвідчували, що українці і росіяни Донецька мають між собою більше спільного (у поглядах, поведінці, ставленні до суспільно важливих проблем), ніж українці Донецька та українці Львова. Поряд зі зміцненням українського суверенітету міцніла і регіональна ідентичність, що об'єднувала регіональні етнічні конгломерати. «Російськомовні українці Донецька, Києва й Ужгорода різняться між собою, — зазначав з цього приводу Я. Грицак. — У Києві вони розмовляють тією ж мовою, що й більшість у Донбасі, проте голосують, як галичани»⁵.

Узагальнений опис «чистих типів» східної та західної ідентичності в Україні найбільш вдало, як на наш погляд, поданий А. Колодій:

— східноукраїнська ідентичність: креольство у культурі (російська мова, включеність в інформаційний і маскультурний простір Росії), компрадорський капітал в економіці (пов'язані з Росією олігархічні клани), інтеріоризація колишнього комуністичного режиму (советизація свідомості), панування історичних міфів про «Русь — колыску трьох народів» та про «возз'єднання» України з Росією як акт історичної справедливості, сучасні міфи про те, що Донбас найуспішніше розвивається і «усіх годує» («донецьке чудо», за висловом В. Януковича), а також про праворадикальний націоналізм як сутність

³ Полісся, Поділля, Центр (Кіровоградська, Полтавська та Черкаська області), Волинь, Слобожанщина, Причорномор'я (Миколаївська, Одеська й Херсонська області), Нижнє Подніпров'я (Дніпропетровщина і Запоріжжя), Донбас (Донецька і Луганська області), Галичина, Закарпаття та Буковина, Київ, Автономна Республіка Крим.

⁴ Найсвіжішу інтерпретацію проблеми див.: Рябчук М. *Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності — Історичні причини та політичні наслідки*. Київ, 2019.

⁵ Грицак Ярослав. Чи варто штовхати під руку? URL: http://postup.brama.com/010116/9_9_2.html

західноукраїнської ідентичності (советський міф про бандерівщину), зовнішньополітична орієнтація на Росію, що для чверті населення краю переходить у бажання жити в спільній державі (однак переважно разом з рештою України, а не відокремлено);

— західноукраїнська ідентичність: вірність національній мові і традиції, паростки національного (але значною мірою також тіньового) капіталу, неприйняття комуністичного режиму і сучасних лівих, панування міфу про спокоєнвічну окремішність та боротьбу за національну незалежність України, ставлення до Донбасу та інших південно-східних областей як до української, але зрусифікованої території, якій «треба допомогти», а до Галичини як до опори українства в Україні, зовнішньополітична орієнтація на Європу⁶.

Дихотомія їхнього перманентного побороювання за рівень впливу на формування поступу модерної української нації й забезпечувала незмінну актуальність дискурсу «двох Україн»: регіональні ідентичності вагомо впливали на формування політичної культури як електорату, так і його обранців, гостро ставлячи питання досягнення суспільного консенсусу щодо стратегічних проблем майбутнього українського проекту.

Колосальна історіографія навколо дискусії з М. Рябчуком про доречність формулювання «дві України»⁷ унаочнювала протягом років не лише наявність об'єктивних проблем в українському націєтворенні та роз'єднаність еліт, а й не завжди вдалі пошуки компромісної платформи нового суспільного договору. Безспідставні зауваження науковців, зокрема Н. Погорілої⁸, про стереотипність і безперспективність іншування, безспідставність і недалекоглядність дискусії на рівні з'ясування, хто кращий — Захід чи Схід, та А. Колодій про те, що є теми, «жартувати з якими небезпечно»⁹, не лише публіцисти, а й політикум та суспільство, на жаль, проігнорували.

Тим часом умовний (за словами М. Рябчука — метафоричний) навпільний поділ України став не стільки відображенням реального етнокультурного й цивілізаційного поділу, скільки віддзеркаленням поляризації української політичної системи, заточеної на західний і східний геополітичні вектори¹⁰. До подій осені 2013 —

⁶ Колодій Антоніна. Український регіоналізм...

⁷ Дискусія в часописі «Критика» й поза ним стала невід'ємною частиною сучасного українського дискурсу про етнонаціональні й регіональні ідентичності. Див.: Рябчук Микола. *Дві України: реальні межі, віртуальні війни*. Київ: Критика, 2003; Рябчук Микола. Дві України. *Критика*. 2001. Ч. 10. URL: <http://krytyka.kiev.ua/articles/s4-10-2001.html>; Грицак Ярослав. Чи варто штовхати під руку? *Поступ*. 2001. 16—17 січ. URL: http://postup.brama.com/010116/9_9_2.html; Грицак Ярослав. Перетягування України. Форум. *Критика*. 2001. 4 лип. Актуальний зріз див.: Рябчук М. *Долання амбівалентності...*

⁸ Погоріла Наталія. Регіональні поділи в Україні: кілька заперечень проти дихотомії «Схід-Захід». *Незалежний інтернет-ресурс «Діалог»*. Рубрика «Проект «Україна»». 29.06.2004. URL: <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/1332>

⁹ Там само. С. 71.

¹⁰ Степула Н. Дві України? Три України? Одна Україна? URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1952233.html>; Коцарев О. Мої чотири України з тисяч можливих. *Україн-*

зими 2014 р. суспільство підійшло уявно роз'єднаним по цій демаркаційній лінії. Відтоді риторика непримиренного цивілізаційного протистояння стала лейтмотивом як внутрішньополітичної боротьби, так і висвітлення українських подій у світі. Їх кульмінація і новий виток загострення дискусії припав на часи громадянського єднання учасників Майдану, що так чи інакше уособлював національні цінності і сплутав плани політичних сил, які робили ставку на реальний, а не метафоричний розкол України. Незважаючи на відмінності свого соціального статусу, етнічного походження, мови, якою звикли розмовляти, регіону, з якого приїхали, майданівці готові були діяти як єдина нація. Спочатку саме в подіях Помаранчевої революції термін спонтанно набув політичного, громадянського змісту. Вдруге, після Майдану-2004, як зазначала А. Колодій, нація постала у процесі та внаслідок участі народу у масовій громадянській, патріотичній і демократичній акції, що продемонструвала високий рівень толерантності та порозуміння. Майдан «уявив» українську націю як полікультурну громаду із спільною українською політичною ідентичністю, яка може і мусить відстояти своє прагнення правди і свободи¹¹.

Насправді ж восени 2013 — у зимку 2014 р. від з'ясування межі роздільності України безпосередньо залежала її доля.

Йшлося про формування міжетнічної єдності — не штучно змодельованої радянської, а реальної природним чином народженої новітньої української, заснованої на засадах реального демократизму. Події Майдану-2013/14, анексії Криму й «східної весни» поставили в новому історичному контексті багатократно відстрочуване внаслідок фатальних для України історичних подій завдання модернізації української політичної нації. У принципово новому історичному контексті актуалізувалися питання: що таке українськість¹², етнічна і політична нація, хто більшою мірою — етнічні українці І. Плотницький та О. Захарченко чи кримський татарин Р. Чубаров, вірменин С. Нігоян, росіяни О. Сенцов та О. Стяжкіна — є носіями сучасної української національної ідеї, і яке місце в модерному українському проекті відведено стереотипним поняттям «націоналізм», «патріотизм», «народність».

Реальна загроза втрати територіальної цілісності й суверенітету навесні 2014 р. вивели суспільство зі стану своєрідного анабіозу. Універсальний фактор

ський журнал. 2008. № 1. С. 30—31. URL: http://ukrzurnal.eu/pdf/uz_2008_01.pdf; Дереш Л. Створений вручну політичний важіль. *Український журнал*. 2008. № 1. С. 25. URL: http://ukrzurnal.eu/pdf/uz_2008_01.pdf; Грицак Я. Двадцять дві України. *Критика*. 2002. № 4.

¹¹ Колодій Антоніна. Український регіоналізм...

¹² Вважаємо доволі вдалим мистецьким підсумком ролі Майдану-2014 у процесі українського націєтворення рядки Марини Препотенської: «*И выпал первый снег./ Опять пришла зима./ Был год как целый век./ Мы не сошли с ума,/ а в эти две зимы почувствовали вдруг, что значит слово МЫ./ что значит слово ДРУГ./ Политы кровью тропы, но, плача и любя, искали мы Европу,/ ну а нашли — себя!*». (Ітоги десятилетия для України по версії «Про|странства» (UA). URL: https://www.prostranstvo.media/pidsumki-desjatilittja-dlja-ukraini-za-versiieju-pro-stranstva/?fbclid=IwAR12TGm1xnKw5WtRR9T0Raf4tPjPnFhcORlvUwVm-wEvhCiW0xTzs_v6Lf0.)

світової історії і в Україні спрацював безвідмовно, за короткий час переформатувавши структуру ціннісних пріоритетів і фобій українців. Переважно індивідуальний і біологічний їх характер (за класифікацією Ю. Щербатих¹³) змінився на (переважно) колективний і соціальний (суспільний). У регіоні, який опинився в епіцентрі гібридної війни, процес набув форми «луганського синдрому». На думку І. Кононова, останній став результатом когнітивного дисонансу, який сформувався не в індивідуальних свідомостях, а в масовій свідомості регіональної спільноти. Удавлені стереотипи і фобії штовхнули людей у пошуках екзистенційної безпеки в бік агресора, що виявилось в достатньо масовій явці на так званій референдум 11 травня 2014 р.¹⁴ Віддаючи належне думці знаного науковця, потрібно додати: когнітивний дисонанс донбасівців формувався десятиріччями. Саме тому навесні 2014 р. в своїй більшості вони не мали ментальних точок оперття для опору. Не лише панівний у регіоні історичний дискурс, а й створений масмедіа фон («Росія — супердежава»), утверджували думку: опиратися безперспективно. Більше того, місцеві мешканці не ідентифікували Росію як загарбника, пов'язуючи саме із нею вихід регіону із тривалої соціальної депресії.

Геть іншу і, слід наголосити — цілком не очікувану агресором, реакцію генерувала решта України. Агресія «старшого брата» і загроза втрати близьких на війні мобілізували українське суспільство, його внутрішні, зокрема духовні й культурні ресурси, на спротив. Як трагедія 11 вересня 2001 р. «повернула» національну ідентичність США¹⁵, так російська інвазія стала відправною точкою мобілізації української нації.

Війна, хоч і не визнана, створила якісно нові умови життєдіяльності суспільства. Нагальність добротних змін у базисі й надбудові державного і суспільного організмів, про яку йшлося всі роки незалежності, стала запорукою збереження державного суверенітету й майбутнього українців як нації. Війна поставила в умови термінового розв'язання надскладних проблем. Тиск агресора, з одного боку, спровокував низку позитивних змін у країні, але з іншого — суспільство й досі блукає серед глухих кутів старих непорозумінь і невизначеності шляхів їхнього подолання. Як слушно зауважив один з найвідоміших українських соціологів Євген Головаха, «існує спектр думок, і жодна з них не є домінуючою... Це означає, що люди живуть у стані невизначеності»¹⁶. Країна, що змушена протистояти зовнішній агресії, не може цього собі дозволити. Успіх опору безпосередньо залежить від скоординованості дій, згуртованості, якщо не суспільної злагоди, то принаймні суспільного

¹³ Щербатих Ю.В. *Психологія страху*. Москва, 2005.

¹⁴ Кононов Ілля. Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни. URL: <http://www.historians.in.ua/.../1778-illya-kononov-luhanskyu-syndrom-...>

¹⁵ *Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях: аналітична доповідь*. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ, 2014. С. 10.

¹⁶ Головаха Євген. Росія може окупувати не лише захопленням територій, а й перетворивши нашу сутність на свою — «русский мир» з українською мовою та у вишиванках. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/yak-pravylno-protydyiyaty>

компромісу. Передусім — у тих питаннях, що роками виступали найгострішими соціальними подразниками: мовному, історичної пам'яті й історичної політики, засад націєтворення, культурних домінант, геополітичних орієнтирів і перспектив.

У цьому переліку чільне місце посідає проблема інтегративних засад націєтворення. Від початку ХХІ ст. визначальним трендом процесу українського націєтворення та його інтерпретацій у світі залишався його виразний дуалізм і хронічний брак інтегрувальних ідентитетів. Як зазначали автори аналітичної доповіді «Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації», «постання незалежної України підштовхнуло до переосмислення ідентитетів на різних рівнях: від глобального до регіонального і локальних. Зрозуміло, що це не відбувалося “з чистого аркуша”: попередні політичні (політизовані) і геополітичні “переконання” — стратегії й бажання, глибоко вкорінені у свідомості управлінської і фінансової еліти найбільш розвинених держав світу, як і політико-економічної, інтелектуальної та ін. еліти України, розмаїті цінності минулого і виклики з майбутнього для населення планети, Європи, України як держави загалом і її регіонів зокрема, стали підставою для численних розмежувальних ліній як у світовому просторі і часі, так і підставою розламів на політичному, соціальному, свідомісному рівнях у межах Української держави. “Минуле” є підставою для численних нових (у тому числі й геополітичних) конструктів, в яких Україна ідентифікувалася / ідентифікується безпосередньо чи опосередковано. Тобто на “ідентифікуюче питання” “який ти?” наприкінці ХХ століття із вуст Зб. Бжезінського прозвучало: Україна — “геополітична вісь”, а С. Гантінгтон стверджував, що “Європа закінчується там, де закінчується західне християнство і починається іслам і православ'є”, що Україна — “розколота” країна. Тобто ідентитетом, в одному випадку, виступали роль і місце України в геополітичному просторі, в іншому — релігія, яка слугує своєрідним “консервантом” ідентичності»¹⁷.

Зрозуміло, що країна, яка перебуває в стані війни і прагне здобути перемогу, просто не може собі дозволити тиражувати попередні провальні практики. По кількох роках бойових дій Україна все ще постає як *failed state*, темна конячка сучасного світу не лише із занадто суперечливими іміджевими інтерпретаціями поза її кордонами¹⁸, а й з невизначеною (підчас внутрішньо суперечливою) само-

¹⁷ *Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації*. Аналітична доповідь. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ, 2015.

¹⁸ Доволі широкий спектр поглядів на Україну пропонує сучасна польська інтелектуальна еліта: від засвідчення позитивних змін, як у випадку з Р. Капусцінським, автором книги «Імперія» (1993), до «брудної й смердючої» в трактовці журналіста З. Щерека, автора книги «Прийде Мордор і нас з'їсть, або Таємна історія слов'ян» (2013), написаної у стилі гонзо. Найвідомішими маркерами внутрішньої ідентифікації України початку ХХІ ст. стали вислови «Україна — не Росія» (Л. Кучма) й «Україна — це Європа» (Революція Гідності), що були реакцією на полярні твердження-орієнтири, привнесені ззовні в український інформаційний простір і підхоплені частиною еліти, яка трактувала Україну в контексті економіко-

ідентифікацією. Роками повторювані застороги експертного наукового середовища¹⁹ про загрози, які приховує в собі невизначений стан масової свідомості та відсутність об'єднавчої національної ідеї, політикум країни самовпевнено ігнорує. Національну ідею на певних етапах намагалися, і не без успіху, підмінити ідеєю споживання. Наслідки виявилися жахливими.

Стагнація сфери національного самоусвідомлення та самопроектування деформувала державне життя країни й процес націєтворення. Протягом років незалежності основні типи ідентичності (національна, пострадянська, ліберально-космополітична та проімперська) виявлялися в українському суспільстві фактично у сталих пропорціях. Разом із застарілими формами ідентичностей зберігалася множинність ідентифікацій та їх потенційна конфліктність²⁰, яка, власне, перебувала серед багатьох причин в основі бурхливого перебігу подій 2013—2014 рр. Під загрозою зовнішньої агресії та під шаленим натиском інформаційної війни окремі сегменти інтегрувалися на антиукраїнських чи проукраїнських засадах. Утім, було б недалекоглядним закривати очі на існування третьої платформи єднання — обивательської, котрій однаково, за якої влади і в якому етнокультурному контексті відбувається її життєдіяльність. Саме вона гальмує модерний поступ України. Попри неймовірні зусилля патріотів не лише хід заявлених у постмайданну добу реформ, а й саме життя суспільства стагнує. Саме тому за висловом добровольця, судинного хірурга Владислава Горбовця: «...За два роки ми нічого не отримали і мало чого досягли. У нас відсутні відчутні зміни. Як казали раніше в Києві, “ми побігли ...а потім пішли пішки”. Ми тупцяємо на місці, ми вже звичаїлися до стану війни. Цифри кількості обстрілів на добу наших позицій вже нікого не вражають і сприймаються як прогноз погоди: на Камчатці 20 чи –30 градусів, яка різниця? Більша частина суспільства не розуміє, що йде справжня війна. А з тих, хто розуміє, половина твердить, що їх війна не стосується»²¹.

Тим часом на визначення засадничих пріоритетів націєтворення чекають і етнічні меншини України, передусім ті, що збереглися як громади і мають власні національні організації та уявлення про етнонаціональне майбутнє країни. Зрозуміло, що в контексті подій «гібридної війни», спроби агресора грати на етнонаціональних суперечностях і маніпулювати масовою свідомістю не припинятимуться, тож державна етнонаціональна політика вимагатиме суттєвого зміцнення. Йдеться про вирішення низки нез'ясованих повною мірою питань, що недалекоглядно відклалися в «далеку шухляду», зокрема: недосконалість нормативно-правової бази у сфері забезпечення прав національних меншин, невизначеність концепту-

політичних доктрин СНД, ЄврАзЕС, ЄП чи, навпаки, спиралася на відверто провокативні культурологічно-історичні наративи про Україну, такі як «креси і Дике поле», «відрізані кінцівки II Речі Посполитої», місце, де «Захід стає Сходом», тощо.

¹⁹ Див.: *Україна: політичні стратегії модернізації*: зб. науково-аналітичних доп. Нац. ін-т стратегіч. дослідж. Київ, 2011.

²⁰ Там само. С. 28.

²¹ Заезжает грузовик, откидывают борта и раненых как горох высыпают, — хирург Владислав Горбовец. *Фокус*. 2016. 16 мая. URL: <https://focus.ua/ukraine/350491>

альних засад державної етнонаціональної політики в Україні, декларативність положень законодавства із забезпечення прав національних меншин, унормування правових засад екстериторіальної самоорганізації етнічних спільнот, суперечливість або й відсутність офіційного тлумачення базових понять етнонаціональної політики («українська нація», «титультний етнос», «національність», «корінні народи», «етнічна група», «етнічна спільнота» тощо)²².

Цілий комплекс проблем змушують спеціалістів наголошувати на необхідності невідкладних заходів, націлених на вирішення перспективно небезпечних для України проблем. Мобілізаційні механізми формування громадянської ідентичності, як зазначає світова практика, найефективніше генеруються в рамках громадського простору, представленого сукупністю національно-культурних товариств. Палітра національно-культурних товариств в Україні є надзвичайно яскравою. Так, 2014 р. на Закарпатті діяло 66 національно-культурних товариств з обласним статусом²³, на Луганщині — 39 (з них 24 мали обласний статус)²⁴, у Чернівецькій області — 69²⁵. Абсолютним лідером можна вважати Одещину, де було зареєстровано 165 національно-культурних товариств (2 мають статус міжнародних, 5 — всеукраїнських, 1 — регіональне, 39 — обласних, 52 — міських, 66 — районних)²⁶.

Однак, за висновками експертів, у Чернівецькій, Закарпатській, меншою мірою в Одеській областях присутні ознаки домінування етнічної ідентичності над громадянською в тих адміністративних одиницях, де національні меншини утворюють абсолютну більшість. У контексті незаконної, але фактично наявної практики множинного громадянства це створює небезпеки маргіналізації громадянської ідентичності і, відповідно, загрози державному суверенітету. Подекуди національно-культурні товариства формують альтернативну громадянській ідентичності — ідентичність громадянської невизначеності²⁷, і це — в умовах безперестанних воєнних дій.

²² *Україна: політичні стратегії модернізації...* С. 40.

²³ У тому числі: 13 — угорської, 18 — ромської, 4 — словацької, 5 — російської, 11 — русинської, 4 — румунської, 3 — єврейської, 2 — німецької та по одному польської, чеської, вірменської, білоруської, азербайджанської і грецької спільнот. Див.: Інформаційно-довідкові матеріали про стан міжнаціональних відносин та забезпечення прав національних меншин області у 2014 році. *Закарпатська ОДА*. URL: <http://www.carpathia.gov.ua/ua/publication/content/10792.htm>

²⁴ Перелік громадських організацій національно-культурного спрямування, зареєстрованих Головним управлінням юстиції в Луганській області та його структурними підрозділами. URL: <http://loga.gov.ua/oda/about/depart/religion/activity/net-nat-m-lug/>

²⁵ Програма підтримки національно-культурних товариств Чернівецької області та української діаспори на 2013—2015 роки. Затверджено Рішенням Чернівецької обласної ради від 14.03.2013 № 16-14-13. URL: http://oblrada.cv.ua/document/regional_program/

²⁶ Національно-культурні товариства Одеської області. URL: <http://culture.odessa.gov.ua/nacionalno-kulturn-tovaristva-odesko-oblast/>

²⁷ Про затвердження Цільової обласної програми підтримки діяльності та розвитку культур національних меншин Луганської області на 2013—2015 роки. Рішення Луганської обласної ради від 28.02.2013 № 179. URL: <http://oblrada.lg.ua/content/pro-zatverdzhennya-tsilovoi-oblasnoi-programi-pidtrimki-diyalnostita-rozvitku-kultur-natsio>

Те, що загроза експансії «*руського мира*» не обмежується Сходом України²⁸, засвідчують тривожні звістки про симетричну активізацію русинського руху. У червні 2015 р. у Львові було проведено з'їзд руських і так званих антифашистських громадських організацій, на якому, зокрема, представник громадської організації «Всеукраїнське громадське об'єднання “Інтелігенція України за соціалізм” (zareestrovana 2001 р.) О. Покровський заявив, що «сьогодні *русская* інтелігенція не має можливості на пряму виконувати свою функцію, а саме: доносити своєму народу культуру, мову, твори мистецтва на рідній російській мові... Нам інтелігенція Львова просто зашиває роти. Нас вбивали і вбивають тільки за те, що ми говоримо правду про український націоналізм»²⁹.

Отже, до числа проблемних зон із виразним присмаком превалювання регіональної ідентичності над національною потрапило й Закарпаття. Загострення проблем міжетнічного протистояння в регіоні призвело до створення тандему угорців та русинів на антиукраїнських засадах. Варто уваги, що цей ситуативний союз спрямований не стільки проти політичного утворення на ім'я «Україна», скільки проти етнічної групи на ім'я «українці» («галичани»). Щодо власних ідентичностей, то угорська меншина орієнтується на Угорщину, а русинська — на Росію³⁰. Обидві меншини не підтримали Україну в її війні проти російських окупантів. Угорці зайняли очікувальну позицію, практикуючи принцип «це — не наша війна» (саме в угорських населених пунктах відбулися наймасовіші виступи проти мобілізації). Не менш красномовним виявом громадянської позиції русинів стало звернення прикарпатських русинів до Путіна (березень 2014 р.), в якому вони просили ввести в регіон миротворчий контингент та сприяти легітимізації невизнаної республіки «Підкарпатська Русь»³¹.

Врегулювання названих питань є, без перебільшення, життєвою потребою українського суспільства, яке в переважній своїй більшості виступило на захист громадянського миру, який хоч і не без перешкод, але ж результативно вибудовувався протягом років незалежності.

У «Стратегії сталого розвитку «Україна — 2020» зазначено, що «Революція Гідності та боротьба за свободу України створили нову українську ідею — ідею гідності, свободи і майбутнього»³². Зрозуміло, що зміст національної ідеї для сучасних патріотів України, перш за все тих, які перебувають на передньому краю збройного протистояння, у багатьох аспектах кардинально відрізняється від версій національної ідеї у викладенні В. Липинського, І. Франка, С. Бандери

²⁸ Див.: Якубова Л. *Євразійський розлам. Україна в добу гібридних викликів*. Київ, 2020.

²⁹ Во Львові прошел съезд русских и антифашистских общественных организаций. *Голос UA*. URL: http://ru.golos.ua/suspilstvo/vo_lvove_proshel_syezd_russkih_i_antifashistskih_obschestvennyih_organizatsiy_2241

³⁰ *Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії...* С. 142—143.

³¹ Там само. С. 144.

³² Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015 «Про Стратегію сталого розвитку «Україна — 2020». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text>

тощо. Усупереч звинуваченням російської пропаганди не є панівною її націоналістична інтерпретація. Частини «Свободи» і «Правого сектору» на етапі російської збройної інвазії створили кістяк добровольчих формувань, мають славний бойовий досвід. Однак не лише вибори 2014, 2019 рр. а й історія збройного протистояння засвідчила: українські націоналісти і надалі складатимуть харизматичний і впливовий політичний сегмент процесу націєтворення, але визнати його як альфу та омегу життя України українці не згодні.

Отже, нова геополітична ситуація та умови війни вкотре повертають Україну до потреби вирішення завдань націєтворення, передусім — вироблення консенсусної моделі національної ідеї. Пошуки об'єднаної платформи в суспільстві тривають. Державний апарат також намагається впливати на процес, хоча й не завжди вдало. Зарано говорити про досягнення узгодженого рішення між владними елітами, які змушені йти в фарватері рішень міжнародних арбітрів російсько-українського конфлікту, і лідерами громадянського суспільства, яке гартується у вогні протистояння агресії. Одне зрозуміло: бездумне наслідування ідей, що народилися на межі ХІХ—ХХ ст., не матиме успіху. Варто усвідомити, що відтоді не просто минуло багато часу: світ, а разом з ним і центральні актори тогочасних геополітичних відносин (Росія / росіяни, Польща / поляки, Україна / українці, Угорщина / угорці, Румунія / румуни) змінилися до невпізнанності, багато із завдань тогочасного проекту вже вирішені, натомість глобалізація висуває принципово нові виклики і завдання, на які український проект, якщо він зацікавлений у прогресивному розвитку, має шукати і давати сучасні відповіді. Давати їх, перебуваючи в полоні політичного дискурсу ХІХ ст., неможливо.

Перші кроки влади на цьому напрямі слід вважати маловиразними. Так, Указ Президента України «Про заходи щодо забезпечення консолідації громадян України та припинення громадянського протистояння в Донецькій та Луганській областях» у преамбулі торкнувся ключового питання — консолідації нації «з метою досягнення громадянської злагоди у суспільстві, недопущення кровопролиття, для забезпечення консолідації громадян України всіх національностей, задля єдності, цілісності території України, припинення посягань на суверенітет держави»³³. Однак відповіді на те, яким чином можна досягти консолідації нації, у документі немає.

Тим часом як для владних еліт, що піднялися на хвилі подій останніх років, пошук цементу, який би скріпив різнобарвні і в політичному, і в етнокультурному сенсі складові українського суспільства, залишається завданням № 1, суспільство вирішує його шляхом саморегуляції. Те, що внутрішній потенціал народу України не вичерпний, засвідчили події навколо зазначеного вище Указу Президента. А проект закону щодо змін до Конституції спричинив запеклу суспільно-політичну дискусію, його

³³ Указ Президента України від 13.04.2014 № 399/2014 «Про заходи щодо забезпечення консолідації громадян України та припинення громадянського протистояння в Донецькій та Луганській областях». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/399/2014>

ухвалення Верховною Радою України 31 серпня 2015 р. — сутички між протестувальниками (закликаними ВО «Свобода», «Радикальною партією Олега Ляшка» й Політичною партією «УКРОП») і правоохоронцями під парламентом із застоювання зброї (бойової гранати), внаслідок чого одна людина загинула, згодом ще двоє померло, понад 100 осіб було поранено³⁴. Події того кривавого дня масмедіа охрестили «черговою чорною сторінкою історії», «терористичним актом», «кривавою провокацією». Лунали категоричні висловлювання на адресу влади: «влада, бездарна і недолуга, обрала мову сили замість мови аргументів», «українська влада зробила серйозну помилку, вдавшись до дезінформації, щоб підтримувати суспільство в мобілізованому стані». Однак на тлі розбрату, що панував під стінами Верховної Ради після всіх страхітливих звинувачень, відбувся епізод, який вразив французьких журналістів: «На той час, коли з-під парламенту вже всі розходилися, ...мітингувальники почали співати гімн. Нацгвардійці також почали співати, поклавши руку на серце. Два «ворожі» табори співали національний гімн, стоячи одні навпроти інших — і це вже після вибуху, який забрав життя трьох, після сутичок, у яких було покалічено більше сотні людей»³⁵. У ньому, власне, і унаочнилася об'єднавча платформа — Україна як така: поліетнічна, поліфонічна, полікультурна, багаторелігійна, з величезним діапазоном політичних орієнтацій, але єдина і вільна.

Механізми єднання, запущені Революцією Гідності³⁶ та визвольною війною українського народу, привели до того, що, за словами К. Фурси, «українська національна ідентичність великою мірою просунулася в тому напрямі, який називають політичною ідентичністю»³⁷.

Війна не знімає з порядку денного мовне питання, навпаки, підносить його на принципово новий щабель. За словами Є. Головахи, соціологічні дослідження засвідчують суттєве зменшення білінгвів, які вільно спілкуються двома мовами, появу прошарку людей, які принципово спілкуються українською мовою, й існування великого пласту людей, які принципово спілкуються російською³⁸. Зрозу-

³⁴ У серпні 2015 р. Президент України вніс на голосування проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)», в якому зазначалося, що «особливості здійснення місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей визначаються окремим законом». Це положення потрактували як «особливий статус» Донбасу й узаконення сепаратизму. Див.: Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812; Свободівці, радикали та «УКРОП» протестують перед ВР проти ухвалення змін до Конституції України в частині децентралізації. URL: <http://ua.interfax.com.ua/news/political/286977.html>

³⁵ Інтерв'ю з Полем Гого та Антуаном Делоне. URL: <http://uacrisis.org/ua/33004-33004>

³⁶ За словами В. Гройсмана, «у цій борні пліч-о-пліч з українцями стояли і євреї, і вірмени, і росіяни, і представники інших націй». Див.: Звернення Голови Верховної Ради України Володимира Гройсмана з нагоди Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту. 24.01.2015. URL: <http://www.rada.gov.ua/news/Novyny/102521.html>

³⁷ Фурса К. Україна отримала шанс на політичну ідентичність. URL: http://mymedia.org.ua/articles/shmzh/ukra_na_otrimala_shans_na_pol_tichnu_dentichn_st.html

³⁸ Там само.

міло, що це — лише зовнішні й прелімінарні зміни, спричинені війною. Повною мірою оцінити її наслідки можна буде лише по завершенні, проте уже зараз зрозуміло, що шлях до вирішення мовного питання не буде простим.

Українське суспільство перебуває в найдинамічнішій стадії свого оновлення, на жаль, і найболючішій водночас. Загальні напрями змін очевидні не лише експертам, а й пересічним громадянам. За цих обставин головне — не змарнувати цю життєдайну енергію творення, адже, як зауважує Ярослав Грицак: «Питання зараз стоїть не про те, чи зникне Україна, а якою вона буде»³⁹. Варто наголосити, що відповідь на нього передусім слід шукати на шляхах застосування соціальних й етнокультурних практик, які зміцнюватимуть підвалини міжетнічної злагоди і культурного прогресу. Роками накопичувані проблеми в соціокультурній сфері: zagrożені позиції української мови, відтік інтелектуалів за кордон і як наслідок — пересічне зниження рівня загальної культури, занепад спортивної інфраструктури, ментальна легітимізація індустрії брехні, релігійний релятивізм, тотальна корупція, поширення соціальних хвороб, занепад села, брак громадської свідомості і політичної культури, екологічний вандалізм, війна історичних міфів тощо не додають оптимізму.

Найболіснішою проблемою українського націєтворення упродовж років залишалася невизначеність національної ідентичності. Згідно з результатами опитування, проведеного в липні 2014 р. Соціологічною групою «Рейтинг», 86 % опитаних українців вважали себе патріотами: однозначно характеризували себе як патріотів 50 %, ще 36 % надали відповідь «швидше так, ніж ні». Порівняно з 2010 р. частка патріотів зросла з 76 до 86 %. Частка тих, хто назвався патріотом, була помітно більшою серед мешканців заходу, півночі і центру, заможних і освічених, а також україномовних респондентів. 76 % опитаних підтримали б проголошення Незалежності України, якби сьогодні перед ними постав такий вибір, що засвідчило стрімке (з 61 до 76 %) зростання поборників незалежності на тлі подій 2014 р. Незалежність України підтримала переважна більшість усіх регіонів країни, крім Донбасу: частка як прибічників, так і прихильників незалежності там була однаковою — по 34 %, натомість майже третина (31 %) не змогла визначитися із відповіддю⁴⁰.

За висновками вітчизняних експертів, після оголошення АТО та ескалації воєнного конфлікту на Донбасі ставлення до Майдану перестало бути визначальним маркером сприйняття України як держави та Батьківщини (позиція «якщо ти на Майдані, ти — патріот»), натомість українці виявляли громадянську солідарність і співчуття до постраждалих внаслідок бойових дій. Також події на Донбасі викликали до життя масовий волонтерський рух та інші форми самоорганізації громадян. Експериментальним майданчиком шаленої за темпом роботи суспільства з самоусвідомлення стали масмедіа та інтернет простір. Візуальні, когнітивні, вербальні

³⁹ На Вашу думку, які перемоги і поразки здобула Україна за роки незалежності? *Львівська Пошта*. № 93—94 (1704—1705). 22 серп. 2015. URL: <https://www.lvivpost.net/orytuvannya/n/31839>

⁴⁰ Динаміка патріотичних настроїв. *Соціологічна група «Рейтинг»*. 15.08.2014. URL: <http://www.ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14101/>

та ідейні інструменти самопізнання та висловлення громадянської позиції, певно, ніколи раніше не набували такої яскравості та всеохопності: масове використання державних символів не лише в міському, а й особистому просторі (помешканнях, на персональних сторінках користувачів, аватарках тощо) оприявнювало межі й пріоритети українськості. Патріотичний підйом в рази підвищив цікавість до історії та культури українського народу й відчуття національної гордості⁴¹. Не буде перебільшенням твердження, що соціальні мережі в подіях весни-літа 2014 р. відіграли роль найпотужнішого інструменту самоорганізації та саморегуляції суспільства, заклавши принципово нову конфігурацію горизонтальних зв'язків.

За підрахунками авторів аналітичної доповіді «Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві», лише за червень 2014 р. у Фейсбук було поширено близько 60 повідомлень про проведення різного роду громадських акцій: благодійних, волонтерських, мистецьких, екологічних, студентських, політичних⁴², патріотичних (наприклад, «Подаруй політичну книгу», м. Харків; «Щасливе дитинство», м. Тернопіль; «Збережи довкілля — підтримай 4972», м. Київ; «Make World Not War: акція мистецького протесу», м. Київ; до дня Конституції «Нам тут жити!», «Поверни прапор!», «Немає реформ — немає канікул!» тощо)⁴³.

Принципово новим явищем стало залучення до інформаційного простору аматорських відео, фотодокументів та текстів, які суттєво розширювали уявлення аудиторії про хід подій на передньому краї збройного протистояння, становище окупованих територій, переміщення російської військової техніки й частин, цинічні обстріли українських територій (та й населення окупованих територій) бойовиками та російськими кадровими військовими. Вони миттєво поширювалися серед користувачів, активізуючи громадські і волонтерські організації. Експерти констатували очевидну залежність інтернет-трафіка на Фейсбук і Твіттер від гостроти політичних подій. Невдовзі відбулося падіння популярності російських соціальних мереж *Вконтакте* і *Одноклассники* на користь Фейсбук (з 29 % у жовтні 2013 р. до 32 % у січні 2014 р., Твіттер — з 10 % у жовтні 2013 р. до 13 % у січні 2014 р.⁴⁴), які надавали набагато зручніший ресурс для соціальної комунікації.

⁴¹ Життєпис Фейсбук сторінки «Страйкплакату». 2014. 23 трав. URL: <https://www.facebook.com/strikeposter?fref=nf&filter=1>; Життєпис Фейсбук сторінки політичної партії «Демократичний альянс». Грудень 2013 р. URL: <https://www.facebook.com/DemAlliance?fref=ts>; Життєпис Фейсбук сторінки Євромайдану, грудень 2013 р. — січень 2014 р. URL: <https://www.facebook.com/EuroMaydan?fref=ts>; Життєписи Фейсбук сторінок: Євромайдан. URL: <https://www.facebook.com/EuroMaydan>; Волонтерська сотня. URL: <https://www.facebook.com/volonterskaya.sotnya>; Донбас SOS. URL: <http://vk.com/donbassos> із квітня до липня 2014 р.; Життєпис Фейсбук сторінки Антимайдан (спільнота). URL: <https://www.facebook.com/groups/742575419094606>

⁴² *Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві*. Київ, 2014. С. 228.

⁴³ Там само. С. 227—228.

⁴⁴ Как события Евромайдана отразились на интернете. URL: <http://www.gemius.com.ua/press-releases/kaksobytiya-evromajdana-otrazilis-na-internete-20626.html>

Власне, в той час соціальні мережі перетворилися не лише на дзеркало, а й безпосереднє поле «гібридної війни», нав'язаної Україні Росією. Характерною рисою цього соціального середовища став тролінг та штучні суб'єкти комунікації (фейкові структури, інтернет-боти, клони політичних лідерів та організацій), які, втручаючись у спілкування, намагалися дезінформувати та дезорієнтувати групи користувачів передусім у дражливих політичних питаннях. Для українського суспільства цей досвід був корисний: за короткий час найенергійніша частина користувачів з'ясувала сутність дратівливих тем вітчизняної історії, суттєво підвищила рівень політичної культури, навички соціальної комунікації і психологічного захисту, напружувала сталі соціальні зв'язки. Соціальні мережі перетворилися на майданчик психологічної підтримки, виявлення милосердя і благодійності, стабілізації ідентичнісних орієнтирів, артикуляції колективних страхів і сподівань (чого упродовж років контрольованого життя ЗМІ широкі верстви населення насправді були позбавлені). Врешті стався відчутний зсув свідомості певних соціальних верств у напрямі усвідомлення власної громадянської відповідальності, розпочалось не апаратне, а природне оформлення інститутів громадянського суспільства.

Осмилення людиноненависницької суті ідеологічної доктрини «*русского мира*» стало чи не найпотужнішим викликом для української й регіональних культурних та інтелектуальних еліт. За своїми перспективними наслідками для подальшого культурного поступу держави значення системної реконцептуалізації процесу українського націєтворення важко переоцінити.

Етнокультурний простір у вирі воєнних тривог. Бурхливі процеси розгорнулися в освітній сфері. Не буде перебільшенням твердити, що перший шок від фактичних втрат у лавах педагогічного корпусу, який пішов на співробітництво з сепаратистами, евакуація з окупованих територій низки закладів вищої освіти, невизначеність їхнього подальшого існування, складнощі адаптації й часткова упередженість усередині освітянської верстви в купі із низкою заявлених реформ і суттєвим зниженням фінансування галузі в умовах війни, поставили українську освіту на межу небачених перевантажень. За критичних обставин освітня галузь спромоглася не лише функціонувати, а й знайти сили для оптимізації та оновлення, отже, у цьому українські освітяни виявилися гідними своєї місії.

Розуміння того, що освіта потребує системних змін, відповідних не лише виробничим потребам державної економіки, а й внутрішнім потребам розвитку суспільства в системі координат глобалізованого світу, поволи увиразнюється на всіх пострадянських просторах⁴⁵. Інша справа, що далеко не усюди внутрішні потреби суспільного розвитку суголосні інтересам державної машини та владних еліт.

На жаль, перед Україною в сфері освіти стоять інші завдання: збалансувати економічні можливості держави й об'єктивні соціальні потреби в освічених кадрах,

⁴⁵ Див.: Начало новой недели — свежий манифест на «Меле». Сегодня музыкант, философ и автор «комплексно-волнового урока» Михаил Казиник рассказывает, почему школа похожа на стюардессу, зачем учителя физики должны говорить о Бахе и кто крадет у детей лучшие годы жизни. URL: <http://mel.fm/2015/10/12/kazinik>

адаптувати освітню галузь відповідно до євроінтеграційної перспективи, закласти міцне підґрунтя сталості демократичних і національних традицій в освітянській справі. В умовах гострого фінансового дефіциту освіти галузь має водночас здійснити реформаційний ривок, який би дозволив Україні з надією дивитися в майбутнє.

Незаперечна актуальність проблеми змусила практично всі політичні сили чи то висловитися з цього приводу, чи то запропонувати власне бачення шляхів її вирішення. У програмі Президента України «Стратегія сталого розвитку “Україна — 2020”» перспективними орієнтирами реформи були названі такі: 75 % випускників шкіл у 2020 р. мають володіти двома іноземними мовами на рівні, який засвідчується міжнародним сертифікатом, Україна має увійти до списку 50 країн за результатами міжнародного дослідження навчальних досягнень учнів *PISA*⁴⁶. Забезпечити системність реформ був покликаний Указ Президента України від 25.06.2016 № 344/2013 «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року», проте у ньому про перераховані проблеми галузі йдеться лише побіжно. Декларативний характер документа вже на етапі оприлюднення схилив експертне середовище до думки, що його основні положення не будуть реалізовані⁴⁷.

У грудні 2014 р. свою програму діяльності презентував Уряд України (ухвалена Верховною Радою). Лейтмотивом урядової програми стало «підвищення якості освіти» шляхом: встановлення нових правил акредитації та ліцензування навчальних закладів; створення незалежної системи оцінювання якості вищої освіти; забезпечення фінансової автономії закладів вищої освіти; забезпечення відповідності державного замовлення реальним потребам ринку праці; реформування дошкільної, середньої, професійно-технічної, позашкільної освіти згідно з європейськими стандартами шляхом розроблення та сприяння ухваленню в новій редакції Законів України «Про освіту» та «Про професійно-технічну освіту» (перше півріччя 2015 р.); інтеграції науки та освіти, створення технологічних та наукових парків, перехід до фінансування наукових досліджень на проєктній основі шляхом розроблення та сприяння ухваленню у новій редакції Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»⁴⁸. На підтримку урядових ініціатив у вересні 2015 р. Верховна Рада України ухвалила нову редакцію Закону України «Про вищу освіту». У червні 2015 р. робоча група при Комітеті оприлюднила проєкт нового закону України «Про освіту», який було передано Міністерству освіти і науки для подальшого опрацювання.

Один з поглядів на напрями реформ в освітній сфері було задекларовано гаслом «Якісна освіта і справедливий доступ до неї» в коаліційній угоді парламентської коаліції «Європейська Україна». Серед стратегічних завдань у ній були на-

⁴⁶ Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015 «Про Стратегію сталого розвитку «Україна — 2020»...

⁴⁷ *Влада, суспільство, громадянин: проблеми взаємодії в сучасній Україні. Аналітична доповідь*. Київ, 2013. С. 48.

⁴⁸ Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII «Про наукову і науково-технічну діяльність». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/848-19>

звані: ухвалення нової редакції базового закону «Про освіту»; децентралізація системи управління освітою; запровадження 12-річної повної середньої освіти; зміна в системі оплати учителів; поширення зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти на різних рівнях освіти; запровадження державно-приватного партнерства для розвитку навчальних закладів різних організаційно-правових форм; переорієнтація освіти на формування необхідних для життя ключових компетенцій; підвищення рівня вивчення англійської мови на всіх рівнях освіти; створення системи виховання відповідальних громадян з патріотичним і гуманістичним світоглядом у рамках дошкільної, шкільної та позашкільної освіти; утвердження на основі Закону України «Про вищу освіту» реальної університетської автономії, підзвітності за результати роботи, розвиток наукових досліджень; ухвалення закону про професійну освіту; розробка Національної системи кваліфікацій; підтримка освіти дорослих для розширення життєвих можливостей громадян та підвищення їхньої мобільності на ринку праці, подолання корупції тощо ⁴⁹.

Нове керівництво Міністерства освіти і науки упевнено артикулювало наміри розпочати масштабну реформу освіти. Діяльність МОН мала розгортатися по трьох напрямках: ліквідація корупційних схем і бюрократичних крайнощів попереднього керівництва, подолання кризових явищ в освіті, спричинених війною на сході країни та соціально-економічним спадом, формування передумов для системної реформи освіти. У липні 2014 р. на допомогу МОН було створено Стратегічну дорадчу групу (СДГ), до складу якої увійшли вітчизняні та іноземні експерти, працівники МОН. У жовтні 2014 р. група підготувала Концепцію розвитку освіти на період 2015—2025 рр., а на її основі — Дорожню карту освітньої реформи (за підтримки Міжнародного фонду «Відродження»). Восени 2014 р. була запропонована Стратегія реформування вищої освіти в Україні до 2020 р. (за підтримки *USAID*). У березні 2015 р. МОН завершило підготовку до вступу України як асоційованого члена до програми ЄС «Горизонт 2020», а в липні 2015 р. Верховна Рада ратифікувала відповідну угоду. Проте політика МОН у цей час запам'яталася передусім низкою кроків, що врешті призвели до критичного загострення взаємин з академічним середовищем та наймасовіших з 1990-х рр. пікетів науковців під стінами КМ України та ВР України, гострими суспільними та експертними дискусіями ⁵⁰.

За висновками експертів, спробам реформування освіти протягом років бракувало системності на користь популізму; нереалістичні завдання, розроб-

⁴⁹ Верховна Рада України восьмого скликання. Угода про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15/paran2#n2>

⁵⁰ Федорченко Юрій. Реформа вищої освіти: компроміс стейкхолдерів... URL: <http://krytyka.com/.../reforma-vyshchoyi-osvity-kompromis-steyk>; Обговорення освітніх реформ в Україні: дискусія та круглий стіл... URL: <https://commons.com.ua/en/obgovorennya-osvitnih-reform-v-ukrayini-diskusiya-ta-kruglij-stil/>; Реформа освіти в Україні: погляд експертів. URL: <https://onua.edu.ua/index.php?option=com...>; Обговорення проєкту Концепції розвитку освіти України на 2015... URL: <http://www.prof.univ.kiev.ua/prof/.../571--2015-2025-.html>; Потрібні зміни: зміст і завдання освітніх реформ. *Українська правда*. 2015, 27 січ. URL: <https://www.prawda.com.ua/articles/2015/01/27/7056516/>

ка стратегій і програм часто-густо відбувалася без консультацій з експертним та професійним середовищем, що замість оптимізації та підвищення ефективності діяльності освітніх установ завело окремі підрозділи в стан глибокої кризи, що виснажувало суспільство, дезорієнтувало освітні структури, ускладнюючи їй без того не просту їхню роботу.

Тим часом шлося про мільйони осіб, безпосередньо залучених до процесу. Як зазначає Г. Касьянов, «освітня система України сьогодні — це 7,7 млн тих, хто навчається, і 1,5 млн тих, хто навчає й забезпечує процес навчання. Отже, майже 20 % населення країни безпосередньо пов'язані з освітою»⁵¹. Зважаючи на чисельність задіяних у секторі, спадає на думку, що освітня галузь, як закордонні аналоги, могла б приносити прибутки не лише в державну скарбницю, а й підносити міжнародний імідж України. На заваді — інертність та хронічна стагнація системи освіти, застарілість матеріально-технічної бази навчальних закладів, що катастрофічно програють у порівнянні з навчальними закладами країн так званого Східного партнерства. Корумпованість освітньої галузі чи не найбільше деморалізує суспільство, виховуючи нові й нові покоління на засадах подвійної моралі.

Міністр освіти України А. Гриневич анонсувала чергову освітню реформу, не безпідставно зазначивши, що школа має давати не лише базові знання, а й формувати базові компетенції⁵². Не менш очікуваним кроком було декларування пошуку шляхів виведення НАН України зі стану фінансового колапсу.

Протягом 2014—2015 рр. академічна наука постала перед викликами, винятковими навіть з височини її сторічного досвіду існування. Ледею оговтавшись від кадрових втрат 1990-х рр., напрацювавши вагомий багаж наукових здобутків, НАН України опинилася в епіцентрі гострої суспільно-політичної дискусії з приводу її невідповідності завданням часу, архаїчності та консерватизму. На основі експертних оцінок⁵³ стану та перспектив наукової сфери, де зазначалося, що однією з основних проблем вітчизняної науки останніх десятиліть є низька її затребуваність економікою⁵⁴, була розроблена проголошена Президентом України П. Порошенком Стратегія сталого розвитку «Україна — 2020». Наслідком реформування вітчизняної науки мало б стати, за задумом, створення ефективної системи взаємодії «наука — освіта — економіка — інновації». Як орієнтир перспективних очікувань пропагувалося Товариство Макса Планка в Німеччині. Пропонована модель,

⁵¹ Касьянов Георгій. *Освітня система України 1990—2014: Аналітичний огляд*. Київ, 2015. С. 5.

⁵² Куришко Д. Освітня реформа: як зміниться навчання. *BBS NEWS|Україна*. 2017. 6 верес. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-41166666>

⁵³ Реформування наукової сфери як чинник переведення економіки України на інноваційну модель розвитку. Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/reformuvannya-naukovoi-sferi-yak-chinnik-perevedennya-ekonomiki>

⁵⁴ Варто зауважити, що настійливо впроваджуваний у масову свідомість ракурс підходу до проблеми модернізації НАН України цілковито обходить питання стану економіки, яка абсолютно не вмотивована ані підтримувати, ані запроваджувати наукові інновації, споживаючи закордонний інноваційний продукт. Отже, зазначені звинувачення в бік української науки, як мінімум, не коректні.

на жаль, абсолютно не враховувала реалії України: ані соціально-економічних, ані суспільно-політичних. По-перше, був випущений факт, що така структура не передбачає довготривалих фундаментальних досліджень (в умовах постійного створення / зникнення інститутів це просто неможливо). По-друге, у цій структурі немає місця гуманітарним інститутам, затребуваність діяльності яких з боку української економіки мізерна. Пересадження німецької моделі на непідготований український ґрунт, усупереч його специфіці і гостроті сьогодення, означало б не що інше, як перспективу знищення Академії наук України. Врешті практика перших кроків по втіленню реформи в життя (проведення аудиту та атестації наукових установ на основі критеріїв оцінювання науково-технічного та інноваційного рівня наукового та технологічного продукту, прийнятих у європейському науковому співтоваристві, аналіз наукової діяльності інститутів, проведений із залученням міжнародних наукових організацій, що мав призвести до ліквідації або злиття неefективних наукових установ) саме це й унаочнила.

Під прикриттям європейської та реформаторської риторики фактично йшлося про масований наступ на академічну науку⁵⁵, її примітивну політехнізацію тоді, як процес націєтворення перебуває в стані хронічної турбулентності й постійних пошуках ідентичнісних опор. У пропонованій структурі немає місця ані сучасним Й. Гете, ані І. Канту, ані В. Липинському. На жаль, розуміння цієї істини у нового українського істеблїшменту цілком відсутнє.

Попри це, визнаючи проблеми власної країни і народу, українська академічна наука продовжувала працювати⁵⁶, докладаючи чималих зусиль для захисту державного суверенітету⁵⁷. Академічне середовище України цілком свідоме тих викликів, що постають перед ним у контексті сучасної геополітичної ситуації. Передусім це стосується української соціогуманітаристики. Упродовж останнього часу на дослідження причин «донбаського розламу» та пошук шляхів його подолання скерований інтелектуальний потенціал багатьох академічних інститу-

⁵⁵ Див.: Егоров І. Кто «сшил костюм», и кому это нужно? Некоторые рассуждения об очередном исследовании состояния и перспектив развития науки в Украине. *ZN,UA*. 2019. 26 июля. URL: https://zn.ua/science/kto-sshil-kostyum-i-komu-eto-nuzhno-325017_.html

⁵⁶ Варто наголосити, що фактичний стан війни позначається на науково-освітній сфері не лише скороченням фінансування, а й безпосередніми фізичними втратами. Внаслідок російської агресії 27 університетів існують на засадах переміщених установ. Серед біженців — 12 тис. учених, які вимушені адаптуватись у якісно нових соціальних ролях. Втрачений для досліджень унікальний радіотелескоп у Євпаторії, два провідні морські інститути в Севастополі, Севастопольський університет, який також готував фахівців з ядерної безпеки. Див.: Стріха М. Українські вчені — співавтори всіх останніх нобелівських лауреатів з фізики. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/hromadska-hvylya/ukrayinski-vcheni-spivavtory-vsih-ostannih-nobelivskiyh-laureativ-z-fizyky-striha>

⁵⁷ Див.: Національна академія наук України. Короткий річний звіт. 2014. Київ, 2015; Національна академія наук України. Короткий річний звіт. 2015. Київ, 2016; Національна академія наук України. Короткий річний звіт. 2017. Київ, 2018; Національна академія наук України. Короткий річний звіт. 2018. Київ, 2019; Національна академія наук України. Короткий річний звіт. 2019. Київ, 2020. URL: <http://www.nas.gov.ua/UA/Activity/reports/Pages/default.aspx>

цій. Із ґрунтовним дослідженням минувшини та сучасної динаміки етнополітичних процесів на теренах українського Донбасу виступив Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України⁵⁸. Силами кількох академічних інститутів та установ підготовлена доповідь «Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики»⁵⁹. Інститут економіки промисловості НАН України здійснив ґрунтовне дослідження соціально-економічних аспектів дезінтеграції України та інструментів її подолання⁶⁰. Активну і доволі плідну роботу в напрямі осмислення причин протистояння на Сході України, актуалізації його місця в історії України здійснює й Інститут історії України НАН України.

Україна продовжує давати світу якісний інтелектуальний продукт та його носіїв, однак повідомлення преси про чергові досягнення українців викликають не менше тривоги, аніж захоплення. У квітні 2016 р. преса рясніла замітками про те, що 31-річна українка Марина Вязовська розв'язала задачу, над якою світова математична спільнота билася майже три сторіччя і яка матиме широке застосування у фізиці, хімії, біології, космонавтиці, астрономії тощо. Математик виросла і навчалася в Києві, згодом переїхала до Берліна, де в університеті займається науковою діяльністю та викладає⁶¹. На жаль, масовий відтік молодих науковців за окреслених вище обставин має всі шанси стати найвагомим наслідком «реформування» НАН України за зразком товариства М. Планка.

Політичні події на зламі 2013—2014 рр. висвітлили дійсну позицію щодо України та її народу провідних церков, започаткувавши якісно нову конфігурацію у взаємовідносинах «влада — суспільство — церква». Деякі церкви уперше за багато десятиліть виступили зі справжньою душпастирською місією і, ставши на захист демократії, гідності, народовладдя, державності, опору зовнішній агресії, відіграли вагомую роль у згуртуванні й мобілізації українського суспільства. Наприкінці листопада 2013 р. священники вийшли на Майдан, стаючи живим щитом між протестувальниками та силовиками, аби не допустити кровопролиття. Висловивши й дієво запроваджуючи лінію на попередження / недопущення силового сценарію⁶², примирення й порозуміння, мирного виходу з кризи, церква швидко підвищувала

⁵⁸ *Донбас в етнополітичному вимірі*. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. імені І.Ф. Кураса НАН України, Київ, 2014.

⁵⁹ URL: <http://ief.org.ua/wp-content/.../10/Стратегія-Відновлення-Донбасу-16.10.pdf>

⁶⁰ *Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху*. Київ, 2016; *Інтеграція внутрішньо переміщених осіб у територіальні громади: діагностика стану та механізми забезпечення*. Київ, 2018.

⁶¹ Українська вчена отримає премію 10 тисяч доларів від індійського університету. *Радіо Свобода*. 2017. 3 жовт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28771100.html>

⁶² Значного розголосу в Україні набули події 30 листопада 2013 р. — силового розгону мирного протесту, коли Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир (УПЦ (КП)) надав притулок багатьом мітингувальникам. На площі перед монастирем уже 30 листопада 2013 р. під час багатотисячного мітингу відбулася публічна молитва, яка започаткувала традицію проведення щоденних загальних молитов на київському Євромайдані, в інших містах України, до яких були залучені різноманітні релігійні конфесії.

свій суспільний рейтинг. Події весни 2014 р. сприяли підвищенню авторитету церков із виразною проукраїнською орієнтацією і натомість підважили впливовість УПЦ (МП). Варто відзначити також суттєве зміцнення протестантських церков та мусульманства, які заявили про себе як про потужних партнерів суспільства у справі відстоювання демократичних принципів співжиття. У новому контексті відновилися розмови про об'єднання церков і створення національної церкви.

З висоти подій 2014 р. багаторічна попередня риторика РПЦ (МП) постала в новому світлі. Низка акцій і заяв її ієрархів давали підстави вважати, що вище духовенство РПЦ (МП), формально перебуваючи поза політикою, по суті підтримувало імперську ідеологію. Як специфічний провайдер російських інтересів на території України, яка з моменту українського унезалежнення активно включилася у процеси підтримки проросійських сил в Україні й їхньої діяльності на шкоду українству, постала в масовій свідомості й УПЦ (МП)⁶³. Події в Криму й на тимчасово окупованих територіях засвідчили активну участь панотців УПЦ (МП) у поваленні української державності, і не лише організаційну (ідеологічна обробка прихожан, використання церков для зберігання зброї, підтримка та сприяння агентам російської розвідки та військовим), а й діяльну — зі зброєю в руках.

За висновками вітчизняних дослідників, причіниками стратегії розширення меж «*русского мира*» здебільшого виступало духовенство нижчого рангу. Таку поведінкову стратегію серед радикального крила церкви (священників та мирян) ще митрополит Володимир (Сабодан) називав «політичним православ'ям», а офіційна УПЦ неодноразово засуджувала⁶⁴. Попри це лідери «політичного православ'я» заповзято критикували українську владу, «священноначаліє» УПЦ за співпрацю з нею, відкрито підтримували ідею нової світової війни, яка в їхній трактовці мала стати «священною». Під відповідними гаслами пройшли організовані Союзом православних братств (В. Лукіяник) заходи: хресна хода в Києві 9 та 15 березня 2014 р.⁶⁵

З ескалацією конфлікту на Донбасі унаочнилися мілітаризація проросійських православних організацій. У засобах масової інформації з'явилися репортажі про діяльність так званої «*Русской православной армии*»⁶⁶. У зоні АТО спостерігалися неодноразові факти відкритої підтримки священнослужителями УПЦ терористичних угруповань, які освячували символіку самопроголошених «республік», благословляли «повстанців» на боротьбу з українською армією, переховували зброю і

⁶³ *Громадська ідентичність в Україні. Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві*. Київ, 2014. С. 271.

⁶⁴ УПЦ (МП) зреклася «політичного православ'я» й сепаратистів з Лаври. URL: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/56827/

⁶⁵ Лідери «політичного православ'я» раскритиковали руководство УПЦ за піддержку нової влади України, призвали не подчинятися ей и брать пример с Крыма. URL: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/25242-lidery-politicheskogopravoslaviyarakritikovali-rukovodstvo-upc-za-podderzhku-novoj-vlasti-ukrainy-prizvali-ne-podchinyatsya-i-brat-primer-s-kryma.html

⁶⁶ Як жили релігійні установи Слов'янська під час окупації. URL: <https://www.youtube.com/watch?feature=youtu.be&v=uOrWDPg7IyI&app=desktop>

ополченців у храмах⁶⁷, самі брали до рук зброю⁶⁸. Не поодинокими були репортажі про те, що священники УПЦ й поза зоною АТО вчиняють антиукраїнські дії (відмовляються відспівувати загиблих українських військовослужбовців, моляться «за руське воїнство», висловлюють симпатії до сепаратистів)⁶⁹. Зрештою у серпні 2014 р. Всеукраїнська громадсько-церковна організація «За єдину Помісну Церкву» розпочала акцію «Примус клірика-сепаратиста до розуміння державності», закликавши повідомляти про випадки антиукраїнських проповідей, погрожуючи у разі неналежного реагування правоохоронних органів і церковного керівництва зверненням до військово-патріотичних організацій⁷⁰. Найгостріший етап протистояння припав на літо-осінь 2014 р. Окреслилася тенденція до еміграції священників до Росії⁷¹. На жовтень 2014 р. повідомлялося про зміну юрисдикції близько 20 громад. У низці громад загострилися стосунки між мирянами та священниками, віряни відмовлялися поминати під час богослужінь ім'я Патріарха Кирила.

Серед вищих ієрархів церкви натомість не спостерігалось виразної антиукраїнської риторики. Лише вікарій Чернівецької єпархії УПЦ (МП) єпископ Банченський Лонгин (Жар) звинуватив українську владу у масових вбивствах «заради своїх політичних інтересів, заради тих, хто захищає їх бізнес і керівні посади». Єпископ звинуватив США та Європу у розв'язанні війни між православними народами⁷². Резонансною стала також заява архієпископа Луганського і Алчевського УПЦ (МП) Митрофана (Юрчука) про те, що Київ повинен прислухатися до голосу мешканців Південно-Східного регіону і не має права ігнорувати результати референдуму про державну самостійність «Луганської Народної Республіки»⁷³.

⁶⁷ У Слов'янську в церкві Московського патріархату знайшли арсенал боєприпасів. URL: http://espresso.tv/news/2014/08/14/u_slovyansku_v_cerkvi_moskovskoho_patriarkhatu_znayshly_arsenal_boeyerpryasiv; У підвалі церкви в Слов'янську знайшли склад зброї — все російського виробництва. URL: http://ostannipodii.com/a/201407/u_pidvali_cerkvi_znayshli_sklad_zbroyi_vs_e_rosiyskogo_virobnictva-100003661/

⁶⁸ Протокол № 7 засідання Єпархіяльного Совету Луганської єпархії Української Православної Церкви от 27 мая 2014 г. URL: <http://www.eparhia.lg.ua/734-2705-14-eparkhialnyj-sovet.html>

⁶⁹ На Рівненщині парафіяни звинуватили священника у молитвах за Путіна. URL: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/57719/; Під Києвом священника облили томатним соком і дали тиждень на те, щоб виїхати з України. URL: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3406813-pid-kyievom-sviaschenyukaoblyly-tomatnym-sokom-i-daly-tyzhden-na-te-schob-vyikhaty-z-ukrainy>

⁷⁰ Активісти ВГЦО «За єдину Помісну Церкву» закликають вірян виявляти на своїх парафіях священників-сепаратистів. URL: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/57308/

⁷¹ Журнали засідання Священного Синоду Української Православної Церкви від 19 червня 2014 року. URL: <http://news.church.ua/2014/06/19/zhurnali-zasidannya-svyashhennogo-sinodu-ukrajinskoji-pravoslavnoj-cerkvi-vid-19-cherვნya-2014-roku/>

⁷² Єпископ з УПЦ (МП) назвав владу України «сатанинською». URL: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/57682

⁷³ Владыка Митрофан рассказал о паломнической поездке по святым местам России. URL: <http://www.eparhia.lg.ua/727-vladyka-mitrofan-rasskazal-o-palomnicheskoy-poezdke-po-svyatym-mestam-rossii.html>

Колективно схвалена позиція УПЦ (МП) щодо української кризи та подій на Сході України відображена в рішеннях Синоду, що відбувся 24 лютого 2014 р.: у «Зверненні Священного Синоду УПЦ до єпископату, духовенства, чернецтва та мирян у зв'язку з останніми подіями в Україні» наполягали на необхідності збереження цілісності Української держави та запобіганні спробам її розчленування. У Зверненні до державної влади Синод засудив «злочинні дії тієї державної влади, що спровокувала кровопролиття на вулицях та майданах золотоверхого Києва». У документі наголошується, що державна влада має усвідомлювати свою відповідальність за побудову нової країни на засадах добра і справедливості, територіальної цілісності та консолідації суспільства⁷⁴.

Підкреслено проукраїнських позицій дотримувалися й Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій, головував на засіданнях якої в 2014 р. митрополит Онуфрій. У Заяві від 2 березня 2014 р. Рада засвідчила «визнання легітимними сформованих Верховною Радою України органів державної влади та призначених Головою Верховної Ради України, в. о. Президента України О. Турчиновим та Урядом України посадових осіб», а також у відповідь на згоду Ради Федерації Федерального Зібрання РФ за поданням президента Росії 1 березня 2014 р. на застосування російських військ в Україні закликала владу Росії відмовитися від військового та іншого втручання у внутрішні справи України. У Комюніке, ухваленому за результатами засідання ВРЦіРО від 3 квітня 2014 р., було засуджено прояви сепаратизму та підтримано цілісність України в її міжнародно визнаних кордонах. 10 липня 2014 р. Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій вчергове підтвердила свою позицію щодо недопустимості порушення територіальної цілісності України, засудила релігійні переслідування та дискримінацію вірян Донецької та Луганської областей і звернулася до всіх, хто незаконно тримає в руках зброю, скласти її та припинити кровопролиття. Помітним явищем суспільного життя стали персональні виступи і звернення єпископів та священників на захист України й українців, із розвінчанням хибних стереотипів і звинувачень російської пропаганди у фашизації України⁷⁵.

⁷⁴ Звернення до державної влади (24 лютого 2014 року). *Священний Синод УПЦ. Офіційний сайт*. URL: <https://sinod.church.ua/2014/02/25/zvernennya-do-derzhavnoji-vladi-24-lyutogo-2014-roku/>

⁷⁵ Речник УПЦ (МП) закликав російські ЗМІ не називати українців «фашистами, бандерівцями», «нацистами». URL: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/uoc/55459/; Ми не фашисти, а народ Божий — єпископ Філарет. URL: http://upc.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1667%3A2014-02-25-18-41-36&catid=30%3A2011-02-09-21-35-03&Itemid=38&lang=ru; Священники УПЦ (МП) засудили українофобські публікації на сайті «Клубу православних літераторів «Омілія». URL: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/uoc/56072/; Митрополит УПЦ (МП) назвав Путіна бандитом, а вихідців з України у російській владі — зрадниками. URL: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/international_relations/55822/; Большинство духовенства Черкасской епархии УПЦ поддерживает идею создания единой автокефальной Церкви. URL: <http://www.kiev-orthodox.org/site/events/5377/>; Коментар Голови Синодального військового відділу УПЦ стосовно введення російських військ на терито-

Суперечлива, а інколи і непослідовна позиція УПЦ (МП) в питаннях українсько-російських відносин і гібридної війни зумовлюється передусім ідеологічною й організаційною залежністю від патріаршого престолу. Сподіватися в найближчій перспективі на її стабілізацію не варто. Зрозуміло, що за умов продовження «гібридної війни», церква і священники і надалі виявлятимуть увесь спектр суспільної амбівалентності, перебуваючи поміж інтересами своєї пастви та вищих церковних ієрархів, які залишаються ревнителами концепту «*русско-го мира*»⁷⁶. За таких обставин повсякчасні ексцеси загострення взаємин тріади «влада — суспільство — церква» на демаркаційних лініях української й російської держав є невідворотними.

Варто погодитися із думкою В. Перевезія, що в релігійному ландшафті України, як ніколи раніше, зріють кардинальні зміни⁷⁷. Якщо раніше процеси інституціоналізації релігійного поля перебували передусім у площині взаємодії конфесій та забезпечення свободи совісті (держава у цьому контексті розглядалася як гарант дотримання прав і свобод вірян і церков), то нині вони значною мірою сфокусовані на проблемах національної безпеки держави, психологічній та духовній підтримці суспільства, що перебуває в стані національно-визвольної війни. Проте і в суспільстві відбуваються кардинальна трансформація соціокультурних ідентичностей, кристалізація національної свідомості на противагу регіональним її сегментам, розмежування української та російської ідентичностей.

За таких обставин історично притаманна Україні багатоцерковність спроможна справляти потужний стабілізуючий вплив. Слушною видається думка про те, що «наявність в Україні альтернативних православних церков, широке представництво інших конфесій є швидше її надбанням, ніж бідою. Така ситуація не тільки змушує церкви до постійного пошуку діалогу з суспільством, але й унеможливає перетворення церкви в інструмент ідеологічного закабалення суспільства з боку держави»⁷⁸. Крім того, поліконфесійність у природний спосіб інтегрує Україну в геополітичну систему координат. На жаль, і тут межовий міжцивілізаційний характер країни виявляється повною мірою. З одного боку, через найчисельнішу конфесію Україна доволі тісно інкорпорована в ідеологічний простір агресора. З іншого, Україна має тісні зв'язки з геополітичними супротивни-

рію України. URL: <http://kapelan.church.ua/2014/03/04/komentargolovi-sinodalnogo-vijskovogo-viddil-u-rc-stosovno-vvedennya-rosijskixvijsk-na-teritoriyu-ukrajini/#more-1351>; Президенту Російської Федерації В.В. Путіну. URL: http://upc.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1679%3A2014-03-03-20-54-04&catid=30%3A2011-02-09-21-35-03&Itemid=38&lang=ru; Архиепископ Сумский и Ахтырский Евлогий обратился с письмом к Президенту Российской Федерации Путину В. URL: <http://www.portal-pravoslavie.sumy.ua/archiepiskop-sumskij-i-ahtyirskij-evlogij-obratilsya-s-pismom-k-prezidentu-rossijskoj-federacziiputinu-v.v.html>; К В. Путину обратился Запорожский архиепископ Лука. URL: <http://orthodoxy.org.ua/data/oficialno-kvputinu-obratilsya-zaporozhskiy-arhiepiscope-luka.html>

⁷⁶ Див.: Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Київ: КЛІО, 2018. С. 98—111.

⁷⁷ Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії... С. 155.

⁷⁸ Там само. С. 168.

ками агресора — Європою (через католицизм), США та Ізраїлем (через іудаїзм), Туреччиною й арабським Сходом (через іслам)⁷⁹. Україна дедалі сильніше відчуває вплив мегатенденцій світового релігійного, релігійно-політичного, етнорелігійного просторів, що разом накладаються на специфічні для країни релігійно-політичні, етнічні, соціокультурні процеси⁸⁰. В умовах війни фіксовані протягом попередніх років конфлікти, несприйняття релігійного плюралізму і толерантності, зіткнення ідентичностей, суспільних поділів, регіональних і глобальних процесів набуватимуть непередбачуваних форм.

Попри юридичне відділення церкви від держави і політики, вона і надалі лишатиметься впливовим інструментом не лише формування електоральних переваг (передусім на місцевому та регіональному рівнях), а й боротьби ідеологій. Україна опинилася в епіцентрі цивілізаційно-ціннісного протистояння, це — даність, отже, подальше зростання ролі церков невідворотне. Конфігурація етноцерковних поділів, що утвориться внаслідок цього, має всі підстави перетворити етнорелігійний ландшафт України на один із найцікавіших феноменів сучасного світу. Те, що в ньому на тлі витончених інструментів «іншування» й дестабілізації, застосовуваних російськими «гібридними» технологами, все ж домінують дискурси людяності, благочинства, добродійності й миролюбності, вселяє надію.

Умови «гібридної війни» є не єдиною реальністю сьогоденного релігійного життя України. Історія засвідчує, що роки воєнних тривог і випробувань традиційно стають періодом відділення зерна від плевелів, перевірки спроможності церковників бути духовними пастирями, екзамінування мирян на право називатися «человеками». Війна розкриває відразливу сутність тих, для кого церква є лише бізнесом і політикою, натомість в неочікуваний спосіб являє лики мучеників за віру⁸¹. Історія ж свідчить, що під час війни на хвилі психоемоційних переваг і вибуху містичних настроїв стало зростає авторитет і впливовість церкви. Це, зрозуміло, по-новому поставить питання ролі й участі церкви в процесі українського націєтворення. Слід очікувати нового рівня актуалізації питання досягнення релігійного консенсусу та створення національної церкви. В умовах тривалої турбулентності, що безперечно підсилюватиметься стратегією дестабілізації (гібридизації) всіх складових життя українського суспільства, це створюватиме не лише додаткові можливості, а й додаткові виклики.

Яким шляхом надалі підуть названі процеси, важко спрогнозувати. Однак гострий конфлікт пострадянських і традиційних домінант, різновекторність соціокультурних переваг регіонів і нестабільність інтеграційної платформи суттєво підвищуватимуть в умовах війни та перехідного періоду суспільну роль релігійних інститутів та їхніх ідеологічних платформ. За цих обставин залишається спо-

⁷⁹ *Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України*. Київ: Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса, 2012. С. 183.

⁸⁰ Там само. С. 268—269.

⁸¹ *Фионик Д. Восхождение. Кто убил четырех христиан в осажденном Славянске. Фокус*. 2014. 29 авг. URL: <https://focus.ua/ukraine/314132>

діватися, що регульовальна, корегувальна та об'єднавча місія держави й суспільних інститутів перебуватимуть на висоті сьогоденних викликів.

Від 15 грудня 2018 р. — коли в Софійському соборі відбувся об'єднавчий собор православних церков (УПЦ КП, УАПЦ та представників УПЦ МП) — релігійне життя України проходить у принципово новій ситуації. Православна церква України, очолена митрополитом Київським і всієї України Епіфанієм (статут зареєстрований 20 січня 2019 р.), 6 січня 2019 р. в церкві Святого Георгія (резиденція Вселенського Патріарха, Стамбул) отримала Томос про автокефалію. 9 січня Томос підписали всі члени Синоду Константинопольського патріархату, завершивши процедуру надання ПЦУ автокефалії. Московський патріархат цілком очікувано цього не визнав, вважаючи дії українських церковників розкольницьким. Потужна пропагандистська кампанія, яка не припиняється відтоді, суттєво не впливає на поступове зважене вивільнення православних українців з конструкту «*русского мира*», чи не найбільш послідовним і відкритим адептом якого в Україні є парафії УПЦ МП. Безпосередня дотичність чинної влади до набуття автокефалії сприяла швидкій імплементації правових підстав її втілення в життя. 17 січня 2019 р. було ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо підлеглості релігійних організацій зі статусом юридичної особи». 30 січня 2019 р. статут Православної церкви України було офіційно зареєстровано. На березень 2019 р. до ПЦУ перейшли понад півтисячі громад, що раніше були інтегральною частиною УПЦ МП⁸². Станом на жовтень 2020 р. ПЦУ визнали чотири православні церкви світу. Вселенський Патріарх Варфоломій наголосив, що ПЦУ є єдиною канонічною православною церквою в Україні, митрополит Епіфаній — канонічний Предстоятель, а ієрархи УПЦ МП вже не є місцевими правлячими єпископами⁸³. Ментальній транзит усередині церков триває без передвіщеної верхівкою УПЦ МП ескалації.

В умовах російсько-української війни особливої ваги для консолідації нації набула національна інформаційна безпека і державна інформаційна політика. У законопроекті «Концепція інформаційної безпеки України» йшлося про формування в інформаційному просторі української ідентичності як невід'ємної складової сталого суспільно-політичного дискурсу та сприяння розвитку в національному інформаційному просторі контенту, який забезпечує збереження і захист загальнолюдських цінностей, інтелектуальний, духовний і культурний розвиток українського народу. На думку експерта ОБСЄ, зміст проекту концепції інформаційної безпеки України не виходить за межі законодавства, однак наголос на національну ідентичність не виключає того, що вони можуть тлумачитися як такі,

⁸² Євсєєва Т.М. Українська православна церква (УПЦ). *Енциклопедія історії України: Україна — Українці*. Кн. 2. Київ: Наук. думка, 2019. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_pравoslavna_tserkva_UPTs

⁸³ УПЦ МП припинила своє існування — вселенський патріарх. *Перший український інформаційний*. 2020. 2 листоп. URL: https://www.5.ua/suspilstvo/upts-mp-prypnyla-svoie-istnuvannia-vselenyskiy-patriarkh-228147.html?fbclid=IwAR3AyQ-0zq52szxzuPBGZ7dIN9Pg7aP9n_-FE0qhxBSbbkFP3Ggf3QOEltQ

що обмежують іноземний контент, права іноземних суб'єктів або представників меншин в медійному просторі України, а також наві'язують певну інтерпретацію української ідентичності. Занепокоєння експерта викликали також положення, які забороняють дискредитацію органів влади, оскільки вони можуть обмежувати можливості засобів масової інформації виконувати контрольну функцію⁸⁴.

«Доктрина інформаційної безпеки України» була затверджена Указом Президента України від 25 лютого 2017 р. У ній визначалися як найвагоміші загрози (зокрема операції, спрямовані на підриив обороноздатності і деморалізацію ЗСУ, розпалювання екстремізму, міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, соціально-економічну та суспільно-політичну дестабілізацію, дискредитацію України в світі, зміцнення контролю на окупованих територіях), так і пріоритети державної політики в інформаційній сфері. Серед низки напрямів передусім ішлося про «створення інтегрованої системи оцінки інформаційних загроз та оперативного реагування на них; удосконалення повноважень державних регуляторних органів, які здійснюють діяльність щодо інформаційного простору держави, з метою досягнення адекватного рівня спроможності держави відповідати реальним та потенційним загрозам національним інтересам України в інформаційній сфері; законодавче врегулювання механізму виявлення, фіксації, блокування та видалення з інформаційного простору держави, зокрема з українського сегмента мережі Інтернет, інформації, яка загрожує життю, здоров'ю громадян України, пропагує війну, національну та релігійну ворожнечу, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення територіальної цілісності України, загрожує державному суверенітету, пропагує комуністичний та/або націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарні режими та їхню символіку», а зрештою — про недопущення використання інформаційного простору держави в деструктивних цілях або для дій, що спрямовані на дискредитацію України на міжнародному рівні»⁸⁵. На жаль, більшість положень документа наразі залишаються декларативними. Виборчі кампанії 2019 р. та 2020 р., зокрема, засвідчили, що стратегії іншування та експлуатації гасел розбрату залишаються в тренді, не зустрічаючи скільки-небудь адекватної відповіді з боку структур, що мають на це реагувати відповідно до згаданого документа.

З метою спростування неправдивої та упередженої російської інформації про Україну за її межами Верховна Рада України схвалила звернення⁸⁶ до міжнародних

⁸⁴ Правовий аналіз проекту концепції інформаційної безпеки України. Підготовлено професором Талліннської школи права Талліннського технічного університету, незалежним експертом в області права та комунікацій д-ром Катрін Найман-Меткалф за дорученням Бюро Представника ОБСЕ з питань свободи ЗМІ. Липень 2015 року. URL: <http://www.osce.org/uk/fom/175046?download=true>

⁸⁵ Указ Президента України від 25.02.2017 № 47/2017 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року “Про Доктрину інформаційної безпеки України”». *Сайт Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>

⁸⁶ Про Звернення Верховної Ради України до Міжнародної федерації журналістів, Європейської федерації журналістів, Асоціації європейських журналістів, Міжнародної організації «Репортери без кордонів», Міжнародного олімпійського комітету щодо інфор-

і європейських інституцій журналістів та Міжнародного олімпійського комітету. Попри декларовану рішучість влади, зміцнити позиції України в інформаційній війні надзвичайно складно, не здійснюючи докорінного перегляду засад українсько-російських відносин, обмеження базових демократичних прав і свобод. Крім того, проблеми інформаційної безпеки держави найтіснішим чином пов'язані зі сферою масової культури, зокрема все ще потужним впливом російського медійного продукту. Обсяг кінопродукції російського виробництва 2014 р. коливався в межах від 10,15 до 68,83 % ефірного мовлення на добу залежно від телеканалу⁸⁷. Нагадаємо, 3 вересня 2015 р. Верховна Рада України ухвалила закон, яким заборонила росіянам володіти і управляти українськими телеканалами та іншими ЗМІ, що, однак, не завадило здійснювати контроль над ними за адаптованими до ситуації схемами⁸⁸.

Логічним наслідком загострення ідентифікаційної кризи стало прогнозоване зростання напруги в дискусії навколо питань історичної пам'яті та історичної політики загалом і діяльності Українського інституту національної пам'яті (УІНП) зокрема⁸⁹. Створений за ініціативи В. Ющенко, Інститут перебував у стані хронічної організаційної пропасниці через відсутність консенсусу еліт у питаннях історичної політики та місця Інституту в ній. Як орган виконавчої влади Інститут потрапив у цілковиту залежність від політичної кон'юнктури, безпосередньо — від Секретаріату

маційно-психологічної агресії, що здійснюється засобами масової інформації Російської Федерації проти України: Постанова Верховної Ради України від 17.06.2014 № 1332-VII. *Голос України*. 2014. 24 черв.

⁸⁷ Інформаційна довідка щодо моніторингу, проведеного активістами Громадянського руху «Відсіч» у рамках кампанії «Бойкот російського кіно», 10 українських телеканалів. URL: <http://www.moral.gov.ua/upload/85-24-12-14.pdf>

⁸⁸ Проблема й досі не знаходить належного розуміння на рівні вищих органів державної влади. Кричуща інфантильність вищих посадових осіб є віддзеркаленням їхнього світогляду, пораженьських, а іноді і колаборантських настроїв стосовно російської неоімперської інформаційної інтервенції та розкладницької роботи ззовні. Санація інформаційного простору та вироблення дієвих запобіжників інформаційних інтервенцій залишається справою громадських організацій (наприклад «Центр Медіареформи» (платформа Stop Fake.org), *VoxUkraine*, *International Volunteer Community Inform*) та аналітичних / експертних центрів, робота яких назагал відбувається без жодної цікавості з боку урядових кіл. Тим часом ситуація в сфері інформаційних загроз, що перманентно «розмивають» ментальні й ціннісні кордони України, зростає відповідно до зростання ціни питання її геополітичної суверенізації. Приклади діяльності в напрямі деконструкції та упередження токсичної дії інформаційних атак див.: Величко Любов. «Телега» для Слути. Як Телеграм-канали, що ймовірно ведуться з Росії, впливають на роботу Ради. *TEXTY.ORG.UA*. 2020. 13 лип. URL: <https://texty.org.ua/articles/101438/tyelyeha-dlya-sluhy-yak-telehram-kanaly-sho-jmovirno-vedutsya-z-rosiyi-vplyvayut-na-robotu-rady/?fbclid=IwAR0ta7ji4MG4GHF8qyX0Vz56MSoaEmjAvWD8mQJ-oky5k16WZdSnr4iwxDTg>; Фактчек vs. Fakenews: чи допомагає перевірка фактів у Facebook проти поширення дезінформації? *Vox Ukraine*. 2020. 3 черв. URL: https://voxukraine.org/uk/faktchek-vs-fakenews-chi-dopomagaye-perevirka-faktiv-u-facebook-proti-poshirennya-dezinformatsiyi/?fbclid=IwAR066gtE932i8oWV4IKj4yovs4WjfgDe3e856Q4v7ae_VAjHLhuNhyANjvs

⁸⁹ Георгий Касьянов. К десятилетию Украинского института национальной памяти (2006—2016). URL: <http://www.historians.in.ua/.../1755-georgij-kas-yanov-k-desyatiletiiyu-ukrainskogo-instituta-natsi...>

Президента та віцепрем'єр-міністра з гуманітарних питань⁹⁰. За каденції В. Януковича Інститут після ліквідації в 2010 р. був відновлений в січні 2011 р. як науково-дослідна установа в підпорядкуванні Кабінету міністрів⁹¹, але, за влучним висловом Г. Касьянова, виявився «валізою без ручки», що використовувалася для пропаганди оновленого варіанта пострадянської колективної історичної пам'яті⁹². Новий етап діяльності Інституту безпосередньо пов'язаний з системною кризою початку 2014 р. У липні 2014 р. УІНП був ліквідований і відтворений у статусі «центрального органу виконавчої влади по реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті»⁹³. Відтоді провідним напрямом роботи установи стало впровадження етноцентричного нарративу історичної пам'яті та декомунізаційних заходів. Активна і підчас безапеляційна діяльність Інституту перебувала в епіцентрі гострої суспільно-політичної дискусії. На певному етапі до неї підключилися не лише публічні особи, а й науковці⁹⁴. Дискусія унаочнила як виразну радикалізацію кіл, безпосередньо причетних до здійснення й розробки засад політики пам'яті, так і відсутність професійної комунікації їх із суспільством. За влучним висловом однієї з учасниць обговорення, Олени Панич, «попередня стратегія національної пам'яті нагадувала комуністичні практики брежневських часів, а нинішня — дещо схожа на практики 20-х»⁹⁵. Як і в низці випадків державний апарат демонструє відставання від змін, що відбуваються в товщі суспільства, намагаючись тиражувати попередні практики керування останнім, попри те, що вони довели свою неефективність.

Тим часом ускладнення соціально-економічної й суспільно-політичної ситуації в країні в купі із прямою залежністю структури від конфігурації чинної влади робили непевними перспективи не лише УІНП, а й сучасного етапу етнонаціонального розвитку України: відсутність суспільного консенсусу навколо мети державного й національного розвитку позбавляла можливості повільно, але неухильно рухатися обраним шляхом, що перетворювало модерний поступ української нації на хаотичне маневрування.

За цих обставин безумовно назрілий демонтаж пострадянських суспільних, освітніх, культурних, управлінських практик, який недалекогоглядно зводять до так

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Указ Президента України від 09.12.2010 № 1085/2010 «Про оптимізацію системи органів центральної виконавчої влади». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010>; Постанова Кабінету Міністрів України від 12.01.2011 № 8 «Про утворення Українського інституту національної пам'яті». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/8-2011-p>

⁹² Георгій Касьянов. К десятиліттю Українського інституту національної пам'яті...

⁹³ Постанова Кабінету Міністрів України від 09.07.2014 № 292 «Питання Українського інституту національної пам'яті». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/292-2014-p>

⁹⁴ Див.: Георгій Касьянов: Способи здійснення декомунізації нагадують комуністичні практики. URL: <http://life.pravda.com.ua/person/2016/05/7/211912/>

⁹⁵ Див. дискусію: <https://www.facebook.com/georgiy.kasianov?fref=nf>. Дещо схожі думки висловила з іншого приводу І. Бекешкіна. Див.: Бекешкіна І. Дайте радянським людям спокійно дожити в СРСР. *Новое время*. 2016. 20 трав.

званої декомунізації (у трьох іпостасях: переформатування історичного наративу, демонтаж пам'яток комуністичного режиму⁹⁶, зміна топонімів та назв вулиць), мала всі шанси завершитися черговою невдачею. Не будемо заперечувати, що зменшення очевидності незмінної «присутності» більшовизму в громадському просторі спроможне суттєвим чином сприяти вивільненню суспільного та культурного життя України від залишкового тиску тоталітарних практик. Важливість цього зрозуміли й у Росії. Не випадково демонтаж пам'ятників В. Леніну, теми Голодомору та 9 травня як останні барикади комуністичного дискурсу (попри несутолосність антибільшовицькій риторичі В. Путіна) активно використовує в своїх цілях Кремль. Не менш бурхливі війни розгортаються на історичному фронті.

Важливим правовим наслідком протидії антиукраїнським закликам та спекуляціям довкола проблем національної історії стало ухвалення Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», на підставі якого Міністерство юстиції України у липні 2015 р. заборонило Комуністичній партії України, Комуністичній партії України (оновленій), Комуністичній партії робітників та селян брати участь у виборах⁹⁷.

УІНП розробив пакет документів (проекти закону «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 років», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917—1991 років», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»), що за спрощеною процедурою потрапили на голосування, були підтримані урядом і схвалені парламентом. Найзапекліші дискусії викликав останній. Зокрема, у відкритому листі науковців та експертів-українознавців щодо «Антикомуністичного закону» йшлося про те, що закони ухвалені без серйозних дебатів, без голосів тих, хто займає особливу позицію з цього питання, а багато депутатів взагалі відмовилися брати участь у голосуванні. Наголошувалося також, що «вплив цих законів на імідж та репутацію України в Європі та Північній Америці буде дуже негативним, «ці закони дадуть підтримку тим, хто хоче послабити і розділити Україну». Чимало критики в бік законів лунало й з боку вітчизняних дослідників, експертів і політологів, які наголошували, що робота в даному напрямі має здійснюватися на високому фаховому рівні⁹⁸,

⁹⁶ Перші кроки декомунізації спричинили різку критику мистецтвознавців. Див.: Ольга Балашова, Лизавета Герман, Мария Ланько. Системный сбой: 3 ошибки, которые не дают культуре развиваться. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2016/02/5/207630/>

⁹⁷ Міністерство юстиції проти КПУ. Адміністративний позов. *Історична правда*. URL: http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/07/9/143697/view_print

⁹⁸ Див.: Кулик В. Про неякісні закони та нечутливих критиків. URL: <http://krytyka.com.ua/solutions/opinions/pro-neyakisni-zakony-ta-nechutlyvykhkrytykiv>; Портнов А. Про декомунізацію, ідентичність та історичні закони дещо інакше. URL: <http://krytyka.com.ua/solutions/opinions/pro-dekomunizatsiyu-identychnist-taistorychni-zakony-deshcho>

оскільки конфлікт регіональних концептів історичної пам'яті та ідентичностей виступив чи не головною причиною Майдану, анексії Криму та війни на Донбасі.

Одним із перших помітних кроків на шляху реконцептуалізації історії Другої світової війни став указ Президента України «Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни»⁹⁹. Ним в Україні було встановлено День пам'яті та примирення (8 травня). Усупереч фальшивим побоюванням ліворадикального та проросійського сегментів суспільно-політичного простору України, урочистості з нагоди 8 та 9 травня 2015 р. відбулися за високого рівня толерантності і суспільного порозуміння. На відміну від «маршів безсмертного полку» в РФ, які фактично обернулися на фантазмагоричні карнавали¹⁰⁰, форма урочистостей в Україні підказана самим життям: бійці АТО й ветерани Другої світової війни, які обмінювалися вітаннями — чи не найкраще свідчення незламної волі українців захищати свою землю і свободу від посягань зовні, унаочнення величі переможців-захисників, а не завойовників.

Ідеологічна війна стала чи найвиразнішою складовою гібридної війни від самого її початку. Миттєво відреагували на неї вітчизняні історики. Важко підрахувати кількість інтерв'ю, виступів, статей, коментарів, із якими виступили науковці на захист територіальної цілісності України. За короткий час інститути НАН України підготували ряд праць, у яких висвітлювалися питання, що стали предметом спекуляцій російської пропаганди. І зараз триває напружена аналітична робота всіх академічних інституцій, спрямована на дослідження передумов спалаху конфлікту на сході України, зміцнення українського суверенітету, розробки дорожньої карти реінтеграції тимчасово окупованих територій і повернення Криму. Не менш активно розгортається просвітницька діяльність.

Серед інституцій, які найефективніше працюють у зазначеному напрямі, слід назвати: Інформаційно-аналітичний центр РНБО України, УІНП, Інститут історії України НАН України. На спільній платформі було започатковано проект «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт», основним напрямом якого стало інформування всіх зацікавлених про зміст ключових суперечок навколо питань «що таке Україна», «що таке історія України» і що таке «територія України». Форматом проекту стали лаконічні, підкріплені неспростовними фактами, відповіді на питання, що стараннями працівників російського пропагандистського фронту «вкидалися» в інформаційний прос-

inakshe#sthash.zvTcLcmi.dpuf; Хиліук С. Оцінювати та/або карати: юридичний коментар до «антикомуністичного» законопроекту. URL: <http://krytyka.com/ua/articles/otsinyuvatytaabo-karaty-yurydychnyy-komentardo-antykomunistychnoho-zakonoproiektu#sthash.g7p1oOAP.dpuf>; Яворський В. Аналіз закону про заборону комуністичних символів. URL: <http://khp.org/index.php?id=1430493970>

⁹⁹ Указ Президента України від 24.03.2015 № 169/2015 «Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни». *Сайт Президента України*. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/1692015-18657>

¹⁰⁰ Не меншою карнавальністю із застосуванням ікони Й. Сталіна відзначався український аналог акції, організований 9 травня 2016 р. в Києві прибічниками Н. Вітренко. Див.: URL: <http://www.rbc.ru/politics/09/05/2016/573052b79a7947dc842cf0f8>

тір України. Завдання кола однодумців полягало у створенні альтернативного російському інформаційного простору, де читач виступав би не об'єктом інформаційних маніпуляцій, а повноправним партнером, вартим поваги. Згодом учасники проекту Є. Сверстюк, В. В'ятрович, К. Галушко та інші під час Форуму видавців у Львові у 2014 р. обговорили місію істориків в інформаційному протистоянні, акцентувавши увагу на значенні «ленінопаду» на сході України для перемоги у війні з Росією, розмірковували, як через Інтернет зробити доступними архіви КГБ. Роки наполегливої роботи «ЛІКБЕЗ» продемонстрували потужну динаміку: розпочавшись із невеличких статей на сайті Інституту історії України НАН України¹⁰¹, нині він є платформою для цілої серії популярних історичних публікацій (спільно з КСД)¹⁰², серії публічних лекцій у різних містах України, Суспільного університету на *UA* та Відкритої школи історії¹⁰³, затребуваність яких суспільством залишається незмінно високою. Зрештою «ЛІКБЕЗ» нині називається експертами серед найпотужніших культурних проєктів часів незалежності, що серйозно впливають на суспільство¹⁰⁴.

Не менш активно до справи інформаційного протистояння агресії долучилися неурядові проєкти й організації, які згуртували навколо себе широке коло експертів і митців. Так розпочинав свою роботу неурядовий проєкт «Информационное Сопротивление» («Інформаційний Опір» («ІС»)) неурядової організації «Центр військово-політичних досліджень» (м. Київ), що стартував 2 березня 2014 р. з часу вторгнення Росії до Криму. Головним завданням «ІС» називалася інформаційна протидія зовнішнім загрозам, що виникають для України у військовій, економічній та енергетичній сферах, а також у сфері інформаційної безпеки. Нині потенціал «ІС» вельми зміцнений за рахунок залучення до співпраці експертів і публіцистів. Зокрема, на постійні основі на сайті проєкту публікується О. Степова¹⁰⁵. Всеукраїнська громадська організація Наукове гуманітарне товариство започаткувало багатомовний сайт «ІСТОРИЧНИЙ ОПІР або ЯК УТВОРИЛАСЯ УКРАЇНА», який містить достатній обсяг інформації про історію України, формування української ідентичності, країни, держави та народу, витоки і перебіг українсько-російських конфліктів.

Згадані проєкти, як зазначають експерти, значно ефективніше опікуються тими завданнями, якими в умовах війни мали б перейматися державні інституції, зокрема Міністерство інформаційної політики України та Міністерство культури і спорту України. Утім, як на наш погляд, історія їхньої діяльності засвідчує не лише неповороткість державної машини, а й вихід суспільства на якісно новий

¹⁰¹ Див. сторінку проєкту: URL: <https://likbez.org.ua/ua/>

¹⁰² Клуб сімейного дозвілля. URL: <https://bookclub.ua/>

¹⁰³ Див. сторінки: URL: <https://tv.suspilne.media/programs/universytet/>; URL: <https://www.facebook.com/openhistoryschool/>

¹⁰⁴ Український прорив: Мистецькі проєкти. Укрінформ продовжує серію публікацій, присвячених 29-й річниці проголошення незалежності України. *Укрінформ*. 2020. 17 серп. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3081069-ukrainskij-proriv-mistecki-proekti.html?fbclid=IwAR3NWuS421sqmcuc5lVqGeZdFAR_Buip7qYIRdwyXQbjd6soMl3rm-yl8wY

¹⁰⁵ Див. *Сайт ІС*. URL: <https://sprotyv.info/>

рівень свідомості. Перехід інтелектуалів з позиції виснажливого розчарування неефективністю державного апарату до активної участі у процесах формування національних ідентитетів на базі використання можливостей сучасних комунікаційних мереж почав приносити перші плоди, як у вигляді сталих горизонтальних зв'язків, так і суттєвого зростання опорного ресурсу масової свідомості.

Невичерпний потенціал інтелектуального й духовного спротиву демонструє надзвичайно репрезентативний феномен інтелектуально-мистецького опору, що постав у відповідь на інформаційну інтервенцію російських спецорганів та фейкових утворів. Серед найпідтримуваниших суспільством можна назвати такі деперсоніфіковані проекти: «Горький Лук» (*Gorky Look* — також: Гіркий лук, Горе лукове)¹⁰⁶, «Дід Свирид»¹⁰⁷, «Кримський бандерівець»¹⁰⁸, «Циля Зингельшухер»¹⁰⁹, «Фашик Донецкий»¹¹⁰ а також цілком реальних осіб, таких як Оксана Забужко, Сергій Жадан, Олена Степова, Денис Казанський, Валентин Торба та ін. Справляє враження не лише кількість творчих особистостей, які стали на захист України, але й розмаїтість образотворчих форм, викликаних до життя російською ідеологічною інвазією. Це й так званий бойовий суржик, яким пише Дід Свирид, й іронічно-інформаційний формат «Кримського бандерівця», і соковите сатиричне слово Олени Степової, і виразно одеський сленг Цилі Зингельшухер.

Журналіст Валентин Торба до останньої можливості залишався в окупованому Луганську, доносячи через Фейсбук та українські масмедіа правду про події в Східній Україні від березневих проросійських мітингів до «гібридної» російської окупації. Після виключення міста з українського інформаційного простору записував бачене у щоденнику. Завдяки нотаткам з окупованого Луганська, оприлюдненим через Інтернет, отримав прізвисько «літописець сучасності». Записки згодом стали основою непересічного явища в сучасній публіцистиці — книги «Я — свідок (Записки з окупованого Луганська)», яку записало і транслювало в ефірі Українське радіо¹¹¹.

Напрочуд цікавим феноменом мережевого простору України став персонаж під псевдо «Дід Свирид», який з'явився 21 червня 2014 р. в ЗМІ, згодом у соцмережах і миттєво перетворився на яскраву подію інтелектуального простору. Коментуючи в

¹⁰⁶ Під таким ніком працював блогер Святослав Волков, автор книги «Ноука от Горького Лука. Сборник по кацаповедению» (2015). Див.: URL: <https://gorky-look.livejournal.com/>; <https://www.liveinternet.ru/tags/gorky+look/page1.html>

¹⁰⁷ Дід Свирид — Репка клуб бойового суржика. Свирид Опанасович. URL: <https://герка.club/itemlist/user/970-дідсвирид>; Сторінка у Фейсбук (URL: <https://www.facebook.com/svyryd.opanasyuch>) нині має понад 95 тис. підписників.

¹⁰⁸ КРЫМский бандеровец, Украина, Крым, Донбасс... URL: <https://crimeau1.wordpress.com/>; Кримський бандерівець. Патріоти України. URL: <https://patrioty.org.ua/search?s=%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9+%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C>

¹⁰⁹ URL: <https://www.facebook.com/zilya.singelschucher>

¹¹⁰ Фашик Донецкий на Обозревателе. URL: <https://www.obozrevatel.com/person/fashik-donetskij/>

¹¹¹ Публицист Валентин Торба. Летописец современности. URL: <http://paralel-media.com.ua/p72741.html>

неповторній манері всі найтрагічніші події 2014 р. (інколи виходячи зі своєю «сільською аналітикою» кілька разів на день), збираючи десятки тисяч «вподобайок» і поширень, «сільський аналітик» став точкою опори для сотень тисяч українців, яких він із властиво українським гумором навчав по-справжньому любити свою Батьківщину і змінювати життя на краще. «Бойовий суржик» Діда Свирида зробився подією українського культурного обширу. Повноцінне вивчення цього феномену попереду. Однак варто наголосити, що такі особистості¹¹² унаочнили легендарний український характер і виявили найкращі властивості української нації.

За кілька років постав феномен ветеранської літератури та публіцистики¹¹³. Книги «Вовче» Костянтина Чабали, «Кофе с привкусом пепла» Олексія Петрова, «Моноліт» Валерія Пузика, «Пехота» Мартіна Бреста (Олег Болдирев)¹¹⁴, «ТО АТО: Дневник добровольца» Дмитра Якорнова¹¹⁵, «Життя P.S.» Валерії Бурлакової, «Иловайский дневник» Романа Зиненка, «Небо Донбасса» та «На лінії невидимих фронтів» Юрія Щербика, «Трансгрес(і)я» Влада Сорда (Владислав Стафійчук)¹¹⁶, «Грязь Khaki» Сергія Сергійовича (позивний Сайгон)¹¹⁷, «Карателі» Влада Якушева, «Позывной «Кассандра»: лето-2015» Оксани Чорної, «Путь домой» Олексія Пайкінта, «Життя після 16.30» Олександра Терещенка, «А мама зрозуміє... Крим 2014: Не вигадані історії» Леоніда Матюхіна та ін. відкарбували етапи самоосмислення безпосередніх учасників ООС в епосі «гібридної війни». Чисельність видань, що вийшли з-під пера учасників і свідків російської військової агресії, швидко зростала: якщо 2016 р. світ побачило кілька видань, то на початок 2018 р. авторами 36 з-понад 170 книг про війну були ветерани. Корпус

¹¹² Дід Свирид став автором «Історії від Діда Свирида», мета якої полягала в реконцептуалізації та актуалізації української минувшини. Книжка мала чималий успіх. Виручені від продажу гроші автор витратив на реанімобіль, відправлений на передову. Див.: Книга українського блогера допомогла купити медтехніку для армії. URL: https://mobile.facebook.com/story.php?story_fbid=232613927106804&id=174317282936469&ft_top_level_post_id.232613927106804%3Aatl_objid.232613927106804%3Athid.174317282936469%3A306061129499414%3A3%3A0%3A1475305199%3A-7560441281914177782

¹¹³ Однією з перших помітних публікацій стала книга Юрія Руденка «Психи двух морей» 2016 р., де від імені ізраїльської журналістки розповідалось про травень-серпень 2014 р. в зоні АТО. Див., зокрема, сторінку обговорення праці у Фейсбук. URL: <https://www.facebook.com/skolobook>; «Психи двух морей» — от Майдана до Иловайска. *Громадське радіо*. 2016. 16 окт. URL: <https://hromadske.radio/ru/podcasts/kyiv-donbas/psihi-dvuh-morey-ot-maydana-do-ilovayska>; В Києве презентували книгу Юрія Руденка «Психи двух морей». *Укринформ*. 2016. 5 нояб. URL: <http://photo.ukrinform.ua/rus/current/photo.php?id=797166>

¹¹⁴ «Пехота», «Вовче», «Кофе с привкусом пепла», «Психи двух морей» и «Моноліт». В Николаеве презентуваны книги вернувшихся с российской-украинской войны. *INSHE.TV*. 2018. 21 квіт. URL: <https://inshe.tv/video/2018-04-21/326543/>

¹¹⁵ Сторінка книги у Фейсбук: URL: <https://www.facebook.com/toatokniga>

¹¹⁶ Безкоровайная Ирина. Война и мир: 7 книг ветеранов АТО, которые стоит прочесть. *Наш Киев*. 2017. 10 апр. URL: <https://nashkiev.ua/zhournal/del-nye-sovety/voyna-i-mir-7-knig-veteranov-ato-kotorye-stoit-prochest.html>

¹¹⁷ Петров Алексей. О солдатских книгах. *Тверезий погляд*. 2018. 3 серп. URL: <https://tverezo.info/post/64695>

літератури, що віддзеркалювала події 2014—2019 рр., поповнювали безпосередні учасники подій, зокрема волонтери та громадські активісти, політ'язні та журналісти. Зрештою за працями-свідченнями народжувалися мистецькі образи війни: це роман «Доця» Тамари Горіха Зерня, «Подняться после падения» Геннадія Афанас'єва, поезії «Абрикоси Донбасу» Любові Якимчук, «Іловайськ» Євгена Положія, «Тисяча і одна ніч війни» та «Казки на ніч» Руслана Горового, «Художник війни» Максима Бутченка, «Інтернат» Сергія Жадана, «Укри» Богдана Жолдака, «Чорне Сонце» Василя Шкляра, «На языкe Бога» та «Розка» Олени Стяжкіної. Триває робота зі збирання і документування спогадів учасників бойових дій, волонтерів та свідків подій, що нині складають поважний перелік документально-публіцистичних видань¹¹⁸. На початок 2020 р. перелік літератури про війну сягав майже півтисячі позицій, 120 з них були написані військовими¹¹⁹.

Потужні зрушення відбулися в національному кінематографі, чому значною мірою сприяла зміна ставлення влади до проблем санації національного медійного простору та реформування, що допомогло збільшити фінансування національного кіновиробництва. Упродовж 2014—2019 р. за фінансової підтримки держави було знято 173 фільми¹²⁰, що було абсолютним рекордом індустрії часів незалежності, сприяло її модернізації, залученню до співробітництва зі світовими знімальними майданчиками (майже двадцять попередніх років радше йшлося про українські кіностудії як периферію створення російського кіно- й телепродукту) і дало змогу думати не лише про вихід українського кіно зі стану тривалої деградації, а й про ймовірний його ренесанс¹²¹ та й про самоокупність¹²².

¹¹⁸ Книги про російсько-українську війну можна переглянути і завантажити, — УІНП. *Новини Полтавщини*. 2019. 10 лип. URL: <https://np.pl.ua/2019/07/knyhy-pro-rosiys-ko-ukrainsko-viynu-mozhna-perehlianuty-i-zavantazhytu-uinp/>

¹¹⁹ Ганна Скоріна та Марина Рябченко: ветеранська література — це правда про війну та можливість подивитися на своє життя під іншим кутом. *Армія INFORM*. 2020. 11 січ. URL: <https://armyinform.com.ua/2020/01/ganna-skorina-ta-maryna-ryabchenko-veteranska-literatura-cze-pravda-pro-vijnu-ta-mozhlyvist-podyvytysya-na-svoeye-zhyttya-pid-inshym-kutom/>. Найбільший представницький перелік книг про війну див. на сторінці: URL: <https://www.facebook.com/uruloka/posts/2438115969595088>

¹²⁰ Вимагаємо від влади забезпечити належну підтримку українського кіно — Петро Порошенко. *Європейська Солідарність*. 2020. 12 серп. URL: <https://eurosolidarity.org/2020/09/12/vymagayemo-vid-vlady-zabezpechytu-nalezhnu-pidtrymku-ukrayinskogo-kino-petro-poroshenko/>

¹²¹ 2016 р. бюджет Держкіно становив 256 млн грн (\$10 млн). 2017 р. він зріс удвічі — до 513 млн грн (\$19,3 млн), 2018 р. він склав 518 млн грн (\$19,2 млн). 2016 р. Держкіно підтримало 109 проєктів, 2017 р. — 208, 2018 р. разом із Мінкультом та Українським культурним фондом — 292. Водночас на виконання всіх напрямів, передбачених законом «Про державну підтримку кінематографії» (де йдеться не лише про виробництво, а й професійну освіту, прокат та фестивальну діяльність), потрібно учетверо більше коштів. Див.: Український кінематограф сьогодні: є підстави для оптимізму. *delo.ua*. 2019. 13 янв. URL: <https://delo.ua/lifestyle/ukrajinskij-kinematograf-sogodni-pidstavi-dlja-349156/>

¹²² Українське кіно: 2 мільйони проданих квитків та перші великі прибутки. *Українформ*. 2019. 23 січ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2625326-ukrainske-kino-2>

Справжній вибух цілком прогнозовано стався в українській кінодокументалістиці, що не втрачала свого високого рівня в часи найглибшого занепаду індустрії. У документалістиці Ігоря Померанцева та Лідії Стародубцевої «Ампутація» (2018) про військових, які внаслідок війни втратили частину тіла, але не віру в життя ¹²³, «Добровольцях Божої чоти (The Ukrainians)» (2015) Леоніда Кантера та Івана Яснія про Батальйон «Добровольчий український корпус» (ДУК) в обороні Донецького аеропорту та боях за Піски, стрічці «Міф» ¹²⁴ (2018) Леоніда Кантера та Івана Яснія про Василя Сліпака, загиблого у боях за смт. Луганське, відзначеній 2018 р. нагородою *DOK Leipzig* «видатному східноєвропейському документальному фільму» від журі телеканалу *MDR*, стрічці Аліни Горлової «Явних проявів немає» про посттравматичний стресовий розлад у жінки, що повернулася з війни до мирного життя, картині Світлани Ліщинської, Аліни Горлової та Ірини Цілик «Невидимий батальйон» (2017) про жінок на війні, як і в інших українських кінодокументах епохи, власне, розкривалися найприкметніші риси ментального транзиту української нації в епоху гібридних викликів. Вищій нагороді американського фестивалю незалежного кіно *Sundans* удостоєна стрічка Ірини Цілик «Земля блакитна, ніби апельсин» (2020) про життя багатодітної Ганни та її дітей у зоні постійних бойових дій у Красногорівці. Фінальна фраза з фільму «Добровольці Божої чоти» — «Люди витримали, не витримав бетон» — стала крилатою, оскільки не лише екстрагувала національну героїку, а й найбільш влучно визначила спроможність українського національного характеру вистояти в екзистенційних випробуваннях.

Однак невдовзі суспільний катарсис спричинився якісним зсувам й у художньому кіно. Народився позбавлений пафосу та ідеологічної ангажованості новий для вітчизняної кінематографії жанр: ветеранське кіно. «Першою ластівкою» стала картина «Іловайськ 2014: Батальйон Донбас» (2019), знята за задумом командира штурмової бригади батальйону Тараса Костанчука (позивний «Бішут») на благодійні пожертви та внески. Сценарій фільму на основі історій бійців написав Михайло Бриних, режисував Іван Тимченко. Іловайська трагедія розкривалася в ньому очима безпосередніх учасників подій (Тарас Костанчук у фільмі зіграв головну роль) і реалізувала право суспільства на створення власного дискурсу війни.

Зрештою в переважній більшості картин про війну ідеться не про геополітичну ситуацію та політичні стратегії влади країн-агресора / жертви, а про переосмис-

miljoni-prodanih-kvitkiv-ta-persi-veliki-pributki.html; Пилипенко Г.-Г. Українське кіно: вектор прориву. *Урядовий кур'єр*. 2020. 15 лют. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/ukrayinske-kino-vektor-prorivu/>

¹²³ «Ампутація» — про те, як музи кричать і плачуть. Книга історій неоголошеної війни. *Волинь*. 2020. 19 лютого. URL: <https://www.volyn.com.ua/news/146443-amputatsiia-prote-iaak-muzy-krychat-i-plachut-knyha-istorii-neoholoshenoj-viiny>

¹²⁴ Перша премія на фестивалі *Figueira Film Art Festivaly* у Португалії, переможець третього кінофестивалю «*Ukraina!*» у Варшаві, кращий документальний фільм на другому кінофестивалі *Liffi India Filmotsav* 2018 р., премія «Золота дзиґа» 2019 — «Міф»: життя та смерть Василя Сліпака. *Zaxid.net*. 2018. 8 лют. URL: https://zaxid.net/mif_zhittya_ta_smert_vasilya_slipaka_n1448597

лення картини світу та себе в ньому в момент перебування на межі життя і смерті. Про ціннісні домінанти оборонців і визволителів та моральне падіння агресора розповідають автори нового українського кіно про російсько-українську неоголошену війну. Високі відзнаки міжнародних форумів засвідчують, що проблематика, порушена в стрічках, та рівень її мистецької подачі відповідають найвищим світовим зразкам. Це, зокрема, фільм «Іній» (2017, за участі Ванеси Параді), висунений на «Оскар» від Литви, що виступила співучасником його створення разом із Україною, Польщею та Францією; антиутопія Валентина Васяновича «Атлантида»¹²⁵ (2020), нагороджена низкою відзнак, серед яких — приз програми «Горизонти» Венеційського кінофестивалю 2019 р.; висунутий на Оскар створений сумісно з Ісландією та Францією фільм «Гірська жінка: на війні» (2018); екранізація роману Сергія Жадана «Ворошиловград» — фільм «Дике поле» (2018) Ярослава Лодигіна. Національним претендентом на «Оскар» 2019 р. стала стрічка Нарімана Алієва «Додому», що отримала Гран-прі 15-го Бухарестського кінофестивалю, приз за найкращий іноземний фільм 7-го міжнародного Босфорського кінофестивалю та «Золотий Дюк» 10-го Одеського МКФ.

Порівняно з попередньою чвертю сторіччя незалежності, коли протягом року виходило лише кілька картин вітчизняних кіно-митців, ідеться про кількісне і якісне прирощення індустрії, а саме мистецьке відродження. На користь цього свідчить жанрове різноманіття: від традиційного для фільмів воєнної тематики екшену, приміром «Позивний Бандерас» (2018) Зази Буадзе до притчі-фарсу «Донбас» (2018) Сергія Лозниці та філософської притчі Анастасії та Марії Старожицьких «Війна химер» (2017). Поява фільмів високої ноти чуття та розуміння людської сутності є оптимістичним симптомом суспільного життя загалом. Від початку 2014 р. українське суспільство, мистецтво зокрема, переживають ментальний і ціннісний катарсис, що зрештою і віддзеркалюється в мистецьких формах. Тішить, що українське кіно не лише є спадкоємцем національного естетичного та філософського кіно Довженка — Параджанова, а й шукає і знаходить нову мову для адекватного і високого самоосмислення в добу постправди.

Війна, оголивши суспільні нерви, спричинила небачений викид суспільної енергії, що супроводжувався величними спалахами творчого прозріння й натхнення. Свого часу сотні тисяч переглядів і поширень набрав вірш Анастасії Дмитрук «Нікогда мы не будем братьями»¹²⁶, написаний у відповідь на агресію Росії та загарбання Криму.

Як би не війна, може б і не народився талант української письменниці й публіцистки Олени Степової. Ось як сама вона описувала неочікуваний для неї са-

¹²⁵ Премія секції *Orizzonti* за найкращий фільм, Венеційський кінофестиваль, 2019; Гран-прі міжнародного кінофестивалю *Les Arcs Film Festival* (Франція), 2020; Гран-прі *Tromsø International Film Festival* (Норвегія), 2020; Гран-прі міжнародного кінофестивалю «Лістапад» (Білорусь), 2020; Спеціальний приз журі міжнародного кінофестивалю у Токіо (Японія), 2020; Премія за найкращу операторську роботу на міжнародному кінофестивалі у Севільї (Іспанія), 2020.

¹²⁶ URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Qv97YeC563Y>

мої прихід музи: «Вона прийшла до мене в смутні, не усім зрозумілі часи АТО і ЛНРу. Гадаю, ці страшні й лякливі аббревіатури, ще довго будуть приходити мені в нічних кошмарах, але, як кажуть, лихо не без добра. Тому, напевне, Муза, це єдине, за що я буду вдячна Російським ГРАДАМ і ЛНРівському присмерку. Хоча й не приходила вона до мене, так, прибилася, видно, відкинута з хмаринки вибуховою хвилею. Сиділа під кущем жовтих лілій, перелякано здригаючись під час чергового вибуху. Муза буда дещо прим'ятою, з опаленими порохом крильцями, але з гордовито піднятим носиком і тремтливими від обурення губками. Ще б пак, вона не воєнна Муза, вона мирна і лірична, у віночку, з колосочками, а тут таке... а вона в суконці, без каски і броніка. І їй, і мені було лячно. Ми подивилися одна на одну, і вирішили боятися разом... Спочатку це було, як тоооооненький промінець, крізь морок, але до нього почали підтягуватися інші промінці, світло ставало більшим, сильнішим, і ось, вже Мордор став так — мордерочок, ГРАДи і БУКи стали градами і бьяками, сутінки почали задихатися і танути. І ось ми дописалися, що відчуваемо, що ми, тут у підвалі, на Донбасі — це МИ, і МИ — Україна! Величезна така, чиста, світла, і нас багато, так, таких, що бояться, але роблять, працюють, пробачають, помиляються, каються, моляться, ЛЮБЛЯТЬ! І це світло підхопило мене, зігріло і заспокоїло, воно чітко сказало мені: ВСЕ БУДЕ УКРАЇНА!»¹²⁷.

Далі були сповнені вселенською мудрістю пости з переднього краю війни, які брали за живе сотні тисяч українців. Вони увійшли до книжки «Все будет Украина!»¹²⁸, завдяки якій трагедія Сходу України стала зрозумілою і близькою далеко за її межами. Подорожуючи з книжкою містами країни, авторка багато зробила для налагодження порозуміння між регіонами, розвінчання хибних стереотипів, ламання гібридних технологій «іншування». Та й зараз продовжує свою місію на сторінках власного блогу, сторінок у соцмережах, співпрацюючи з масмедіа і недержавними проектами (зокрема «ІС»).

«...Звісно, не надто добре, що всі ці речі активізовані війною, але добре, що війна не примушує людей мистецтва мовчати. Мені страшенно симпатичні нові тенденції, — зазначав в одному з інтерв'ю Сергій Жадан. Виявилось, що купа людей, причетних до мистецтва, мають свою позицію. Що вони не просто замкнуті в своїх колах, капсулах. Їм цікаве життя країни. Не йдеться про політиканство, про підтримку тих чи інших політиків. У нас багато чого цікавого відбувається, і ця війна, думаю, змінює культурну парадигму України»¹²⁹. Споглядаючи приголомшливу динаміку культурного життя України в умовах війни, важко з цим не погодитися.

Війна показала українському загалу нових, цілком реальних героїв українського спротиву новітньої доби, Голгофа і подвиг яких прикметно задокументо-

¹²⁷ Олена Степова. О Музе. Она пришла ко мне в смутные... Facebook. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=700122130060231...0

¹²⁸ Степная Е. (Степова О.) *Все будет Украина!* Киев, 2014.

¹²⁹ Кіртока В. Сергій Жадан: «Я вилітав з донецького аеропорту 3 травня. Літак на Київ був забитий журналістами та бізнесменами, які тікали». *Цензор. НЕТ*. 2016. 26 берез. URL: https://censor.net/ru/resonance/378396/sergyi_jadan_za_viltav_z_donetskogo_aeroportu_3_travnya_ltak_na_kiv_buv_zabityi_jurnalstami_ta_bznesmenami

вані численними засобами комунікації не лише з української, а й протиборчої сторони. Це легендарний командир Севастопольської бригади тактичної авіації Повітряного командування «Південь» Юлій Мамчур, панотці низки християнських церков, зокрема і протестантських¹³⁰, пересічні громадяни, представники, як з'ясувалося, реальних політичних еліт, такі як Володимир Рибак¹³¹, правозахисники, волонтери, лікарі, науковці й митці, як загиблий Василь Сліпак¹³², котрі не лише самі протистояли вбивчій силі війни, а й генерували смисли, що дають наснагу пересічним українцям боронити свою землю і боротися за її майбутнє.

У відповідь на виклики часу постав громадський рух на чолі з освітянами, які змушені були евакуюватися з окупованих територій Донецької та Луганської областей і нині працюють над розробкою дорожньої карти повернення української освіти на визволені території та її деокупації (громадський рух «Деокупація. Повернення. Освіта»¹³³). Цілком слушною є думка про визначний вплив освітніх проєктів стосовно реінтеграції населення названих територій у культурний простір України: «Якщо на Донбас не повернеться українська освіта, там утвориться інтелектуальне гетто, і сценарій реваншу проросійських сил буде присутній там завжди»¹³⁴.

Новим явищем стало культурне, інформаційне й духовне волонтерство, як антитеза патрональності держави, як виклик владі і відповідь на поклики часу. Варто наголосити: не масова культура, а носії високої культури і мистецтва взяли на себе місію тримати лінію оборони на культурному фронті, мобілізувати й надихати суспільство та воїнів, тоді як вчорашні «зірки» й «народні артисти» демонстрували відразливі форми банальної бездуховності, прикриваючись розмірковуваннями про аполітичність.

Безпрецедентно важливим суб'єктом популяризації символічних вимірів українства став волонтерський рух. 2014 р. громадські активісти у різних населених пунктах організували численну кількість проукраїнських заходів, що були присвячені національному вбранню (паради вишиванок), національному прапору (автопробіги, вивішування прапорів на балконах будинків, перефарбування у кольори національного прапора мостів та інших елементів міської інфраструктури), ідеї національної єдності та непорушності кордонів України (флешмоб

¹³⁰ Александр Хомченко: «Когда вывели на расстрел к яме, заполненной убитыми, перед глазами пролетела вся жизнь». *Факты*. 2016. 8 апр.

¹³¹ Володимир Рибак (1971—2014) — депутат Горлівської міської ради від ВО «Батьківщина», Герой України, вбитий у Слов'янську за те, що намагався встановити український прапор на будівлі Горлівської РДА.

¹³² Василь Сліпак (1974—2016), оперний співак, соліст *Opéra de la Bastille*, волонтер, доброволець 7-го батальйону ДУК «Правий сектор» (позивний «Міф»).

¹³³ Деокупація. Повернення. Освіта. *Фейсбук*. URL: <https://www.facebook.com/groups/deooccupation.education>

¹³⁴ Если не строить свое образование на Донбассе, нам навязут чужое, — профессор. *Громадське радіо*. 2016. 25 січ. URL: <https://hromadske.radio/ru/podcasts/donbass-za-l-pouabrya-chast-pervaya/esli-ne-stroit-svoe-obrazovanie-na-donbasse-nam-navyazhut-chuzhoe-professor>

«Карта України», що потрапив у національну Книгу рекордів), прямої фінансової допомоги через смсблагодійництво. Соціальні мережі трансформувались у майданчик масового патріотичного флешмобу: мешканці Криму й тимчасово окупованих територій фотографували свої паспорти з написом «Врятуйте людей Донбасу» або «Крим — це Україна»¹³⁵.

З-поміж найзнаніших проєктів такого ґатунку є «Народний тил», «Крила Фенікса», «Повернись живим», «Армія SOS», «Крим SOS», «Фролівська 9/11», «Станція Харків», «Відповідальні громадяни», діяльність яких спрямована на допомогу учасникам АТО / ООС, переселенцям та жителям прифронтової зони¹³⁶. «Урешті, віковий ментальний архетип українця «моя хата скраю» здобув дієву ціннісну опозицію у виборі / визначенні стратегії індивідуальної поведінки в соціальному полі»¹³⁷.

Якими б запеклими не були ідеологічні баталії впродовж першого року агресії на Сході, нині можна констатувати: послідовна діяльність волонтерських рухів та організацій у соціальних мережах стабілізували інформаційний простір на засадах культивування патріотичних почуттів та належності до спільноти єдиної держави.

Вагому роль у реконцептуалізації ідентитетів української нації відіграли також громадські організації, що з'явилися в післямайданну добу з метою здійснення тиску суспільства на владу заради невідкладних реформ і подолання корупції. Це, зокрема, «Громадський люстраційний комітет»¹³⁸ (zareestrovaniy 2014 p.), який виступав за заборону скомпрометованим державним посадовцям обіймати державні посади. Активісти організації переконані, що «надання громадськості відкритої інформації про посадовців, які не мають права працювати на державних посадах, — важливий інструмент, що надасть змогу запобігти незаконним призначенням та забезпечить поступове очищення державних установ від кадрів колишнього злочинного режиму»¹³⁹.

Подолання владою і суспільством ідеології подвійних стандартів, безумовно сприятиме оздоровленню країни, налагодженню довіри і взаємодії між ними, без чого сподівання на вихід із замкненого кола хронічної соціально-економічної й суспільно-політичної кризи залишатимуться марними. Не менш важливими є послання, які транслюють патріотичні громадські організації — заклики до солідаризації суспільства на засадах пацифізму та гуманізму у логічному ланцюгу: «мирний Донбас — єдина Україна — громадянський діалог». У березні 2014 р. громадські організації, політичні партії, ініціативні групи Донбасу заявили про

¹³⁵ Патріотичні флешмоби: кожен висловлює любов до України по-своєму. *Гурт*. URL: <http://www.gurt.org.ua/news/recent/23267/>

¹³⁶ Самые значимые волонтерские инициативы года. URL: <http://www.theinsider.ua/lifestyle/geroyam-slavasamy-znachimye-volonterskie-initsiativy-goda/>

¹³⁷ *Суперечності ідентичностей в Україні...* С. 114—115.

¹³⁸ Громадський люстраційний комітет. Офіційний сайт. URL: <https://web.archive.org/web/20150601025003/http://lku.org.ua/>

¹³⁹ Там само.

утворення в м. Донецьк Координаційного комітету патріотичних сил Донбасу (ККПСД), у Маніфесті якого зазначалося: «Ми, російськомовні патріоти України в Донбасі, об'єдналися із метою запобігання розколу країни, захисту нашого регіону і недопущення втягування його в громадянський та військовий конфлікт. Заявляючи про вірність нашій Батьківщині, Україні, ми беремо на себе координацію патріотичних сил у регіоні та допомогу владі у встановленні стабільності, законності та запобіганні громадського протистояння»¹⁴⁰.

Потужна духовна робота, що унаочнює тектонічні зрушення в культурних елітах, триває. Не всі її вияви вітальні чи «рафіновані», окремі різко негативні, утім, з усією очевидністю переосмислення базових засад державо- й націєтворення зачепило найширші кола культурної еліти, не обмежуючись теренами України. Це засвідчує безліч публікацій, мистецьких подій, культурних проєктів, потужний підйом української драматургії¹⁴¹ та театру (одним з найпотужніших явищ останнього часу стала документальна вистава «Щоденники Майдану» Андрія Мая та Наталі Ворожбит), піднесення українського кіно, яке вже називають «українською новою хвилею»¹⁴², Київські бієнале, програми Мистецького Арсеналу, Кмитівський музей образотворчого мистецтва ім. Буханчука («кмитівський феномен») та ін.

«З кожним роком стабільно зростає коло людей, зацікавлених у культурному процесі...», — зазначали Ольга Балашова, Лизавета Герман, Марія Ланько, — Однак ці очевидні успіхи не можуть приховати головного: українська культурна сфера розвивається спорадичними безсистемними ривками (найчастіше в невідомому напрямі), а іноді й взагалі нагадує змагання в стрибках угору, не схожачи з місця»¹⁴³. Проаналізувавши культурні тенденції останніх років, авторки дійшли висновку, що проблеми сучасного культуротворення укорінені в автономному існуванні державних інституцій, що мають опікуватися культурною сферою, і реальним культурним поступом, що відбувається вже чверть століття на волонтерських засадах. За цей час змінилося кілька поколінь ентузіастів, які створювали фестивалі, бієнале, колекції, архіви тощо. Їхня робота мала успіх, однак вже на сході першого покоління 1990-х років стало зрозуміло, що разом із ними втрачаються їхній досвід і знання, отже, не формується культурна пам'ять, інтелектуальна традиція і тяглість ефективної практики, які, власне, і складають основу відповідального суспільства, що розвивається. Натомість державні інституції своєю роботою культивують радянські практики у відносинах між митцями та державою, які не просто архаїчні, а й руйнівні для справжньої культури. Отже,

¹⁴⁰ Патриотические силы Донбасса организовались и скоординировались. Маніфест. *Остров*. URL: <http://www.ostro.org/general/politics/news/440118/>

¹⁴¹ Розвиток української драматургії унаочнює, зокрема, десятирічна історія фестивалю сучасної драматургії «Тиждень актуальної п'єси», учасниками якого стали понад сотня авторів.

¹⁴² Дар'я Онищенко: «Нам треба бути дуже обережними і чутливими до такої речі, як патріотизм». *Тиждень.ua*. 2020. 26 серп. URL: <https://tyzhden.ua/Culture/247023?fbclid=IwAR2NK4gW2UEfZlVV8T1rQh32xEse7sfWY-5HH2f6Pnfnr8becorT4ymoqa8>

¹⁴³ Ольга Балашова, Лизавета Герман, Марія Ланько. Системний сбой: 3 помилки, котрі не дають культурі розвиватися. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2016/02/5/207630/>

центральним завданням сучасності у сфері культуротворення виступає невідкладність реформування відносин між культурною сферою, державою і суспільством. Навряд чи вивільнення творчої енергії суспільства від регламентувального тиску державної машини буде простим, однак воно назріле.

Не менш нагальним завданням є вивільнення суспільства від шкаралупи масової культури з її розтлінним впливом та санація масмедійного простору від енергетики розбрату і безкультур'я.

Наскільки важливо розірвати кругову поруку політичних еліт та монополію підпорядкованих їм масмедіа на генерування екзистенційних смислів українського суспільства засвідчила суспільна дискусія, що розгорнулася навколо закриття шоу С. Шустера «Свобода слова». З цього приводу чи не найепатажніший персонаж соціальних мереж Циля Зингельшухер висловила так: «Можна дорікати нашому підзахисному багато в чому, і автором цих слів, який зовсім позбавлений такого недоліку як політкоректність, це робилося не раз і з презирливою відразою. Але заради справедливості. Жоден з популярних політичних ТВ-проектів крайньої десятирічки не дав країні більшої кількості одкровень... Він дав. На тлі чвкотливих мутантів, він показав інше телебачення. Де, втискуючись поміж партером та гальоркою, з'явилися політики нової України. Виставляючи на посміх уродів, він спростив інформаційно-понятійне травлення плебсу. Він зловживав протиставленнями, накручував дисонанси і розхитував резонанси. Але й лікував від сліпоти наївних, зривав покрови з нагримованих і надавав можливість самовикриття облудливим... Нехай Шустер залишиться. Заборона на роботу журналістів — висосаний з шоколадного батончика привід.

Нехай Шустер піде. Тоді його місце швидше займуть нові, українські, харизматичні, освічені і сміливі журналісти. Завоюють свою аудиторію, зроблять собі ім'я і доведуть, що країна одужує. Незважаючи на колотнечу біля телефонного апарату десь на Банковій чи Грушевського зі списком погроз і спецназами в дорогих шарпетках на вибір.

Не всім дано допригнути до найвищої планки в журналістиці, яку встановив в нашій країні Георгій Гонгадзе. Та й краще, аби не було більше людей, які повторили його долю. Да минує чаша сія шукачів істини в модерній Україні, і нехай наші гострі на язик аналітики, прискіпливі слідчі та хитромудрі інтерв'юери ніколи більше не стають на таку небезпечну грань професії. Нехай ті, що прийдуть слідами суперечливого італійсько-канадсько-українського журналіста, пам'ятають — почнуть мір'яти їх чесність і незалежність його мерилом, шкалою Шустера, перевіряючи багатократно на присутність подвійного дна. Навіть визнані корифеї в стандартах професії не мають індульгенцій у стандартах порядності. Про це слід завжди пам'ятати українським журналістам»¹⁴⁴.

Наразі нагадаємо, що на початку 2015 р. Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна — 2020» одним з пріоритетів розвитку

¹⁴⁴ Циля Зингельшухер: По шкале Шустера. *site.ua*. URL: <https://site.ua/zilya.singelschucher/3626-po-shkale-shustera/>

України назвав вектор гордості — забезпечення взаємної поваги і толерантності в суспільстві, гордості за власну державу, її історію, культуру, науку, спорт¹⁴⁵. Культура названа в документі «найпершою гарантією єдності України», «зброєю у протистоянні спробам розмивання національної ідентичності»¹⁴⁶. Згодом Постановою Верховної Ради України 11 грудня 2014 р. була затверджена Програма діяльності Кабінету Міністрів України, що містила розділ «Нова культурна політика». З 14 пунктів, зазначених у Коаліційній Угоді, до переліку засад «Нової культурної політики» увійшли три: розроблення та реалізація Стратегії української гуманітарної політики (2015), розробка та сприяння ухваленню Закону України «Про національний культурний продукт» (2015), залучення нових джерел фінансування культури (2015—2016). Уряд доручив Міністерству культури України до 30 вересня 2015 р. розробити і передати до КМУ «Стратегію культурної політики України», а до 30 листопада разом з іншими відомствами — «Стратегію української гуманітарної політики». Однак далі декларацій справа не зрушила.

Протягом десятиліть незалежності найгострішим аспектом суспільно-політичного життя України залишалося мовне питання. Навколо нього оберталися передвиборні платформи практично усіх політичних партій. Жодна з них не оминула спокуси підвищити свій рейтинг, проголосивши, що саме вона вирішить мовне питання в Україні раз і назавжди. Тим часом вирішити мовне питання в принципі неможливо, бо це питання не політики, а щоденної комунікативної та культурної практики. Політтехнологи зробили його важелем політичної боротьби, безпосередньо не пов'язаним із реальною сферою етномовного життя. Саме воно в часи передвиборчих гонок використовувалося як потужний мобілізаційний фактор, негативний за своїм навантаженням — такий, що активізував архетипічні матриці мислення й архетипічні ж форми соціальної організації та поведінки. Саме в такий спосіб питання, що упродовж років перебувало на маргінесі рейтингу життєвих пріоритетів донбасівців, раптово перетворилося на альфу та омегу «русской весны».

Скасування в лютому 2014 р. так званого закону Ківалова — Колесниченка¹⁴⁷ спрацювало як детонатор. Хоч Закон «Про визнання таким, що втратив чинність, Закону України “Про засади державної мовної політики”» підписаний не був, і відповідно, не набув чинності, деструктивна роль непродуманого політичного рішення виявилася жахливою. За висновками Центру Разумкова, це було головною помилкою сформованої після Майдану-2014 влади. Фактично політично інструменталізоване мовне питання послужило одним із каталізаторів подій на Сході України. На внутрішньому рівні воно було використано приводом і аргументом на користь сепаратистських рухів на Сході та Півдні України. На зовнішньому —

¹⁴⁵ «Стратегія сталого розвитку “Україна — 2020”»...

¹⁴⁶ Інформаційна довідка щодо моніторингу, проведеного активістами Громадянського руху «Відсіч»...

¹⁴⁷ Рада отменила языковой закон Кивалова-Колесниченко — портал ... URL: https://lb.ua/news/2014/02/23/256787_rada_otmenila_yazikovoy_zakon.html

не лише розв'язало руки в нагнітанні в Росії істерії навколо захисту прав росіян і російськомовних, а й спричинило негативну реакцію європейських урядів і міжнародних організацій. Верховний комісар ОБСЄ з питань національних меншин А. Торс заявив, що скасування мовного закону може призвести до дестабілізації України та загострення ситуації, особливо в контексті тих регіонів, де мовне питання є приводом для серйозних суперечностей¹⁴⁸. Своє занепокоєння стосовно закону висловили Болгарія, Греція, Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина та Чехія. У квітні 2014 р., з огляду на ймовірні негативні наслідки подальшої ескалації конфлікту, О. Турчинов і А. Яценюк оприлюднили спільну заяву, в якій йшлося про закріплення спеціального статусу для російської мови та про її захист¹⁴⁹. Фактично з аналогічною позицією у Проекті «Меморандуму національної єдності» виступила Партія Регіонів¹⁵⁰. У червні 2014 р. Президент вніс на розгляд Верховної Ради України проект змін до Конституції щодо повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування, в якому російській мові надавався «спеціальний статус»¹⁵¹. Наголошуючи на відсутності терміна в українському законодавстві, група народних депутатів подала звернення до Конституційного Суду України щодо його відповідності Конституції України. Попри періодичні демарші політикуму навколо мовного питання, доводиться констатувати, що в умовах російсько-української війни та окупації Криму державна мовна політика на сході України фактично стагнує. Це підтвердили і дані дослідження «Мовна складова гібридної війни»¹⁵². Тим часом на загальнонаціональному рівні гасло «Єдина країна — *единая страна*» упродовж 2014 р. домінувало на заставках телевізорів, на банерах та білбордах: стабілізувати ситуацію доводилося пожежними методами. Прагнення дотримуватися принципів мовної толерантності засвідчувало й звернення Президента російською мовою до громадян сходу країни.

В Українській державі мовна єдність не обов'язкова, однак, як цілком слушно зауважують експерти, за проблемою мови постає проблема національної самосвідомості та самоідентифікації. На урочистій церемонії підняття Державного прапора України на Софійській площі в Києві Президент України П. Порошенко заявив, що російською мовою Україну люблять не менше, ніж українською¹⁵³,

¹⁴⁸ Скасування закону про мови дестабілізує Україну, — ОБСЄ. 25.02.2014. URL: <http://www.pohlyad.com/news/n/39887>

¹⁴⁹ Спільна заява в. о. Президента України, Голови ВРУ О. Турчинова та Прем'єр-міністра А. Яценюка. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-mQZWWVaOwg>

¹⁵⁰ Проект Меморандуму національної єдності Верховної Ради України. Проект ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. 18.04.2014. URL: <http://partyofregions.ua/ua/news/53510b09f620d2d20d0000b9>

¹⁵¹ Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51513

¹⁵² Сприйняття пропаганди залежить від вибору мови. *Нові дослідження*. URL: <https://hromadskeradio.org/.../spruyunuyattu-propagandy-zalezhyt-v...>

¹⁵³ Президент також наголосив, що за мовною ознакою українців вже ніхто і ніколи не розколе. URL: <http://tsn.ua/ukrayina/rosiyskoju-movoyu-ukrayinu-lyublyat-ne-menshenizhukrayinskoju-poroshenko-364439.html>

наголосивши водночас, що «українська мова як єдина державна мова є надзвичайно важливим консолідуючим чинником суспільства і держави»¹⁵⁴.

Проте, якими б виваженими не були заяви високопосадовців, про стабілізацію суспільного дискурсу навколо мовного питання не йдеться. Можна говорити лише про тимчасовий мораторій в умовах суспільної мобілізації навколо завдань АТО / ООС. Водночас причини періодичного загострення цього питання не усунені. Суспільство генерує як твердження про «патріотичну русифікацію» постреволуційного періоду, зазначаючи, що під благородними гаслами «єдності країни» й далі «унормовуватиметься» мовне поле суспільства таким чином, щоб українська мова не дуже «утискала права» російськомовних патріотів¹⁵⁵, так і протилежний спектр думок¹⁵⁶.

Наостанок варто зупинитися на культурних аспектах процесів загальнонаціональної інтеграції й націєтворення, що є нерозривно пов'язаними. Варто наголосити, що упродовж незалежності Київ не спромігся запропонувати суспільству й забезпечити неухильне запровадження в життя програми поступального культурного, зокрема гуманітарного, розвитку з привабливими для регіонів об'єднавчими

¹⁵⁴ Позачергове послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України». 27.11.2014. *Сайт Президента України*. URL: <http://www.president.gov.ua/news/pozachergove-poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-rad-34118>

¹⁵⁵ Марусик Т. Чімі «молитвами» закон Колесніченка-Ківалова живе й перемагає. URL: <http://vysnovky.com/analytics/politics/1729-chijimi-molitvami-zakon-kolesnichenka-kivalova-zhive-i-peremagaje>

¹⁵⁶ Зокрема, Юрій Винничук акцентує увагу на тому, що після Майдану російська «здобула певні моральні преференції, з якими кожен україномовний змушений миритися». В антитезу Андрій Любка зазначає, що «після Майдану й початку російської агресії ціла країна почала активно спростовувати міфи російської пропаганди про так звані утиски російськомовних, хунту й фашистів. Все б нічого, але на шляху до переконання себе й усього світу в тому, що ми не етнічна, а політична нація, яка може собі дати раду з внутрішньою різноманітністю й двомовністю, нам намагаються нав'язати наявний стан речей як «нормальний», «демократичний» чи «європейський». І коли україномовна людина просто каже, що мовна ситуація в Україні хвора і що наша мова в багатьох сферах — під реальною загрозою, її блискавично оголошують провокатором, який зазіхає на «єдність» країни. Російськомовні патріоти не гребують моральними маніпуляціями, розповідаючи про двомовність Майдану, російську в прифронтових окопах чи журнал Шевченка. Теза проста: якщо хочемо миру в країні — треба якомога хутчіш визнати, що ніякої мовної проблеми немає.

Наприклад, з результатів проведеного *Gfk Ukraine* опитування випливає, що хоч 51 % молодих українців і декларують себе україномовними, та в соціумі солов'їною говорять лише 43 %. Перекладу: кожен п'ятий молодий україномовний українець поза родиною свідомо переходить на спілкування російською. Що це, як не меншовартісність? Наслідки колоніального минулого ще довго даватимуться взнаки, і чимало українців в процесі кар'єрного зростання і/чи урбанізації вибиратимуть панівну російську, бо російськомовні політичні / олігархічні / бізнесові / спортивні тощо еліти, телеканали, журнали й пароплави, радіостанції переконують їх, що ця мова відкриває ширші перспективи. І буцімто культурніше відповісти російською, якщо до тебе нею звернулися. Та й взагалі краще говорити / друкувати / створювати продукт російською, бо тоді більше людей «паймут». Див.: Любка Андрій. І так паймут. URL: <https://zbruc.eu/node/50839>

засадами. Слова управлінських і владних еліт про важливість культурної інтеграції на засадах гуманізму та демократичних цінностей протягом десятиліть, на жаль, лишалися словами, які ані в центрі, ані на місцях ніхто не підтверджував діями. Тим часом ознаки культурної сегрегації виявляли не лише Крим та Донбас (міцні економічні підвалини робили можливою відверту артикуляцію претензій останнього до Києва), а й Закарпаття і Буковина. Ряд проблем на шляху просування загальнонаціональної ідентичності та загальноукраїнського культурного проекту виникало й у решти регіонів. Насправді і розуміння неповторності регіональних культурних проєктів (за винятком хіба що найхаризматичніших — Львівського та Одеського), і шляхів інтеграції на їх основі загальноукраїнського центру тяжіння все ще відсутнє.

Причин цього багато, власне, варто говорити про комплекс причин соціально-економічного, суспільно-політичного та етнокультурного характеру. Акцентовано увагу лише одній з них: і ставлення влади до культури, й інструментарій впливу на неї, й інституційна система цього впливу по суті і за змістом лишуються радянськими. Уряди і Президенти, які змінюють один одного, не вбачають у цьому жодної суперечності. А між тим вона є, і є системотвірною. Культурне життя і культурний розвиток в радянській системі координат наївно вважати повноцінним життям і розвитком, а відносини між культурною сферою та адміністративним апаратом здоровими. Так, радянська влада розбудувала величезну культосвітню інфраструктуру, як зазначають окремі дослідники, найпередовішу в світі. Однак метою радянської влади був не культурний поступ суспільства як такий, а *контрольований владою* культурний поступ. На забезпечення контрольованості процесу витрачалися шалені ресурси, створювалися так звані творчі спілки, спеціальні підрозділи, пропагандистська машина. В радянській системі Міністерство культури та його структурні підрозділи передусім виконували рішення комуністичної партії, спираючись на потужний адміністративний ресурс, оперативність реагування якого зумовлювалася зрощенням партійно-радянського організму. В умовах багатопартійності та постійної зміни політичних векторів така модель не спрацьовує, перетворюючи культурний, зокрема освітній поступ, на ситуативне коливання з однієї крайності в іншу. Поза компартійною моделлю організації державної влади Міністерство культури зробилося малозначущим в умовах хронічної соціально-економічної кризи адміністративним додатком, єдиним завданням якого є перерозподіл (як засвідчує практика, не завжди вдалий) бюджетних ресурсів¹⁵⁷. Ані стимулювати розвиток культури, ані започатковувати нові тренди в своєму нинішньому вигляді структура не спроможна, отож перегляд базових засад її діяльності справді на часі.

¹⁵⁷ Не надто вдалим є й досвід роботи створених на аналогічних засадах Українського інституту книги (2016), Українського культурного фонду та Українського інституту (2017). Щоправда, Український інститут в рамках двостороннього проєкту «Культурний рік Австрії — України» (2019) долучився до організації ретроспективи Кіри Муратової, виставки сучасного українського мистецтва «Між вогнем та вогнем» Аліси Ложкіної та Костянтина Акінши, концертів «ДахиБрахи», *Onuka* та *DZ'OB*. Водночас в Україні було реалізовано кілька програм з перекладу австрійської літератури, музики та кіно.

Варто лише наголосити, що на часі також і вдумлива робота з подолання стереотипів культурної захланності чи, навпаки, культурної першості тих або інших регіонів на користь ідеї цінності всіх і кожного. Згубність попередньої практики виявлена подіями на сході України. Не одне десятиріччя культивувався стереотип про культурну відсталість Донбасу, а тим часом етнокультурне життя регіону в роки незалежності пройшло складний, суперечливий шлях цілком у руслі загальноукраїнських трендів¹⁵⁸. Повсякчасне балансування поміж Західним та Східним цивілізаційно-культурним контекстом на тлі деіндустріалізації та поглиблення соціальної кризи, відсутності матеріальних підвалин розвитку істотно утруднювало його культурний поступ. Нині важко оцінити, скільки можливостей було втрачено внаслідок соціокультурної деградації, дегуманізації простору монопрофільних міст, формалізації та бюрократизації діяльності місцевих культосвітніх закладів і повсякчасного «перетягування каната» в питанні українсько-російської етнокультурної конкуренції. Та попри всі негаразди самобутній поступ Донбасу культурного не припинився. Віддзеркаленням тих складних культурних пошуків, що повільно, але виразно відбувалися на Донбасі за часи незалежності, ставлячи із регіональною різкістю й пристрасною світоглядні й ідентичнісні питання, важливі для його мешканців, була особлива донецька (донбаська) російськомовна літературна школа. За визначенням Володимира Рафеєнка¹⁵⁹, у своїх сутнісних особливостях і образотворчих прийомах — «гоголівська школа — відтворення життя через метафізику. Метафізика — це український контекст; те, чого ...у російських письменників немає»¹⁶⁰. Луганськ став колискою потужної соціологічної школи, що передовсім асоціюється із постаттю Іллі Кононова. Чого лише варті здобутки донецької та луганської історичних шкіл, які попри всі матеріальні негаразди, ідеологічні війни та ціннісні переорієнтації заклали підвалини реальної історії Донбасу. Як засвідчили загальноукраїнські талант-шоу, зокрема «Голос України», Донбас залишається батьківщиною талантів європейського рівня. Світового визнання набули Донецька школа лікування онкології та травматичної хірургії. Усіх здобутків й не перелічити.

Звісно, не слід забувати і тяжких уроків «*русской весны*», яка пройшлася мечем по родинах і долях, зробила вигнанцями сотні тисяч пересічних громадян, у тому числі тих, хто є гордістю України. Але якими б болісними не були б ті уроки, вони роблять Україну сильнішою. Варто лише звернути увагу на той рівень культурного і духовного спротиву, який протиставили вихідці з регіону російській пропаганді.

¹⁵⁸ Див.: Ославська Світлана. Луганськ, якого немає. Репортаж Заборони про підпільну культуру найсхіднішого міста країни. *Заборона*. 2020. 30 черв. URL: <https://zaborona.com/lugansk-yakogo-nemaє/>; Рафеєнко Володимир. Сила людини. *НВ*. 2020. 2 квіт. URL: https://nv.ua/ukr/opinion/kriza-2020-yak-ukrajincyam-perezhit-nelegki-chasi-ostanni-novini-50079652.html?fbclid=IwAR1Rduh6u3M7V_ilOFXe-q2JdzZnnwaFBvKJUAJMYLF9llQ5PWtkezDAZWk

¹⁵⁹ Володимир Рафеєнко — автор романів «*Московский дивертисмент*» і «*Демон Декарта*», лауреат конкурсу «*Русская Премия*».

¹⁶⁰ Донбас, якого ви не знали: любов і поезія під час війни. *Galinfo*. 2014. 13 верес. URL: https://galinfo.com.ua/articles/donbas_yakogo_vy_ne_znaly_lyubov_i_poeziya_pid_chas_viyny_171491.html

Протягом років перебіг суспільно-політичних та етнокультурних процесів у регіоні, час від часу фіксований соціологічними опитуваннями, живив невтішні висновки про те, що сформована під виразним впливом протилежних тенденцій економічна модель Донбасу мала у своїй основі клієнтельну організацію економічних груп на основі особистих залежностей. Як зауважував І. Кононов: «Ця модель стимулювала глибоке соціальне розшарування, ієрархічну підпорядкованість більшості населення незначній меншості та постійну інтенцію насильства»¹⁶¹. Що ж до власного проекту організації політичного простору, то його місцева еліта не виробила. Федералізм, який після 2004 р. частина її обрала своїм прапором, став не більш як ситуаційною реакцією на політичний програв.

За тих умов, як і попереджали соціологи, чималий інтелектуальний і соціокультурний потенціал регіону виявився практично незатребуваним. Вразливість Донбасу Б. Попов вбачав у тому, що його культурна інфраструктура має яскраво виражений техноцентричний характер. Зокрема, ще в 2006 р. він зауважував, що своїми силами Донбас навряд чи зможе створити регіонально зорієнтовані розробки в галузі соціокультурології, ідеології, соціології, в усіх галузях гуманітарного знання, тобто саме те, що, на його думку, становить зміст постіндустріальної парадигми¹⁶².

Події останніх років і підтверджують висновки соціологів, і водночас демонструють просто-таки космічні темпи подолання місцевими інтелектуальною та мистецькою елітами стану своєї багаторічної «замороженості». З одного боку, вони ніколи не були самостійними та самодостатніми, перебуваючи не лише під потужним впливом харизми очільників місцевих олігархічно-управлінських кланів, а й живучи за рахунок їх фінансової підтримки. З позицій обслуги навряд чи можна щось генерувати чи синтезувати. З іншого боку, події «*русской весны*» поставили перед ними ті екзистенціальні питання, які стали локомотивом стрімкої мобілізації та потужної внутрішньої роботи щодо осмислення якісно нового концепту регіональної ідентичності. У цій ситуації варто наголосити, що рівень смислового та гуманістичного наповнення ідей, що генерує частина інтелектуалів, яка перебуває на платформі «Єдина Україна», неспівставно перевищує за якістю інтелектуальний продукт як апологетів платформи «Єдина Росія», так і платформи «Донбас понад усе».

Репрезентантами цієї напруженої роботи інтелекту й вдачі Донбасу стали Сергій Жадан, Олена Стяжкіна, Олена Степова, Денис Казанський, Валентин Торба. Живе й міцніше українське літературне слово, поставлене подіями останнього часу під безпосередній удар. Найяскравішим унаочненням його є Олексій Чупа¹⁶³ — український поет, прозаїк, засновник донецького слему.

¹⁶¹ Кононов І.Ф. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу. *Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє*. Луганськ, 2006. С. 8.

¹⁶² Верменич Я.В. *Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір*. Київ, 2015. С. 54—55.

¹⁶³ Народився 1986 р. в Макіївці. Закінчив Донецький університет (філологія) та Макіївський металургійний технікум (хімік-технолог). Працював машиністом на Макіївському металургійному заводі. Через війну виїхав з рідного міста. Зараз студент *Gaude Polo*

Певне, найголовніший на тепер результат «*русской весны*» полягає не в трагічних наслідках суспільного протистояння, не в зневірі та розчаруванні, не в болях від непоправних втрат, а в раптовій і осяйній силі любові, яка під її впливом прокинулася в сотнях тисяч сердець, що перед тим її не відчували. Принаймні, так гостро.

Йдеться про любов до Батьківщини. Ту любов, про яку Олена Стяжкіна казала так: «Про любов, усвідомлення якої для мене стало несподіванкою. Жила була країна, а виявилось — Батьківщина. Україна. В цій любові немає нічого від материнської парадигми. Жодного «Батьківщина-мати кличе». Є дитяче. Батьківщина як дитя. Як усяке пізнє дитя — поки слабеньке. Багато чого не може, не уміє ще. Спати не дає зовсім. Плаче. І серце стискається так, що немає сил дихати. Колись виросте і, напевне, як усі діти — розчарує. Але вірю, що дасть привід і для радості також. Без цієї віри з дітьми — ніяк. Без віри і тієї самої любові, що довготерпить, не дратується, не помишляє зла, не радіє неправді, а сорадіє істині. Все покриває, всьому вірує, всього сподівається, все витримує»¹⁶⁴. І цілком очевидно, що нема різниці, якою мовою про неї йдеться. Це відкриття рано, чи пізно доведеться зробити й мешканцям Донбасу, навіть попри те, що воно буде пов'язане із чи не найстрашнішою драмою в його новітній історії.

Важливу постановку російського мовного питання озвучив Сергій Жадан, якого, напевно, важко запідозрити в проросійських симпатіях. Відповідаючи на запитання журналіста «Зараз багато митців пише про війну, з'являються нові гурти, що співають воєнні пісні. Відчувається творчий підйом, українці все більше надають перевагу україномовним пісням...», він зазначив: «Коли говорять, що патріот може бути тільки україномовним, це звучить доволі цинічно. Добре бути україномовним патріотом у Львові чи Івано-Франківську. Ми свідомо відкидаємо величезний пласт культурного надбання лише тому, що сформувався стереотип: українська література та культура може бути тільки україномовною. Ми самі себе обділяємо, при цьому даючи величезний козир росіянам. Чому ми маємо від цього всього відмовлятися, якщо це створювалося тут людьми, які люблять цю землю, які лишилися тут жити, які за неї воюють, за неї вмирають?»¹⁶⁵.

У зв'язку з цим варто наголосити: Україна виявилася значно більшою мірою спадкоємицею традицій гуманізму та демократизму кінця ХІХ — початку ХХ ст., аніж путінська Росія. На тлі тотальної деградації масової культури в Росії саме Україна залишатиметься майданчиком відтворення російської демократичної культури, спрямованої в майбутнє. За цих обставин культурна місія української політичної нації не лише в сенсі модернізації українського культурного проекту, а й у розвитку російського в його демократичній інтерпретації, набуває якісного нового істо-

нія у Варшаві. Автор трьох збірок поезії «Українсько-російський словник» (2011), «6» (2011), «Кома» (2015), а також трьох книг прози: «10 слів про Вітчизну» (2014), «Бомжі Донбасу» (2014), «Казки мого бомбосховища» (2014).

¹⁶⁴ Див.: «Русская премия». Стяжкіна Елена, Украина. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=JbnSBMA4mes>

¹⁶⁵ Жадан Сергій. Я вилітав з донецького аеропорту 3 травня...

ричного звучання. У новій своїй історичній інтерпретації постає і процес українського націєтворення. На думку авторів аналітичної доповіді «Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях» (2014), вже в епоху Майдану-2004 відзначалися «паростки формування української політичної нації...», тільки в більш пом'якшеному варіанті. Вже в той період поняття «український» було значно ширшим, ніж певна етнічна група (корінний етнос). Тим самим, уже тоді сформувалася альтернатива проекту «етнічної української нації» та політики «українізації», яка проводилася протягом 1990-х років. Змінилося й функціональне навантаження української мови. Якщо в проекті «Національного Відродження» того періоду вона виступала як мова «державоутворюючого етносу», що обґрунтовувалося шляхом посилення на опозицію «національна більшість/ національна меншина», то «в рамках утопії Майдану українська мова на якусь історичну мить перетворилася на «мову справедливості», до якої можуть бути причетні всі, хто поділяє основні соціальні цінності, похідні від зазначеної базової мегацінності. Саме ця цінність стала сприйматися як основа нової спільноти та традиції, наголошував О. Шевченко, доходячи висновку, що «така спільнота є аналогом «української політичної нації», про необхідність якої твердять упродовж усіх років незалежності України, однак не знаходять реального інструменту формування такої нації. Незважаючи на нетривалий час існування «майданової республіки», ми можемо дійти висновку, що утопічний експеримент Майдану був таким інструментом та міг би бути ним і далі, якби деякі з утопічних цінностей (хоча б частково) були реалізовані на практиці... таким інструментом став Майдан-2014, який поглибив тенденцію до деетнізації української нації»¹⁶⁶.

На очевидність ознак формування політичної нації в Україні вказував і Марк Файнер у статті «Євреї та Майдан»¹⁶⁷. Зокрема, він писав: «Українське суспільство радикалізується в бік націоналізму, але це не примітивний націоналізм початку ХХ сторіччя, а націоналізм громадянський з додатком анархізму, де під «українським народом» маються на увазі люди всіх національностей, що мешкають в Україні»¹⁶⁸.

Візуальним символом процесу стало відео, що облетіло всі українські ЗМІ, на якому харизматичний вірменин Сергій Нігоян, який невдовзі трагічно загинув, натхненно читає вірші Тараса Шевченка. Складно собі уявити більш не стереотипний приклад новочасної української ідентичності та українського патріотизму.

Таких виявів нового мислення, слід визнати, було чимало, зокрема акція, проведена на віче «За єдність України» (Майдан, 23 березня 2014 р.), на якій був розгорнутий прапор Криму, зшитий з прапором України як символ уявної неподільності. На жаль, Україна закарбувала й інші візуальні образи, що піднесли суспільну вагу державних символів: це — тіла загиблих українських солдат, звалені в купу, й брутально прикинуті брудним українським стягом. Те, що уяв-

¹⁶⁶ *Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії...* С. 139.

¹⁶⁷ Файнер М. Євреї и Майдан. *Еврейский обозреватель*. 2014. Февр. URL: <http://jewobserver.com/tochka-zreniya/evrei-i-majdan/>

¹⁶⁸ *Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії...* С. 141.

лялося найманцям, які їх фотографували, ганьбою, насправді унаочнило реальну ціну цього, здавалося б заяложеного, символу державного суверенітету. Постаті тих невідомих солдат і В. Рибака, які заплатили за нього своїм життям, завжди стоятимуть перед очима наступних поколінь українців.

Вже сьогодні можна констатувати, що війна відіграє вирішальну роль у визначенні вектора націєтворення в Україні. Саме під впливом воєнних загроз шальки ваг, що протягом чверті століття безвольно балансували між варіантами етнічної та політичної нації, виразно колихнулись на користь створення політичної нації. Це означатиме не лише невідворотну втрату українськими націоналістами монополії висловлення українських націє- і державотворчих амбіцій, а й загострення внутрішньополітичної боротьби по завершенні збройного протистояння агресору.

Сучасна етнонаціональна ситуація в Україні є чи не найцікавішою в світі з наукової точки зору. В основі сучасних проблем культуротворення перебуває тотальна ціннісна криза та імітаційність суспільно-політичних і правових практик, що виявляються в низці ганебних іпостасей: корумпованості так званої політичної еліти¹⁶⁹ з її розтлінним впливом на масову свідомість, надпотужному тиску агентів зовнішнього впливу (проявляється в широкому діапазоні паннаціональних проєктів від «*руського мира*» до ідеї «Великої Румунії» тощо), нівеляційному тиску глобальної масової культури, живучості тоталітарних суспільних та культурних практик, що перетворюють Україну з властивими їй суспільством і культурою на непересічний феномен сучасного світу.

Проблеми, що супроводжують культурний транзит пострадянського суспільства і націєтворення, без перебільшення можна назвати центральними в суспільно-політичному дискурсі України. Не випадково саме питанням націєтворення, національної ідентифікації, національної держави, національної ідеї присвячена колосальна кількість політичної, соціальної, культурологічної, історичної літератури¹⁷⁰.

У переліку традиційно згадуваних спеціалістами особливостей етнонаціональної ситуації в Україні фігурують ті, що зумовлені тривалим періодом бездержавності, мовно-культурною російською асиміляцією українського населення, перебуванням території сучасної України в просторі різних державних утворень¹⁷¹. На наш погляд, на перший щабель за наслідками для етнонаціональної ідентичності українців та всіх супутніх смислових складників етнонаціонального ландшафту (як ментального, так і фізичного) все ж таки слід поставити радянську

¹⁶⁹ Див.: *Політичні партії України у парламентській виборчій кампанії 2012 року*. Київ, 2013.

¹⁷⁰ Див.: Возняк Т. Будуючи Україну, Галичина і Донбас втрачають себе? *Дзеркало тижня*. 2005. 10 груд. URL: <http://www.zn.kiev.ua/nn/-show/576/52014/>; Гобсбаум Е. *Винайдення традицій*. Київ: Фоліант, 2005; *Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості*. Київ, 2011; Нагорна Л. *Національна ідентичність в Україні*. Київ, 2002; Нагорна Л. *Регіональна ідентичність: український контекст*. Київ, 2008; Нагорна Л. *Соціокультурна ідентичність: частки ціннісних розмежувань*. Київ, 2011; Нагорна Л. *Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії*. Київ, 2012; Степико М.Т. *Українська ідентичність: феномен і засади формування*. Київ, 2011.

¹⁷¹ Кривицька О.В. *Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України*. Київ, 2015. С. 10.

національну політику та комунобільшовицький експеримент загалом. Міра їхнього впливу на базові підвалини етнонаціонального буття всіх складових СРСР, українців зокрема, повною мірою суспільством не усвідомлена.

Порівнюючи сьогоденні події в Україні із ситуацією в Югославії чи Іспанії, аналітики загал не усвідомлюють відстані, яка їх розділяє. Відсутність конфліктів на етнонаціональному ґрунті в Україні після розпаду СРСР підноситься чи не як диво. Натомість варто наголосити, це було абсолютно закономірним: Україна зовсім не випадково вважалася другою за вагою республікою СРСР — оплотом радянської влади і способу життя. І справа полягала не в критикованій демократії русифікованості республіки (хоча русифікація тут просувалася дуже успішно і за результативністю поступалася хіба що аналогічній практиці в Білоруській РСР). Йшлося про тривалу в часі перебудову соціально-економічного базису країни, яка на час описуваних подій міцно закарбувалася в ментальності принаймні трьох поколінь радянських українців. Уніфікація виробничої структури республіки в купі з одним із найвищих по СРСР рівнем індустріалізації знівелював соціально-класову структуру населення. На момент розвалу СРСР селяни та робітники українського, російського, угорського, грецького, татарського і т. і. (усього 134 національностей) походження були однаковою мірою відсторонені від засобів виробництва. Отже, матеріальної основи конфліктів, що могли б набрати (подібно до середньоазійських республік СРСР, де, попри всі намагання союзного керівництва, відзначалася різка сегрегація за національною ознакою, чи країн із зони колишнього впливу СРСР на Близькому Сході та Азії) національного забарвлення, в Україні на той час просто не було.

З одного боку, це надало їй часовий люфт у чверть сторіччя для впорядкування внутрішніх справ у вільній від міжнаціональних конфліктів ситуації. З іншого боку, саме це і виступило безпосередньою основою стагнаційних явищ у процесі націєтворення, болісних і безрезультатних пошуків об'єднаної платформи. Зрештою за цей час підросли регіональні спільноти, що в нинішніх умовах сегрегованості і за національною, і за соціальною ознакою (передовсім зайнятістю населення) становлять новий виклик процесам державо- й націєтворення.

Отже, як вважає В. Степаненко, розмитість української націєтворчої стратегії є наслідком поширеного вузькотехнологічного розуміння етнополітики (і теорії, і практики), суттєвим недоліком якої є недостатня артикуляція та реалізація важливого зв'язку між завданнями політичного націєбудівництва, утвердження демократії та формування громадянського суспільства в Україні. У результаті взаємодія елементів цієї моделі є нерозвиненою, держава — слабкою і лише за формальними атрибутами — демократичною. Щодо третього актора цієї моделі — громадянського суспільства, то воно все ще перебуває у процесі становлення¹⁷². За таких обставин формування сучасної націєтворчої стратегії України можна вважати викликом історії.

Як зазначає В. Євтух, стратегія держави у сфері етнонаціонального розвитку повинна спиратися на досконалі механізми впровадження правничих засад дер-

¹⁷² Степико М.Т. С. 327.

жавної етнополітики та вправну управлінську систему (етнічний, етнополітичний менеджмент), які на сьогодні тільки формуються¹⁷³. Проте нерозв'язана за роки незалежності в Україні проблема національної консолідації не дала змоги сформуватися українській політичній нації, яка народжується нині в умовах жорсткої системної кризи та зовнішньої військової інтервенції.

Суспільний дискурс постійно продукує думки про те, що за чверть століття, на жаль, не вдалося закласти міцні підвалини політичної нації. Натомість, власне, варто казати про те, що їх не можна створити штучно жодними державними заходами чи гаслами на кшталт відомого рекламного заклику В. Януковича «Любіть Україну!». Любити й поважати можна те, що того варте. Тим більше, не на заклик лідерів, які не мають авторитету в суспільстві, і не на заклик органів влади, які щодня дискредитують і себе, і державу. Чи не єдина сила, що може сприяти її формуванню, — це культурна й інтелектуальна еліта, через просвітництво та творення нового культурного обличчя нації. Однак, генеруючи ідейні та культурні засади націєтворення, інтелігенція не спроможна замінити цим щоденної наполегливої роботи над собою саме широких верств народу. Народження нації — то процес властиво природний і є відповіддю на найгостріші виклики навколишнього світу.

Найбільшою проблемою українського суспільства залишається стало непоказний і такий, що виявляє, за висновками експертів¹⁷⁴, тенденцію до постійного зниження, рівень політичної та громадянської культури (йдеться не про показники участі у виборчих кампаніях, а про рівень особистої відповідальності за суспільно-політичні процеси в країні та готовність / неготовність брати участь у корупційних діях). Низький рівень громадянської та політичної культури, що змушує експертів робити невтішні висновки про кишеньковість громадських об'єднань, створюваних владними партіями та органами влади, кризовий стан громадянської ідентичності у фокусі громадських організацій¹⁷⁵, відсутність довіри до інституту громадських організацій як таких є наступним негативним наслідком низької громадянської і політичної культури. Фактично можна говорити про мутацію класичної структури інститутів громадянського суспільства на пострадянському українському ґрунті.

Безпосереднім їх віддзеркаленням є реваншистська та радянфільська риторика, що має в своїй основі ідею зміни культурних орієнтацій населення країни та, як наслідок, — перерозподілу територій. У підоснові живучості названих настроїв перебувають передусім причини економічного характеру: упродовж останнього десятиріччя, на жаль, регіональна економічна сегментація поглибилася, унаслідок чого для частини суспільства примордіальними залишаються ло-

¹⁷³ Євтух В.Б. Сучасна етнонаціональна динаміка українського суспільства: тенденції, закономірності, особливості. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2009. Вип. 1. С. 3—23.

¹⁷⁴ Див.: *Влада, суспільство, громадянин: проблеми взаємодії в сучасній Україні...*

¹⁷⁵ *Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві. Аналітична доповідь*. Київ, 2014. С. 36.

кальні ідентифікації, інструментом захисту яких стають регіональні громадські об'єднання, що спекулюють на темі етнонаціональних спільностей чи, навпаки, відмінностей, дискредитуючи українську громадянську ідентичність¹⁷⁶.

Насправді ми є сучасниками зламного етапу в новітній історії не лише українства, а й східних слов'ян. У шаленій динаміці своєрідного «броунівського руху» культурних подій, явищ, миттєвостей важко побачити щось, окрім всеохопного хаосу випадковостей. Але, як свідчить історія, пройде якийсь час, і вони вибудуються в струнку тенденції новітньої доби, що визначатимуть напрям етнонаціонального життя Європи протягом наступного століття. Знайдуться нові постановки питання про національну і громадянську ідентичність, мовне питання, патріотизм та регіональні культурні проекти в межах загальноукраїнського культурного поля, життєву нагальність завершення процесу суспільного самоусвідомлення й вибір національної мети¹⁷⁷. Зрозуміло, що в розмаїтості постановок у сьогоденному культурному дискурсі дарма відшукувати готових відповідей на ці, без перебільшення, екзистенційні питання. Варто радше казати про перетворення суспільства на величезну етнокультурну лабораторію, де опробовуються промоверсії української культури, що стануть трендовими в найближчій історичній перспективі. За таких умов навантаження, яке припадає на культурну галузь, зростає в рази, так само як і індивідуальна, відповідальність тих, кого прийнято називати культурною елітою.

В Україні взаємини інтелектуальної спільноти й держави традиційно складаються не найкращим чином — почасти через їхню взаємну, загалом характерну для всіх суспільств і держав упередженість, зумовлену різними ціннісними настановами (на чисту істину та суспільні ідеали — в одному випадку, практичний результат та суспільні можливості — в іншому), а почасти — через вітчизняні особливості, зумовлені комуністичною й колоніальною спадщиною, зазначають автори аналітичної доповіді «Влада, суспільство, громадянин: проблеми взаємодії в сучасній Україні». Комуністична спадщина проявляється насамперед у суто утилітарному ставленні владної еліти до інтелектуальної як до своєрідного додатку адміністративної системи. Колоніальна спадщина проявляється натомість у традиційній зорієнтованості владних еліт на метрополітальний культурний простір. Інтелектуальна спільнота упродовж років реагує на це традиційним відчуженням від влади: одні обирають шлях зовнішньої еміграції, інші — еміграцію внутрішню, «трактуючи чинну владу в дедалі різкіших термінах — як «марсіанську», «мафійну», «рейдерську», «окупаційну», тобто не лише політично чужу, а й онтологічно ворожу»¹⁷⁸. Демонстративні відмови відомих інтелектуалів від державних нагород (Л. Костенко, М. Маринович, В. Шкляр), участі у

¹⁷⁶ Там само. С. 35.

¹⁷⁷ Абібок Ю. Олена Стяжкіна: Українськість — це не національність. Годі вже гратися у вихрестів. *Zaxid.Net*. 2010. 2 лют. URL: https://zaxid.net/olena_styazhkina_ukrayinskist_tse_ne_natsionalnist_godi_vzhe_gratisya_u_vihrestiv_n1094943

¹⁷⁸ *Влада, суспільство, громадянин: проблеми взаємодії в сучасній Україні...* С. 29—30.

державних консультативних органах (В. Мусіяка, С. Глузман, А. Курков), будь-яких контактів із державними діячами (О. Забужко, Ю. Андрухович, В. Скурятівський) були проявом нонконформістської течії в українському культурному просторі, що найбільш увиразнилася за каденції В. Януковича. Лунали навіть пропозиції творення «паралельної держави» — за прикладом косоварів, які формували альтернативні, незалежні від югославської держави інституції на знак протесту проти репресивної політики центрального уряду (Максим Стріха).

Однак, якими б яскравими в домайданну добу не були вияви протесту окремих діячів культури на різкий дисонанс між декларованими і впроваджуваними державою принципами культурного поступу та реальними потребами українського суспільства, не вони визначали вектор націєтворення. Дистанція між інтелектуальною елітою, митцями України та власне суспільством залишалася колосальною. Події 2013—2014 рр. стали відправним пунктом переосмислення ними власних взаємин із владою і суспільством. Слабкість державної машини, виявлена подіями на Сході України, була не єдиним тогочасним відкриттям. Справжнім відкриттям стала сила і духовна краса уявленої України, за яку, попри всі вади і недосконалість суспільства, варто було боротися. Опозиційність та критичність щодо дій влади і далі лишається найхарактернішою ознакою культурних еліт, але не менш прикметним став вихід низки інтелектуалів та митців на публічний (не плутати із політичним) рівень. Не в бік влади, а в бік суспільства спрямовані їхні зусилля: на просвітництво, мотивацію патріотизму, затвердження пріоритетів гуманізму, європейськості. Сучасну роль високої культури в українському націєтворенні можна порівняти хіба що з роллю Просвіт на зорі плекання українського проекту.

Проте існує й інший фактор, що суттєвим чином впливає на культурний поступ України. Пострадянська культурна, передусім ідеологічна, інерція залишається чи не найпотужнішим чинником гальмування її трансформаційного переходу. Причин її потуги багато. «Радянська людина і далі відтворюється в радянському просторі», — не безпідставно вважає Оксана Міхеєва¹⁷⁹. На жаль, слід визнати, що не лише архітектурний, а й семантичний, ідеологічний та побутовий простір, а також соціальні, культурні, освітні, виробничі (зокрема управлінські) практики сприяють відтворенню в новому історичному контексті ментальності радянської людини, внутрішньо цілковито залежної від держави.

Лише нині питання упорядкування взаємин суспільства із тоталітарною спадщиною перейшло з розряду дискурсивних практик інтелігенції на рівень усвідомлення як невідкладного завдання суспільства. Наївним буде твердження, що посттоталітарний дискурс віджив своє. Не лише події в Криму та на Сході України засвідчують, що здаватися без бою чи принаймні без спроби реставрації він не збирається. Комунізм як практика та інструментарій соціального моделювання живий і це ще довго даватиметься взнаки.

¹⁷⁹ Оксана Міхеєва. Презентація завідувачки кафедри соціології УКУ в межах Відеоакадемії документального серіалу *DOC Emotion*. Львів, 23 квіт. 2016 року. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=AjBgrvnPX2I>

Однак нарешті вперше за багато років незалежності існує не лише думка про нагальність десоціалізації, але й запит доволі значущого кола українських громадян на неї¹⁸⁰. Переосмислення базових складових національної пам'яті у формах, невластивих офіційному культурному простору, що йдуть з гущини народу, а не ініційовані адміністративним ресурсом, стали прикметним явищем вивільнення цілих верств народу України від оманливої привабливості радянського міфу. Завдячувати цьому маємо передусім Росії, яка, спекулюючи на радянському міфі, зокрема щодо Великої Вітчизняної війни, і ведучи водночас війну проти свого найвідданішого союзника в ній, відкрила очі на його реальну суть. Нині не лише кримські татари (вважаємо, що пісня «1944» Джамали¹⁸¹ на пісенному конкурсі Євробачення відіграла не меншу роль в актуалізації та реінтерпретації окремих складових історичної пам'яті, аніж формальна робота формальних установ), а й решта етнічних груп країни починають підходити до розуміння суті радянської влади.

Зміни в товщі масової свідомості тривають. За висновками Вікторії Середи, ґрунтованими на результатах дослідження, виконаного в рамках проекту «Регіон, нація та більше: транскультурна та міждисциплінарна реконцептуалізація України» (2013 та 2015 рр.)¹⁸², українська самоідентифікація вже 2013 р. домінувала у всіх регіонах України, крім Криму. Частка опитаних, які вважали себе українцями, не була меншою 70 %. Тоді ж виразно превалювали ті компоненти української національної ідентичності, які стосувалися політичних лояльностей, а не етнічного походження. Соціологічний зріз 2015 р. засвідчив суттєве послаблення етнічних компонентів, порівняно з 2013 р. Важливим наслідком дослідження стало спростування стереотипу про поділ України на регіони відповідно до етнічних та політичних варіацій української національної ідентичності. Важливим результатом проекту стало встановлення факту, що для російської ідентичності громадян України найважливішими компонентами є повага до українських традицій, любов до України, громадянська лояльність щодо України та повага до української національної символіки. Дослідження виявило існування не двох моделей пам'яті — української та радянської, а чотирьох: української, імперської, віктимної та радянської. Остання ж, на думку В. Середи, означає не стільки нелояльність до України, скільки радянську українську ідентичність, яка схиляється в бік підтримки ідеї про

¹⁸⁰ Павел Казарин: Страна победившего формалина. *Крым. Реалии*. 2016. 5 мая. URL: <https://ru.krymr.com/a/27717477.html>

¹⁸¹ «Це яскравий приклад того, як музиканти, люди культури України, на відміну від більшості українських політиків, свідомо, виважено та розумно, із гідністю та естетикою, ставляться до людей, до важливих історичних подій та повідомлень, до трагедії. І вивисують загальнолюдське над політично-амбітним. Музична композиція Джамали не просто конкурсна пісня, це — справжня культурно-політична акція», — справедливо зазначає Лариса Денисенко. (Див.: Лариса Денисенко. Коли «Євробачення» переконливіше за уряд. URL: <http://bukvoid.com.ua/digest/2016/05/16/180114.html>). За останніми підрахунками, відео виступу набрало понад 25 млн переглядів у мережі.

¹⁸² Національні ідентичності та історична пам'ять в Україні після Євромайдану. URL: <https://social-anthropology.org.ua/.../natsionalni-identychnosti-ta-is...>

східнослов'янську єдність, але все одно є українською. Про виразну зміну цінностей українців під впливом подій останніх років свідчать також відповіді на запитання «Кому слід ставити пам'ятники?»: за даними 2015 р., на них заслуговують лише дві групи постатей — Небесна сотня (62,7 %) та учасники АТО (70 %) ¹⁸³.

Зміни усередині української спільноти не лишилися непоміченими зовні. Минув час, коли про Україну треба було розповідати, нині про неї знають у найвіддаленіших куточках світу, і гостро стоїть завдання не дискредитувати її імідж, зокрема й на ниві культурного поступу. «Творення іміджу модерної країни відбувається не в церквах і мечетях, а в сучасних лабораторіях, на високотехнологічних виробництвах, світових наукових і культурних форумах», ¹⁸⁴ — зазначав М. Степико. У зв'язку з цим слід наголосити: саме висока культура, наука і мистецтво нині виступатимуть тим локомотивом, що спроможний вивести Україну з трясовини багаторічного міжчасся.

Інструментарій, яким на сьогодні володіють інтелектуали, цілком достатній. Семантична революція в українській гуманітаристиці завершена, підготовано потужний фундамент для майбутнього культурного поступу української нації, який увібрив у себе все найкраще, що нині існує в цивілізованому світі. Можна говорити про завершеність методологічної революції у науковій сфері, повернення науки на рейки науковості, звільнення від директивного тиску державної ідеології. Рух у річищі модернізму й постмодернізму заклав підвалини принципово нової ситуації в українській науці. З одного боку, передусім у суспільних дисциплінах відбувається вибухове прирощення наукового знання, яке безпосередньо стосується пострадянського українського суспільства та надзвичайно складних процесів, що розгортаються у його базисі та надбудові. Натомість набирає обертів смислова революція, наслідки якої, на жаль, на сьогодні спрогнозувати неможливо. І все ж варто констатувати той факт, що попри багаторічні подвижницькі зусилля істориків, суспільство тільки тепер по-справжньому підходить до питання нагальності демонтажу комуністичного спадку. Цілі блоки інформації можуть застосовуватися для прогнозування соціокультурної практики в різних сферах життєдіяльності суспільства, цивілізаційного розвитку країн та етносів. Справа — за їх популяризацією. З іншого боку, місце науки в системі координат державних стратегій абсолютно не відповідає євроінтеграційним претензіям владних еліт і ставить під сумнів культурний поступ української нації.

З перспективи сьогодення доводиться констатувати, що сподівання національних романтиків на злет культури та мистецтва залишаються поки що сподіваннями. Це невтішний висновок, але не вирок. Потрібно пам'ятати, що культура — живий відбиток існування живого суспільного організму, який відтворюється за своїми доволі суперечливими законами. Далеко не завжди культурну стагнацію можна пояснити економічними та суспільно-політичними кризами. Історія свідчить, що в найтяжчі періоди підчас відзначаються сплески творчої активності

¹⁸³ Там само.

¹⁸⁴ Степико М. Т. С. 31.

й справжні мистецькі злети, а втім, певне не буде перебільшенням твердження, що культурний потенціал нації вимірюється насамперед не економічним станом, а духовним здоров'ям та рівнем гостроти морально-етичних і світоглядних викликів.

Отже, величезна дистанція поміж рівнем розвитку високої культури й науки та рівнем побутової культури найширших верств населення і тих зразків масової культури, якими воно керується, становить основну перепону на шляху цивілізаційного поступу України. Розрив між містом і селом, як і десятиріччя тому, величезний. У більшості сільських поселень немає можливості забезпечити необхідний асортимент як соціальних послуг, так і послуг, пов'язаних із задоволенням базових потреб, а тому переважна частина жителів змушена одержувати їх за межами місця постійного проживання. Доступність послуг для кожного є одним з визначальних показників соціальної характеристики населених пунктів¹⁸⁵.

Саме в контексті зазначеного надактуальним видається проблема інтеграції загальнонаціонального культурного проекту на основі регіональних культурних проектів, що нині перебувають у найгарячішій фазі з'ясування своїх стосунків. О. Кривицька вважає, що «серйозним гальмом для України залишається регіональна поляризація суспільних настроїв, яка стоїть на заваді формуванню спільного культурного простору. У південно-східному регіоні домінує пасивний, з високими патерналістськими очікуваннями, різновид соціокультурної ідентифікації — аж до вибудови специфічних, зі спільними російськими й українськими коренями “донбаської”, “кримської”, “одеської” ідентичностей. Регіональна ідентичність Заходу країни має виразну антиросійську складову, що підживлює активність проросійських еліт»¹⁸⁶.

Водночас соціологи дійшли висновку, що попри принципові відмінності в історичній долі різних регіонів України на рівні масової свідомості та соціальної поведінки серйозних розбіжностей поміж ними немає. Оцінки економічної ситуації та напрямів економічних перетворень, ставлення до форм політичного устрою та розвитку багатопартійної системи відрізняються мало. Істотні відмінності виявляються у ставленні до геополітичних та деяких соціокультурних проблем, а небезпека ідентифікаційних криз — у розмиванні смислотворчих критеріїв і внесенні у суспільство «бацил конфронтації». Тому ризиковий контекст ідентифікації створюють такі чинники: диференціація мовних практик і ставлення до статусу російської мови, оцінка історичної, передусім радянської, спадщини, комплекс питань, що стосуються геополітичного вибору України, особливо тих, що торкаються відносин з Росією¹⁸⁷.

Ситуація вимагає певних пояснень. Дійсно, в умовах відсутності виразної стратегічної перспективи та мети соціокультурного розвитку України в обставинах дикого капіталізму за роки незалежності відбулася швидка приватизація за-

¹⁸⁵ *Інноваційна перспектива у стратегії національної консолідації в Україні. Аналітична доповідь*. Київ, 2013. С. 25—26.

¹⁸⁶ Кривицька О.В. С. 119.

¹⁸⁷ Там само. С. 114.

собів виробництва місцевого рівня. Регіональна сегментація мала в своїй основі передусім економічні причини: саме усередині регіонів на базі наявних ресурсів і створених у радянські часи виробничих комплексів відбувалося первісне накопичення капіталу. Оскільки воно здійснювалося в тісній зв'язці місцевого адміністративного апарату, компартійних директорів підприємств і підприємців нової доби, це створило передумови первинної солідаризації в рамках місцевих спільнот, у яких, власне, крім регіону нічого не було. Два з половиною десятиріччя розвитку в рамках такого тренду в контексті дуалістичної за своєю формою політичної боротьби за Київ зміцнили притаманні Україні і в радянські часи регіональні відмінності, що на тлі уявної ідеологічної боротьби «двох Україн» заклало підвалини виразного протистояння на політичному рівні.

Біполярність українського суспільства в регіональному розрізі загострювалася міжрегіональними диспропорціями економічного розвитку, диференційованість показників обсягу промислової продукції на душу населення у регіонах (1991 р. — у 2,2 раза, 2009 р. — у 9 (!) разів)¹⁸⁸. В обставинах тотальної недовіри до центральної влади та її спроможності справедливо перерозподіляти валовий національний продукт в рамках держави, не без підтримки і заохочування місцевих «еліт», міцнів і зростав потенціал сепаратизму, насамперед у ментальній царині, на рівні боротьби ідей. Події зими 2013 р. — весни 2014 р. внесли в цю на той час вже усталену диспозицію вагомі корективи, піднявши загальнонаціональні пріоритети над регіональними.

Ні для кого з експертів, напевне, не є секретом, що не лише Україна, а й решта Євразійського континенту вступає в нову епоху¹⁸⁹. «За сучасних реалій процеси глобалізації та модернізації відбуваються паралельно з процесами етнічної ідентифікації, етнорегіоналізації та релігійного розмежування. Це створює калейдоскоп різноспрямованих векторів етнополітичного розвитку, як інтеграційних, так і дезінтеграційних»¹⁹⁰. Однак з історичної точки зору цей умоглядний «калейдоскоп» від- і доцентрових процесів є не стільки віддзеркаленням хаотичності сучасного світу, скільки наслідком непереборних складнощів, що виникають перед дослідниками — його сучасниками — у селекції фактів та аналізі умоглядного хаосу подій і явищ, які оточують нас щодня. Пройде усього лише кілька років, і якісь із них вибудуються в струнку послідовність політичних, культурних, економічних процесів, частина лишиться на рівні потенційних можливостей, а решта зійде нанівець, попри сьогоднішню позірну надактуальність. Увесь цей «броунівський подієвий рух», що схожий на випадковий набір різноспрямованих цілей, смислів, інтересів та викликів, перебуваючи в його епіцентрі, вкрай важко упорядкувати, систематизувати й проаналізувати навіть експертам. Що вже казати про звичайних мешканців!

¹⁸⁸ Дослідження Київського міжнародного інституту соціології та «Левада-Центр» (Москва). URL: <http://www.newsru.ua/arch/ukraine/27feb2009/nevzaemne.html>

¹⁸⁹ Див.: Якубова Л. *Євразійський розлам...*

¹⁹⁰ Кривицька О.В. С. 7.

Проте не одночасність різноспрямованих процесів (інтеграції й дезінтеграції), а швидкість та масив інформаційного потоку, що їх супроводжує, становить основоположну рису сучасного подієвого процесу. Рівень інформаційних навантажень (власне — перевантажень) становитиме в подальшому головний виклик як для пересічного індивідууму, соціальних локацій індивідуумів, так і для держав в усіх царинах, культурній зокрема.

Суспільство і влада поки що не дійшли консенсусу в питаннях реконцептуалізації *української ідеї*. Ця доволі суперечлива та невизначена сентенція протягом останніх десятиріч маневрувала у широкому діапазоні від банального впровадження ідеї будівництва суспільства споживання до ідеї месіанської ролі народу-схимника та наріжного каменю майбутньої духовної цивілізації, «що прийде на зміну матеріалістичній цивілізації, і яка об'єднає Захід та Схід, Південь та Північ в одне органічне ціле, утверджуючи Божу правду, добро і любов»¹⁹¹. Роки поспіль дискутована і зведена до ідеї про банальну ситість, вона повернулася на висхідну і постала з тією ж самою актуальністю, що й у часи «Українського Великодня». Власне, в епіцентрі української національної ідеї знову перебуває ідея свободи, незалежності та права на життя як такі, в усій очевидності фатальних загроз попри оманливу безпечність сучасного світу. Другим за порядком є завдання набуття Україною права суб'єктності у світовій політиці, оскільки нині, попри заспокійливу риторику «гарантів» українського суверенітету та демагогію Росії, Україна насправді позбавлена цього права і виступає безправним статистом процесів, від яких безпосередньо залежить її сьогодення і майбуття. Це гірка правда, яка водночас є найдієвішою спонукою, скерованою в майбутнє.

Культурні здобутки України цілком спроможні виступити інтегративною основою сучасного українського проекту. Надзвичайно слушною є думка Олександра Бойченка: «Беззаперечний і найвищий сенс існування народу як колективного організму полягає у створенні ним самобутньої культури, яку не соромно передати наступним поколінням. Народи, яким це вдається, зберігають свою важливу присутність у світі й через тисячі років після фізичного зникнення. Народам, яким це не вдається, безглуздо боротися з коронавірусом: є вони чи їх нема — світові байдуже»¹⁹².

На жаль, в Україні, як і в Росії, відсутня традиція розгляду культури в її широкому розумінні — «як проектування життя, його вирощування» (*в оригіналі «воздєльвання»*. — *Авт.*). А між тим, як зазначав Данііл Дондурей, вона охоплює світогляд, ціннісну систему, архетипи, стереотипи, моральні норми, зразки

¹⁹¹ Пасічник В.М. Національна ідея як чинник формування української політичної нації. *Українська політична нація: проблеми становлення: зб. наук. ст.* Київ, 2012. С. 110; Див. також: Вознюк П.Ф. Національний міф для України: аспекти модернізації. Там само. С. 126—131.

¹⁹² Бойченко Олександр. Чудеса культури. *ZBRUC*. 2020. 6 квіт. URL: <https://zbruc.eu/node/96759?fbclid=IwAR1Y-B1y7gDVTrJiCLRI9HOVrhZfzTRgp9HTMjyXYShJDFOZfqcTy3NGGCQ>

поведінки, що в сукупності визначають усі сфери діяльності¹⁹³. Зведення синтетичного явища, яким є культура, до дозвілля, комерціалізованої сфери послуг та відмова від концепції розвитку особистості приховує в собі катастрофічні наслідки. На часі не відпочинок і приспана робота мозку та совісті, на часі — масштабне самоосмислення себе у світі та світовому історичному процесі.

Виступаючи з лекцією «Культура як національний наратив. Чи може бути успішною країна без CV?» наприкінці 2015 р., Оксана Забужко говорила про те, що джерело невдач країни на геополітичному рівні не в останню чергу зумовлюється тим, що «за 25 років Україна не запропонувала світу своєї *story*»¹⁹⁴.

Відтоді минуло доволі багато часу, як за сучасними мірками. Світ динамічно змінюється, а разом із ним змінюється Україна, що понад сім років перебуває на передньому фронті ціннісного протистояння тоталітарного минулого людства та його, сподіваємося, насправді вільного, поліфонічного, розмаїтого, гідного майбутнього. Україні, що подолала найстрашніші катастрофи ХХ сторіччя, нині є що сказати світу. Її історія спроможна вразити найчерствіше серце і дати надію.

Свідченням чого є і ця книга.

¹⁹³ Дондурей Даниил. У высокой культуры нет аудитории в России, особенно в последнее время. *Philologist*. 2017. 15 мая. URL: <https://philologist.livejournal.com/9305145.html?fbclid=IwAR3dwrDoRhpBd5yJvj09xTF-VNkzuciQY5yNhZ7YZeKD30gfefYwO7bGqC4>

¹⁹⁴ URL: <https://womo.com.ua/.../leksiya-oksanyi-zabuzhko-kultura-yak-natsionalniy-na...>

УКРАЇНА У СВІТОВОМУ ІСТОРИЧНОМУ ПРОЦЕСІ: ДОСВІД МИНУЛОГО, СПРЯМОВАНИЙ У МАЙБУТНЄ

Комунобільшовизм і Україна: парадокси державотворення та суспільного поступу. ХХ сторіччя, без перебільшення, стало найдраматичнішим етапом сучасної цивілізації, що уприпу підійшла до загрози самознищення. Насилля, як масове, так й індивідуальне, було одним з провідних трендів його бурхливої суспільно-політичної динаміки. Воно застосовувалося низкою політичних сил для досягнення діаметрально протилежних цілей, що прикривалися високими фразами про всезагальне благо чи расову вищість. Державний терор став тим важелем, що круто повернув історичний вектор людства. Саме тому нині над осмисленням феномену тоталітаризму працює потужний інтернаціональний загін дослідників, істориків зокрема. Не заперечуючи універсальної суті масового терору, не можна не помітити, що він мав свою регіональну й цивілізаційну специфіку.

Комуністичний експеримент, розпочавшись 1917 р. в Петрограді та Москві, врешті поширився далеко за межі Червоної Росії та Радянського Союзу. Сумна доля стати частиною інтернаціональної комуністичної спільноти оминула хіба що Австралію та Антарктиду. Досвід усіх без винятку комуністичних експериментальних ділянок засвідчив: шлях у «світле майбутнє людства» комуністична партія торувала методами кривавого терору, вилучивши їх із загальносвітового контексту. Понад сімдесят років були втрачені радянським суспільством безповоротно разом із мільйонами людських життів, тисячами ненаписаних романів, симфоній, не зроблених відкриттів, не зіграних п'єс і не знятих кінофільмів, не справджених мрій. Однак ця аксіома, на жаль, не стала органічною частиною ментальності мешканців пострадянських теренів, а це означає, що зерна більшовизму лише законсервовані і чекають на сприятливі умови, аби «проклюнутися» і принести нові отруйні пагони. Український соціум не

становить винятку: у значній своїй масі він продовжує відчайдушно чіплятися за навіязані більшовиками ілюзії, лишаючись сліпим і глухим до стогону мільйонів замордованих пращурів. Ілюзії ці, слід зауважити, стали органічною складовою ментальності пострадянських спільнот, які часто-густо не ідентифікуються як ілюзії, а досі сприймаються як ціннісні аксіоми. У цьому виявляється надпотужний вплив радянської цивілізації, вибудованої пропагандистським інструментарієм, що ментально лишається живою по майже тридцяти роках смерті СРСР.

Пропаганда не була винаходом більшовиків, пропагандистська обробка масової свідомості була звичною справою в постверсальському геополітичному просторі. Нею не гребували ані Велика Британія, ані Франція, ані США. Однак нацистська Німеччина та СРСР, безумовно, були поза конкуренцією, власне тому їхні системи врешті змогли перетворитися на тоталітарні. Ставлення влади до пропаганди та місце пропагандистських практик у системі влади влучно підсумував Й. Геббельс ще 1934 р.: «Міністерство пропаганди — це не бюрократичний адміністративний апарат, а духовний центр сили, який знаходиться в постійному зіткненні з усіма людьми в політичних, духовних, культурних і економічних питаннях. Це рот і вухо уряду Рейху»¹.

Ідеологія крові та землі перебувала в основі нацизму. Ідеологія інтернаціоналізму й індустріалізації за будь-яку ціну — в основі більшовизму. Обидва режими були агресивними на геополітичному рівні: перший провокував на творення імперії гострий брак землі — звідси й концепція життєвого простору (*Lebensraum*) та расової вищості як аргументи на користь анексій та знищення населення територій, потрібних Райху; другий — ідея перманентної революції та побудови комунізму в світовому масштабі, звідси й агресивний експансіонізм у серпанку «братньої допомоги» гнобленим пролетарям усіх рас і народів.

Державна доктрина в обох випадках імплементувалася в масову свідомість таким чином: інформаційно — через запровадження інформаційної монополії, ментально — через освіту та науку (передусім гуманітарну, але на певному етапі — й решту галузей), емоційно — через мистецтво та масову культуру («розчиняючись» у суспільному просторі на рівні щохвилинного «вприскування»), духовному — через ідеологічне / репресивне підпорядкування церкви, соціально — через атомізацію незгодних, знищення природних горизонтальних соціальних зв'язків і розбудову вертикалей політичних та громадських рухів, ідеологічно заточених на інтереси влади та індокринованих панівною ідеологією. Врешті було вибудовано високий рівень системності держави-суспільства, за якого відповідь на будь-яке питання можна було вивести з моделі світу, створюваної панівною ідеологією і пропагандою.

Досліди з масовою свідомістю, як виявилось, були вкрай небезпечними, оскільки деформували складні, взаємопов'язані і через те — системотвірні від-

¹ Цит. за: Почепцов Г. Феномен нацистської пропаганди. Секрети PR-технологів Третього Райху. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2019. 18 лют. URL: <https://artefact.org.ua/history/fenomen-natsystskoyi-propagandy-sekretu-pr-tehnologiv-tretogo-rajhu.html>

носини між минулим і майбутнім. Чи не найкраще стисло і водночас наочно алгоритм визначення майбутнього через зміну сприйняття минулого описав Г. Почепцов: «Гімназисти царської Росії, навчені на античних текстах, коли виростили, звершили революцію. Влада, як і фатум, не була для них страшною. ...потім Сталін створив не лише інститут червоних командирів, але й інститут червоних професорів, аби вигнати людей з невірними ментальними моделями в головах. Репресії довершили цю чистку, оскільки тоді також негативом вважалося дворянське походження... Спочатку до 1932 року закрили історичні факультети, допоки вироблявся історичний канон. Зате потім він став незмінним. Лише смерть Сталіна почала його підточувати»².

Першою жертвою тоталітарних пропагандистських практик стало сьогодення, що деформувалося до невпізнання внаслідок перемоги радянської «дерев'яної мови» (ще «новомова» — з рос. «новояз»; не менш вдалою характеристикою є також термін «ритуальна мова» А. Пітерські), що перетворила радянську частину ноосфери В. Вернадського на, за влучним спостереженням Г. Почепцова, «круговорот брехні в природі»³.

ЗМІ, як провідний інструмент пропагандистської машини, зробили з обох харизматичних лідерів — А. Гітлера та Й. Сталіна — культові постаті своєї епохи. Піднесені на неймовірну височінь образ лідера нації / країни та непорушний авторитет у масах (зрозуміло, йдеться про пересічних adeptів доктрин) зробили з образу Вождя сакральний. Це, варто зауважити, було явищем доволі поширеним у тогочасному світі. Демагогія і популізм — близнюки, народжені комунобільшовизмом і світовою економічною кризою, — забезпечили надвпливовість вождів / вождців і чи не всенародну їх підтримку на певних етапах історії багатьох молодих європейських країн.

Як А. Гітлер імплантував у масову свідомість (за висловом одного з провідних пропагандистів В. Тісслера⁴) думку про те, що Німеччина є спільнотою тих, у кому тече німецька кров⁵, так Й. Сталін — переплавив універсальне гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» у тезу «СРСР — справжня батьківщина пролетарів світу». В обох випадках умоглядна вища мета стала цілепокладальною спонукою агресії проти соціальних верств, етносів, загалом — країн, зручним ідеологічним підґрунтям задоволення хижацьких геополітичних апетитів панівних режимів.

² Почепцов Георгий. Как спрятать правду в потоке лжи: Оруэлл и современность. *Ukr.Life*. 2020. 8 апр. URL: <http://www.ukr.life/experts-ru/kak-spryatat-pravdu-v-potoke-lzhi-oruell-i-sovremennost/?fbclid=IwAR3HLWvdxGg3v2vexP7LaJx9VtOfVgmYXljgECW3j1PC-ZgqAx06jaMcMMTc>

³ Там само.

⁴ Tiessler W. *Not empty phrases, but rather clarity*. URL: <https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/tiessler3.htm>

⁵ Він, зокрема, наголошував, що «державні кордони не створює природа, як раси чи народи. З цим знанням ми розуміємо, що німецький народ простягається далеко за межі державних кордонів Німеччини». Цит. за: Почепцов Г. Феномен нацистської пропаганди...

Ідеологія наскрізно «проростала» в мистецтво — передусім у те, що працювало з масовою аудиторією. Спеціалістам добре відомі методи політизації літератури, театру, кіно і навіть архітектури, покликані виховувати «радянський народ» у чітко визначеному напрямі. Звичайно, існував певний сегмент мистецтва, що піднявся НАД етикою та естетикою тоталітарно вмотивованих культурних практик, бо призначався для експорту та впливу на світовому рівні чи був народжений творцями, непідвладними конформізму епохи. Однак масове мистецтво, із домінуванням цільової аудиторії, в низці своїх похідних (література, образотворче і художнє мистецтво, архітектура) було наскрізь просякнуте ідеологією й досі поширює свій токсичний вплив на масову думку⁶. Практика засвідчує, що окремі сегменти соціуму й нині сприймають сталінські агітки за чисту монету, емоційно «підтягуючи» вигадане минуле в сучасність та імплантуючи його в образи умоглядного майбутнього.

На відміну від капіталістичних країн, де масове мистецтво покликане було розважати, розраджувати та звеселяти, в СРСР йшлося не лише про мистецтво як індустрію, покликану приносити прибуток, тобто — додану вартість, а й про те, що мистецтво — це індустрія, покликана *виробляти громадян* за певною калькою; громадян, яким має бути весело, сумно чи лячно тоді, коли це визначить влада; громадян, які не *повинні і не спроможні* самостійно розмірковувати над засадничими проблемами особистого та суспільного життя, про сьогоденність і майбутнє. Проудукування *соціальних тварин* орвелівської ферми, власне, було завданням такого «мистецтва».

Не можна сказати, що тоталітарному режиму вдалося його спецоперація з індокринатії масової свідомості на всі 100 %. Власне, найбільшим досягненням все ж стало загальнопоширене «двоємисліє» — розрив між світами реальності та радянських міфів змушував величезні маси говорити одне, а діяти інакше.

Світ смислів або ж смислових симулякрів, що дискурсивно творив конструкцію радянського експерименту, питомо відрізнявся від світу реальності, відповідно до якого він розбудовувався. Між ними прокладалися тонкі інформаційні містки, що відбивали реальність більш-менш об'єктивно (до такої варто, хоч і з певними застереженнями, віднести інформації чекістських спецпідрозділів⁷), однак Правда була доступною дуже обмеженому колу осіб: на вищих щаблях державної влади та в андеграундних протестних групах. Масова індокринатія була і універсальною «скрепою» радянського ладу, і його могильником. Затверджуючи компартійні догми та ідеологеми як керівництво до дії та вищу істину, влада обманювала не лише маси, а й сама себе: в суспільстві, де правда становить загрозу для виживання, хибний соціальний діагноз завжди веде до фатальних наслідків.

⁶ Див.: Міхеєва О. Презентація завідувачки кафедри соціології УКУ в межах Відеоакадемії документального серіалу *DOC Emotion*. Львів, 23 квіт. 2016 року. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=AjBgrvnpX2I>

⁷ Поінформованими про реальний стан речей у СРСР були мізерно тонкий шар чекістської еліти та партійно-радянська номенклатура, які мали доступ до секретних аналітичних звітів і відомостей, що формувалися на основі зведення інформацій з місць.

У повоєнні часи та на етапі стагнації радянського ладу — і поготів, про здатність навіть компартійної верхівки аналізувати і розуміти внутрішньополітичну та геополітичну ситуацію, тримати руку на пульсі суспільства вже не йшлося. Не лише приспане маніпулятивними практиками суспільство перебувало в стані своєрідного коматозу — вище державне керівництво також існувало в догматизованому інформаційно-світоглядному кокони. Його руйнування під тиском внутрішніх і зовнішніх обставин стало страшним ударом і для суспільства-недоросля, і для влади, що втратила кермо на слизькому геополітичному розвороті.

Цей удар був страшним за своєю руйнівною силою, оскільки вигаданим / штучним виявився не лише реальний світ навколо, а й ментальний світ, відповідальний за цінності, — тобто те, що забезпечувало опорність і сталість політичного проекту в часи масштабних потрясінь. Прояснити складні механізми взаємовпливів / взаємозалежності ментального радянського конструкту і життя / виживання радянської людини допомагає метафора Олександра Еткінда про культуру Російської імперії як про «екран, на якому суспільство, що перебувало в небезпеці, бачило себе, і унікальний *орган самосвідомості, зворотного зв'язку, попередження та скорботи*»⁸. У сталінському СРСР цей унікальний екран / орган, як і решта соціогуманітарних складових високої культури та науки, був зруйнований і заміщений сурогатом пропаганди. Варто наголосити: увесь радянський світ — від банальних правил соціального співіснування та трудової дисципліни до шлюбних відносин і умоглядного сенсу життя — *творився дискурсивно, а не був продуктом життєдіяльності суспільства*. У цьому й полягала базова відмінність радянського цивілізаційного проекту від решти світу. В аспекті державо- і суспільствотворення більшовики перевершили самі себе: *потрактуюючи «надбудову» суспільства як залежну від базису, в реальній політичній практиці вони їх поміняли місцями*. В радянській реальності «надбудова» — догматизоване марксистсько-ленінське вчення, задокументоване в мільйонних накладах, визначало все: *від надой корів до змісту підручників історії*. Саме тому в радянській практиці від голоду могли вмирати мільйони радянських громадян, але вголос ішлося лише про великі досягнення радянського сільського господарства, самопожертву трударів і зловорожі інсинуації капіталістичних імперіалістів. Завдяки нехитрим маніпуляціям зрештою відбулася й стерилізація сфери наукового пізнання світу, що стало однією з безлічі соціокультурних втрат соціального організму і докорінно деформувало всі сфери його буття та відтворення.

Становлення несвітих конструкцій радянської держави відбулося в сталінські часи в стані хронічної війни *ПРОТИ* власного народу (в усіх його етнічних складниках) *ЗА* комуністичну утопію. Лише в повоєнну добу система набула довершеного вигляду, як з огляду на архітектуру державних інституцій, так і логіку вертикальних зв'язків, що підтримували її функціональність. Відзначаючи, як мало по суті вона змінилася в часи умоглядних реформ М. Хрущова, Л. Брежнева, М. Суслова,

⁸ Эткинд А. *Внутренняя колонизация. Имперский опыт России*. Москва, 2013. С. 12. URL: http://www.pseudology.org/information/EtkindAM_VnutrColonizatsiya2.pdf

Євген Добренко (автор дослідження «*Поздний сталинизм: эстетика политики*» (Москва, 2019)) називає її «класично-радянською системою»⁹.

Не зайвим буде додати, що Й. Сталін, як головний виконроб радянської системи, заклав і закріпив на рівні рефлексів сукупність стандартів і канонів відтворення відносин «влада-суспільство», що самовідтворюють нескінченний «День бабака» пострадянських суспільств досі. З огляду на події останніх семи років можна казати про транзит, що розпочався 1917 р. й досі не завершений. Період терору як основний інструмент сталінського соціального конструктивізму, був досить тривалим для того, аби суспільний організм прийняв відповідну форму виживання. Форма ця, слід зауважити, «заточена» на виживання, не забезпечує життя як процесу, зорієнтованого на самовдосконалення і розвиток. Тоталітарне суспільство — хворе суспільство.

«Культ особи — це зовсім не головне, що характеризує сталінський режим. Це не більш ніж розхожий вислів, який вперше використав Хрущов. Найстрашніше в сталінізмі — не глорифікація диктатора, а терор і фальсифікації, які є суттю його політики»¹⁰. З висоти сьогоденних знань з проблематики можна стверджувати, що найстрашніше в сталінізмі — його руйнівний вплив на базові ціннісні основи відтворення суспільства, масова дисплазія свідомості, що проявилась у мімікрії пересічних обивателів та перетворенні на хижаків цілих професійних верств, котрі працювали НА більшовицький терор — фізично та ідеологічно, у чекістських катівнях і радянських ЗМІ та школах. Метафорично висловлюючись, хірургічне видалення божого образу з *homo soveticus* та обернення його на особливу соціальну істоту, що відроджувалася і продовжує відроджуватися в якісно відмінному понятійному й ціннісному контексті, є найжахливішим наслідком сталінізму. Про його подолання зарано говорити й нині.

Упродовж років більшовицький тоталітарний режим доклав безліч зусиль для опанування масовою, корпоративною та етнічною свідомістю, не гребуючи такими важелями впливу, як Голодомор, масові репресії, депортації за національною ознакою, превентивні удари по політичній опозиції та культурній еліті, створення атмосфери тотального стеження й страху. Не за всіма напрямками життєдіяльності суспільства досягнення цієї мети були беззастережними, однак у тому, що стосувалося традиційного способу життя та відтворення національних культурних цінностей і стереотипів етнокультурної поведінки, режим мав багато перемог. Традиційна етнорелігійна громада в своєму колишньому вигляді перестала існувати. Центр етнозбереження, передачі культурної та мовної традиції перемістився до сім'ї. Вона, звісно, не мала того потенціалу етнозбереження, яким послуговувалася етнокультурна (етнорелігійна) громада. Етнокультурні об-

⁹ «Тот, кто сегодня защищает советское прошлое, автоматически защищает сталинизм». URL: <https://gorky.media/context/tot-kto-segodnya-zashhishhaet-sovetskoe-proshloe-avtomaticheskii-zashhishhaet-stalinizm/>

¹⁰ Конквест Р. Культ личности ничто по сравнению с террором и фальсификацией. *Известия*. 1990. 19 мая.

міни, асиміляція, маргіналізація тощо могли відбуватися тепер безперешкодно, в тому сенсі, наскільки вони могли бути вільними в тоталітарній політичній системі. На шляху природних процесів асиміляції, які відбувалися на виробництві та в сфері сімейно-шлюбних відносин, було зламано останній формальний бар'єр соціального характеру — етноконфесійну спільноту — громаду.

Досягши цієї, як тоді здавалося стратегічної перемоги, усунувши в масштабах СРСР зайві 10 мільйонів потенційно небезпечних опонентів, уніфікувавши виробничі процеси та соціально-класову структуру, наводнивши країну однотипним «ширужитком» і такою ж само «ширужитковою» культурою, тоталітарний режим вже відраховував хвилини до кінця національного періоду в історії людства.

Найвагомішим наслідком урядування більшовиків на теренах у минулому однієї з найбільш революційних і структурованих з суспільно-політичного погляду республік стала атомізація суспільства та придушення здатності до масштабних солідарних дій. Україна, яка протягом 1917—1921 рр. запропонувала й реалізувала кілька суспільно-політичних державницьких проектів, перебувала в епіцентрі бурхливої інтелектуальної дискусії про майбутнє постімперського простору, генерувала низку піонерських для свого часу політичних програм, дала світу видатних політичних теоретиків, широкий спектр політичних партій та політичного думання, за два десятиріччя більшовицького панування виявилася політично деморалізованою і десуб'єктизованою. Множинність політичних візій майбутнього доби «Українського Великодня» 1917 р. на кінець 1930-х років змінилася тотальною політичною пустелею із суспільно-політичним симулякром КП(б)У і радянських громадських організацій та рухів, які не так надавали простір реалізації політичних ініціатив та громадянської позиції, як протезували їхню відсутність насправді. Послідовний погром соціальних верств, які становили ненадійну основу більшовицького режиму, та альтернативних політичних проектів і сил витворив якісно новий тип суспільства, неспроможного вирішувати власні завдання шляхом самоорганізації.

Про унеможливлення організованої політичної боротьби ВКП(б) / КП(б)У та її каральні органи подбали належним чином. Ось чому певні сподівання на зовнішній чинник, який міг би відіграти провідну роль у руйнації більшовизму, були не лише виявом нелояльності радянській владі, а й прямим соціальним наслідком її репресивних практик. Власне, йшлося про відсутність правдивої усвідомленої лояльності громадян, що сприймали країну проживання як свою батьківщину і були пов'язані із нею цілою мережею правдивих ментальних зв'язків. Переживши понад два десятиліття латентної війни влади із власним народом, навіть в умовах найвищого рівня пропаганди, що не лишала простору особистій думці взагалі, *низка так званих радянських громадян сприймала СРСР / УСРР не як батьківщину, а як місце позитивного ув'язнення*, з якого за умови збереження влади Кремля не було виходу. Ціла система більшовицьких пропагандистських ідеологічних сурогатів, вибудованих у концепті «ворога народу» (універсального внутрішнього «Іншого»), інтерпретувала ситуацію політичної узурпації більшовизму на користь ленінській док-

трині та не була спроможною вирішити колізію по суті: так звані радянські люди або панічно боялися «народної влади» і ненавиділи її, або фанатично любили. В окресленій ситуації соціальна війна, перенесена в товщу суспільства, в обставинах політичної монополії комуністів не мала жодних шансів на припинення. Вона й стала провідним системотвірним принципом еволюції радянського ладу.

Через це на величезній частині пострадянських просторів, за винятком країн Балтії, транзит, започаткований 1917 р., триває. *І, відповідно, триває й «довге» ХХ сторіччя з його завданням — невиконаним ані Україною, ані Росією, ані Білорусією — суспільної модернізації.* Понад те, Росія від 2014 р. все виразніше демонструє прагнення розвернути історичний годинник у зворотному напрямку, нав'язуючи порядок денний геополітичної архаїзації решті колишніх союзних республік.

Українське націєтворення на тлі катастроф «довгого» ХХ сторіччя. Незгасимі дискусії про сутність національного питання, пошуки національної ідеї / ідентичності про приналежність України до «розколотих» чи до лімітрофних цивілізацій¹¹, панування і боротьби на її теренах двох (трьох) ідентичностей, провідними серед яких є західна і східна (А. Єрмоленко¹²), подальші інтерпретації метафори «двох Україн» («українська, традиційна, проєвропейська» vs «малоросійська, з імперським (радянським) компонентом, виразно антизахідна, а відтак за багатьма ознаками — азійська» — див. Ю. Зерній¹³) та ін. засвідчують, що Україна перебуває в найактивнішій фазі націєтворення, що питомо ускладнюється низкою внутрішніх та зовнішніх викликів.

Одним із них є залученість України до нескінченної дискусії метрополій та колоній про «вигаданість», «штучність», «створеність» української нації, що матеріалізується несподіваними гранями навіть у найширших за дискурсивними практиками працях.

Українська нація та національна ідея народжувалися в контексті історичного протистояння польського націоналізму (спрямованого на національне визволення з імперії Романових) та російського імперіалізму з його уніфікаційними практиками, що мали тримати купи упокорені території та народи, які їх залюднювали. Український націоналізм виник як інтелектуальна відповідь на концепти Речі Посполитої та «русского мира», хоч на регіональному вимірі існували не менш подразливі румунський, чеський, словацький, турецький виклики.

Упродовж Першої світової війни українське питання перестало бути справою вузької когорти інтелектуалів і вийшло на загальне. Однак попервах його постановка була суто прагматичною: у цій буферній зоні, населення якої було розділене поміж

¹¹ Троян С.С. Цивілізаційно-культурні маркери України у вимірі глобалізації. *Чорноморський літопис*. 2010. Вип. 1. С. 65—69.

¹² Єрмоленко А. Виступ на круглому столі «Цивілізаційні ідентичності в регіонах України: відмінності та проблеми їхнього подолання». *Форум націй: газета Конгресу національних громад України*. 2007. Серпень. № 8 (63).

¹³ Зерній Ю. Виступ на круглому столі «Цивілізаційні ідентичності в регіонах України: відмінності та проблеми їхнього подолання». *Форум націй: газета Конгресу національних громад України*. 2007. Серпень. № 8 (63).

ворогуючими імперіями і ще не відчувало себе нацією, а лише населенням / підданими, розміщувався колосальний з огляду на завдання протистояння антагоністичних блоків потенціал — демографічний та ресурсний (зокрема збіжжя, нафта та вугілля). Доволі сучасна і розгалужена мережа залізниць робила можливим перекидання ресурсів на великі відстані у найстисліші строки, а водночас із тим перетворювала українські терени на привабливий ресурсний майданчик.

Саме тому Україна поміж світовими геополітичними гігантами втрапила в зону підвищеної турбулентності. Протягом неповних чотирьох років у ситуації критичного пришвидшення соціально-економічних процесів та воєнних загроз національне питання перейшло з розряду інтелектуальних вправ у площину націє- та державобудівництва. Розвал Австро-Угорщини спричинив «ефект доміно», стимулювавши націєтворчу енергію низки молодих європейських націй. У Європі нації «народжувалися» в школах, ЗМІ, органах самоуправління та армійських частинах, а на теренах сучасної України (це стосувалося значною мірою і кримськотатарської) — у воєнних тривогах з їхнім викликом «Іншого» в декораціях краху російського імперіалізму.

Для української нації ХХ сторіччя було часом неодноразових змін *вектора націєтворення, носія національної ідеї та її сутнісного наповнення*. Я. Грицак вважає, що упродовж міжвоєнного періоду демографічною основою формування української нації було «націоналізоване селянство, яке вже стало не проектом нації, але власне нацією»¹⁴. Джерела засвідчують, що таким чином ситуацію сприймали і в Кремлі. Саме тому ототожнення нації «самостійників» із селянством відіграло фатальну роль в історії УСРР / УРСР. Реперною точкою оприявлення цього стереотипу став Голодомор 1932—1933 рр.

Механістичний догматизм більшовиків не лишав історичного часу на існування селянства, яке вони вважали архаїчним віджилим класом, що стояв на перешкоді втіленню комуністичної утопії. Нагадаємо, що цей стереотип був безвідносним до етнічної належності цього класу і однаково нищівним як стосовно українців, так і білорусів, казахів чи вірмен. Однак стосовно селянства, яке залюднювало найродючіші регіони СРСР (Україна, Поволжя, Північний Кавказ та Кубань), через постійний брак мобілізаційних ресурсів у більшовицького проводу він відіграв фатальну роль. Україна з її багатим повстанським минулим і не менш багатими ґрунтами пережила кілька голодів 1920-х рр. не випадково. Вони засвідчили цинічне споживацьке ставлення кремлівського проводу до житниць СРСР. На етапі останнього комуністичного штурму Голодомор перетворився на геноцид також не випадково. Населення почали рятувати лише тоді, коли усвідомили, що, в іншому випадку не буде кому обробляти лани. Суцільна колективізація та Голодомор стали катастрофічною поразкою селянства України в боротьбі з більшовицькою державою-комуною, з якої

¹⁴ Україна є результатом розширення Заходу на Схід — історик Ярослав Грицак. *Громадське*. 2019. 14 лют. URL: https://hromadske.ua/posts/ukrayina-ye-rezultatom-rozshirennya-zahodu-na-shid-istorik-yaroslav-gricak?fbclid=IwAR2Q8gPdumHlCW2l2LNnq-_yiFJLXSXzwxNI5EiWgQ1kL_cwmpRamfVpzQo

воно вийшло гібридизованим: це вже був не клас вільних виробників із власними ділянками, а закріпачені в колгоспах чи пролетаризовані в радгоспах мешканці сільської місцевості, позбавлені елементарних громадянських прав та можливостей їхньої реалізації. На довгі півстоліття першочерговим завданням і метою стане фізичне і демографічне виживання. Звільнення від радянського кріпацтва, що прийшло 1972 р., не спроможне було змінити історичної колізії. Як суспільний клас із низкою соціально-економічних і ментальних ознак українське поліетнічне селянство перестало існувати. Виняток із загального правила становили хіба що ізольовані в високогірних полонинах нечисельні анклавні, що через об'єктивні природні умови не піддавалися уніфаційним радянським соціальним практикам.

У купі із послідовним знищенням української інтелектуальної еліти та еліт етнічних меншин, що генерували смисли новітнього націєтворення, радянські соціальні практики докорінним чином вплинули на природні процеси націєтворення. Від 1917 р. усі порівняння та аналогії між процесом українського націєтворення / його складовими та класичними прикладами народження сучасних європейських націй варто сприймати з певною долею скептицизму.

Це твердження не стосується хіба що інтегрального націоналізму, що цілковито відповідав європейським трендам і був такою само природною відповіддю на намагання загальмувати чи то й припинити поступ націєтворення, як, скажімо, ірландський націоналізм. Радикалізація українського націоналізму була геополітичною відповіддю українців, яких нищили як радянізацією і голодоморами, так і «пацифікацією». У такий найрадикальніший спосіб розділена нація реагувала на цілком реальну загрозу культуро- та етноциду, якої вона зазнавала, перебуваючи у складі чотирьох державних утворень міжвоєнного часу. В умовах неможливості інакших форм політичного відстоювання свого права на існування інтелектуальна та політична відповідь стала тоталітарною, радикальною, терористичною. Певне, якби не було В. Леніна, Й. Сталіна, Ю. Пілсудського, Кароля II та ін., українці мали б іншу конфігурацію ментальності і національної ідеї. Більшовицький тоталітаризм, польський, румунський та мадярський авторитаризми породили український повстанський рух у низці конфігурацій, з яких найнепримиреннішим і дискутованим залишається ОУН / УПА.

В умовах світової економічної кризи 1929—1933 рр., що була синхронною «останньому комуністичному штурму» в СРСР, українці опинилися в історичній пастці, яку створили системна криза лібералізму й тоталітаризація / авторитаризація режимів держав, до складу яких входили українські анклавні. Поміж двох геополітичних хижаків — комуністичного та нацистського — для них вибору практично не лишилося. Тож радикалізм не був «родовою хворобою» українців, як це часто представляється в низці національних історіографій, він був *типовою і характерною* ознакою всіх європейських сусідів українців, що врешті й стало основою трагічного геополітичного катаклізму — Другої світової війни.

Україна — одна з небагатьох країн, що вимушено стала майданчиком історичного зіткнення нацизму та комунізму: ідеологічного та інституційного. Удру-

ге в історії вона була поневоленою іншим проєктом, що знов виявився найбільш мобілізованим і сталим як за решту претендентів на українські терени, так і за українських самостійників.

Після зміцнення декоративних ознак суверенітету УРСР та її залучення до складу членів ООН Кремль отримав додаткові аргументи для розбудови дискурсу творення «радянських націй». Цей дискурс — творення радянських націй згори — досі залишається наріжним каменем цілого історіографічного пласта. Не меншою мірою він застосовується й щодо білорусів — другої умоглядної складової «триєдиного східнослов'янського братства» і потенційної демографічної бази «*русского мира*».

Підсумовуючи історію коренізації в Білорусі, Максим Саморуков наголошує на «рукотворності» білоруської нації: «Шкільна програма білоруською, словники, наукова лексика, Білоруська академія наук, держпарат, що працює білоруською, — усе це було створено лише за кілька років. А головне — націю забезпечили власним історичним нарративом, героїчним і багатовіковим»¹⁵. Отже, екстраполюючи теорію М. Фуко на радянські нації, переважна більшість дослідників не розрізняють процесів запровадження безписемних / заборонених раніше / сегрегованих народних мов і процесу мовотворення згори. Це і є висхідною точкою розмірковувань про «створеність» націй Й. Сталіним. У таких умоглядних конструктах важко помітити, що «героїчне» минуле «не писали» з голови, а вивільняли із загальноімперського конструкту; мови не «створювали», а вводили в суспільні та освітні практики; носії мови не народжувалися за волею Вождя — вони існували задовго до його народження, просто в 1920-х роках вони на короткий час отримали можливість існувати не сповитими по руках і ногах імперськими обмеженнями. Нації та їхні мови не можна створити за директивним рішенням без певного ґрунту, інакше б і есперанто було не мертвою мовою, а державною мовою в країні Есперантії, де живуть есперанти.

Як відзначили Р. Брубейкер і Ф. Купер, формальна інституціоналізація і кодифікація етнічних і національних категорій нічого не може сказати досліднику про глибину, резонанс і силу цих категорій у життєвому досвіді людей, які піддаються категоризації¹⁶. Це зауваження, як ніде інде, доречне саме для радянської дійсності. «Приймаючи нову систему класифікації, принесену радянським політичним дискурсом, значна частина населення, якщо не більшість, очевидно продовжували жити у світі власних, часто успадкованих ще з імперських часів, гібридних ідентичностей. Вони могли використовувати ці категорії класифікації на власну користь, грати нав'язані їм владою мовні ігри, але це далеко не

¹⁵ Саморуков М. Кто и когда придумал белорусов. Рецензия на книгу «Взлет и падение белорусского национализма». *Московский Карнеги центр*. 2020. 20 мая. URL: https://carnegie.ru/commentary/81819?fbclid=IwAR2810UF7_wIpei6J9nt-Yb5lj_-2Z9IeqcQthFY-cOPVxq-7SLxum8zpyrg

¹⁶ Брубейкер Р., Купер Ф. *За пределами «идентичности»*. Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма. Москва, 2010. С. 165.

обов'язково означало, що їх сприйняття себе і соціального світу навколо цілком визначалося політичною мовою, принесеною більшовицькою революцією»¹⁷. Останнє припущення Миколи Боровика підтверджується існуванням розлого національно-орієнтованого андеграунду в усіх «радянських націях», що і став могильником дискурсивно створеного «братнього союзу народів». Власне, саме «союз», а не «нації», як засвідчила історія, виявився «вигаданим і «створеним».

Продовжувана / наслідувана СРСР (хоч і зі змінними в історичній перспективі класовими / етнічними домінантами) імперськість відіграла центральну роль у вибудовуванні системи відносин між Центром і Периферією і, відповідно, — в умовах етнонаціонального відтворення. У цій системі національні державні утворення — радянські республіки — на різних етапах змінювали свій статус у суб'єкт-об'єктних відносинах, повсякчас то борючись за більшу самостійність (що переважно закінчувалося зачисткою республіканських еліт), то випрошуючи певні послаблення / преференції (на етапах послаблення Центру). Загроза сепаратизму була одним з найдошкульніших фантомних страхів комунобільшовицького режиму, успадкованих від імперської Росії. У купі з повсякчасно очікуваною контрреволюцією він становив каркас фобій, що зумовили еволюцію режиму.

О. Еткінд цілком слушно зауважував, що «упродовж великої частини російської історії (йдеться про історію імперську. — *Авт.*) невротичний страх правителів, змішаний з бажанням, був звернений не до зовнішніх ворогів, але до простору всередині країни і до її населення. Цей величезний простір був заселений великим різноманіттям підданих, російським та іншими народами, від яких російські правителі не почувалися і не почувуються захищеними»¹⁸. Додання після більшовицького перевороту до цього ще й фактора внутрішньої соціальної війни, яку впродовж понад сімдесяти років радянська влада вела із власним народом в усіх його етнічних складниках, надало цій особливості вигляду довершеного каліцтва. Те, що нині видається російською владою за історично сформовану цивілізаційну традицію, насправді є ерзацем пропагандистських кліше, які пропонується брати на віру, не замислюючись про їхню відповідність реальності. Тим часом про традиційність у відносинах влади і суспільства в російській / радянській ситуації можна казати *лише в сенсі повного чи майже повного поневолення суспільства владою*. Зрозуміло, що такий формат відносин також має право на існування, однак лише в СРСР та сучасній Росії про нього говорять як про вищу форму демократії й особливий російський цивілізаційний шлях.

Радянський лад творився *дискурсивно, описувався в спеціально створених для цього термінах радянської новомови, претендував на новаційність, але насправді був реплікою старої імперської системи із більшістю притаманних їй вад*: гіпер-

¹⁷ Боровик М. *Теорія проти історії, або хто створив «радянські нації»?* Ч. 2. *Historians*. 2020. 3 черв. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2755-mikola-borovik-teoriya-proti-istoriji-abo-khto-stvoriv-radyanski-natsiji-chastina-2>

¹⁸ Еткінд А. *Внутренняя колонизация...* С. 14.

трофованим неефективним чиновницьким апаратом, приспанним суспільством, екстенсивними економікою та виробничими силами, патріархальністю та патроналізмом. Обіцяючи якісний ривок у нову соціально-економічну формацію з якісно новими суспільними відносинами та громадянською свідомістю, сталінська держава-комуна насправді поневолила суспільство, позбавивши можливостей самовдосконалюватися і саморозвиватися природним шляхом.

Більшу частину свого історичного часу у складі Російської / радянської імперій Україна, якщо не випадала з цього тренду, то намагалася це зробити. І відбувалося це не випадково, а внаслідок власних внутрішніх, непідвласних імперському уніфікаційному впливу, інтенцій. У радянські часи, з їх карколомними соціальними, економічними і культурними експериментами на межі соціоінженерії та масового кодування, радянська Україна була яскравим майданчиком. Цьому сприяло безліч факторів: і місцеві за походженням, харизматичні більшовики з неабияким інтелектуальним потенціалом (зокрема М. Скрипник та О. Шумський), і непересічна етнонаціональна ситуація, і змістовний революційний андеграунд та історія революційного руху в середовищі етнічних громад, що генерували власні політичні проекти, і потужний вплив / тиск альтернативних національних проєктів сусідніх молодих держав, і, власне, український характер та історична пам'ять з вікопомними акцентами Запорозької Січі та Коліївщини, оспіваних великим Кобзарем і вкорінених у масову свідомість як національний міф.

Тож навіть на тлі європейських поліетнічних країн досвід радянської України посідав непересічне місце саме внаслідок оригінальної постановки не лише українського питання (що, зрозуміло, було центральним), а й питань етнічних меншин — єврейського, польського, німецького, румунського, грецького, болгарського тощо.

Перша світова війна та спричинені нею зміни державних кордонів і розпад континентальних імперій актуалізували проблему самоідентифікації, бо каталізували народження нових соціальних / регіональних / національних спільнот. Низка новонароджених країн Європи практикували моделі жорсткого націоналізму як основи націє- і державотворення. Класифікуючи населення за релігійними, етнічними, соціальними, статевими тощо ознаками і сортуючи їх в установах на зразок шкіл і тюрем, уряди, як зазначав М. Фуко, формували тим самим ідентичності мешканців модерних держав. Деяко подібне відбувалося й у СРСР.

Та все ж система категоризації за класовою і національною ознаками, усталена зрештою в СРСР / УРСР, не мала аналогів у світі. Її наріжним каменем були репресивна складова (у цьому сенсі активним співтворцем ідентичностей були органи ВУЧК-ДПУ-НКВС з їхніми особливими обліками) та ідеологія. Засадничою ідеєю суспільного розвитку протягом міжвоєнного періоду була ідея класової боротьби / війни. Упродовж двадцяти років найкарколомніших соціальних трансформацій з кількома «комуністичними штурмами», безкінечними «чистками» та репресіями категорія «національність» виявилася найстійкішою, бо можна було бути «колишнім» і водночас членом політбюро, а от про те, щоб

перестати бути грузином, не йшлося. На перешкоді цьому стояла традиційна свідомість пересічних обивателів і партійців, тобто — об'єктивний стан уявленої спільноти, що за кілька десятирічч отримала назву «радянський народ». Банальною мовою: 1917 р. постімперське суспільство перестало бути основою імперського проекту, що тримався на трьох китах: «Православ'я. Самодержавство. Народність», але громадянською нацією не стало і стати не могло апіорі. На перешкоді цьому процесу поставала сама природа радянського ладу.

Упродовж міжвоєнного періоду курс національної політики більшовиків чутливо (в ручному режимі) корегувався кілька разів. Почавши з відвертого шельмування українського питання, на середину 1923 р. Кремль підійшов до розуміння своїх тактичних помилок і допустив яскравий коренізаційний експеримент О. Шумського / М. Скрипника¹⁹, 1933 р. затаврований як націонал-ухильництво. Згодом він ще неодноразово використовував алгоритм радянської апаратної українізації як жорстко керований і напрочуд ефективний політичний інструмент. Саме під керівництвом О. Шумського та М. Скрипника коренізація в Україні трансформувалася в державний інструмент модернізації широких верств населення. Значною мірою, хоч і в урізаній класовій версії, вона надала потужного поштовху процесу «дозрівання» етнічної української нації. Сприятливіших умов та не мала ні до, ні після цього короткотривалого періоду. Водночас, передусім завдячуючи непівській лібералізації, українізація перетворилася на вагомий політичний фактор укорінення більшовицької влади в Україні та її подальшої радянської, що на кінець 1920-х років мала безліч безперечних досягнень. Дискурсивно українізація існувала у двох інтерпретаціях: радянської — прогресивної і петлюрівської — контрреволюційної, що забезпечувало ідеологічний фундамент оспівування СРСР як союзу рівноправних народів і синхронних йому зачисток тих, хто виступав за нерадянський формант існування держав-націй.

Умоглядна загроза переростання автономізму радянської республіки в самостійництво (як це було під час політичної еволюції Центральної Ради) залишалася нав'язливою ідеєю Й. Сталіна. В його плані побудови комунізму Україна була тим елементом, без якого вся конструкція розсипалася наче картковий будиночок. Загрози радянському проекту, що нібито генерував Харків / Київ, були умо-

¹⁹ Напрочуд відверто мотиви більшовицької українізації віддзеркалювали слова представника Політбюро ЦК РКП (б) Григорія Зінов'єва на V Всеукраїнській партконференції (17—22 листопада 1920 р.): «Сделать так, чтобы никто не мог заподозрить, что мы хотим мешать украинскому мужику говорить на украинском языке... Мы считаем, что язык должен свободно развиваться. В конце концов через ряд лет победит тот язык, который имеет больше корней, более жизненный, более культурный» (Див.: Попов Н.Н. *Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины*. 2-е изд. Харьков, 1929. С. 255.). У цьому виступі концентровано висловлене як механістичне тлумачення проблем культурного й мовного транзиту, так і властиве більшовикам маніпулювання мовним питанням: зрозуміло ж, у соціальному світі закон Ч. Дарвіна не діє, мова сама по собі не може бути ані «культурнішою», ані «життєвішою» — такою її роблять умови, що створюються в контексті соціально-економічного та етнокультурного існування її носія.

глядними. Ані М. Скрипник, звинувачений у націонал-ухильництві, ані поготів П. Постишев не виношували жодних планів суверенізації України. Приписування їм вигаданих злочинів відіграло роль банального приводу, що давав змогу Кремлю здійснювати періодичну / профілактичну санацію етнокультурного простору, оновлення номенклатури та масові «виховні» акції, головною метою яких було превентивне упередження визрівання національних еліт: політичних, інтелектуальних, мистецьких, отже — ефективне гальмування повноцінного націєтворення. Маніпулювання масовою свідомістю та генерування хронічних суспільних тривог допомагали дискурсивно творити новий світ відносин, в якому національне походження і національна ідея ставали загрозою фізичному існуванню як такому. Унаслідок цього так звана національна політика після 1933 р. нагадувала смертоносний маховик, який щораз «підчищав» зловмисних попередників, тож після Великого терору здійснювати національну політику в Україні фізично було нікому. Кадровий кістяк українізації / коренізації був знищений чи ізольований у ГУЛАГу. Пересічні радянські громадяни, виснажені багаторічними змінами курсу та його виконавців / керівників, були морально готові до згортання українізації / коренізації та русифікації, що перетворилася на тест політичної лояльності. Це, однак, не означало, що національна ідея була остаточно скинута з рахунків.

Інкорпорувавши Західну Україну, Кремль реінкарнував українізацію. Вкотре терор на тлі українізаційної риторики став основою радянської анексованих територій та їхнього населення, що у новій історичній ситуації повторилося по Другій світовій війні, коли керована українізація інструменталізувала антибандерівський терор і черговий погром так званого українського буржуазного націоналізму. Кремль ще неодноразово робитиме спроби денационалізувати Україну, підбираючи вдаліший час для остаточної відмови від «української карти», однак до кінця радянської історії цього так і не станеться. Тож історія «вирішення національного питання» по-радянському виявила очевидну закономірність: лібералізація в сфері національної політики досягала максимуму на етапі утвердження при владі чи при загрозі її втрати і зводилася до мінімуму тоді, коли Кремль упевнено тримав у руках важелі управління.

Російський дослідник В. Красильщиков ту модель модернізації, що склалася в СРСР і основним принципом якої є оновлення заради збереження імперії, називає імперською²⁰. Цей принцип мав безпосереднє відображення в більшовицькій теорії національного питання, де відзначалася потреба будівництва «національної формою та соціалістичної змістом» культури. «Врахування особливостей національного менталітету інших, хоча б основних («титкульних») народів СРСР (а не лише російського), гіпотетично могло б створити таку модель модерного суспільства, яке б пододало проблему саморозвитку за відсутності мобілізуючого чинника зовнішньої небезпеки. Але це зробило б реальною небезпеку

²⁰ Красильщиков В.А. *Вдогонку за прошедшим веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций*. Москва, 1998. С. 22, 28, 52.

зростання національної самосвідомості та швидшого розпаду СРСР, що жодною мірою не могло задовольнити модераторів комуністичного будівництва»²¹, — зауважував Г. Єфіменко.

Проте для керівників Країни Рад у цьому умоглядному парадоксі нічого парадоксального не було: вони ж бо знали, що ніякого добровільного союзу не було, ніякого добровільного виходу не буде. Словоформи радянської новомови, складені для зовнішнього використання, прикривали неприглядну дійсність: СРСР тримався на примусі і омані. Щоправда, величезна частка радянських громадян сприймала брехню за чисту монету і ладна була покласти своє життя на вівтар комунізму. Тож наслідки радянських експериментів у сфері етнонаціональних відносин не доводиться применшувати.

Комуністичний експеримент «вилучив» майже 150 мільйонів населення із переднаціональною свідомістю, або на ранньому етапі її становлення, із загально-світового модерністського тренду і «перемістив» його в геть іншу соціально-економічну і смислову реальність, що задавала відмінні від решти світу темп і якість націєгенезу та насаджувала геть інші стандарти категоризації / самоідентифікації. Результат цього експерименту, пафосно поіменований пізньорадянськими партійними теоретиками ідеологією «радянський народ», та його похідні — низка сегрегованих пострадянських транзитних суспільств із якісно відмінними від решти світу внутрішніми соціальними та ментальними характеристиками «націй», що були рукотворним продуктом радянської цивілізації, — і досі не монтуються в навколишній світ. Це, власне, на сьогодні один з найпроблемніших наслідків комуністичного експерименту в світовому масштабі. З огляду на це проблема полягає не так у категоризації та дослідженні феномену «пострадянських націй», як у поверненні їм внутрішніх механізмів самовідтворення, тоді як ці складні механізми, що діють методом саморегуляції за своїми автентичними кодами та алгоритмами, були вщент зруйновані. Опір вестернізації та глобалізації в «пострадянських націях» набагато сильніший і радикальніший за решту етнічних спільнот світу саме внаслідок внутрішньої розбалансованості та «інакшості», яка з політичної площини перейшла до розряду сутнісних.

Потужний вплив право- і ліворадикальних ідеологій, інтегрального націоналізму в Україні протягом усього ХХ століття і навіть донині зумовлюється саме тим, що упродовж радянської історії націєтворення²² влада штучно його стримувала, виразно маргіналізуючи класовими сурогатами самоусвідомлення. Штучне уповільнення становлення етнічної нації та переходу її на якісно новий рівень (або ж: модернізації, становлення як нації громадянської / політичної) спричинило не лише ерозію засад націєтворення (соціальних і культурних), а й непоправні зміни

²¹ Єфіменко Геннадій, Якубова Лариса. *Національні відносини в радянській Україні. Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: Історичні нариси*. Київ, 2012. С. 218.

²² Йдеться про самонародження нації, а не про спроби її штучного моделювання / конструювання згори за заданими владою критеріями. Для такого процесу варто застосовувати визначення націєбудівництва.

у її якісних показниках. Їхнє народження в нових історичних обставинах (не варто сумніватися у спроможності соціального організму до самовідтворення під впливом глобальної динаміки) є історичним завданням прийдешніх поколінь українців.

Докорінне переформатування системи внутрішніх міжетнічних взаємин і як найбільший подразник — унормування на засадах реальної суверенізації взаємовідносин із країнами-метрополіями, які зайняли виразно ірредентну позицію не лише до питання українського суверенітету у вирішенні проблем національних меншин, а й своєї ролі у вирішенні тих питань, що апріорі є зоною внутрішніх справ, є не менш важливим завданням сучасної України. Передовсім ідеться про позицію Росії, втім, треба зважати і на не менш невітальне щодо України ставлення в певних колах Угорщини, Румунії, Польщі.

Тонкі налаштування процесу націєтворення в сучасному розвиненому світі відтворюються в ментальній та інформаційній царинах. Люди (носії всіх культурно-цивілізаційних матриць) прагнуть переважно свободи. Націоналізм є органічним втіленням природно притаманного прагнення особистої свободи через національне звільнення. Воно, як засвідчують результати референдуму в Шотландії, притлумлюється лише там, де особистій свободі вже нічого не загрожує. Перед Україною, на жаль, нині постають інші завдання й інші виклики.

Мобілізація політичних українців навколо захисту суверенітету України зумовлюється нині насамперед негативним зовнішньополітичним порядком денним. Екзистенційна загроза з боку російського державного гібриду, що після 2014 р. став на шлях консервативного розвороту і де ідеологія «*русского мира*» стала чи не державною, змушує українців прискорювати власний пострадянський транзит і руйнувати застигли десятиліттями стандарти й орієнтації. Однак негативний зовнішній виклик не має відволікати від провідного завдання, спрямованого в майбутнє, — розбудови належного соціально-економічного та етнокультурного фундаменту модернізації української нації.

Людина радянська і пострадянська: фантом чи реальність? Замало мати проєкт прекрасного палацу. Аби втілити його в життя, потрібно також мати команду архітекторів, виконробів, будівельників, обладнання і матеріали, з яких можна звести вартий захвату досконалий витвір архітектурного мистецтва. Дарма сподіватися збудувати дивовижне мармурове різьблене диво з цегли-сирця руками будівничих-аматорів.

Те, що збудувати комунізм не можливо без створення нової людини, було почасти зрозуміло більшовикам, доки вони не позбулися ілюзій молодості (аби усвідомити це, варто почитати праці М. Скрипника, написані до 1930 р.), та революційним романтикам. Про виховання нової людини нового часу, здатної працювати майже безоплатно за безліччю спеціальностей, поєднуючи фізичну і розумову працю, із легкістю володіючи кількома мовами, багато писали партійні функціонери впродовж 1920-х років. Нині такі дописи сприймаються як нариси фантастів. Від початку форсованої колективізації влада робила ставку вже не на *виховання*, а на «*виковування*» нової людини в тоталітарному державному

горнилі через триєдиний інструмент: школу, пропаганду та терор. Перші два корегували ментальну сферу суспільства відповідно до установок влади, третій — хірургічно видаляв «вibraкований» людський матеріал, непіддатливий чи усвідомлено ворожий індокриннації.

Результатом стали три (на західноукраїнських землях — два) покоління «радянських людей», оспіваних радянським масовим мистецтвом та досі осмислюваних вітчизняною гуманітаристикою. Феномен «радянської людини» вивчається вітчизняними та зарубіжними науковцями не через чисту любов до істини: із цим феноменом, відразливо поіменованим «совком», безпосередньо пов'язують проблеми пострадянського транзиту України, Росії та Білорусі.

Наслідки більшовицького терору міжвоєнного періоду важко переоцінити. У кривавих двадцятирічних потугах народжувалося принципово нове суспільство... за своїми внутрішніми характеристиками — мертвонароджене. Ще понад п'ятдесят років воно доволі вправно імітуватиме життя, але насправді буде неспроможне ані повноцінно відтворюватись, і тому перманентно знищуватиме в собі все життєздатне, атакуючи його як чужорідну тканину, ані повноцінно любити, і тому прикриватиметься розмовами про пролетарський гуманізм, ані повноцінно виховувати нову зміну, і тому вириватиме її з живого контексту родинного кола і переставлятиме в штучний світ масової культури й масових жовтенятсько-піонерсько-комсомольських псевдородин, ані повноцінно творити, затискаючи геній особистості в прокрустове ложе партійного й комсомольського статутів, ані повноцінно прогресувати в технологічному відношенні, а тому промишлятиме банальним піратством та промисловим шпіонажем, ані поважати честь і гідність, замінивши їх сурогатом радянської пиhi. Тогочасне переродження суспільства відображає одне просте, хоч і занадто моралізаторське слово — гріхопадіння.

Заявлена більшовиками на зорі узурпації влади мета — створення радянської людини, носія принципово нової моралі, — на кінець 1930-х років завдяки бузувірським методам перманентного терору та єзуїтської соціальної інженерії в загальних своїх рисах була досягнута.

Рештки антирадянського — за своєю суттю постреволуційного суспільства (як релігійні за своїм спрямуванням, так і світські) — були загнані чи то в ГУЛАГ, де боролися за фізичне та духовне виживання аж до середини 1950-х років, чи то в глибокий андеграунд, змушені напоказ демонструвати якщо не ревну підтримку партії та уряду, то принаймні цілковиту лояльність. Їхній особистий досвід та знання про людиноненавистницьку сутність сталінського режиму не справляли жодного впливу на широкі верстви радянського народу, адже жодний метод комунікації інтелектуальної, духовної та культурної еліти з останнім не спрацьовував.

Система режимних територій та величезне гетто з найбільшої в світі мережі пенітенціарних установ та концтаборів на довгі десятиріччя стане звичною «окрасою» неосяжних просторів СРСР. Чимало їх розміщувалося й на території радянської України. Ані для їхнього персоналу, ані для навколишнього населення, ані для широкого загалу обивателів не було секретом, які нелюдські умови та закони пану-

ють за їхніми огорожами. Саме тому цілі класи бадьоро підіймали руки, голосуючи за виключення з комсомолу та піонерів дітей «ворогів народу», а пізніше цькували їх на умовах цілковитого бойкоту. Саме тому партійні збори перетворювалися на істеричні шоу з прокляттями і закликами до самосуду. Саме тому жінки зрікалися чоловіків, а чоловіки — жінок, батьки — дітей, діти — батьків. У межах радянської України, як і СРСР загалом існувала ціла каста «недоторканих», яким не було ходу нікуди, лише — на важкі й небезпечні для здоров'я виробництва.

Пересічний радянський обиватель тимчасом існував у цинічній за своєю цнотливістю системі викривлених координат, де правда і неправда помінялися місцями, де для особистості не лишилося місця — її заступив оспіваний радянський колективізм, що на повірку виявлявся обов'язком колективного цькування усього, що виявляло хоч якусь незгоду з наявним порядком. Система перманентного більшовицького терору обернула пересічного радянського громадянина на глибоко нещасну, обмежену, як нині кажуть, скалічену істоту з неусвідомленими травмами і комплексами.

Незрозуміла західному світу ностальгія за радянською системою її вихованців доволі просто пояснюється: певна частина радянських громадян чи то усвідомлено, чи ні — дійсно мало знала про темний бік «соціалізму». Інша — попри страшні сімейні травми і особистий досвід щиро вважала, що іншого шляху не було. Власне, ця позиція була віддзеркаленням ментальної інвалідності жертв більшовицького терору, які не змогли піднятися над настановами і вихованням «любого батька народів» і назвати вбивцю — вбивцею, ката — катом, збоченця — збоченцем. Для них це було те саме, що зректися самих себе, визнати, що життя перетворилося на суцільну ману. Отож, нав'язана більшовизмом кругова порука мовчазної підтримки державного садизму щодо *Людини* обернулася не лише проти його безпосередніх жертв, а й проти мовчазних споглядачів, зробивши з них не жертв, а співучасників. Розірвати це порочне коло можна, лише назвавши речі своїми іменами.

Геніальним винаходом більшовиків стало «омайбутнення» власного політичного проекту і перетворення його на вісь існування кожного радянського громадянина. Імплементация більшовицького політичного дискурсу в 24-годинний життєвий цикл піднесла *політизацію обивателя* на невідомий раніше світу рівень. Сталінізм перетворив політику на культ. Це можна (і певне, цим займуться прийдешні покоління істориків) розбирати докладно та ілюструвати прикладами з діяльності сільрад, Верховної Ради, партійних з'їздів усіх рівнів, але також — зборів трудових колективів, загалом цілого пласту радянських анекдотів. Це був пафосний героїчний культ, що формував канони соціальної поведінки і структурував суспільство.

Якщо в традиційних суспільствах проблеми політичного порядку денного обговорювалися у певних політичних колах, на партійних форумах, у профспілкових організаціях і модних вітальнях та ЗМІ, передусім у переддень виборів чи змін на вищих щаблях влади, і лише в екстраординарних випадках — виявлялися як революційні потрясіння мас, то у радянській країні ними було наскрізь просякнуте все — від пологових будинків, з портретами вождів на стінах палат

породіль, до цвинтарів із незмінними зірками на могилах, що засвідчували приналежність померлих до комуністичного експерименту. Комуністичний проект мав свій початок (1917), мав перспективну мету — перемогу комунізму у світовому масштабі. Усе, що було перед тим, вважалося малозначущою прелюдією масштабного ривка людства в прекрасне майбутнє. І, зрозуміло, не рахуючись із жертвами, кожен радянський громадянин мав пишатися своєю причетністю до цієї грандіозної мети. Це був виклик самій природі людини цивілізації другої хвилі — приземленій, залежній від щоденної боротьби за хліб насущний, звиклої до нерівності та меркантильності. Революційний підхід відбився в популярному гаслі першого радянського десятиріччя: «Побудувати рай тут — на землі!».

Але розрахунки більшовицького проводу та їхні обіцянки були утопією, а жертви — цілком реальними, такими, що й досі вражають уяву.

Дискурсивно вибудований світ радянського експерименту існував як окремих, автономний всесвіт, що мав свою мову (радянська новомова), свою методологію й ідеологію (марксизм-ленінізм), свою етику й естетику, власне, — *свою правду*. Він існував як річ у собі, майже абсолютно непроникний до двосторонньої правдивої комунікації зі світом зовнішнім (якщо не вважати за таку постановочні візити ідеологічно близьких друзів / делегацій із розвинених країн та країн третього світу). Радянські люди жили і вмирали з переконанням, що він і є вищим досягненням людської цивілізації і не може бути збагачений зовні. Правдиве порівняння радянського та нерадянського світів робила неможливим повсякчасна «турбота» органів так званої держбезпеки. Закапсулювавшись у самолюбіванні, цей всесвіт втратив стимули розвитку і творчий потенціал, а згодом — навіть банальну динаміку кількісного зростання.

Катастрофа ціннісної ерозії, спричинена комуністичними практиками іншування й терористичними практиками, досі не подолана. У дихотомії ціннісних установок пострадянської людини травма тоталітаризму все ще жива: в комусь у вигляді виснажливого духовного паразита, в комусь — у вигляді невиліковного ментального каліцтва, в комусь — як генетичний код самознищення. Призвичаєність і лояльність до державного терору як до інструменту вирішення реальних та вигаданих суспільних проблем, готовність обивателя не лише заплющувати на нього очі, а й виправдовувати, ба більше — ставати частиною безжалюсної машини нищення, як засвідчують практики, що панують в ОРДЛО, Криму та Росії, лишається органічною прикметою транзитних суспільств і пострадянської людини.

А це не лише деформує позбавлену стабільності політичну сьогоденність, а й затуляє обриси майбутнього. Майбутнє, в якому компартійні бонзи не просто перебувають у національному пантеоні, а й залишаються умоглядними моральними авторитетами і взірцями для наслідування, є просто неможливим. Не можна водночас виправдовувати катів і вшановувати закатованих ними політиків, митців, науковців, господарників і мільйони звичайних громадян. Ця ціннісна колізія виходить далеко за межі банального моралізаторства. Подолати її можна лише узгоджено працюючи над важкими і болісними для усвідомлення історичними уроками.

Триває також доволі гостра та емоційна суспільна дискусія навколо пріоритетності процесів націє- і державотворення. Її гострота та емоційність зумовлені насамперед відмінностями регіональної історичної пам'яті, поширеними на теренах у минулому підросійської / підрадянської України та західноукраїнських земель. Внаслідок несиметричності впливу тоталітарної спадщини та певного посттравматичного синдрому, що на регіональному рівні відчувається і осмислюється по-різному, йдеться ще й про вибір між розвитком державних інститутів та інституту громадянського суспільства. Простою мовою — про вибір між ментальною моделлю, де мірилом успіху країни є сила і міцність державної машини, та моделлю, пріоритетом якої є розвиток суспільства та людини. Постколоніальний спадок ускладнює це завдання проблемою, як це не парадоксально, незавершеної емансипації української нації та нагальністю завдання її модернізації відповідно до сучасних європейських трендів.

Тож досвід державотворення і суспільствотворення на українських теренах упродовж ХХ—ХХІ століть є одним з найяскравіших зразків пошуку найоптимальнішої форми відносин (синергії) держави та суспільства, не справдженого та незавершеного внаслідок непереборних геополітичних та історичних обставин. І все ж пошук цей триває, бо саме він, як засвідчує досвід «довгого» ХХ сторіччя, є внутрішньою ціннісною домінантою української нації.

Досвід минулого, спрямований у майбутнє. Суверенітет України, попри явну незацікавленість у ньому США — країни — світового лідера, упродовж року було визнано більшістю країн світу, однак вона ще тривалий час лишалася геополітичною «темною конячкою». Піднесенню іміджу України не спроможні були посприяти навіть надактивна діяльність канадської та американської українських діаспор, на відміну від невеличких країн Балтії, чиє право на суверенітет майже не піддавалося сумніву. Значною мірою тому сприяли свіжа пам'ять про окупацію та «відновлення» радянської влади у Прибалтиці під час Другої світової війни, а також світове усвідомлення несправедливості і жорстокості комунобільшовицького експерименту і наслідків глобальної наруги над народами, що переважно силоміць були загнані до умоглядного комуністичного раю на землі. У цій матриці світосприйняття відокремленню образу України від СРСР, а значить і від Росії, не посприяв навіть гіркий досвід західноукраїнських земель, що були включені до складу СРСР за тим же сценарієм, що і країни Балтії. Україна все ще сприймалася в світі як частина, бліда тень, геополітичний додаток Росії. «Імперія зла» зруйнувалася і, хоч як непросто і навіть лачно було починати з нуля на його руїнах, Україна змушена була прокладати свій шлях у новому — багатополярному світі.

Не доводиться применшувати вирву розгубленості, остраху перед невідомим, невизначеності і приреченості, що відкрилася перед ментально і ціннісно радянськими людьми, які протягом кількох днів опинилися не лише на руїнах СРСР, що саморозпустився, а й на руїнах своїх ілюзій, з порожніми кишнями у захланих нетрях «хрущоб». Йшлося, зрозуміло, не про представників компартійної еліти та їхніх спадкоємців, які стали власниками елітних «сталінок», нашпигова-

них антикваріатом і витворами мистецтва, не «червоних директорів», які спробували монетувати ввірені їм керівництву державні підприємства, не про «цеховиків», які ніколи не жили за радянськими законами, хоч і знали їх краще за решту мешканців СРСР, та ніколи не сповідували радянський спосіб життя, не про криміналітет, що вибудував в СРСР альтернативу вертикаль і альтернативну державу в державі, і не про безліч маргіналів та послідовних антирадянщиків, які жили в режимі заперечення радянськості та СРСР загалом. Йшлося про колосальну масу законослухняних радянських обивателів, одурманених та зачарованих пропагандою і неспроможних жити в іншому форматі, аніж випестований десятиріччями терору та розподільно-регламентативної системи партії державний патерналізм. Вони — десятки мільйонів, за Конституцією, колгоспників і робітників, а насправді — рабів держави-комуни, опинилися на руїнах колгоспного ладу, «найпередовішої в світі» радянської промисловості та власних ілюзій.

Чи не найтрагічнішими «дикі дев'яності» стали для робітництва. Перетворений радянською пропагандою на клас-символ, пролетаріат опинився в ситуації, коли переможне гасло більшовиків 1917 р. «Заводи — робітникам!» девальвувало на рівні з рублем. У світі, де доводилося роками працювати, не отримуючи зарплат, оскільки продукція не мала збуту, робітництво відчувало себе подібно до культової пушкінської старої — гегемоном у розбитого корита.

У світі збанкрутілих будівничих комунізму вони навпомацки шукали своє місце у радянському постапокаліпсисі: у світі без справжніх грошей та можливості їх заробити, де закон всесилля партії змінився на закон сильного, де проголошений вільний ринок означав базар, нашпигований кишеньковими злодіями, де управлінці, які мали дбати про загальнонаціональну власність, перетворилися чи то на «нових українців», чи то «осіддали» державні фінансові потоки, лишивши бідняками мільйони своїх співвітчизників, де змичка «червоних директорів», чиновників та криміналітету породила олігархів як вищу форму пострадянського господарювання, де країна з її надрами, природними багатствами та залишками промисловості стала «золотою жилою» вузького кола осіб, де увійшло у звичку імітувати політику, аби забезпечувати безкарне розкладання України по кишнях, де третій в світі за міццю ядерний потенціал став непідсильною ношею, де уявлення про минуле виявилися майже стовідсотковою брехнею, а «честь і совість нашої епохи» була, як з'ясувалося після відкриття архівів, ініціатором та виконавцем злочинів проти людства.

З огляду на загальний стан свідомості та провалля в уявленнях про навколишній світ і правила, за якими він існував, перше пострадянське десятиліття питома стало епопеєю виживання, що принципово важливо — через чергову ж докорінну перебудову особистості (щоправда, тепер здійснювану не силоміць згори). *Вчитися жити* довелося з нуля, бо попередній соціальний досвід щодня нівелювала жорстка і прекрасна водночас реальність 1990-х років, де «право» сильнішого доводилося не на партзборах, а на «стрілках».

Пострадянська людина народжувалася багатьма способами. Хтось із легкістю, подібно до саламандри, просто змінив колір з червоного на якийсь інший,

зокрема жовто-блакитний. Хтось просто припинив прикидатися. Хтось зламав свої романтичні ілюзії, власне — себе самого, «заматеревши» і обернувшись на звіра. Але більшості довелося здирати з себе шкіру живцем, аби підлаштуватися під новий ворожий для них світ, де не було держави-комуни і комуністичної ілюзії. Ця когорта довічних дітей патрональної держави стала подібною до «важких підлітків», які витратили кілька десятиліть на те, аби за будь-що не дорослішати. Вони прагнули до скону лишатися дітьми — у соціальному плані.

Зрозуміло, що серед мешканців СРСР були і ті, хто йшов до суверенізації України все своє життя. Союз українських націоналістів, націонал-комуністів, націонал-демократів, лібералів та антирадянщиків в усіх їхніх суспільно-політичних версіях став стартовим соціальним майданчиком, на якому розбудовувалася незалежна Україна. До них пристала, як водиться, низка попутників, для яких український політичний проект був лише знаряддям, тобто всі ті — хто став *Кимось* саме в Україні, для кого вона стала стартовим майданчиком фінансового, економічного чи політичного піднесення.

Шлях незалежної України потужно гальмувала одна дошкульна проблема: у всіх у них — і романтиків української національної ідеї, і прагматиків дико-капіталізму, і політичних авантюристів — була своя уявна Україна та шлях, яким вона мала просуватися в майбутнє. Для одних вона була самодостатньою цінністю, для інших — інструментом задоволення власних амбіцій. Величезний діапазон ціннісних домінант і стратегічних орієнтирів і став причиною болісного, затяжного та малопродуктивного пострадянського транзиту українського проекту. Ще більше його ускладнювала відсутність суспільного консенсусу в питаннях стратегічної перспективи (що оприявнювалася як конституційними реформами, так і кількома Майданами) та відсутність розуміння цієї перспективи навіть на найвищих ланках державного менеджменту, що найопукліше виявилось в розпачливих кучминських: «Я достеменно знаю: країну ми розвалили» та «Скажіть, яке суспільство ми збираємося будувати, і я його будуватиму»²³.

Радянський лад відучив обивателя мислити стратегічно. «Жити тут і сьогодні» — провідне гасло сучасного обивателя і в Росії, і в Україні. Про те, як житимуть вони самі, їхні діти та онуки через 20, 30, 50 років, ніхто або майже ніхто не замислюється. Найстрашніше — непоодинокі голоси віщують: України тоді вже не буде. Власне, після нас — хоч потоп. Чи замислюються ці віщуни — спадкоємці Людовика XIV, автора цього вислову — що «потоп» за такого ставлення і такої особистої відповідальності може наступити не «після» них, а саме в їхньому власному життєвому часі? Навряд чи.

Саме завдячуючи громадянській безвідповідальності і некомпетентності пересічних українців питання історичних перспектив українського політичного проекту досі залишається відкритим. 24,45 % (4,5 млн голосів) П. Порошенка проти 73,22 % (13,5 млн голосів) В. Зеленського стали підсумком виснажливої, «гібридної» за використаними політтехнологіями передвиборчої гонки 2019 р.

²³ Кучма Л.Д. *Після майдана. Записки президента. 2005—2006*. Київ, 2007.

Вона ознаменувала входження України в якісно нову інформаційну реальність, де політичний процес перетворюється на цілковите шоу, процес підтягування обивателя до світу «інформаційних бульбашок» і «віртуальних образів», де в змаганні між реальним політиком з реальним політичним багажем та віртуальним персонажем перемагає персонаж.

На противагу доволі швидко вкоріненому в масовій свідомості поняттю «електоральний Майдан» (політтехнологи набили руку на вигадуванні мемів і трансформації їх у квазісенси) Вахтанг Кебуладзе характеризує феномен виборів-2019 терміном «електоральна охлократія»²⁴, що загрожує Україні, відповідно до наукових узагальнень Платона (в триаді «демократія — охлократія — тиранія»), подальшими потрясіннями і втратою історичної динаміки. Не менш точним видається означення події як «електорального бунту» — не менш загрозового і нещадного, аніж культовий російський. На жаль, з усіма належними наслідками для країни, що перебуває в стані неоголошеної війни з підступним та сильним ворогом.

Не доводиться спрощувати ситуацію, в якій нині опинилася Україна. Доводиться лише сподіватися, що чотирирічний «день неслухняності» не завершиться нічю розчарувань і невіршуваних проблем. Проте слід вкотре згодитися, що й цей досвід може стати важливим і вирішальним, оскільки в умовах реальної (не плутати з імітаційною) демократії повинні навчитися жити і державний апарат, з його розлогими та архаїчними інститутами та інституціями, і суспільство, що також має наростити «м'язову масу». Суспільний організм має напрацювати горизонтальні соціальні зв'язки, що спрямують канали виходу низової самоорганізації громад і дадуть можливість існувати поза конструктом патроналізму, зміцнити розум (ідеться про загальний рівень політичної культури, зокрема й здатність підтримувати в щоденних практиках існування правової держави) та дух (не лише декларувати, а й відтворювати в щоденній практиці базові цінності модерного світу, що сповідує ідеали свободи, рівності, гуманізму).

Як засвідчує історія пострадянського транзиту України (і не лише її), останнє виявилось чи не найскладнішим. У цьому сенсі Революція Гідності стала реперною точкою, вивершенням кількох спроб революційним шляхом змінити систему та обличчя влади. Вона також діагностувала невидимі пересічному оку процеси, які відбуваються в товщі пострадянського соціального організму, що вже майже три десятиліття вагається поміж радянським минулим і досі не усвідомленим майбутнім. Про ці глибинні процеси на диво багато знають українські соціологи, які кілька десятиріч тримають руку на пульсі цього тіла, яке й досі не зрозуміло, є мертвим, що вистигає і таїє, чи живим організмом, який народжується для нового життя.

Діагноз з радянської кіноказки: «Пацієнт скоріше мертвий, аніж живий!» час від часу ставлять йому навіть найоптимістичніші інтелектуали-суспільствознавці, не кажучи вже про громадських активістів та політиків, а ще більше —

²⁴ Кебуладзе Вахтанг. Дикувата посмішка демократії — жахливий вищир тиранії. *Тиждень. ua*. 2020. 10 берез. URL: https://tyzhden.ua/Columns/50/241368?fbclid=IwAR1sXe4Sk_hiN-nXsUgBDKkjgVof23F-TdHsFx_B5BBOz7RfheSNV_XCl7k

зарубіжні ненависники України. Іронізувати з приводу надзвичайно важливих речей стало нормою українського політичного сьогодення.

Проте яким би бурхливим воно не видавалося, з огляду на історичну перспективу стає зрозумілим — ще ніколи Україна не перебувала так близько до мети реальної суверенізації, реальної демократизації, реального народовладдя. Соціологічні заміри «життєвих показників» українського організму дають підстави робити висновки, що він врешті став на шлях подолання кризи надзвичайно складної зтяжної хвороби і поволі одужує. Переламним моментом став Майдан-2014, принциповим досягненням якого стало *перепрочитання і актуалізація на масовому рівні поняття Гідності*.

Про цю віху Вахтанг Кебуладзе писав так: «Не можна редукувати Майдан до інтересів і розглядати його лише як виступ за краще життя або до ресентименту і жаги помсти, мовляв, головною була вимога посадити Януковича та членів його злочинної зграї. Майдан також аж ніяк не був лише виступом за створення насправду української держави, вільної від руйнівного впливу російської імперії. Дуже важливим елементом дискурсу Майдана було відчуття власної гідності. Люди виходили не тому, що вони погано жили і, до речі, всі соціологи мають підтвердити, що Майдани відбуваються не тоді, коли економічний занепад. Навпаки, люди виходять не заради того, щоби краще жити, люди виходять тому, що відчують, що їхня гідність під загрозою»²⁵.

Не доводиться применшувати історичне значення цього в житті країни-нації, яку не одне сторіччя намагалися стерти з лиця землі та з історії, знищуючи передусім Гідність, а вже потім — фізично, економічно, інституційно, ментально, етнічно, мовно, культурно тощо.

Самосмислення пострадянських націй і їхні відповіді на екзистенційні питання, як зазначають деякі дослідники, суттєво відрізняється від решти світу. Білоруський дослідник Володимир Фурс описує пострадянську динаміку в термінах регресивної соціальності, а українець Михайло Мінаков — у концепції демодернізації. Низка інтерпретацій та оцінок стали значною мірою наслідком простого запозичення західних кліше, поверхово, а то й зовсім не осмислених і не укорінених на місцевий соціокультурний ґрунт. Неусвідомлена, стихійна, ситуативна соціальна інтеграція в ідеальний (у тому сенсі, що він був не реально наявним, а таким, що існував у головах радянських обивателів та пострадянських еліт як умоглядний образ Іншого) західний цивілізаційний контекст не міг відбуватися тим часом інакше, аніж через руйнування «традиційних режимів саморозуміння» (Т. Щитцова), що, звісно, спричиняло поглиблення соціальних розламів та загострення соціальних суперечностей.

Найнаочнішою ділянкою оприявлення цих суперечностей стали національна свідомість (і, відповідно, боротьба націократичного та громадянського проєктів націєтворення) та історична пам'ять (і, відповідно, боротьба соціалістичного та капіталістичного соціально-економічних проєктів, самостійницької та імпер-

²⁵ Там само.

сько-інтегральній ідеології). Через відсутність суспільного консенсусу щодо минулого та сьогодення невизначеним («відкритим») лишається і майбутнє. Це є системотвірною суперечністю поточного політичного моменту, навіть стало джерелом постійних міждержавних суперечностей, до кризи російсько-українських відносин та війни.

Виразна ідеологізація (індокринізація) визначає нинішній політичний порядок денний як Білорусі (що переживає багаторічну ментальну стагнацію), так і Росії (що обрала як державотворчу концепцію концепт «*русского мира*»). Це вкрай негативно позначається на перспективах подальшого транзиту України. В обох суміжних країнах політичний режим визначає горизонт можливостей історичних спільнот, суспільства, масової думки, політичної думки, що підпорядковані певній ідеологічній картині світу.

Майже тридцять років ними вже згаяні на консервацію радянського ладу у «привабливішій» обгортці гібридних держав, які, хоч як не спромагаються владні машини, не забезпечують колишнього рівня керованості суспільством. Суспільства вже не в анабіозі, як у часи сталінського Великого терору, проте і не в стані усвідомленої рефлексії. Гуманітарна рефлексія все ще залишається справою доволі вузького суспільного прошарку. Тож, з огляду на «досягнення» російського і білоруського проєктів, які претендують на те, аби «задавати тон» пострадянського транзиту хоча б унаслідок свого сукупного демографічного домінування, попереду — принаймні ще чверть сторіччя неквапливого руху в культовій лєнінській лексемі «*крок вперед, два кроки назад*». Звичайно, можна розглядати оптимістичніший та песимістичніший сценарії, однак це не заперечує принципово вкрай важкого висновку — *українська криза також є наслідком хаотичного і стихійного пострадянського транзиту і вірогідно є лише найяскравішим етапом довготривалої фрустрації, в яку вступають терени колись «триєдиного» східнослов'янського «братства».*

Властиве міжнародним структурам прагнення запастися попкорном і насолодитися процесом споглядання здалеку за виявами загострення російського неоімперіалізму, в якому, власне, лише матеріалізується системна криза радянського / пострадянського світосприйняття, може завершитися плачевно не лише для громадян сучасних Росії, Білорусі та України, а й для Європи.

Державні гібриди Росії, Білорусі та України нині перебувають не просто в стані фрустрації та турбулентності, в який вони потрапили внаслідок своєчасно не здійснених десталінізації та осмислення радянського експерименту²⁶. Вони перебувають у критичній точці свого пострадянського транзиту, в якій визначається траєкторія подальшого руху: назад — до неоконсервативного повороту, наслідки якого важко нині передбачити повною мірою (перспектива можлива в широкому діапазоні від неофеодалізму та ультраконсерватизму в специфічній «русскомирской» обгортці до поміркованих форм авторитаризму), чи вперед — до повноцінної імплементації в державні та соціальні організми стандартів демократії та лібералізму за західноєвропейським зразком. В Росії та Білорусі,

²⁶ Див.: Якубова Л. *Євразійський розлам. Україна в добу гібридних викликів*. Київ, 2019.

на жаль, це історичне запитання сьогодні залишається відкритим. Певні зміни в українському політикумі під впливом російської агресії та ідеології російського неоконсерватизму не дозволяють без остраху дивитися в майбутнє. Як і багато років перед тим, євроінтеграційна риторика (доволі поверхова та ситуативна) сполучається з махровою політичною та ментальною архаїкою, що не дає можливості покладати надії на панівний український політичний клас у питаннях реальної, а не симулятивної модернізації українського проекту.

Зміна філософії влади і владарювання є болісним і суперечливим процесом. В українських реаліях це вимагає подолання егоїзму панівного класу, зміни логіки взаємодії влади і суспільства, підвищення здатності відгукуватися на виклики епохи, зростання рівня громадянської відповідальності і безпеки, стабілізації відносин власності і прогнозованості ведення бізнесу. Усе це нині, на жаль, виглядає утопією, однак за нинішньої геополітичної ситуації Україна та українці, якщо вони прагнуть *БУТИ*, не мають іншого виходу.

Анексія Криму та війна на теренах українського Донбасу стали чи не найбільшим випробуванням для України та її громадян. Вони стали матеріалізацією того розламу, що пройшов не лише лінією розмежування та блокпостами, а й ментальністю уявної спільноти — української нації. Розпач десятків тисяч тих, які досі перебувають у жалобі, і мільйонів заручників «ЛНР / ДНРівських» анклавів, хвиля негативізму від східного кордону та антихвиля від західного у відповідь, обидві на піку емоційного заперечення та «іншування», — такими були реалії інформаційного простору, в якому протягом перших двох, найтяжчих і приголомшливих років «гібридної війни» відбувалося осмислення причин донбаської кризи, кримського гамбіту та пошук винних. Війна стала випробуванням спроможності української нації не лише будувати самостійні — незалежні від тих контекстів, що їх генерують Росія та Захід, — інтерпретаційні системи, а й обстоювати їхнє право на існування.

Не буде перебільшенням твердження, що події 2014 р. докорінним чином змінили світоглядну оптику українців щодо принципових питань минулого і майбутнього, бо, ставши на краю безодні, Україна дізналася про справжню ціну соборності. Водночас варто наголосити, що робота з перетворення «двох Україн» на одну лише розпочинається. Експериментальним майданчиком і першим кроком у цьому напрямі може стати переосмислення минувшини і формулювання нових інтегральних сенсів усупереч тим, що експлуатувалися раніше.

Не варто вигадувати жодних сенсів для виправдання своєї історичної долі, підлаштовуючи їх під уявлення і парадигми геополітичних сусідів, виправдовуючись за свою «молодість» і «вигаданість». *Всі нації хтось колись вигадав як проєкт і проєкцію свого кращого (ідеального) майбутнього.* Уявлені спільноти народжуються там і тоді, де і коли для цього визрівають підстави.

Українська — чи не єдина з тих націй, які волею долі увійшли в комуністичний експеримент активним учасником і співтворцем, сповна розплатилася за свою ілюзію, випробувавши на собі всю руйнівну потугу комуністичного тоталітаризму, вистоявши,

зокрема, у найбільших соціодемографічних катастрофах ХХ століття — Голодоморі та Голокості, переживши тотальне розчарування комуністичною утопією, безліч принижень та нехтувань з боку «народної» влади, чи не найяскравіше оприявлене на сконі радянського ладу під час Чорнобильської катастрофи, пройшовши випробування неефективного пострадянського транзиту періоду стагнації, врешті знайшла в собі сили поставити на достойну висоту питання Гідності та впритул підійшла до осмислення комуністичного експерименту як катастрофи планетарного масштабу. Вживши в умовах, які важко уявити мешканцям країн золотого мільярда, українці довели своє право на історичну та геополітичну суб'єктність.

Спроможність провести вдумливу роботу «над помилками» у цьому сенсі є ознакою цивілізаційного зростання молоді нації, на відміну від Росії, де, як дотепно зауважує Г. Гусейнов, «нині, коли суспільству вже можна було б мати гідність (честь, гордість, pride) і без нападів нудоти осмислити недавню історію своєї країни, на місці осьової події російського життя утворилося грандіозне зяяння»²⁷.

Знайти нову точку старту можна, лише підбивши підсумки попередньої епохи. Визнати, що низка втрат і жертв наших попередників були позбавлені сенсу, доведеться, долаючи відразу до невтішних висновків. Підсолоджувальною пігулкою може стати розуміння того, що досвід наших пращурів у загальному підсумку відіграв роль тієї противаги, що змусила людство загалом стати набагато кращим.

Уся історія української нації — це історія пошуку адекватних відповідей на виклики високого геополітичного масштабу. Це нація, яка вижила, відбулася і йде в майбутнє, перебуваючи в епіцентрі цивілізаційного розламу. Усе «довге» ХХ століття територія України була полем протистояння світових систем і політичних проєктів, що визначили саму суть цього періоду в історії людства. Від 1917 р. Україна опинилася в епіцентрі світового геополітичного конфлікту. Комуністичний експеримент — явище вищого онтологічного порядку, відповідальний за низку трагедій, що врешті докорінним чином переформатували карту світу. Однак водночас комуністичний експеримент переформатував *сутність світу: світу політичного і світу ментального. СРСР загалом, радянська Україна зокрема, були в серці темряви, що розповзлася світом, поглинаючи світло, змінюючи його напівтонами темряви, замулюючи словесним багном Слово.*

Вирватися з її міцних пазурів, викрити всі її приховані страшні якості, зробити її повернення неможливим і зрештою здобути справжню свободу — це і є місія і покликання України на поточному етапі світової історії.

²⁷ Гасан Гусейнов. Три слова, или Как подобраться к общей памяти о 1917? *RFI*. 2017. 22 окт. URL: <http://ru.rfi.fr/rossiya/20171022-tri-slova-ili-kak-podobratsya-k-obshchei-pamyati-o-1917?fbclid=IwAR3ReVEOajBf4enpIKbjcdtMK8pUb3I-C3sjcD8xnB89OY4gjzcfgCwy40>

ПОКАЖЧИК ВЛАСНИХ ІМЕН ТА ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

- Абдель-Ваххаб Мухаммад 421
Абдурахманов Т. 421
Абісов Сергій 424
Абромавічус А. 258, 266
Аваков А. 192, 198, 223, 252, 253,
258, 387, 461
Авдіївка, м. 270, 392, 395
Авен П. 100
Австралія 9, 138, 545
Австрія 366
Австро-Угорщина 553
Автономна Республіка Крим (АРК)
43, 44, 46, 47, 62, 106, 108, 165,
178, 193, 194—202, 206—208,
216, 217, 244, 274, 333, 335, 339,
341, 399, 414, 421, 422, 427, 444,
451, 486
Адамкус В. 106
Азаров М. 109, 111, 130, 145, 163,
165, 166, 169, 173, 174, 176, 177,
180, 182, 187, 188, 434
Азербайджанська РСР 25
Азія 8, 9, 303, 535
Азія Південно-Східна 74, 303
Азія Середня 303
Азово-Керченська акваторія 278
Азово-Чорноморський басейн 438
Азовське море 93, 241, 277—280,
396, 436
Ай-Петрі, г. 428, 439, 440
Акінша Костянтин 529
Аксьонов Сергій 195, 202, 211,
212, 230, 413, 421, 424—426,
429, 433, 444, 449
Акшатін О. 211
Албанія 90
Алексеев Ю. 51
Алієв Наріман 520
Алушта, м. 423, 439, 444
Алчевськ, м. 246, 392
Алядінов Енвер 416
Америка Північна 9
Аметов Кязим 416
Аметов Ренат 416
Аметов Решат 416
Анапа, м. 439
Андерсон Б. 298
Андропов Ю. 25
Андрусяк І. 353
Андрухович С. 353, 354
Андрухович Юрій 314, 353, 354,
538
Андрущук В. 228
Анкара, м. 418
Антарктида 545
Арабатська стрілка 206
Арбузов С. 169, 187
Арістова А. 375
Армянськ, м. 206, 416, 432, 435,
439, 445
Артеменко А. 219, 273, 274
Архангельськ, м. 434
Архангельська обл. 402
Асад Башар 418
Атрошенко В. 189
Афанас'єв Геннадій 518
Афанасьєв Геннадій 249, 415
Афганістан 204

- Африка 138, 303
 Ахметов Рінат 97, 112, 123, 142, 151, 152,
 155, 159, 167, 170, 187, 193, 197, 221, 228,
 229, 234, 247, 257, 380, 453
 Аю-Даг, г. 428
- Бабак Микола 367
 Бабич В. 60
 Багірян Армен (Баггі) 470
 Багров М. 46
 Бадзьо Ю. 15
 Базелюк О. 78
 Базилевський В. 354
 Байден Дж. 265
 Балашова Ольга 524
 Балдіна Ольга 441
 Балоба В. 126, 157
 Балтія 275, 472, 552, 565
 Балух Володимир 423, 447
 Бальбек Руслан 418, 421
 Бандера С. 493
 Барков О. 18
 Батозський К. 224
 Бахматюк О. 295
 Бахмут, м. 395
 Бахчисарай, м. 209, 358, 416, 449
 Баширов М. 232
 Безлер І. 225
 Безсмертний Р. 103, 124
 Белавенцев О. 211
 Белавенцев С. 205
 Белковський С. 100
 Бельгія 7, 398
 Бердянськ, м. 240, 241, 277, 278, 342
 Березівський р-н 42, 309
 Берегове, м. 337
 Береза Ю. 238
 Березовець Т. 199
 Березовський Борис 85, 100
 Березовський Д. 253
 Берлін, м. 457, 472, 503
 Бессарабія 316
 Бессарабов Олексій 415
 Бєднов Олександр (Бетмен) 470
 Белавенцев Олег 419
 Бєседін П. 473
 Бжезінський 36. 490
 Біла Церква, м. 107, 380
- Білецький А. 238
 Білогорськ, м. 209
 Білоконь М. 112
 Білорусь 15, 28, 34, 35, 47, 63, 91, 92, 119,
 171, 248, 267, 555, 562, 570
 Білоруська РСР 25
 Благодир Ю. 189
 Ближне, с. 447
 Богатирьова Раїса 106, 451
 Богдан А. 295
 Боголюбов Г. 142
 Богомолець О. 254
 Богомолов Олександр 369, 370
 Богословська І. 161
 Богуслаєв В. 54
 Бойко В. 132, 152
 Бойко Ю. 124, 132, 139, 152, 155, 160,
 292
 Бойченко Олександр 543
 Бойчук М. 353
 Болгарія 18, 89, 140, 149, 337, 340, 527
 Болдирев Олег (Брест Мартін) 517
 Болотов В. 224, 225, 232, 233, 237
 Болтенко Володимир 483
 Бондар А. 354
 Бондарь В. 130, 151, 189
 Бондаренко В. 357
 Боровик Микола 556
 Бородай О. 232, 234, 235, 243
 Бортников А. 201
 Боснія 230, 408
 Бразаускас 14
 Бразилія 93, 140
 Браунбек С. 287
 Брежнев Л. 549
 Бриних Михайло 519
 Бродський М. 142
 Брубейкер Роджерс 307, 555
 Брюссель, м. 149, 177, 183
 Брюховецький В. 314
 Буадзе Заза 520
 Буковина 342, 345, 373, 486, 529
 Буковина Північна 31
 Буянда Олександр 54
 Бутейко Антон 38
 Бутченко Максим 518
 Бухарест, м. 144
 Буш Дж. 30, 154

- В'ятрович В.** 515
Вакарчук С. 294
Варенніков В. 26
Варфоломій І, патріарх 286—288
Василенко В. 314
Васильєв Геннадій 109, 468
Васильчук В. 333
Васянович Валентин 520
Вашингтон, м. 38, 85, 90, 105, 269, 274
Велика Британія 39, 90, 204, 276, 362, 366, 402, 546
Веллес 275
Венеція, м. 367
Вербицький Юрій 186
Верхне Кондрюче, с. 359
Винниченко В. 353
Винничук Юрій 528
Вишенне, с. 421
Візір А. 225
Вілкул О. 292
Вільнюс, м. 22, 26, 179, 181
Вінник Олександр 465
Вінницька обл. 301, 341
Вірменія 22, 119, 408
Вітренко Н. 72, 73, 77—79, 88, 101, 195, 221, 514
Власюк О. 408
Вознік Роман (Циган) 470
Воїнка, с. 416
Войналович В. 359
Волинська обл. 301
Волинь 486
Володимир (Сабодан), митрополит 373, 504
Волокітін Артем 367
Воркута, м. 434
Воробйов Г. 185
Ворожбіт Наталя 524
Воронченко І. 202
Вощанов П. 30
Врода Марина 382
Вутлегірськ, м. 392
Вутледар, м. 392
Вязовська Марина 503
Гаага, м. 417, 422
Габер М. 78
Габон 138
Гавриш С. 106, 152
Гагарін Юрій 448
Гагаузія 22, 31
Гайдук В. 170
Гайдук Сергій 403
Галичина 345, 407, 487
Галкін Ігор 473
Галушко К. 515
Гальчинський А. 74, 103
Гана 138
Гантінгтон С. 485, 490
Гаспринський Ісмаїл 419
Гафаров Едіп 420
Геббельс Й. 546
Гелетей В. 129, 225
Гельман М. 243
Генічеськ, м. 278
Герасим'юк Василь 354
Герман Лизавета 513, 524
Гете Й. 324, 502
Гілазов Едуард (Рязань) 470
Гіркін (Стрелков) І. 230, 232, 233, 235, 237, 241, 243
Гітлер А. 547
Гладилін Олексій 434
Глазьєв С. 177, 196, 197
Гліщинська О. 415
Глузман С. 538
Гнилицький Олександр 381
Гнутове, с. 395
Голіцин Л. 437
Головаха Євген 371, 372, 406, 489, 495
Головка В. 438
Гонгадзе Георгій 84—87, 525
Гонський Володимир 184
Гончар О. 19, 351, 353, 354
Гончаров В. 217
Гончарова Наталя 443
Гончарук О. 294
Горбачов М. 11—13, 21, 22, 24—26, 28, 30, 32, 481
Горбовець Владислав 491
Горбулін Володимир 39, 40, 46, 48, 64, 89, 90, 103, 262, 390, 408
Гордецький О. 211
Горіха Зерня Тамара 518
Горлівка, м. 225, 237, 246, 286, 391, 394
Горлова Аліна 519

- Горовий Руслан 518
 Горовиць Володимир 381
 «Горький Лук» (*Gorky Look* — також:
 Гіркий лук, Горе лукове) 516
 Грач Леонід 48, 194, 195, 426
 Греція 336, 339, 465, 527
 Григорій 471
 Гридчина Анастасія 444
 Гризлов Б. 106
 Гриневич Л. 501
 Гриньов В. 27
 Грицак Ярослав 306—308, 486, 496, 553
 Гриценко А. 123—125, 130, 161, 194, 195,
 254, 256, 292
 Грідіна І. 475
 Гройсман В. 245, 255, 258, 291, 495
 Грузія 19, 22, 33, 154—158, 175, 179, 247,
 259, 283, 423
 Грушевка, с. 416
 Губарєв П. 221, 222, 229, 232, 453, 457
 Гуренко С. 14, 20, 26
 Гусейнов Г. 572
- Давидов О. 167
 Дагестан 417, 454
 Далекий Схід 212, 426
 Даниїл, архієпископ Памфілійський 287
 Данилевич М. 286
 Даниленко В. 353
 Данилишин Б. 167
 Данія 435
 Дарвін Ч. 558
 Дацюк 46
 Дебальцеве, м. 244, 246, 247
 Дегерменджи Бекір 416
 Дейч Б. 416
 Денисенко Лариса 539
 Денісов М. 100
 Дешиця А. 204
 Джамала 381, 539
 Джанкой, м. 209, 416
 Джарти В. 194—197, 199
 Джемїлев Мустафа 208, 216, 218, 419, 420,
 422, 445
 Дзюба Іван 353, 354, 477
 Дід Свирид 516—517
 Діденко В. 415
 Діденко І. 167
- Дмитрієв Володимир 432
 Дмитрук Анастасія 520
 Дніпро, м. 271, 395
 Дніпро, р. 305
 Дніпродзержинськ, м. 140, 355, 18
 Дніпропетровськ, м. 91, 142, 222, 232,
 260, 355
 Дніпропетровська обл. 18, 41, 64, 69, 73, 88,
 108, 149, 189, 223, 226, 230, 301, 390
 Дніпропетровщина 74, 247, 487
 «ДНР» 224, 225, 228—230, 232—235, 237,
 242—246, 271, 272, 277, 395, 396, 399—
 402, 404, 406, 434, 453, 456—465, 467,
 468, 470, 472, 474—484, 571
 Добкін М. 222, 254
 Добренко Євген 550
 Довженко О. 520
 Додонова Віра 480
 Донбас 30, 57, 69, 71, 82, 113, 137, 140, 192,
 193, 206, 210, 215, 219, 228—234, 236—
 239, 241—249, 256—259, 262, 264, 268,
 270, 272—278, 286, 296, 297, 300, 302,
 307, 308, 313, 316, 319—321, 329, 343,
 358, 359, 370, 371, 387—400, 404—406,
 408—410, 452—456, 458—462, 465—469,
 471, 473, 474, 477, 479, 481—484, 486,
 487, 495, 496, 502—504, 521—525, 529—
 532, 571
 Дондурей Даніїл 543
 Донецьк, м. 16, 26, 112, 142, 143, 179,
 192—194, 221, 223—225, 227, 229, 232,
 234, 235, 237, 243, 251, 304, 333, 339,
 340, 370, 391, 459, 461, 464, 469, 478,
 483, 484, 524
 Донецька обл. 41, 88, 102, 105, 108, 111, 132,
 149, 230, 232, 234, 240, 253, 265, 271, 275,
 278, 301, 302, 306, 308, 309, 320, 335, 389,
 391—399, 401, 408, 451, 462, 483, 494,
 495, 506, 522
 Донецько-Криворізька республіка 370, 371
 Донеччина 71, 221, 390
 Доній О. 18, 20
 Донузлав, озеро 44, 47
 Драч І. 15, 33, 354, 382
 Дрьомов Павло (Батя) 470
 Дубина Олег 148, 150
 Дубно, м. 380
 Дубовой Геннадій 473

- Дугін О. 452
 Дудка Володимир 415
 Думанський Ю. 190
- Еліассон Олафур 367
 Еммануїл, митрополит Гальський 289
 Енгельс Фридрих 7, 8
 Енергодар, м. 355
 Епіфаній (Думенко Сергій), митрополит 290, 509
 Еткінд Олександр 549, 556
 Ештон Кетрін 183
- Євпаторія, м. 209, 358, 416, 502
 Євразійський континент 542
 Євразія 393
 Європа 7, 8, 72, 93, 143, 147, 167, 177, 191, 204, 222, 303, 306, 321, 357, 389, 408—410, 435, 466, 487, 490, 505, 508, 513, 514, 537, 553, 557, 570
 Європа Західна 119, 120
 Європа Південна 403
 Європа Центрально-Східна 51, 89, 141
 Європа Східна 65, 154, 262, 289
 Європейський Союз, Євросоюз (ЄС) 89, 104, 111, 172, 177, 217, 254, 299, 311, 320, 321, 437
 Євстратій, патріарх 289
 Євтух В. 535
 Єкатеринбург, м. 434
 Єлисеєв К. 273
 Єльцин Борис 13, 21—26, 28, 30, 31, 40, 44, 45, 48, 65, 91, 94, 202
 Єнакієве, м. 392
 Єрмолаєв А. 185
 Єрмоленко А. 552
 Єфіменко Людмила 382
 Єфіменко Г. 560
 Єфремов О. 112, 251
 Єхануров Ю. 80, 81, 86, 107, 119, 121, 135, 152
 Єшкілев В. 353
- Жадан Сергій 353, 354, 516, 518, 520, 521, 531, 532
 Жванія Д. 98
 Жеваго К. 141, 210, 295, 438
 Женева, м. 231
- Жизневський Михайло 186
 Жириновський В. 209
 Житомирська обл. 301, 341, 450
 Жолдак Богдан 518
 Жулинський М. 54
 Жунько Л. 106
- Забужко Оксана 354, 516, 538, 544
 Загреб, м. 337
 Загребельний П. 354
 Зайцев Євген 414
 Зайцеве, смт. 395
 Закарпатська обл. 41, 302, 308, 309, 326, 327, 331, 343, 492
 Закарпаття 41, 42, 190, 253, 316, 325, 332, 338, 343—345, 486, 492—493, 529
 Замана В. 189
 Запоріжжя 486
 Запоріжжя, м. 179, 395
 Запорізька обл. 41, 221, 278, 301, 302
 Запрута Ж. 209
 Зарицький Володимир 439, 440
 Захарченко В. 179, 187, 188, 191—193, 199
 Захарченко Олександр 242, 245, 271, 277, 457—459, 463, 464, 483, 484
 Захід 10, 11, 17, 89, 91, 92, 99, 182, 234, 253, 266, 308, 571
 Захтей Андрій 415
 Звягільський Ю. 57, 65
 Здіорук С. 374
 Зеленський В. 292—295, 567
 Зерній Ю. 552
 Зигар М. 94, 201
 Зінов'єв Грігорій 558
 Зіньковський Гамлет 367
 Зісельс Й. 341
 Зленко Анатолій 38
 Зурабов М. 234, 242
 Зюганов Геннадій 65
- Ів. Ан. Ти. Сталкер 453
 Іваничук Р. 354
 Іванов Порфірій 359
 Іванов С. 201
 Івано-Франківськ, м. 355, 532
 Івано-Франківська обл. 27, 165, 301
 Івашко В. 12—14, 17
 Іващенко В. 167

- Іващишин М. 18
 Івченко О. 120, 121
 Іздрік Ю. 353
 Ізмайлов Олег 473
 Ізраїль 303, 508
 Іларіон, архієпископ Едмонтонський 287
 Іларіон, митрополит 287
 Ілленко Ю. 382
 Іловайськ, м. 240—242
 Ільясов Ремзі 219, 417, 419—420
 Інгушетія 454
 Індія 109, 383
 Іран 204, 448
 Ірванець О. 353
 Ісландія 520
 Іслямов Ленур 419, 420
 Іспанія 520, 535
 Іщенко Ростислав 454, 455
- Ї
 Їжак О. 33
- Кабардино-Балкарія 417
 Кавказ 303, 326, 409
 Кавказ Північний 156, 212, 426, 443, 553
 Каденюк Л. 40
 Кадиров Сулейман 423
 Кадирова Жанна 367
 Казаков Олександр 459, 482
 Казанський Денис 461, 465, 516, 531
 Казань, м. 40
 Казахстан 15, 34, 35, 50, 91, 92, 175, 267, 408, 412
 Казурін Олег 424
 Калетник І. 192
 Каліфорнія, м. 422, 435
 Камчатка 491
 Канада 253, 287, 310, 366, 383, 410
 Кант І. 324, 502
 Кантер Леонід 519
 Карабах 408
 Карачаєво-Черкесія 417
 Карачевський Станіслав 414
 Кармазін Ю. 78
 Кароль II, король 554
 Кароль Т. 381
 Карякін А. 234
 Касьянов Г. 346, 352, 363, 501, 512
 Касьянов М. 93, 94,
 Катерина II, імператриця 316, 449
 Качанов М. 211
 Квіт С. 353
 Кебуладзе Вахтанг 568, 569
 Кернес Г. 223
 Керч, м. 217, 277, 278, 416, 429, 435, 439
 Керченська протока 92, 93, 201, 217, 277, 278, 402
 Керчинсько-Єнікальський канал 219, 278
 Київ, м. 16, 18, 25, 33, 35, 39, 41, 44, 45, 47, 48, 50, 56, 69, 91—93, 104, 107, 175, 176, 183, 189, 192, 195, 202, 204, 208, 222, 232, 233, 244—247, 252, 269, 276, 302, 318, 344, 355, 368, 380, 381, 383, 384, 451, 457, 472, 485, 497, 505, 515, 528, 541, 558
 Київська обл. 61, 302
 Київщина 224
 Киргизстан 135, 145, 408
 Киргизька РСР 25
 Кирил (Гундяєв), патріарх 187, 288, 373, 377, 505
 Кириленко В. 134, 199
 Кириленко І. 154
 Кирилова Ксенія 472
 Кириєнко О. 383
 Кирюшко М. 376
 Китай 32, 39, 204
 Ківалов С. 168, 169, 199, 315, 526
 Кінах А. 87, 95, 102, 103, 106, 110, 127, 132
 Кіпр 152, 434
 Кірієнко Олександр 382
 Кіровоградська обл. 168
 Кіровоградщина 73, 301, 486
 Кіхтенко О. 130
 Клепа Є. 225
 Климент, архієпископ 448
 Кличко В. 169, 182, 186, 187, 191, 251
 Клімкін П. 217
 Клінтон Білл 38, 47
 Клінтон Х. 269
 Ключев А. 159, 160, 168, 186
 Ключєви, брати 197
 Кобильчук Любомир 382
 Коваль С. 383
 Ковітіді О. 195
 Козак Д. 213
 Козенко А. 467, 468

- Козирев А. 21
 Козідин Микола 470
 Колесников Б. 106, 112, 167
 Колесніченко В. 199, 315, 346
 Колодій Антоніна 309, 310, 485—488
 Коломойський Ігор 115, 138, 139, 142, 170, 209, 221, 222, 234, 247, 250, 259, 260, 264, 270, 293, 295
 Комсомольське, м. 240
 Кондопога, м. 471
 Кондрашов А. 404
 Кононенко С. 408
 Кононов В. 78
 Кононов Євген (Кіт) 470, 530, 531
 Кононов Ілля 489
 Константинов Володимир 200, 426, 449
 Корбан Г. 226
 Корнет Ігор 277, 470, 471
 Корнілов Володимир 316, 468
 Король В. 126
 Корольов Сергій 448
 Коряжин М. 210
 Коряка В. 181
 Косачов К. 220
 Косово 408
 Костанчук Тарас (Бішут) 519
 Костенко Л. 537
 Костенко Ю. 78
 Костицький В. 64, 65
 Костянтинівка, м. 395
 Косяк Ю. 264
 Кохановський М. 271
 Кочан І. 356
 Кочан Н. 359
 Кошкіна Соня 166
 Кошутинський Р. 292
 Кравченко Ю. 95
 Кравчук Леонід 17, 19—21, 26—28, 31, 35, 36, 38, 39, 42, 44, 51, 53—61, 63, 80, 106, 171, 183, 305, 357
 Краматорськ, м. 397
 Красильщиков В. 559
 Красний Лиман, м. 230
 Красногвардійське, смт. 416
 Краснодарський край 92
 Краснодар, м. 235, 395
 Красноперекоськ, м. 209, 416
 Кривицька Олена 296, 317, 541
 Крим 21, 24, 28, 30, 40, 43—48, 92, 125, 129, 155, 156, 172, 173, 178, 193, 195—223, 229, 230, 234, 244, 248, 250, 252, 253, 255, 257, 264, 268, 273, 275—278, 290, 296, 297, 300—302, 306, 311, 330, 332, 358, 369, 376, 380, 400, 401, 403, 404, 406, 409—471, 476, 483, 488, 504, 514, 515, 520, 523, 527, 529, 533, 538, 539, 564, 571
 Кримська обл. 16, 24
 Кримська АРСР 24, 25
 Кримська Автономна республіка (АР Крим, АРК) 43, 44, 62, 192, 207, 244, 308, 329, 330, 335, 339, 342, 399, 435, 445, 451, 486
 Кримський бандерівець 516
 Кримський п-в 41, 44, 240, 268, 405
 Кримський федеральний округ 208, 214, 412
 Кропачов В. 461
 Крути, ст. 316
 Крючков В. 24, 25
 Кубань 449, 553
 Кубедінов А. 421
 Кубіш Я. 106
 Кузьмук О. 130
 Куліш М. 353
 Куніцин С. 106
 Купер Ф. 555
 Курбас А. 353
 Курков А. 538
 Кусюк С. 181
 Кучма Леонід 36, 37, 39, 41, 46, 47, 54—57, 59—73, 77—87, 89—97, 102—109, 111, 113, 114, 164, 183, 234, 242, 245, 305, 372, 484, 490
 Кучма Олена 46
 Кушнарьов Євген 112, 451
 Кущ Олексій 434
 Лавров С. 215
 Лагард К. 282
 Лазаренко Павло 64, 69, 71—73, 77, 84, 142
 Міттал Лакшмі 116
 Лановий В. 55, 60
 Ланько Марія 524
 Ластівчине гніздо 440
 Латинська Америка 9, 93
 Лебедев Андрій 435
 Лебедев Дмитро 189
 Лебедев О. 198

- Лебедев Павло 183
 Левандовський В. 213
 Левітас І. 341
 Ленін В. 19, 183, 317, 513, 554
 Леніне, с. 416
 Ленінський р-н 432
 Леся Українка 7, 342
 Липинський В. 493, 502
 Лисичанськ, м. 237, 395, 450
 Литва 14, 22, 32, 106, 258, 520
 Литвин В. 89, 103, 106, 108, 109, 112, 132—
 134, 160, 161, 168
 Литвиненко Олександр 369, 370
 Литовська держава 13
 Литовська РСР 13, 14
 Лієв Олександр 427—430, 440
 Ліптон Д. 280
 Ліщинська Світлана 519
 «ЛНР» 229, 231, 232—238, 242—246, 272,
 277, 395, 396, 400—402, 406, 453, 456,
 457, 459, 462, 464—470, 472, 474—479,
 481, 482, 521, 571
 Лодигін Ярослав 522
 Ложкін Б. 170, 258, 264
 Ложкіна Аліса 529
 Лозниця Сергій 520
 Лонгин (Жар), єпископ 505
 Лондон, м. 7, 85, 141
 Лорак А. 381
 Луганськ, м. 75, 179, 222—225, 232, 377,
 464, 469, 470, 472, 516, 530
 Луганська обл. 41, 102, 105, 108, 149, 194,
 221, 232, 234, 237, 240, 243, 249, 253, 265,
 271, 275, 276, 306, 308, 309, 320, 391—
 393, 395, 396, 398, 408, 450, 462, 476, 492,
 506, 522
 Луганське, смт. 247, 519
 Лужков Ю. 92, 106
 Лук'янов А. 26
 Лук'янов В. 135
 Лук'яненко А. 15, 27, 28
 Лук'янченко О. 229
 Луканов Ю. 39, 444
 Лукашенко О. 91, 412
 Лукін В. 191, 243
 Лукіяник В. 504
 Лутугинський р-н 359
 Луценко Ігор 186, 256
 Луценко Ю. 110, 124, 125, 132, 134, 162, 167,
 258, 267
 Луцьк, м. 353
 Львів, м. 16, 18, 304, 355, 383, 384, 472
 Львівська обл. 27, 294, 296, 301, 341
 Львівщина 340
 Львовчкін С. 132, 155, 159, 160, 167, 182,
 185, 186, 257, 294
 Любка Андрій 528
 Людовик XIV, король 567
 Лягін Р. 233
 Ляшко Олег 254, 256, 257, 265, 292, 294, 495
 Май Андрій 524
 Майборода О. 297
 Майорське, с. 286, 395
 Макаренко А. 167
 Макарій, митрополит 288
 Македонія 90
 Макеєнко В. 190
 Маліков 46
 Малкович Іван 354
 Малофєєв Костянтин 200, 230, 440
 Мамчур Юлій 522
 Мар'їнка, с. 270, 395
 Маргелов М. 192
 Маринович М. 537
 Маріуполь, м. 132, 228, 229, 240—242, 244,
 245, 270, 277, 278, 339, 395, 397, 457, 472
 Марков Є. 437
 Марков І. 178
 Маркс Карл 7, 8, 324
 Мартиненко М. 281
 Марченко В. 72
 Марчук Євген 32, 46, 60, 62—64, 68, 69,
 77—79, 86
 Марчук Іван 381
 Масандра, смт. 45
 Масол Віталій 16—20, 46, 59—62, 65, 68
 Мась Оксана 367
 Матвієнко Валентина 23, 449
 Матіос А. 387
 Матюхін Леонід 517
 Мащенко Микола 382
 Медведєв Д. 99, 156, 172, 173, 204, 212, 220,
 413, 428
 Медведчук В. 80, 89, 97, 112, 155, 175, 176,
 234, 294

- Медведько О. 129, 131
 Медвідь В. 353, 354
 Мединський В. 214
 Мекка, м. 215
 Мексика 410
 Мельників Р. 353
 Мельниченко М. 84—87
 Мельничук С. 238
 Меняйло С. 214
 Меркель А. 179
 Меснянко Антон 425
 Мечіар В. 89
 Мешков Ю. 45—47, 198
 Микитівка, ст. 393
 Микола II, імператор 448
 Миколаївська обл. 108, 189, 306, 339, 486
 Миколаївщина 301
 Микульський Аркадій 382
 Миримський Л. 195
 Митрофан (Юрчук), архієпископ 505
 Михайлов Борис 367, 381
 Михалевич О. 75
 Міллер О. 174
 Мілошевич С. 89
 Мінаков Михайло 569
 Міхеєва Оксана 538
 Мовенко Ігор 423
 Мовчан П. 354
 Могила П. 373
 Могильов А. 193, 199
 Мозговий Олексій 450
 Молдова 22, 31, 119, 149, 179, 222, 248, 337, 389
 Молдавська РСР 22
 Молотов В. 31
 Мороз Олександр 13, 46, 58—63, 67, 72—75, 78, 79, 84, 87, 88, 101, 103, 110, 123, 124, 127, 130, 131
 Морозов К. 32
 Москаль Г. 178
 Москва, м. 9, 12, 14, 15, 21, 23—31, 37, 38, 43, 45, 50, 56, 92, 94, 100, 109, 110, 114, 144, 148, 159, 175, 177—179, 184, 191, 202, 206, 207, 210—215, 219, 220, 231, 232, 234, 239, 241—243, 246, 247, 255, 278, 279, 307, 403, 418, 423, 425, 431, 434, 460, 473, 545, 550
 Моспине, м. 392
 Муженко В. 239
 Музичко Олександр (Сашко Білий) 252
 Мурадов Георгій 418
 Муратова Кіра 382, 529
 Мурманськ, м. 434
 Мусяка В. 538
 Мустафаєв Мустафа 416
 Мушкетик Ю. 354
 Мюллер У. 398
 Навальний О. 214
 Нагорна Л. 315, 377
 Наєв Сергій 404
 Назарбаєв Н. 25, 91, 412
 Назаров А. 434
 Наливайченко В. 127
 Нарішкін С. 200, 203
 Насіров Р. 281
 Настенко С. 44
 Нгуєна-Хацушибия Джун 367
 Неборак Віктор 353, 354
 Нижнє Подніпров'я 486
 Нижньогірський р-н 432
 Нищук Євген 184
 Нігоян Сергій 186, 488, 533
 Нідерланди 236, 267
 Нікіфоров Андрій 194, 411, 412
 Нікішине, с. 389
 Ніколаєв Олег 438
 Ніколаєць Ю. 370
 Німеччина 7, 130, 131, 134, 179, 191, 281, 303, 362, 501, 546, 547
 Ніцше Ф. 324
 Новгородське, смт 395
 Новинський В. 197, 221, 229
 Новоазовськ, м. 240, 396
 Новодворська В. 454, 455
 Ново-Огарьово 24, 201
 Новоросія 232, 452, 453, 456, 458, 459, 464, 471
 Новоросійськ, м. 201
 «Новороссія» 233, 243
 Новосибірськ, м. 434
 Новотроїцьке, смт 395
 Новофедорівка, смт 416
 Норвегія 520
 Нуланд Вікторія 183
 Нью-Йорк, м. 77, 85, 381
 Ньютон М. 381

- Обама Б. 172, 178, 269
 Огневич З. 381
 Огризко В. 126, 135
 Одещина 226, 227, 253, 302, 331, 492
 Олександр (Драбинко), митрополит 289
 Олександр III, імператор 447
 Олійник В. 78, 79
 Ольга, княгиня 478
 Ольстер 408
 Ондик Т. 344
 Оніщенко Р. 461
 Онопенко В. 78
 Онуфрій, митрополит 286, 287, 289, 506
 Опанасюк Л. 211
 ОРДЛО 244, 270—273, 275—277, 279, 395,
 396, 399—401, 404, 405, 407—410, 450,
 458—471, 474—484, 564
 Орхівці, с. 359
 Ослунд А. 400
 Ошо Радженш 359
- Павличко Д. 15, 354
 Павлов А. (Моторола) 457, 470
 Павлов В. 24, 25
 Павловський Глеб 471
 Пайетт Дж. 259, 260
 Пайкінт Олексій 517
 Пайфер С. 90
 Пакистан 448
 Панич Олена 512
 Паніна Н. 356
 Панов Євген 415
 Панфілов О. 408
 Панченко В. 314
 Параджанов С. 520
 Параді Ванеса 520
 Парасюк Володимир 191, 271
 Париж, м. 7, 10
 Паррено Філіпп 367
 Парубій А. 222, 225, 227, 267
 Парфьонов І. 383
 Пасічник Леонід 277, 457, 459, 467, 468,
 470, 477
 Патрушев М. 201
 Пауелл К. 105, 107
 Пашковський Є. 353
 Педан Олег 383
 Пекар Валерій 409
 Пенчук Б. 112
 Первомайське, с. 389
 Перевальне, с. 448
 Перевезій В. 507
 Перекоп 206
 Перм, м. 434
 Петров Олексій 517
 Петроград, м. 8
 Петросаняк Г. 353
 Петрулевич О. 224
 Песков Дмитро 435
 Пивоварський А. 258
 Пилипчук В. 16
 Пинзеник Віктор 56, 61
 Південна Осетія 22, 156, 399, 408, 463, 467,
 482
 Південно-Східна Українська Автономна Рес-
 публіка (Східно-Південна автономна Рес-
 публіка) 106, 451
 Північний Кіпр 434
 Підкарпатська Русь (Республіка Підкар-
 патська русь) 316, 344, 493
 Підмогильний В. 353
 Пілсудський Ю. 554
 Пінчук Віктор 52, 97, 115, 116, 138, 141, 151,
 170, 219, 221, 273, 274
 Піонерське, с. 416
 Піскун С. 129
 Платон 568
 Плотницький Ігор 242, 245, 277, 457, 466,
 468, 470, 471
 Пляуш І. 15, 31, 60, 61, 80, 87, 106, 135
 Поволжя 553
 Погорелов Олександр 483
 Погоріла Н. 487
 Поділля 486
 Подольчак Ігор 382
 Покальчук Юрій 354
 Поклонська Наталя 419, 448
 Покровськ, м. 395
 Покровський О. 493
 Полісся 486
 Положій Євген 518
 Полохало Володимир 304, 305
 Полтава, м. 353
 Полтавська обл. 450, 486
 Полторак С. 388
 Польща 9, 32, 89, 106, 137—139, 143, 189,
 191, 248, 280, 281, 337, 340, 362, 366,
 382, 389, 472, 494, 520, 527, 561

- Полякова Лариса 475, 478
 Померанцев Ігор 519
 Помпео Майк 275, 287, 436, 448
 Попасна, с. 247, 395
 Попасна, ст. 393
 Попков С. 107
 Попов Б. 531
 Попов Г. 30
 Поправко Ю. 225
 Порошенко Петро 99, 106, 110, 114, 118, 122, 168, 210, 217, 219, 233, 234, 244—246, 250, 251, 253—260, 264—267, 269—274, 278, 282, 284—291, 295, 387, 438, 501, 527, 567
 Постишев П. 559
 Почепцов Г. 547
 Препотенська Марина 488
 Приазов'я 326, 397, 410
 Прибалтика 565
 «Придністровська Молдавська Республіка» 31, 278, 400
 Придністров'я 22, 30—32, 228, 230, 234, 243, 399, 408, 453, 484
 Прилепін Захар 473, 482
 Причорномор'я 409, 410, 486
 Протівсіх В. 161
 Проханов Олександр 473
 Прохасько Т. 353
 Процюк Степан 353, 354
 Пряшев, м. 337
 Пуго Б. 24
 Пуговкін Михайло 448
 Пузик Валерій 517
 Пургін Андрій 452, 457, 458, 460, 470
 Пустовойтенко В. 14, 47, 54, 61, 72, 73, 75, 79, 95
 Путін Володимир 90—92, 94, 99, 100, 104, 105, 109, 111, 120, 121, 124, 125, 139, 144, 147—150, 153, 154, 173—179, 182, 184, 188, 199, 201, 203, 204, 206, 212, 214, 217, 220, 231, 239, 242—246, 271, 272, 278, 279, 288, 404, 412, 420, 421, 425, 433, 435, 436, 447, 449, 453, 454, 459, 484, 493, 513
 Пушилін Денис 224, 232, 233, 277, 457, 459, 467
 Пушков О. 192
 Пшонка В. 192
 Рабінович В. 254, 341
 Раваншайкул Навин 367
 Радієвський Олександр 450
 Радченко Володимир 46, 130
 Радянський Союз (СРСР) 11, 12, 16, 22, 29, 33, 65, 136, 412, 481, 545
 Разумков 46, 196
 Раства П. 473
 Рафеєнко Володимир 530
 Рахлін Н. 399
 Рейх (Райх) 477, 546
 Реріхи, родина 359
 «Республіка Абхазія» 399
 Республіка Крим 43, 44, 206, 207, 212, 424, 426, 432, 433, 435
 Республіка Литва 340
 «Республіка Малоросія» 316
 «Республіка Південна Осетія» 399
 Республіка Підкарпатська Русь 316, 344
 Речинський С. 464
 Ржавський О. 78
 Рибак В. 169, 192, 251
 Рибак Володимир 225, 522, 534
 Рибачук О. 94, 100, 126
 Рига, м. 22, 124
 Рилипчик І. 353
 Римарук І. 354
 Ріббентроп Й. 31
 Рівненська обл. 301
 Рідний Микола 367
 Річ Посполита 552
 Річ Посполита II 491
 Робертсон Дж. 90
 Ровеньки, м. 395
 Роздольненський р-н 432
 Ройтбурд Олександр 381
 Роман-Кош, г. 428
 Романови, династія 8, 552
 Російська імперія 11, 421, 449, 549
 Російська Федерація (РФ) 21, 26, 28, 30, 34, 43, 45, 48, 50, 51, 69, 86, 89—93, 104, 106, 110, 111, 146, 166, 168, 171—173, 176, 177, 179, 182, 192, 193, 196, 200—202, 204—206, 212, 213—216, 220, 223, 234—237, 240, 243, 244, 246, 267—271, 273, 276, 277, 279, 286, 314, 320, 336, 340, 344, 401—404, 411—417, 419, 421, 423, 425—427, 430, 432—434, 436, 438, 441,

- 447, 449, 454, 456—467, 475, 480, 483, 484, 506, 514
- Росія 8, 15, 17, 30—39, 42—45, 47—50, 56—58, 79, 90, 92—94, 97—101, 106, 107, 111, 119—121, 124, 139, 143—158, 167, 168, 171, 172, 174—182, 184, 189, 191, 193, 196—198, 201—209, 213—223, 230—249, 252—255, 259—271, 273—279, 281, 283, 288, 303—305, 307, 310, 311, 313, 316, 322, 345, 346, 355, 358, 361, 369, 370, 383, 389, 391—396, 400, 403, 405—429, 433—435, 437, 440—442, 449, 451—475, 477, 480—490, 493, 494, 498, 505, 506, 513, 515, 520, 527, 532, 539, 542, 543, 545, 547, 552, 556, 561—567, 570—572
- Ростенко Сергій 424
- Ростов-на-Дону, м. 412, 434
- Ростовська обл. 400
- Роттердам, м. 382
- РРФСР 13, 17, 21, 22, 25, 26
- Рубан В. 286
- Рубанов Ф. 198
- Рудальов А. 473
- Руденко М. 353
- Руденко Наталя 414
- Руденко Юрій 517
- Рудьковський М. 123, 130
- Румунія 9, 31, 89, 316, 337, 340, 389, 494, 527, 561
- Руслана 380
- Руцькой О. 43
- Рябчук Микола 304, 487
- Саакашвілі М. 156, 259, 266, 269, 285
- Саблін Д. 200
- Сабуров Є. 45
- Савадов Арсен 367, 381
- Савельєв В. 382
- Савченко Н. 249, 286
- Саки, м. 206
- Салієв Сейран 421
- Саморуков Максим 555
- Санін Олесь 382
- Санкт-Петербург, м. 434, 470, 473
- Сапеляк С. 352
- Саудівська Аравія 458
- Сацюк В. 98
- Свердловськ, м. 395
- Сверстюк Є. 353, 354, 515
- Севастополь, м. 21, 43, 45—48, 166, 172, 179, 192—199, 202, 205—215, 276, 368, 399—401, 415, 416, 423—426, 428, 429, 432, 435, 436, 438, 441, 448, 502
- Селидове, м. 392
- Семенченко Семен 238, 270, 271, 285
- Семесюк Іван 382
- Сеник Роман 186
- Сенцов Олег 415, 423, 447
- Сенченко Юрій 381
- Сергій Сергійович (Сайгон) 517
- Сердючка В. 381
- Серебрянка, с. 416
- Середа Вікторія 539
- Сєверодонецьк, м. 106, 108, 153, 397, 450, 451
- Сибірський федеральний округ 214
- Сидоренко Віктор 367, 381
- Симеон, митрополит 289, 290
- Симоненко В. 53
- Симоненко П. 58, 73, 74, 77—79, 88, 101, 124, 131, 161, 254, 305
- Сирія 403, 456
- Сирота М. 64
- Сівєрський Донець, р. 397
- Сівкович В. 155, 156, 181
- Сівкович С. 99
- Сікорський Р. 191
- Сільваші Тіберій 381
- Скринник А. 211, 213
- Скрипка О. 380
- Скрипник М. 557—559, 561
- Скуратівський В. 314
- Слабошицький Мирослав 382
- Сліпак Василь 522
- Слободжанщина 382, 486
- Слов'янськ, м. 230, 231, 235, 397, 522
- Словаччина 42, 89, 149, 280, 316, 337, 344, 527
- Словенія 89
- Смешко І. 98, 292
- Смирнов Андрій 460
- Смірнов З. 216
- Сніжне, м. 235, 237, 392
- Соболев Є. 270, 271
- Советське, м. 416

- Соколов М. 210
 Солана Х. 106
 Солонатін Ю. 113
 Солсбері, м. 276
 Сорос Дж. 265
 Сосковець О. 168
 Сочі, м. 173, 182, 433
 Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) 7, 8—37, 40, 43, 50, 53, 54, 56, 60, 85, 91, 120, 209, 263, 275, 296, 303, 310, 313, 328, 344, 352, 357, 405, 414, 417, 467, 476, 535, 546—549, 551, 553, 554, 556—562, 565—567
 Співдружність незалежних держав (СНД) 28, 31, 33—35, 37, 91, 92, 97, 144, 146, 171, 371, 410, 441, 491
 Сполучені Штати (США) 7—9, 30, 32, 35, 37—40, 47, 51, 77, 85, 90, 105, 107, 123, 139, 146, 155, 159, 172, 178, 183, 204, 215, 217, 219, 231, 253, 258—261, 265, 266, 269, 273—276, 281, 282, 287, 288, 303, 308, 310, 362, 380, 383, 403, 409, 422, 448, 465, 473, 483, 489, 505, 508, 546, 565
 Сроул А. 356
 Стадниченко Ю. 354
 Сталін Йосип 8, 316, 448, 514, 547, 550, 554, 555, 558
 Стамбул, м. 509
 Станиця Луганська, смт 395
 Стародубцева Лідія 519
 Старожицька Анастасія 520
 Старожицька Марія 520
 Стафійчук Владислав (Сорд Влад) 517
 Стаханов, м. 359, 392, 470
 Стельмах Сергій 418, 440, 441
 Степаненко В. 535
 Степанченко Павло 423
 Степико М. 540
 Степова Олена 515, 516, 520, 531
 Степула Надія 305
 Стогній Олексій 415
 Стрембицький І. 382
 Стріха Максим 538
 Стус В. 353
 Стяжкіна Олена 488, 518, 531, 532
 Судак, м. 209, 430, 432
 Сулейманов Р. 421
 Сумська обл. 278, 301, 450
 Супрун У. 284
 Сурилов О. 316
 Суркіс Г. 142
 Суркіси, брати 143
 Сурков В. 483
 Суслов М. 549
 Сухумі, м. 482
 Схід 11, 306, 308
 Схід Близький 403, 409, 418
 Табачник Д. 70, 105
 Табурянський Л. 27
 Таджикистан 408
 Тайвань 176
 Таланчук П. 60
 Таманський п-ів 92, 277
 Тамань 449
 Тарасюк Б. 111, 125, 126
 Тарута С. 210, 221, 224, 225, 229, 240, 244, 264, 394, 438
 Тарханкут мис 277
 Татарстан 40, 340, 413, 437
 Тбілісі, м. 156
 Тел'явіні Х. 234, 242
 Телбот С. 38
 Темиргалієв Р. 195, 200
 Теміров Юрій 478
 Тенюх І. 203
 Терещенко Олександр 517
 Теркулов В'ячеслав 478
 Тернопільська обл. 27, 300, 301, 308
 Тернополь 337, 353, 497
 Тибет 176
 Тимофеев Володимир (Бабай) 470
 Тимофеев Олександр 459
 Тимошенко Юлія 71, 73, 80, 84—89, 98, 100, 103, 110—112, 114—119, 121—124, 126, 133—137, 139, 143—145, 147—163, 165, 167, 169, 172, 173, 175, 178, 181, 191, 194, 251, 254, 260, 269, 292, 305
 Тимченко Іван 519
 Тинянський Євген 456
 Титаренко Дмитро 479
 Тихий В. 382
 Тихонов В. 106, 159
 Тищенко Юлія 417, 441, 442, 447
 Тігіпко С. 94, 106, 108, 159, 161, 187, 254, 256, 305

- Тісслер В. 547
 Тістол Олег 381
 Ткаченко О. 58, 59, 73—79, 234
 Толстих М. (Гіві) 457, 470
 Толстой А. 383
 Толстоухов А. 105, 112
 Томенко Тарас 382
 Торба Валентин 224, 516, 531
 Торез, м. 237, 392, 461, 476
 Торс А. 527
 Тоффлер Е. 356
 Трамп Д. 269, 273—275
 Троїцьке, с. 247
 Троїцький Владислав 355
 Троцький Лев 9
 Тузла, о. 89, 92, 93
 Туреччина 146, 286, 333, 429, 508
 Туркменська РСР 25
 Турчак С. 381
 Турчинов Олександр 111, 153, 192, 199, 203, 205, 229, 230, 239, 251, 255, 256, 258, 263, 266, 275, 276, 382, 506, 527
 Тягнибок О. 161, 165, 182, 187, 191, 254
- Угорський автономний округ 42
 Угорщина 41, 42, 89, 149, 248, 280, 283, 316, 362, 389, 493, 494, 527, 561
 Удовенко Г. 46, 78
 Ужгород, м. 318, 337, 338, 486
 Україна 7, 8, 10, 12, 14, 15, 17, 18, 20—23, 25, 27—51, 56, 57, 62, 63, 65—80, 82—86, 89—93, 95, 98—100, 109—111, 113, 115—117, 119, 120, 123—126, 130—135, 139—151, 153—156, 158, 159, 163—165, 167—181, 183—185, 188—193, 196—199, 201, 203—210, 213, 216—223, 225, 230—234, 236—245, 247—250, 252—257, 259—291, 293, 294, 296—343, 346, 348—353, 355, 357—383, 388—391, 393, 395—412, 414, 423, 427, 429, 430, 435—437, 439, 443, 444, 446, 448—458, 460—462, 464, 466—469, 471, 473, 474, 477, 479, 483, 485—496, 498—516, 520—530, 532—544, 552—554, 557—562, 565—572
 Україна Західна 305, 313, 359, 373, 486, 559
 Україна Південна 97, 326, 327, 346, 526
 Україна Східна 79, 155, 215, 225, 229, 305, 398, 486, 516
- Україна Центральна 305, 479
 Українськ, м. 392
 Українська РСР (УРСР) 12—18, 20—26, 30, 44, 49, 50, 54, 56, 57, 59, 61, 63, 94, 263, 295, 297, 328, 553, 555, 557
 Ульяненко О. 353
 Улюкаєв О. 213
- Файнер Марк 533
 Фашик Донецький 478, 516
 Федоров Є. 171
 Федоров Р. 354
 Фельштинський Ю. 85, 86
 Феодосія, м. 209, 413, 416, 439
 Філарет, архієпископ 289
 Філарет, митрополит 288, 290, 506
 Філатов Б. 271
 Філенко В. 15
 Філіпчук В. 231, 274
 Філонов А. 424
 Фірсов Єгор 402
 Фірташ Д. 142, 167, 170, 189, 197, 257, 294, 295, 394
 Флінн М. 273
 Фокін В. 16, 20, 50, 53, 54, 58
 Франко І. 342, 393
 Франція 39, 131, 134, 189, 191, 204, 362, 382, 520, 546
 Франчук А. 46
 Фрейд З. 482
 Фуко М. 555, 557
 Фур'є Е. 191
 Фурс Володимир 569
 Фурса К. 495
 Фучеджі Д. 227, 228
- Хаббард Рон 359
 Хавченко Дмитро 465
 Харитонов О. 222
 Харків, м. 26, 39, 40, 64, 89, 104, 142, 143, 164, 172, 174, 192, 222—224, 227, 299, 351, 353, 381, 384, 395, 437, 451, 472, 497, 558
 Харківська обл. 108, 221, 278, 302, 306, 390
 Харківщина 301
 Хасбулатов Р. 43
 Хвильовий М. 353
 Хейлі Чак 183

- Хеллер Карстен 367
 Херсон, м. 179, 217, 355, 472
 Херсонська обл. 73, 206, 218, 278, 302, 306, 486
 Херсонщина 301
 Хмара С. 20, 59
 Хмельницька обл. 301
 Хмельницький, м. 166, 335
 Ходаковський Олександр 458
 Холодний П. 353
 Хомченко Олександр 522
 Хорватія 90
 Хорошковський В. 170, 176
 Хоткевич Г. 350
 Хрущов М. 549, 550
- Цаголов Василь 367, 381**
 Царьов О. 232—234
 Центр України 213, 230, 305, 306, 312, 486
 Центральна Європа 262, 316
 Центрально-Східна Європа 51, 65, 89, 141
 Цзиньтао Ху 172, 176
 Цзяочжоу затока 435
 Цибулько В. 353
 Циля Зингельшухер 516, 525
 Ципердюк І. 353
 Цілик Ірина 519
 Цокадзе А. 461
 Цуркан Олександр 458
 Цуркін А. 210
 Цушко В. 124, 126, 129—131
 Цхінвалі, м. 463, 482
- Чабала Костянтин 517**
 Чаленко Олександр 468
 Чалий О. 198, 213, 214
 Чапух Асан 416
 Чаушеску Єлена 9
 Чаушеску Ніколае 9
 Че Гевара 412
 Чегрінець Роман 444
 Челебіджихан Номан 218
 Челябінськ, м. 434
 Чендей І. 354
 Чепак Д. 185
 Червинський Роман 483
 Червоненко Є. 341
 Череватенко Л. 382
- Черкаська обл. 301, 341, 486
 Чернівецька обл. 27, 302, 308, 309, 327, 340, 492
 Чернігів, м. 46, 317
 Чернігівська обл. 278, 296, 450
 Чернівці, м. 330
 Чехія 89, 149, 527
 Чехословаччина 9, 343
 Чечня 47, 413, 424, 454, 482
 Чичкан Ілля 367
 Чорна Оксана 517
 Чорне море 196, 268, 277—279
 Чорнобилі, м. 408
 Чорновіл В. 15, 27, 28, 59, 76
 Чорновола Тетяна 184
 Чорноморське, сел. 416
 Чорноморсько-Каспійський регіон 415
 Чорнухине, сел. 390
 Чубайс Анатолій 81
 Чубаров Рефат 208, 216, 218, 419, 420, 488
- Шаблій Гліб 415**
 Шаповал Ю. 317
 Шаповалов О. 211
 Шапошніков Є. 35
 Шахов Сергій 424
 Шахтарськ, м. 237, 392, 395
 Шевченко Наталія 347
 Шевченко О. 460, 533
 Шевченко Тарас 298, 329, 446, 447, 528, 533
 Шевчук В. 354
 Шиллер Ф. 324
 Шкляр Василь 518, 537
 Шойгу С. 201, 205
 Шрі Чинмой 359
 Штайнмаєр Ф.-В. 191, 409
 Штибліков Дмитро 415
 Шумський О. 557, 558
 Шустер С. 525
 Шухевич Р. 356
 Шушкевич С. 28
- Щастя, м. 395, 396**
 Щебетовка, смт 416
 Щербак Ю. 314
 Щербатих Ю. 489
 Щербик Юрій 517

ПОКАЖЧИК ВЛАСНИХ ІМЕН ТА ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

- Щербицький В. 12
Щитцова Т. 569
Щолкіне, с. 209
- Ю**гославія 89, 535
Юрченко Є. 210
Юхновський І. 13, 14, 19, 27, 36, 37, 54
Ющенко Віктор 79, 80, 82—85, 87—89, 94, 96—106, 108—115, 117—121, 123—135, 137, 138, 140, 144, 148, 150, 152, 153, 155—158, 161—163, 167, 173, 183, 223, 260, 305, 316, 366, 372, 373, 511
- Я**ворівський В. 354
Язов Д. 24
Якименко О. 179, 188
Якимчук Любов 518
Якорнов Дмитро 517
Якутія 24
Якушев Влад 517
Ялта, м. 45, 205, 216, 358, 383, 414, 416, 424, 430, 433, 439, 444
Янаєв Г. 25
- Янукович Віктор 40, 93—109, 112—114, 116, 119, 123, 124, 126—132, 134, 137, 139, 150, 152—173, 175—184, 186—195, 197—199, 201, 210, 222—224, 231, 250—253, 255, 257, 259, 261—264, 280, 286, 305, 306, 313, 314, 344, 373, 412, 438, 450—453, 462, 464, 486, 512, 536, 538, 569
Янукович Олександр 168, 169, 197
Януковичі, родина («Сім'я») 180
Янчук Олег 356
Японія 253, 362, 520
Ярема В. 203, 222, 224, 225
Яресько Н. 258, 266
Ярославський О. 142, 170, 221
Ярош Д. 252, 254
Ярусевич Ю. 241
Ясинувата, ст. 393
Ясній Іван 519
Ясухіро Міхара 367
Яценюк Арсеній 126, 127, 135, 153, 154, 159, 161, 169, 182, 187, 188, 191, 204, 244, 247, 251, 255, 256, 258—261, 265, 266, 291, 527
Яцуба В. 198

ЗМІСТ

УКРАЇНА — НЕ РОСІЯ: САМОУСВІДОМЛЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ (1990—2019)

Розділ 1. Дві революції в «заповіднику застою» (В. Головка, Л. Якубова)	7
Розділ 2. Як Україна не стала <i>failed state</i> (В. Головка)	29
Розділ 3. Потрясіння пострадянського транзиту (В. Головка)	49
Розділ 4. Перша олігархічна республіка: зліт і падіння (В. Головка)	81
Розділ 5. Європія <i>vs</i> « <i>русский мир</i> » (В. Головка)	136
Розділ 6. Революція гідності та збройна агресія Росії у 2014—2015 рр. (В. Головка)	180
Розділ 7. Друга олігархічна республіка в умовах гібридної війни (В. Головка)	250
Розділ 8. Український проєкт у посттоталітарну добу (Л. Якубова)	296
Розділ 9. Етнічні меншини України: пошуки місця в модерному українському проєкті (1991—2013) (Л. Якубова)	325
Розділ 10. Парадокси культуротворення в добу незалежності (Л. Якубова)	345

ЄВРОПІЯ *VS* «РУССКИЙ МИР»: УКРАЇНА В ДОБУ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ

Розділ 11. Неоголошена війна: джерело втрат і генератор трансформацій (Л. Якубова)	387
Розділ 12. Півострів несвободи (Л. Якубова)	411
Розділ 13. Донбаська рана: ОРДЛО (Л. Якубова)	450
Розділ 14. Націєтворення в умовах гібридної війни: виклики, втрати, здобутки (Л. Якубова)	485
ПІСЛЯМОВА. Україна у світовому історичному процесі: досвід минулого, спрямований у майбутнє (Л. Якубова)	545
ПОКАЖЧИК ВЛАСНИХ ІМЕН ТА ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ.	573

Володимир Головка
(29.08.1975)

Кандидат історичних наук (Дніпропетровський національний університет, 2000), старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, Керівник «Центру політичного аналізу» (Київ — Дніпро), політичний експерт. Має ступінь *Executive MBA* (Міжнародний інститут менеджменту, Київ). Стажувався на факультеті соціальних наук Карлового університету (Прага, Чехія) як стипендіат Вишеградського фонду.

Автор монографій «Історіографія кризи історичної науки. Український контекст» (2003), «Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991—2009 рр.» (2012), «Олігархи з міста троянд» (2014), «Окупація Криму» (2016), «Владу створюють... Політична біографія Леоніда Кучми» (2018).

Лариса Якубова
(21.07.1967)

Доктор історичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Заслужений діяч науки і техніки України (2016). Передусім відома як дослідниця історії міжетнічних відносин міжвоєнного періоду, теорії і практики національної політики, історії етнічних громад України, проблем націє- й державотворення в їх історичній динаміці та в світлі викликів сьогодення. Останні індивідуальні монографії — «“Русский мир” в Україні: на краю прірви» (2018) та «Євразійський розлам. Україна в добу гібридних викликів» (2020).

Співавтор видань «25 років незалежності України: нариси історії творення нації та держави» (2016), «Донеччина і Луганщина у XVII—XXI ст. ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у соціально-економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі» (2015), «Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини» (2016), «Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи» (2016), «“Русский мир” на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії» (2018) та ін.

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Україна. Нариси історії

**УКРАЇНА І ВИКЛИКИ
ПОСТТОТАЛІТАРНОГО
ТРАНЗИТУ
(1990—2019)**

Редактор *З.А. Болкотун*

Художнє оформлення *Є.О. Ільницького*

Технічні редактори *О.А. Бурдік, Т.М. Шендерович*

Комп'ютерна верстка *О.А. Бурдік*

Підп. до друку 06.08.2021. Формат 70 × 100/16.
Ум. друк. арк. 48,1 + 3,9 вкл. Обл.-вид. арк. 51,98.
Тираж 500 прим. Зам. № 6384.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 544 від 27.07.2001 р.